

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ

ખંડ ૩

અધ્યાય ૮

(પ્રાકૃત વ્યાકરણ)

સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક

પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દાશી

જૈનશિક્ષણ આંધો નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત
સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ

ખંડ ૩

અધ્યાય ૮

(પ્રાકૃત વ્યાકરણ)

સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક
પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ ખોડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

SIDDHAHEMA ŚABDĀNUŚĀSANA

by

Acharya Hemachandra

Vol. III : Book 8 (Prakrit Grammar)

edited by

Pandit Bechardas Jivaraj Doshi

: પ્રકાશક :

જે. બી. સે. ડિલ

અધ્યક્ષ

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૮

નકલ : ૧૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૨૫=૦૦

Published by the University Book Production Board, Gujarat under the Centrally Sponsored Scheme of Production of and Literature in Regional Languages at the University of the Government of India in the Ministry of Education Social Welfare (Department of Culture), New Delhi."

: મુદ્રક :

૬૦ બીજાલાલ ભાવસાર

વામીનારાયણ મુદ્રણ મંદિર

૧૨૧, પુરુષોત્તમનગર, નવાવાડન

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

: મુખ્ય વિદેતા :

મેસર્સ' બાલગોવિંદ બુકસેલર્સ'

મોડલ સિનેમા પાર્સે

બાલાહનુમાન, ગાંધી રોડ

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અને એ માટે યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પ્રગેક વિદ્યાશાખા માટે વિપુલ અંચસામગ્રી તૈયાર થવી જોઈએ. એ હેતુથી કેન્દ્રીય સરકારે આર્થિક સહાય આપીને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાનાં પુસ્તકો અને સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાની યોજના ઘડી અને તેને સાકાર કરવા માટે ૧૯૭૦ માં આ બોર્ડ રચનામાં આવ્યું. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી આ કાર્ય માટે મળતાં અનુદાન ઉપરાંત એપ્રિલ ૧, ૧૯૭૬ થી આ યોજનામાં રાજ્ય સરકારે પણ અમુક અનુદાન આપવાનું સ્વીકાર્યું છે.

આ યોજનામાં રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓના પ્રાધ્યાપકો અને અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા યુનિવર્સિટી કક્ષાના અભ્યાસક્રમને આવરી લેતાં પાઠ્યપુસ્તકો અને અન્ય સંદર્ભગ્રંથો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે અને એ કાર્ય હજુ વણથંબ્યું ચાલુ જ છે.

આ અંચનિર્માણ યોજનાના એક ભાગ રૂપે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ પદ્યટીકાટિપ્પણી સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે એટલે આ યોજના હેઠળ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’ પ્રકાશિત કરતા આનંદ અનુભવું છું. એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે એનું સંપાદન-અનુવાદન-વિવેચન આ વિષયના જ્ઞાતા અને અનુભવી વિદ્વાન પંડિત બેચરદાસજીએ સ્વીકાર્યું છે.

પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી પુસ્તક વાપરનારની સરળતા ખાતર તેને નીચે પ્રમાણે ત્રણ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે :

ખંડ ૧...અધ્યાય ૧ થી ૪

ખંડ ૨...અધ્યાય ૫ થી ૭ તથા ધાતુપાઠ

ખંડ ૩...અધ્યાય ૮ (પ્રાકૃત વ્યાકરણ)

તેનો આ ખંડ ૩ વાચકોને સાદર કરતાં આનંદ થાય છે.

ખંડ ૧ અને ૨ છપાઈ રહ્યા છે ને થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે — છતાં દરેક અંચનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે.

આ ગ્રંથ આ વિષયમાં રસ લેતા બધા જ વિદ્યાર્થીઓને, અભ્યાસીઓને
વિદ્વાનોને પણ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે એમ છે. આ બધાનો આવકાર
ગ્રંથ પામશે એવી હાર્દિક અપેક્ષા છે.

સિર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,

11 ત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

૧૯૭૮.

જે. બી. સંડિક

અધ્યક્ષ.

પ્રસ્તાવના

યુનિવર્સિટી. નિર્માણ બોર્ડે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રવિરચિત સિદ્ધાંત શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ નામના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. તેનો આ આઠમો અધ્યાય એક ખંડ રૂપે જુદો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. તેનો થોડોવજો પરિચય આપવો અત્રે અસ્થાને નહિ ગણાય.

મહર્ષિ પાણિનીએ પોતાની અઠાધ્યાયીમાં જેમ સંસ્કૃત ભાષાનું વિશદ વ્યાકરણ નિર્મેલ છે તેમ તે જ મહર્ષિએ પોતાના માનીતા વેદોની ભાષાનું પણ વ્યાકરણ રચેલ જ છે. વેદોની ભાષાનું નામ વૈદિક ભાષા અથવા છન્દસાં ભાષા એટલે જાંદસભાષા છે. તેમ આચાર્ય હેમચંદ્રના સંમાન્ય જૈન આગમેની ભાષાનું નામ આર્ષપ્રાકૃત ભાષા છે અથવા અર્ધભાગધી પ્રાકૃત ભાષા છે.

જે ગ્રંથોનું નિર્માણ જૈન ઋષિઓએ મગધ-બિહારની લોકભાષામાં કરેલ છે, તે લોકભાષાનું નામ અર્ધભાગધી પ્રાકૃત ભાષા છે. આ પ્રાકૃત ભાષાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : લૌકિક પ્રાકૃત ભાષા અને આર્ષપ્રાકૃત ભાષા. ‘ગૌડવહો’ ‘સેતુબંધ’ અને ‘કપૂરમંજરી’ વગેરે ગ્રંથો લૌકિક પ્રાકૃત ભાષામાં છે. અને ‘આચાર અંગ’ વગેરે મૂળ જૈન આગમ ગ્રંથો તથા બીજા કેટલાક જૈન ગ્રંથો આર્ષપ્રાકૃત ભાષામાં છે.

પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે અથ પ્રાકૃતમ્ તથા આર્ષમ્ એવાં પ્રાથમિક સૂત્રોની રચના દ્વારા સમગ્ર પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ રચેલ છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે એવી જાતનો વિચાર કરેલ છે કે પંડિત લોકો, વિના પ્રયાસે પ્રાકૃત ભાષા જલદી શીખી જાય એ રીતે પોતે આઠમો અધ્યાય સર્જેલ છે, સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના પૂરી થતાં જ એટલે તે વ્યાકરણના સાત અધ્યાયો પૂરા થતાં જ પછી તરત જ આઠમો અધ્યાય રચેલ છે. અને એમ કરીને આચાર્યે એમ સાબિત કરેલ છે કે સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાકૃત ભાષા એ બન્ને વચ્ચે અસાધારણ સમાનતા હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાનો જાણકાર ધણા જ ઓછા પ્રયત્ને પ્રાકૃત ભાષાને શીખી શકે છે. એમ વિચારીને આચાર્યે આઠમા અધ્યાયમાં સંસ્કૃત શબ્દો અને પ્રાકૃત શબ્દો વચ્ચે ક્યાં કેવો ફેરફાર થાય છે અને એવો ફેરફાર સમજવાથી કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ પ્રાકૃત ભાષાને સહજમાં જ સમજી શકે એ દૃષ્ટિથી સંસ્કૃતના વ્યાકરણની રચના પૂરી થતાં જ-અનતર-તરત જ-પ્રસ્તુત પ્રાકૃત વ્યાકરણની એટલે આઠમા અધ્યાયની રચના કરેલ છે.

જેમકે સંસ્કૃત ઘટ, પટ, કટ વગેરે શબ્દોના ટનું ડ રૂપે પરિવર્તન કરી દઈએ એટલે એ બધા સંસ્કૃતના શબ્દો પ્રાકૃત ભાષાનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે.

આ રીતે આચાર્યશ્રીએ સંસ્કૃતના તમામ શબ્દોને મૂળ પ્રકૃતિરૂપે રાખી તે તમામ શબ્દોમાં કયાં કેવા પ્રકારનું પરિવર્તન કરવું, એ બાબત પ્રસ્તુત આઠમા અધ્યાયરૂપ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં સરળ સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા રચેલાં નાનાં નાનાં સૂત્રો અને તેની પ્રકાશિકા નામની વૃત્તિ દ્વારા સમજાવેલ છે.

મૂળ શબ્દો એટલે ઘટ, પટ, કટ વગેરે શબ્દો કયા ધાતુ દ્વારા અને કયા પ્રત્યય દ્વારા નીપજેલ છે એની ચર્ચા આચાર્યે સપ્તાધ્યાયીરૂપ સંસ્કૃત શબ્દાનુશાસનમાં જ સમજાવેલ છે. એટલે પ્રસ્તુત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં મૂળભૂત કોઈ શબ્દોને સાધવાની ચર્ચા વિશે કશું લખવાની આચાર્યને જરૂર જણાઈ નથી. આચાર્યે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન લોકોને પ્રાકૃત ભાષાનો યોગ્ય સરળતાથી ચર્ચા જન્ય તે માટે પ્રસ્તુત પ્રાકૃત વ્યાકરણરૂપ આઠમા અધ્યાયની જે રીતે યોજના કરેલ છે તેનો સવિસ્તર પરિચય આ રીતે છે—

શરૂમાં જ આચાર્યે કહ્યું કે અથ પ્રાકૃતમ્ અર્થાત્ હવે પ્રાકૃત ભાષાના અંધારણ બાબત કહેવાનું છે. અત્યાર સુધી સંસ્કૃત ભાષાના અંધારણ વિશે જે કહેવાનું હતું તે આગળના સાત અધ્યાયોમાં કહી દીધું છે. હવે આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત ભાષાના અંધારણને સમજાવવા શરૂ કરીએ છીએ. અહીં આચાર્યને કોઈ પંડિત એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે સાતમો અધ્યાય પૂરો કર્યા પછી શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી કે અપભ્રંશ ભાષામાંની કોઈ એક ભાષાના અંધારણ વિશે ન લખતાં આરંભમાં જ પ્રાકૃત ભાષાના અંધારણ વિશે શા માટે લખ્યો છો ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યશ્રીએ પ્રથમ સૂત્રમાં જ જે જણાવેલ છે તે ખાસ સમજાવવા જેવું છે—

આચાર્યશ્રી કહે છે કે પ્રાકૃત ભાષાના ત્રણ પ્રકાર છે. એક તો સમસંસ્કૃત, બીજો તદ્ભવ અને ત્રીજો દેશ્ય પ્રાકૃત.

સમસંસ્કૃત એટલે જે પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃત ભાષાની સાથે મિલકુલ સમાન છે તે સમસંસ્કૃત જેમકે—

સંસારદાવાનલદાહનીરમ્ । સંસોદ્ધૂલિહરણે સમીરમ્ ।

માયારસાદારણસારસીરં । નમામિ વીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥

તથા

સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાને સમજાવવા સારુ ભટ્ટિકાવ્યમાં પણ ‘ભાષા-સંનિવેશ’ નામના સર્ગમાં અનેક ઉદાહરણો આપેલાં છે તેમાંનું નમૂનારૂપે એક

હેદાહરણુ આ નીચે આપેલ છે—

ચારુસમીરણરમણે હરિણકલઙ્કકિરણાવલીસવિલાસા ।

આવદ્ધરામમોહા વેલમૂલે વિભાવરી પરિહીણા ॥ —ભટ્ટિકાવ્ય ૧૩મો સર્ગ

આ પદ્યોમાં જે જે નામો, વિશેષણો તથા ક્રિયાપદો વપરાયેલ છે તે બધાં જ સંસ્કૃત ભાષાનાં નામો, વિશેષણો તથા ક્રિયાપદો સાથે તદ્દન મળતાં જ છે. એટલે એ બધાંની સાધના આગળના સાત અધ્યાયોમાં આવી ગયેલ છે. તેથી સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાના બંધારણુ વિશે ખાસ કશું જુદું લખવાની જરૂર રહેતી નથી અર્થાત્ સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત એ બંને એકસરખાં જ છે.

પ્રાકૃતના બીજા પ્રકારનું નામ તદ્દભવ છે. તદ્દભવ એટલે તસ્માત્ ભવમ્ અથાત્ તેનાથી થયેલું અથવા તસ્મિન્ ભવમ્ એટલે તેમાં થયેલ.

તદ્દભવ નામના આદિનો 'તદ્' શબ્દ આગળ કહેલી હકીકતનો પરામર્શક છે. પ્રસ્તુત આઠમા અધ્યાયની પહેલાં એટલે પૂર્વે—આગળ—સંસ્કૃત ભાષાની વાત કરેલ છે. એટલે 'તદ્દભવ'નો 'તદ્' શબ્દ અહીં સંસ્કૃત ભાષાનું સ્મરણ કરાવે છે. એથી તદ્દભવ એટલે સંસ્કૃતભવ અર્થાત્ સંસ્કૃત શબ્દોમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરીને જેને સમજવાય અથવા સંસ્કૃત શબ્દોમાં સમૂળગો ફેરફાર કરીને જેને સમજવાય તેનું નામ તદ્દભવ.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પ્રાકૃતભાષાને સહેલાઈથી સમજાવવા માટે આ 'તદ્દભવ' જાતની સાધનાનો આધાર લીધેલ છે. સંસ્કૃત ભાષાના પંડિતો જે રીતે પ્રાકૃત ભાષાને શીઘ્ર સમજી શકે અને વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રાકૃત ભાષાને જે રીતે શીઘ્ર શીખી શકે એવી રીતે તેનાં તમામ રૂપોની સાધના સરળ બતાવેલ છે જેમકે; ઘટ, પટ, કટ, શોમા, સ્તુતિ ચક્ર, ચક્ષુ, ઉષ્ટ્ર, ત્યાગ વગેરે—શબ્દોનું પ્રાકૃતીકરણ નીચે પ્રમાણે સમજાવવાનું છે :

૧	સંસ્કૃતના	ટ	ને	બદલે	પ્રાકૃતમાં	ઙ-ઘટ નું	ઘટ, પટ નું	પટ, કટ નું	કટ વગેરે
૨	„	શ	ને	„	„	સ-શોમા નું	સોહા		
૩	„	મ	ને	„	„	હ-શોમા નું	સોહા		
૪	„	સ્ત	ને	„	„	થ-સ્તુતિ નું	થુતિ		
૫	„	ક	ને	„	„	ક-ચક્ર નું	ચક-ચક્ષ		
૬	„	ચ	ને	„	„	જ-ચક્ષ નું	જચ્ચ-જચ્ચ		
૭	„	ક્ષ	ને	„	„	ચ-ચક્ષ નું	ચચ્ચ „		
૮	„	ષ્ટ્ર	ને	„	„	ટ-ઉષ્ટ્ર નું	ઉટ-ઉટ્ટ		
૯	„	ત્ય	ને	„	„	ચ-ત્યાગ નું	ચાગ કે	ચાય	

આ સ્થળે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતરૂપે થયેલાં થોડાંક જ ઉદાહરણો અતાવેલાં
આ સંબંધે વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાને આઠમા અધ્યાયના શરૂઆતના
પાઠોનાં તમામ સૂત્રોને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જવા લાગામણ છે.

પ્રાકૃતના ત્રીજા પ્રકારનું નામ દેશ્યપ્રાકૃત છે.

આ પ્રાકૃત આપણા દેશમાં ઘણું જ જૂનું છે. તે એટલું બધું જૂનું છે
આચાર્ય હેમચંદ્રની દૃષ્ટિએ તો દેશ્ય શબ્દોનું વ્યાકરણ લખી શકાય તેમ
જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ થઈ શકે એટલે જે નામોમાં તેમની મૂળપ્રકૃત કેટલી ?
તે પ્રકૃતિને લાગેલ પ્રત્યયભાગ કેટલો ? એવું સમજી શકાય કે બીજાને સમજાવી
ય એવી જે ભાષામાં યોજના જાણાય તે ભાષાનું જ વ્યાકરણ રચી શકાય.
પ્રાકૃતમાં એવી યોજના જાણી શકાતી નથી એવી આચાર્યશ્રીની કલ્પના છે.
જે પૂર્વસૂરિઓમાંના કોઈ સૂરિએ દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દોમાં મૂળભાગ કેટલો અને
યભાગ કેટલો ? એવું સ્પષ્ટીકરણ કોઈ સ્થાને દર્શાવેલ નથી તેથી દેશ્ય પ્રાકૃતના
જે શબ્દો તેમને મળ્યા તેમના તેઓએ માત્ર સંચય જ કરેલ છે. એટલે તેમનો
અનાવીને તેમને સાચવવાની યુક્તિ અતાવેલ છે. એથી આચાર્યશ્રી કહે છે
દેશ્ય પ્રાકૃત ભાષા વિશે અમે પણ પૂર્વસૂરિઓના પગલે ચાલીને તે તે દેશ્ય
કોનો સંગ્રહરૂપ કોશ કરી સંતોષ માનેલ છે. પણ કોઈ પ્રાચીન પુરુષે દેશ્ય
તત્ત્વ વ્યાકરણ રચવાનું સાહસ કરેલ નથી. એટલે અમે પણ દેશ્ય પ્રાકૃત
કોનો ‘દેશી શબ્દસંગ્રહ’ નામે એક સ્વતંત્ર કોષ જ કરી રાખેલ છે અને
કત રીતે દેશ્ય પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ કરવાનો અણખેડેલ માર્ગ સ્વીકારેલ નથી.
અમે પ્રાકૃત ભાષાના જે જે શબ્દો એટલે જે જે નામો તથા ક્રિયાપદો,
પદો, વિશેષણો વગેરે સંસ્કૃત ભાષાનાં નામો વગેરે સાથે સોળે સોળ આના
માં જણાતાં ન હોય પણ કેટલેક અંશે સરખા કળી શકાતાં હોય અને કેટલેક
જે ઉચ્ચારણની અપેક્ષાએ જુદાં પડતાં હોય તેવા એક મોટા શબ્દસમૂહને
તમાં રાખીને પ્રસ્તુત આઠમો અધ્યાય રચેલ છે. એટલે તેવા શબ્દસમૂહને
ય રાખીને તે શબ્દોની સાધનાની પ્રક્રિયા અતાવવા આ આઠમા અધ્યાય દ્વારા
સૂરિઓને પગલે ચાલીને ઉઘમ કરેલ છે, જેમકે—

કલ્લાણકંદં પદમં જિણિદં સંતિં તઓ નેમિજિણં મુણિદં ।

પાસં પયાસં સુગુણિકઠાણં, મત્તીઈ વંદે સિરીવદ્ધમાણં ।

આ પદ્યમાં આવેલા બધા જ શબ્દો સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો સાથે કેટલેક
જે મળતા આવે છે અને કેટલેક અંશે ઉચ્ચારણમાં જુદા પણ પડે છે. તે

આ નીચે અતાવેલ છે :

પ્રાકૃત શબ્દો	સંસ્કૃત શબ્દો	પ્રાકૃત શબ્દો	સંસ્કૃત શબ્દો
કલ્હાળ	કલ્યાણ	પાસં	પાર્શ્વમ્
કંદં	કન્દમ્	પયાસમ્	પ્રકાશમ્
પદમં	પ્રથમમ્	સુ	સુ
જિર્ણિદં	જિનેન્દ્રમ્	ગુણિક્ક	ગુણૈક
સંતિં	શાન્તિમ્	ઠાળં	સ્થાનમ્
તઓ	તતઃ	મત્તીઈ	મન્ત્યા
નેમિ	નેમિ	વંદે	વન્દે
જિળં	જિનમ્	સિરી	શ્રી
મુર્ણિં	મુનીન્દ્રમ્	વદ્ધમાળં	વર્ધમાનમ્

ઉપર આપેલા પ્રાકૃત શબ્દોને અને સંસ્કૃત શબ્દોને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે છે કે એ શબ્દો એકબીજા સાથે કેટલા બધા સરખા છે અને અમુક અપેક્ષાએ એકબીજાથી જુદા જુદા પણ છે એ ખાતર જણાયા વિના રહેતી નથી.

આચાર્ય હેમચંદ્રે સંસ્કૃત શબ્દો તથા પ્રાકૃત શબ્દો એ બે વચ્ચે જ્યાં જ્યાં જુદાઈ દેખાય છે તે સમજાવવા અને સંસ્કૃત ભાષા તથા પ્રાકૃત ભાષા એ બન્ને વચ્ચે સમાનતા પણ છે એ સમજાવવા સંસ્કૃત ભાષા વિશે સાત અધ્યાયો ખતાવ્યા પછી તરત જ પ્રાકૃત ભાષા વિશે આઠમો અધ્યાય લખેલો છે.

આઠમા અધ્યાયમાં શરૂઆતના બે પાદોમાં માત્ર પ્રાકૃત ભાષાના પ્રયોગોની સાધના અતાવેલ છે. પાંદોના પાદનો શરૂઆત કરતાં થોડુંક સંધિ વિશે લખેલું છે. પ્રાકૃતના આચાર્યના કહેવા પ્રમાણે માત્ર જુદાં જુદાં બે પદોમાં જ સંધિ થાય છે. કોઈ પણ કેસોએ એક પદમાં સંધિ થઈ શકતી નથી. સંધિ વિશે કહ્યા પછી શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ કરવા બાબત ટાંચાવૃથી ટાંચાવૃ સુધીના સૂત્રોમાં વિધાન છે. ટાંચાવૃથી નારીખતિના વ્યંજનનાં શબ્દો વિશે અંત્ય વ્યંજનના ફેરફારનું વિધાન ટાંચાવૃ સુધી છે. અને ૧૮મા સૂત્રથી ૨૫મા સૂત્ર સુધી અમુક અમુક શબ્દોનાં અંત્ય વ્યંજનના પરિવર્તનનું વિધાન છે. આ વિધાનમાં અનુસ્વારનું વિધાન પણ આવે છે. અને ટાંચાર૬ મા સૂત્રમાં કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર ઉમેરાઈ જાય છે તેવું વિધાન છે. ટાંચાર૭ મા સૂત્ર પછી ટાંચાર૮ મા સૂત્રમાં અનુસ્વારના લોપનું વિધાન છે તથા ત્રીશના સૂત્રમાં અનુસ્વાર પછી વર્ગીય અક્ષર આવેલ હોય તો વર્ગીય અક્ષર સાથે મળતો આવે

એવો અનુસ્વારનો વર્ગીય અંત્ય યંજન થાય છે તેમ જણાવેલ છે. ૮૧૧૩૧ થી ૩૬ માં સુધીનાં સૂત્રોમાં કેટલાક શબ્દોના લિંગોનું વિધાન છે જે સંસ્કૃત ભાષા કરતાં જુદી રીતે છે. તથા ઉક્ત વિધાન પછી વિસર્ગનો ફેરફાર તથા સ્વરનો લોપ અને અપિ તથા इति અવ્યયોનું પ્રાકૃતીકરણ કરવાનું સૂચન છે, આ પછી ૪૩ માં સૂત્રમાં અસુક સંયુક્ત અક્ષરોનો લોપ થયા પછી પૂર્વના સ્વરને દીર્ઘ કરવાની પ્રક્રિયા બતાવેલ છે.

આ પછી ૮૧૧૪૪ માં સૂત્રથી ૮૧૧૬૬ માં સૂત્ર સુધી સંસ્કૃત શબ્દમાં આવેલ અક્ષરનાં જુદાં જુદાં પરિવર્તન બાબત સૂચન આવે છે. હવે ૮૧૧૬૭ માં સૂત્રથી ૮૧૧૮૩ સુધીના સૂત્રોમાં સંસ્કૃત શબ્દમાં રહેલા આક્ષરનાં પ્રાકૃતમાં જે જુદાં જુદાં પરિવર્તનો થાય છે તે સૂચવેલ છે. ત્યાર પછી ૮૪મા સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરનો પૂર્વના દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વ સ્વર કરવાનું સૂચવેલ છે.

હવે ૮૧૧૮૫ માં સૂત્રથી ૮૧૧૧૦૬ માં સૂત્ર સુધી શબ્દમાં રહેલા હ્રસ્વ ઇકાર અને દીર્ઘ ઈકારનાં પ્રાકૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન પરિવર્તન કરવાનું કહેલ છે. હવે ૮૧૧૧૦૭ થી ૮૧૧૧૨૫ માં સૂત્ર સુધી હ્રસ્વ ઉકારનાં અને દીર્ઘ ઊકારનાં પ્રાકૃતમાં થતાં જુદાં જુદાં પરિવર્તનો બતાવેલાં છે. હવે ૮૧૧૧૨૬ માં સૂત્રથી ૮૧૧૧૪૪ માં સૂત્ર સુધી ઋકાર નું તથા ૠકાર વાળા આખા વર્ણનું પરિવર્તન બતાવેલ છે ત્યાર પછી માત્ર એક ૧૪૫ માં સૂત્રમાં લૂનો ફેરફાર બતાવેલ છે. આ પછી ૮૧૧૧૪૬ તથા ૮૧૧૧૪૭ માં સૂત્રમાં ઈકારનો ફેરફાર બતાવેલ છે. અને પછી ૮૧૧૧૪૮ થી ૧૫૫ સુધી ઐકાર ના જુદાં જુદાં પરિવર્તનનું વિધાન છે. હવે પછી ૮૧૧૧૫૬ થી ૧૫૮ સુધી ઓકાર ના પરિવર્તનનું વિધાન છે. તથા ૮૧૧૧૫૯ થી ૮૧૧૧૬૪ સુધી ઔકાર ના જુદાં જુદાં ફેરફારનું વિધાન છે. ત્યારબાદ ૮૧૧૧૬૫ થી ૧૭૫ સુધી શબ્દમાં આવેલા સ્વરને સ્થાને પછીના સ્વર સહિત વ્યંજનના આદેશો બતાવેલ છે. આ રીતે આઠમા અધ્યાયના પહેલા પાદનાં ૧૭૫ સૂત્રો સુધી સ્વરના અનુક્રમે જે ફેરફારો થાય છે તે બધા ફેરફારો આચાર્યશ્રીએ બરાબર અનુક્રમથી બતાવેલ છે.

હવે પછી ૮૧૧૧૭૬ માં સૂત્ર આ પાદના અંત સુધી અધિકારરૂપ સૂચવેલ છે. અને ૧૭૭ માં સૂત્રથી આ પાદના અંત સુધી શબ્દમાં રહેલા અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફારો નોંધેલા છે. આ ફેરફારો આચાર્ય વ્યંજનના અનુક્રમ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે. પહેલો ફેરફાર ૧૭૭ માં સૂત્રમાં ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય, વના લોપનો બતાવેલ છે. ૧૭૮ માં સૂત્રમાં મ નો અનુનાસિક કરવાની વાત કેટલાક શબ્દો ત્રિશે કહી છે. પછી ૧૭૯ સૂત્રમાં અવળ પછી આવેલા પ નો લોપ

કરવાનો નથી એમ સૂચવ્યું છે. અને ૧૭૭ માં સૂત્રથી લોપ થયા બાદ બાકી રહેલા અવર્ણ નો ય કરવાની વાત ૧૮૦ માં સૂત્રમાં કહેલી છે. હવે પછી ૧૮૧ થી ૧૮૬ સુધીના સૂત્રોમાં શબ્દની આદિમાં આવેલા અથવા શબ્દની અંદર આવેલા 'ક'નું પરિવર્તન બતાવીને ૧૮૭માં સૂત્રમાં જ, ઘ, ઘ, ઘ તથા મનું 'હ'કારરૂપે પરિવર્તન જણાવેલ છે. તથા ૧૮૮ થી ૧૯૨ સુધી કકારનો, જકારનો, ગકારનો, ચકારનો અને જકારનો તથા થકારનો ફેરફાર ૧૯૪માં સૂત્ર સુધી બતાવેલ છે. ૧૯૫માં સૂત્રથી ૧૯૮માં સૂત્ર સુધી ટનું પરિવર્તન, પછી ૧૯૯ થી ૨૦૧ સુધી ઠનો ફેરફાર બતાવેલ છે. આ પછી ૨૦૨ સૂત્રથી ૨૪૪ સૂત્ર સુધી ઢનું, ણનું, તનું, ધનું, ઢનું, ધનું, નનું, પનું, ફનું, બનું, મનું, મનું અનુક્રમે પરિવર્તન બતાવેલ છે. ત્યારબાદ ૨૪૫માં સૂત્રથી યનું, રનું, લનું, વનું, શનું, ષનું, સનું, હનું પરિવર્તન બતાવેલ છે. તથા આ પછી ૨૬૮ થી ૨૭૧ સૂત્ર સુધી શબ્દની અંદરના સ્વરસહિત વ્યંજનનો ફેરફાર બતાવેલ છે. આ રીતે આઠમા અધ્યાયનું પ્રથમ પાદ પૂરું થાય છે. આ પાદના કુલ સૂત્રો ૨૭૧ છે. અને આ પાદમાં વિશેષે કરીને અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફારનું જ વિધાન છે.

આઠમા અધ્યાયના બીજા પાદની શરૂઆતથી જે જે વિધાનો કરેલાં છે તે તમામ વિધાનો સંયુક્ત અક્ષરને લાગુ પડે છે. અને આવી પ્રક્રિયા આ બીજા પાદમાં ૨૧૫ સૂત્ર સુધી સમજવાની છે. તેથી આગળ નહીં. સંયુક્ત અક્ષરને બદલે જે જે પરિવર્તનરૂપ વ્યંજનો આવે છે તેમાં પણ આચાર્યે બરાબર ક્રમ જાળવેલો છે. સંયુક્ત અક્ષરને બદલે સૌથી પહેલું વિધાન કનું છે. બીજું વિધાન જનું છે. પછી ગનું વિધાન છે. અને ૧૧મા સૂત્રમાં જ્ઞનું વિધાન છે. ત્યારબાદ ૧૨ માં સૂત્રથી ૧૪ માં સૂત્ર સુધી ચનું વિધાન છે. એ પછી ૧૫ માં સૂત્રથી જ, જ, જ, જ્ઞનાં વિધાનો છે. વચ્ચે ૧૬માં સૂત્રમાં જિને બદલે જિનું વિધાન પણ કરેલું છે. છનું વિધાન ૨૩ માં સૂત્ર સુધી ચાલે છે. ૨૪માં સૂત્રથી જનું તથા જ્ઞ અને જ્ઞાનું વિધાન ૨૮ માં સૂત્ર સુધી ચાલે છે. ૨૯ માં સૂત્રથી ૩૦ માં સૂત્ર સુધી ટનું વિધાન છે. ૩૧ માં સૂત્રમાં ણનું વિધાન છે. પછી ૩૨ થી માંડીને ૩૪ સુધી સંયુક્ત અક્ષરને બદલે ઠનું વિધાન છે. ૩૫માં સૂત્રથી ઢનું તથા ણ્ડનું તથા ઢનું વિધાન છે આ ઢનું વિધાન ૪૧માં સૂત્ર સુધી ચાલે છે. પછી ૪૨ માં અને ૪૩ માં સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરને બદલે જનું વિધાન છે. ૪૪માં સૂત્રમાં ન્યને બદલે ન્નનું વિધાન છે. ૪૫ માં સૂત્રથી ધનું, ધનું તથા ન્ધનું વિધાન ૫૦માં સૂત્રમાં છે. ત્યાર બાદ સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે પનું, ફનું, મ્બનું, મનું, મ્મનું વિધાન બરાબર ક્રમપૂર્વક ૬૦માં સૂત્ર સુધીમાં કરેલ છે. ત્યારબાદ

૬૧મા તથા ૬૨મા સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરને અદલે મનુ વિધાન છે. ૬૩ મા સૂત્રથી ચૈત્તે અદલે રનુ વિધાન છે. આ સાથે અમુક શબ્દના ચૈત્તે અદલે રિઝ, ઝર, રિઝ્ઝ, રીઝનાં વિધાનો પણ કરેલાં છે. આ પછી ૬૮મા સૂત્રમાં જનુ વિધાન છે. ૬૯મા સૂત્રમાં સનુ અને પછી ૭૦, ૭૧ અને ૭૨ મા સૂત્રમાં તથા ૭૩મા સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરને અદલે હનુ વિધાન છે. આ બધા વિધાનો અમુક અયુક્ત શબ્દમાં રહેલા સંયુક્ત અક્ષરને અદલે સમજવાનાં છે. ઉપર કહેલું કોઈ પણ વિધાન કોઈ પણ ગમે તે સંયુક્ત અક્ષરને અદલે સમજવાનું નથી, પણ સૂત્રમાં આચાર્યશ્રીએ જે જે સંયુક્ત અક્ષર અતાવેલ છે તેને સ્થાને જ સમજવાનું છે. આ પછી ૭૪મા સૂત્રમાં મ્હનુ વિધાન, ૭૫મા સૂત્રમાં ણ્હનુ વિધાન અને ૭૬ મા સૂત્રમાં લ્હનુ વિધાન કરેલું છે. જોકે આચાર્યે કથ પ્રાકૃતમ્ એ પહેલાં સૂત્રમાં જ એમ જણાવેલ છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં ‘અસ્વર’ વ્યંજનમ્’ એટલે સ્વર વગરના વ્યંજનનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં થતો નથી તોપણ ૭૪, ૭૫, ૭૬મા સૂત્રમાં અસ્વર વ્યંજનના પ્રયોગનું વિધાન છે. જોકે પ્રાકૃત ભાષામાં વક્ષ, કિચ્ચ, વગ્ગ, નચ્ચ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અસ્વર વ્યંજનનો પ્રયોગ થયેલો છે અને તેને સંમત ગણવામાં આવેલ છે. કારણ કે એ વ્યંજનો પરસ્પર સખતીય છે: પણ ૭૪, ૭૫ અને ૭૬ મા સૂત્રમાં તે પરસ્પર વિખતીય વ્યંજનના સંયોગને પણ આચાર્યશ્રીએ સંમત માનેલો છે. આ ઉપરથી એમ માણૂંમ પડે છે કે કટલાક શબ્દોમાં આચાર્યે પરસ્પર વિખતીય વ્યંજનના સંયોગને પણ સ્વીકારેલ છે અને સંગત માનેલ છે. આ પછી ૭૭ મા સૂત્રથી ૮૮ મા સૂત્ર સુધી કોઈ શબ્દમાં આગળ આવેલા સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ અતાવેલ છે. તથા કોઈ શબ્દમાં પાછળ આવેલા સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ અતાવેલ છે. કોઈ શબ્દમાં આગળ કે પાછળ આવેલા બંને જાતના સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ અતાવેલ છે. કોઈક શબ્દમાં એવો લોપ વિકલ્પે અતાવેલ છે. કોઈ શબ્દમાં આદિના અથવા અંતના સંયુક્ત વ્યંજનનો પણ લોપ અતાવેલ છે. ઘાઘી શબ્દને અદલે ઘત્તી, ઘાઈ, ઘારી એમ ત્રણ રૂપોને સંમત માનેલ છે. તીક્ષ્ણ શબ્દના તિક્ષ અને તિણ્હ એમ બે રૂપો અતાવેલાં છે. ભાષામાં તે બંને રૂપોને અદલે ‘તીષ્ણ’ અને ‘તીણ્ણ’ રૂપો પ્રચલિત છે. જાને અદલે જ અને ણ બંને વપરાય છે. આ પછી ૮૯મા સૂત્રમાં દ્વિર્ભાવનું વિધાન છે. દ્વિર્ભાવમાં જ્યાં બે સ્વ હોય ત્યાં ક્ષત્રુ વિધાન છે અર્થાત્ જ્યાં વર્ગના બીજા અક્ષરનો દ્વિર્ભાવ થતો હોય ત્યાં વર્ગનો પહેલો અને બીજો અક્ષર મૂકવાનાં છે. અને જ્યાં વર્ગનો એથી અક્ષર એવડાયેલો હોય ત્યાં વર્ગનો ત્રીજો અને એથી એમ સંયુક્ત વ્યંજન મૂકવાનાં છે. જેનકે—કલ્લ ને અદલે કલ્લ સમજવાનું છે.

તથા નિમ્બર ને બદલે નિમ્બર સમજવાનું છે. ૯૨ માં સૂત્રમાં દીર્ઘ પછી આવેલો અને અનુસ્વાર પછી આવેલો કોઈ પણ વ્યંજન એવડાતો નથી અને કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલાં રકાર નો અને હકારનો દ્વિર્ભાવ થતો જ નથી. ઉચ્ચારણની અપેક્ષાએ એમ સ્પષ્ટ અનુભવાય છે કે દીર્ઘ પછી કે અનુસ્વાર પછી આવેલ ક્ષત્ર વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ જ થઈ જ શકતું નથી તથા એવડાયેલ રકારનું તથા હકારનું પણ ઉચ્ચારણ જ થઈ શકતું નથી એટલે વ્યાકરણનો વિધાતા હમેશાં ભાષાના અંધારણને જ અનુસરે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આ પછી ૯૩, ૯૪, ૯૫ અને ૯૬ સૂત્રમાં પ્રાપ્ત દ્વિર્ભાવનો પણ નિષેધ કરેલ છે. અને ૯૭, ૯૮, ૯૯ માં સૂત્રમાં પ્રાપ્ત દ્વિર્ભાવનાં વિકલ્પે વિધાન છે. આ પછી ૧૦૦મા સૂત્રથી માંડીને ૧૧૫મા સૂત્ર સુધી અમુક અમુક શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનમાં સ્વરને ઉમેરવાના વિધાનો છે. આ પછી ૧૧૬ માં સૂત્રથી લઈને ૧૨૪ માં સૂત્ર સુધી અક્ષરોને ઊંચટાસૂચટા કરવાનાં સૂચનો છે. જેમકે હરિતાલને બદલે હલિઆર તથા હરિઆલ સૂત્ર ૧૨૧મું. તથા ૧૨૨મા સૂત્રથી ૧૨૪મા સૂત્ર સુધી અનુક્રમે લ્હુકને બદલે હલુક તથા લ્હુક તથા લલકને બદલે જલક અને જલાક આ પ્રકારે અનેક શબ્દોમાં વ્યંજનોની ઊંચટાસૂચટા કરવાની બતાવેલી છે.

૧૨૫મા સૂત્રથી ૧૪૪તા સૂત્ર સુધી અમુક અમુક સંસ્કૃત શબ્દોનાં આદેશો કરીને તેમનું પ્રાકૃતીકરણ બતાવેલું છે.

આ પછી ૧૪૫ અને ૧૪૬ માં સૂત્રમાં કૃદન્તના પ્રત્યયની વાત છે.

આ પછી ૧૪૭ થી માંડીને ૧૭૪ સૂત્ર સુધી જુદા જુદા શબ્દોનું પ્રાકૃતીકરણ કરતા માટે જુદા જુદા આદેશો બતાવેલ છે.

આ સાથે ૧૭૪ માં સૂત્રમાં ભવામણ કરી છે કે કૃષ્ટ, વૃષ્ટ, વાક્ય, વિદ્યસ, વાત્સ્ય, વિષ્ટરધ્રવસ, પ્રવેતસ, પ્રોક્ત, પ્રોત આ બધા શબ્દોમાં વ્યંજનોનું પરિવર્તન કરીને તેમનું પ્રાકૃતીકરણ ન કરવું તથા અગ્નિચિત્ત સોમસુત્ત સુરલ સુમ્લ આ બધા શબ્દોમાં પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો લગાડીને તેમનું પ્રાકૃતીકરણ ન કરવું પણ એ શબ્દોને બદલે તેમના સમાનાર્થ શબ્દો પ્રાકૃત ભાષામાં વાપરવા. કારણ કે એ શબ્દોનું પ્રાકૃતીકરણ કરવાથી બરાબર અર્થ સ્પષ્ટ થઈ શકશે નહીં. જેમકે કૃષ્ટ ને બદલે કદ્ધ કરા જતાં કદ્ધ એટલે કષ્ટ અથવા કદ્ધ એટલે કાષ્ઠ અને કદ્ધ એટલે કૃષ્ટ તેમાંથી શું સમજવું તે સમજશે નહીં. કાચ શબ્દ ઉપરથી શરીરવાચક કાચ પણ સમજાય અને કાચ પણ સમજાય અને કાક પણ સમજાય. આ રીતે જે એક શબ્દમાંથી સંસ્કૃતમાં અનેક શબ્દો ઉપજતી હોય તેવા શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રાચીન પંડિતોએ કરેલ નથી. માટે આપણે નંદિ કરવો એમ આચાર્યે સ્પષ્ટ કહેવું છે. ૧૭૪ માં

સૂત્રમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે આહિત્ય, લલ્લક, વિઙ્ગિર, પચ્ચઙ્ગિર, ઉપ્પેહક, મઙ્ગફર, પઙ્ગિચ્છિર, અદમદ, વિહ્વલ્લક ઉચ્ચલ્લ, હલ્લપ્પલ આ બધા શબ્દોનું વ્યાકરણ થઈ શકતું નથી. તેથી આ શબ્દો મહારાષ્ટ્ર તથા વિહર્લ વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલે તેમના અર્થો તે તે દેશના લોકો પાસેથી જાણી લેવા.

પ્રસ્તુત ૧૭૪ મા સૂત્રમાં બીજા આત્રા ધણા વિલક્ષણ શબ્દો નોંધેલા છે. આ પછી ૧૭૫ મા સૂત્રથી આ પાઠના અંત સુધી એટલે ૨૧૮ મા સૂત્ર સુધી અનેક અભ્યયોને તેમના અર્થ સાથે સૂચવેલાં છે અને આ સાથે બીજું પાઠ પૂરું થાય છે.

હવે ત્રીજા પાઠમાં ત્રણેય સિંગના અકારાન્ત, આકારાન્ત, હ્રસ્વ ઇકારાન્ત દીર્ઘ ઈકારાન્ત, હ્રસ્વ ઉકારાન્ત, દીર્ઘ ઉકારાન્ત હ્રસ્વ જ્ઞકારાન્ત, એકારાન્ત, ઓકારાન્ત વગેરે નામોનાં રૂપોની સાધના બતાવેલી છે. જ્યાં જ્યાં નામને લાગતા પ્રત્યયો સંસ્કૃતથી જુદા છે તે પણ બધે બતાવેલા છે. રાજન્ શબ્દ સિવાય અને આત્મન્ શબ્દ સિવાય બીજા કોઈપણ બ્યંજનાન્ત શબ્દોનાં રૂપો આ પાઠમાં બતાવેલ નથી. ત્રીજા પાઠના ૫૮ મા સૂત્રથી સર્વાદિ શબ્દોનાં રૂપો ૮૯ મા સૂત્ર સુધી બતાવેલાં છે. ત્યાર બાદ ૯૦મા સૂત્રથી ૧૦૪ સૂત્ર સુધી યુષ્મદ શબ્દનાં તમામ વિભક્તિઓનાં અનેક-અનેક રૂપો બતાવેલાં છે. ૧૦૫ થી ૧૧૭ સૂત્ર સુધી અસ્મદ શબ્દનાં તમામ વિભક્તિનાં અનેક અનેક રૂપો બતાવેલ છે.

ત્રીજા પાઠમાં ૧૧૮ મા સૂત્રથી ૧૨૨ મા સૂત્ર સુધી સંખ્યાવાચક ત્રિ, દ્વિ અને ચતુર શબ્દોનાં અમુક અમુક રૂપોની સાધના કરી બતાવેલ છે અને ૧૨૩ મું સૂત્ર સામાન્ય સંખ્યાવાચક શબ્દને લાગુ પડે છે. ૧૨૪મા સૂત્રમાં એમ જણાવેલ છે કે નામોનાં રૂપો વિશે જે કાંઈ કહેવાનું બાકી રહી ગયું હોય તે બધું ગમે તે સ્વરાંત નામો માટે અકારાન્ત નામોનાં રૂપોની સાધના પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. ત્રીજા પાઠના ૧૨૫ મા સૂત્રથી ૧૨૯મા સૂત્ર સુધી નામોને લગતા પ્રત્યયો સંબંધી આદેશો વિશે ખાસ સૂચન કરેલું છે. આ પછી ૧૩૦મા સૂત્રમાં પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને બદલે બહુવચન વાપરવાનું વિધાન કર્યું પછી ૧૩૧થી માંડીને ૧૩૭મા સૂત્ર સુધી વિભક્તિઓના ફેરફારો વિશે તથા દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓને બદલે પછી, સપ્તમી, દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓ વપરાય છે એવું વિધાન ઉદાહરણ સાથે સમજાવેલું છે. ૧૩૭મા સૂત્ર સુધી નામનાં રૂપોને લગતાં વિધાનો પૂરાં થાય છે, અને ૧૩૮ થી ૧૮૨મા સૂત્ર સુધી પ્રાકૃતનાં વપરાતા નામધાતુ તથા પ્રાકૃતમાં વપરાતાં ક્રિયાપદને લગતા ત્રણે પુરુષના એકવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયોની ચર્ચા કરેલી છે. તથા આ વિધાનની વચ્ચે પ્રેરક ક્રિયાપદોની તથા ભાવેપ્રયોગ અને કર્મણિપ્રયોગના ભૂતકૃદન્તની પણ ચર્ચા આવે છે. સ્વરાંત ધાતુને લાગતા

ભૂતકાળના પ્રત્યય તથા વ્યંજનાંત ધાતુને લાગતા ભૂતકાળના પ્રત્યયનું નિરૂપણ છે. આ જ પાદમાં સપ્તમી એટલે વિધ્યર્થ પ્રત્યયોની તથા આઠમી પ્રત્યયોની તથા ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોની પણ ચર્ચા છે. તથા ક્રિયાપદના પ્રત્યયોને લીધે ધાતુમાં થતા ફેરફારોની પણ ચર્ચા છે. ૧૭૯ તથા ૧૮૦મા સૂત્રમાં ક્રિયાતિપત્તિનાં રૂપોની હકીકત આપેલ છે અને ૧૮૧ મા સૂત્રમાં સંરક્તમાં વપરાતા શત્રુ અને આનશ્ય પ્રત્યયોના આદેશનું વિધાન છે અને છેલ્લા ૧૮૨ મા સૂત્રમાં નારીજનિતિમાં વપરાતા શત્રુ અને આનશ્ય પ્રત્યયના ત્રણ આદેશનું વિધાન છે. આ રીતે આ ત્રીજા પાદમાં નામનાં રૂપોની તથા ધાતુનાં રૂપોની ચર્ચા કરી આચાર્યશ્રીએ આ પાદ પૂરું કરેલ છે.

હવે અહીં છેલ્લે આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદનો સર્વસ્તર પરિચય આપવાનો છે. આગળના ત્રણ પાદો કરતાં આ પાદ મહત્તમ છે. આ પાદનાં બધાં મળીને શરૂઆતથી અંત સુધીમાં ૪૪૮ સૂત્રો છે. એમાં ૨૫૯ સૂત્રો તો કેવળ ધાતુઓના આદેશો માટે તથા ધાતુઓ સંબંધી પરિવર્તન માટે રોકાયેલાં છે.

સૂત્ર ૨૬૦ થી ૨૮૬માં શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ સમજાવેલ છે. ૨૮૭ સૂત્રથી ૩૦૨ સૂત્રોમાં માગધી ભાષાનું વ્યાકરણ, ૩૦૩ સૂત્રથી ૩૨૪ સૂત્ર સુધી પૈશાચી ભાષાનું વ્યાકરણ તથા ૩૨૫ સૂત્રથી ૩૨૮ સૂત્ર સુધી ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાનું અને છેક છેલ્લે ૩૨૯ સૂત્રથી ૪૪૮ સૂત્ર સુધી અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણની નિરૂપણા સર્વસ્તર દર્શાવેલ છે.

શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાં છેડે જણાવેલ છે કે શૌરસેનીના નિરૂપણમાં જે કંઈ કહેવાનું બાકી રહેલ હોય તેને પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણમાં જે નિરૂપણ કરેલ છે તેની પેઠે સમજી લેવું. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે પ્રાકૃત અને શૌરસેની એ બે ભાષાઓ વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. પછી માગધી ભાષાના નિરૂપણમાં છેડે એમ જણાવેલ છે કે માગધી ભાષાના વ્યાકરણમાં જે કંઈ નિરૂપણ કરવાનું બાકી રહેલ છે તેને શૌરસેની ભાષાના વ્યાકરણની જેમ સમજી લેવું. આથી શૌરસેની ભાષા અને માગધી ભાષા વચ્ચે વિશેષ સમાનતા હોવાનું માલૂમ પડે છે. આ પછી પૈશાચી ભાષાના બાકી રહેલા વ્યાકરણના નિરૂપણને શૌરસેની ભાષાના વ્યાકરણના નિરૂપણની પેઠે સમજી લેવાની ભલામણ કરેલ છે એટલે એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે પૈશાચીનું વ્યાકરણ અને શૌરસેનીનું વ્યાકરણ એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. આ પછી ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાની નિરૂપણ પૂરી થઈ ગયા બાદ બાકી રહેલા નિરૂપણને સમજવા ત્રારુ કોઈ ભાષાના નામનો હવાલો આપેલ નથી પણ માત્ર ‘શેષ’ પ્રાગ્વત્’ ૩૪૩૨૮ એટલું જ કહેલ છે, પણ આ સૂત્રનો અર્થ વૃત્તિમાં એમ સ્પષ્ટ

અતાવેલ છે કે પ્રાગ્વત્ એટલે 'પૂર્વી પેઠે' એમ મોઘમ સમજવાનું નથી પણ પ્રાગ્વત્ એટલે ઉપર હમણાં જ જે પૈશાચી વ્યાકરણ અતાવેલું છે તેની પેઠે એટલે ચૂલિકાપૈશાચી ભાષા વિશે જે કાંઈ કહેવાનું બાકી રહેલ હોય તેને પૈશાચી ભાષાના વ્યાકરણની પેઠે સમજવાનું છે, અર્થાત્ શૌરસેની ભાષા તથા માગધી ભાષા કરતાં પૈશાચી ભાષા અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષા એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા સમજવાની છે. એમ અંચકાર કહે છે. આ પછી એટલે ૩૨૮મા સૂત્રથી વ્યાકરણના ૪૪૫ મા સૂત્ર સુધી અપભ્રંશ ભાષાનું વિશેષ વિસ્તારથી વ્યાકરણ બોજેલ છે. અને અપભ્રંશ ભાષાને પણ બીજી કાંઈ ભાષાની સાથે નહીં પણ શૌરસેની ભાષા સાથે જ સરખાવેલ છે અને કહેલ છે કે અપભ્રંશ ભાષા પ્રાયઃ શૌરસેની ભાષા સાથે વિશેષ સમાન છે. શૌરસેની ભાષા દ્ધકાર-પ્રધાન છે. ઇદો ઇદો અથવા તદો તદો વગેરે અનેક પ્રયોગો દ્વારા આ ભાષાનો ઉપયોગ નાટકોમાં વપરાયેલ ભાષામાં થયેલ છે તથા જૈન પરંપરામાં જે અચેતક પરંપરા (ચેત-વસ્ત્ર-નહીં વાપરનારી પરંપરા) છે તેના પ્રવચનસાર, સમયસાર વગેરે ગ્રંથોમાં પણ દ્ધકારપ્રધાન શૌરસેની ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો દેખાય છે. પ્રાચીન ઉલ્લેખોમાં શરસેન દેશની મુખ્ય રાજધાનીનું નામ મથુરા જણાવેલ છે એટલે આ ભાષાનો પ્રચાર મથુરા બાજુના પ્રદેશમાં હતો એમ કહી શકાય. આ નામત વિશેષ જાણવા માટે મથુરાના તથા મથુરાની બાજુબાજુના પ્રદેશની ભાષાનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે માગધીનું વ્યાકરણ આપેલ છે તે પ્રમાણે માગધીનું એક ૩૫ સમજવાનું છે. આ જાતનું ૩૫ નાટકોમાં વપરાયેલ માગધી બોલનારાઓની ભાષામાં સરવાયેલ છે. બૌદ્ધશાસ્ત્રની ભાષાને પણ માગધી ભાષા કહેવામાં આવે છે, તે, માગધીનું બીજું ૩૫ જાણાય છે. કચ્ચાયનના પાલિવ્યાકરણમાં બૌદ્ધશાસ્ત્રની માગધી ભાષાનું ૩૫ સમજવેલ છે. છેલ્લે આચાર્યશ્રીએ જે અપભ્રંશ ભાષાનું સવિસ્તર વ્યાકરણ લખેલ છે તે અપભ્રંશ ભાષા વર્તમાનમાં વપરાતી ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓના પૂર્વરૂપને સ્થાને કટલેક અંશે આતી શકે એવી છે. આ માટે પૂર્વોક્ત તે તે વર્તમાન ચાલુ ભાષાઓ અને અપભ્રંશ ભાષા વચ્ચે વિશેષ સમાનતા જોધવા અધિકાધિક અભ્યાસ જોડાય તો આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે, પણ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે 'બાળ' અનેક પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં અપભ્રંશ ભાષા વિશે વિશેષ કહેવાયું નથી ત્યારે આચાર્ય હેમચંદ્રે જ અપભ્રંશ ભાષાનું સવિસ્તર વ્યાકરણ રચેલ છે અને તે ભાષાને સમજાવવા સારુ વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ રૂપે આચાર્ય હેમચંદ્રના પોતાના

સમયમાં પ્રચલિત એવા અપભ્રંશ ભાષામય અનેક પદો પણ આચાર્યશ્રીએ આપેલાં છે. એ જ શ્રી. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ વ્યાકરણની વિશેષતા છે.

આ નીચે ધાતુઓના આદેશોમાથી એ પાંચ ઉદાહરણો તુલનાત્મક દષ્ટિએ અહીં આપવામાં આવે છે તથા અપભ્રંશ ભાષાને વિશેષ સમજવા સારુ તેનાં થોડાંક પદો પણ આ નીચે આપવામાં આવે છે :

૧. 'કથ' ધાતુને બદલે આચાર્યશ્રીએ બોલ શબ્દ વાપરવાની ભલામણ કરેલ છે—

“ ” સજ્ઞ ” ” ” ” ૮૧૪૨

મરાઠી સાંગળેતી સાથે આ શબ્દ સરખાવી શકાય.

૨. 'પા' ધાતુને બદલે આચાર્યશ્રીએ પિજ્ઞ તથા ઘોઠ શબ્દોને વાપરવાની ભલામણ કરેલ છે ૮૧૪૧૦

ભાષામાં વપરાતા પિઞીએ ક્રિયાપદમાં પિજ્ઞ ધાતુ જ રખાઈ છે.

તથા હોકાના કે નેચાના અથવા બીડીની ઘૂંટ શબ્દમાં કે 'પાણીનો ઘૂંટડો'ના 'ઘૂંટડો' શબ્દમાં ઘોઠ ધાતુ રહેલો છે.

૩. નિન્દ્રા=નિદ્રા ધાતુને બદલે ૮૧૪૧૨ સૂત્ર દ્વારા ઉજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગનું સૂચન કરેલ છે. ભાષામાં 'જિંધવું' ક્રિયાપદ અને ભાષામાં પ્રચલિત 'જિંધ' નામ સુપ્રતીત છે 'જિંધ'નું મૂલ એટલે પૂર્વરૂપ કયા શબ્દમાં છે તે શોધવા જેવું છે. કદાચ ઉત્તમ્ભા માં એ હોઈ શકે. જિંધતા માણસનાં નસકોરાં ધણીવાર વધારે અવાજ કરે છે એટલે જિંધ શબ્દનો સંબંધ ઉત્તમ્ભા સાથે કદાચ કંપી શકાય ખરો.

૪. 'છદિ' ધાતુને બદલે ઢક્ક શબ્દનો ઉપયોગ જતાવેલ છે—૮૧૪૨૧૧ ઢાંકવું ક્રિયાપદ ઢક્ક ઉપરથી આવેલ નથી ? આ ઢક્ક શબ્દનું મૂળરૂપ જરૂર શોધવા જેવું છે, કદાચ સંસ્કૃત ૧૦૩૦ સ્થળે વંચરણે એટલે સ્થગ્ ધાતુ સાથે પ્રસ્તુત ઢક્ક ને સરખાવી શકાય. 'સંવરણુ' એટલે ઢાંકવું.

૫. 'મેળવવું'—એક ચીજમાં બીજી ચીજ મેળવવી' એ અર્થ માટે આચાર્ય મેલવ ધાતુ જતાવે છે અને કહે છે કે 'મિશ્ર'ને બદલે મેલવ વાપરવું—૮૧૪૨૮૧ સરખામણી કરતાં એમ લાગે છે મિલ ધાતુ સાથે પ્રસ્તુત મેલવ ની સગાઈ વધારે થું ન બંધમેસે ? મિલ ધાતુ તુદાદિગણમાં 'શ્લેષણુ' અર્થનો સૂચક છે અને તેનો સળંગ નંબર ૧૪૧૧ છે.

એમ જણાય છે કે કોઈ વિશિષ્ટ અભ્યાસી આ પ્રકારે પ્રાકૃત ધાત્વાદેશોના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરે તો ઘણા ધાત્વાદેશોના પૂર્વરૂપ જરૂર મળી શકે.

અપભ્રંશ પદો—

૧ ગુણર્હિ ન સંપદ કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજંતિ ।

કેસરિ ન લહ્હઈ બોઢિઅ વિ ગય લક્ષ્મેર્હિ ઘેવંતિ ॥

અર્થ—ગુણો વડે સંપત્તિ નહીં, પણ કીર્તિ મળે. (જીવો) લખેલાં ફળ ભોગવે છે. કેસરી ન લહે ભોદી, પણ ગજ લાખો વડે ખરીદાય છે—પ્રહણ કરાય છે. ભોદી એટલે એક પ્રકારનું હલકું નાણું.

૨ પુત્તે જાણં કવણ ગુણ, અવગુણ કવણ મુણ ।

જા બળ્પીકી મુંહડી ચંપિજજ અવરેણ ॥

અર્થ—પુત્તે જાણં—પુત્ર પેદા થયે એટલે પુત્રના પેદા થવાને લીધે. —કોણ—કયો—ગુણ ? મુએ અવગુણ કોણ—કયો ? જ્યાં સુધી આપુકી મોંઢકી એટલે ભોં—જમીન—ચંપાય—અપરેણ—ખીજ વડે દબાતી હોય ?

વાસુ મહારિસિ એઝ મળઈ જઈ સુઝસત્થુ પમાણ ।

માયહં ચલણ નવંતાહં દિવિ દિવિ ગંગાણહાણ ॥

અર્થ—આસ મહાત્મપિ એમ કહે છે—ભણે છે—કે જો શ્રુતિશાસ્ત્ર—વેદવચન—પ્રમાણ હોય તો માતાઓનાં ચરણોને નમનારાઓ માટે દિને દિને ગંગારનાતનું ફળ છે.

તા.૦૬૦—આચાર્ય હેમચંદ્રે જૈનધર્મની પ્રભાવનાની અપેક્ષાએ રાજ સિદ્ધરાજ અને તેના સોલંકી વંશ સાથે વિશેષ મિત્રતા કેળવેલી, તેના સૂચન માટે આચાર્યે સમગ્ર સિદ્ધહેમના દરેક પાદની સમાપ્તિમાં રાજ મૂળરાજથી માંડીને રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીના દરેક રાજાઓની એક એક શ્લોક દ્વારા સરસ રીતે વર્ણના કરેલ છે તે શ્લોકો કે તેમનો અનુવાદ માત્ર અનુવાદકે આઠમા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં જ માત્ર નમૂના તરીકે મૂકેલ છે પણ ખીજે કયાંય મૂકેલ નથી.

૧૨૫, ભારતી સોસાયટી,

એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.

મે ૧૯, ૧૯૭૮

વૈશાખ સુદ ૧૩, ૨૦૩૪.

એચરદાસ જીવરાજ દોશી

શુદ્ધિપત્રક

પાત્રું	પંક્તિ	અશુદ્ધિઓ	શુદ્ધિ
૪૦૭	૨૨	खङ्ग	खङ्ग
૪૦૯	૨૩	समत्ते	समत्तो
૪૧૦	૪	द्योतनयाः पश्यनयाः	पश्यन्त्याः
”	”	समापम्	समाप्तम्
”	૧૨	दायेतेन	दयितेन
૪૧૨	૨૪	शृङ्गेभ्यप°	शृङ्गेभ्यः प°
૪૧૩	૨૭	अथ	अथ
૪૧૪	૭	सुउणिह	सउणिहं
”	”	शकुनी नाम्	शकुनीनाम्
”	૮	तरुणाम्	तरुणाम्
”	૧૩	पांङा	पाङा
૪૧૫	૪-૬	‘કૂવાને’ ઇત્યાદિ	પેરા ૨૬ કરો
૪૧૫	૭	तरु	तरु
”	”	तरुल्यः	तरुभ्यः
૪૧૫	૯	नीसावण्णु	नीसावन्नु
”	૧૧	तरोः फलाणिना गृह्य	तरोः फलं गृह्यते
”	૧૨	मुक्त्वा	मुक्त्वा
”	”	तद्	तद्
”	”	अख्यम्	अरण्यम्
”	૨૧	तरुतअः अपिवञ्झाम्	तरुम्यः अपि वल्कलं
”	”	मुनिः	मुनयः
”	”	परिखानम्	परिधानम्
”	”	क्षशण लभते	अशनं लभन्ते
”	૨૨	स्वामिम्य एतावद्	स्वामिम्य एतावद्
”	”	अग्रलम्	अग्रलकम् (अधिकं)
”	”	मृत्या गृणेन्ते	मृत्या गृह्णन्ति

૧૬

પાત્રું

પાંક્તિ

અશુદ્ધિઓ

શુદ્ધ

૪૧૫

૨૯

ધર્મઃ અધુ વિરતા

અથ વિરલપ્રભાવઃ

પ્રભાવ એવ

એવ કલૌ ધર્મઃ

૪૧૬

૫

દયિયેતન

દયિતેન

”

૧૩

પ્રેવસતા

પ્રવસતા

”

૧૫

કં ડિકાને અદલે આ સૂત્રમ્ ‘જાનુસ્વારૌ’

(૩૪૨)ને। પદવિભાજ

કરતાં—જા—અનુસ્વારૌ

એમ પણ થઈ શકે

એટલે જા થાય અને

અનુસ્વાર પણ થાય.

”

૧૮

ઝળહઝં

ઝળહઝં

”

૨૭

તરુણ

તરુણા

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ રચિત શ્રી સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન - લઘુવૃત્તિ

અષ્ટમ અધ્યાય

પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ

(પ્રથમ પાદ)

અથ પ્રાકૃતમ્ ॥૮૧૧॥

આ સૂત્રમાં એ પદો છે—અથ અત્ર પ્રાકૃતમ્. અથ એટલે અનંતર, અર્થાત્ તરતજ. આ પ્રાકૃતની રચના પૂર્વે સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના આચાર્ય કરેલી છે. એ સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના પૂરી થતાં તરતજ આચાર્ય આ પ્રાકૃતના વ્યાકરણને બતાવવાનું શરૂ કરે છે. અર્થાત્ સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે એવું બતાવવા આચાર્યે સંસ્કૃતના વ્યાકરણ ન પડે પ્રાકૃતના વ્યાકરણ ન રચના કરતાં છે.

અથનો બીજો અર્થ આધિકાર છે, એટલે આખા વ્યાકરણમાં માત્ર પ્રાકૃત ભાષાનું જ કામ થવાનું છે અને દરેક સૂત્રને પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોનું સાધક સમજવાનું છે.

હવે બીજા શબ્દ પ્રાકૃતમનો અર્થ—પ્રાકૃત ભાષા ઘણી જૂની છે. ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધના વખતમાં તે લોકોમાં આ ભાષા બોલાતી હતી અને બુદ્ધ પછી પણ રાજા અશોકના વખતમાં પણ આ ભાષા બોલાતી હતી માટે રાજા અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓ ભારતના સારે ખૂણે આ ભાષામાં કેતરાવી છે. આવી જૂની ભાષાનો અભ્યાસ સાધારણ લોકો કરી શકતા નથી. માત્ર પંડિતલોકોમાંના જે લોકો ભાષાના રસિક છે તેઓ જ આવી ભાષાનો અભ્યાસ કરી શકે છે. પંડિતો સંસ્કૃત ભાષાને બરાબર જાણતા હતા એટલે એમને અભ્યાસ કરવામાં સરળતા થાય એ દૃષ્ટિએ ચંડ વૈયાકરણથી માંડીને આ. હેમચંદ્ર સુધીના વૈયાકરણોએ પોતપોતાના પ્રાકૃતવ્યાકરણોને સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલાં છે, એ તમામ વ્યાકરણોમાં 'સંસ્કૃત શબ્દમાં ફેરફાર કરીને પ્રાકૃતને સમજવાની' પદ્ધતિ બતાવેલી છે એટલે પંડિતોને આ ભાષા શીખવામાં સરળ થાય એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને તે તે આચાર્યોએ પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્ એમ કહેવું છે. સંસ્કૃત શબ્દના સ્થાને હેમ-૧

આદેશો કરીને સમજાવેલું હોય અથવા શબ્દમાં રહેલા સ્વરોને તથા વ્યંજનોને પરિવર્તિત કરીને સમજાવેલું હોય તેનું નામ પ્રાકૃત.

હવે સંસ્કૃત પછી પ્રાકૃતની વાત શરૂ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતના શબ્દો અને પ્રાકૃતના શબ્દો વચ્ચે જે પ્રાકૃતનું સામ્ય છે તેવા પ્રાકૃતનું આ વ્યાકરણ છે, પણ જે પ્રાકૃતશબ્દોનું સામ્ય સંસ્કૃતશબ્દો સાથે નથી તેવા પ્રાકૃતનું એટલે દેશ્ય પ્રાકૃતનું આ વ્યાકરણ નથી. એ હકીકત બતાવવા માટે જ સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના પછી તરત જ પ્રાકૃતના વ્યાકરણની રચના કરવામાં આવી છે.

સંસ્કૃતના સિદ્ધ શબ્દો ઉપરથી પ્રાકૃતના શબ્દો બનાવવાની એક પદ્ધતિ છે અને બીજી પદ્ધતિ સંસ્કૃતના સાધ્ય શબ્દો ઉપરથી પ્રાકૃતના શબ્દો બનાવવાની છે. જે પ્રાકૃત ભાષાને આ પદ્ધતિ લાગુ પડે છે તે ભાષાનું જ આ વ્યાકરણ છે, પણ જે દેશ્ય પ્રાકૃતને આ પદ્ધતિ લાગુ પડતી નથી તેનું ખાસ કરીને આ વ્યાકરણ નથી.

પૂર્વના પંડિતોએ પ્રાકૃતના ત્રણ ભેદો બતાવેલા છે : (૧) તદ્ભવ (૨) તત્સમ અને (૩) દેશ્ય. આમાં તદ્ભવ અને તત્સમ શબ્દોનું સામ્ય સંસ્કૃત ભાષા સાથે વિશેષ છે. દેશ્ય શબ્દોનું સામ્ય ઘણું ઓછું છે. તદ્ભવ અને તત્સમ એ બે ભેદોને એક ભેદમાં પણ સમાવી શકાય છે. પ્રાકૃતના અનેક એવા શબ્દો છે જેમનું સામ્ય સંસ્કૃત શબ્દો સાથે અક્ષરશઃ છે.

જેમકે—સંસાર, દાવ, નીર, દાહ, સંમોહ, ધૂલી, હરણ, સમીર, માયા, રસા, દ્વારણ, સાર, સીર, ગિરી, ધીર, વગેરે વગેરે.

બીજા ફેરલાક પ્રાકૃતના એવા શબ્દો છે જેનું સંસ્કૃત શબ્દો સાથે આંશિક સામ્ય છે, જેમકે—વચન-વચ્ચ, નયન-નયણ, વનિતા-વિલયા, દીપ-દીવ, પટ-પહ, પાહ-પાહ, વેણુ-વેણુ, અતસો-અતસિ, હત્તિન, -હત્થિ, સ્ત્રી-સ્ત્રિ, વૃન્ત, -વેળ, મુષ્ટિ-મુઠ્ઠી, મૃત્તિકાં-મટ્ટિઆ, મુળ્ક-મોળ્ક, તુચ્છ-તુચ્છ, પતિપદ્-પહિવયા, પ્રતિમા-પહિમા, સપ્તતિ-સત્તાર.

આ બંને પ્રકારના શબ્દોને સંસ્કૃતસમ નામના ભેદમાં સમાવી શકાય છે. એટલે દેશ્ય પ્રાકૃત અને સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત એ બે ભેદથી જ કામ ચાલી શકે એમ છે.

જે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો અને જે પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો એ બે વચ્ચે એકદમ સામ્ય છે—જરા પણ ફરક નથી. એના શબ્દોની સાધના માટે આ વ્યાકરણની જરૂર નથી. એવા શબ્દોની સાધના સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોની સાધનામાં સમાઈ જાય છે, પણ જે શબ્દોમાં આંશિક સામ્ય છે અને જે શબ્દોને આદેશ દ્વારા સમજાવેલા છે તેમની સાધના માટે આ વ્યાકરણ છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં મૂળ પ્રકૃતિ, પ્રત્યયો, વિંગ, કારક, સમાસ અને સ્વરસંજ્ઞા વગેરે સંજ્ઞાઓ એ બધું સંસ્કૃતના વ્યાકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવાનું છે.

વળી સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં લોકાત્ ૧૧૧૧૩૩ એવું સૂત્ર બતાવેલું છે તે સૂત્રનો સંબંધ પણ આ વ્યાકરણ સાથે છે એટલે આ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે હકીકતો કહેવામાં આવી નથી તેને કોઈ પાસેથી એટલે પ્રાકૃત ભાષાના જાણકારો પાસેથી સમજી લેવાની છે, તેથી કરીને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં જે સ્વરો કહેલા છે તેના કરતાં પ્રાકૃત ભાષામાં ઓછા સ્વરો સમજવાના છે, અર્થાત્ ઋ, ઋ, લઃ, લૃ, ઐ, ઔ એટલા સ્વરો પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાતા નથી. એ હકીકત લૌકિક પાંડિતોથી જાણી લેવાની છે તથા વિજ્ઞાતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલા ક્ષ અને જ્ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાતા નથી. પણ પોતપોતાના વર્ગના વ્યંજનો સાથે જોડાયેલા હોય એવા સ્વર વગરના ક્ષ અને જ્ તો પ્રાકૃતમાં વપરાય છે. જેમકે—પદ્ધો, સદ્ધો, બજ્ઞન, લજ્ઞન, એ જ રીતે કચ્ચુજો, લચ્ચળમ, અભિયમ, સન્ધો—આ બધા શબ્દોમાં સ્વર વગરનો ક્ષ અને જ્ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાય જ છે.

જોકે પ્રાકૃતમાં ઐ અને ઔ સ્વરો વપરાતા નથી તોપણ કેટલાક પ્રાકૃત વૈયાકરણના મતમાં પ્રાકૃતમાં ઐ અને ઔ વપરાય છે; જેમકે—કૈતવમ્-કૈઞવમ્ સૌદર્યમ્-સૌઞરિયમ્ કૌરવાઃ-કૌરવા.

સ્વર વગરનો વ્યંજન જે વિજ્ઞાતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલો હોય તેનો પ્રયોગ પ્રાકૃત ભાષામાં થતો નથી; જેમકે—રક્ત, મુક્ત, શુક્ત, ક્ષય, તસ્કર. આવી વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રાકૃત ભાષામાં વર્જ્ય છે, પણ આને બદલે સજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ સુવિહિત છે, જેમકે—રક્ત, મુક્ત, મુક્ક, ક્ષય, તક્કર. તેમજ શ, ષ અને વિસર્ગ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાતા નથી, તથા પ્રાકૃત ભાષામાં પ્લુત સ્વરનો પ્રયોગ પણ થતો નથી. આ જાતનો વળુંસમાપ્તિય કોષ-પાંડિતો-પાસેથી જાણી લેવાનો છે.

જોકે વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનનો વ્યવહાર પ્રાકૃત ભાષામાં નથી એમ પ્રાંથકાર આચાર્યશ્રીએ જણાવેલ છે, તેમ છતાં તેમણે એવાં કેટલાંક સૂત્રો દ્વારા વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનોનું વિધાન કરેલ છે. જે ઉપરથી તે તે સૂત્રો દ્વારા નીચે જણાવેલા વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનોનો પણ વ્યવહાર પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રચલિત છે એમ સમજવું જોઈ એ.

વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજન અને એનાં વિધાયક સૂત્ર

ઞ્મ	૮/૨/૫૨
મ્હ	૮/૨/૭૬
ળ્હ	૮/૨/૭૫
લ્હ	૮/૨/૭૬
દ	૮/૨/૮૦

આ ઉપરાંત એમ સમજી લેવાનું છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં ઝમ, ન્હ, જ્હ, લ્હ અને દ્ર એટલા સંયુક્ત વ્યંજનોનો વ્યવહાર તો વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જ વિહિત છે.

આ ઉપરાંત માગધી પ્રાકૃતમાં વિઙ્મતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલ સના તથા દના અને તના પ્રયોગોનું પણ ગ્રંથકારે વિધાન કરેલ છે ;

સ્વ—૮/૪/૨૮૯

સ્પ

સ્ક

સ્મ

ષ નો સ

સ્તુ

સ્ફ

દ્વનોસ્ત—૮/૪/૨૯૦

સ્થ, સ્ત—૮/૪/૨૯૧

ઁક—૮/૪/૨૯૬

છ—૮/૪/૨૯૮

શ્ચ—૮/૪/૨૯૫

પૈશાચી પ્રાકૃતમાં ળ વ્યંજન પણ વપરાય છે—૮/૪/૩૦૮.

ળ વ્યંજન તો માત્ર વેદનો ભાષામાં જ પ્રચલિત છે.

અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં ઋ સ્વર પણ વપરાય છે—૮/૪/૩૨૯ તથા વિઙ્મતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલ ર વ્યંજન પણ વપરાયેલ છે.—૮/૬/૩૯૯. ત્રાસ.

આ સિવાય પ્રંગણિ વગેરે શબ્દોમાં ર વપરાયેલ છે. આ રીતે માગધી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં વિઙ્મતીય સંયુક્ત વ્યંજનોનો વ્યવહાર વ્યાકરણસિદ્ધ છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વિવચન વપરાય છે તેમ પ્રાકૃતમાં નામના કે ક્રિયાપદના ૩૫માં ક્યાંય દ્વિવચન થતું નથી. દ્વિવચનને બદલે બધે બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે, અને ખાસ જ્યાં બે સંખ્યા સૂચવતી હોય ત્યાં બહુવચની પદ સાથે દ્વિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત પ્રાકૃત ભાષામાં ચતુર્થીના બહુવચનનો પ્રયોગ ક્યાંય થતો નથી. જોકે આચાર્યે પ્રાકૃત ભાષામાં એનો પ્રયોગ ન હોવાની સૂચના કરેલી છે તોપણ માત્ર એક સંસ્કૃત અગ્નિ અવ્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં એના પ્રયોગનું આચાર્યે

વિધાન કરેલું છે. એ અપેક્ષાએ પ્રાકૃત ભાષામાં માત્ર એક જ પ્રયોગમાં એ વપરાયેલો છે, જુઓ ૮/૧/૨૬૯ સૂત્ર.—એ બીદેમિ ।

बहुलम् ॥८।१।२॥

આ સમગ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે જે વિધાનો ક્યાં છે તે તમામને બહુલ સમજ્યાં, અર્થાત્ આ બહુલમ્નો અધિકાર આખા વ્યાકરણમાં સમજવાનો છે.

કરેલું વિધાન ક્યાંક ખરાબર થાય છે, ક્યાંક થતું પણ નથી અને ક્યાંક વિકલ્પે પણ થાય છે અને ક્યાંક વળી કરેલા વિધાનથી જુદું પણ થાય છે. જેવી રીતે વેદોની ભાષાનું વ્યાકરણ વિશેષતઃ અનિયત છે માટે જ પાણિનિએ પોતાના વ્યાકરણમાં ઠેઠઠેઠાણે છન્દસિ બહુલમ્ જણાવેલું છે તેમ આ પ્રાકૃત ભાષાનું બંધારણ પણ વેદોની ભાષાના બંધારણની પેઠે અનિયત જ છે. જ્યાં જ્યાં આ બહુલની પ્રવૃત્તિ થતી હશે ત્યાં ત્યાં ઉદાહરણ સાથે યથાસ્થાન પ્રતાવીશું.

आर्षम् ॥८।१।३॥

સંસ્કૃતના 'લૌકિક સંસ્કૃત' અને 'વૈદિક સંસ્કૃત' એમ બે પ્રકારો છે તેમ પ્રાકૃત ભાષાના બે પ્રકાર છે : (૧) લૌકિક પ્રાકૃત અને (૨) આર્ષ પ્રાકૃત. જેમ લૌકિક પ્રાકૃત બહુલતાપ્રધાન છે તેમ આર્ષ પ્રાકૃત પણ બહુલતાપ્રધાન છે. ઋષિ લોકોએ પ્રાકૃત ભાષામાં જે રચના કરી તે ભાષાનું નામ આર્ષ પ્રાકૃત. ઋષિ એટલે ભગવાન મહાવીર અને તેમના પ્રાચીન ત્યાગી અનુયાયીઓ. જે પ્રાકૃત શબ્દોના વ્યાપક અર્થ લઈએ તો તેમાં બૌદ્ધ ત્રાપટકની પાલિ ભાષા પણ આવી શકે છે. એ અપેક્ષાએ ઋષિ એટલે 'બુદ્ધ ભગવાન' અને 'પ્રાચીન ત્યાગી લિક્ષુઓ' પણ થઈ શકે.

જે વખતે ધર્મશાસ્ત્રની ભાષા આમજનતા સમજતી નહોતી અને ધર્મ-વિચારના સંગ ધર્મો ભારે ગૂંચળામણ અનુભવતી હતી તે વખતે ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધે લોકભાષામાં ધર્મના વિચારો રજૂ કર્યા.

ભ. મહાવીરે જે ભાષામાં ઉપદેશ કરેલો તેને અર્ધમાગધી ભાષા કહેવામાં આવે છે. ભ. મહાવીરનો વિહાર વિશેષતઃ મગધમાં થયેલો. આથી તેઓ એવી ભાષા બોલતા કે જેથી મગધના લોકો સમજી શકે અને મગધ બહારના લોકો પણ સમજી શકે તેથી તેને 'અર્ધમાગધી' ભાષા કહેતા, બુદ્ધ ભગવાને તો માગધી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપેલો તેથી તેમની ભાષા તો માગધી જ છે. પણ પછી ભાષાના નામ તરીકે 'પાલિ ભાષા'ના નામથી પ્રચાર થયો. 'પાલિ' શબ્દનો ખરો

અર્થ 'ધર્મવચન' છે. મૂળ શબ્દ 'પલિયાય' છે. અશોકની ધર્મલિપિમાં પણ આ શબ્દ વપરાયેલો છે. 'પાલિ' શબ્દનું મૂળ આ 'પલિયાય' શબ્દમાં છે. પિટકના પાલિ ભાષામાં ગ્યાયેલા ટીકા ગ્રંથોમાં કેકઠેકાણે એવું આવે છે કે ઉત્તં ચ પાલિસુ (ઉત્તં ચ પાલિષુ) — એટલે ધર્મ ચોરનાં કલું છે. જે પાલિ શબ્દ ભાષાવાચક હોત તેા ઉત્તં ચ પાલિસુ એમ લખી શકાય નહીં. ધર્મનાં વચનો જે ભાષામાં છે તે ભાષા અને તે વચનો એ જેનો અભેદ કલ્પી 'પાલિ' શબ્દ ભાષા અર્થમાં વપરાયો છે. ખરી રીતે બૌદ્ધ પિટક ગ્રંથોનો ભાષા માગધી છે. એ હકીકત પાલિ ભાષાના વ્યાકરણના આરંભમાં " સા માગધી મૂલભાસા " એમ જણાવીને પાલિ વ્યાકરણના પ્રણેતા કચ્ચાયને-કાત્યાયને—જ જણાવેલ છે. પ્રાકૃત ભાષામાં અને પાલિ ભાષામાં ઓછું અંતર છે. કેમકે એ બંને ભાષા દ્વારા પ્રવચન કરનારા મગધદેશના જ છે. આર્ષ પ્રયોગોનાં ઉદાહરણો અમે યથાર્થાન ખતાવવાના છીએ.

દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ મિથો વૃત્તૌ ॥૮૧॥૪॥

વૃત્તૌ-સમાસમાં-આવેલા શબ્દોમાં જે સ્વરો દીર્ઘ છે તે, બહુલં હ્રસ્વ થાય અને જે સ્વરો હ્રસ્વ છે તે, બહુલં દીર્ઘ થાય છે. આ રીતે સમાસમાં આવેલા શબ્દોના સ્વરોમાં પરસ્પર આવો ફેરફાર થાય છે. આવો ફેરફાર સંસ્કૃત ભાષામાં અને વૈદિક ભાષામાં પણ મિલિત છે. જેમકે અષ્ટાકપાલમ્ । નીડુક્ । મુનીવહમ્ । આ માટે જુઓ સિદ્ધહેમ વ્યા. ૩૨૧૮૬ થી ૩૨૧૮૯ વગેરે સૂત્રો.

હ્રસ્વેતઃ દીર્ઘ —

અન્તર્વેદી, અન્તાર્વેદી-અન્તર્વેદિઃ-વેદીની અંદર

સત્ત્વીસર્વે, સત્તાવીસા-સપ્તવિંશતિઃ-સત્તાવીશ

વળી બહુલં હોનાથી ક્યાંય દીર્ઘ વિકલ્પે પણ થાય છે. જેમકે—

વારિમર્દ, વારીમર્દ-વારિમતી-પાણી તળી (નદી કે વાવ)

મુઅયન્તં, મુઆયન્ત-મુઞ્ચન્ત્રમ્-હાથરૂપ યંત્ર

પદ્મહરં, પદ્મહરં-પતિગૃહમ્-પતિનું ઘર

વેલુવળં, વેલ્લુવળં-વેણુવનમ્-વાંસડાનું વન

આ વિધાન બહુલં છે માટે ક્યાંક દીર્ઘ થતો નથી. જેમકે—

યુવજનો-યુવતિજનઃ-યુવતિજન

દીર્ઘનો હ્રસ્વ—

નિઅમ્બસિલ-સ્વલિઅ-વીડ-માલંસ-મિતમ્બશિલા-સ્વલિત-વીચિ-માલસ્ય—

પહાડના મધ્યભાગની શિલા વડે સ્ખલિત થયેલી તરંગમાળાવાળાનું.

કર્ચાય વિકલ્પે થાય છે. જેમરે—

દીર્ઘનો હ્રસ્વ—

જડુંળ-ચડં. જડુંળા-ચડં-ચમુનાતટમ્-ચમુનાનો તટ

નદ-સોત્તં, નદી-સોત્તં-નદીસોતસ-નદીનો પ્રવાહ

ગોરિ-હરં, ગોરીહરં-ગોરીગૃહમ્-ગોરીનું ઘર

વહુ-મુહં, વહુ-મુહં-વધૂમુખમ્-વહુનું મુખ

પદયોઃ સન્ધિઃ વા ॥૮૧॥૫॥

જે સ્વરો પાસે આવે કે જે વ્યંજનો પાસે આવે ત્યારે સંસ્કૃતમાં સંધિના નિયમો દ્વારા સંધિ થઈ જાય છે. પછી એક જ પદ હોય કે અનેક પદ હોય પણ પ્રાકૃતમાં તેમ નથી. પ્રાકૃતમાં વ્યંજનોની સંધિ થતી જ નથી. જે સંધિ થાય છે તે સ્વરોની જ થાય છે અને તે પણ જે પદોમાં જ, એક પદમાં કર્ચાય નહીં.

આચાર્ય કહે છે કે સંસ્કૃતમાં કહેલાં તમામ સંધિનાં વિધાન પ્રાકૃતમાં વ્યવસ્થિત વિભાષાપૂર્વક થાય છે. વ્યવસ્થિત વિભાષા એટલે પ્રાચીન પ્રયોગોને અનુસારે વ્યવસ્થાપૂર્વક વિકલ્પે સંધિ સમજવી. જેકે આચાર્યે અહીં સંસ્કૃતમાં કહેલાં તમામ સંધિવિધાનોનો નિર્દેશ કરેલો છે પણ આ વાક્યનો અર્થ તેના શબ્દ પ્રમાણે લેવાનો નથી પણ મોઢમ લેવાનો છે. કેમકે સંસ્કૃતમાં જ્ઞ, લ, ઐ, ઔ વગેરેની સંધિ પણ બતાવેલી છે. પ્રાકૃતમાં એ જાતની સંધિનો સંભવ નથી માટે જે પદોમાં સ્વરો પાસે પાસે આવેલા હોય ત્યાં પ્રાકૃત ભાષામાં જે સંધિ સંભવી શકે તે સંધિનું વિધાન આ સૂત્ર વિકલ્પે કરે છે.

વાસેસી, વાસ-इसी-व्यासऋषिः-व्यास નામના ઋષિ

હેમચંદ્રતા સંસ્કૃત વ્યાકરણનું સંધિવિધાયક સૂત્ર ૧૧૨૧૬

विसमायवा, विसम-आयवो-विषमआतपः-विषम તાપ. હેમ. સં. સંધિવિ. સૂત્ર

૧૧૨૧૭

दहीसरो, दहिसरो-दधीश्वरः-दधिનો ઈશ્વર

साऊअयं, साउउअयं-स्वाहुउदकम्-स्वादवाणुं પાણી

નીચેના શબ્દો એક જ પદરૂપ છે માટે તેમાં આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી :

पा+ओ=पाओ-पादः-पग अथवा पाथे।

प+ई=पई-पतिः-पति

वत्था+ओ=वत्थाओ-वत्तात्-वत्तथी ॥૮૧॥૮

मुद्वा+इ=मुद्वाइ-मुग्धया-मुग्धा वडे ॥૮૧॥૨१

मुद्वा+ए=मुद्वाए-मुग्धया-मुग्धा वडे ”

મહ+ઇ=મહૈ-મહતિ-પૂજા કરે છે ।૮।૩।૩૧।

મહ+એ=મહૈ-મહતિ-પૂજા કરે છે ”

બહુલ+ને લીધે કોઈ કોઈ પદમાં એક પદમાં પણ સંધિ થઈ જાય છે.

કાહિ+ઇ=કાહી-કાહિ-કરિષ્યતિ-કરશે ૧।૨।૧

બિ+ઇઓ=બિહો, બીઓ-ત્રિતીય:-ખીજો ૧।૨।૧

અહીં ખતાવેલાં આ બધાં પ્રથમ અધ્યાયનાં સંસ્કૃત સૂત્રો સિદ્ધહેમવ્યાકરણનાં સમજવાં.

ન ઇ-ઉ (યુ) વર્ણસ્ય અસ્વે ॥૮।૧।૬॥

એ પદમાં ઇ વર્ણ પછી અસ્વ સ્વર-વિજ્ઞતીય સ્વર-આવે તો સંધિ થાય નહીં અને એ પદમાં ઉ વર્ણ પછી અસ્વ સ્વર-વિજ્ઞતીય સ્વર-આવે તો પણ સંધિ થાય નહીં.

‘અસ્વ’ શબ્દની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે—જે સ્વરોની સ્વ સંજ્ઞા ન હોય. જેમનાં ઉચ્ચારણનાં સ્થાનાં અને ઉચ્ચારણના પ્રયત્નો એકસરખાં ન હોય તેને ‘અસ્વ’ કહેવાય. આ માટે જુઓ : ૧/૧/૧૭ સૂત્ર.

ઇ વર્ણ-ન વેરિવર્ગે વિ+અવયાસો- વૈરિવર્ગેડપ્યવકાશ:-વૈરિવર્ગમાં પણ અવકાશ નથી વંદામિ+અજ્જવહ્-વન્દે આર્યવજ્રમ્ આર્ય વજ્ર નામના આચાર્યને વંદન કરું છું સહૈ+ઉન્દો-શોભતે ઉપેન્દ્ર-ઉપેન્દ્ર શોભે છે

પહાવલિ+અરુણો-પ્રભાવલિઅરુણ:-પ્રભા વડે લાલ

ઉ વર્ણ-દણ+ઇ-દ-દનુજેન્દ્ર:-ગણસેનો ઇન્દ્ર

ઉવમાસુ+અપજ્જત્ત-ઉપમાસુ અન્યાપ્ત-ઉપમા માટે પૂરતું નહીં

ગૂઢ+ઉઅર=ગૂઢોઅર ગૂઢ ઉદર-અહીં ઇ વર્ણ પછી ઉ વર્ણ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પુહવી+ઈસ=પુહવીસ-પૃથ્વીશ-પૃથ્વીના ઇશ. અહીં ઇ વર્ણ પછી વિજ્ઞતીય સ્વર નથી પણ સજ્ઞતીય છે તેના આ નિયમ ન લાગે.

एद्-ओतोः ॥८।१।७॥

એ પદમાં એકર અને ઓઠાર પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો સંધિ થતી નથી.

ઉલ્લિહુणे+આબંધંતીએ=ઉલ્લિહુणे આબંધંતીએ-ઉલ્લિહુને આબંધનન્યા:-ઉઝરડા થયા પછી બાંધતી સ્ત્રીનું.

આલક્ષ્મીમો+ર્ણિહ=આલક્ષ્મીમો ઈર્ણિહ-આલક્ષ્મીમહે ઇદાનીમ-અમે હમણું જોઈએ છીએ.

અહો+અચ્છરિઅં=અહાં અચ્છરિઅં-અહો આશ્ચર્યમ્-અહો ! આશ્ચર્ય છે.

નીચેનાં પદોમાં એ, ઓ આવેલા નથી તેથી સંધિનિષેધ ન થાય :

અત્ય+આલોઅણ=અત્યાલોઅણ-અર્થાલોચન-અર્થનો વિચાર.

સ્વરસ્ય ઉદ્વૃત્તે ॥૮૧॥૮॥

વ્યંજન સાથે ઝોડાવતા સ્વરનાંયા વ્યંજન નીકળી જતાં જે સ્વર બાકી રહે તેનું નામ ઉદ્વૃત્ત સ્વર. કોઈ પણ સ્વર પછી આવેલો ઉદ્વૃત્ત સ્વર આવેલો હોય તો સંધિ થતી નથી.

ગન્ધ+ઉડિ=ગન્ધઉડિ-ગન્ધપુટીમ્ એક ઝોડાનું નામ. આ ઉદાહરણમાં પ સાથે ઉડિનો ઉ મળેલો હતો, પછી નીકળી જતાં એકંતો ઉ બાકી રહ્યો.

નિસા+અરો=નિસાઅરો-નિશાકર:-ચંદ્ર અથવા નિશાચર:-રાક્ષસ

નિસિ+અરો=નિસિઅરો-નિશાચર:-રાક્ષસ

રયણિ+અરો=રયણિઅરો-રજનીકર:-ચંદ્ર અથવા રજનીચર:-રાક્ષસ

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં કર કે ચરનો અર થવાથી એ ઉદ્વૃત્ત સ્વર છે.

મણુ+અત્તં=મણુઅત્તં-મનુજત્વમ્ મનુષ્યપણું

કોઈ કોઈ ઉદાહરણમાં આ નિયમ વકરેલો લાગે છે.

કુમ્મારો, કુમ્મારો-કુમ્માકાર:-કુલાર

સુરિસો, સુરિસો-સુપુરુષ:-સુપુરુષ

કોઈ કોઈ ઉદાહરણ સ્વર પછી ઉદ્વૃત્ત સ્વર આવે તોપણ સમાસમાં એ પદમાં સંધિ થઈ જ નય છે.

સાલાહણો, સાલઆહણો-સાતવાહન:-સતવાહન રાજા

ચક્કાઓ (ચક્ક+આઓ-ચકકાકા:-ચકકાકા)

જે નામોનો સમાસ થયા પછી એ જુદાં જુદાં નામો નથી રહેતાં પણ એ નામોનું એક પદ જ થઈ જાય છે અને સંધિનું વિધાન પ્રાકૃત લાપામાં એ પદોમાં જ કરેલું છે એટલે સમાસમાં સંધિ ન થતી જોઈએ. તેમ છતાં-ગંધઉડિ, નિસાઅરો વગેરે શબ્દોમાં આ નિયમથી સંધિનો નિષેધ કરેલા છે. તેથી એન સમજવું જોઈએ કે જ્યાં એ નામોનો સમાસ થઈ એક પદ થયું હોય ત્યાં પણ એ નામોમાં ભિન્નપદપણું છે. ભિન્નપદપણું સમજીએ તો જ આ નિયમ લાગુ પડે.

ત્યાદેઃ ॥૮૧૧૭॥

ક્રિયાપદને લાગેલા તિ વગેરે પ્રત્યયોના સ્વર પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો એ પદમાં પણ સંધિ થતી નથી.

હોઈ+ઈહ=હોઈ ઇહ-અહીં થાય છે.

ભવતિ+ઈહ=ભવતિ ઇહ-અહીં થાય છે.

લુક્ ॥૮૧૧૮॥

કોઈ પણ સ્વર પર આવેલા હોય તો એની પૂર્વના સ્વરનો લોપ થઈ જાય છે.

તિઅસ+ઈસ=તિઅસ+ઈસ=તિઅસીસો-ત્રિદશેશ:-દેવોનો ઈશ-ઈશ્વર

નીસાસ+ઝસાસા=નીસાસ+ઝસાસા=નીસાસૂસાસા-નિઃશ્વાસોચ્છવાસૌ-નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છવાસ

અન્યવ્યજ્ઞનસ્ય ॥૮૧૧૧૧॥

શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થઈ જાય છે.

જાવ-યાવત્-જ્યાં સુધી

તાવ-તાવત્-ત્યાં સુધી

જસ, જસો-યશસ-યશ

તમ, તમો-તમસ્-અંધકાર

જન્મ, જન્મો-જન્મત્-જન્મ

જ્યારે સમાસ હોય ત્યારે જુદાં જુદાં પદરૂપ વાક્યની અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન પદો છે અને સમાસ થઈને એક પદરૂપ અનેકા સમાસવાળા નામને લાગેલી વિભક્તિની અપેક્ષાએ એક પદ છે. જ્યારે વાક્યની અપેક્ષા રાખીએ ત્યારે વ્યંજન અંતે આવે છે અને વિભક્તિની અપેક્ષા રાખીએ ત્યારે વ્યંજન અંતે ન આવે. જ્યાં વ્યંજન અંતે હોય ત્યાં આ નિયમથી લોપ થાય અને જ્યાં વ્યંજન અંતે ન માનીએ ત્યાં આ નિયમથી લોપ ન થાય.

સદ્+મિશ્રુઃ-અહોં વાક્યની અપેક્ષાએ સદ્ ના દ્વનો લોપ થઈ ગયો તો સમિક્ષ્વ થયું. સમિક્ષ્વ-સારો ભિક્ષુ

એતદ્+ગુણ-અહીં વાક્યની અપેક્ષાએ એતદ્ ના દ્વનો લોપ થઈ ગયો તો એભગુણ-આના ગ્રંથો.

સજ્જન:-સદ્જન:-અહીં સજ્જનને લાગેલી વિભક્તિની અપેક્ષાએ સદ્ નો દ છેડે નથી તેથી દ નો જ થઈ જતાં સજ્જનો-૩૫ થયું. સજ્જનો-સજ્જન.

તદ્+ગુણા અહીં પણ વિભક્તિની અપેક્ષાએ તદ્ નો દ અંત્ય વ્યંજનરૂપ નથી તેથી આ સૂત્ર દ્વારા લોપ ન થયેલ તેથી તદ્ગુણા ૩૫ થયું. તદ્ગુણા તેના ગુણો.

ન શ્રદ્ધુદોઃ ॥૮૧૧૧૨॥

શ્રદ્ધુ અને ઉત્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ ન થાય.

શ્રદ્ધ+હિતમ્-શ્રદ્ધિતમ્-સદ્+હિતમ્=સદ્ધિતમ્-કરેલી શ્રદ્ધા-અહીં દ નો લોપ ન થાય.

શ્રદ્ધ+ધા=શ્રદ્ધા-સદ્+ધા=સદ્ધા-શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા

ઉદ્+ગતમ્=ઉદ્+ગઅં=ઉદ્ગઅં, અથવા ઉગમ્યં-ગિગેલું

ઉદ્+નતમ્=ઉદ્+નયં=ઉન્નયં-ઉન્નત. આ ઉદાહરણમાં દ કાયમ છે પણ સંધિ થવાથી દનો ન થયેલ છે, સંધિ ન થાય ત્યાં ઉદ્નતે ૩૫ થઈ શકે. સંધિનું સૂત્ર ૧૧૩૧ સિદ્ધહેમ આ.

નિર-દુરોઃ વા ॥૮૧૧૧૩॥

નિર અને દુરના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ વિકલ્પે થાય.

નિર+સહં-નિસ્+સહં=નિસ્સહં, નીસહં-નિસ્સહમ્-દીલું પડી ગયેલું

દુર+સહો-દુસ્+સહો=દુસ્સહો, દૂસહો-દુસ્સહઃ-ન સહી શકાય એવો

દુર+સ્વિઓ=દુસ્સ્વિઓ, દુહિઓ-દુઃસ્વિતઃ-દુઃખિત.

સ્વરે અન્તરશ્ચ ॥૮૧૧૧૪॥

અન્તર શબ્દ, નિર શબ્દ, દુર શબ્દ પછી સ્વર આવ્યો હોય તો અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થતો નથી.

અન્તરૂ+અપ્પા=અન્તરપ્પા-અન્તરાત્મા-અંતરાત્મા

નિરૂ+અન્તરં=નિરન્તરમ્-નિરંતર

નિરૂ+અવસેસં=નિરવસેસં-નિરવશેષમ્-આકી નહીં એવું-પૂરું

દુરૂ+ઉત્તરં=દુરુત્તરં-દુરુત્તરમ્-ગિતરતાં દુઃખ પડે એવું અથવા જવાબ ન આપી શકાય એવું.

દુરૂ+અવગાહો=દુરવગાહો-દુરવગાહઃ-દુઃખે પ્રવેશ કરી શકાય એવો-ગંડો.

કોઈ કોઈ ઠેકાણે બહુલાંને લીધે અન્તર શબ્દ પછી સ્વર આવે તો લોપ થઈ જાય છે.

અન્તર+અવરિ=અંતઃવરિ=અંતોવરિ=અન્તરુપરિ=વચ્ચે=ઉપર.

સ્ત્રિયામ્ આદ્ અવિદ્યુતઃ ॥૮૧૧૧૫॥

સ્ત્રીલિંગી નામને છેડે આવેલા અત્ય વ્યંજનનો લોપ થતો નથી પણ આ થઈ જાય છે, માત્ર એક વિદ્યુત્ શબ્દમાં આ નિયમ ન લાગે.

સરિઆ-સરિત્-નદી

પાઙિવિઆ-પ્રતિપત્-પડવે

સંપઆ-સંપત્-સ પદા-સંપત્તિ

બહુલાંને લીધે આ ને બદલે ઈષત્સ્પૃષ્ટતર એવો ય પણ બોલાય છે એટલે આ ય સ્વર જેવો બોલાય છે. (ચક્ષ, ચક્ષ વગેરે શબ્દોના ય ની પેઠે ચોખ્ખા વ્યંજન જેવો નહીં.)

વિજ્ઞુ-વિજ્ઞુત્-વીજ-વીજળી. આ સૂત્રમાં આ શબ્દનો નિષેધ કરેલો છે. એથી વિજ્ઞુઆ રૂપ ન થાય.

રો રા ॥૮૧૧૧૬॥

સ્ત્રીલિંગી ર કારાંત શબ્દના છેડાના રનો આ ન થાય પણ રા થાય છે.

ગિરા-ગિર-વાણી

હુરા-હુરુ-ધોસરું

પુગ-પુરુ-પુર-નગર

કુષો હા ॥૮૧૧૧૭॥

કુષ્ શબ્દના અત્ય વ્યંજનના ઘનો થાય છે.

કુહા-કુષ્-કુખ

સરકૃતમાં કુષા શબ્દ પણ છે તેનું પણ કહ્યા ૩૫ થર્મ શ્રે છે

શરદાદે: અત્ ॥૮।૧।૧૮॥

શરદ્ વગેરે શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો અ થાય છે.

સરઓ-શરવ્-શરદ્ ઋતુ

મિસઓ-મિષક્-વૈષ.

દિક્-પ્રાવૃષો: સઃ ॥૮।૧।૧૯॥

દિશ્ અતે પ્રાવૃષ્ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો સ થઈ જાય છે.

દિક્-દિસા-દિશા

પ્રાવૃષ્-પાવસો-ગ્રામાસું મરાઠીમાં-પાવસ

સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત દિશા શબ્દનું ૩૫ પાણુ દિસા થાય છે.

આયુઃ-અપ્સરસો: વા ॥૮।૧।૨૦॥

આયુષ્ અતે અપ્સરસ્ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજન સ્ વિકલ્પે બોલાય છે.

દીહાસો અથવા દીહાઠ્-દીર્ઘાયુઃ-લાંબા આયુષ્યવાળો

અન્છરસા અથવા અન્છરા-અપ્સરાઃ-અપ્સરા

કકુમઃ હઃ ॥૮।૧।૨૧॥

કકુમ્ શબ્દોના મૂતો હ થાય છે.

કકુહ+આ=કકુહા-કકુમ્-દિશા

ધનુષઃ વા ॥૮।૧।૨૨॥

ધનુષ્ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો હ વિકલ્પે થાય છે.

ધનુષ્-ધણહ+અં=ધણહં અથવા ધનૂ-ધનુષ્

મઃ અનુસ્વારઃ ॥૮।૧।૨૩॥

શબ્દને અંતે આવેલા મૂતો અનુસ્વાર થાય છે.

જલં-જલમ્ । જલં અત્થિ પેચ્છ વા-જલમ્ અસ્તિ, પ્રેક્ષસ્વ વા-પાણી છે

અથવા પાણીને જો

વચ્છં-વૃક્ષમ્-વૃક્ષ છે । વચ્છં પેચ્છ-વૃક્ષં પ્રેક્ષસ્વ-વૃક્ષને જો

ગિરિં-ગિરિમ્-ગિરિ છે । ગિરિં પેચ્છ-ગિરિં પ્રેક્ષસ્વ-ગિરિને જો.

અહુલં અધિકારને લીધે કોઈક પ્રયોગોમાં અંતમાં મ્ ન આવેલો હોય તો

પણ અનુસ્વાર થઈ જાય છે. વર્ણમિતું વર્ણમિ-વનમાં, અહીં મ્ અંતમાં નથી તો પણ અનુસ્વાર થયેલ છે.

સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થઈ જાય છે. કોઈક શબ્દમાં બીજા સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થઈ જાય છે. કોઈક શબ્દમાં ત્રીજા સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થઈ જાય છે.

પહેલા સ્વર ઉપર—વંકં-વક્ત્-વાંકું

તંસં-ઙ્યસમ્-ત્રાંસુ (ત્રિ+અસમ્-ત્રણ ખૂણવાળું)

અંસું-અશ્નુ-આંસુ

મંસુ-શ્મ-દાઢીમૂછ

પુંછં-પુન્છમ્-પું'છડું

ગુંછં-ગુન્છમ્-ગુ'ચ્છો

મુંઢા-મૂર્ધા-મૂં'ઢો-માયું

પંસુ-પશું-ફરશી-એક હથિયાર

લુંધં-લુધ્નમ્-સાંકડું

કંકાડો-કર્કોટઃ-કં'કોડું

કુપલં-કુહમલમ્-કુ'પળ-કળી

દંસળં-દર્શનમ્-દર્શન

વિંછિઓ-વૃશ્ચિકઃ-વી'છી

ગિંટી-ગૃહ્ણિઃ-એકવાર વિયાનાર પશુ

મંજારો-માર્જારઃ-મણુઝર-જંગલી મોટો બિલાડો

બીજા સ્વર પર—વયંસો-વયસ્યઃ-સમાન વયનો મિત્ર

નજંસી-નનમ્વો મનવાળો-સચેતન

મર્ણસિળી-મનસ્વિની-મનવાળી-સચેતન

મર્ણસિલા-મનઃશિલા-મણુશીલ નામની એક ધાતુ

પહેલુઆ-પ્રતિશ્રુત્-પડ'છ'દો-પડવો

ત્રીજા સ્વર પર—અવરિં-ઉપરિ-ઉપર

અણિંતયં, અહિંસુંતયં-અતિમુક્તકમ્-તથ અનાવવાનું લાકડું

કોઈ ઠેકાણે છંદપૂર્તિ માટે પશુ અનુસ્વાર થઈ જાય છે. જેમકે

દેવં-નામ-સુવર્ણ-દેવ-નામ-સુવર્ણ-દેવ, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર (જેન આગમની

સ્તુતિના 'પુસ્કચરવરદીવદ્ધં' સૂત્રનું એક ચરણ)

જે શબ્દોમાં ઉપર અનુસ્વાર જણાવેલો છે તે શબ્દોમાં પણ બહુલં અધિ-
કારથી કયાંય કયાંય અનુસ્વાર થતો નથી.

ગિટ્વી-ગૃષ્ટિઃ-એક વાર વચાનારી

મઝ્જારો-માર્જારઃ-મણ્જર-મોટો જંગલી (ખલાંડ)

મળસિલા, મળાસિલા (નાદું પ્રાકૃત), મળાસિલા (આર્ષ)-મનઃશિલા-મણશિલ
નામની એક ધાતુ

અઈમુત્તયં-અતિમુક્તકમ્-અય અનાયવા માટેનું લાકડું.

ક્ત્વા-સ્યાદેઃ ણ-સ્વોઃ વા ॥૮૧૧૨૭॥

ક્ત્વા પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં ક્ષણ કે ડાઘાળ વગેરે રૂપો વપરાય છે. એવા
રૂપોના ણ ઉપર અનુસ્વાર વિરૂદ્ધે થાય છે.

ક્ત્વા-કાઠ્ઠળં, કાઠ્ઠળ-કૃત્વા-કરીને

કાઢાળં, કાઢાળ-કૃત્વા-કરીને

તથા

સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં જે ણ વાળા (જે વાળા એટલે અકારાંત ણ વાળા
જે પણ ણા, ઇ વગેરે વાળા નહીં) પ્રત્યયો આવે છે તેના ઉપર અને જે સુવાળા
પ્રત્યયો આવે છે તે પ્રત્યયોના સુ ઉપર અનુસ્વાર વિરૂદ્ધે થાય છે.

ણ-વચ્છેણં, વચ્છેણ-વૃક્ષેણ-વૃક્ષ વડે

સુ-વચ્છેસું, વચ્છેસુ-વૃક્ષેષુ-વૃક્ષોમાં

કરિઅ-કૃત્વા-કરીને-અહીં ક્ત્વા તો છે પણ તેનું ણવાળું રૂપ નથી.

અગ્નિણો-અહીં સ્યાદિ વિભક્તિનો ણો છે પણ અકારાંત ણ નથી તેથી
કરિઅ અને અગ્નિણો એ બન્ને રૂપોમાં અનુસ્વાર ન થાય.

વિંશત્યાદેઃ લુક્ ॥૮૧૧૨૮॥

વિંશતિ વગેરે શબ્દોમાં અનુસ્વારનો લોપ થઈ જાય.

વીસા-વિંશતિઃ-વીશ

તીસા-વિંશત્-ત્રીશ

સંકર્ય-સંસ્કૃતમ્-સંસ્કારશુક્ત

સંકારો-સંસ્કારઃ-સંસ્કાર

માંસાદેઃ વા ॥૮।૧।૨૯॥

માંસ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા અતુસ્વારનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

માંસ, મંસં-માંસમ્-ભાષામાં માંસ અથવા માસ બોલાય છે.

માસલં, મંસલં-માંસલમ્-પૃષ્ઠ

કાસં, કંસં-કાંસ્યમ્-કાંસું

પાસૂ, પંસૂ-પાંસુઃ-ધૂળ

કહ કહં-કથમ્-કેવી રીતે

એવ-એવમ્-એમ

નૂળ, નૂળં-નૂનમ્-નિશ્ચિત

इआणि, इआणि } इदानीम्-હમણાં, આજકાલ
दाणि, दाणि }

કિ કરેમિ. કિં કરેમિ-કિં કરોમિ-હું શું કરું ?

સમુહં, સંમુહં-સંમુખમ્ સામે

કેસુઅં, કિસુઅં-કિશુકમ્-કિંશુક-કેમૂડો-ખાખરો

સીહો, સિવો-સિહઃ-સિંહ વગેરે

वर्गे अन्त्यो वा ॥८।१।३०॥

વર્ગના અક્ષરની પૂર્વેના અતુસ્વારના સ્થાને વર્ગનો પાંચમો અક્ષર વિકલ્પે કાય છે.

ક વર્ગ

-પંકો, પઢ્કો-પઢ્કઃ-પંક-ગારો

સંઘો, સઢ્ઘો-શઢ્ઘઃ-શંઘ

અંગળં, અઙ્ગળં-અઙ્ગળમ્-આંગણું

લંઘણં, લઙ્ગણં-લઙ્ગણમ્-લાંઘણુ

ચ વર્ગ

-કંચુઓ, કઞ્ચુઓ-કઞ્ચુકઃ-પહેરવાનો કોટ

લંછણં, લઞ્છણં-લાઞ્છણમ્-લાંછન

અંજિયં, અઙ્જિયં-અક્તમ્-આંગેલું

સંજ્ઞા, સઙ્જ્ઞા-સન્ધ્યા-સંધ્યા-સાંજ

હેમ-૨

ટ વર્ગ

—કંટઓ, કણ્ઠઓ—કણ્ઠક:—કાંટો
 ઉકંઠા, ઉક્ણઠા—ઉત્કણઠા—ઉત્કંઠા
 કંઠે, કણ્ઠે—કાણ્ઠમ્ કુત્તિસત
 સંઠો, સણ્ઠો—સાંઠ

ત વર્ગ

—અંતરં, અન્તરં—અન્તરમ્—આંતરું
 પંથો, પન્થો—પાન્થ:—મુસાફર—પ્રવાસી
 ચંદો, ચન્દો—ચન્દ્ર:—ચાંદો—ચંદ્રમા
 બંધવો, બન્ધવો—વાન્ધવ:—આંધર—ભાઈ

પ વર્ગ

—કંપડ, કમ્પડ—કમ્પતે—કંપે છે
 વંપડ, વમ્પડ—વર્ષતિ—વળે છે—જાય છે ॥૮:૪૧૭૬॥
 કલંબો, કલમ્બો—કદમ્બ:—કદંબનું ઝાડ
 આરંમ્બો, આરમ્મ્બો—આરમ્મ:—આરંભ—શરૂઆત

સંસઓ—સંશય:—સાંસો—સંશય

સંહરડ—સંહરતિ—સંહાર કરે છે.

આ બે ઉદાહરણોમાં વર્ગના અક્ષરથી પહેલાં અનુસ્વાર નથી પણ સ અને હની પૂર્વે છે. સ અને હ વર્ગના અક્ષરો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કેટલાક વૈયાકરણો આ નિયમને નિત્ય માને છે એટલે એમને મતે અનુસ્વારને અદલે પાંચમો અક્ષર જ વપરાય.

શબ્દના લિંગ વિશે

પ્રાવૃદ્—શરદ્—તરણય: પુંસિ ॥૮:૧૧૩૧॥

પ્રાવૃ, શરદ્ અને તરણિ શબ્દો પ્રાકૃતમાં પુંલિંગમાં વપરાય છે.

પાસો પ્રાવૃદ્—વર્ષાન્તુ

સરઓ શરદ્—શરદન્તુ

એસ તરણી—એષ: તરણિ:—આ સૂર્ય

સંસ્કૃત ભાષામાં તરણિ શબ્દ પુંલિંગમાં વપરાય છે અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ વપરાય છે. ત્યારે આ નિયમ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષામાં તરણિ શબ્દને પુંલિંગમાં જ વાપરવો એવા ચોક્કસ નિયમ માટે આ મૂત્રમાં તરણિ શબ્દને પણ લીધો છે

સ-નમ્ અદામ-શિર:-નમઃ ॥૮૧૧૩૨॥

દામન્, શિરસ્ અને નમસ્ શબ્દો સિવાય બાકીના સ કારાંત અને ન કારાંત શબ્દોને પુલિંગમાં વાપરવા.

સકારાંત—જસો યજસ્-યજ

પઓ-પયસ્-દૂધ, પાણી

તમો-તમસ્-અંધકાર

તેઓ-તેજસ્-તેજ

ઉરો-ઉરસ્-છાતી

નકારાંત—જમ્મો-જન્મન્ જન્મ

નમ્મો-નર્મન્ હાર્ય

મમ્મો-મર્મન્-ભર્મસ્થાન

દામં-દામન્-ભાળા

શિરં-શિર:-શિર, માથું

નહં-નમઃ-આકાશ

આ ત્રણે શબ્દોને સૂત્રમાં વળેલા છે તેથી પુલિંગમાં ન થયા.

બહુલને લીધે કેટલાક સકારાંત અને નકારાંત શબ્દો નપુલ્લિંગમાં પણ દેખાય છે.

સકારાંત—સેયં-શ્રેયઃ-શ્રેય-કલ્યાણ

વયં-વચઃ-વચન

સુમળં-સુમનઃ-ફૂલ અથવા સારું મન

નકારાંત—સમ્મં શર્મન્ સુખ

ચમ્મં ચર્મન્ ચામડું

વા અક્ષર્ય-વચનાઘાઃ ॥૮૧૧૩૩॥

અક્ષિ શબ્દ અને આંખના પર્યાયવાચી શબ્દો પ્રાકૃતમાં પુલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવાના છે તથા વચન વગેરે શબ્દો પ્રાકૃતમાં પુલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવાના છે.

પુલિંગ સ્ત્રીલિંગ નપુલ્લિંગ

એસ અચ્છી । એસા અચ્છી । અચ્છીઈ અક્ષીણિ મૂળ શબ્દ અક્ષિ આંખ અથવા આંખ

બજલ્યાદિ ગણમાં અક્ષિ શબ્દનો પાઠ હોવાથી ૮/૧/૩૫મા સૂત્રના નિયમ

પ્રમાણે અક્ષિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં પણ વપરાય છે.

પુંલિંગ	નપુ સક	
ચક્ષુ	ચક્ષુઃ	ચક્ષૂષિ મૂળ શબ્દ ચક્ષુસ્-ચક્ષુ
નયણા	નયણાઃ	નયનાનિ મૂળ શબ્દ નયન-નેન
લોઅણા	લોઅણાઃ	લોચનાનિ મૂળ શબ્દ લોચન-લોચન

વચનાદિ શબ્દો—

વચણા	વચણાઃ	વચનાનિ મૂળ શબ્દ વચન-વેણુ
વિજ્ઞણા	વિજ્ઞાએ	વિદ્યુતા મૂળ શબ્દ વિદ્યુત્-વીજળી વડે
કુલો	કુલં	કુલમ્ કુળ
છંદો	છંદં	છન્દઃ છંદ
માહૃષ્યો	માહૃષ્યં	માહાત્મ્યમ્ માહાત્મ્ય
દુઃખા	દુઃખાઃ	દુઃખાનિ-દુઃખ
માયણા	માયણાઃ	માજનાનિ-ભાણાં-ભાજન

આ બધા વત્તવાદિ શબ્દો છે.

નેત્તા નેત્તાઃ નેત્રાણિ-નેત્રો-વિશેષ પ્રકારનાં પહેરવાનાં કપડાં

કમલા કમલાઃ કમલાનિ-કમળ

સંસ્કૃતના હૈમ લિંગાનુશાસનમાં (શ્લોક ૨૬ તથા ૨૯ પુનપુનસક ૦ પ્રકરણ) નેત્ર શબ્દ અને કમલ શબ્દ પુંલિંગમાં અને નપુસકલિંગમાં બતાવેલા છે. મારે પ્રાકૃતમાં પણ એમ જ વપરાય.

ગુણાદ્યાઃ કલીબે વા ॥૮૧॥૩૪॥

ગુણ વગેરે શબ્દો પ્રાકૃત ભાષામાં નપુસકલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવા.

ગુણાઃ, ગુણા-ગુણાઃ-ગુણે।

દેવાણિ, દેવા-દેવાઃ-દેવે।

વિંદૂઃ, વિંદુણો-વિન્દવઃ-વિંદુઓ અથવા મીઠાં

સંગં, સંગો-સંગઃ-ખાંડુ-તરવાર

મંડલમંગ, મંડલમંગો-મળડલાગ્રઃ-તરવાર

કરુહં, કરુહો-કરુહઃ-હાથમાં ઊગનારો નખ

રુક્ષાઃ, રુક્ષા-રુક્ષાઃ-રુખડાં, વૃક્ષો

આ બધા ગુણાદિ શબ્દો છે.

વા इमा-अञ्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥८॥१॥३५॥

૭/૧/૫૮ તથા ૫૮ના નિયમ પ્રમાણે ઇમન્ પ્રત્યયવાળા શબ્દો તથા ૮/૨/૧૫૪ના નિયમ પ્રમાણે ઇમા પ્રત્યયવાળા શબ્દો તથા અજ્જલિ વગેરે શબ્દો પ્રાકૃત ભાષામાં સ્ત્રીલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવા.

इमन्—એસા गरिमा, એસ गरिमा—गरिमा—गरवाँ

એસા महिमा, એસ महिमा—महिमा—महिमा

इमा—એસા निल्लजिमा, એસ निल्लजिमा—निल्लज्जत्वम्—निल्लज्जपणुं

એસા धुत्तिमा, એસ धुत्तिमा—धूर्तत्वम्—धूर्तपणुं

अज्जलि वगेरे शब्दो—

એસા અંજલી, એસ અજલી—अज्जलिः—अंजलि

પિટ્ટી, પિટ્ટું—पृष्टिः—पीठ

કેટલાક વૈયાકરણો એમ કહે છે કે પૃષ્ઠનો પિટ્ટ થાય ત્યારે તેને સ્ત્રીલિંગમાં જ વાપરવો.

अच्छी, अच्छि—अक्षि—आंछ—आंख

પણ્હા, પણ્હો—प्रश्नः—प्रश्न

ચોરિઆ, ચોરિઅં—चौर्यम्—चोरी

કુચ્છી, કુચ્છો—कुक्षिः—दूध

બલી, બલી—बलिः—अलि—निवेद

નિહી, નિહી—निधिः—निधि

વિહી, વિહી—विधिः—विधि

રસ્તી, રસ્તી—रश्मिः—राश—अणदनी राश

ગંઠી, ગંઠી—ग्रन्थिः—गांठ, अंथि

આ બધા અજ્જલિ આદિ શબ્દો છે.

गङ्गा, गङ्गो—गर्ता, गर्तः—हिंटीમાં ગઢા ગુજરાતીમાં ખાડો

સંસ્કૃતમાં ગર્ત શબ્દના પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ એમ બે લિંગો છે. પ્રાકૃતમાં પણ એ જ પ્રમાણે વાપરવાં.

મૂળ સૂત્રમાં જે ઇમા શબ્દ મૂકેલો છે તે ઇમા પદ વડે પૃથુ વગેરે શબ્દોને પૃથ્વાદેઃ ઇમન્ વા ॥૭॥૧૫૮॥ વગેરે સૂત્રો દ્વારા લાગતો ભાવવાચક સંસ્કૃતનો ઇમન્ પ્રત્યય લેવો તથા ભાવવાચક ત્વ પ્રત્યયના સ્થાને પ્રાકૃતમાં ॥૮॥૧૫૪॥ વપરાતો ઇમા પ્રત્યય પણ લેવો અર્થાત્ તંત્ર વડે ઇમા પદથી ઇમન્ અને ઇમા એ બન્ને પ્રત્યયો લેવા.

કેટલાક વૈયાકરણોએ મ માને છે કે ભાવવાચક ત્વ-ત્ત પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતમાં વપરાતો હિમા પ્રત્યય જે નામને છેડે આવેલો હોય તે નામને નારીજ્ઞતિમાં જ વાપરવું.

बाहोः आत् ॥८।१।३६॥

નારીજ્ઞતિના બાહુ શબ્દના અંત્યસ્વરનો પ્રાકૃતમાં આ થાય છે.

बाहु+आ=बाहा+ए=बाहाओ-आँछ वडे-आयवडे-हाथ वडे

આ. હેમચંદ્ર પોતાના ‘અભિધાનચિન્તામણિ’ કોશમાં સંસ્કૃતમાં પણ બાહા શબ્દ મુજના પર્યાય તરીકે આપે છે. —“મુજઃ બાહુઃ પ્રવેષ્ટઃ દોઃ બાહા” —મત્યકાંડ, ૫૯૦ શ્લોક.

વામેઝેરા બાહૂ—વામેતરઃ બાહુઃ—આ વાક્યમાં બાહુ શબ્દ નરજ્ઞતિ છે તેથી બાહા ન થયું.

अतः डो विसर्गस्य ॥८।१।३७॥

અકાર પછી આવેલા અને સંસ્કૃતના નિયમથી બનેલા વિસર્ગના સ્થાનમાં ઓ(ડો) થાય છે.

सव्वत+ओ=सव्वतो, सव्वाओ-सर्वतः—सर्व आशुथी

पुरत+ओ=पुरतो, पुरओ-पुरतः—आगण अथवा पुरमांथी-नगरमांथी

अगगत+ओ=अगगतो, अगओ-अग्रतः—आगणथी

मगगत+ओ=मगगतो, मगओ-मार्गतः—मार्गथी अथवा पाछणथी

સંસ્કૃતના વિસર્ગવાળા સિદ્ધ રૂપોને પણ આ નિયમ લાગે છે—

भवत+ओ=भवतो, भवओ-भवतः—आपने, आपथी अथवा आपनुं

પ્રથમા બહુ — | મવન્ત+ઓ=મવન્તો—મવન્તઃ—આપ

| સન્ત+ઓ=સન્તો—સન્તઃ—સત્પુરુષો અથવા વિદ્યમાન પુરુષો

कुत+ओ=कुतो, कुओ-कुतः—कथांथी

મવત્ શબ્દનાં મવતો, અથવા મવઓ, મવન્તો તથા સત્ શબ્દનાં સન્તો વગેરે રૂપો પ્રાકૃત ભાષાના નિયમથી સધાર્તા નથી પણ સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે મવતઃ, મવન્તઃ તથા સત્ શબ્દનાં સન્તઃ વગેરે રૂપો સિદ્ધ કરી પછી તે રૂપોને આ નિયમ લગાડવાનો છે, એટલે આચાર્ય કહે છે કે મવતો અથવા મવઓ, મવન્તો, સન્તો વગેરે રૂપો સિદ્ધ અવસ્થાની અપેક્ષાએ સમજવાનાં છે

નિર્-પ્રતી ઓત્-પરી માલ્ય-સ્થોઃ વા ॥૮૧૧૩૮॥

નિર્ પછી માલ્ય શબ્દ આવે તો નિર્ને બદલે ઓ વિકલ્પે બોલવો અને પ્રતિ પછી સ્થા ધાતુનું રૂપ આવે તો પ્રતિનો પરિ વિકલ્પે બોલવો.

નિર્+મલ્લં=ઓમાલં, નિમ્મલ્લં=નિર્માલ્યમ્-નિર્માલ્ય

નિર્+મલ્લય=ઓમાલયં, નિમ્મલ્લયં વહ્-નિર્માલ્યકં વહતિ-નિર્માલ્યને વહે છે.

૮૧૧૧૭૨ સૂત્ર દ્વારા અવમાલ્યમ્ તું ઓમલ્લં રૂપ સાધી શકાય છે એથી નિર્ને ઓ કરવાનું કોઈ કારણ જણાતું નથી.

પ્રતિ+ઠ્ઠા-પરિઠ્ઠા, પઠ્ઠા-પ્રતિષ્ઠા-પ્રતિષ્ઠા

પ્રતિ+ઠ્ઠિઅં-પરિઠ્ઠિઅં, પઠ્ઠિઅં-પ્રતિષ્ઠિતમ્-પ્રતિષ્ઠિત

આદેઃ ॥૮૧૧૩૯॥

આ પાદનાં નીચેના ૪૦મા સૂત્રથી માંડીને ૧૭૭મા સૂત્ર સુધીનાં સૂત્રોમાં જે કાંઈ વિધાન કહેલું છે તે ‘આદિના અક્ષર’નું એટલે આદિના સ્વર કે વ્યંજનનું સમજવું અર્થાત્ બતાવેલું વિધાન આદિમાં થાય એમ સમજવું. આ સૂત્ર અધિકારસૂત્ર છે, બીજું કશું નવું વિધાન કરતું નથી.

ત્યદાદિ-અવ્યયાત્ તત્સ્વરસ્ય લુક્ ॥૮૧૧૪૦॥

ત્યદાદિ શબ્દો પછી આવેલા ત્યદાદિ શબ્દોના આદિ સ્વરનો બહુલં લોપ થાય છે તથા ત્યદાદિ શબ્દો પછી આવેલા અવ્યયના આદિ સ્વરનો બહુલં લોપ થાય છે તથા અવ્યય પછી આવેલા અવ્યયના આદિ સ્વરનો લોપ થાય છે તથા અવ્યય પછી આવેલા ત્યદાદિના આદિ સ્વરનો લોપ થાય છે.

ત્યદાદિ પછી ત્યદાદિ-અમ્હિ+એસો=અમ્હિસો, અમ્હિ એસો-અહમ્ એવઃ-હું આ

ત્યદાદિ પછી અવ્યય-અમ્હે+એત્થ=અમ્હેત્થ, અમ્હે એત્થ-વય વ્ર-અમે અહીં

અવ્યય પછી અવ્યય-જઈ+એત્થ=જઈત્થ, જઈ એત્થ-યદિ અત્ર-જો અહીં.

અવ્યય પછી ત્યદાદિ-જઈ+ઈમા=જઈમા, જઈ ઈમા-યદિ હ્યમ્-જો આ

„ „ „ -જઈ+અહં=જઈહં, જઈ અહં-યદિ અહમ્-જો હું.

પદાદ્ અપેઃ વા ॥૮૧૧૪૧॥

પદ પછી આવેલા અપિ અવ્યયના આદિનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

તં અપિ=તં પિ, તમવિ-તદપિ-તે પણ

કિં અપિ=કિં પિ, કિમવિ-કિમપિ-શું પણ

કેળ અવિ=કેળ વિ, કેળાવિ-કેળ અપિ-કેળા વડે પણ

કહં અવિ=કહં પિ, કહમવિ-કથમપિ-કેવી રીતે પણ, કાઈ રીતે પણ

इतेः स्वरात् तश्च द्विः ॥८११४२॥

પદ પછી આવેલા इतिના આદિના इनो લોપ થઈ જાય છે. લોપ થયા પછી ने इतिનો તકાર સ્વર પછી આવેલો હોય તો તે ડબલ-એવડો-થઈ જાય છે એટલે તિનું તિ થઈ જાય છે.

किं इति-किं ति-किमिति-शुं એ પ્રમાણે

जं इति-जं ति-यदिति-ञे એ પ્રમાણે

दिट् इति-दिट् ति-दृष्टमिति-ज्येयुं એ પ્રમાણે

न जुत्तं इति-न जुत्तं ति-न युक्तमिति-नथी युक्त એ પ્રમાણે

स्वर પછી

तहा इति-तहत्ति-तथा इति-ते પ્રમાણે

झद्+इति-झ इति-झत्ति-झटिति-ञट

पिओ ! इति=पिओ त्ति-हे प्रिय ! इति-हे प्रिय ! એ પ્રમાણે

पुरिसो इति=पुरिसो त्ति-हे पुरुष ! इति-हे पुरुष ! એ પ્રમાણે

इअ विञ्ज-गुहा-निलयाअे इति विञ्ज-गुहा-निलयायाः—એ પ્રમાણે જેણીનું ધર વિંધ્યાચલની ગુફા છે એવીનું—આ વાક્યમાં इति શબ્દ પદ પછી આવેલ નથી પણ આદિમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

लुप्तय-र-व-श-ष-सां श-ष-सां दीर्घः ॥८११४३॥

રય, શ્ર, શં, શ્વ, રશ—એમાંનો ય, ર, વ કે શ લોપાયા પછી શબ્દના આદિ સ્વરનો દીર્ઘ થઈ જાય છે.

य—पासइ (पश्यति-प+शति)—ते जुअे છે

कासवो (कश्यपः-क+शपः)—काश्यप गोत्रवाणे। काश्यप-महावीर भगवान

आवासयं (आवश्यकम्-आव+शकम्)—आवश्यक काम अथवा नैन परंपरातुं

आवश्यक सूत्र

૨—વીસમઙ્ (વિશ્રામ્યતિ-વિ+શમતિ)-વિસામો લે છે

વીસામો (વિશ્રામઃ-વિ+શામઃ)-વિસામો.

મોસં (મિશ્રમ્-મિ+શમ્)-મિશ્ર-ભેગું-મળી ગયેલું.

સંપાસો (સંસ્પર્શઃ-સ+સ્પર્શઃ)-સંસ્પર્શ

વ—આસો (અશ્વઃ-અ+શઃ)-અશ્વ-ઘોડો.

વીસસઙ્ (વિશ્વસિતિ-વિ+શસતિ)-વિશ્વાસ કરે છે.

વીસાસો (વિશ્વાસઃ-વિ+શાસઃ)-વિશ્વાસ

શ—દૂસાસણો (દુશ્શાસનઃ-દુ+શાસનઃ)-દુઃશાસન

મળાસિલા (મનશિલા-મન+શિલા)-મળુશિલ નામની ધાતુ

ઘ્ય, ષ, ષ્, ઘ્ અને ષ્ઘ—એમાંના ય, ર, વ અને ષ લોપાયા પછી શબ્દના આદિ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.

ય—સીસો (શિષ્યઃ-શિ+ષઃ)-શિષ્ય

પૂસો (પુષ્યઃ-પુ+ષઃ)-પુષ્ય નક્ષત્ર

મળૂસો (મનુષ્યઃ-મનુ+ષઃ)-મનુષ્ય

૨—કાસઓ (કર્ષકઃ-ક+ષકઃ)-ખેડૂત

વાસા (વર્ષા-વ+ષા)-વર્ષાઋતુ

વાસો (વર્ષઃ-વ+ષઃ)-વર્ષ

વ—વીસાણો (વિષ્વાણઃ-વિ+ષાણ)-જમવું-ખાવું

વીમું (વિષ્વક્-વિ+ષક્)-ચારે બાજુએ

ષ—નીસિત્તો (નિષ્વિત્તઃ-નિ+ષિત્તઃ)-નિરંતર સીંચેલ

સ્ય, સ્ઘ, સં, સ્વ અને સ્સ—એમાંના ય, ર, વ અને સ લોપાયા પછી આદિ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.

ય—સાસં (સસ્યમ્-સ+સમ્)-ધાસ

કાસઙ્ (કસ્યચિત્-ક+સચિત્)-કાઠનું

૨—ઊસો (ઉસઃ-ઉ+સઃ)-કિરણ

વીસંમો (વિસમ્ભઃ-વિ+સંમો)-વિશ્વાસ

વ—વીકાસરો (વિકસ્વરઃ-વિક+સ્વરઃ-વિકસ્વર-વિકાસવાળો)

નીસો (નિસ્વઃ-નિ+સઃ)-નિર્ધન

સ—નીસહો (નિસ્સહઃ-નિ+સહઃ)-થાકેલો

પ્રશ્ન—કોઈ પણ સંયુક્ત વ્યંજનમાંથી એક વ્યંજન લોપાય તો આદિમાં નહીં આવેલા બાકી રહેલા વ્યંજનનો ૮/૨/૮૯ સૂત્રથી દ્વિભાવ થાય છે. અહીં આપેલાં ઉદાહરણોમાં આદિમાં નહીં એવો બાકી રહેલો સંયુક્ત વ્યંજન છે જ છતાં દ્વિભાવ કેમ ન થયો ?

ઉત્તર—૮/૨/૮૯ સૂત્રથી દ્વિભાવની પ્રાપ્તિ છે એ તો ખરું પણ ૮/૨/૯૨ સૂત્રના નિયમથી ‘દીર્ઘ સ્વર અને અનુસ્વાર પછી આવેલા વ્યંજનનો દ્વિભાવ થતો નથી’ એવો નિષેધ કરેલો છે માટે દ્વિભાવ થતો નથી.

અતઃ સમૃદ્ધ્યાદૌ વા ॥૮।૧।૪૪॥

સમૃદ્ધિ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા આદિના અકારનો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

સામિદ્ધી, સમિદ્ધી—સમૃદ્ધિ

પાસિદ્ધી, પસિદ્ધી—પ્રસિદ્ધિ—પ્રસિદ્ધિ—ખ્યાતિ

પાયડં, પયડં—પ્રકટમ્—પ્રગટ

પાડિવઆ, પડિવઆ—પ્રતિપત્—પડવે

પાસુત્તો, પસુત્તો—પ્રસુપ્તઃ—સૂતેલો

પાડિસિદ્ધી, પડિસિદ્ધી—પ્રતિસિદ્ધિ—પ્રતિસિદ્ધિ

સારિચ્છો, સરિચ્છો—સદક્ષઃ—સરખો—જેવો

માળંસી, મળંસી—મનસ્વી—મનસ્વિન્—મનસ્વી

માળંસિણી, મળસિણી—મનસ્વિની—મનસ્વિની

આહિઆઈ, અહિઆઈ—અભિયાતિ—શત્રુ—સામે થનારો

પારોહો, પરોહો—પ્રરોહ—અંકુર

પાવાસૂ, પવાસૂ—પ્રવાસી—પ્રવાસિન્—મુસાફર.

પાડિષ્કદ્ધી, પડિષ્કદ્ધી—પ્રતિષ્પર્ધી—(મૂળ શબ્દ પ્રતિષ્પર્ધિન્) હરીફાઈ કરનાર

આ સમૃદ્ધિ વગેરે શબ્દોનો ગણ આકૃતિગણ છે તેથી તેમાં નીચેના વધારે શબ્દો જણાવેલા છે તેને પણ સમાવી લેવાના છે.

આફંસો—અસ્પર્શઃ—સ્પર્શ ન થાય તેવો

પારકેરં, પારક્કં—પરક્રોયમ્—પારકું

પાવચળં—પ્રવચનમ્—પ્રવચન

ચાડરંતં—ચતુરન્તમ્—ચાર છેડાવાળું

દક્ષિણે હે ॥૮૧૧૪૫॥

દક્ષિણ શબ્દમાં ક્ષ નો હ થયા પછી દ નો દા થાય છે.

દાહિણા-દક્ષિણ:-ડાહ્યો-ચતુર

દક્ષિણો શબ્દમાં ક્ષનો હ ન થવાથી તેના દનો દા થયો નથી.

ઇઃ સ્વપ્નાદૌ ॥૮૧૧૪૬॥

સ્વપ્ન વગેરે શબ્દોમાં આદિના અનો ઇ થઈ જાય છે.

સિવિણો, સિમિણો-સ્વપ્ન:-સ્વપ્ન

આર્ષપ્રાકૃતમાં ઉકાર થતાં-સુમિણો

ઈસિ-ઈષત-થોડું

વેડિસો-વેતસ:-નેતર

વિલિઅં-વ્યલીકમ્-જૂઠું

વિઅળ-વ્યજનમ્-વીંજણા

મુદ્ગ્ગો-મૃદગ્ગ:-મૃદંગ-એક જાતનું વાદ્ય

કિવિણો-કૃષ્ણ:-કૃષ્ણ-ક જૂસ

ઉત્તિમો-ઉત્તમ:-ઉત્તમ

નિરિઅં-નરિચમ્-મરી, મરચું

દિણ્ણં-દત્તમ્-દીધેણું

દત્ત શબ્દમાં જ્યારે ત્તનો જ ન થાય ત્યારે બહુલં અધિકારને લીધે આ નિયમ લાગતો નથી.

દત્તં-દત્તમ્-દીધેણું

દેવદત્તો-દેવદત્ત:-વિશેષ નામ છે

પક્વ-અજ્ઞાર-લલાટે વા ॥૮૧૧૪૭॥

પક્વ, અજ્ઞાર અને લલાટ શબ્દોમાં આદિના અનો ઇ ચિહ્નપે થાય છે.

પિવકં, પક્વકં-પક્વમ્-પાકેણું —મરાઠીમાં-પિવલેલા

ઈંગાલો, અંગારો-અજ્ઞાર:-અંગારો

ગિલાડં, જડાલં-લલાટમ્-નિશાટ-લલાટ-કપાળ

મધ્યમ-કતમે દ્વિતીયસ્ય ॥૮૧૧૪૮॥

મધ્યમ અને કતમ શબ્દમાં ખીજા અનો ફ થાય છે.

મગ્ગમો-મગ્ગિમો-મધ્યમ:-મજ્જમો, મજ્જમું અથવા માજ્જમ-વચ્ચલું
કતમો-કદ્દમો-કતમ:-કેટલામો

સપ્તર્ણે વા ॥૮૧૧૪૯॥

સપ્તર્ણ શબ્દમાં ખીજા અનો ફ વિકલ્પે થાય છે.

છત્તિવર્ણો, છત્તવર્ણો-સપ્તર્ણ:-સાદડતું વૃક્ષ

મયટિ અઙ્ગ વા ॥૮૧૧૫૦॥

મયટ્ (૬૨૧૪૬ થી ૫૨) પ્રત્યયમાં આદિના અનો અઙ્ગ વિકલ્પે થાય છે.

વિસમઙ્ગો, વિસમઙ્ગો-વિષમય:-વિષમય

ઈઃ હરે વા ॥૮૧૧૫૧॥

હર શબ્દમાં આદિના અનો ઈ વિકલ્પે થાય છે.

હીરો, હરો, હર:-મહાદેવ.

આ. હેમચંદ્ર પોતાના 'અભિધાનચિન્તામણિ' કોશમાં 'મહાદેવ' અર્થના જ હર શબ્દનો હીર શબ્દ પર્યાય તરીકે નોંધે છે.—“કટપૂ-હીર-હત્કરા:”—શેષનામમાલા, દેવકાંડ શ્લો. ૪૮.

ધ્વનિ-વિષ્વચોઃ ડઃ ॥૮૧૧૫૨॥

ધ્વનિ અને વિષ્વક્ શબ્દમાંના અનો ડ થાય છે.

ધણિ-ઙ્ગુણી-ધ્વનિ:-ઙ્ગુઙ્ગુ એવો અવાજ

વિસ-વીસું-વિષ્વક્-ચારે બાજુ. (અનુસ્વાર માટે જુઓ સૂત્ર ૮૧૧૨૪૧)

‘કૂતરા’ અર્થમાં વપરાતા પ્રાકૃત ભાષાના સુગમ શબ્દને સંસ્કૃત શુભક ઉપરથી સાધવાનો છે. એ માટે શ્વન્માં વના ‘અ’નો ‘ડ’ કરવાની જરૂર નથી. સંસ્કૃત શ્વન્ શબ્દના તો પ્રાકૃતમાં સા અને સાળો એવાં રૂપો થાય છે, પણ સુગમો રૂપ થતું નથી.

વન્દ્ર-સ્વઙિતે ણા ॥૮।૧।૫૩॥

વન્દ્ર અને સ્વઙિત શબ્દોમાં નકાર અને ણકાર સહિત આદિના અકારનો ઉચ્ચાર થાય છે.

વુન્દ્રં, વન્દ્રં-વન્દ્રમ્-સમૂહ

સ્વઙિઓ, સ્વઙિઓ-સ્વઙિતઃ-ખંડિત થઈ ગયેલો-ખોડો.

આ રથળે ચળ એવું પાઠાંતર પણ છે. જે ચળ પાઠ હોય તેો લુહો અને લુહો એવાં રૂપો થાય. આમાં કયો પાઠ ખરો છે એનો નિર્ણય પ્રાકૃતના પંડિતોએ કરવાનો છે.

ગવયે વઃ ॥૮।૧।૫૪॥

ગવય શબ્દમાં વ ના અનો ઉચ્ચાર થાય છે.

ગવયો-ગવઓ-ગવયઃ (ગવઆ બહુવચન) ગાયના જેવું જંગલી પ્રાણી

પ્રથમે પ-થોઃ વા ॥૮।૧।૫૫॥

પ્રથમ શબ્દના પના 'અ'નો ઉચ્ચાર થાય છે. થના અને ઉચ્ચાર થાય છે અને પ તથા થના અને એકીસાથે ઉચ્ચાર થાય છે.

પઠમં-પુઠનં, પઠમં. પુઠમં-પ્રથમમ્-પહેલું

જ્ઞો ણત્વે અભિજ્ઞાદૌ ॥૮।૧।૫૬॥

અભિજ્ઞ વગેરે શબ્દોમાં જ્ઞનો ણ થયા પછી ણના અને ઉચ્ચાર થાય છે.

અભિજ્ઞ-અભિજ્ઞ-અહિજ્ઞ-અભિજ્ઞઃ જ્ઞાણકાર

સવ્વજ્ઞ-સવ્વજ્ઞ-સવ્વજ્ઞ-સર્વજ્ઞઃ-સર્વજ્ઞ

કયજ્ઞ-કયજ્ઞ-કયજ્ઞ-કૃતજ્ઞઃ કરેલાને જ્ઞાણના-ઉપકાર નહીં બૂઝનારો.

આગમજ્ઞ-આગમજ્ઞ-આગમજ્ઞ-આગમજ્ઞઃ-આગમેને જ્ઞાણનારો

અહિજ્ઞો (અભિજ્ઞઃ), સવ્વજ્ઞો (સર્વજ્ઞઃ) - આ શબ્દોમાં જ્ઞનો ણ થયો નથી એથી અને ઉચ્ચાર નથી.

પણો (પ્રાજ્ઞઃ) - આ શબ્દ અભિજ્ઞાદિ ગણમાં નથી તેથી તેનું પણ રૂપ ન થાય.

જે પ્રયોગોમાં જ્ઞનો ણ થયા પછી તે ણનો ણ દેખાય તે પ્રયોગોને અભિજ્ઞાદિ ગણમાં સમજવા.

एत् शय्यादौ ॥८१॥५७॥

શય્યાદિ શબ્દોમાં આદિના અને એ થાય છે.

સય્યા-સેજા-શય્યા-સેજા-પથારી

સથા-સજા-સેજા સથા, સદ્મ-નિવાસસ્થાન

સુંદર સૌન્દર્યમ્-સુંદરતા

ગેંદુઅં કન્દુકમ્-ગેંદ-દડો

અત્ય એત્ય અત્ર-અહીં

આ. હેમચંદ્ર પોતાના 'અભિધાનચિન્તામણિ' કાશમાં (ભાર્યકાંડ) કન્દુકના પર્યાય તરીકે ગેન્દુક શબ્દને પણ આપે છે.—

समौ कन्दुकगेन्दुकौ' ॥६८९॥

પુરાક્રમ્મ શબ્દનું આર્પ પ્રાકૃતમાં પુરેક્રમ્મ થઈ ગય છે.

वल्ली-उत्कर-पर्यन्त-आश्रय वा ॥८१॥५८॥

વલ્લી, ઉત્કર, પર્યન્ત, અને આશ્રય શબ્દોમાંના આદિના અક્ષરો એ વિકલ્પે થાય છે.

વેલ્લી, વલ્લી-વલ્લી વેલડી “વલ્લિ-વલ્લયૌ ચ વેલ્લિવત્”-શબ્દરત્નાકર. સંસ્કૃતમાં પણ વેલ્લિ શબ્દ છે.

उक्करो, उक्करो उत्करः-ઉકરડો

पेरन्तो, पञ्जन्तो पर्यन्तः પર્યાંત છેડો-ત્યાં સુધી

अच्छेरं, अच्छरिअं, अच्छअरं, अच्छरीअं-આશ્રયમ્-આશ્રય

ब्रह्मचर्ये चः ॥८१॥५९॥

બ્રહ્મચર્ય શબ્દમાંના ચના અને એ ઉચ્ચાર કરવો.

ब्रम्हचरं-ब्रह्मचर्यम्-ब्रह्मचर्य

અન્તર શબ્દમાં તના અને એ કરવો.

तः अन्तरि ॥८१॥६०॥

અન્તેર અન્તઃપુરમ્ અંતઃપુર-પુરની અંદરનો ભાગ-રાણીવાસ-રાગની રાણાઓનું નિવાસસ્થાન

અન્તેઆરી અન્તસ્વારી-અંદર ફરનારો

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં અન્તરૂના તના અને એ થતો નથી, જેમકે અન્તગત્ય-
અન્તર્ગતમ્

અન્તો-ત્રીસમ્મ-નિવેસિઆજ્ઞ-અન્તઃવિશ્રમ્મનિવેશિતાનામ્ અન્તરના વિશ્વાસમાં આવેલા

ઓત્ અએ ॥૮॥૧૬૧॥

પદમ શબ્દના આદિના અને ઓ થાય છે.

પોમ્મ પદ્મ પદ્મ-ક્રમળ

જ્યારે ૮/૨/૧૧૨ સૂત્રથી પદમ-પદમ શબ્દનું પદમ થાય ત્યારે દમ ન હોવાથી
પદમ રૂપ થાય એટલે આ નિયમ ન લાગે.

નમસ્કાર-પરસ્પરે દ્વિતીયસ્ય ॥૮॥૧૬૨॥

નમસ્કાર અને પરસ્પર શબ્દોમાં ખીમ્મ અને ઓ થાય છે.

નમોક્કારો નમસ્કારઃ-નમસ્કાર

પરોપ્પરં પરસ્પરમ્-પરસ્પર

વા અર્પો ॥૮॥૧૬૩॥

અર્પ ધાતુના આદિના અને ઓ વિકલ્પે થાય છે.

અર્પેહ, ઓર્પેહ અર્પયતિ-ઓર્પે છે. આર્પે છે.

અર્પિઅં, ઓર્પિઅં અર્પિતમ્-ઓર્પેલું, આર્પેલું.

સ્વપો ઉત્ ચ ॥૮॥૧૬૪॥

સ્વપ્ ધાતુના આદિના અને ઓ અને ઉ વારાફરતી થાય છે.

સોવહ, સુવહ સ્વપિતિ-સુએ છે.

નાત્ પુનરિ આત્ આહ વા ॥૮॥૧૬૫॥

નપુનઃ શબ્દમાંના પુનર્ શબ્દના તના અને આ વિકલ્પે થાય છે અને આહ પણ
વિકલ્પે થાય છે.

આ-ન ઊળા, આહ-ન ઊળાહ, પક્ષે-ન ઊળ, ન ઊળો ન પુનઃ ફરી નહીં

અહુલં અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં એકલા પુનઃ શબ્દને પણ આ નિયમ
લાગે છે.

પુળાહ-પુનઃ-ફરીથી

વા અલાબુ-અરણ્યે લુક્ ॥૮૧।૬૬॥

અલાબુ શબ્દના અને અરણ્ય શબ્દના આદિના અને લોપ વિકલ્પે થાય છે.

નપુંસક-લાઠું, અલાઠું અલાબુ-દૂધી, લોંકી

લાઠ, અલાઠ અલાબૂ-દૂધી, લેંકી

રણં, અરણં અગ્ન્યમ્-રણુ અથવા અરણ્ય

આરણ-કુંજરો વ્વ વેલ્લંતો-આરણ્ય-કુન્જર ઇવ વેલ્લમાન:-ગંગાલી હાથીની પેઠે.
ડોલતો-અહીં 'અરણ્ય' શબ્દની આદિમાં અ નથી આ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

આ નો ફેરફાર

વા અવ્યય-ઉત્ત્રાતાદૌ અદ્ આતઃ ॥૮૧।૬૭॥

અવ્યયોના આદિના આનો અ વિકલ્પે થાય છે તથા ઉત્ત્રાત વગેરે શબ્દોમાંના આદિના આનો અ વિકલ્પે થાય છે.

અવ્યય—

જહ, જહાં યથા-જેમ

તહ, તહા તથા-તેમ

અહવ, અહવા અથવા-અથવા

વ, વા વા-અથવા, વિકલ્પે

હ, હા હા-આશ્ચર્યદર્શક અવ્યય

ઉત્ત્રાતાદિ શબ્દો—

ઉત્ત્રાયં, ઉત્ત્રાયં ઉત્ત્રાતમ્-ખેદેનું

ચમરો, ચામરો ચામર:-આમર 'ચમર:' શબ્દરત્નાકર

કલઓ, કાલઓ કાલક:-કાળો

ઠવિઓ, ઠાવિઓ સ્થાપિત:-સ્થાપેલ

પરિઠ્ઠવિઓ, પરિઠ્ઠાવિઓ પરિસ્થાપિત:-ફેંકી દિધેલ

સંઠાવિઓ, સંઠાવિઓ સંસ્થાપિત:-સારી રીતે સ્થાપેલ

પયયં, પાયયં પ્રાકૃતમ્-પ્રાકૃત

તલવેળટં, તાલવેળટં, તલવોળટં, તાલવોળટં તાલવૃત્તમ્-પંખે

અહીં ॥૮૧।૧૩૯॥ સૂત્ર દ્વારા વૃત્તનું વોટ થયેલ છે.

હાલિઓ, હાલિઓ હાલિક:-ખેડૂત

નરાઓ, નારાઓ નારાચ:-આણુ

બલયા, બલાયા બલાકા-પગલી

કુમરો, કુમારો કુમાર: કુમાર “કુમર:”—શબ્દરત્નાકર

ખાદરં, ખાદરં ખાદિર:-ખાદિર-‘ખેર’ના વૃક્ષમાંથી વા ‘ખેર’નાં લાકડામાંથી
નીપજેલ

કેટલાક વૈયાસરણો ઉત્સાહ આદિ શબ્દોમાં બ્રાહ્મણ અને પૂર્વાણ્દ શબ્દનો પણ
સમાવેશ કરે છે.

બમ્હળો, વામ્હળો-બ્રાહ્મણ:-આદિ

પુઘ્વળો, પુઘ્વળો-પૂર્વાહ્ન:-પૂર્વાહ્ન-દિવસનો પૂર્વ ભાગ

દાવાનળરૂપ ‘અગ્નિ’નો વાયક દવગ્ની અને દાવગ્ની એમ બે શબ્દો છે એમાં
કાંઈ દાવનો દવ થયો નથી પણ દાવ અને દવ એ બે શબ્દો જુદા જ છે. “દવ-દાવૌ
વનારણ્યવહની”-અમરકોશ. એ જ પ્રમાણે ચઢ અને ચાઢમાં પણ ચડ અને ચાડ એ
બે શબ્દો જુદા જ છે. આમાં ચાઢનો ચઢ થયો નથી. સંસ્કૃત ચડ: અને ચાડ:-
શ્લાઘા પ્રશંસા અને પ્રેમ અર્થના સૂચક છે. હેમકલ્યાણ સૂત્ર ૭૨૬.

ઘઞ્ઞઞ્ઞ: વા ॥૮૧૧૬૮॥

સંસ્કૃતમાં ધાતુને ભાવ અર્થમાં અને કર્તા સિવાય બીજા કારકના અર્થમાં
॥૫૩૩૧૮॥ વગેરે નિયમો વડે ઘ્ઞ પ્રત્યય લાગે છે, તે ઘ્ઞ પ્રત્યયવાળા નામના આદિના
આનો અ વિઠ્ઠપે થાય છે.

પવહો, પવાહો-પ્રવાહ:-પ્રવાહ

પહરો, પહારો-પ્રહાર:-પ્રહાર

પયરો, પયારો-પ્રચાર:-પ્રચાર

પયરો પયારો પ્રકાર: પ્રકાર

રૂહી પેરે-રૂડે પકારે. અહીં નો ‘પેરે’ શબ્દ પયર (પ્રકાર)ના પયરે (તૃતીયા વિભક્તિ)
રૂપનું જ રૂપાંતર છે.

પત્થઓ, પત્થઓ પ્રસ્તાવ:-પ્રસ્તાવ

બહુલ અધિકારને લીધે ‘રાઓ-રાગ:-રાગ’ અહીં ઘ્ઞ પ્રત્યયવાળા રાગ પદમાં
આ નિયમ ન લાગ્યો.

મહારાષ્ટ્રે ॥૮૧૧૬૯॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દના આદિના આકારનો અ થાય છે.

મરહટ્ટું-મહારટ્ટું-મહારાષ્ટ્રમ્-મહારાષ્ટ્ર

મરહટ્ટો-મહારટ્ટો-મહારાષ્ટ્ર:-મહારાષ્ટ્ર-મરાઠો

માંસાદિષુ અનુસ્વારે ॥૮૧।૭૦॥

જ્યારે અનુસ્વાર હોય ત્યારે માંસાદિ શબ્દના આદિના આનો અ કરવે.

મંસં-માંસમ્-માંસ

પંસુ-પાંશુઃ-ધૂળ

પંસળો-પાંસનઃ-હલકો માણસ

કંસં-કાંસ્યમ્-કાંસુ

કંસિઓ-કાંસિકઃ-કાંસાનો વેપારી

વંસિઓ-વાંશિકઃ-વાંસળી વગાડનાર

પંડવો-પાણ્ડવઃ-પાંડવ

સંસિદ્ધિઓ-સાંસિદ્ધિકઃ-સ્વભાવસિદ્ધ

સંજતિઓ-સાંયાત્રિકઃ-વહાણમાં યાત્રા કરનારો.

જે સ્થળે માંસનું માસ ૩૫ થાય, પાંસુનું પાસુ ૩૫ થાય ત્યાં અનુસ્વાર ન હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. જુઓ ૮/૧/૨૯

શ્યામાકે મઃ ॥૮૧।૭૧॥

શ્યામાક શબ્દમાં માના આનો અ થાય છે.

સામઓ-શ્યામાકઃ-સામો-ફલાહારી ધાન્ય

સંસ્કૃત ભાષામાં શ્યામાકની પેઠે તેનો પૃથીય શ્યામક શબ્દ પણ છે. ‘અભિધાન-ચિન્તામણિ’માં “શ્યામાક-શ્યામકૌ સમૌ ।” — કાંડ ૪, શ્લો. ૧૧૭૬.

ઇઃ સદાદૌ વા ॥૮૧।૭૨॥

સદા આદિ શબ્દમાંના આનો ઇ વિકલ્પે થાય છે.

સઈ-સયા-સદા-હમેશાં

નિસિઅરો-નિસાઅરો-નિશાકરઃ-ચંદ્ર અથવા નિશાચરઃ-રાક્ષસ

કુપ્પિસો-કુપ્વાસો-કૂર્વાસઃ-સ્ત્રીઓને છાતી ઉપર પહેરવાનું સુતરાઉ

કપડું-કાંચળી

આચાર્યે ચા અત્ ચ ॥૮૧।૭૩॥

આચાર્ય શબ્દમાં ચાના આનો ઇ અને અ વારાફરતી થાય છે.

આચારિઓ-આઈરિઓ-આઅરિઓ, આચરિયો-આચાર્યઃ-આચાર્ય

ईः स्त्यान-खल्वाटे ॥८।१।७४॥

સ્ત્યાન અને खल्वाट શબ્દોમાં આ નો ई થાય છે
 ઠીળં-ચિળ્ળં, થીળં સ્ત્યાનમ્-થીણું-થીળ ગયેલું
 खल्लाडो-खल्लिडो-खल्वाट:-टाडियो-टालवाणे।

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા સ્ત્યા ધાતુને બદલે खा ધાતુ વપરાય છે. (સુ. ૮/૪/૧૫) એટલે સંખ્યાયં ૩૫ સમ્ પૂર્વકનાં સ્ત્યા ધાતુનું છે. આ સંખ્યાયં રૂપને અને સ્ત્યાન રૂપને શબ્દની અપેક્ષાએ કોઈ સંબંધ નથી. સંખ્યાયં-સારી રીતે થીળ ગયેલું-સંસ્ત્યાનમ્.

उः सास्ना-स्तावके ॥८।१।७५॥

સાસ્ના અને સ્તાવક શબ્દના આદિના આનું ઉ ઉચ્ચારણ કરવું.
 सुण्हा सास्ना गाय वगेरे पशुआनुं गणकंअल
 યુવઓ-સ્તાવક:-स्तुति करनारे।

ऊद् वा आसारं ॥८।१।७६॥

આસાર શબ્દમાંના આદિના આનો ऊ વિકલ્પે થાય છે.
 कसारो, आसारो-आसार:-वेगवाणे वरसाह, प्रसरवुं तथा मित्रनुं अण

आर्यायां र्यः श्वश्र्वाम् ॥८।१।७७॥

આર્યા શબ્દનો 'સાસ્ર' અર્થ હોય તો ર્યાના આનો ऊ થાય છે.
 अज्जू-आर्या-सास्र
 ज्या 'સાસ્ર' અર્થ ન હોય ત્યાં અજ્ઞા પ્રયોગ થાય પણ અજ્ઞ પ્રયોગ ન થાય.

एद् ग्राह्ये ॥८।१।७८॥

ગ્રાહ્ય શબ્દમાંના આનો ए થાય છે.
 गेज्जं-ग्राह्यम्-अडणु करवा योग्य

द्वारे वा ॥८।१।७९॥

દ્વાર શબ્દમાંના આનો ए વિકલ્પે થાય છે.
 देरं-द्वारम्-डेरे, आरणुं-डेरातंअ
 જ્યારે ए ન થાય ત્યારે दुआरं, दारं, बार એવાં ત્રણ રૂપ થાય છે.

આર્ષ પ્રયોગમાં પચ્છેકર્મ અને અસદ્દેજ દેવાસુરા—એવા પ્રયોગોમાં પણ એ થાય છે.
પચ્છેકર્મ—પશ્ચાત્કર્મ—પાછળનું કાર્ય

અસદ્દેજ દેવાસુરા—અસહાય્યા: અથવા અસાહાય્યા: દેવાસુરા:—કોઈની સહાયની
બંધા નહીં રાખનાર દેવ અને અસુરો.

પ્રાકૃતમાં નારદઓ અને નેરદઓ એવા બે પ્રયોગો મળે છે. એમાં નારકિક
શબ્દ સાથે નારદઓનો સંબંધ છે અને નૈરયિક શબ્દ સાથે નેરદઓનો સંબંધ છે
આમ આ બન્ને શબ્દો જુદા જુદા છે તેથી નેરદ અરૂપ માટે ‘નારકિક’ના આનો એ
કરવાની જરૂર નથી.

પારાપતે રો વા ॥૮૧॥૮૦॥

પારાપત શબ્દના રા ના આનો એ વિકલ્પે બોલવો.

પારાવઓ, પારેવઓ—પારાપત: પારેવું

માત્રટિ વા ॥૮૧॥૮૧॥

માત્રદ (માત્રદ ॥૮૧॥૧૪૫॥) પ્રત્યયમાંના આ નો એ વિકલ્પે કરવો.

એત્તિઅમેત્તં—એત્તિઅમેત્તં—એતાવન્માત્રમ્—આટલું માત્ર

બહુલં અધિકારને લીધે કોઈ સ્થળે પ્રત્યયરૂપ ન હોય તેવા માત્ર શબ્દના
આનો પણ એ બોલાય છે.

મોજનમેત્તં મોજનમાત્રમ્—મોજનમાત્ર

ઉદ્ ઓદ્ વા આર્દ્રે ॥૮૧॥૮૨॥

આર્દ્ર શબ્દના આદિના આનો ઉ તથા ઓ વિકલ્પે બોલવો.

અલ્લં, ઉલ્લં, ઓલ્લં, અદ્દં—આર્દ્રમ્—આળું—ભીનું

બાહ્યસલિલપ્રવાહેણ ઉલ્લેહ—બાહ્યસલિલપ્રવાહેણ આર્દ્રયતિ—આંસુ રૂપ પાણીના
પ્રવાહથી ભીનું કરે છે.

ઓદ્ આલ્યાં પદ્ક્તૌ ॥૮૧॥૮૩॥

જ્યારે ‘પંક્તિ’ અર્થવાળો આલી શબ્દ હોય ત્યારે તેના આનો ઓ કરવો.

ઓલી, આલી—ઓળ—પંક્તિ

જ્યારે ‘સખી’ અર્થ હોય ત્યારે આ નિયમ ન લાગે. આલી—સખી

ભાષામાં ‘અલી’ કે ‘ઓલી’ વહુ એમ ‘અલી’ તથા ‘ઓલી’ કે ‘એલી’ શબ્દ વપરાય છે. પુરુષ માટે ‘ઓસ્થો’ ‘એલો’ કે ‘અલ્થો’ શબ્દ વપરાય છે.

અહીં ‘પંકિત’ અર્થ નથી તથા ‘મહેતા ઓળ’નો માઢ-એ રીતે ભાષામાં ‘પંકિત’ અર્થમાં ઓલ-ઓલ શબ્દ વપરાય છે

‘પંકિત’ અર્થના આવલિ શબ્દ દ્વારા આઝલિ-ઝાલિ એમ આ શબ્દને સાધી શકાય છે તેથી ‘સખી’ અર્થવાળા ‘આલી’ શબ્દ દ્વારા ‘ઓલી’ પદને સાધવાની જરૂર નથી.

હ્રસ્વ: સંયોગે ॥૮૧॥૮૪॥

સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વના દીર્ઘસ્વરનો પ્રયોગોને અનુસારે હ્રસ્વસ્વર ઠરવો.

આનો અ--અંબં-આમ્-આંબો

તંબં-તામ્-તાંબું

વિરહગ્મી-વિરહાગ્નિ:-વિરહનો અગ્નિ

અસ્સં-આસ્યમ્-મુખ્ય

ઈનો ઇ-મુર્ણિદો-મુનીન્દ્ર:-મુનિઓમાં ઇન્દ્ર જેવો

તિર્થં-તીર્થમ્-તીર્થ

ઝનો ઝ-ગુરુજ્ઞાવા-ગુરુજ્ઞાવા:-ગુરુની વાતચીતો

ચુળ્લો-ચૂર્ણ:-ચૂર્ણ-ચૂનો

એનો ઇ-નરિંદો-નરેન્દ્ર:-પુરુષોમાં ઇન્દ્ર જેવો-રાગ

મિલિચ્છો-મ્લેચ્છ:-મ્લેચ્છ-હલકો માણસ

દિટ્ઠિક્-થળ-વટું-હઠૈકસ્તનપટ્ટમ્-જોવાયેલ એકમાત્ર સ્તનપટ્ટ

ઓનો ઝ-અહરહટું-અઘરોછઃ-તીચેનો હોઠ

નીલુપ્પલં-નીલોત્પલમ્-લીલું કમળ

જે શબ્દમાં દીર્ઘ સ્વર, સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

આકાસં-આકાશમ્-આકાશ

ઈસરો-ઈશ્વર:-ઈશ્વર

ઊસવો-ઉત્સવ:-ઉત્સવ

આ ત્રણે શબ્દોમાંના આ, ઈ, ઊ સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વમાં આવેલા નથી તેથી હ્રસ્વ ન થાય.

इ यत्पुनो ईरदार

इत एद् वा ॥८।१।८५॥

હરવ ઇ પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો ઇ ને બદલે એનું ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

पेण्डं, पिण्डं-पिण्डम्-पिं-ड-पिंडो-पे'डो

धम्मेल्लं, धम्मिल्लम्-धम्मिल्लम्-डेशपाश-ओटलो

सेंदूरं, सिंदूरं-सिन्दूरम्-सिंदूर-सेंदूर

वेण्ह, विण्ह-विण्णुः-विण्णु

पेह्ठं, पिह्ठं-पृष्ठम्-पीठ

बेल्लं-बिल्लं-बिल्वम्-भीलुं

બહુત અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી. તેથી ચિંતાનું ચેંતા ન થાય.

किशुके वा ॥८।१।८६॥

કિશુક શબ્દમાં આદિના ઇ નો એ વિકલ્પે બોલવો.

केसुअं-किसुअं-किशुकस्-किंशुक-केसुडो (અનુસ્વાર લોપ માટે જુઓ ૮।૧।૨૯)

मिरायाम् ॥८।१।८७॥

મિરા શબ્દમાં ઇ નો એ બોલવો.

मेरा-मिरा-भर्यादा

पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुत्-मूषिक-हरिद्रा-बिभीतकेषु अत् ॥८।१।८८॥

પથિન, પૃથિવી, પ્રતિશ્રુત, મૂષિક, હરિદ્રા અને બિંબીતક શબ્દોમાં આદિના ઇ નો અ બોલવો.

पहो-पन्थाः पथ-भार्ग.

पुहई, पुढवी-पृथिवी-पृथ्वी

पडंसुआ, प्रतिश्रुत् पडछंदो-पडधो

मूसओ, मूषिकः-भूसो. उंदर

સં. મૂષક ધારા મૂસઓ સાધી શકાય છે.

हलही, हलहा हरिद्रा-हणदर छिंदी हलदी के हलदी भराही हलद.

बहेडओ-बिभीतकः-अहेडु -अेडु-हरेडे अहडुं आंअणुं.

કેટલાક વૈયાકરણો હરિદ્રા શબ્દમાં ફ નો અ વિકલ્પે માને છે.

હલદ્વી, હલિદ્વી-હળદર

એક એવું વાક્ય મળે છે કે પંથ કિર દેસિત્તા- (વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય સળંગ ગાથા ૧૫૪૭. નિયુક્તિ ગાથા ૧૪૧) પન્થાનં કિલ દેશિત્વા- ખરેખર રસ્તો બતાવીને-આ વાક્યમાં સ્વતંત્ર પન્થ શબ્દ જ છે પણ પથિન્ નું પંથ થયું નથી. એટલે પથિન્ ના 'ફ'નો 'અ' થયેલ નથી. આ પન્થ શબ્દ પથિન્ નો સમાન અથવાળો છે.

શિથિલ-ફગુદે વા ॥૮।૧।૮૯॥

શિથિલ અને ફગુદ શબ્દમાંના આદિના ફ નો અ વિકલ્પે થાય છે.

સઢિલં, સિઢિલં-શિથિલમ્-શિથિલ-ઢીલું

પસઢિલં, પસિઢિલં-પ્રશિથિલમ્-વધારે ઢીલું

ફગુઅં, અંગુઅં-ફગુદમ્-ધંગોરિયું

નિમ્માયં, નિમ્મિઅં એવા એ પ્રયોગો પ્રાકૃતમાં મળે છે તેમાં નિમાંત શબ્દ ઉપરથી નિમ્માયં રૂપ અને છે અને નિર્મિત શબ્દ ઉપરથી નિમ્મિઅં રૂપ અને છે. અર્થાત્ એ બંને શબ્દો સ્વતંત્ર છે તેથી નિર્મિત ના મિ નો મા કરવાની જરૂર નથી.

તિત્તિરો રઃ ॥૮।૧।૯૦॥

તિત્તિરિ શબ્દના રિ નો ર બોલવો

તિત્તિરો-તિત્તિરિ:-તેતર

ઈતો તઃ વાક્યાદો ॥૮।૧।૯૧॥

જ્યારે ઈતિ શબ્દ વાક્યની આદિમાં હોય ત્યારે તેના તિનો ત બોલવો, ત થયા પછી ત ના ત નો લોપ થઈ જતાં અ રહે છે એટલે હેલ્લે અ બોલવો.

ફઅ જંપિઆવસાણે-ઈતિ જલ્પિતાવસાને-એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી

ફઅ વિઅસિઅકુસુમસરો-ઈતિ વિકસિતકુસુમસરઃઅથવાવિકસિતકુસુમશરઃ-એ પ્રમાણે વિકસિત થયેલાં ફુલોવાળું સરોવર અથવા એ પ્રમાણે વિકસિત થયેલા ફુલુમશર-કામદેવ

જ્યાં ઈતિ શબ્દ વાક્યની આદિમાં ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

પિઓ ! ત્તિ- હે પ્રિય ! ઈતિ-‘હે પ્રિય’ એ પ્રમાણે-જુઓ ૮।૧।૪૨

પુરિસો ! ત્તિ-હે પુરુષ ! ઈતિ-‘હે પુરુષ’ એ પ્રમાણે- „ „

ई: जिह्वा-सिंह-त्रिंशत्-विंशतौ त्या ॥८।१।९२॥

જિહ્વા અને સિંહ શબ્દમાં હ્રસ્વ ઇ નો દીર્ઘ ઈ થાય છે તથા ત્રિંશત્ શબ્દમાં છેડાનો ત્ અને ત્રિં નો ઇમ્ એ બે મળીને ત્રિ ના ઇનો દીર્ઘ ઈ થઈ જાય છે, તથા વિંશતિ શબ્દમાં છેડાનો તિ અને વિં નો ઇમ્ એ બે મળીને 'વિ'ના ઇનો દીર્ઘ થાય છે.

જીહ્વા-જિહ્વા-જીભ. અવેરતા ભાષામાં 'જિહ્વા'નું ઊત્પટું ઉચ્ચારણ થાય છે એટલે 'જિહ્વા' ને બદલે 'હિજ્વા' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. હિજ્વા એટલે જીભ.

सीहो, सिंह:-सिंह

तीसा, त्रिंशत्-त्रीश

वीसा, विंशति:-वीश

બહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં સિંહ શબ્દમાં હ્રસ્વ ઇ નો દીર્ઘ ઈ થતો નથી.

सिंहदत्तो-सिंहदत्त:-विशेष नाम

सिंहराजो-सिंहराज:- ,, ,,

रलुकि निरः ॥८।१।९३॥

નિર્ ઉપસર્ગના ર નો લોપ થયા પછી હ્રસ્વ નિ ને બદલે દીર્ઘ ની વપરાય છે.

निर+सरति-नीसरइ-निस्सरति-नीसरे છે.

निर+श्वास:-नीसाસો-निःश्वास:-निसासो

જ્યાં નિર્ ના ર નો લોપ થતો નથી ત્યાં આ નિયમ લાગતો નથી.

निर्णयो निर्णय:-निर्णय

निर+सह-निस्सહાઈ અંગાઈ-निस्सहानि अज्ञानि-[शयिल अंगे]

ખરી રીતે તો નિર્ણયો અને નિસ્સહાઈ એ બન્ને પ્રયોગોમાં ર નો લોપ તો થયેલ છે જ, તેથી અંચકારે આ ઉદાહરણોમાં એમ કહેવું જોઈએ કે અહીં બહુલ ના અધિકારને લીધે આ નિયમ લાગતો નથી.

द्वि-न्योः उत् ॥८।१।९४॥

દ્વિ શબ્દના ઇનો અને નિ ઉપસર્ગના ઇ નો ઉ બોલવો.

द्वि-दु— दुमतो-द्विमात्र:-બે માત્રાવાળો

दुआई-द्विजाति:-બ્રાહ્મણ

દુવિહો-દ્વિવિધઃ-એ પ્રકારનો

દુરેહો-દ્વિરેફઃ જેના નામમાં એ રેફ આવે છે તે-અમર-અમરે

દ્વિંગ્વઃ-એ રેખાવાળો

દુવચન-દ્વિવચનમ્-દ્વિવચન

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ ઠેકાણે દ્વિ શબ્દમાં આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે.

દુ-उणो, बि-उणो-द्विगुणः-અમણો-મારવાડી-વિમણા

दुइओ, बिइओ-द्वितीयः-મીળે

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં દ્વિ શબ્દમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

दिओ-द्विजः-આત્મણુ

दिरओ-द्विरदः-હાથી

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં દ્વિ શબ્દના ૩ નો ઓ પણ થાય છે.

दोवचनं-द्विवचनम्-द्विवचन

नि-णु— गुमज्जइ-निमज्जति-निमज्जन કરે છે.

गुमन्नो-निमग्नः-निमग्न થયેલો

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં નિ નો નુ થતો નથી.

निवडइ-निपतति-નિવડે છે.

प्रवासि-इक्षौ ॥८।१।९५॥

પ્રવાસિન્ અને ૩શ્વ શબ્દોમાં આદિના ૩ નો ણ થાય છે.

पावासुओ-प्रवासिकः-પ્રવાસી

उच्छ्र-इक्षुः-શેરડી

युधिष्ठिरे वा ॥८।१।९६॥

યુધિષ્ઠિર શબ્દમાં આદિના ૩ નો ણ વિકલ્પે બોલવો.

जहुट्टिलो, जह्निट्टिलो-युधिष्ठिरः-યુધિષ્ઠિર-જે કોઈ યુદ્ધ વખતે સ્થિર રહે તે

અથવા પાંડવોનો મોટો ભાઈ.

ओत् च द्विधाकृगः ॥८।१।९७॥

દ્વિધા શબ્દની સાથે કૃ ધાતુનો પ્રયોગ હોય તો દ્વિધા ના ૩ નો ઓ તથા ણ બોલવો.

दोहाकिज्जइ, दुहाकिज्जइ, दिहाकिज्जइ-द्विधाक्रियते-એ કકડા કરવામાં આવે છે.

દોહાઈઅં, દુહાઈઅં, વિહાઈઅં—દ્વિધાકૃતમ્—એ કટકા કરેલું, એ પ્રકારે કરાયેલું. દિહાગયં—દ્વિધાગતમ્—એ પ્રકારે ગયેલું—આ પ્રયોગમાં કૃ ધાતુ સાથે દ્વિધા શબ્દનો પ્રયોગ નથી પણ ગમ્ ધાતુ સાથે છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ખડુલ અધિકારને લીધે કાઠક પ્રયોગમાં એકલા દ્વિધા શબ્દને પણ આ નિયમ લાગે છે.

દુહા વિ સો સુર-વહૃ-સત્યો-વિધાડપિ સઃ સુરવધૂસાર્થઃ—અંને પ્રકારે પણ તે દેવવધૂનો સાર્થ—સમૂહ

વા નિર્જરે ના ॥૮૧૧૯૮॥

નિર્જર શબ્દમાં નિર્ ને જ અદ્વે ઓકાર વિકલ્પે બોલવો.

ઓજ્જરો, નિજ્જરો—નિર્જરઃ—પાણીનું ઝરણું.

અવજર શબ્દના અવ નો ઓ થતાં ઓજ્જરો પ્રયોગ સાધી શકાય છે; એથી નિર્જર દ્વારા ઓજ્જર સાધવાની અસાધારણ જરૂર નથી.

હરીતક્યામ્ ઈત અત્ ॥૮૧૧૯૯॥

હરીતકી શબ્દમાં આદિના દીર્ઘ ઈકારનો અ બોલવો.

હરડઈ—હરીતકી હરડે.

આત્ કશ્મીરે ॥૮૧૧૧૦૦॥

કશ્મીર શબ્દમાં ઈ નો આ બોલવો.

કશ્મહારા—કશ્મીરાઃ—કાશ્મીર દેશ.

પાનીયાદિષુ ઇત્ ॥૮૧૧૧૦૧॥

પાનીય વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘ ઈ નો હ્રસ્વ ઇ બોલવો.

પાણિઅં—પાનીયમ્—પાણી

અલિઅં—અલીકમ્—જૂઠું—અસત્ય—કૃત—સત્ય, અકૃત—અસત્ય.

અરિત—ઉપરથી

અરિત—અલિઅં—અલીક સાધી શકાય છે આ શબ્દમાં ખડુલના

નિયમ દ્વારા ન નો અ થયો પણ અન્ ન થયો.

જિઅઈ—જીવતિ—જીવે છે

तयार्णि-तदानीम्-त्यारे

उवणीओ, उवणिओ—पासे ल.वेले।

www.jainelibrary.org

ઠ: હીન-વિહીને વા ॥૮૧૧૧૦૩॥

હીન શબ્દમાં અને વિહીન શબ્દમાં દીર્ઘ ई નો દીર્ઘ ક વિકલ્પે થાય છે.
હીનો, હૂનો-હીન:-હીણો-હીનતાને સૂચવતા સારુ પરદેશી 'હણ' જાતિ માટે પણ
'હણ' શબ્દ વપરાય છે.

વિહીનો, વિહૂનો-વિહીન:-વિશેષ હીણો

જે પ્રયોગમાં હીન શબ્દ સાથે વિ ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

પહીનજરમરણા-પ્રહીનજરામરણા:-જર અને મરણ વગરના-લોગસ સ્ત્રોતગરે સૂત્રની
અથવા ચતુર્વિંશતિસ્તવની પાંચમી ગાથા

તીર્થે હે ॥૮૧૧૧૦૪॥

તીર્થ શબ્દમાં થ નો હ થયા પછી જ દીર્ઘ ई નો દીર્ઘ ક થાય છે.

તૃહં-તીર્થમ્-નદી કે તળાવનો પાંચેલો કાંઠો:-ઉતરવાનો ધાટ અથવા
સંસાર રૂપ સમુદ્રથી ઉતરવા માટે ધર્મરૂપ તીર્થ

તિત્થં માં સંયુક્ત થ નો હ કરવામાં આવ્યો નથી તેથી દીર્ઘ ક ન થયો.

एत् पीयूष-आपीड-बिभीतक-कीदृश-ईदृशे ॥૮૧૧૧૦૫॥

પીયૂષ, આપીડ, બિભીતક, કીદૃશ અને ईदृશ શબ્દોમાંના દીર્ઘ ई નો એ બોલવો.

પેડસં-પીયૂષમ્-તાણું દૂધ-સંસ્કૃતમાં પેયૂષ શબ્દ છે. જુઓ અમિ. ચિ.

કાં. ૩, શ્લોક ૪૦૫

આમેલો-આપીડ:-માથા ઉપરની માળા-માથા ઉપરનું છોળું. "શિરસિ ઘ્રજિ"

અમિ. ચિ. કાં. ૩, શ્લોક ૬૫૪

બહેડઓ-બિભીતક:-બહેડાંનું ઝાડ, બહેડું

કેરિસો-કીદૃશ:-કેવો, કેાની જેવો

એરિસો-ईदृश:-એવો, એની જેવો કે આની જેવો

नीड-पीठे वा ॥૮૧૧૧૦૬॥

નીડ અને પીઠ શબ્દોમાં દીર્ઘ ई નો વિકલ્પે એ બોલવો.

નેડં-નીડં-નીડમ્-માળો સરખાવો નિલય-ઘર

પેઠં, પીઠં-પીઠમ્-પીઠિકા, પીઠ-પેઠલી.

૩ વર્ણના ફેરફાર

ઉતઃ મુકુલાદિષુ અત્ ॥૮૧૧૧૦૭॥

મુકુલ વગેરે શબ્દોમાં આદિના ઉ નો અ કરવો.

મઉલં-મુકુલમ્-કળી

મઉલો-મુકુલઃ-મુકુલ

મઉરં-મુકુરમ્-મુકુર-દર્પણ-સંસ્કૃતમાં મકુર શબ્દ છે-અભિ. ચિ.

મઉરં-મઉડં-મુકુટમ્-મુકુટ-મોડ-મોડિયો

અગરું-અગરુ-અગર નામનું સુગંધી દ્રવ્ય-પદાર્થ-અગરબત્તી-અગરવાટ

ગરુર્દ-ગુર્વી-ગુરુ-ગરવી-ભારે અથવા ગૌરવવાળી

જહુઢિલો, જહિઢિલો-યુધિષ્ઠિરઃ-યુધિષ્ઠિર

સોઅમલ્લં-સૌકુનાર્યમ્-સુકુમારપણ્-સુવાળપ

ગલોર્દ-ગુહ્વી-ગળો

અહુલને લીધે કોઈ કોઈ શબ્દોમાં ઉ નો આ પણ થઈ જાય છે.

વિદ્રુતઃ-વિદ્વાઓ-વિદ્રુત-વિશેષ દ્રવેલું-ઓગળી ગયેલું

સંસ્કૃત દ્રા 'વાતુનું' વિ સાથેનું ભૂતકૃદંત વિદ્રાતઃ-વિદ્વાઓ થાય છે તેથી વિદ્રુત દ્વારા વિદ્વાજ રૂપ સાધવાની શી જરૂર ?

'શબ્દોના અનેક અર્થો છે' એવી પ્રસિદ્ધ માન્યતા છે તેથી અર્થ માટે કોઈ અડચણ નહીં આવે.

વા ઉપરૌ ॥૮૧૧૧૦૮॥

ઉપરિ શબ્દમાં ઉ નો અ વિદ્રુપે થાય છે.

અવરિ, ઉવરિ-ઉપરિ-ઉપર.

ગુરૌ કે વા ॥૮૧૧૧૦૯॥

ગુરુ શબ્દને જ્યારે 'સ્વાર્થ' અર્થનો સૂચક ક પ્રત્યય લાગે ત્યારે આદિના ઉ નો અ વિદ્રુપે થાય.

ગુરુઓ, ગુરુઓ-ગુરુકઃ-ગરવો, ગૌરવવાળો.

ગુરુઓ ગુજરવેસો-ગરવો ગુર્જરદેશ

જ્યાં ગુરુ શબ્દને ક પ્રત્યય લગાડ્યો ન હોય ત્યાં ઉ નો અ ન થાય.

ગુરુ-ભારે અથવા ગૌરવવાળું.

इः भ्रुकुटी ॥८१११०॥

ભ્રુકુટિ શબ્દમાં આદિના ઉ નો ઇ થાય છે.

મિડકી ભ્રુકુટિ:—ભવાં—નેણુ ઉપરનાં ભવાં.

पुरुषे रोः ॥८११११॥

પુરુષ શબ્દમાં રુ ના ઉ નો ઇ થાય છે.

પુરિસો—પુરુષ:—પુરુષ

પરિસં—પૌરુષમ્—પુરુષાત્તન.

ईः क्षुते ॥८१११२॥

ક્ષુત શબ્દમાં ઉ નો ઈ થાય છે.

છીઅં—ક્ષુતમ્—છીંક.

ऊत् सुभग-मुसले वा ॥८१११३॥

સુભગ શબ્દમાં અને મુસલ શબ્દમાં ઉ નો દીર્ઘ ક વિકલ્પે થાય છે.

સૂહવો, સુહવો—સુભગ:—સુંદર

મૂસલં, મુસલં—મુસલમ્—મૂસળ—સાંભેલું.

अनुत्साह-उत्सन्ने त्स-च्छे ॥८१११४॥

ઉત્સાહ અને ઉત્સન્ન શબ્દો સિવાયના બીજા શબ્દોમાં ત્સ અને ચ્છ ની પૂર્વના આદિના ઉ નો દીર્ઘ ક થાય છે.

ત્સ—કસુઓ—ઉત્સુક:—ઉત્સુક

કસવો—ઉત્સવ:—ઉત્સવ

કસિત્તો—ઉત્સિક:—ઊંચેથી સીંચાયેલો

કસરદ—ઉત્સરતિ—ઊંચેથી સરકે છે.

ચ્છ—કસુઓ—જ્ઞકુક:—ઉજ્જતા: શુકા: યસ્માત્ સઃ ઉચ્ચુક:—જ્યાંથી શુકા—પોપટો—

ઉદયમાં આવે તે ઉચ્ચુક પ્રદેશ.

કસસદ—ઉચ્છવસતિ—ઊંચો શ્વાસ લે છે

ઉચ્છાહો—ઉત્સાહ:—ઉત્સાહ

ઉચ્છન્નો—ઉત્સન્ન:—નાશ પામેલો

આ અને ઉદાહરણના શબ્દો વળેલા હોવાથી આ નિયમથી દીર્ઘ ક ન થાય.

રુલ્લિકિ દુરઃ વા ॥૮૧૧૧૧૫॥

દુર ઉપસર્ગના રૂ નો લોપ થયા પછી તેના ઉ નો દીર્ઘ ક વિકલ્પે થાય છે.

દુસહો, દુસહો-દુસ્સહઃ-દુઃખથી સહી શકાય એવો

દુહઓ, દુહવો-દુર્ભગઃ-અસુ'દર

દુસ્સહો વિરહો-દુઃખથી સહી શકાય એવો વિરહ—આ રૂપમાં રૂ નો લોપ થયો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વિચાર કરતાં જ્યાંશે કે દુસહો રૂપમાં રૂ તો દેખાતો જ નથી તેથી તેનો લોપ નથી થયો એમ કેમ કહેવાય ? ખરી રીતે તો બહુલમ્ અધિકારને લીધે અહીં આ નિયમ નથી લાગ્યો. અથવા રૂ નો સ્ થઈ ગયેલ છે.

ઓત્ સંયોગે ॥૮૧૧૧૧૬॥

ઉ પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યો હોય તો ઉ નો ઓ થાય છે.

તોળડ-તુળડમ્-મુખ, મરાઠી તોંડ

મોળડં-મુળડમ્-મુંડ-મુંડો-મસ્તક

પોકચરં-પુલ્કરમ્-સરોવર, કમળ

કોટિમં-કુટિમમ્-જડતર કરેલી ધરની ભોંય

પોત્થઓ-પુસ્તકમ્-પુસ્તક પોથો કે પોથા

લોદ્ધઓ-રુબ્ધકઃ લોભી, લાલચુ-લોધો-લંપટ

મોત્થા-મુસ્તા-મોથ નાથની વનસ્પતિ-તાગરમોથ

મોગરો-મુદ્ગરઃ-મુદ્ગર-ચુરમું વગેરે ખાંડવાની મોગરી

પોગલ-પુદ્ગલમ્-પુદ્ગલ-જડપદાર્થ-જળની અંદરનો ગર્ભ

કોળ્હો-કુળ્હઃ-કોઠીયો

વોક્કન્તં-વ્યુત્કાન્તમ્-વિશેષ ઉત્ક્રાંત-ગ્રંથે ચડેલું.

કુતૂહલે વા હ્રસ્વશ્ચ ॥૮૧૧૧૧૭॥

કુતૂહલ શબ્દમાં કુ ના ઉ નો ઓ વિકલ્પે કરવો અને ઓ થાય ત્યારે તૂ ના કુનો પણ હ્રસ્વ વિકલ્પે કરવો.

કોઝહલં, કુઝહલં, કોઝહલ્લં, કુઝહલ્લં-કુતૂહલમ્-કુતૂહળ-કતૂહળ

કોઝહલ માં તથા કોઝહલ્લં માં ઓ થયો અને તૂ નો તુ પણ થયો.

કુઝહલમાં તથા કુઝહલ્લં માં ઓ ન થયો, તેથી તૂ-ક નો ઉ જ રહ્યો.

અદ્ ઉત્તઃ સૂક્ષ્મે વા ॥૮૧૧૧૮॥

સૂક્ષ્મ શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો અ વિકલ્પે કરવો.

સુણ્ઠં, સણ્ઠં-સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ

આર્પપ્રયોગમાં સૂક્ષ્મ ને બદલે સુહુમં બોલાય છે.

દુકૂલે વા લશ્ચ દ્વિઃ ॥૮૧૧૧૯॥

દુકૂલ શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો અ વિકલ્પે કરવો અને અ થાય ત્યારે લ ને બેવડો કરવો.

દુઅલ્લં, દુકલં-દુકૂલમ્-ડગલો-પહેરવાનું વસ્ત્ર

આર્પપ્રયોગમાં દુકૂલમ્ ને બદલે દુગુલ્લં બોલાય છે.

ઈઃ વા ઉદ્વ્યૂદે ॥૮૧૧૨૦॥

ઉદ્વ્યૂદ શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો દીર્ઘ ઈ વિકલ્પે થાય છે.

ઉવ્વીદં, ઉવ્વીદં-ઉદ્વ્યૂદમ્-ઊંચું અને પહોળું.

ઊઃ ઋ-હનૂમત્-કણ્ઠ્ય-વાતૂલે ॥૮૧૧૨૧॥

ઋ, હનૂમત્ અને વાતૂલ નામના તથા કણ્ઠ્ય ધાતુના દીર્ઘ ક નો હ્રસ્વ ઊ કરવો.

મુમયા-ઋ-ભવાં

હણમતો-હનુમાન્-હનુમાન્

કણ્ઠુઅઃ-કણ્ઠ્યયતે-ખંજવાળે છે

વાતલો-વાતૂલઃ-વાયરો-વાયરાનો સમૂહ

મધૂકે યા ॥૮૧૧૨૨॥

મધૂક શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો હ્રસ્વ ઊ વિકલ્પે કરવો.

મહુઅં, મહુઅં-મધૂકમ્-મહુડાનું ઝાડ કે ફળ

ઇદ્-ણ્તૌ નૂપુરે વા ॥૮૧૧૨૩॥

નૂપુર શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો હ્રસ્વ ઇ અને ણ વિકલ્પે થાય છે.

નિઝરં, નેઝરં, નૂઝરં-નૂપુરમ્-નેઊર-પગનું ઝાંઝર-“પાયે નેઊર રણુઝણુ”-

શ્રીઋષભદેવતું સ્તવન-શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય.

ઓત્ કૂષ્માણ્ડી-તૂળીર-કૂર્પર-સ્થૂલ-તામ્બૂલ-ગુહ્ચી-મૂલ્યે ॥૮૧૧૨૪॥

કૂષ્માણ્ડી, તૂળીર, કૂર્પર, સ્થૂલ, તામ્બૂલ, ગુહ્ચી અને મૂલ્ય શબ્દના દીર્ઘ ક નો ઓ કરવો.

કોહંડી, કોહલી-કૂષ્માણ્ડી-કોળાની વેલ
તોળીર-તૂળીરમ્-શર ભરવાનું બાથું
કોપ્પર-કૂર્પરમ્-કોણી
થોર-સ્થૂલમ્-સ્થૂલ-ખડો મરાડી-થોર
તંબોલ-તામ્બૂલમ્-તંબોળ
ગલોઈ-ગુહ્ચી-ગળો અથવા ગળોની વેલ
મોલલ-મૂલ્યમ્-મૂલ, મોલ, મૂલ્ય

સ્થૂળા-તૂળે વા ॥૮૧૧૨૫॥

સ્થૂળા અને તૂળ શબ્દના દીર્ઘ ક નો ઓ વિકલ્પે થાય છે.

થોળા, થૂળા-સ્થૂળા-સ્તંભ-થાંભલો
તોળું, તૂળું-તૂળમ્-બાથું

ઋ વર્ણના ફેરફાર

ઋતઃ અત્ ॥૮૧૧૨૬॥

શબ્દમાંના આદિના ઋ નો અ થાય છે.

ઘયં-ઘૃતમ્-ઘી
તળં-તૃળમ્-તૃણુ-તરણું, તણખણું-ધાસ
કયં-કૃતમ્-કર્ચું હિંદી-કિચા
વસહો-વૃષભઃ-બળદ
મઓ-મૃગઃ-મૃગ
ઘટ્ટો-ઘૃષ્ટઃ-ધસેલો

દુહાફયં-દ્વિધાકૃતમ્ શબ્દમાં કૃત ના ઋ નો ફ થઈ ગયો છે તે માટે જુઓ.
૮૧૧૨૮. કૃત શબ્દનો કૃપાદિ ગણમાં પાઠ છે તેથી ફ થઈ ગયો છે.

હેમ-૪

આત્ કૃશા-મૃદુક-મૃદુત્વે વા ॥૮૧૧૨૭॥

કૃશા, મૃદુક અને મૃદુત્વ એ શબ્દોના જ નો આ વિકલ્પે થાય છે.

કાસા, કિસા-કૃશા-દૂબળી

મારકું, મરૂં-મૃદુકમ્-મૃ-કૌમળ

મારકું, મરૂં-મૃદુત્વમ્-કૌમળપણું, મૃદુપણું.

‘મૃ’ થઈને પરાણે કામ કરવા ગયો હતો-અહીં ‘મૃ’નો ‘કૌમળ’ અર્થ છે.

ઇત્ કૃપાદૌ ॥૮૧૧૨૮॥

કૃપા વગેરે શબ્દોમાં આદિના જ નો ઇ થઈ જાય છે.

કિવા-કૃપા-કૃપા

હિયયં-હૃદયમ્-હૃદય

મિટ્ટું-મૃષ્ટમ્-સ્વાદુ રસના અર્થમાં જ મૃષ્ટ નો મિટ્ટ થાય-મિટ્ટું-મીઠું-મીઠાઈ. ખાખ અર્થમાં મટ્ટ થાય.

દિટ્ટું-દૃષ્ટમ્-દીઠું-જોયેલું

દિટ્ટી-દૃષ્ટિઃ-દૃષ્ટિ-તજર

સિટ્ટું-સૃષ્ટમ્-સર્જેલું

સિટ્ટી-સૃષ્ટિઃ-સર્જન, જગત્

ગંઠી-ઘૃષ્ટિઃ-એકવાર વીયાનારી ગાય વગેરે

પિન્છી-પૃષ્ઠી-પૃષ્ઠી

મિઝ-મૃગુઃ-ભૃગુ-બૃહસ્પતિ

મિંગો-મૃગ્ગઃ-ભમરે

મિંગારો-મૃગ્ગારઃ-સોનાની ઝારી-કળશ-પાણીનું વાસણ

સિંગારો-શૃંગારઃ-શણગાર

સિઆલો-શૃંગાલઃ-શિયાલ

ધિના-ધૃના-અરુચિ હિંદી-ચિત

બુસિણં-બુસણં-ચંદન

બિદ્ધ-કર્દ-વૃદ્ધ-કવિઃ-વૃદ્ધ કવિ-ધરડો કવિ

સમિદ્ધી-સમૃદ્ધિઃ-સમૃદ્ધિ-સંપત્તિ

ઈદ્ધી-ઋદ્ધિઃ-ઋદ્ધિ-રધ્ય-સંપત્તિ

ગિદ્ધી-ગૃદ્ધિઃ-સોલુપતા
 કિસો-કૃસાઃ-કૃશ-કૃશ-પાતળો
 કિસાળૂ-કૃશાનુઃ-અગ્નિ
 કિસરા-કૃસરા-ખીચડી
 કિચ્છં-કૃચ્છમ્-દુઃખ
 તિષ્પ-તૃષ્પત્-તૃષ્પત, સંતુષ્ટ
 કિસિઓ-કૃષિતઃ-ખેડાયેલો, ખેડૂત
 નિવો-નૃપઃ-રાજા
 કિચ્ચા-કૃત્યા-દેવસંબંધી પૂજન વગેરે કાર્ય
 કિર્દ-કૃતિઃ-કાર્ય
 ધિર્દ-ધૃતિઃ-ધૈર્ય
 કિવો-કૃપઃ-સમર્થ
 કિવિણો-કૃપણઃ-કૃપાળુ
 કિવાળં-કૃપાળમ્-કિરપાળુ-તરવાર
 વિચ્ચુઓ-વૃશ્ચિકઃ-સીંછી
 વિત્ત-વૃત્તમ્-છંદ, અહેવાલ, ખની ગયેલું, ચરિત્ર
 વિત્તી-વૃત્તિઃ-વર્તન
 હિઅં-હતામ્-હરેલું
 વાહિત્ત-વ્યાહતમ્-કહ્યું
 વિહિઓ-વૃંહિતઃ-ખહોળું-પહોળું
 વિસી-વૃસો-ઋષિઓને ખેસવાતું આસન-વૃષ-ધર્મ
 ઇસી-કૃષિઃ-ઋષિ
 વિઙ્ગહો-વિતૃળ્લઃ-વિશૈષ તૃળ્લાવાળો અથવા તૃળ્લા વગરનો
 છિહા-સ્પૃહા-સ્પૃહા
 સઈ-સકૃત્-એક વાર
 ડકિટ્ટં-ઉત્કૃષ્ટમ્-ઉત્કૃષ્ટ
 નિસંસો-નૃશંસઃ-ધાતકી

ખડુલાધિકારને લીધે કોઈ શબ્દમાં આદિના જનો ઇ થતો નથી.

રિદ્ધી જ્ઞદ્ધિઃ-રંધ-રંઠીઆળો-ઋદ્ધિ

પૃષ્ઠે વા અનુત્તરપદે ॥૮૧૧૨૯॥

પૃષ્ઠ શબ્દ જ્યારે ઉત્તરપદમાં ન હોય ત્યારે તેના ક્ર નો ફ વિકલ્પે કરવો.

પીઠ, પટ્ટી-પૃષ્ઠમ્:-પીઠ

પિટ્ટિપરિશ્લિષ્ઠમ્-પૃ પૃષ્ઠરિસ્થાપિતમ્-પીઠ ઉપર સ્થાપેલું

મહિવટું-મહિવૃષ્ઠમ્-પૃથ્વીની પીઠમાં અહીં પૃષ્ઠ શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે તેથી ક્રનો ફ ન થયો.

મસૂન-મૃગાઙ્ગ-મૃત્યુ-શૃઙ્ગ-શૃષ્ટે વા ॥૮૧૧૩૦॥

મસૂન, મૃગાઙ્ગ, મૃત્યુ, શૃઙ્ગ, અને શૃષ્ટ શબ્દોમાં ક્રનો ફ વિકલ્પે થાય છે

મસિનું, મસનું,-મસૂનમ્-ધાણું સુંવાળું

મિઅંકો, મયંકો-મૃગાઙ્ગ:-અંદ

મિત્તૂ, મત્તૂ-મૃત્યુ:-મૃત્યુ હિંદી-મીચ

સિંગ, સંગ-શૃઙ્ગમ્-શીંગડું, શિખર

ચિટ્ટો, ધટ્ટો-શૃષ્ટ: ધૃષ્ટ-ધીઠ-નિર્લજ્જ

ઉદ્ કૃત્વાદૌ ॥૮૧૧૩૧॥

કૃતુ વગેરે શબ્દોમાં આદેના ક્રનો ઉ કરવો.

કરુ-કૃતુ:-કૃતુ

પરામુદ્ધો-પરામૃષ્ટ:-જેણે પરામર્શ કરેલો છે તે

પુદ્ધો-પૃષ્ટ:-સ્પર્શ કરેલો

પરુદ્ધો-પ્રવૃષ્ટ:-વરસેલો, વરસ્યો

પુર્હૈ-પૃથિવી-પૃથ્વી

પરત્તી-પ્રવૃત્તિ:-પ્રવૃત્તિ

પાલસો-પ્રાવૃદ્-વરસાદ મરાઠી-પાલસ

પાલઓ-પ્રાવૃત્ત:-ઢંકાયેલો કે ઢાંકેલો

મુર્હૈ-મૃતિ:-ભરણ પોષણ-પગાર

પ્રહુટિ-પ્રમૃતિ:-ત્યારથી લઈને, વગેરે

પ્રહુટું-પ્રામૃતમ્-પ્રાભૂત-અંતુ પ્રકરણ અથવા ભેટ કે લાંચ

પ્રહુઓ-પ્રમૃત્ત:-ખીજ વડે પોષાયેલ-કોયલ

નિહુઅં-નિમ્નતમ્-એકાંત
 વિરુઅં-વિવૃત્તમ્-ચારે કારથી વીંટાયેલ
 વિરુઅં-વિવૃત્તમ્- વિવરણ કરેલ
 સંવુઅં-સંવૃત્તમ્-સાંકડું અથવા સંયમયુક્ત
 વુત્તંતો-વૃત્તાન્ત:-વૃત્તાંત, સમાચાર
 નિવ્વુઅં-નિવૃત્તમ્-કર્મોથી મુક્ત થયેલ
 નિવ્વુર્દ-નિવૃત્તિ:-મોક્ષ
 વુંદં-વૃન્દમ્-સમૂહ
 વુંદાવણો-વૃન્દાવન:-ગામનું નામ-મથુરાવૃંદાવન
 વુદ્ધો-વૃદ્ધ:-વૃદ્ધ-ખુદ્ધો હિંદી બુદ્ધા
 વુદ્ધી-વૃદ્ધિ:-વૃદ્ધિ-વદ્ધી-‘વદ્ધી’ આવી એક
 ઉસહો-કૃષ્ણમ:-૫૧૬
 મુણાલં-મૃણાલમ્-કમલનો દંડ
 ઉજ્જુ-જ્જુ:-સરળ
 જામારુઓ-જામાતૃક:-જમાઈ
 માઝઓ-માતૃક:-માતાવાળો
 માઝઆ-માતૃકા-સ્વર વ્યંજન વગેરે મૂળ વર્ણો
 માઝઓ-પ્રાતૃક:-જેને ભાઈ છે તે
 પિઝઓ-પિતૃક:-પિતાવાળો
 પુદ્ધવો-પૃથ્વી-પૃથ્વી

નિવૃત્ત-વૃન્દારકે વા ॥૮૧૧૩૨॥

નિવૃત્ત અને વૃન્દારક શબ્દોમાં ક્રનો ઉ વિકલ્પે કરવો.

નિવૃત્ત, નિવૃત્ત-નિવૃત્તમ્-નિવૃત્ત-પરવારેલો-કાર્યથી ઉપરત થયેલો.

વૃન્દારયા, વૃન્દારચા-વૃન્દારકા:-દેવો

વૃષભે વા વા ॥૮૧૧૩૩ ॥

વૃષભ શબ્દમાં ક સાથેના વનો એટલે આખા વૃનો ઉ વિકલ્પે કરવો.

ઉસહો, વસહો-વૃષભ:-૫૧૬

ગૌણાન્ત્યસ્ય ॥૮૧૧૩૪॥

ઋકારવાળો શબ્દ ગૌણ હોય-મુખ્ય ન હોય-તો તેને છેડે આવેલ ઋનો ઉ કરવો.

માડમંડલ-માતૃમળ્ડલમ્-માતાનું મંડળ

પિઝહરં-પિતૃગૃહમ્-પિયર-પિતાનું ઘર હિ દી-પીહર

માઝહરં-માતૃગૃહમ્-માયરું, માતાનું ઘર

માઝસિઆ-માતૃષ્વસા-માસી-માતાની બહેન

પિઝસિઆ-પિતૃષ્વસા-ફાઈ-પિતાની બેન-ફઈઆ

પિઝવળં-પિતૃવનમ્-શ્મશાન-પિતૃઓનું વન

પિઝવઈ-પિતૃવતિ:-યમરાજ

આ બધા શબ્દોમાં ઋકારવાળો માતૃ અને પિતૃ શબ્દ ગૌણ રીતે વપરાયેલ છે-મુખ્ય રીતે વપરાયેલ નથી.

માતુઃ ઇત્ વા ॥૮૧૧૩૫॥

બ્યારે માતૃ શબ્દ ગૌણ હોય ત્યારે તેના ક્રનો ઇ વિકલ્પે કરવો.

માઙહરં, માઙહરં-માતૃગૃહમ્-માયરું

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બહુલાધિકારને લીધે માતૃ શબ્દ ગૌણ ન હોય તો પણ ક્ર નો ઇ થઈ જાય છે.

માઈળં- માતૃળામ્-માતાઓનું

ઉદ્ ઝદ્ ઓત મૃષિ ॥૮૧૧૩૬॥

મૃષા શબ્દમાં ક્ર નો હ્રસ્વ ડ, દીર્ઘ ઝ અને ઓ થઈ જાય છે.

મુસાવાઓ, મૂસાવાઓ, મોસાવાઓ-મૃષાવાદ:- મૃષાવાદ-ખોટું ખોલવું.

ઈદ્-ઉતૌ વૃષ્ટ-વૃષ્ટિ-પૃથક્-મૃદઙ્ગ-નપ્તૃકે ॥૮૧૧૩૭॥

વૃષ્ટ, વૃષ્ટિ, પૃથક્, મૃદઙ્ગ, અને નપ્તૃક શબ્દોમાં ક્રનો ઇકાર અને ઉ કાર થઈ જાય છે.

વિટ્ટો, વુટ્ટો-વૃષ્ટ:-વૂટ્ટો-વરસેલો

વિટ્ટી, વુટ્ટી-વૃષ્ટિ:-વૂટ્ટી-વરસાદ

પિટ્ઠં, પુટ્ઠં-પૃથક્-અલગ-જૂઠું

મિટ્ઠંગો, મુટ્ઠંગો-મૃદઙ્ગ:-મૃદંગ-હરડેના આકાર જેવું વાજું-ટોલક વગેરે

નપ્તિઓ, નપ્તુઓ-નપ્તૃક:-નાતુ અથવા પૌત્ર

વા બૃહસ્પતૌ ॥૮૧૧૩૮॥

બૃહસ્પતિ શબ્દમાં ક્રનો ઇ અને ઓ વિકલ્પે થાય છે.

બિહર્ષર્, બુહર્ષર્-બહર્ષર્- બૃહસ્પતિ:- યુરુ, યુરુવાર, બૃહસ્પતિ. હિંદીમાં બીકે

ઈદ્-ઈદ્-ઓદ્ વૃન્તે ॥૮૧૧૩૯॥

વૃન્ત શબ્દના ક્રનો ઇ, એ અને ઓ થાય છે.

વિષ્ટં, વેષ્ટં, વોષ્ટં- વૃન્તમ્- બીંટ, દીંટ, જેની નીચે ફળ લટકે છે તે

રિઃ કેવલસ્ય ॥૮૧૧૪૦॥

જે ક્ર કેવળ સ્વરૂપ છે—વ્યજન સાથે જોડાયેલો નથી એવા ક્ર નો રિ થઈ જાય છે.

રિદ્ધી-ક્રદ્ધિ:-રધ, રદ, ક્રદ્ધિ-સંપત્તિ

રિચ્છો-ક્રક્ષ:-રીંછ

ક્રુણ-ક્રુજુ-ક્રુષમ-ક્રુતુ-ક્રુષૌ વા ॥૮૧૧૪૧॥

ક્રુણ, ક્રુજુ, ક્રુષમ, ક્રુતુ અને ક્રુષિ શબ્દોમાં ક્ર નો રિ વિકલ્પે થાય છે.

રિણં, અણં-ક્રુણમ્-દેણું, રણુ

રિજ્જૂ, ઉજ્જૂ-ક્રુજુ:- સરળ

રિસહો, ઉસહો-ક્રુષમ: બળદ

રિક, ઉક-ક્રુતુ:-રત-ક્રુતુ. કુક્રુતુ-કરત

રિસી, ઇસી-ક્રુષિ:-ક્રુષિ

દૃશઃ ક્વિપ્-ટક્-સકઃ ॥૮૧૧૪૨॥

દૃશ ધાતુને ક્વિપ્, ટક્ અને સક્ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે દૃશ ધાતુના ક્ર નો રિ થઈ જાય છે.

ક્વિપ્—સરિવળ્ળો-સદ્ગૂર્ણઃ-સરખા વર્ણવાળો.

સરિરૂબો-સદ્ગૂર્ણઃ-સરખા રૂપવાળો.

સરિબંદીણં-સદ્ગૂર્ણબન્દિનામ્-સરખા બંદીઓને

ટક્—સરિસો—સદશઃ—સરખે।

સક્—સરિચ્છો—સદક્ષઃ—સરખે।

ટક્—એઆરિસો—એતાદશઃ—એની જેવે।

મવારિસો—મવાદશઃ—તમારી જેવે—આપની જેવે।

જારિસો—યાદશઃ—જેવે, તેની જેવે।

તારિસો—તાદશઃ—તેવે, તેની જેવે।

કેરિસો—કીદશઃ—કોની જેવે।

ઐરિસો—ઈદશઃ—આની જેવે—આવે।

અન્નારિસો—અન્યાદશઃ—અન્યની જેવે।

અમ્હારિસો—અસ્માદશઃ—અમારા જેવે।

તુમ્હારિસો—યુષ્માદશઃ—તમારા જેવે।

સંસ્કૃત ભાષામાં ખે કિપ્ પ્રત્યયો છે. એમાં જે કિપ્, ટક્, સક્ ની સાથે
૫/૧/૧૫૨ મા સૂત્રથી વિહિત કરેલો છે તે જ અહીં લેવાનો છે, ખીજને નહીં.

આદૃતે ઢિઃ ॥૮૧૧૧૪૩॥

આદૃત શબ્દના ઋ નો ઢિ થઈ જાય છે.

આદિઓ—આદૃતઃ—આદરેલ, આદેલ—આદયો

અરિઃ દૃપ્તે ॥૮૧૧૧૪૪॥

દૃપ્ત શબ્દના ઋ નો અરિ થઈ જાય છે.

દરિઓ—દૃપ્તઃ—અભિમાની—દર્પવાળો।

દરિઅસીદ્દેણ—દૃપ્તસિદ્દેમ—અભિમાની સિંહ વડે

લૃના ફેરફાર

લૃત્ત્વ ઇલિઃ કલૃપ્ત—કલૃષ્ણે ॥૮૧૧૧૪૫॥

કલૃપ્ત અને કલૃન્ન શબ્દોમાંના લૃનો ઇલિ થાય છે.

કિલિત્તકુસુમોવચારેસુ—કલૃપ્તકુસુમોવચારેષુ—અનેલા કુસુમોપચારેમાં

કિલિત્તો કલૃપ્તઃ—કલ્પેલું, રચેલું

કિલિન્નો—કલૃન્નઃ—ભીનો।

ધારાકિલિન્નવત્તં—ધારાકલૃન્નવત્તમ્—ધારાથી ભીનો થયેલો માર્ગ

ए पञ्चुना ईरङ्कार

एत इद् वा वेदना-चपेटा-देवर-केसरे ॥८।१।१४६॥

વેદના, ચપેટા, દેવર અને કેસર શબ્દોના એ નો ફ વિકલ્પે થાય છે.

विअणा, वेअणा-वेदना-वीणु-वेदना, पीडा

चविडा, चवेडा-चपेटा-अपेटा-तमाये। अथवा अउभोत

विअडचवेडाविणोआ-विकटचपेटाविनोदा:-विकट अपेटाना विनोदा

दिअरो, देवरो-देवर:-देवर, દેર

किसरं, केसर-केसरम्-केसर

महमहिअदसणकिसरं-मघमधितदशनकेसरम्-सुगंधित घांतनां केसर

મહિલા, મહેલા-મહિલા-સ્ત્રી-આ બે શબ્દો જુદા જુદા સ્વતંત્ર છે એટલે
મહેલા નું મહિલા થયેલું સમજવાનું નથી.

ऊः स्तेने वा ॥८।१।१४७॥

સ્તેન શબ્દના એ નો ડ વિકલ્પે થાય છે.

थूणो, येणो-स्तेन:-ये।र

ऐ ना ईरङ्कार

एत् एत् ॥८।१।१४८॥

દરેક શબ્દના આદિના એ નો એ કરવો.

सेला-शैला:-पडाड।

तेलोक्कं-त्रैलोक्यम्-त्रलु लोक

एरावणो-ऐरावण:-औरावत हाथी

केलासो-कैलास:-कैलास नामनो पर्वत

वेज्जो-वैद्य:-वैद्य

केडवो-कैटभ:-कैटभ नामनो राक्षस

वेहव्वं-वैधव्यम्-वैधव्य-विधवापणुं-पतिरहितपणुं

इत् सौधन्व-शनैश्चरे ॥८।१।१४९॥

સૈન્ધવ અને શનૈશ્વર શબ્દોમાં એ નો ઇ થઈ જાય છે.

सिन्धवं-सैन्धवम्-सिंधाक्षु-सिंधव
सणिच्छरो-शनैश्चरः-शनैश्चर-शनेवार

सैन्ये वा ॥८।१।१५०॥

સૈન્ય શબ્દમાં સૈ ના ઐ નો ઇ વિકલ્પે થાય છે.

सिन्नं, सेन्नं-सैन्यम्-सैन्य-सेना-अक्षर

अइः दैत्यादौ च ॥८।१।१५१॥

સૈન્ય શબ્દમાં અને દૈત્ય વગેરે શબ્દોમાં એ નો અઈ થાય છે. એ ના અપવાદ માટેનું આ સૂત્ર છે.

सइन्नं-सैन्यम्-सैन्य

दइच्चो-दैत्यः-दैत्य

दइन्नं-दैन्यम्-दीनता-गरीयाध

अइसरिअं-ऐश्वर्यम्-ऐश्वर्य

भइरवो-भैरवः-भैरव

वइजवणो-वैजवनः-એક ગોત્રનું નામ

दइवअं-दैवतम्-दैवत

वइआलीअं-वैगालीयम्-વેતાલ સંબંધી અથવા વૈતાલીય નામનો છંદ

वइएसो-वैदेशः-વિદેશ સંબંધી

वइएहो-वैदेहः-વિદેહનો

वइदम्भो-वैदर्भः-વિદર્ભનો

वइस्साणरो-वैश्वानरः-અગ્નિ

कइअवं-कैतवम्-કૈતવ--કપટ

वइसाहो-वैशाखः-વૈશાખ માસ

सइरं-स्वैरम्-स्वैर-स्वेच्छा મુગ્ધ

चइत्त-चैत्यम्-ચૈત્ય

ચૈત્ય શબ્દમાં જ્યારે ત્ય ના ત્ અને ય ની વચ્ચે હ આવી જાય ત્યારે આ નેયમ ન લાગે, જ્યારે હ ન આવે ત્યારે લાગે.

ચેઇઅં-ચૈતિયં-ચૈત્યમ્-ચૈત્ય

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ચૈત્ય આખા શબ્દને બદલે ચી બોલાય છે.

ચીવંદળં-ચૈત્યવન્દનમ્-ચૈત્યવંદન

વૈરાદૌ વા ॥૮૧॥૧૫૨॥

વૈર વગેરે શબ્દોમાં ઐ નો અહ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વઇરં, વેરં-વૈરમ્-વેર, દ્વેષ

કઇલાસો, કેલાસો-કૈલાસઃ-કૈલાસ પર્વત

કઇરવં, કેરવં-કૈરવમ્-કૈરવ ચંદ્રવિકાસી કમળ

વઇસવળો, વેસવળો-વૈશ્રવળઃ-દુબેર

વઇસપાયળો, વેસપાયળો-વૈશમ્પાયનઃ-એ નામના ઋષિ

વઇઆલિઓ, વેઆલિઓ-વૈતાલિકઃ-વૈતાલિક

વઇસિઅં, વેસિઅમ્-વૈશિકમ્-વૈશિક-કામશાસ્ત્ર

ચઇત્તો, ચેત્તો-ચૈત્રઃ-ચૈત્ર માસ

एच दैवे ॥८१॥१५३॥

દૈવ શબ્દમાં દૈ નો દ અને અહ એમ વારાફરતી થાય છે.

દેવ્વં, દૈવ્વં-દૈવમ્-ભાગ્ય

उच्चैर-नीचैसि अअः ॥८१॥१५४॥

ઉચ્ચૌઃ અને નીચૌઃ શબ્દના દૈ નો અઅ થાય છે.

ઉચ્ચઅં-ઉચ્ચૌઃ-ઊંચું

નીચઅં-નીચૌઃ-તીચું

ઉચ્ચ શબ્દને ક લગાડવાથી ઉચ્ચક શબ્દ અને અને નીચ શબ્દને ક લગાડવાથી નીચક શબ્દ બને. આ બંને ઉચ્ચક અને નીચક રૂપ દ્વારા ઉચ્ચઅં અને ચાઅં પ્રયોગ બની જાય છે એટલે આ સૂત્ર બનાવવાની જરૂર નથી તોપણ નૌસતું ઉચ્ચઅં અને નીચૌસતું નીચઅં રૂપ જ થાય પણ એ સિવાય બીજું રૂપ થાય એ ખાતર આ સૂત્ર બનાવેલું છે.

ईरू धैर्ये ॥८।१।१५५॥

ધૈર્ય શબ્દમાં એનો દીર્ઘ ઈ થઈ જાય છે.

ધીરં-ધૈર્યમ્-ધૈર્થ

ધીરં હરદ્ વિસાઓ-ધૈર્યં હરતિ વિષાદઃ-ખેદ ધૈર્યને હરી લે છે.

ओतः अद् वा अन्योन्य-प्रकोष्ठ-आतोद्य-शिरोवेदना-

मनोहर-सरोरुहे क्-तोश्च वः ॥८।१।१५६॥

અન્યોન્ય, પ્રકોષ્ઠ, આતોદ્ય, શિરોવેદના, મનોહર અને સરોરુહ શબ્દોમાં ઓનો અ વિકલ્પે થઈ જાય છે. અને જ્યારે ઓ નો અ થાય ત્યારે પ્રકોષ્ઠ શબ્દના કનો તથા આતોદ્ય શબ્દના તનો વ કરી દેવો.

अन्नुन्नं, अन्नन्नं-अन्योऽन्यम्-अन्योन्य, परस्पर

पवट्टो, पउट्टो-प्रकोष्ठः-પહોંચો-કોણીની નીચેનો ભાગ અથવા પહોળો હાથ-પેંચો

आवज्जं, आउज्जं-आतोद्यम्-આજુ, વાદ્ય

सिरोविअणा, सिरविअणा-शिरोवेदना-શિરોવેદના-મસ્તકની પીડા

मणोहरं, मणहरं-मनोहरम्-મનહર

सरोरुहं, सरुहं-सरोरुहम्-તળાવમાં ઊગનારું કમળ

ऊत् सोच्छ्वासे ॥८।१।१५७॥

સોચ્છ્વાસ શબ્દમાં ઓ નો દીર્ઘ ઋ થઈ જાય છે.

सूसासो-सोच्छ्वासः-ઉચ્છ્વાસ સાથે

गवि अउ-आअः ॥८।१।१५८॥

ગો શબ્દમાં ઓ નાં અડ અને આઝ એવાં બે ઉચ્ચારણો થાય છે.

अउ-गउओ-गौः-અળદ

गउआ-गावः-અળદો

गउआ-गाय

आअ-गाओ-गौः-અળદ

આ નિયમ દ્વારા તો ગોનું ગડ ૩૫ જ થાય પણ ગડ શબ્દને ક પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું ગડઅ ૩૫ થાય. અહીં આપેલાં ગડઓ, ગડઆ ૩૫૦ ક પ્રત્યયવાળા ગડઅ શબ્દનાં સમજવાં.

हरस्स एसा गाई-हरस्य एषा गौः-શંકરની આ ગાય છે.

ઔત ઓત્ ॥૮।૧।૧૫૯॥

શબ્દના આદિના ઔ કારનો ઓકાર થઈ જાય છે.

કોમુર્ફ-કૌમુદી-કૌમુદી

જોવ્વળ-યૌવનમ્-યૌવન-જુવાની

કોત્થુહો-કૌસ્તુભઃ-કૌસ્તુભ નામનો હીરો

કોસંચી-કૌશાન્ચી-કૌશાંચી નગરી

કૌંચો-કૌંચઃ-કૌંચ નામનું પક્ષી અથવા મત્સ્ય નામનો પહાડ

કોસિઓ-કૌશિકઃ-ધુવડ

ઉત્ સૌન્દર્યાદૌ ॥૮।૧।૧૬૦॥

સૌન્દર્ય વગેરે શબ્દોમાં ઔ નો ઉ થાય છે.

સુન્દરં, સુન્દરિઅં-સૌન્દર્યમ્-સૌંદર્યં

સુંજાયણો-સૌજાયનઃ-વિશેષ નામ છે

સુંડો-સૌંડઃ-સત્-છડેલ-મધ્ય પીવામાં આસક્ત

સુદ્ધોઅણી- સૌદ્ધોદતિઃ-શુદ્ધોદનના પુત્ર-ભગવાન શુદ્ધ

દુવારિઓ-સૌવારિકઃ-દ્વારપાલ

સુગંધત્તણં-સૌગન્ધ્યમ્-સુગંધીપણું

પુલોમી-પૌલોમી-વિશેષ નામ

સુવર્ણિઓ-સૌવર્ણિકઃ-સોની

કૌક્ષેયકે વા ॥૮।૧।૧૬૧॥

કૌક્ષેયક શબ્દમાં ઔ નો ઉ વિકલ્પે થાય છે.

કૌચ્છેઅયં, કુચ્છેઅયં-કૌક્ષેયકમ્- કુક્ષીમાં રહેનારી તલવાર

અઃ પૌરાદૌ ચ ॥૮।૧।૧૬૨॥

પૌર વગેરે શબ્દોમાં અને કૌક્ષેયક શબ્દમાં ઔ નો અઃ થઈ જાય છે..

કુચ્છેઅયં-કૌક્ષેયકમ્-કુક્ષીમાં રહેનારી તલવાર

પઝરો-પૌરઃ-પુરમાં-નગરમાં-રહેનારો

પઝરજણો-પૌરજનઃ-પુરમાં રહેનાર માણસ

કઝરવો-કૌરવ:-કુરુનો પુત્ર, કુરુ દેશનો નિવાસી
 કઝસલં-કૌશલમ્-કુશલતા-હોંશિયારી
 પરિસં-પૌરષમ્-પૌરુષ
 સઝહં-સૌધમ્-સુધા-ચુના-વડે ધોળેલ મકાન-મહેલ
 ગઝડો-ગૌડ:-ગૌડદેશનો વાસી
 મઝલી-મૌલિ:-મસ્તક
 મઝળં-મૌનમ્-મૌન
 સઝરા-સૌરા:-નક્ષત્રો
 કઝલા-કૌલા:- તંત્રમતના ઉપાસકો- શક્તિના ઉપાસકો

આચ્ચ ગૌરવે ॥૮૧॥૧૬૩॥

ગૌરવ શબ્દમાં ગૌનો આ થાય અને અઙ પછી થાય છે.
 ગારવં, ગઝરવં-ગૌરવમ્- ગૌરવ

નાવિ આવઃ ॥૮૧॥૧૬૪॥

ના શબ્દમાં ગૌનો આવ થાય છે
 નૌ-નાવ+આ=નાવા નૌ:-નાવ-હોડી

સસ્વર વ્યંજનનો ફેરફાર

एत् त्रयोदशादौ स्वरस्य सस्वरव्यञ्जनेन ॥૮૧॥૧૬૫॥

ત્રયોદશ વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં આદિના સ્વરનો તે સ્વર પછી આવેલ સ્વર અને વ્યંજનની સાથે એટલે ત્રયો અને ત્રયસ્ લાગેના તે ધર્મ જાય છે.
 તેરહ-ત્રયોદશ-તેર
 તેવીસ-ત્રયસ્-ત્રયો-વિંશતિ:- ત્રેવીસ

स्थविर-विचकिल-अयस्कारे ॥૮૧॥૧૬૬॥

સ્થવિર શબ્દમાં સ્થવિ અંશનો થે થાય છે. વિચકિલ શબ્દમાં વિચ અંશનો થે થાય છે અને અયસ્કાર શબ્દમાં અયસ્ અંશનો એ થાય છે.

થેરો-સ્થવિર:-વયોવૃદ્ધ
 વેદ્વલં-વિચકિલ:-મહેડાનું ફેલ

બહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં વિચકિલ શબ્દનું વિઅટ્લ ૩૫ પણ થાય છે. જેમકે વિઅટ્લપસૂણપુજા-વિચકિલપ્રસૂનપુજા:-વિચકિલ પુષ્પના ઢગલા,
 એકારો-અચરકાર:-ત્રોટું ધડનારો-લુહાર.

વા કદલે ॥૮૧૧૬૭॥

કદલ શબ્દમાં કા અંશનો વિકલ્પે કે થઈ જાય છે.
 કેલં, કચલં-કદલમ્-કેળું
 કેલી, કચલી-કદલી-કેળ.

વા ઇતઃ કર્ણિકારે ॥૮૧૧૬૮॥

કર્ણિકાર શબ્દમાં ણિકાર અંશનો વિકલ્પે ણેર થઈ જાય છે.
 કણેરો, કણિઆરો-કર્ણિકાર:- કણેર

અયો વા એત્ ॥૮૧૧૬૯॥

અયિ અન્યયને બદલે એ વિકલ્પે વપરાય છે.
 એ ! બીહેમિ-અયિ ! બીહેમિ-અયિ ! બિમેમિ- અરે ! હું ખીઉં છું
 અઈ ! ઉન્મત્તિએ ! અયિ ઉન્મત્તિએ- અયિ ઉન્મત્તિકે-અરે ઉન્મત્તિકા
 પ્રાકૃત ભાષામાં એ કારનો પ્રયોગ થતો નથી એમ કહેણું છે તોપણ અયિનો આ સૂત્રદ્વારા એ કરવાથી માત્ર આ પ્રયોગમાં જ એ વપરાય છે એમ આ સૂત્રથી સમજવું.

ઓત્ પૂતર-વદર-નવમાલિકા-નવફલિકા-પૂગફલે ॥૮૧૧૭૦॥

પૂતરના પૂતનો પો. થાય છે વદરના વદનો વો થાય છે નવમાલિકાના અને નવફલિકાના નવનો નો અને પૂગફલના પૂગનો પો થઈ જાય છે.

પોરો-પૂતર:-પાણીનો પોરો
 બોરં-વદરમ્- બોર નામનું ક્ષણ (હિંદી-બેર)
 બોરી-વદરી-બોરડીનું વૃક્ષ (નારીખતિ)
 નોમાલિકા-નવમાલિકા વેશનું નામ
 નોહલિકા-નવફલિકા " "
 પોષ્પલં-પૂગફલમ્-ફેફળ-સોપારી
 પોષ્પલી-પૂગફલી- " નું વૃક્ષ (નારીખતિ)

ન વા મયૂઃ-લવણ-ચતુર્ગુણ-ચતુર્થ-ચતુર્દશ-ચતુર્વાર-સુકુમાર-કુતૂહલ-
ઉદૂઃખલ-ઉલૂઃખલે ॥૮૧૧૭૧॥

મયૂઃ શબ્દના મયૂનો મો, લવણના લવનો લો, ચતુર્ગુણ, ચતુર્થ, ચતુર્દશ, ચતુર્વાર એ ચાર શબ્દના ચતુર્નો ચો, સુકુમારના સુકુનો સો, કુતૂહલના કુતૂનો કો અને ઉદૂઃખલનાં ઉદૂનો ઓ તથા ઉલૂઃખલનાં ઉલૂનો ઓ વિકલ્પે થાય છે.

મોહો, મહો-મયૂઃ- કિરણ

લોળ, લવણ-લવણમ્-લણ-લવણ-મીઠું

ચોગુણો, ચતુર્ગુણો-ચતુર્ગુણ:-ચારગણો

ચોત્થી, ચત્થી-ચતુર્થ:-ચોથો

ચોત્થી, ચત્થી-ચતુર્થી- ચોથો-(નારીગતિ) ચોથ તિથિ

ચોદ્દહ, ચત્દહ-ચતુર્દશ-ચૌદ

ચોદ્દસી, ચત્દસી-ચતુર્દશી-ચૌદશ (નારીગતિ)

ચોઢ્વારો, ચત્ઢ્વારો-ચતુર્વાર:-ચાર વાર

સોમાલો, સુકુમાલો-સુકુમાર:-સુંવાળો, સુકુમાર

કોહલ્લ, કોહલ્લ-કુતૂહલમ્-કુતૂહલ

તહ મન્ને કોહલિયે-તથા મન્ને કુતૂહલિકે !-હે કુતૂહલિકા !! તેમ માનું છું

ઓહલો, ઉહલો-ઉદૂઃખલમ્-ખાણિયો

ઓહલ, ઉહલ-ઉલૂઃખલમ્- ”

મયૂરના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં મોર શબ્દ છે અને મયૂર શબ્દ પણ છે એ શબ્દો સ્વતંત્ર- જુદા જુદા છે તેથી મયૂરનો મોર થયો એમ ન સમજવું.

અવ-અપ-ઉતે ॥૮૧૧૭૨॥

અવ અને અપ ઉપસર્ગને બદલે અને વિકલ્પ અર્થવાળા ઉત નિપાતને બદલે ઓ વિકલ્પે થાય છે.

અવ-ઓઅરડ, અવચરડ-અવતરતિ-અવતરે છે, ઊતરે છે.

ઓઆસો, અવયાસો-અવકાશ:-અવકાશ

અપ-ઓસરડ, અવસરડ-અપસરતિ-અપસરે છે, પાછો હટે છે

ઓસારિઅં, અવસારિઅં-અપસારિતમ્-પાછું હઠાવેલું

ઉત-ઓ વળ, ઉઅ વળ-ઉત વનમ્-આ વન છે કે ?

ઓ ઘળો, ઉઅ ઘળો-ઉત ઘન:-આ વરસાદ છે કે ?

બહુલંને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

અવગચ્ચ-અવગતમ્-જાણેલું

અવસદ્દો-અવસદ્દઃ-અપશબ્દ

ઉત રવી ?-ઉત રવિઃ ?-આ સૂચ્ય છે કે ?

ऊत् च उपे ॥८।१।१७३॥

ઉપ શબ્દના ઉતો દીર્ઘ ક અને ઓ વિકલ્પે થઈ જાય છે.

ऊहसिअं, ओहसिअं, उवहसिअं-उपहसितम्-ઉપહાસ

ऊज्झाओ, ओज्झाओ, उवज्झाओ=उपाध्यायः-ઉપાધ્યાય

ऊआसो, ओआसो, उवआसो, उपवासः-ઉપવાસ

उमः निषण्णे ॥८।१।१७४॥

નિષણ્ણ શબ્દના નિષ ના ઇષ અંશનો ઉમ થઈ જાય છે.

નિષ-ન+ઇષ-ન+ઉમ=નુમ=નુમણ્ણો, નિસણ્ણો=નિષણ્ણઃ-એકેલો

प्रावरणे अङ्गु-आऊ ॥८।१।१७५॥

પ્રાવરણ શબ્દના પ્રાવના આવ અંશનો અંગુ અને આઝ એવાં એ રૂપો વિકલ્પે થઈ જાય છે.

પ્રાવ=પ્ર+આવ=પ્ર+અંગુ=પંગુ=પંગુરણ=પ્રાવરણમ્-પાગરણ, એાદવા-પાથરવાનું

પ્રાવ=પ્ર+આવ=પ્ર+આઝ=પાઝ=પાઝરણ=પ્રાવરણમ્- ”

स्वराद् असंयुक्तस्य अनादेः ॥८।१।१७६॥

૮।૧।૪૪મા સૂત્રથી લઈને ૮।૧।૧૭૫ સૂત્રો સુધીનાં સૂત્રો દ્વારા અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ડ, ળ, ઇ, ઐ, ઓ, ઔ એ બધાના ફેરફારો અનુક્રમે બતાવેલા છે હવે ૮।૧।૧૭૬મા સૂત્રથી ઠેઠ આખા પાદ સુધી અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફારો બતાવવાના છે તેની સૂચના આ ૮।૧।૧૭૬મા સૂત્ર દ્વારા આચાર્ય આપે છે. ૮।૧।૧૭૬મું સૂત્ર કોઈ ખાસ વિધાન કરતું નથી પણ એ એમ સૂચવે છે કે, ૮।૧।૧૭૭ સૂત્રથી લઈને જે કંઈ વિધાન કરવામાં આવનાર છે તે, 'સ્વર પછી આવેલા અસંયુક્ત અને આદિમાં નહીં' રહેલા એવા વ્યંજનને લાગુ પડે છે' એમ સમજવાનું છે એટલે આ સૂત્ર આ પાદના છેડા સુધી પહોંચે એવું અધિકાર સૂત્ર છે.

હેમ-૫

ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વાં પ્રાયો લુક્ ॥૮।૧।૧૭૭॥

આદિમાં નહીં આવેલા અને અસંયુક્ત તથા સ્વરથી પછી આવેલા, ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય અને વનો પ્રાયઃ લોપ થઈ જાય છે.

ક-તિત્થયરો-તીર્થકર:-તીર્થ કરનાર-ત્રેન તીર્થ કર

લોઓ-લોક:-લોક

સયદ્-શકટમ્-છકડો, શકટ-ગાડું

ગ-નઓ-નગ:-નગ-ગતિ ન કરી શકે એવું પરંતુ વગેરે

નયરં નગરમ્-નેર, નગર, (યાં પાનેર વગેરે)

મયંકો-મૃગાઙ્ક:-મૃગના નિશાનવાળો-ચંદ્ર

ચ— સઈ-શચી-ઈદ્રાણી

કચગગહો-કચમહ:-વાળને પકડવા

જ— રયયં-રજતમ્-રજત-રૂપું

પવાવઈ-પ્રજાપતિ:-પ્રજાપતિ-પ્રજ્ઞા, અથવા પ્રજ્ઞનો પતિ

ગઓ-ગજ:-ગાજનાર-હાથી

ત— વિયાળં વિતાનમ્-વિસ્તાર

રસાયલં-રસાતલમ્-રસાતળ-પૃથ્વીનું તળિયું-પાતાળ-
ભાષામાં 'રસાતળ'

જઈ-યતિ:-જતિ, સાધુ "જોગી જતિને વેર"

દ— ગયા-ગદા-ગદા

મયળો-મદન:-મદન-કામદેવ

પ—રિઠ્ઠ-રિપુ:-રિપુ-શત્રુ

સુરિસો-સુપુરુષ:-સારો પુરુષ

ય—દયાઙ્-દયાલુ:-દયાળુ-દયાવાળો

નયળં-નયનમ્-નેણ-આંખ-આ શબ્દમાં યનો લોપ થયા પછી બાકી રહેલા

'અ'નો ય થયેલ છે.

વિઓઓ-વિયોગ:-વિયોગ-જુદા પડવું.

વ— લાયળળં-લાવળ્યમ્-લાવણ્ય

વિઝહો-વિબુધ:- વિબુધ-દેવ અથવા પંડિત

વલયાળલો-વલ્લાનલ:-વડવાનળ અગ્નિ-સમુદ્રમાં
રહેનારો અગ્નિ.

અહીં વના લોપના ઉદાહરણમાં આચાર્ય વિવુઘ શબ્દ દ્વારા વનું ઉદાહરણ આપે છે, એથી એમ સજવાનું છે કે પ્રાકૃત લોપમાં વ અને બ ને એકસરખા સમજવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં પણ વચ્ચોરૈક્યમ્ એટલે વ અને બની એકતા છે. એવો વિચાર પ્રસિદ્ધ છે.

સૂત્રમાં પ્રાયઃ શબ્દ મૂકવાથી આચાર્ય એવું જણાવે છે કે, જે શબ્દમાંના ક, ગ, ચ, જ વગેરેનો લોપ કરવાથી શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજાય નહીં તથા અર્થ અંગે ભ્રમ ઊભો થાય એવું જ્યાં જણાય ત્યાં તથા જે શબ્દો વિશેષનામરૂપ હોય તે શબ્દોમાં ક ગ ચ વગેરેનો લોપ ન કરવો એટલે આ નિયમ ન લગાડવો. જેમકે—

(૧) સુકુસુમમ્—અહીં સુસુમં થઈ જાય તો શબ્દનો અર્થ સમજી શકાતો નથી.

(૨) પ્રયાગજલમ્—અહીં પયાયજલં થવાથી પયાય શબ્દ વડે પ્રયાગનો અર્થ નીકળતો નથી.

(૩) સુગઓ—સુગતઃ—બુદ્ધ લગવાન. અહીં ગનો લોપ થાય તો સુઅઓ રૂપ થાય. એમ થવાથી સુઅઓ શબ્દ ‘બુદ્ધ લગવાન’નો અર્થ જણાવી શકે એમ નથી.

(૪) અગરુઃ શબ્દમાં ગનો લોપ થઈ જાય તો તેથી અઅરુ શબ્દ દ્વારા ‘અગરના’ કાઢીને અર્થ સમજાતો નથી.

(૫) સચાવમ્ શબ્દમાં ચનો લોપ થઈ જતાં સઆવમ્ રૂપ થાય. અને તે સઆવં રૂપ સચાપના અર્થને જણાવી શકતું નથી.

(૬) વિજળં માં જનો લોપ થવાથી વિઅળં રૂપ થાય અને એ વિઅળં રૂપ વ્યજન—‘પંખો’ અર્થને જણાવી શકતું નથી અથવા વિજતમ્ એટલે ‘ઊંડડ સ્થાન.’ વિજતમ્ નું વિઅળં કરવાથી તે દ્વારા ‘ઊંડડ સ્થાન’ રૂપ અર્થ સમજી શકાતો નથી.

(૭) સુતારમ્ રૂપમાં તનો લોપ થઈ જાય તો સુતારં પ્રયોગ થાય અને એ પ્રયોગ સુતારના મૂળ અર્થને જણાવી શકતો નથી. સુતારમ્—સારી તારાવાળું કે સારી આંખની કીડીવાળું.

(૮) વિદુરો શબ્દમાં વિરો રૂપ થઈ જાય છે અને વિરો રૂપ વિદુર નામના અર્થને જણાવી શકતું નથી. વિદુર એ વિશેષ નામ છે.

(૯) સપાવં માં પનો લોપ થઈ જતાં સઆવં રૂપ થઈ જવાને લીધે એનો અર્થ સપાટ જણાઈ શકતો નથી.

(૧૦) એ જ રીતે સમવાય:-સમવાયો નું સમગ્રાઓ, દેવ:-દેવો નું દેઓ અને દાનવ:-નું દાણયો કે દાણઓ રૂપ થતાં તે તે શબ્દો પોતાના મૂળ અર્થને જણાવી શકતા નથી, એટલે કહેવાનો આશય એ છે કે જે જે શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરેનો લોપ કરતાં બરાબર અર્થ સમજી ન શકાય ત્યાં લોપ ન થાય.

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરે વ્યંજનો અનુસ્વાર રૂપ વ્યંજન પછી આવેલા છે, સ્વર પછી નથી તેથી તેનો લોપ ન થાય :

સંકરો-સઙ્કર:-મેળસેળ અથવા સંકરો-શંકર:-શંકર ભગવાન

સંગમો-સઙ્ગમ:-સંગમ

નક્કંચરો-નક્કંચર:-રાત્રે ફરનારો-રાક્ષસ-નક્તં-રાત્રિ

ધળંજઓ-ધનજય:-અગ્નિ

વિસંતવો-દ્વિસંતવ:-શત્રુને તપાવનાર

પુરંદરો-પુરંદર:-ઈંદ્ર

સંપાતો-સંપાત:-મેળાપ

સંયમો-સંયમ:-સંજમ

સંવુઝો-સંવ્રત:-સંવરવાળો, સંયમી

સંવરો-સંવર:-શ્રી અભિનંદન નામના ચોથા તીર્થ કરના પિતાનું નામ

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ વગેરે સંયુક્ત છે તેથી લોપ ન થાય :

ક—અક્રો-અર્ક:-સૂર્ય

ગ—વગ્ગો-વર્ગ-વર્ગ

ચ—અચ્ચો-અર્ચ્ય:-પૂજનીય

જ—વજ્જં-વર્જ્યમ્-વર્જનીય-ત્યાગવા લાયક

ત—ધુત્તો-ધૂર્ત:-ધૂર્ત-લુચ્ચો

દ—ઉદ્દામો-ઉદ્દામ:-ઉદ્દામ-ઉગ્ર

પ—વિપ્પો-વિપ્ર-વિપ્ર-આભિજ્ઞ

ય—કચ્ચં-કચ્ચમ્-વેચના-ખરીદવાયોગ્ય

વ—સવ્વં-સર્વમ્-સર્વ-અધુ-સખ

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં સંયુક્ત વર્ણનો પણ લોપ થઈ જાય છે—

નક્કંચરો આમાં ચ નો વ્યંજન રૂપ અનુસ્વાર સાથે સંયોગ હોવા છતાંય નક્કંચરો રૂપ થઈ જાય છે.

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ વગેરે આદિમાં આવેલા હેવાથી લોપ થતો નથી, જેમકે—

કાલો—કાલઃ—કાળ—વખત

ગંધો—ગન્ધઃ—ગંધ

ચોરો—ચૌરઃ—ચોર

જારો—જારઃ—યાર, વ્યભિચારી માણસ.

તરુ—તરુઃ—ઝાડ

દવો—દવઃ—દવ—અગ્નિ

પાત્રં—પાપમ્—પાપ

વર્ણો—વર્ણઃ—વર્ણ

આ ક ગ ચ જ વગેરે આદિવાળાં ઉદાહરણોમાં યનું ઉદાહરણ આપ્યું નથી, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષામાં આદિમાં યનું જ ઉચ્ચારણ જ થઈ જતું હોવાથી પ્રાકૃત ભાષામાં કોઈ પદ આદિમાં ય વાળું મળશે જ નહીં.

જે શબ્દ સમાસવાળો છે ત્યાં ‘અખંડ શબ્દ’ માની લેવામાં આવે તો ક ગ ચ જ અનાદિમાં મળશે અને તેથી તેનો લોપ પણ થશે. જે સમાસના અન્ને શબ્દોને વિભક્તિના કારણે જુદાં જુદાં પદો માનવામાં આવે તો ક ગ વગેરે પદની આદિમાં આવશે તેથી આ નિયમથી લોપ નહીં થાય. અર્થાત્ વિભક્તિની અપેક્ષાએ ભિન્ન પદ હોય છે તેથી ત્યાં પ્રયોગાનુસારે લોપ પણ કરવો. જેમકે—

ક—સુહકરો, સુહયરો—સુખકરઃ—સુખનો કરનાર

ગ—આગમિઓ, આયમિઓ—આગમિકઃ—આગમનો જાણકાર

ચ—જલચરો, જલયરો—જલચરઃ—જલચર પ્રાણી

ત—બહુતરો, બહુઅરો—બહુતરઃ—ધણો વધારે

દ—સુહદો, સુહઓ—સુહૃદઃ—સારો એવો પાણીનો ધરો

નીચેના પ્રયોગમાં આદિમાં પણ લોપ થઈ ગયો છે :

સ ડળ—સ પુનઃ—તે વળી

સો અ—સ ચ—તે અને

ઇન્ધં—ચિહ્નમ્—ચિહ્ન, નિશાન

કોઈ શબ્દમાં ચ નો જ પણ થઈ ગય છે

ચ નો જ—પિસાજી—પિસાચી—પૈશાચી ભાષા.

નીચેના શબ્દોમાં વ્યત્યયશ્ચ ૮૧૪૪૭મા સૂત્ર દ્વારા 'ક' નો 'ગ' થયેલ છે :

एकत्तं एकत्वम्—એકપણું

एगो—एकः—એક

अमुगो—अमुकः—અમુક

असुगो—असुकः—

सावगो—श्रावकः—શ્રાવક

आगारो—आकारः—આકાર અથવા અપવાદ—છૂટછાટ

आगरिसो—आकर्षः—આકર્ષ—ખેંચાણ

लोगस्सुज्जोअगरा—लोकस्योद्द्योतकरा;—લોકમાં ઉદ્યોત કરનારા

આ પદ 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' નામના જૈન સૂત્રમાં આદિમાં જ આવે છે.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં બીજું પણ એવું થઈ જાય છે કે જેનું વિધાન કર્યું જ નથી હોતું, જેમકે—

आउण्टणं—आकुञ्चनस्—સંકોચ—આ પ્રયોગમાં ચ નો ટ થઈ ગયો છે.

यमुना—चामुण्डा—कामुक—अतिमुक्तके मः अनुनासिकश्च ॥८११७८॥

યમુના, ચામુણ્ડા, કામુક અને અતિમુક્ત શબ્દોમાં મ નો લોપ થઈ જાય છે ને લોપ થઈ ગયા પછી મ નો પૂર્વ સ્વર અનુનાસિકરૂપે બોલાય છે.

जँउणा—यमुना—यमुना नदी

चँउडा—चामुण्डा—चामुंडा देवी

कँउओ—कामुकः—કામી માણસ

अर्णिउतयं—अतिमुक्तकम्—જેમાંથી રથ અને તેવું લાકડાનું ઝાડ

આ બધા પ્રયોગોમાં મ અનુનાસિકરૂપે તો જળવાયેલ જ છે

કેટલેક સ્થળે અતિમુક્તક માં આ નિયમ લાગતો નથી જેમકે—अइमुंतयं
અથવા अइमुक्तयं. જુઓ ૮૧૧૨૬।

न अवर्णात् पः ॥८११७९॥

અ વર્ણ પછી પ આવેલો હોય તો તેનાં લોપ થતો નથી.

सवहो—शपथः—શપથ—સોગત

सावो—शापः—શ્રાપ

પરઙ્કો શબ્દમાં પર અને પુષ્ટ એ બે શબ્દોનો સમાસ છે તેથી જ્યારે વિભક્તિની અપેક્ષાએ એટલે જુદાં જુદાં પદની અપેક્ષાએ બન્ને પદને જુદાં માનવામાં આવે ત્યારે પુષ્ટનો વ આદિમાં આવી જાય છે તેથી આ નિયમ દ્વારા વ નો લોપનો નિષેધ થતો નથી પણ જ્યારે વાક્યની અપેક્ષાએ એટલે થયેલ સમાસની અપેક્ષાએ પરપુદ્ગ શબ્દને એક જ પદ માનીએ તો પુદ્ગ નો વ અનાદિમાં આવી જાય છે તેથી ૮૧૧૧૭૭ સૂત્ર દ્વારા વ નો લોપ થઈ શકે છે. અર્થાત્ પરપુદ્ગ શબ્દનાં પરઙ્ક અને પરપુદ્ગ એમ બન્ને રૂપો સાધી શકાય છે.

અંતકારે આપેલ પરઙ્કો પદને એક અખંડ પદ નહીં પણ જુદાં જુદાં પદ સમજીને અહીં ઘટાવવાનું છે. જુદાં જુદાં પદ સમજીએ તોજ પુદ્ગ પદનો વ આદિમાં આવી શકે અને અહીં આપેલ પરઙ્કો પ્રતિઉદાહરણ રૂપે ધટી શકે.

ઊપર જણાવેલ રીતે માનીએ તોપણ એક બીજાને વિવાદ ઊભો થાય તેમ છે. તે એ છે કે જો પુદ્ગ પદના વને આદિમાં માનીએ તો ૮૧૧૧૭૭ સૂત્ર દ્વારા તે વનો લોપ કેવી રીતે થાય ? ૮૧૧૧૭૭મું સૂત્ર પણ અનાદિમાં આવેલ 'વ' નો લોપ કરે છે. એટલે આ ઉદાહરણ વિવદાસ્પદ લાગે છે એટલે ખરી રીતે ૮૧૧૧૭૭ સૂત્ર પરપુદ્ગ શબ્દને લગાડી પરઙ્ક રૂપ સાધવું જ હોય તો બહુલમ્નો આધાર લઈને એમ માનવું જોઈએ કે 'ન પુનઃ' નું ન પુનઃ વગેરે ૮૮૧૧૧૭૭મા સૂત્રમાં જણાવેલા પ્રયોગોની પેઠે કયાંય આદિમાં પણ લોપ થઈ જાય છે. એમ માનીએ તો જ પરઙ્કો પ્રયોગ સાધી શકાય. અથવા એમ સમજવું જોઈએ કે કયાંક અવર્ણ પછી આવેલા આદિના વ નો વગર અડુલને લીધે લોપ થઈ જાય છે અને આદિમાં વ વાળા એવા પ્રયોગોમાં લોપનો નિષેધ કરનાર ૮૧૧૧૭૮ સૂત્રનો નિયમ લાગુ પડતો નથી.

અવર્ણઃ યશ્રુતિઃ ॥૮૧૧૧૮૦॥

જ્યારે ક ગ ચ જ વગેરે વર્ણો, અ વર્ણ પછી આવેલા હોય અને તેમનો ૮૮૧૧૧૭૭ા નિયમ દ્વારા લોપ થયા પછી જે જે શબ્દોમાં અ વર્ણ બાકી રહેતો હોય અર્થાત્ બે અ વર્ણની વચ્ચે જ્યારે ક ગ ચ જ વગેરેનો લોપ થઈ જાય ત્યારે બાકી રહેલો અ વર્ણ ધ્વિતરપૃષ્ઠપ્રયત્નતર 'ય' જેવો સંભળાય છે. અર્થાત્ અ વર્ણનો ય થઈ જાય છે.

તિત્થયરો-તીર્થકર:-તીર્થ કર

સયદં-શકટમ્-છકડો-ગાડું

નયરં-નગરમ્-નગર-જ્યાં કોઈ 'કર-વેરા' લેવાતા નથી તેવું સ્થળ-
નનકર=નકર-નગર

મયંકો—મૃગાક્કુ—ચંદ્ર
 કચગ્રહો—કચગ્રહઃ—વાળને પકડવા
 કાયમણી—કાચમણિઃ—કાચનો મણિ
 રચયં—રજતમ્—રૂપું—ચાંદી
 પયાવર્ષ—પ્રજાપતિઃ—અભા, કુંભાર
 રસાયલં—રસાતલમ્—પૃથ્વી—જમીન—તું તળ—ભાષામાં ‘રસાતાળ’
 પાયાલં—પાતાલમ્—પાતાળ
 મયણો—મદનઃ—મદન—કામદેવ
 ગયા—ગદા—ગદા
 નયણં—નયનમ્—નેણુ—આંખ
 દયાલુ—દયાલુઃ—દયાળુ
 લાયણં—લાઘણ્યમ્—કાંતિ

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરે લોપાયા પછી શેષ અ વર્ણુ રહેતો નથી તેથી ત્યાં ય શ્રુતિ થઈ નથી.

સડળો—શકુનમ્—પક્ષી અથવા શકુન
 પડળો—પ્રગુણઃ—વધારે ગુણુવાળો
 પડરં—પ્રચુરમ્—ધણું
 રાઈવં—રાજીવમ્—કમળ
 નિહઓ—નિહતઃ—હણુપેલો
 નિનઓ—નિનદઃ, નિનાદઃ—નિનાદ—અવાજ
 વાઠુ—વાયુઃ—વાયુ
 કર્દ—કવિઃ—કવિ

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરે અ વર્ણુ પછી આવેલા નથી તેથી ય શ્રુતિ ન થઈ. જેમકે—

લોઅસ્સ—લોકસ્ય—લોકાકું
 દેઅરો—દેવરઃ—દેવર—દેર—પતિનો નાનો ભાઈ

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં એ ‘અવર્ણુ’ની વચ્ચે ‘અવર્ણ’ નથી હોતો ત્યાં પણ ય શ્રુતિ થઈ જાય છે. જેમકે—પિયઈ—પિવત્તિ—પીએ છે—આ પ્રયોગમાં બ, અ વર્ણુ પછી આવેલો નથી પણ ઇવર્ણ પછી આવેલ છે છતાં ય શ્રુતિ થઈ ગઈ.

ક નો ફેરફાર

કુબ્જ-કર્પર-કીલે કઃ સ્વઃ અપુષ્પે ॥૮૧॥૧૮૧॥

કર્પર અને કીલ શબ્દોમાં ક નો સ્વ કરી દેવો અને કુબ્જ શબ્દ નો ‘પુષ્પ’ અર્થવાળો ન હોય તો તેના ક નો સ્વ કરવો.

કુબ્જો-કુબ્જઃ-કુબ્જ-કીંગણો-કૂખડો

સ્વર્પર-કર્પરમ્-અપ્પર અથવા કીપ

કીલઓ-કીલકઃ-ખીલો

બંધેડું કુબ્જય-પસૂળ-બદ્ધવા કુબ્જકપ્રસૂનમ્-કૂખના ફૂલને આંધીને-આ વાક્યમાં કુબ્જ શબ્દ પુષ્પ અર્થનો સૂચક છે તેથી સ્વ ન થયો.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ખીખ શબ્દોમાં પણ ક નો સ્વ થઈ જાય છે. જેમકે—

સાસિઅં-કાસિતમ્-ખાંસી

સાસિણં-કાસિતેન આ પ્રયોગ અન્નતથ કસિણં નામના જૈન પ્રતિક્રમણના સૂત્રમાં આવે છે.

સાસિઅં-કમિતમ્-કસેલું

મરકત-મદકલે ગઃ કન્દુકે તુ આદેઃ ॥૮૧॥૧૮૨॥

મરકત અને મદકલ શબ્દોમાં ક નો ગ કરી દેવો અને કન્દુક શબ્દમાં તો આદિના ક નો ગ કરવો.

મરગયં-મરકતમ્-મરકત મણિ

મયગલો-મદકલઃ-મકનો હાથી-મદથી યુક્ત હાથી

ગંદુઅં-કન્દુકમ્-રમવાનો દડો-ગુચ્છો ૮૧૧૫૭

કિરાતે ચઃ ॥૮૧॥૧૮૩॥

કિરાત શબ્દના ક નો ચ કરવો.

ચિલાઓ-કિરાતઃ-કિરાત-ભીલ

કિરાત શબ્દ જ્યારે મુખ્ય રીતે ‘ભીલ’ અર્થમાં ન હોય ત્યારે ચ ન થાય. જેમકે—નમિમો હર-કિરાયં-નમામઃ હર-કિરાતમ્-હરરૂપ કિરાતને અમે નમીએ છીએ. અહીં ‘કિરાત’ શબ્દ મુખ્યપણે ‘ભીલ’ અર્થને સૂચવતો નથી.

ગુજરાતી ભાષામાં ‘કરિયાતુ’ અને હિંદી ભાષામાં ચિરાયતા શબ્દ અમુક જાતના ઔષધનો સૂચક છે. તે શબ્દનો સંબંધ કિરાત શબ્દ સાથે લાગે છે, જેમ કિરાત-ભીલ-લોકો જંગલમાં રહે છે તેમ આ ઔષધ પણ જંગલમાં થાય છે એ રીતે ‘કરિયાતુ’ ચિરાયના’ શબ્દનો સંબંધ ‘કિરાત’ શબ્દ સાથે જોડી શકાય.

શીકરે મ-હૌ વા ॥૮૧૧૮૪॥

શીકર ના ક નો મ અને હ બંને વિકલ્પે થાય છે.

સીમરો, સીહરો, સીઝરો-શીકર:-પાણીના છાંંડા

હિંદી સીહરના ‘ટાઢથી કંપવુ’ ક્રિયાપદનો સંબંધ પ્રસ્તુત શીકર-સીહર શબ્દ સાથે જોડી શકાય.

ચન્દ્રિકાયાં મઃ ॥૮૧૧૮૫॥

ચન્દ્રિકા શબ્દમાં ક નો મ થઈ જાય છે.

ચંદિમા-ચન્દ્રિકા-ચંદ્રનો પ્રકાશ-ચંદ્રિમા.

ચન્દ્રમસ્ શબ્દ સાથે ચંદિમા શબ્દને સરખાવો.

આ. હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃત કોશ અભિધાનચિંતામણિના શિલોઞ્છમાં ‘ચંદ્રિકા’ અર્થ માટે ચન્દ્રિમા શબ્દ આપે છે. ૨ કાંડ ૧૦૬ શ્લોક.

શિલોઞ્છ એટલે વીણેલા વધારાના શબ્દોનો સંગ્રહરૂપ કોશ

નિકષ-સ્ફટિક-ચિકુરે હઃ ૮૧૧૮૬॥

નિકષ, સ્ફટિક અને ચિકુર શબ્દના ક નો હ થઈ જાય છે.

નિહસો-નિકષ:-કસોટીનો પથ્થર

ફલિહો-સ્ફટિક:-સ્ફટિક મણિ

ચિહુરો-ચિકુર:-વાળ

દુર્ગા નામનો વૈયાકરણ એમ કહે છે કે, ચિહુર શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ છે, આ હકીકત ‘અમરકોશ’ ના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામીએ પણ પોતાની ટીકામાં નોંધી છે.

સ્વ વગેરેના ફેરફાર

સ્વ-ઘ-થ-ધ-ભામ્ ॥૮।૧।૧૮૭॥

સ્વરથી પર આવેલા, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા સ્વ, ઘ, થ, ધ, અને મ ને બદલે પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ હ બોલવો.

સ્વ— સાહા—શાખા—શાખા, ડાળ અથવા ભાગ
મુહં—મુખમ્—મુખ
મેહલા—મેલલા—કંદોરો
લિહડ્—લિખાતિ—લખે છે

ઘ— મેહો—મેઘઃ—મેહ અથવા વરસાદ
જહળં—જઘનમ્—સાથળ
માહો—માઘઃ—માહ કેમ હા મહિનો
લાહડ્—લાઘતે—સરાહે છે—વખાણુ કરે છે.

થ— નાહો—નાથઃ—નાથ
આવસહો—આવસથઃ—વસવાનું રથળ—રહેડાણુ
મિહુળં—મિથુનમ્—ખેડણું
કહડ્—કથયતિ—કહે છે

ધ— સાહૂ—સાધુઃ—સાધુ પુરુષ
વાહો—વ્યાધઃ—શિકારી, વ્યથા કરનારો
બહિરો—બધિરઃ—બહેરો
બાહડ્—બાધતે—પાધા—પીડા—કરે છે
ઇંદ્રહણ્—ઇન્દ્રધનુઃ—ઇંદ્ર ધનુષ્ય

મ— સહા—સમા—સભા
સહાવો—સ્વભાવઃ—સ્વભાવ
નહં—નમઃ—આકાશ
થળહરો—સ્તનમરઃ—સ્તનનો ભાર
સોહડ્—શોમતે—શોભે છે

નીચેના શબ્દોમાં સ્વ, ઘ, થ, ધ, મ સ્વર પછી નથી પણ અનુસ્વાર પછી છે કે વ્યંજન પછી છે તેથી હ ન થાય :

સહો—શૃંહોઃ—શંખ

સંધો-સંઘ્વઃ-સંધ
 કંથા-કન્થા-ગોદરી
 વંધો-વન્ધઃ-વંધ
 સંભો-સ્તમ્ભઃ-સંભવો

નીચેના શબ્દોમાં સ, ઘ, થ, ધ, મ સંયુક્ત છે તેથી હ ન થાય.

અવઘ્વ-આવ્યાતિ-તે કહે છે.
 અઘ્વ-અર્વતિ-તે પૂછે છે.
 કત્થ-કત્થતે-તે શ્રાવણ કરે છે.
 સિદ્ધ-સિદ્ધકઃ-સિદ્ધ પુરુષ
 વંધ-વંધનાતિ-તે બાંધે છે
 લભ-લભ્યતે-લાભ મેળવાય છે.

નીચેના શબ્દોમાં સ, ઘ, થ, ધ, મ વ્યંજનો આદિમાં છે તેથી હ ન થાય,
 ગજજન્તે સ્વે મેહા-ગર્જન્તિ સ્વે મેઘાઃ-આકાશમાં મેઘો ગાળે છે.

ગચ્છ-ઘણો-ગચ્છતિ-ઘનઃ-વરસાદ ઝાય છે.

‘પ્રાયઃ’ કહેલું હોવાથી નીચેના શબ્દોમાં સ, ઘ, થ, ધ, મ નો હથ તો નથી.

સરિસવ્વલો-સર્ણવલઃ-સરસવનો ખોળ
 પલયઘણો-પ્રલયઘનઃ-પ્રલયકાળનો વરસાદ
 અથિરો-અસ્થિરઃ-અસ્થિર
 જિણધમ્મો-જિનધર્મઃ-જિને જણાવેલો ધર્મ
 પણટ્ટમઓ-પ્રણટ્ટમયઃ-જેનો ભય નાસી ગયો છે.
 નહં-નમઃ-આકાશ.

ઉપર જણાવેલા આ બધા શબ્દોમાં સ વગેરેનો હ કરવામાં આવે તો મૂળ શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજી શકાય એમ નથી, માટે જ્યાં મૂળ શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજાય ત્યાં જ આ નિયમ લગાડવો.

થ નો ઘ

પૃથક્કિ ધો વા ॥૮૧॥૧૮૮॥

પૃથક્ શબ્દના થનો ઘ વિકલ્પે કરવો.

પિંધં, પુંધં, પિહં, પુહં-પૃથક્-પૃથુ

ख नो क

शृङ्खले खः कः ॥८।१।१८९॥

શૃંગ્ખલ શબ્દમાં खનો क થાય છે.

संकलं-शृङ्खलम्-लोढानी साङ्ग.

ग नो म

पुन्नाग—भागिन्योर्गो मः ॥८।१।१९०॥

પુન્નાગ અને ભાગિની શબ્દોના ગનો મ થાય છે.

पुंतामो-पुन्नागः-पुन्नागतुं जाड

પુન્નામાઙ્ વસન્તે-પુન્નાગાનિ વસન્તે-વસન્ત ઋતુમાં પુન્નાગો ખીલે છે.

भागिणी-भागिनी-भागीदारणु-स्त्री

કોપ કરવાના સ્વભાવવાળી સ્ત્રી માટે સંસ્કૃતમાં ભાગિની શબ્દ છે.—અમરં તથા અભિધાનં

ग नो ल

छागे लः ॥८।१।१९१॥

छाग शब्दમાં ગનો ल થાય છે.

छालो-छागः-अकरी

छाली-छागी-छाणी-अकरी

ભાષામાં ‘અકરી’ને ‘છાગાં’ કહે છે.

गधेडां ઉપર નાખીને ‘અનાજ’ વગેરેનાં ‘છાલકાં’ આવે છે એ ‘છાલકાં’ અકરીના વાગમાંથી બનાવવામાં આવે છે માટે જ તેને ‘છાલકાં’ કહેવાય છે.

ग नो व

ऊत्वे दुर्मग-सुभगे वः ॥८।१।१।१९२॥

દુર્મગ અને સુભગ શબ્દના દ્વસ્વ ઉનો દીર્ઘ ऊ થયા પછી ગનો વ થાય છે.

दूहवो-दुर्मगः-दुर्भाग-असुंदर

सूहवो-सुभगः-सुभाग-सुंदर

દુહવો, સુહવો—આ પ્રયોગમાં દીર્ઘ ऊ થયો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

ચ નો ફેરફાર

खचित-पिशाचयोश्चः स-ल्लौ वा ॥८।१।१९३॥

खचित शब्दમાં च नो स थाय છે અને पिशाच शब्दમાં च नो लल थाय છે.

खसिओ, खइओ-खचित:-ભરેલો

पिसल्लो, पिसाओ-पिशाच:-પિશાચ-ભૂત પિશાચ અથવા જે દેશના નામ ઉપરથી પૈશાચી ભાષાનું નામ પ્રચલિત થયેલ છે તેવા એક દેશનું નામ.

जटिले जो झो वा ॥८।१।१९४॥

जटिल शब्दમાંના जनो विकल्पे झ करवो.

झडिलो, जडिलो-जटिल:-જટિલ-જટાવાળો અથવા ગૂંચવાયેલ

ट नो ड

टो डः ॥८।१।१९५॥

स्वरथी पर आवेला, असंयुक्त અને अनादिમાં रहेला ट नो ड करवो.

नडो-नट:-नट

भडो-भट:-भट-सुभट-सडवैथो

घडइ-घटते-धडे છે.

घंटा मां ट अनुस्वार पछी છે स्वर पछी नथी तेथी

खट्टा खट्वा-‘ખાટલો ખાટ’-આ खट्टा शब्दમાં ट संयुक्त છે तेथी

टक्को टक्क:-એક દેશનું નામ છે. ટક્કમાં આદિમાં છે તેથી

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં टनो ड ન થયો.

टक्क नाम ते देशनुं सूचक છે, જે દેશના નામ ઉપરથી ભાષાનું

નામ ટાકી પ્રચલિત થયેલ છે

ખટુત્ર અધિકારને લીધે કોઈ સ્થળે આ નિયમ લાગતો નથી.

अटइ-अटति આ રૂપમાં टनो ड ન થયો. अटइ-આથડે છે.

ટ નો ઢ

સટા-શકટ-કૈટમે ઢઃ ॥૮૧૧૧૯૬॥

સટા, શકટ અને કૈટમ માં ટનો ડ કરવો.

સટા-સટા-યાળ-સિંહની યાળ

સયદો-શકટ:-છકડો-ગાકું

કેઢવો-કૈટમ:-રાક્ષસનું નામ

ટ નો લ

સ્ફટિકે લઃ ॥૮૧૧૧૯૭॥

સ્ફટિક શબ્દમાંના ટનો લ કરવો.

ફલિહો-સ્ફટિક:-સ્ફટિકર્માણિ એક જાતનું રત્ન

સ્ફટિક શબ્દમાં ૧૯૫મા ચુત્ર દ્વારા ટનો ડ કર્યા પછી ૨૦૨મા સૂત્રના મનિયમથી ડનો લ થઈ શકે છે.

ચપેટા-પાટૌ વા ॥૮૧૧૧૯૮॥

ચપેટા શબ્દના અને પાટ ધાતુના ટનો લ વિકલ્પે થાય છે.

ચવિલા, ચવિડા-ચપેટા-ચપેટા-પંજો, તમાચો હિંદી ચમ્પત

ફાલેઈ, ફાલેઈ-પાટયતિ-ભાગ પાડે છે. ફાડે છે-ફાળવે છે

ઠ નો ફેરફાર

ઠો ઢઃ ॥૮૧૧૧૯૯॥

સ્વર પછી આવેલા, અસંયુક્ત અને ચ્વનાદિમાં રહેલા ઠ નો ઢ કરવો.

મઢો-મઠ:-મઠ-સંન્યાસીઓને રહેવાનું સ્થાન, ઘર-માઢ

સઢો-શઠ:-શઠ-પુરુષો માણસ

કમઢો-કમઠ:-કાચખો

કુઢારો-કુઠાર:-કુહાડો, કોદાળો

પઢઈ-પઠતિ-પઢે છે-ભણે છે

વેકુંટો-વૈકુણ્ઠ:-માં ઠ અનુસ્વાર પછી છે તેથી—

વિદ્વદ્ -તિષ્ઠતિ-માં સંયુક્ત ઠ છે તેથી—

હિઅ ઠાઇ -હ્રદયે તિષ્ઠતિ આ ઠાઇ પદનેા અનાદિમાં નથી પણ આદિમાં છે તેથી—

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં આ નિયમ ન લાગ્યો.

અઙ્કોઠે લ્લઃ ॥૮૧૧૨૦૦॥

અઙ્કોઠ શબ્દના ઠ નો ખેવડો લ્લ કરવો.

અંકોલ્લો-અઙ્કોઠ:-અંકોલ

અંકોલ્લતેલતુષ્પં -અઙ્કોઠતૈલપ્રક્ષિતમ્)-અંકોલના તેજથી ચોપડેલું.

પિઠરે હો વા રશ્ચ ડઃ ॥૮૧૧૨૦૧॥

પિઠર શબ્દમાંના ઠ નો હ વિકલ્પે કરવો અને હ થાય ત્યારે રનો ડ કરવો.
પિહડો, પિઠરો-પિઠર:-થાળી

હ નો ફેરફાર

હો લઃ ॥૮૧૧૨૦૨॥

સ્વરથી પર રહેલા, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં આવેલા હનો પ્રાયઃ લ થાય છે.

વલયામુહં-વડવામુખમ્-ધોડીનું મુખ

ગરુલો-ગરુડ:-ગરુડ

તલાયં-તડાગમ્-તળાવ

કીલ્દ ક્રીડતિ-કીડા કરે છે

મોંડે-મુળ્લમ્-મુંડ અને કોદંડં કોદણ્ડમ્-ધનુષ એ બન્ને શબ્દોમાં હ અનુસ્વાર પછી આવેલો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ગઢો-ગર્તઃ-ખાડો-માં હ સંયુક્ત છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

રમઈ ડિમો અથવા ડિમ્મો રમ્તે. ડિમ્મ:-બાલક:-ખાળક રમે છે. અહીં હ આદિમાં હોવાથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

‘ લ પ્રાયઃ થાય છે ’ એમ કહેવાથી કોઈ કોઈ શબ્દમાં ડ નો લ વિકલ્પે થાય છે.

વલિસં, બડિસં-બડિશમ્-ખડિશ-માછત્રાને ખવડાવવાની વસ્તુ
દાલિમં, દાડિમં-દાડિમમ્-દાડમ
ગુલો, ગુડો-ગુડઃ-ગોળ
ળાલી, ળાલી, -નાલી-નાડી

ળલં, ળલ-નલમ્-એક જાતનું ધાસ. સંસ્કૃતમાં નલ શબ્દ પણ છે.

આમેલો, આવેલો-આપીલઃ-છોળું જુઓ ॥૮૧૧૧૦૫॥

એ જ રીતે કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં ડ નો લ થતો નથી

નિવિઙં-નિવિઙમ્-ગીચ-ધીચ, ધટ્ટ
ગડડો-ગૌડઃ-ગૌડ દેશનો નિવાસી
પીડિઙ-પીડિતમ્-પીડાયેલો
નીઙં-નીઙમ્-માળો-સૂરખાવો નિલય
ડઙ-ડઙઃ-તારો
તડી-તટી-કાંઠો, તટ

ળ નો ફેરફાર

વેળૌ ળો વા ॥૮૧૧૨૦૩॥

વેળ શબ્દમાં ળ નો લ વિકલ્પે થાય છે.

વેલ્લ, વેળૂ-વેળુઃ-વાંસડો. બેલગામ-વેણુગ્રામ

ત નો ફેરફાર

તુચ્છે તશ્ચ-છૌ વા ॥૮૧૧૨૦૪॥

તુચ્છ શબ્દમાં ત નો ચ અને છ વિકલ્પે થાય છે.

તુચ્છં, તુચ્છં-તુચ્છમ્-તુચ્છ.

હેમ-૬

તગર-ત્રસર-તૂવરે ટઃ ॥૮૧૧૨૦૫॥

તગર, ત્રસર અને તૂવર શબ્દના ત નો ટ કરવો.

ટગરો-તગર:-તગરનું ઝાડ, તગરનું લાકડું

ટસરો-તસર:-સૂતરને વીંટવાનું સાધન

ટૂવરો-તૂવર:-તૂરો રસ

પ્રતિ-આદૌ ડઃ ॥૮૧૧૨૦૬॥

પ્રતિ વગેરે શબ્દોના ત નો પ્રાયઃ ડ થાય છે.

પડિવન્ન-પ્રતિવન્નમ્-સ્વીકારેલું

પડિહાસો-પ્રતિભાસ:-પ્રતિભાસ અથવા

પડિહાસો પ્રતિહાસ:-પ્રતિહાસ

પડિહારો-પ્રતિહાર:-પહેરેદાર, દરવાન

પાડિષ્કદ્વી-પ્રતિસ્પર્ધિન્-પ્રતિસ્પર્ધી-હરીફ

પડિસારો-પ્રતિસાર:-પ્રતિસાર

પડિનિઅત્ત-પ્રતિનિવૃત્તમ્-પાછું ફરેલ

પડિમા-પ્રતિમા-પ્રતિમા-મૂર્તિ અથવા સરખી વસ્તુ

પડિવયા-પ્રતિવત્-પ્રતિપદા-પડવો

પડંસુઆ-પ્રતિશ્રુત-પડછંદો-પ્રતિશ્વનિ

પડિકરડ-પ્રતિકરોતિ-પ્રતીકાર કરે છે.

પહુડિ-પ્રમૃતિ-વગેરે

પાહુડં-પ્રાશ્વતમ્-પ્રાશુત, ભેટ-સોગાદ

વાવડો-વ્યાવૃત:-રોકાયેલો

પડાયા-પતાકા-પતાકા-ધ્વજ

બહેડઓ બિમીતક:-'મહેડું'

હરડઈ-હરીતકી-હરડે

મડયં-મૃતકમ્-મડદું

આર્ષ પ્રાકૃતમાં નીચેના શબ્દોમાં પણ ઢ થઈ ગય છે :

દુકડં-દુષ્કૃતમ્-દુષ્કૃત-પાપ

સુકડં-સુકૃતમ્-સુકૃત-પુણ્ય

આહટં-આહતમ્-લાવેલું

અવહટં-અવહતમ્-હરેલું

‘હ’ પ્રાયઃ થાય છે’ એમ કહેવાથી બધા શબ્દોમાં હ થતો નથી.

પદસમયં-પ્રતિસમયમ્-પ્રતિ સમય

પર્ઈવં-પ્રતીપમ્-પ્રતિકૂળ-વિરુદ્ધ

સંપદ-સંગતિ-દમણાં

પદઢાળં-પ્રતિષ્ઠાનમ્-પ્રતિષ્ઠાન. પદઢાળ-પૈઠણ-એ નામનું ગામ

પદ્ધણા-પ્રતિજ્ઞા-પ્રતિજ્ઞા.

इत्वे वेतसे ॥८।१।२०७॥

વેતસ્ શબ્દમાં જ્યારે ત નો ત્તિ થાય ત્યારે તિ નો ઢિ કરવો.

વેડિસો-વેતિસો-વેતસ-નેતર

“इः स्वप्तादौ” ૮/૧/૪૬મું સૂત્ર વેતસ્ માં ત ના અ નો ઇ કરે છે. એટલે માલમ પડે છે કે ત ના અ નો ઇ હમેશ થાય છે. તેમ છતાં આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યારે ત ના અ નો ઇ થાય ત્યારે ત નો ઢ કરવો. એ ઉપરથી એમ ફક્ત થાય છે કે વેતસ માં ત ના અ નો ઇ નિયત રીતે ન થતો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કોઈ પ્રયોગમાં ત ના અ નો ઇ ન થતો હોવો જોઈએ. એમ માનીએ તો જ આ સૂત્રમાં ‘અ નો ઇ થયા પછી’ એમ જે કહેલું છે તે સાર્થક થઈ શકે.

गमित-अतिमुक्तके णः ॥८।१।२०८॥

ગમિત શબ્દના અને અતિમુક્તક શબ્દના ત નો ણ કરવો.

ગમિણી-ગમિતઃ-વચ્ચે આવેલો

અણિઉત્તયં-અતિમુક્તકમ્-રથ બનાવવાના લોકડાનું ઝાડ

બહુલ અધિકારને લીધે અતિમુક્તક શબ્દના ત નો ણ થતો પલુ નથી. અદ્વિમુક્તયં ।

ऐरावत अर्थમાં સંસ્કૃતમાં એ શબ્દો છે. એક ऐरावण અને બીજો ऐरावत એ બન્ને શબ્દો स्वतंत्र જુદા જુદા છે તેથી ऐरावत નો ऐरावण કરવાની જરૂર નથી અર્થાત્ ऐरावत ના ત નો ણ કરવાની જરૂર નથી. ऐरावओ, ऐरावणो.

દ નો દેરફાર

રુદિતે દિના ણ્ણઃ ॥૮૧૧૨૦૯॥

રુદિત શબ્દના દિત અંશનો એટલે દિ સાથેના ત નો એવડો ણ્ણ થઈ ગય છે.
રુણ્ણ-રુદિતમ્-રોણ્ણ-રુદન

કેટલાક વૈયાકરણોએ આ સ્થળે “ક્ત્વાદિષુ દઃ” એવું સૂત્ર મૂક્યું છે. એનો અર્થ એમ થાય છે કે ‘ક્તુ વગેરે શબ્દોમાં ત નો દ કરવો’.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે ‘આચાર્યશ્રી આ જ્ઞાતનું વિધાન કેમ નથી કરતા ? તેનો ઉત્તર આપતા ખુદ અંથકાર જ સૂચવે છે કે ‘ત ના દ નું વિધાન તો શૌરસેની ભાષામાં, માગધી ભાષામાં તથા અપભ્રંશ ભાષામાં કરવાનું છે.’ મ’ટે અહીં કયું નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં તો ત નો લોપ જ થાય છે. જેમકે—

રિજ, ર્જ-ક્તુઃ-ક્તુ

રયય-રજતમ્-રપુ

એઅ-એતત્-આ

ગઓ-ગતઃ-ગયેલે

આગઓ-આગતઃ-આવેલે

સંપય-સાંપ્રતમ્-હાલમાં, હમણાં

જઓ-યતઃ-જેથી, જે કારણથી, કારણ કે

તઓ-તતઃ-તેથી

કય-ક્તમ્-કરેલું

હય-હતમ્-હણેલું

હયાસો-હતાશઃ-હતાશ-જેની આશા હણાયેલ—નાશ પામી—છે તે

સુઓ-શ્રુતઃ-સાંભળેલે

આકિર્દ-આકૃતિઃ-આકૃતિ-આકાર

નિવ્વુઓ-નિર્વૃતઃ-શાંત થયેલે

તાઓ-તાતઃ-દાદો-પિતા

કયરો-કતરઃ-કયે

દુઈઓ-દ્વિતીયઃ-બીજો

પ્રાકૃતમાં તો આવાં ત ના લોપવાળાં ક્તુઃ રિજ કે ર્જ વગેરે રૂપો જ થાય છે પણ ઉદ્ધ (ક્તુઃ), રજદં (રજતમ્) એવા પ્રયોગો થતા નથી. કદાચ કોઈ ઠેકાણે પ્રાકૃત

ભાષામાં પણ આવા દ વાળા પ્રયોગો મળે તો એ માટે “વ્યત્યયશ્ચ” ૮૧૩૪૪૭ એ સૂત્ર છે જ, એટલે ““ઋત્વાદિપુ દઃ” એ સૂત્રની અહીં જરૂર નથી” એમ અંધકારનો અભિપ્રાય છે.

સંસ્કૃતના ધૃતિ શબ્દને બદલે પ્રાકૃતમાં વિહી રૂપ થાય છે, તે રૂપની સિદ્ધિ માટે તો “ધૃતેર્દિહિઃ” ૮૧૨૧૩૧ એવું સૂત્ર અમે કહેવાના જ છીએ, તેથી તે માટે અહીં કે.ઈ વિધાનની જરૂર નથી.

ત નો રેરફાર

સપ્તતૌ રઃ ॥૮૧૧૨૧૦॥

સપ્તતિ શબ્દના ત નો ર કરવો.

સત્તરી-સપ્તતિઃ-સિરોર

અતસી-સાતવાહને લઃ ॥૮૧૧૨૧૧॥

અતસી અને સાતવાહન શબ્દોના ત નો લ કરવો.

અલસી-અતસી-અળસી.

સાલાહણો, સાલવાહણો-સાતવાહનઃ-સાતવાહન કે શાલિવાહન એ રાજનું નામ છે. જુઓ ૮-૧-૮. સાલાહણી માસા-સાતવાહની માષા-સાતવાહને બોલવામાં કે લખવામાં પ્રયોગોથી ભાષા કે લિપિ.

પલિતે વા ॥૮૧૧૨૧૨॥

પલિત શબ્દમાં ત નો લ વિકલ્પે થાય છે.

પલિઅં, પલિલં-પલિતમ્-ધડપણમાં આવતાં-પળિયાં-ધોળા વાળ.

પીતે વો લે વા ॥૮૧૧૨૧૩॥

પીત શબ્દને જ્યારે ‘સ્વાર્થ’માં વપરાતો લ પ્રયત્ય લાગે ત્યારે તનો લ વિકલ્પે થાય છે.

પીવલં, પીઅલં- પીતમ્-પીળું

પીઅં (પીળું)માં ‘સ્વાર્થ’માં વપરાતો લ લાગેલો નથી તેથી ત નો વ ન થયો.

વિતસ્તિ-વસતિ-ભરત-કાતર-માતુલિજ્ઞે હઃ ॥૮૧૨૧૪॥

વિતસ્તિ, વસતિ, ભરત, કાતર અને માતુલિજ્ઞ શબ્દોના ત નો હ થાય છે.

વિહત્થી-વિતસ્તિ:-વે'ત.

વસહી-વસતિ:-નિવાસ સ્થાન-રહેઠાણ.

‘અહુલ’ અધિકારને લીધે વસતિ માં ત નો હ થતો પણ નથી જોમકે—

વસઈ

ભરહો-ભરત:-ભરત રાખતું નામ

કાહલો-કાતર:-કાલો અથવા કાયર

માહુલિગં-માતુલિજ્ઞમ્-ખીજોડું

માતુલિજ્ઞનો પર્ચાયવાચી માતુલજ્ઞ શબ્દ પણ છે તેને આ નિયમ ન લાગે, પ્રાકૃતમાં માતુલજ્ઞનું માતુલંગ થાય છે.

થ નો ફેરફાર

મેથિ-શિથિર-શિથિલ-પ્રથમે થસ્ય ઢઃ ॥૮૧૨૧૫॥

મેથિ, શિથિર, શિથિલ અને પ્રથમ શબ્દોના થ નો ઢ થાય છે.

મેઢી-મેથિ:-મેડી-આધાર

સિઢિરો-શિથિર:-શિથિલ-ઢીલો-નબલો

સિઢિલો-શિથિલ:- ” ” ”

પઢમો-પ્રથમ:-પ્રથમ-પહેલો

નિશીથ-પૃથિવ્યોઃ વા ॥૮૧૨૧૬॥

નિશીથ અને પૃથિવી શબ્દોના થનો ઢ થાય છે.

નિસીઢો,-નિસીહો-નિશીથ:-મધ્યરાત્રી

પુઢવો, પુહવો-પૃથ્વી-પૃથ્વી

દ નો ફેરફાર

દશન-દષ્ટ-દગ્ધ-દોલા-દણ્ડ-દર-દાહ-દમ્ભ-દર્ભ-કદન-દોહદે દો વા ઢઃ
॥૮૧૨૧૭॥

દશન, દષ્ટ, દગ્ધ, દોલા, દણ્ડ, દર, દાહ, દમ્ભ, દર્ભ, કદન, દોહદ શબ્દોના
દનો ડ વિકલ્પે કરવો.

ડસળં, દસળં-દશનમ્-ડસલું

ડઢો, દઢો-દષ્ટઃ-ડસેલો

ડઢ્ઢો, દઢ્ઢો-દગ્ધઃ-દાદો, યગેલો

ડોલા, દોલા-દાલા-ડોલનારો હીંચકો

ડંડો, દંડો-દણ્ડઃ-ડંડો, દંડો-ડાંડો

ડરો, દરો-દરઃ-ડર-ભય

ડાહો, દાહો-દાહઃ-દાહ-ડાહ-દાહ-અળતર

ડંભો, દંભો-દમ્ભઃ-દંભ-કપટ

ડર્ભો, દર્ભો-દર્ભઃ-ડાભ, દર્ભ

કડળં, કયળં-કદનમ્-હિંસા

ડોહલો, દોહલો-દોહદઃ-દોહદ-મનનો દોહલો-ગર્ભવતીને દોહલો થાય તે

જ્યારે દર શબ્દ 'ભય' અર્થમાં હોય ત્યારે તેને આ નિયમ લાગે પણ દર
શબ્દનો અર્થ 'અડધું' હોય ત્યારે આ નિયમ ન લાગે.

—દરદલિઅ અડધું વિકસિત

દંશ-દહોઃ ॥૮૧૨૧૮॥

દંશ અને દહ ધાતુના દનો ડ થાય છે

ડસદ્-દશતિ-ડસે છે.

ડહદ્-દહતિ-અગે છે.

સંખ્યા-ગદ્ગદે રઃ ॥૮૧૨૧૯॥

સંખ્યાવાચક શબ્દોના દ સ્વરથી પર આવેલ હોય, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં
રહેલો હોય તે એવા દનો ર થાય છે. અને ગદ્ગદ શબ્દોના દ નો ર થાય છે

એકારહ-એકાદશ-અગિયાર

બારહ-દ્વાંશ-બાર

તેરહ—ત્રયોદશ—તેર

ગગરં—ગદ્ગદમ્—ગાંગરણું અથવા ગદ્ગદ બોલણું.

તે દસ આ વાક્યમાં દસ નો દ આદિમાં છે અને ચઢ્ઢમાં દ સંયુક્ત છે માટે અને પ્રયોગોમાં દ નો ર ન થયો.

કદલ્યામ્ અદ્રુમે ॥૮૧૧૨૨૦॥

કદલી શબ્દ જ્યારે વૃક્ષવાચક ન હોય ત્યારે તેના દનો ર કરવો.

કરલી—કદલી—હરણુની એક જાત

કચલી અને કેલી—કેળ—શબ્દ ‘દ્રુમ’—‘કેળના ઝાડ’નો—વાચક હોવાથી કરલી ન થાય.

પ્રદીપિ—દોહદે લઃ ॥૮૧૧૨૨૧॥

પ્રદીપ (પ્ર સાથેના દીપ્ર) ધાતુના દનો લ કરવો અને દોહદ શબ્દના અનાદિના દનો લ કરવો.

પલીવેઙ્—પ્રદીપ્યતે—સળગે છે, પ્રદીપ્ત થાય છે

પલિતં—પ્રદીપ્તમ્—પલિતો, ‘પલિતો ચાંખો’—સળગેલું ચાંચું

દોહલો—દોહદઃ—ગર્ભિણીનો દોહલો

કદમ્બે વા ॥૮૧૧૨૨૨॥

કદમ્બ શબ્દના દનો વિકલ્પે લ કરવો

કલમ્બો, કચમ્બો—કદમ્બઃ—કદંબનું ઝાડ

દીપૌ ધો વા ॥૮૧૧૨૨૩॥

દીપ્ર ધાતુના દનો ધ વિકલ્પે કરવો.

ધિપ્વઙ્, દિપ્વઙ્—દીપ્યતે—દીપે છે

કદર્થિતે વઃ ॥૮૧૧૨૨૪॥

કદર્થિત શબ્દના દનો ધ થાય છે

કવટ્ટિઓ—કદર્થિતઃ—કદર્થના પામેલો.

કકુદે હઃ ॥૮૧૧૨૨૫॥

કકુદ શબ્દમાં દ નો હ થાય છે.

કકુદ્-કકુદમ્-કકુદ્-અગદતી ખૂંધ

ધ નો ફેરફાર

નિષધે ધો ઢઃ ॥૮૧૧૨૨૬॥

નિષધ શબ્દમાં ધનો ઢ થાય છે

નિસદો-નિષધઃ-નિષધ એ દેશનું નામ છે.

વા ઔષધે ॥૮૧૧૨૨૭॥

ઔષધ શબ્દમાં ધનો ઢ વિકલ્પે થાય છે

ઓસદમ્, ઓસદ્-ઔષધમ્-ઔષધ, ઓસડ-દવા

ન નો ફેરફાર

નો નઃ ॥૮૧૧૨૨૮॥

સ્વરથી પર અ.વેલા અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા ન નો ન થાય છે.

કળયં-કનકમ્-કનક-સોનું-ધાતુ કન્-શોભનું

મયળો-મદનઃ-કામદેવ

વયળં-વચનમ્-વયલુ-વેલુ-વચન

વયળં-વદન-મુખ

નયળં-નયનમ્-નેણ, આંખ

માળઙ-માનતે-તે માણે છે.

આપ્ પ્રાકૃતમાં કેટલાક પ્રયોગોમાં ન નો ન થતો નથી, જેમકે—

આલનાલં-કાંજી

અનિલો-પવન

અનલો-અગ્નિ

વા આદૌ ॥૮૧૧૨૨૯॥

અસંયુક્ત અને આદિમાં આવેલા ન નો ન વિકલ્પે થાય છે

ળરો, નરો-નર;-નર

ળઈ, નઈ-નદી-નદી

ળેઈ, નેઈ-નયતિ-લઈ જાય છે

ન્યાય શબ્દમાં સંયુક્ત ન છે તેથી ન નો ન થાય.

નાઓ-ન્યાય:-ન્યાય

નિમ્બ-નાપિતે લ-ળં વા ॥૮૧૧૨૩૦॥

નિમ્બ શબ્દમાં ન નો લ વિકલ્પે થાય છે અને નાપિત શબ્દમાં ન નો ળ વિકલ્પે થાય છે.

લિબો, નિંબો-નિમ્બ;-લી'બો.

ળહાવિઓ, નાબિઓ-નાપિત:-નહવણવનારો-હજમ, નાઈ

ળહાવિઓ શબ્દના આદિના ળહાવિ અંશને સંસ્કૃતના સ્ના ધાતુના પ્રેરક રૂપ સ્નાપિ સાથે યરાયર સરખાવી શકાય. આ સરખામણી જોતાં ળહાવિના નામનો મૂળ અર્થ 'નવહાવનારો' થાય. આ જોતાં અમરકોશમાં તથા શ્રીહેમાચાર્યકૃત અભિધાનચિંતામણિ કોશમાં "ન આપ્યતે ઇતિ નાપિતઃ" એવી જે વ્યુત્પત્તિ બતાવેલ છે તે વિશેષ ચિંતનીય છે અથવા નહીં કલ્પિત છે. વળી વ્યવહારમાં લગ્ન વગેરેના પ્રસંગ ઉપર 'નાવી'નું પ્રધાન કાર્ય 'વરને નવરાવવાનું' છે. એ હકીકત પ્રસિદ્ધ જ છે. એ જોતાં આ. હેમચંદ્ર નાપિત ના આદિ 'ના'નો 'ળહા' બનાવીને આ શબ્દનો સંબંધ સ્ના ધાતુ સાથે જોડે છે એ વિશેષ ઉચિત છે.

પ નો પ્રેરકાર

પો વઃ ॥૮૧૧૨૩૧॥

સ્વરથી પર આવેલા અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા પ નો પ્રાયઃ વ કરવો.

સવહો-શવથઃ-શપથ-પ્રતિજ્ઞા

સાવો-શાપઃ-શાપ-પ્રાપ

ઉવસર્ગો-ઉપસર્ગ:-વિદ્ધ, સંઘટ અથવા ધાતુના આગલા ભાગમાં જોડાનારો શબ્દ.

પર્દિવો-પ્રદીવ:-દીવે।

દીવો-દીપ:-દીવે।

કાસવો-કાશ્યવ:-કાશ્યપ વિશેષ નામ છે

પાવે-પાપમ્-પાપ

ઉત્રમા-ઉપમા-ઉપમા

કવિલં-કપિલમ્-કપિલવર્ણ

કુળવં-કુળવમ્-મડદું-શય

કલાવો-કલાપ:-સમૂહ

કવાલં-કપાલમ્-ખોપરી, ખોપરીનું હાડકું, કપાળ

મહિવાલો-મહિપાલ:-મહીને પાળનારો રાજા

ગોવર્હ-ગોપતિ:-ગાયોના પતિ-સાઠ અથવા ગાયોના ભાલિક ગોવાળ તવહ-તવતિ- તપે છે.

કંપહ-કમ્પતે-કંપે છે-કાંપે છે-અહીં વ સ્વરથી પર નથી પણ અનુસ્વારથી પર છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અપ્પમત્તો-અપ્રમત્ત:-ઉઘમી-અહીં સંયુક્ત વ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સુદ્દેણ પઢહ-સુદ્દેણ પઠતિ-સુખપૂર્વક વાંચે છે-અહીં પણ વ આદિમાં છે, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કર્હ-કપિ:-વાંદરો

રિઝ-રિપુ:-શત્રુ

આ જે ઉદાહરણોમાં પહેલા ઉદાહરણ કપિ માં કમ્પ ધાતુનો જ વ છે એથી તેને અદ્વલી ન શકાય અને બીજા ઉદાહરણ રિપુ માં રિપુ પ્રત્યયનો જ વ છે તેથી તે પણ ન અદ્વલી શકાય માટે કહે છે કે વિધાન હોવાથી વ નો વ થયો નથી.

પ્રાકૃત ભાષામાં વ ના સંજ્ઞામાં જે વિધાન છે. એક તો ૮૧૧૧૭૭ સૂત્રવડે વ ની લોચ થાય છે અને યાંજુ આ સૂત્રથી વની વ થાય છે. આ મને વિધાનો એક સાથે થવાનો સંભવ નથી માટે જે વિધાન કરવાથી અર્થનો ભ્રમ ન થાય. અને જે વિધાન કાનને સાંભળવું સુખકર લાગે તેવું એક વિધાન કરવું.

પાટિ-પરુષ-પરિઘ-પરિખા-પનસ-પારિમદ્રે ફઃ ॥૮૧૧૨૩૨॥

પ્રેરક પ્રયોગવાળા પદ્ર ધાતુના એટલે પાટિ ધાતુના પ નો ફ કરવો અને પરુષ, પરિઘ, પરિખા, પનસ અને પારિમદ્ર શબ્દોના પ નો ફ કરવો.

ફાડેઝ, ફાલેઝ-પાટયતિ-ફાડે છે.

ફરુસો-પરુષ:-ફરસુ, ફરસી જેવું, કઠોર

ફલિહો-પરિઘ:-એક પ્રકારનું શસ્ત્ર

ફલિહા-પરિખા-પરિ-ત્યારે કાર સ્વન્-ખોદેલી ખાઈ

ફળસો-પનસ:-ફળુસનું ઝાડ

ફાલિદ્દા-પારિમદ્ર:-મીઠો લીંબડો.

પ્રભૂતે વઃ ॥૮૧૧૨૩૩॥

પ્રભૂત શબ્દના પ નો વ થાય છે.

વહુત્-પ્રભૂતમ્-જુએ: ૮૧૧૮૮૮ હિંદી-બહુત-બહોત-બોત-બહુ, ઘણું.

નીપ-આપીઢે મો વા ॥૮૧૧૨૩૪॥

નીપ અને આપીઢ શબ્દોના પ નો મ વિકલ્પે થાય છે.

નીમો, નીવો-નીપ:-કદંબનું ઝાડ

આમેલો, આવેડો-આપીઢ:-મુગટ ઉપરની માળા, છોગું જુએ ॥૮૧૧૧૦૫॥

પાપદ્વૌ રઃ ॥૮૧૧૨૩૫॥

પાપદ્વિ શબ્દમાં અંદરના પ નો ર થાય છે.

પારદ્વી-પાપદ્વિ: પારધિ, શિકારી

શિકારીની હિંસાસ્પ પાપમય પ્રવૃત્તિ જોઈને તેને માટે પાપ+ક્રદ્વિ એ એ શબ્દો દ્વારા પાપદ્વિ શબ્દ કલ્પાયેલ જણાય છે, ત્યારે પારધી શબ્દના મૂળમાં કાઈ જુદો શબ્દ હોય એમ લાગે છે.

ક નો ફેરફાર

કો મ-હૌ ॥૮।૧।૨૩૬॥

સ્વરથી પર, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા ક નો મ અને હ થાય છે, કેઈ શબ્દમાં ક નો મ થાય છે અને ક્યાંક ક નો હ થાય છે.

કવચિત્ મ—રમો—રફઃ—૨૬

” સિમા—શિખા—કમળાનું મૂળ, ઝાડનું મૂળ

કવચિત્ હ— મુત્તાહલં—મુક્તાફલમ્—મોતી

કવચિત્ અન્ને—સમલં, સહલં—સફલમ્—સફલ, સહેલું

” અહલં, અફલમ્—અફલ—એળે જવું—ફોગટ જવું

” સેમાલિયા, સેહાલિઆ—શેફાલિકા—નિર્ગુંડી—નગોડ

” સમરી, સહરી—સફરી—માછલી

” ગુમડ, ગુદડ—ગુફતિ—ગૂંથે છે

ગુંફડ—ગુમ્ફતિ—ગૂંથે છે, વણે છે, બાંધે છે. અહીં સ્વરથી પર ક નથી પણ અનુસ્વારથી પર છે. તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

પુષ્કં—પુષ્પમ્—ફૂલ—અહીં સંયુક્ત ક છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

ચિટ્ટુડ ફળી—તિષ્ઠતિ ફળી—નાગ રિથર છે. અહીં ક આદિમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

કસળફળી—કૃષ્ણફળી—કાળો નાગ. આ પ્રયોગમાં પ્રાયઃ કહેવાથી મ કે હ ન થયો પણ ક જ રહ્યો.

બ નો ફેરફાર

બો વઃ ॥૮।૧।૨૩૭॥

સ્વરથી પર એવા અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા બનો વ થાય છે.

અલાવૃ, અલાવૃ—અલાવૃઃ—દૂધી, હીંદી—લવકી

સવલો—શવલઃ—કાબરચીતરું

સંસ્કૃત ભાષામાં અને પ્રાકૃત ભાષામાં બ અને વ વચ્ચે ભેદ મનાતો નથી.

‘વ-વયોઃ એકચમ્’ એવું સંસ્કૃત વચન પ્રસિદ્ધ છે.

વિસિન્યાં મઃ ॥૮૧૧૨૩૮॥

વિસિની ના વ નો મ થાય છે.

મિસિની-વિસિની-મિસવાળી કમલિની

સૂત્રમાં સ્ત્રીલિંગવાળા વિસિની શબ્દનો નિર્દેશ કરેલ છે તેથી એકલા વિસ શબ્દને આ નિયમ ન લાગે.

વિસતંતુપેલવાળ-વિસતન્તુપેલવાનામ્ મિસના તંતુ જેવા કામળ

કવન્ધે મ-યૌ ॥૮૧૧૨૩૯॥

કવન્ધ શબ્દમાં વનો મ અને ય વારાફરતી થાય છે.

કમધો, કયંધો-કવન્ધ:-ધડ

‘ક’ એટલે ‘માથું’. જેના ઉપર ‘માથું’ અંધાપેલ છે તે ક+અન્ધ=કવન્ધ.

મનો ફેરફાર

કૈટમે મો વઃ ॥૮૧૧૨૪૦॥

કૈટમ શબ્દના મ નો વ થાય છે.

કેટવો-કૈટમ:-એક રાક્ષસનું નામ. જુઓ સૂત્ર ૧૯૬મું.

મ નો ફેરફાર

વિષમે મો ઢો વા ॥૮૧૧૨૪૧॥

વિષમ શબ્દના મનો ઢ વિકલ્પે થાય છે.

વિસઢો, વિસમો-વિષમ:-વિષમ-સરખું નહીં-વાંકુંચૂંક, કકણ

મન્મથે વઃ ॥૮૧૧૨૪૨॥

મન્મથ શબ્દના અસંયુક્ત ‘મ’નો એટલે આદિના મનો વ થાય છે.

વમ્મમ્હો-મન્મથ:-કામદેવ

વા અમિમન્યૌ ॥૮૧૧૨૪૩॥

અમિમન્યુ શબ્દના મ નો વ વિકલ્પે થાય છે.

અહિવન્નૂ, અહિમન્નૂ-અમિમન્યુ:-અમિમન્યુ-પ્રસિદ્ધ વિશેષ નામ છે.

અમરે સો વા ॥૮।૧।૨૪૪॥

અમર શબ્દના મ નો સ વિકલ્પે થાય છે.

મસલો, મમરો-અમર:-અમરો

સ અને મ લખવામાં વિશેષ સરખા હોવાથી 'મ' ને બદલે સ કલ્પાયો લાગે છે અથવા વંચાયો લાગે છે.

ય નો શ્રેફાર

આદે: ય: જ: ॥૮।૧।૨૪૫॥

શબ્દની આદિના ય નો જ થાય છે.

જસો-યશ:-જશ-યશ

જમો-યમ:-યમ

જાઈ-યાતિ-જાય છે

અવ્યયો માં અને વિણયો માં આદિમાં ય નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ઉપસર્ગવાળા જે શબ્દોમાં ય આવેલો છે તેને બહુલ અધિકારથી અનાદિનો મજીને જ કરી લેવો.

સંજમો-સંયમ:-સંયમ

સંજોગો-સંયોગ:-સંયોગ

અપજસો-અપયશ:-અપયશ

ઉપસર્ગવાળા શબ્દમાં કોઈ સ્થળે ય નો જ થતો નથી.

પયોઓ-પ્રયોગ:-પ્રયોગ

આર્પ પ્રાકૃતમાં આદિના ય નો લોપ પણ થાય છે.

અહસ્વાયં-યથાહ્યાતમ્-જેવું કથું તેવું-ઉત્તમોત્તમ ચારિત્રનું નામ
યથાહ્યાત છે

અહાજાયં-યથાજાતમ્-જેવું જન્મ્યું તેવું-નગ્ન.

યુષ્મદિ અર્થપરે ત: ॥૮।૧।૨૪૬॥

યુષ્મદ શબ્દ જ્યારે સર્વનામરૂપ હોય એટલે તેનો અર્થ 'તું-તારું' 'તમારું' રે થતો હોય ત્યારે તેના અને ત થાય છે.

તુમ્હારિસો-યુષ્માદશ:-તમારા જેવો

તુમ્હકેરો-યુષ્મદીય:-તમારો

તુમ્હદમ્હપયરણં-યુઘનદસ્મત્કરણમ્-આ વાક્યમાં યુઘત્, અસ્મત્ શબ્દ સર્વાનામ વાચક નથી. 'યુઘત્ શબ્દનું અને અસ્મત્ શબ્દનું પ્રકરણ' એવો આ વાક્યનો અર્થ છે, તેથી અહીં 'ય નો ત ન થયો.'

યષ્ટ્યાં લઃ ॥૮૧૧૨૪૭॥

યષ્ટિ શબ્દના ય નો લ કરવો.

લટ્ટી-યષ્ટિ:-લાડી

વેણુલટ્ટી-વેણુયષ્ટિ:-વાંસની લાકડી

ઉચ્છુલટ્ટી-ઇશુયષ્ટિ:-શેરડીનો સાંઠો. 'સાંઠો' એટલે શેરડીની યષ્ટિ લાકડી

મહુલટ્ટી-મધુયષ્ટિ:-મધની લાકડી-ઝેડીમધ

વા ઉત્તરીય-અનીય-તીય-કૃદ્યે જ્ઞઃ ॥૮૧૧૨૪૮॥

ઉત્તરીય શબ્દમાં ય નો એવડો જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે, તથા કૃદંતના અનીય પ્રત્યયના ય નો અને ય પ્રત્યયનો એવડો જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે. તથા તદ્ધિતના 'તીય' પ્રત્યયના ય નો એવડો જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્તરિજ્ઞં, ઉત્તરીયં-ઉત્તરીયમ્-ઉપરણું-ખેસ

અનીય-કરણિજ્ઞં, કરણીયં, કરણીઞ-કરણીયમ્-કરવાલાયક

વિમ્હયણિજ્ઞં, વિમ્હયણીયં, વિમ્હયણીઞ-વિસ્મયનીયમ્-વિસ્મયકારક

જવણિજ્ઞં, જવણીય, જવણીઞ-યાપનીયમ્-વિતાવવા જેવું

કૃદ્ય-પેજ્ઞા, પેયા, પેઞા-પેયા-પીવા યોગ્ય

તીય-વિજ્ઞો, વિજ્ઞી, વીઞો-દ્વિતીયઃ-બીજો

છાયામાં હઃ અકાન્તો વા ॥૮૧૧૨૪૯॥

જ્યારે છાયા શબ્દનો 'કાંતિ' અર્થ ન હોય ત્યારે તેના ય નો હ વિકલ્પે થાય છે.

છાહી, છાયા-છાયા-છાંયો-તડકાનો અભાવ

વચ્છસ્સ ચ્છાહી, વચ્છસ્સ ચ્છાયા-વૃક્ષસ્ય છાયા-વૃક્ષની છાયા

સચ્છાહં. સચ્છાયં-સચ્છાયમ્-છાયા સહિત

મુહ-ચ્છાયા-મુલ્કચ્છાયા-મુખની કાંતિ-અહીં 'કાંતિ' અર્થ હોવાથી આ નિયમથી ય નો હ ન થયો.

ડાહ-ઘૌ કતિપયે ॥૮૧॥૨૫૦॥

કતિપય શબ્દના યનો ડાહ તથા વ વારાફરતી થાય છે.

કઙ્વાહં, કઙ્ઞવં-કતિપયમ્-કેટલુંક

ર નો ફેરફાર

કિરિ-મેરે રોડઃ ॥૮૧॥૨૫૧॥

કિરિ અને મેર શબ્દોના ર નો ડ થાય છે.

કિડી-કિરિ:-પરાહ

સંસ્કૃતમાં કિરિના પર્યાયરૂપે કિટિ શબ્દ પણ છે-“દંટ્રી કિટિ-આસ્યલાઙ્ગલૌ” અભિ० ચિં० કાં० ૪, સ્લો. ૧૨૭૭. આ કિટિ શબ્દનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ કિડી થાય છે.

મેડો-મેર:-મેડિયો-ધેટે

સંસ્કૃતમાં મેડ શબ્દ પણ છે. “સંકાલઃ શૃઙ્ગિણો મેડઃ” અભિ० ચિં० કાં० ૪, સ્લોક. ૧૨૭૭.

પર્યાણે ડા વા ॥૮૧॥૨૫૨॥

પર્યાણ ના ર નો ડા વિકલ્પે થાય છે.

પડાયાણં, પલ્લાણં-પર્યાણમ્-પલાણુ

કરવીરે ણઃ ॥૮૧॥૨૫૩॥

કરવીર ના પહેલા ર નો ણ થાય છે.

કળવીરો-કરવીર:-કણેર

હરિદ્રાદૌ લઃ ॥૮૧॥૨૫૪॥

હરિદ્રા વગેરે શબ્દોના અસંયુક્ત ર નો લ થાય છે.

હલિદ્વો-હરિદ્રા-હળદર

દલિદ્વાઈ-દરિદ્રાતિ-દરિદ્ર થાય છે-દુર્ગતિમાં રહે છે

દલિદ્વો-દરિદ્રઃ-દરિદ્ર

દાલિદ્વં-દારિદ્ર્યમ્-દળદર-આળસ

હાલિદ્વો-હારિદ્રઃ-કદંબનું ઝાડ

હેમ-૭

જહુઠિલો—યુધિષ્ઠિર:—યુદ્ધમાં સ્થિર અથવા યુધિષ્ઠિર—વિશેષ નામ છે.
 સિદિલો—શિથિર:—ઢીલો, મંદ
 મુહલો—મુશ્વર:—વાચાલ—અકવાદી
 ચલળો—ચરણ:—પગ
 વલુળો—વરુણ:—વરુણ નામનો દેવ
 કલુળો—કરુણ:—કરુણ નામનો રસ અથવા કરુણાપાત્ર બનાવ
 ઇંગાલો—અજ્ઞાર:—અંગારો
 સકાલો—સત્કાર:—સત્કાર
 સોમાલો—સુકુમાર:—સુકુમાળ—સુંવાળો
 ચિલાઓ—કિરાત:—ખીલ
 ફલિહા—પરિખા—ખાઈ
 ફલિહો—પરિષ:—આગળો
 ફાલિહદો—પારિમદ્ર:—દેવદારુનું વૃક્ષ અથવા લીમડાનું વૃક્ષ
 કાહલો—કાતર:—કાસો—કાયર
 લુકો—લુગ્ન:—રોગવાળો
 અવદાલો—અવદ્વાર:—નાની ખારી અથવા ગુપ્ત દ્વાર
 મસલો—મ્રમર:—ભમરો
 જહલં—જઠરમ્—પેટ, ઉદર
 બહલો—બટર:—મૂર્ખ છાત્ર
 નિદ્દહુલો—નિષ્ઠુર:—નિષ્ઠુર પુરુષ, કઠોર માનવી

બહુલ અધિકારને લીધે જ્યારે ચરણ શબ્દ ‘પગ’ અર્થનો સૂચક હોય ત્યારે તેના ર નો લ કરવો. —ચલળ. જ્યારે પગ અર્થ ન હોય ત્યારે ચરણ શબ્દ જ રહે. જ્યારે—ચરણકરણં—ચરણકરણમ્—આચાર—ચારિત્ર અને ક્રિયા

બહુલ અધિકારને લીધે મ્રમર શબ્દના મ નો સ થાય ત્યારે જ તેના ર નો લ કરવો—મસલો. જ્યારે સ ન થાય ત્યારે મમરો રૂપ થાય.

વળી, બહુલ અધિકારને લીધે જઠર, બટર અને નિદ્દહુર વગેરે શબ્દોના ર નો લ ન થયો હોય એવા પ્રયોગો પણ થાય છે—

જઠરં—જઠરમ્ । બટરો—બટર: । નિદ્દહુરો—નિષ્ઠુર: ।

આર્ષ પ્રાકૃતમાં દ નો પણ લ થઈ જાય છે—

દુવાલસંગં—દ્વાદશ+અજ્ઞમ્—દ્વાદશાજ્ઞમ્—પાર અંગ—જેન ધર્મસંમત તેનાં મૂળ પાર શાસ્ત્ર.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં આવા બીજા પ્રયોગો પણ સમજી લેવા.

લ નો ફેરફાર

સ્થૂલે લઃ રઃ ॥૮૧૧૨૫૫॥

સ્થૂલ શબ્દના લ નો ર સમજવો.

થોરં-સ્થૂલમ્-સ્થૂલ-ખડું

થૂલમદ્દો-સ્થૂલમદ્રઃ-વિશેષ નામ છે.—આ પ્રયોગમાં જે આદિના શબ્દને થૂ ભાનવામાં આવે તે ઉપરના ૮૧૧૨૫૪મા સૂત્રથી ર નો લ કરવો.

લાહલ-લાઙ્ગલ-લાઙ્ગૂલે વા આદેઃ ણઃ ॥૮૧૧૨૫૬॥

લાહલ, લાઙ્ગલ અને લાઙ્ગૂલ શબ્દોના આદિના લ નો ણ વિકલ્પે થાય છે.

ળાહલો, લાહલો-લાહલઃ-મ્લેચ્છ લોકોની એક જાત

ળંગલં, લંગલં-લાઙ્ગલમ્-હળ

ળંગૂલં, લંગૂલં-લાઙ્ગૂલમ્-પૂછડું-વાંદરાની અસુક જાતને તેના પૂંછડાને લીધે 'લંગૂર' કહેવામાં આવે છે.

લલાટે ચ ॥૮૧૧૨૫૭॥

લલાટ શબ્દમાં આદિના લ નો ણ સમજવો.

ળિલાલં, ણિલાલં-લલાટમ્-કપાળ, નિલાટ, લલાટ

પ્ર૦ લલાટ શબ્દમાં તે જે 'લ' છે તેમાં થુ' બન્ને 'લ'નો ણ કરવો ?

ઉ૦ લલાટ શબ્દના આદિના જ 'લ'નો 'ણ' કરવો.

પ્ર૦ એવું શી રીતે જાણવું ?

ઉ૦ એ વાત જાણાવવા સારુ જ આચાર્યે સૂત્રમાં ચ શબ્દ મૂકેલ છે.

વ નો ફેરફાર

શવરે વો મઃ ॥૮૧૧૨૫૮॥

શવર શબ્દના વ નો મ કરવો.

સમરો-શવરઃ-એક લડાયક જાતિ. શવર શબ્દને પણ આ નિયમ લાગે છે.

પ્રસ્તુત સમર શબ્દ સાથે 'યુદ્ધભૂમિ' અર્થના સૂચક સમર શબ્દને સરખાવો.

સ્વપ્ન-નીવ્યોઃ વા ॥૮૧૧૨૫૯॥

સ્વપ્ન અને નીવી શબ્દોમાંના વ નો મ વિકલ્પે કરવો.

સિમિળો, સિવિળો—સ્વપ્નઃ—સ્વપ્ન

નીમી, નીવી—નીવી—મૂળ મૂડી, અંગરખાની કસની ગાંઠ, નીચેના વસ્ત્રની ગાંઠ.

શ-ષોઃ સઃ ॥૮૧૧૨૬૦॥

તાલવ્ય શ કારનો અને મૂર્ધન્ય ષ કારનો પ્રાકૃતમાં દંત્ય સ કાર થાય છે.

શ—સદ્દો શબ્દઃ—શબ્દ—સાદ

કુસો—કુશઃ—કુશ—ડાલ—‘ડાલંડા’ નામનું ધાસ તથા શ્રીરામચંદ્રજીના

પુત્રનું નામ

નિસંસો નૃસંસઃ—નૃ—નર, શંસ—હણુનાર—ધાતકી—માણસોનો સંહાર

કરનાર—કૂર

વંસો—વંશઃ—વંશ—મનુષ્ય વગેરેનો વંશ અથવા વાંસડો

સામા—શ્યામા—સોળવરસની શ્યામા—સ્ત્રી

સુદ્ધ—શુદ્ધમ્—શુદ્ધ

દસ—દશ—દશ

સોહડ—શોભતે—શોભે છે.

વિસદ્—વિશતિ—પ્રવેશ કરે છે

ષ—ષણ્ડો—ષણ્ડઃ—સાંઠ, તપુસક

નિહસો—નિકષઃ—નિકષ—સોના વગેરેનો કસ કાઢવાનો પથ્થર કે કસોટીનો પથ્થર

કસાઓ—કષાયઃ—ક્રોધ વગેરે કષાય

ઘોસડ—ઘોષતિ—ગોખે છે—જોરથી અવાજ કરીને ગોખે છે

શ, ષ—સેસો—શેષઃ—શેષ—ખાકી અથવા શેષનાગ

ત્રિસેસો—વિશેષઃ—વિશેષ

છેક નીચે જણાવેલા શેષ અને વિશેષ શબ્દોના તાલવ્ય શ અને મૂર્ધન્ય ષ બનેલો દંત્ય સ થયો છે.

ષ નો ફેરફાર

સ્તુષાયાં ण्हો ન વા ॥૮૧॥૨૬૧॥

સ્તુષા શબ્દના ષ નો ણ્હ વિકલ્પે થાય છે.

સુણ્હા, સુસા-સ્તુષા-પુત્રવધૂ-‘સ્તુષા’ માટે મરાઠીમાં તુસ કે ન્હુસ શબ્દ વપરાય છે.

દશ-પાષાણે હઃ ॥૮૧॥૨૬૨॥

દશના શ નો હ વિકલ્પે થાય છે અને પાષાણના ષ નો હ વિકલ્પે થાય છે.

દશ-દહમુહો, દસમુહો-દશમુખઃ-દશ મોંવાળો રાવણુ

દહબલો, દસબલો-દશબલઃ-બુદ્ધ

દહરહો, દસરહો-દશરથઃ-દશરથ રાજા અથવા દસ રથવાળો

દહ, દસ-દશ-દશ

એકારહ-એકાદશ-અગિયાર

વારહ-દ્વાદશ-બાર

તેરહ-ત્રયોદશ-તેર

પાહાણો, પાસાણો-પાષાણઃ-પાપાણુ, પાહાણો, પહાણો કે પાણો

સ નો ફેરફાર

દિવસે સઃ ॥૮૧॥૨૬૩॥

દિવસ શબ્દના સ નો હ વિકલ્પે થાય છે.

દિવહો, દિવસો-દિવસઃ-દીહ, દી-દિવસ-દહાડો

હ નો ફેરફાર

હઃ ઘઃ અનુસ્વારાત્ ॥૮૧॥૨૬૪॥

અનુસ્વાર પછી આવેલા હ નો ઘ વિકલ્પે થાય છે.

સિંધો, સીંહો-સિંહઃ-સિંહ, સિંધ

ઘણા લોકોના નામની પછવાડે ‘સિંધ’ શબ્દ આવે છે.

ભાષામાં ‘ભાવસંગ’ એમ ‘સિંધ’ને બદલે ‘સંગ’ શબ્દ પણ પ્રચલિત છે.
 સંઘારો, સંહારો—સંહાર:—સંહાર-સંધાર-નાથ
 બહુલ અધિકારને લીધે અનુસ્વાર પછી નહીં આવેલા હોય પણ થાય છે.
 ઢાધો, ઢાહો—ઢાહ:—ઢાહ-બળતર.

ષ, શ તથા સ નો ફેરફાર

ષટ્-શમી-શાવ-સુધા-સપ્તર્ષેષુ આદેઃ છઃ ॥૮૧૧૨૬૫॥

ષટ્ શબ્દના ષ નો છ થાય છે. શમી અને શાવ શબ્દોના શ નો છ થાય છે. સુધા અને સપ્તર્ષેષ શબ્દોના સ નો છ થાય છે.

ષ-ષટ્-છ-છ સંખ્યા

ષટ્: છટ્ટો-છટ્ટો

છટ્ટો-ષટ્ટો-છટ્ટ અથવા છટ્ટી-વિધાતા

શ—છમી-શમી-શમી નામનું વૃક્ષ. જેની અંદર અગ્નિ રહેલો છે.
 (હિંદી-સેમ)

છાવો-શાવ:-છાયો-છાકરો

સ—કુહા-સુધા-ચૂનો, ‘છાગોળ’ શબ્દમાં સુધા+ગુહ-ગોળ-એમ બે શબ્દો છે, કડીઆ લોકો ચુના સાથે કે સીમેન્ટ સાથે ગોળ મેળવે જ છે.—ચતુરના કામમાં ‘છાગોળ’ વપરાય છે.

છત્તિવર્ણો—સપ્તર્ષેઃ—સાદરનું ઝાડ

શિરાયાં વા ॥૮૧૧૨૬૬॥

શિરા શબ્દના શ નો છ વિકલ્પે થાય છે.

છિરા, સિરા—શિરા—નસ, પાણીની સેર—જમીનમાં અમુક સ્થળે ‘પાણીની સેર છે’ એમ પાણીકળા લોકો કહી શકે છે પછી કૂવો ખોદનારા કે ખોદાવનારા ત્યાં ખોદે છે.

હુગ્ ભાજન-દનુજ-રાજકુલે જઃ સસ્વરસ્ય ન વા ॥૮૧૧૨૬૭॥

ભાજન, દનુજ, રાજકુલ શબ્દોમાં આખા જ નો એટલે સ્વરસહિત જ નો વિકલ્પે લેખ થાય છે.

માજનં, માયજનં—માઝનં—માજનમ્—ભાણું, તરભાણું—ત્રણ ખાનાંવાળું
 ભાણું—ગોરનું તરભાણું ભરો

દળવહો, દળજવહો-દનુજવધ:-રાક્ષસનો વધ
રાડલ, રાજડલ-ગજકુલમ્-રાજકુળ-રાવળું કે રાવણું.

વ્યાકરણ-પ્રાકાર-આગતે ક-ગો: ॥૮।૧।૨૬૮॥

વ્યાકરણ અને પ્રાકાર શબ્દોના આખા ક નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.
અને આગત શબ્દના આખા ગ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

વારણ, વાયરણ-વાઅરણ-વ્યાકરણમ્-વ્યાકરણ
પારો, પાયારો-પ્રાકાર:-પ્રાકાર-કિલ્લો-કોટ
આઓ, આગઓ-આગત:-આઓ-આવેલો.

કિસલય-કાલાયસ-હૃદયે ય: ॥૮।૧।૨૬૯॥

કિસલય, કાલાયસ અને હૃદય શબ્દના આખા ય નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

કિસલં, કિસલયં-કિસલયમ્-કળી, અંકુરો
કાલાસં, કાલાયસં-કાલાયસમ્-કાળું લોટું
સહિઓ, સહિયઓ-સહૃદય:-સહૃદય-હૃદયવાળો-સજ્જન
સહૃણવસમા સહિઆ-મહાર્ણવસમા: સહૃદયા:-સહૃદયો-પરિપક્વ જ્ઞાનવાળા
મનુષ્યો મહાશૃવ-મોટા સાગર-સમાન ગંભીર હોય છે.
જાલા તે સદ્વિકર્ણિ ઘેર્ષ્પતિ-યદા તે સહૃદયૈઃ શુદ્ધાન્તે-જ્યારે તે સહૃદયો
વડે ઝડપ કરાય છે.
નિસમણ્વિપિઅહિઅસ્સ હિઅયં-નિશમનાર્પિતહૃદયસ્સ હૃદયમ્-સાંભળવા માટે
જેમણે હૃદય સોંપેલું છે તેવા માણસનું હૃદય.

દુર્ગાદેવી-ઉદુમ્બર-પાદપતન-પાદપીઠેડન્તર્દ: ॥૮।૧।૨૭૦॥

દુર્ગાદેવી, ઉદુમ્બર, પાદપતન અને પાદપીઠ શબ્દોમાં વચ્ચેના આખા દ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

દુર્ગા-વી, દુર્ગા-એવી-દુર્ગાદેવી-દુર્ગા નામની દેવી-પાર્વતી દેવી
ઉંબરો, ઉડમ્બરો-ઉદુમ્બર:-ઉંબરાનું ઝાડ.
પા-વડળં, પાય-વડળં-પાદપતનસ્-પગેલાગણું, પગે પડવું
પા-વીઠં, પાય-વીઠં-પાદપીઠમ્-પગ રાખવાનું પાવડું

વચ્ચા આખા દના લોપનું વિધાન કરેલું હોવાથી દુર્ગાદેવી શબ્દના આદિના દનો લોપ ન થાય.

યાવત્-તાવત્-જીવિત-આવર્તમાન-અવટ-પ્રાવારક-દેવકુલ-એવમેવે વઃ
 ॥૮૧૧૨૭૧॥

યાવત્, તાવત્, જીવિત, આવર્તમાન, અવટ, પ્રાવારક, દેવકુલ અને એવમેવ-આ
 અર્થા શબ્દોના વચલા આખા વનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

જા, જાવ-યાવત્-જ્યાં સુધી
 તા, તાવ-તાવત્-ત્યાં સુધી
 જીવં, જીવિવં-જીવિતમ્-જીવિત
 અત્તમાણો, આવત્તમાણો-આવર્તમાનઃ-કરતો-કર્તા કરતો
 અવટો, અવટો-અવટઃ-કૂવો
 પારઓ, પાવારઓ-પ્રાવારકઃ-એકવાનું
 દે-ઉલં, દેવ-ઉલં-દેવકુલમ્-દેવળ
 એમેવ, એવમેવ-એવમેવ-એમ જ.

વચલા આખા વના લોપનું વિધાન હોવાથી એવમેવમાં છોડાના વનો લોપ
 ન જ થાય.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલા સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની સ્વોપસૃત્તિના
 અષ્ટમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદનો સંવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

અષ્ટમ અધ્યાય (દ્વિતીય પાદ)

સંયુક્તસ્ય ॥૮૧૨૧॥

આ અધિકારસૂત્ર છે અર્થાત્ આ સૂત્ર કોઈ પ્રકારનું વિધાન કરવું નથી પણ એવું સૂચન કરે છે કે, આ પાદના બીજા સૂત્રથી લઈને ૧૧૫-(એકસો ને પંદર)મા સૂત્ર સુધીનાં સૂત્રોમાં જે જે વિધાન કરેલ છે તે તે સંયુક્ત વ્યંજનને લાગુ પાડવાનું છે—જે કંઈ વિધાન બતાવેલું છે તે તમામ સંયુક્ત વ્યંજનને સ્થાને સમજવાનું છે.

શક્ત-મુક્ત-દષ્ટ-રુગ્ણ-મૃદુત્વે કો વા ॥૮૧૨૨॥

શક્ત, મુક્ત, દષ્ટ, રુગ્ણ અને મૃદુત્વ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનને સ્થાને વિકલ્પે કનું ઉચ્ચારણ કરવું.

સક્કો, સત્તો-શક્ત:-શક્ત. સમર્થ

મુક્કો, મુત્તો-મુક્ત:-સ્વતંત્ર-મુક્ત-છૂટો અથવા મૂકેલો

ડક્કો, દટ્ટો-દષ્ટ:-ડંખેલો-ડંખ મારેલો-ડસેલો

લુક્કો, લુગ્ગો-રુગ્ણ:-રોગવાળો-માંદો

માડક્કં, માડત્તળં-મૃદુત્વમ્-મૃદુપણું-નરમાશ.

ક્ષઃ સ્વઃ ક્વચિત્ તુ છ-ઙ્ગૌ ॥૮૧૨૩॥

ક્ષને બદલે સ્વનું ઉચ્ચારણ કરવું અને કોઈ કંઈ પ્રયોગમાં તો ક્ષને બદલે છનું ઉચ્ચારણ કરવું અને ઙ્ગનું પણ ઉચ્ચારણ કરવું.

સ્વ-સ્વઓ-ક્ષયઃ-સ્વે-ક્ષય-ક્ષય થવો, નાશ થવું અથવા 'ખે' રોગનું નામ-ક્ષયરોગ

લક્ષ્ણં-લક્ષણમ્-ત્રખણ અથવા લખણ, લક્ષણ-ચિહ્ન

છ-છીળં, સ્વીળં-ક્ષીળમ્-ક્ષીણ. છીણવું

ઙ્ગ-ઙ્ગીળં, સ્વીળં-ઙ્ગીણું કરવું

સ્તિજ્ઞઙ્, સ્તિજ્ઞઙ્ ક્ષીયતે—ક્ષીણ થાય છે-ઙ્ગીણું જાય છે.

ष्क-स्कयोः नाम्नि ॥८२।४॥

વિશેષ નામમાં આવેલા ષ્ક અને સ્કને બદલે જનું ઉચ્ચારણ કરવું

ષ્ક—પોક્ષરં—પુષ્કરમ્—પોખર—તળાવ

પોક્ષરિણી—પુષ્કરિણી—પોખરણી, વાવડી, જેમાં કમળો ઉગતાં હોય
એવો જલાશય—કમલિની

નિક્ષં—નિષ્કમ્—પ્રાચીન કાળે ચાલતો સોનાનો સિંહો અથવા સોનું

સ્ક—જંધો—સ્કન્ધઃ—ખાંધ

જંધાવારો—સ્કન્ધાવારઃ—સેનાનો પડાવ

અવજંધો—અવસ્કન્દઃ—ધાડ પાડવી

નીચેના શબ્દો વિશેષ નામરૂપ નથી તેથી તેમાં જનું ઉચ્ચારણ ન થાય.

દુક્કરં—દુષ્કરમ્—દુષ્કર

નિક્કંપં—નિષ્કમ્પમ્—નિષ્કંપ

નિક્કઓ—નિષ્કયઃ—ક્રીમત

નમોક્કારો—નમસ્કારઃ—નમસ્કાર

સક્કયં—સંસ્કૃતમ્—સંસ્કૃત

સક્કારો—સંસ્કારઃ—સંસ્કાર

તક્કરો—તસ્કરઃ—તસ્કર—ઠાકર, ચેર.

शुष्क-स्कन्दे वा ॥८२।५॥

શુષ્ક અને સ્કન્દ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું એટલે ષ્ક અને સ્કનું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સુજં, સુકં—શુષ્કમ્—સુખું અથવા સુકું—કપડું મૂકવયું કે કપડા સૂતાના
જંધો, કંદો—સ્કન્દઃ—શંકરનો પુત્ર કાર્તિકેય.

क्ष्वेटकादौ ॥८२।६॥

ક્ષ્વેટક વગેરે શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનનું જ ઉચ્ચારણ કરવું.

જોડઓ—ક્ષ્વેટકઃ—વિષ—ઝેર

જોડઓ—ક્ષ્વેટકઃ—નખથી ચામડીનું દબાવું.

લોહઓ-સ્ફોટક:-ફેલ્ડો, ફેડો

લેહઓ-સ્ફેટક:-નાશ કર્તા, નાશક-ફેડનાર

લેહિઓ-સ્ફેટિક: ,, ,, ,,

સ્થાણૌ અહરે ॥૮૨।૭॥

સ્થાણ શબ્દનો હર-મહાદેવ-અર્થ ન હોય ત્યારે તેના સંયુક્ત વ્યંજનનું
 જ ઉચ્ચારણ કરવું.

સ્થાણ-સ્થાણ:-ઝાડનું સ્થિર રહેલું ઢૂંઢું

નીચેના સ્થાણ શબ્દનો ‘મહાદેવ’ અર્થ છે તેથી તેમાં જ ન બોલાય.

સ્થાણો રેહા-સ્થાણો: રેહા-મહાદેવના કપાળમાં રહેલી રેખા-ચંદ્રરેખા.

સ્તમ્ભે સ્તઃ વા ॥૮૨।૮॥

સ્તમ્ભ નામના કે ધાતુના સ્તનું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સ્તંભો, ધંભો-સ્તમ્ભ:સાકડા વગેરેના ખંભો કે થંભો-થભ-થાંભલો

થઠૌ અસ્પન્દે ॥૮૨।૯॥

સ્તમ્ભ નામનો કે ધાતુનો ‘નિશ્ચલતા-ખિલકુલ સ્પંદ વગરનું-હલનચલન
 વગરનું’-અર્થ હોય ત્યારે સ્તનાં થ અને ઠ એમ બે ઉચ્ચારણો વારાફરતી કરવાં.

થંભો, ઠંભો-સ્તમ્ભ:-થંભી જવું ખિલકુલ નિશ્ચળ થવું કે રહેવું

થંભિજ્ઞ, ઠંભિજ્ઞ-સ્તમ્ભતે-થંભી જાય છે-હલનચલન વગરનું અને છે.

રક્તે ગઃ વા ॥૮૨।૧૦॥

રક્ત શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

રમ્ગો-રક્ત:-રંગ્યો-રંગેલો

રત્તો-રક્ત:-રંગેલો-રાતો

શુલ્કે જ્ઞો વા ॥૮૨।૧૧॥

શુલ્ક ના લ્કનું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સુંગ, સુક્-શુલ્કમૂ-ચુંગી-દાણ-જકાત અથવા મૂલ્ય, કીમત, સરખાવો-

ચુંગીધરનો ‘ચુંગી’ શબ્દ.

કૃત્તિ-ચત્વરે ચઃ ॥૮૧૨॥૧૨॥

કૃત્તિ તથા ચત્વર શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું ચ ઉચ્ચારણ કરવું.

કિચ્ચી-કૃત્તિ:-કૃત્તિ-ચામડું. કૃતિવાસા:-ચામડાનું વસ્ત્ર પહેરનાર-
મહાદેવ

ચત્વરં-ચત્વરમ્-ચાચર, ચોક

ત્યઃ અચૈત્યે ॥૮૧૨॥૧૩॥

ચૈત્ય સિવાયના બીજા શબ્દના ત્ય ને અદ્દલે ચ બોલવો.

સત્ત્વં-સત્યમ્-સાચું

પત્ત્વઓ-પ્રત્યય:-પ્રત્યય-વિશ્વાસ

ચૈત્ય શબ્દનું ચડતું રૂપ થાય, અહીં ત્ય નો ચ ન થાય. ચૈત્ત્વં રૂપ પણ થાય છે.

પ્રત્યૂષે પશ્ચ હઃ વા ॥૮૧૨॥૧૪॥

પ્રત્યૂષ શબ્દના ત્ય ને અદ્દલે ચ બોલવો અને તે સાથે પ ને અદ્દલે હ વિકલ્પે બોલવો.

પત્તૂહો, પત્તૂસો-પ્રત્યૂષ:-પ્રાતઃકાળ

ત્વ-ધ્વ-ઘ્વ-ધ્વાં ચ-છ-જ-જ્ઞાઃ ક્વચિત્ ॥૮૧૨॥૧૫॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં ત્વ ને અદ્દલે ચ બોલાય છે, ધ્વ ને અદ્દલે છ બોલાય છે, ઘ્વ ને અદ્દલે જ અને ધ્વ ને અદ્દલે જ્ઞ બોલાય છે.

ત્વ-મોચ્ચા-મુક્ત્વા-ભોગવીને અથવા ભોજન કરીને

ળાન્ન-જ્ઞાત્વા-ભણીને

સોચ્ચા-શ્રુત્વા-સાંભળીને

ધ્વ-પિચ્છી-પૃથ્વી-પૃથ્વીનું રાજ્ય

ઘ્વ-વિજ્ઞ-વિદ્વાન્-વિદ્વાન

ધ્વ-બુજ્ઞા-બુદ્ધ્વા-બૂઝીને-ભણીને

“મોચ્ચા સચાલં ધિર્ચિછ વિજ્ઞં બુજ્ઞા અણન્નયગ્ગામી ।

ચદ્ધુણ, તવં કાઠં સંતી પત્તં સિવં પરમે” ॥

—શ્રીહેમચંદ્રના ગુરુ આ. દેવચંદ્રકૃત શાન્તિનાથચરિત્ર.

[મુત્કવા સકલાં પૃથ્વીં વિદ્વાન્ બુદ્ધ્વા અનન્યકગામી ।
ત્યક્ત્વા, તપઃ કૃત્વા શાન્તિઃ પ્રાપ્તઃ શિવં પરમમ્ ॥]

સમગ્ર પૃથ્વીના રાજ્યને ભોગવીને વિદ્વાન અને અનન્યગામી—માત્ર નિર્વાણપદે
જનારા—એવા શાંતિનાથ ભગવાન પરાંપર સમગ્ર—ખૂણીને પૃથ્વીના રાજ્યને તણ
દઈને, : તપ કરીને પરમપદરૂપ શિવને પામ્યા.

વૃથિકે શ્રેઃ ઝચુઃ વા ॥૮૧૨૧૬॥

વૃથિક શબ્દના શ્વિ ને બદલે વિકલ્પે ઝચુ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

વિચ્ચુઓ, વિંચુઓ, વિન્ચિઓ, વિંચિઓ—જુઓ—૮૧૧૨૫ તથા ૮૧૧૩૦—

વૃથિકઃ વીંછી. હિંદી વીઠ્ઠ કે વીઠ્ઠ.

છઃ અક્ષ્યાદૌ ॥૮૧૨૧૭॥

અક્ષિ વગેરે શબ્દના છ ને બદલે છ બોલવો, છ ન બોલવો.

અન્નિછ—અક્ષિ—આંખ

ઉચ્ચુ—ઇષ્ટુઃ—શેલડી કે શેરડી

લન્છી—લક્ષ્મીઃ—લક્ષ્મી—લાછ

કન્છો—કક્ષઃ—કાખ—હાથનું મૂળ

છીઅં—શુતમ્—છીંક

છીરં—ક્ષીરમ્—દૂધ

સરિન્છો—સદક્ષઃ—સમાન, તેના જેવો

વન્છો—વૃક્ષઃ—વૃક્ષ—ઝાડ

મન્ચિઆ—મક્ષિકા—મદિકા—માખી

છેત્તં—ક્ષેત્રમ્—ખેતર

કુહા—કુધ્ કે કુધા—ભૂખ

દન્છો—દક્ષઃ—કુશળ, હોશિયાર

કુન્છી—કુક્ષિઃ—કુક્ષિ—કૂખ—‘ત્રિશલા માતાની કૂખે મહાવીર જન્મ્યા’.

વન્છં—વક્ષઃ—છાતી

હુણ્ણો—હુણ્ણઃ—ચૂરો કરી નાખેલો—ખુખ વાપરેલો

કન્છા—કક્ષા—હાથીની જૂલને બાંધવાનું દોરકું અથવા કંદોરો

છારો—ક્ષારઃ—ખારો, ભરમ, ખાર—માત્સર્ય

કુચ્છેઅયં-કૌલેયકમ્-કેડે આંધેલ તરવાર વગેરે
 કુરો-કુર:-છરો, હજમનો અસ્ત્રો, પશુનો નખ, આણ
 ઉચ્છા-ઉક્ષન્-ઉક્ષા-બળદ, સાંઠ
 હયં-ક્ષતમ્-ધા, ક્ષત
 સારિચ્છં-સાદૃશ્યમ્-સરખાપણું

બહુલાંને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં છ ન હોવા છતાં સંયુક્ત વ્યંજનનો છ થઈ ગયેલ છે.

છદ્અં-સ્થગિતમ્-છાયેલું, ઢોકેલું

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ઇશુ શબ્દનું ઇક્ષૂ, ક્ષીરનું સ્ત્રી અને સાદૃશ્યનું સારિક્ષ રૂપ બની જાય છે અર્થાત્ આ પ્રયોગોમાં જ પણ બોલાય છે.

ક્ષમાયાં કૌ ॥૮૧૨।૧૮॥

જ્યારે ક્ષમા શબ્દનો ‘પૃથ્વી’ અર્થ હોય ત્યારે તેના ક્ષનો છ બોલાય છે.

હમા-ક્ષમા-પૃથ્વી

હમા-ક્ષ્મા પૃથ્વી

ક્ષમા અને ક્ષ્મા એ બંને શબ્દો સરખા હોવાથી ‘પૃથ્વી’ અર્થવાળા ક્ષમા શબ્દને પણ આ નિયમ લાગે છે. જ્યાં ક્ષમા કે ક્ષ્માનો અર્થ ‘પૃથ્વી’ ન હોય ત્યાં આ નિયમ લાગતો નથી.

હમા-ક્ષમા-સદન કરવું, ક્ષમા રાખવી.

ઋક્ષે વા ॥૮૧૨।૧૯॥

ઋક્ષ શબ્દના ક્ષને બદલે છ વિકલ્પે બોલવો.

રિચ્છં, રિક્ષ્વં-ઋક્ષમ્-નક્ષત્ર

રિચ્છો, રિક્ષો-ઋક્ષ:-રીંછ

ક્ષિપ્ત શબ્દને બદલે પ્રાકૃતમાં કૂહ શબ્દ વપરાય છે. તેની સિદ્ધિ ॥૮૧૨।૧૨॥ સૂત્ર દ્વારા સમજી લેવી. તેથી ક્ષિપ્ત ના ક્ષનો છ કરવાની જરૂર નથી.

ક્ષણઃ ઉત્સવે ॥૮૧૨।૨૦॥

‘ઉત્સવ’ અર્થવાળા ક્ષણ શબ્દના ક્ષનો છ બોલવો.

છળો-ક્ષણ:-ઉત્સવ મરાઠી-સળ

‘ક્ષણ’ શબ્દના ક્ષ માં ક અને ષ એ એ વર્ણો લળેલા છે તેમાંથી ॥૮૧૨.૭૭॥ યમ દ્વારા ક નો લોપ કરી દૃઈએ તો ષળ થાય અને પછી તે ઉપરથી સળ મરાઠી રૂપ સાધી શકાય.

ક્ષણ એટલે ‘સમય’ અર્થ હોય ત્યારે સળો પ્રયોગ કરવો પણ છળો પ્રયોગ કરવો.

હ્રસ્વાત્ ધ્ય-શ્ચ-ત્સ-પ્સામ્ અનિશ્ચલે ॥૮૧૨.૨૧॥

હ્રસ્વ સ્વર પછી તરત જ આવેલા ધ્ય, શ્ચ, ત્સ અને પ્સ ને બદલે છ ત્રવો, માત્ર એક ‘નિશ્ચલ’ શબ્દમાં આ નિયમ ન લાગે.

ધ્ય—પચ્છે—પથ્યમ્—પથ એટલે રસ્તો. જે વસ્તુ રસ્તામાં અથવા

છવનના રસ્તામાં હિતકારી હોય તે પથ્ય—હિતકારી

શ્ચ—પચ્છિમં—પશ્ચિમમ્—પશ્ચિમ દિશા, પશ્ચિમ દિશાનું, પાશ્ચાત્ય

ત્સ—ઉચ્છાહો—ઉત્સાહ:-ઉત્સાહ, ઉદ્વેગમાં દૃઢ સામર્થ્ય

પ્સ—અચ્છરા—અપ્સરા:-અપ્સરા—ઈંદ્રની સભામાં નાયનારી દેવી

નિશ્ચલ ને બદલે તો નિશ્ચલો પ્રયોગ થાય પણ નિશ્ચલો ન થાય.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ધ્ય ને બદલને ચ્ચ પણ વપરાય છે.

તત્ત્વં-તથ્યમ્-તથ્ય, તથાપ્રકારનું—સાચું

સામર્થ્ય-ઉત્સુક-ઉત્સવે વા ॥૮૧૨.૨૨॥

સામર્થ્ય, ઉત્સુક અને ઉત્સવ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું છ ઉચ્ચારણ હપે કરવું.

સામચ્છ, સામત્યં-સામર્થ્યમ્-સામર્થ્ય-શક્તિ

ઉચ્છુઓ, ઊસુઓ-ઉત્સુક:-ઉત્સુક

ઉચ્છવો, ઊસવો-ઉત્સવ:-ઓચ્છવ

સ્પૃહાયામ્ ॥૮૧૨.૨૩॥

સ્પૃહા શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો છ બોલવો.

છિહા-સ્પૃહા-સ્પૃહા-આકાંક્ષા

આ સૂત્રદ્વારા સ્પૃહાના સ્પૃનો 'છ' કરવાનું કહેલ હોવાથી ટારાપત્ર સૂત્રના વિધાન દ્વારા સ્પૃહાના સ્પૃનો ક ન થાય.

બહુલ અધિકારને લીધે નિસ્પૃહ^૧ શબ્દનું નિષ્પિહો રૂપ થાય છે અર્થાત્ આ પ્રયોગમાં સ્પૃનો છ થતો નથી.

ઘ-ઘ્ય-ઘ્યૌ જઃ ॥૮૧૨૧૪॥

ઘ, ઘ્ય અને ઘ્યૌને બદલે જ બોલાય છે.

ઘ—મઙ્ગ—મઘમ્—મદ્—ગાંડપણુ—પેદા કરનારું—મઘ

સઙ્ગા—સઘા—એસવાનું સ્થાન

અવઙ્ગ—અવઘમ્—પાપ—નહીં બોલવા યોગ્ય

વેઙ્ગો—વૈઘઃ—વૈઘ

ભુર્ઘ—ભુતિઃ—પ્રકાશ

જોઘો—ઘોતઃ ,

ઘ્ય—જઙ્ગો—જઘ્યઃ—નિતવા યોગ્ય

સેઙ્ગા—ઘઘ્યા—સેઙ્ગ—પથારી

ઘ્યૌ—મઙ્ગા—માર્યા—ભારત—સ્ત્રી

કઙ્ગ—કાર્યમ્—કાઙ્ગ—કામ

વઙ્ગ—વર્યમ્—ઉત્તમ

પઙ્ગાઓ—પર્યાયઃ—પર્યાય—વારો, પરિણામ

પઙ્ગલ્લ—પર્યાપ્તમ્—પૂરતું

મઙ્ગાયા—મર્યાદા—મર્યાદા

માર્યા શબ્દનું મારિઆ એવું પણ ઉચ્ચારણ થાય છે. જુઓ, ॥૮૧૨૧૦૭॥

અભિમન્યૌ જ-ઙ્ગૌ વા ॥૮૧૨૧૫॥

અભિમન્યુ શબ્દના ન્ય નું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે થાય છે તથા જ ઉચ્ચારણ પણ વિકલ્પે થાય છે.

૧. નિરુ+સ્પૃહઃ દ્વારા નિષ્પિહો રૂપ આ પ્રમાણે સાધી શકાય—નિરુ+સ્પૃહઃ—આ શબ્દમાં રુ નો લોપ કરવો, પછી મ્નો લોપ કરવો, પછી ણના ક્રનો ઇ કરવો અને પને એવડો કરવો—નિરુ+સ્પૃહઃ—નિષ્પિહો—નિષ્પિહો નિષ્પિહો.

અહિમજ્જ, અહિમજ્જ, અહિમન્નૂ-અમિમન્નુઃ-અહિમન્નુ-ભીમનો પુત્ર
આ વિધાન એકલા મન્નુ શબ્દને ન લાગે એથી મન્નુઃતું મન્નૂ ઉચ્ચારણુ
જ થાય. પણ મજ્જ કે મજ્જૂ ઉચ્ચારણુ ન થાય.

મન્નૂ એટલે યજ્ઞ, ક્રોધ, દીનતા.

સાધ્વસ-ધ્ય-હ્યાં જ્ઞઃ ॥૮૧૨૨૬॥

સાધ્વસ શબ્દના ધ્વતું જ્ઞ ઉચ્ચારણુ કરવું તથા ધ્ય અને હ્ય તું પણ જ્ઞ
ઉચ્ચારણુ કરવું.

સજ્ઞસં-સાધ્વસમ્-ડર-ખીક

ધ્ય-બજ્ઞણ-વધ્યતે-અઝાય છે-પંધાય છે

જ્ઞાણ-ધ્યાનમ્-ધ્યાન

રવજ્ઞાઓ-રવાધ્યાયઃ-રિપાધ્યાય-અણાવનારો-એઓ

સજ્ઞાઓ-સ્વાધ્યાયઃ-સ્વાધ્યાય

સજ્ઞ-સાધ્યમ્-સાધ્ય

વિજ્ઞો-વિન્ધ્યઃ-વિંધ્યાયળ નામનો પર્વત

હ્ય-સજ્ઞો-સજ્ઞઃ-સજ્ઞ-સહત કરી શકાય તેવો અથવા સજ્ઞ નામનો
પર્વત-સહાદ્રિ

મજ્ઞ-મઘ્મ-મારે માટે

ગુજ્ઞ-ગુહ્યમ્-ગૂંજુ-ગજ્જ-ખીરસું, ગુહ્ય-રહસ્યરૂપ-ગુપ્ત

જ્ઞજ્ઞ-નહ્યતિ-નાજે છે-બાધે છે.

ધ્વજે વા ॥૮૧૨૨૭॥

ધ્વજ શબ્દના ધ્વ તું જ્ઞ ઉચ્ચારણુ વિકલ્પે કરવું

જ્ઞઓ, ધઓ-ધ્વજઃ-ધ્વજ-ધ્વજ

ઇન્ધૌ જ્ઞા ॥૮૧૨૨૮॥

ઇન્ધૌ ધાતુના ન્ધ ને બદલે જ્ઞા ઉચ્ચારણુ કરવું

સમ્+ઇન્ધ્=સમિજ્ઞાઈ-સમિન્ધે-સારી રીતે તેજસ્વી થાય છે-ચળકે છે.

વિ+ઇન્ધ્=વિજ્ઞાઈ-વીન્ધે-વિશેષ તેજસ્વી થાય છે-વિશેષ ચળકે છે.

હેમ-૮

વૃત્ત-પ્રવૃત્ત-મૃત્તિકા-પત્તન-કદર્થિતે ટઃ ॥૮૧૨૧॥

વૃત્ત, પ્રવૃત્ત, મૃત્તિકા, પત્તન અને કદર્થિત એ બધા શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે એટલે ત્ત ને બદલે તથા ર્થ ને બદલે ટ બોલવો.

વટ્ટો-વૃત્તઃ-વાટો-ગોળાકાર

પયટ્ટો-પ્રવૃત્તઃ-પ્રવૃત્ત-પ્રવર્તેલો. પ્રવૃત્ત માંના પ્રને આ નિયમ ન લાગે

વૃત્ત શબ્દ લેવાથી પ્રવૃત્ત શબ્દ આવી જાય છે છતાં પ્રવૃત્ત શબ્દ મૂકીને આચાર્ય જણાવે છે કે નિવૃત્ત, સંવૃત્ત, પરાવૃત્ત વગેરે છેડે વૃત્ત શબ્દવાળા ખીજા શબ્દોને આ નિયમ ન લાગે

મટ્ટિઆ-મૃત્તિકા-માટી

પટ્ટણં-પત્તનમ્-પાટણુ-નગર

કયટ્ટિઓ-કદર્થિતઃ-કદર્થના પામેલો

ર્તસ્ય અધૂર્તાદૌ ॥૮૧૨૩૦॥

ધૂર્ત વગેરે શબ્દોને છોડી દઈને બાકીના શબ્દોના ર્તને બદલે ટ બોલવો.

કેવટ્ટો-કૈવર્તઃ-કે-પાણીમાં વર્ત-વર્તનારો-રહેનારો-વધારે સમય પાણીમાં રહેનારો-ધીવર, માછીમાર, અથવા નાવ ખેનારો-હાંકનારો-કેવટ્ટિયો

વટ્ટી-વર્તિઃ-અત્તી, વાટ-દીવાની વાટ

જટ્ટો-જર્તઃ-, એક દેશનું નામ, તે દેશનો નિવાસી-જાટ નામની એક જાત પવટ્ટ-પ્રવર્તેતે- પ્રવર્તે છે

વટ્ટુલં-વર્તુલમ્-વાટણું, ગોળ, વૃત્તાકાર

રાયવટ્ટયં-રાજવાર્તકમ્-રાજસંબંધી વાતો તથા ધરેણામાં વપરાતો વિશેષ

પ્રકારનો પશ્ચર-વિરાટજો રાજપટ્ટો રાજવર્તઃ (રાજાવર્તઃ)-દે. અમિ. કા.

૪ સળંગ શ્લો. ૧૦૬૬ (સ્ત્રીઓ રાજવરતની માળા પહેરે છે.)

નટ્ટ-નર્તકી-નર્તકી, નૃત્ય કરનારી

સંવટ્ટિઅં-સંવર્તિતમ્-એકત્રિત, સંવર્તયુક્ત

ધૂર્ત વગેરે જે જે શબ્દો આ નીચે બતાવેલા છે તેમના ર્ત નો ટ ન થાય, તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે—

ધુત્તો-ધૂર્તઃ-ધૂર્ત-ધુતારો-ધુઅ્યો

કિત્તી-કીર્તિઃ-કીર્તિ

વત્તા-વાર્તા-જેમાં કાઈનું વૃત્ત-જીવનકથા-આવે તે વાર્તા, કથા

આવત્તળં-આવર્તનમ્-ચક્રાકાર પ્રમણ

નિવત્તનં-નિવર્તનમ્-નિવૃત્તિ, જ્યાં પ્રવૃત્તિ બંધ થાય તે સ્થિતિ અથવા
પાછ વળવું

પવત્તનં-પ્રવર્તનમ્-પ્રવર્તન-પ્રવર્તવું

સંવત્તનં-સંવર્તનમ્-જ્યાં અનેક માર્ગ મળતા હોય તે સ્થાન

આવત્તઓ-આવર્તક:-ચક્રાકાર શ્રમણ કરનાર

નિવત્તઓ-નિવર્તક:-પાછા આવનાર, લોટનાર

નિવ્વત્તઓ-નિર્વર્તક:-ખનાવનાર

પવત્તઓ-પ્રવર્તક:-પ્રવૃત્તિ કરનાર

સંવત્તઓ-સંવર્તક:-વડવાનલ તથા બળદેવનું હળ-સંવર્તક

વત્તિઓ-વર્તિકા-અતી, સળી, કલમ

વત્તિઓ-વાર્તિક:-વાર્તા કહેનાર-કથાકાર

કત્તિઓ-કાર્તિક:-કાર્તિક માસ

ઉક્તિઓ-ઉત્કર્તિત:-કપાયેલો, છેદાયેલો

કત્તરી-કર્તરી-કાતર

મુત્તી-મૂર્તિ-મૂર્તિ

મુત્તો-મૂર્ત:-મૂર્ત, પ્રગટ-ગમે તે કોઈ ઇન્દ્રિય દ્વારા જાણાય તે

મુદ્દુત્તો મુદ્દર્ત:-મુદ્દર્ત

વાર્તા શબ્દને ઉપરના શબ્દોમાં ગણાવેલ છે એટલે તેનું વર્તા રૂપ થાય છે

બહુલંના અધિકારને લીધે વદ્યા રૂપ પણ થાય છે.

વૃન્તે ણ્ટઃ ॥૮૧૨।૩૧॥

વૃન્ત શબ્દના ન્તને બદલે ણ્ટ બોલવો.

વેણ્ટં-વૃન્તમ્-ખીંટ-ડીંટિયું-જેની નીચે ફળ લટકી રહે તે ખીંટ

તાલવેણ્ટં-તાલવૃન્તમ્-તાડના પાંદડાનો અનેલો પંખો.

વેંટના એ માટે જુઓ ॥૮૧૧।૧૩૯॥

ઠઃ અસ્થિ-વિસંસ્થુલે ॥૮૧૨।૩૨॥

અસ્થિ શબ્દના અને વિસંસ્થુલ શબ્દના સ્થને સ્થાને ઠ બોલવો.

અઠ્ઠી-અસ્થિ-અસ્થિ-હાડકું પ્રાકૃત ભાષામાં અઠ્ઠિ-અસ્થિ-શબ્દ

સ્ત્રીલિંગી પણ છે.

વિસંઠુલં-વિસંસ્થુલમ્-અવ્યવસ્થિત.

સ્ત્યાન-ચતુર્થ-અર્થે વા ॥૮૧૨૩૩॥

સ્ત્યાન, ચતુર્થ અને અર્થ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો વિકલ્પે ઠ બોલવો.

ટીળ, થીળ-સ્ત્યાનમ્-થીળું-ત્રીમી ગમેલું

ચરટ્ટો, ચરટ્ટા-ચતુર્થઃ-ચેથો

અટ્ટો-અર્થઃ-પ્રયોજન-અર્થ 'માટે' 'વાસ્તે' અર્થના સૂચક અહીં લેવો.

તેથી 'ધન' અર્થના બોધક 'અર્થ' શબ્દને આ નિયમ ન લાગે, તેથી જ

અત્યો-અથઃ-ધન-દોલત.

ષ્ટસ્ય અનુષ્ટ-૨ષ્ટા-સંદષ્ટે ॥૮૧૨૩૪॥

રષ્ટ્ર, ૨ષ્ટા અને સંદષ્ટ શબ્દોને છોડીને બીજા શબ્દોના ષ્ટને બદલે ઠ બોલવો.

લટ્ટી-ચષ્ટિઃ-લાટી-લાટી

મુટ્ટી-મુષ્ટિઃ-મૂટી, મૂંડ

દિટ્ટી-દૃષ્ટિઃ-દૃષ્ટિ-તજર

સિટ્ટી-સૃષ્ટિઃ-સર્જન, સર્જન કરાયેલ સ્રષ્ટિ-પૃથ્વી

સિટ્ટી-શિષ્ટિઃ-શાસન-શીખામણ

પુટ્ટો-પુષ્ટઃ-પુષ્ટ, પોષિયો

કટ્ટ-કષ્ટમ્-કષ્ટ-કાઠું, કુંખ

મુરટ્ટા-મુરાટ્ટાઃ-દેશનું નામ છે-'સોરઠ દેશ સોહામણો'

૨ટ્ટો-૨ષ્ટઃ-મિશ્રિત-પ્રિય-"આત્મજીને ભોજન ૪૪ છે"

અગિટ્ટ-અનિષ્ટમ્-અનિષ્ટ.

નાચેના શબ્દોમાં ઠ બોલાતો નથી :

રટ્ટો-રષ્ટ્રઃ-રેંટ

૨ટ્ટા-૨ષ્ટા-૨ેંટ.

૨ટ્ટાવુળ્લં વ-૨ષ્ટાવૂર્ણમિવ- ઇંટના ચૂર્ણની-ભૂકાની-જેમ

સંદટ્ટો-સંદષ્ટઃ-સારી રીતે દંશ-ડંખ-પામેલો

આ ત્રણ શબ્દો વર્જેલા છે તેથી તેમાં આ નિયમ ન લાગે.

ગર્તે ડઃ ॥૮૧૨૩૫॥

ગર્ત શબ્દના તૃનો ડ બોલવો.

ગટ્ટો-ગર્તઃ-ખાડો, ગદો.

ગટ્ટા-ગર્તા-ખાડ, હિંદી ગટા

સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે પ્રાકૃતમાં ગર્ત શબ્દ સ્ત્રીલિંગી પણ છે.

સંમર્દ-વિતર્દિ-વિચ્છર્દ-ચ્છર્દિ-કર્પર્દ-મર્દિતે ર્દસ્ય ॥૮૧૩૬॥

સંમર્દ, વિતર્દિ, વિચ્છર્દ, ચ્છર્દિ (ચ્છર્દિ નામ તથા છર્દ ધાતુ), કર્પર્દ અને મર્દિત શબ્દોના ર્દ ને અદ્વલે ડ બોલવો.

સંમટ્ટો સંમર્દ:-સંમર્દ, ભીંસ, સાંકડ, છાતીએ છાતી લિંસાય એવી ભીડ
વિઅટ્ટી-વિતર્દિ:-જેમાં લાકડાં જડેલાં છે એવી ચાર ખૂણાવાળી જમીન
અથવા ચાર ખૂણાવાળો ઓટલો

વિચ્છટ્ટો-વિચ્છર્દ:-વમન-ગિલટી

છટ્ટી-છર્દિ:- „ „

છટ્ટિઓ-છર્દિત:-છાંડેલો-છાંડેલો

છટ્ટડ-છર્દયતિ:-છાંડે છે, છાંડે છે. ખાતાં ખાતાં છાંડવું-પડવું મેલવું.

આ છટ્ટડ ૩૫ છટ્ટ-છર્દ ધાતુનું છે.

કર્પટ્ટો-કર્પર્દ:-કોડો

કર્પટ્ટિઓ-કર્પર્દિકા-કોડી, કવડી, કાવડિયું

મટ્ટિઓ-મર્દિત:-મર્દિત, મસળેલો અથવા મરડેલો

સંમટ્ટિઓ-સંમર્દિત:-મસળેલો-મર્દન કરેલો, યોગી નાખેલ.

ગર્દમે વા ॥૮૧૩૭॥

ગર્દમ શબ્દના ર્દ ને અદ્વલે ડ વિકલ્પે બોલવો.

ગટ્ટહો, ગટ્ટમો-ગર્દમ:-ગર્ધેડો, ગજો, મરાડી ગાઢવ.

કન્દરિકા-મિન્દિપાલે ણ્ડ; ॥૮૧૩૮॥

કન્દરિકા અને મિન્દિપાલ શબ્દના સંયુક્ત ન્દ ને અદ્વલે ણ્ડ બોલવો.

કણ્ડલિઆ-કન્દરિકા-કંદરા, ગુફા

મિણિંકાલો-મિન્દિપાલ:-ગોધણ

સ્તબ્ધે ઠ-ઠૌ ॥૮૧૩૯॥

સ્તબ્ધ શબ્દના સ્ત ને અદ્વલે ઠ બોલવો તથા બ્ધ ને અદ્વલે ઢ બોલવો.

ઠટ્ટા-સ્તબ્ધ:-નિશ્ચલ બિભેલો, હિંદી ઠાઠો “સૂરદાસ દ્વારે ઠાઠો આંધરો
મિલારી” આશ્રમમજનાવલિ પૃ. ૮૨ હિંદુસ્તાની મજન.

દગ્ધ-વિદગ્ધ-વૃદ્ધિ-વૃદ્ધે ઢઃ ॥૮૧૨૪૦॥

દગ્ધ, વિદગ્ધ, વૃદ્ધિ અને વૃદ્ધ શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનને અદલે ઢ બોલવો.

દહ્લો-દગ્ધઃ-દાહો, બળેલો.

વિઅહ્લો-વિદગ્ધઃ-વિશેષ બળેલો-પાકેલો અથવા વિદ્યા દ્વારા પાકેલો-ચતુર

વુહ્લો-વૃદ્ધિઃ-વધારો, વૃદ્ધિ, વધી-“બારનો બે વહિ આવી એક”

વુહ્લો-વૃદ્ધઃ-ખુદો, ઉંમર વગેરેથી વધેલો વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ વગેરે.

અહુલને લીધે વૃદ્ધ શબ્દનું કોઈ પ્રયોગમાં વિદ્ધ ઉચ્ચારણ પણ થાય છે.

વિદ્ધફ્ફનિરુચિઃ-વૃદ્ધકવિનિરુપિતમ્-વૃદ્ધ કવિઓએ-પ્રાચીન કવિઓએ-

નિરૂપેતુ.

શ્રદ્ધા-ઋદ્ધિ-મૂર્ધ્ન-અર્ધે અન્તે વા ॥૮૧૨૪૧॥

શ્રદ્ધા, ઋદ્ધિ, મૂર્ધન અને અર્ધ શબ્દમાં અંતે રહેલા સંયુક્ત વ્યંજનરૂપ ઢ કે ધ ને અદલે ઢ નું ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સદ્ધા, સદ્ધા-શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધા-શરધા

રહ્લો, રહ્લો-ઋદ્ધિઃ-રધ્ય-સંપત્તિ-રહીઆણું

રિહ્લો, રિહ્લો-ઋદ્ધિઃ

”

મુંદા-મુદ્ધા-મૂર્ધ્ના-મૂર્ધન-મુંડો-માયું

અર્ધ, અર્ધ-અર્ધમ્-અર્ધુ હિંદી-આધા

મ્ન-જ્ઞોઃ ણઃ ॥૮૧૨૪૨॥

મ્નને અને જ્ઞને અદલે ણ બોલવો.

મ્ન—નિષ્ણં-નિમ્નમ્-નેતુ, નાતું-નીચું

પ્રજ્ઞુણો-પ્રધુમ્નઃ-કામદેવ, પ્રધુમ્ન-શ્રીકૃષ્ણના પુત્રનું વિશેષ નામ.

જ્ઞ—જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન

સજ્ઞા-સંજ્ઞા-સાત-સંજ્ઞા-‘સનાભાઈ’ ‘સનિયો’

પજ્ઞા-પ્રજ્ઞા-પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ-‘પન્નાસાલ’ ‘પાનાચંદ’

વિજ્ઞાનમ્-વિજ્ઞાન-વિશેષ જ્ઞાન-નવી નવી શોધબોધોનું જ્ઞાન

પચ્ચાશત્-પચ્ચદશ-દત્તે ॥૮૧૨૪૩॥

પચ્ચાશત્, પચ્ચદશ અને દત્ત શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે જ બોલવો.

પણ્ણાસા-પચ્ચાશત્-પચ્ચાસ, પંચાસ, મરાડી-પન્નાસ

પણ્ણરહ-પચ્ચદશ-પન્નર-પંદર હિંદી પન્નરહ મરાડી પનરા

દિળ્ળ-દત્તમ્-દીધેધુ-હિંદી દીના, દીનિ-“હોને ન દીનિ ઉધારી”

ઉધારી-ઉધારી-નાગી, ન થવા દીનિ-દીધી. (આશ્રમભજનાવલી,
પૃ. ૮૩, હિંદી ભ૦ ૨૫.)

મન્યૌ ન્તઃ વા ॥૮૧૨૪૪॥

મન્યુ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે ન્ત વિકલ્પે બોલવો.

મંત્ર, મન્ત્ર, મન્ત-મન્યુઃ-અપરાધ.

સ્તસ્ય થઃ અસમસ્ત-સ્તમ્બે ॥૮૧૨૪૫॥

સ્ત ને બદલે થ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

હૃત્થો-હસ્તઃ-હાથ, હાથો, હથોડો, હથોડી, હથિયાન, હથોટી,

હિંદી હથિયાના-હાથમાં લેવું

થુઈ-સ્તુતિઃ-થોય-સ્તુતિ-જૈનપરંપરામાં ‘થોય’ શબ્દ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે

થોત્ત-સ્તોત્રમ્-સ્તોત્ર

થોઅં-સ્તોકમ્-સ્તોક-થોકું. ‘થોક’, ‘થોકેથોક’, થોકડો’ આ શબ્દો

સમૂહને પણ સૂચવે છે

પત્થરો-પ્રસ્તરઃ-પત્થર

અત્થિ-અસ્તિ-છે

સત્થિ-સ્વસ્તિ-કલ્યાણ. સુ+અસ્તિ-સારું છે

આ નિયમ સમસ્ત અને સ્તમ્બ શબ્દને લાગતો નથી.

સમન્નો-સમસ્તઃ-સામટું-અધું

તંબો-સ્તમ્બઃ-ડાંગ વગરનું વ્રક્ષ અથવા ધાન્યનો યુન્હો-કુંડાં.

સ્તવે વા ॥૮૧૨૪૬॥

સ્તવ શબ્દના સ્ત ને બદલે થ વિકલ્પે બોલવો.

થવો. તવો-સ્તવઃ-સ્તવન, સ્તુતિ

પર્ગસ્તે થ ટૌ ॥૮૧૨૪૭॥

પર્ગસ્ત શબ્દના સ્ત ને અદલે થ ઓલવો તથા ટ પણ ઓલવો.

પલ્લથો, પલ્લટ્ટો-પર્ગસ્ત; પલટો-પાલટો-ફરકાર 'પલાંડો-પલોંડો'
'દવાપાલટો' 'પાણીપાલટો'

વા ઉત્સાહે થો હશ્ચ રઃ ॥૮૧૨૪૮॥

ઉત્સાહ શબ્દના ત્સ નું થ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું અને થ ચ્ચારણ સાથે જ
ઉત્સાહ શબ્દના હ નું ર ઉચ્ચારણ કરવું.

ઉત્થારો, ઉઠ્ઠાહો-ઉત્સાહ:-ઉત્સાહ-ઉત્-ઉંચી જાતની, સાહ-સહનશક્તિ
-કઠણ પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે પણ જિંચી જાતની સહનશક્તિ.

આશ્લિષ્ટે લ-ધૌ ॥૮૧૨૪૯॥

આશ્લિષ્ટ શબ્દના શ્ત ને અદલે લ ઓલવો તથા સાથે જ ષ્ટ ને અદલે ધ ઓલવો.

આલિદ્ધો-આશ્લિષ્ટ:-આશ્લેષ કરેલો-મેટેલો-ચોટેલો

ચિહ્ને ન્થઃ વા ॥૮૧૨૫૦॥

ચિહ્ન શબ્દના હ્ ને અદલે વિકલ્પે ન્થ ઓલવો.

ચિન્ધં, ચિન્હં, ર્ન્ધં, ર્ણહં-ચિહ્નમ્-ચિહ્ન-નિશાન, લક્ષણ. ચીંધવું, ચેનચાળા.

મસ્મ-આત્મનઃ પઃ વા ॥૮૧૨૫૧॥

મસ્મન્ અને આત્મન્ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો પ વિકલ્પે ઓલવો.

મખ્ખો, મસ્સો-મસ્મન્-ભાપ, આપ, ભરમ.

અખ્ખા, અત્તા-આત્મા-આપ, આપા, આપણ, પોતે, આત્મા 'આતાલાઈ'

અખ્ખાળો, અત્તાળો-આત્માન:-આત્માઓ, આપણે

હમ-ક્રમોઃ ॥૮૧૨૫૨॥

હમ અને ક્રમ ને અદલે પ ઓલવો.

કુંપલં-કુહમલમ્-કુંપળ, કળી

રુપ્પિણી-રુક્મિણી-રુદ્ધમણી, રુદ્ધમણી-રુખીઆઈ વિશેષ નામ

રુપ્પી-રુક્મિન્-સોનાવાળું કે ચાંદીવાળું

રુન્મી, રુપ્પી-રુક્મી-રુદ્ધમ-સોનું કે રૂપું-રુક્મિન્-સોનાવાળું કે ચાંદીવાળું

પ્રાકૃતમાં કયાંક રુન્મી શબ્દ પણ વપરાય છે.

ઘ્વ-સ્વયોઃ ફઃ ॥૮૧૨૧૩॥

ઘ્વ અને સ્વ ને અદ્વે ફ ઓત્તાય છે.

ઘ્વ—પુષ્ક—પુષ્વમ્—પુષ્પ

સપ્ક—શશ્વમ્—ધાસ

નિષ્કેસો—નિષ્કેષઃ—પીલવું, પીસી નાખવું

નિષ્કાવો—નિષ્કાવઃ—વાલ અથવા ઝાલર નામનું ધાન્ય

સ્વ—ફંદળ—સ્વન્દનમ્—થોડું થોડું હલવું ચલવું

પાઙ્કિપદ્વી—પ્રતિસ્પર્ધિન્—પ્રતિસ્પર્ધી—હરીફ

અહુલાને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે. અને કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં તે લાગતો પણ નથી.

વિકલ્પે ફ થયો—બુહ્ષ્ફઈ, બુહ્ષ્ઈ—બૃહ્સ્પતિઃ—બૃહસ્પતિ, ગુરુ, હિંદી બીફે

ફ ન થયો—નિષ્વહો—નિષ્વૃહઃ—નિસ્પૃહ—સ્પૃહા વગરનો

નિષ્પુસંજ—નિષ્પુસનમ્—પુરુષત્વનો અભાવ

પરોપ્ચરં—પરસ્પરમ્—પરસ્પર

મીષ્મે ષ્મઃ ॥૮૧૨૧૪॥

મીષ્મ શબ્દના ષ્મ ને અદ્વે ફ કરવો.

મિષ્કો—મીષ્મઃ—ભીષ્મ, લયાનક અથવા વિશેષ નામ છે—‘ભીષ્મ પિતામહ’

શ્લેષ્મણિ વા ॥૮૧૨૧૫॥

શ્લેષ્મન્ શબ્દના ષ્મ નો ફ વિકલ્પે ઓલવો.

સંકો, સિલિમ્હો—શ્લેષ્મા—શ્લેષ્મન્—શ્લેષ્મ—શ્લેષ્મ—સળેષ્મ

તામ્ર-આમ્રે મ્વઃ ॥૮૧૨૧૬॥

તામ્ર અને આમ્ર શબ્દોના મ્વ ને અદ્વે મ્વ ઓલવો.

તમ્બં—તામ્રમ્—તાંબુ

અમ્બ—આમ્રમ્—આમ્રો

તંબિર અને અંબિર એ એ શબ્દો તે દેશ્ય પ્રાકૃતના છે એટલે તેમાં મ્વ નો મ્વ થયો છે એમ ન સમજવું. જુઓ, દંશીશબ્દસંગ્રહ વર્ગ ૨, ગા. ૫૬ તથા વર્ગ ૫, ગા. ૫.

હઃ મઃ વા ॥૮૧૫૭॥

હ ને અદલે મ વિકલ્પે ઓલવો.

જિભા, જીહ્વા—જિહ્વા—જીભ, પડજીભ

અવેસ્તાની ભાષામાં જિહ્વા ને અદલે હિજ્વા શબ્દ ઓલાય છે, તે જિહ્વા નું ઊલટું ઉચ્ચારણ છે

વા વિહલે વૌ વથ ॥૮૧૫૮॥

વિહલ શબ્દના હ નો મ વિકલ્પે ઓલવો તથા તે સાથે જ આદિના વિ ના વ ને અદલે મ વિકલ્પે ઓલવો એટલે વિ નો મિ વિકલ્પે ઓલવો.

મિમ્મલો—વિમ્મલો, વિહલો—વિહલઃ—વિહવલ—વાંફળ—ગભરાયેલો

વા ઝર્ધ્વે ॥૮૧૫૯॥

ઝર્ધ્વ ના ધ્વ નો મ વિકલ્પે ઓલવો.

ઝમ્—ઝર્ધ્વમ્—ઝિર્ધ્વ—ઝિભુ

ઝદ્—ઝર્ધ્વમ્—ઝિર્ધ્વ—ઝિ'ધુ

કશ્મીરે મ્મો વા ॥૮૧૬૦॥

કશ્મીર શબ્દના રમ નો મ્મ વિકલ્પે કરવો.

કમ્મારા | —કશ્મીરાઃ—કાશ્મીર દેશનું નામ છે
કમ્હારા

દેશવાચી નામ એકવચનમાં નહીં પણ બહુવચનમાં વપરાય છે
રમી ના ર નો આ થયેલ છે, જુઓ ૮૮૧૧૦૦

ન્મઃ મઃ ॥૮૧૬૧॥

ન્મ ને અદલે મ ઓલવો.

જમ્મો—જન્મન—જન્મ—જનમ

વમ્મહો—મન્મથઃ—મન્મથ—મનને મથનાર કામદેવ

મમ્મળં—મન્મતમ્—મન્મત—મમણુવું—અનુકરણ શબ્દ

ગ્મઃ વા ॥૮૧૨।૬૨॥

ગ્મ ને બદલે મ વિકલ્પે બોલવો.

જુમ્મં, જુગ્મં-યુગ્મમ્-જુમ્મો, જોડી-એકી સંખ્યા

તિમ્મં, તિગ્મં-તિગ્મમ્-તેગ, તેજદાર, તીખું

તરવારની ધાર વિશેષ 'તેજ' હોય છે તેથી 'તરવાર'ને 'તેગ' કહેવાય છે.
'તેગ'બહાદુર' નામ શિખોમાં પ્રચલિત છે.

બ્રહ્મચર્ય-તૂર્ય-સૌન્દર્ય-શૌણ્ડીર્યે ર્ચઃ રઃ ॥૮૧૨।૬૩॥

બ્રહ્મચર્ય, તૂર્ય, સૌન્દર્ય, શૌણ્ડીર્ય એ દરેક શબ્દના ર્ચ ને બદલે ર બોલવો.

વંમચેરં-વહ્મચર્યમ્-બ્રહ્મચર્ય

તૂરં-તૂર્યમ્-તૂર-વાજુ

સુન્દરં-સૌન્દર્યમ્-સૌન્દર્ય

સૌંડીરં-શૌણ્ડીર્યમ્-અળ

ધૈર્યે વા ॥૮૧૨।૬૪॥

ધૈર્ય શબ્દના ર્ચ નો ર વિકલ્પે બોલવો.

ધીરં-ધિજ્જં-ધૈર્ય, ધીરજ

'સૂર્ય' અર્થના વાયક સૂર અને સૂર્ય એમ બે સ્વતંત્ર શબ્દો જ સંસ્કૃત ભાષામાં છે એથી 'સૂર્ય' દ્વારા સૂર શબ્દને લાવવાની જરૂર નથી એટલે સૂર્ય ના ર્ચ નો ર કરવાની જરૂર નથી.

સૂરો-સૂરઃ-સૂર્ય

સુજો-સૂર્યઃ-સૂરજ

પર્યન્તે ॥૮૧૨।૬૫॥

પર્યન્ત શબ્દનો ર્ચ જ્યારે એ કાર (જુઓ ૮૧૧।૫૮) પછી આવેલો હોય ત્યારે તેનો-ર્ચ નો-ર બોલવો.

પેરંતો-પર્યન્તઃ-સીમા, છેડો પ્રાંત ભાગ, ત્યાં સુધી.

જ્યાં પર્યન્ત નો ર્ચ એ કાર પછી ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

પજ્જંતો-પર્યન્તઃ-પર્યાંત

આશ્ચર્ય ॥૮૧૨૬૬॥

આશ્ચર્ય શબ્દનો ચ' ન્યારે એ કાર (જુઓ ૮૧૧૫૮) પછી આવેલો હોય ત્યારે તેના ચ' ને બદલે ર ખોલવો.

અચ્છેરં-આશ્ચર્યમ્-અચ્છેરું, આશ્ચર્ય, અચરજ

અચ્છરિઅં આ શબ્દમાં એ કાર પછી ચ' નથી પણ અચ્છ ના અ કાર પછી છે તેથી 'ચ' ને બદલે ર ન થયો પણ ચ' ને બદલે રિઅ થઈ ગયો. જુઓ નીચેનું ૬૭મું સૂત્ર.

અતઃ રિઅ-અર-રિજ્જ-રીઅં ॥૮૧૨૬૭॥

આશ્ચર્ય શબ્દના અ પછી આવેલા ચ' ને બદલે રિઅ, અર, રિજ્જ અને રીઅ એવાં ચાર ઉચ્ચારણો વારાફરતી કરવાં.

અચ્છરિઅં, અચ્છઅરં. અચ્છરિજ્જં, અચ્છરીઅં-આશ્ચર્યમ્-આશ્ચર્ય

ન્યાં આશ્ચર્ય શબ્દના ચ નો છે થયેલો હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે પણ ઉપર જણાવેલો ૮૧૨૬૬ નો નિયમ લાગે-અચ્છેરં ।

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે છઃ ને બદલે લઃ કહ્યું હોત તો પણ કામ ચાલત, કેમકે ૮૧૨૮૯ મું સૂત્ર એક 'લ' નો ખેવડો 'હલ' કરવા રચેલ જ છે. સૂત્રકારને એવો વિચાર થયો હોય કે બહુલનો આશ્રય લઈ કદાચ કોઈ પ્રયોગ કરનાર ખેવડો 'હલ' ન પણ કરે માટે આ પ્રયોગમાં તો બહુલનો આશ્રય લઈને પણ એકવડો 'લ' ન જ થાય એમ જણાવવા ખેવડો 'હલ' કયો હોય એની કલ્પના કરી શકાય.

પર્યાસ્ત-પર્યાણ-સૌકુમાર્યે છઃ ॥૮૧૨૬૮॥

પર્યાસ્ત, પર્યાણ અને સૌકુમાર્ય શબ્દના ચ' ને બદલે લ્લ-ખેવડો લ્લ-ખોલવો.

પલ્લટ્ઠં-પર્યાસ્તમ્-પલટલું, પલટલું, ઊલટું

(જુઓ, ૮૧૨૪૭) પલ્લલ્લ-પર્યાસ્તમ્-પલટલું

પલ્લાણં-પર્યાણમ્-પલાણુ-ધોડા ઉપરનું પલાણુ

સૌઅમલ્લં-સૌકુમાર્યમ્	સુ'વાળાપણુ'-'વચ સોગમલ્લં' દશવૈકલિક સૂત્ર
સોગમલ્લં સૌકુમાર્યમ્	અધ્યયન ર ગાથા પાંચમી-ત્યજ સૌકુમાર્યમ્-
સૌકુમાર્યમ્	સુ'વાળાપને છોડ એટલે પરિશ્રમ કર-દુઃખ
	સહન કર

પ્રાકૃતમાં કુમાર અને કુમર એમ બન્ને શબ્દો પ્રચલિત છે. જુઓ ૮૧૧૧૩૫

'સૌકુમાર્યના' કે 'સૌકુમર્ય'ના 'કુ'ના 'ક' માટે જુઓ ૮૧૧૧૦૭

પલ્લટ્ઠ શબ્દનું પ્રાકૃત ભાષામાં પલ્લટ્ઠ ૩૫ થાય છે તથા પલિઝંક પણ થાય છે. પલ્લંકો, પલિઝંકો (જુઓ, ૮૧૧૦૭) -પર્યાઙ્ઃ-પલંગ, દોલિયો-જેમાં દોલો-ધવ-સુવે તે.

વૃહસ્પતિ-વનસ્પત્યોઃ સઃ વા ॥૮૧૨।૬૧॥

વૃહસ્પતિ તથા વનસ્પતિ શબ્દના સ્પતે અહલે વિકલ્પે સ ઓલવો.

વહસ્સઈ, વહ્ગ્ફઈ, મયસ્સઈ, મય્ગ્ફઈ (જુઓ, ૮૧૨।૭૩૭)-વૃહસ્પતિઃ-અહરપતિ, શ્રેષ્ઠતત્ત્વર અથવા દેવેનો શુરુ.

વળસ્સઈ, વળ્ગ્ફઈ-વનસ્પતિઃ-વનસ્પતિ

વાષ્પે હઃ અશ્રુણિ ॥૮૧૨।૭૦॥

વાષ્પ શબ્દનો 'આંસુ' અર્થ હોય ત્યારે વ્ષ નો હ ઓલવો.

વાહ્નો-વાષ્પઃ-આંસુ

“વાહસલિલવદ્દેણ ઉલ્લેઈ” (જુઓ ૮૧૧।૮૨)

વાષ્પસલિલપ્રવાદેણ આર્દ્રયતિ-આંસુરૂપ પાણીના પ્રવાહ વડે આળું કરે છે-બીનું કરે છે.

‘આફ’ અથ હોય ત્યારે વાષ્પ શબ્દનું વ્ષ્ફ રૂપ થાય છે.

વ્ષ્ફો-વાષ્પઃ-આફ

કાર્ષાપણે ॥૮૧૨।૭૧॥

કાર્ષાપણ શબ્દના ર્ષ ને અહલે હ ઓલવો.

કાહાવળો-કાર્ષાપણઃ-સોનાનો સિંકો

કાર્ષાપણ શબ્દનું પણ કહાવળ રૂપ અને છે અથવા કાર્ષાપણ શબ્દમાં પ્રથમ કા નો ક (જુઓ, ૮૧૧।૮૪) કર્યા પછી આ નિયમ વડે ર્ષનો હ કરવાથી પણ કહાવળ રૂપ થઈ શકે છે.

અથવા કાર્ષાપણ અને કાર્ષાપણ અન્તે શબ્દોને એકસરખા માનીને આ નિયમ દ્વારા કાર્ષાપણનું કહાવળ રૂપ સાધી લેવું.

અથવા “एकदेशविकृतम् अनन्यवत्” જે શબ્દ, મૂળ શબ્દની એટલે સૂત્રમાં બતાવેલ શબ્દની જેવો હોય છતાં પોતાના એક ભાગમાં બહુ થોડો ફેરફાર ધરાવતો હોય તે પણ મૂળ શબ્દ જ માનાય છે, તે ન્યાયના નિયમ વડે કાર્ષાપણ અને કર્ષાપણ એ અન્તે શબ્દો વિશે પણ સમજવું અર્થાત આ ન્યાય દ્વારા આ નિયમ કાર્ષાપણ શબ્દને પણ લાગે.

दुःख-दक्षिण-तीर्थे वा ॥८१२।७२॥

દુઃખ, દક્ષિણ અને તીર્થ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો હ વિકલ્પે ઓલવો.

દુહં, દુઃખં-દુઃખ, દખ્મ-દુહવવું-દુખવવું-દુઃખ દેવું

પરદુઃખે દુઃખિણા વિરલા-પરદુઃખે દુઃખિતા વિરલાઃ-ખીખાંતા દુઃખે દુઃખી થનારા વિરલા હોય છે

દાહિણો, દક્ષિણો-દક્ષિણ:-ડાહો અથવા જમણો
તૂહં, તિત્થં-તીર્થમ્-તીર્થ-ઓવારો.

કૂષ્માણ્ડયાં ષ્મ: લસ્તુ ણ્ડો વા ॥૮૧૨।૭૩॥

કૂષ્માણ્ડી શબ્દના ષ્મ નો હ ઓલવો તથા ણ્ડ નો તે લ વિકલ્પે ઓલવો.
કોહલી, કોહંડી-કૂષ્માણ્ડી-કોળી-કોળા નામના ફળની વેલ

પક્ષમ-શ્મ-ષ્મ-સ્મ-હ્માં મ્હ: ॥૮૧૨।૭૪॥

પક્ષમ્ શબ્દના ષ્મ નો મ્હ ઓલવો તથા કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલા શ્મ,
શ્મ, સ્મ અને હ્ય એ દરેકનું મ્હ ઉચ્ચારણ કરવું.

પમ્હં-પક્ષમન્-પાંપણુ (એ૦ ૧૦);

પમ્હાઈં-પક્ષમાણિ-પાંપણો (અ૦ ૧૦)

પમ્હલ્લોઅણા-પક્ષમલ્લોચના-પાંપણુયુક્ત આંખોવાળી

શ્મ-કુમ્હાણો-કુશ્માન:- કોઈ દેશનું નામ છે

કમ્હારા-કશ્મીરા:-કાશ્મીર દેશ

ષ્મ-ગિમ્હો-ગ્રીષ્મ:-ગ્રીષ્મ ઋતુ

અમ્હા-અમા-ગિનું-ગરમ-મૂળ ધાતુ ક્રય ડુગ્ધ-પીડા-તાપ-દાહ થવો

સ્મ-અમ્હારિસો-અસ્માદશ:-અમારા સરખો

વિમ્હઓ-વિસ્મય:-વિસ્મય-વિસ્મો-આશ્ચર્ય

હ્ય-વમ્હા-વ્રહ્મન્-અહા

સુમ્હા-સુચ્ચા:-કોઈ દેશનું નામ છે

વમ્હણો-વ્રાહ્મણ:-બ્રાહ્મણ

વમ્હચેરં-વ્રહ્મચર્યમ્-બ્રહ્મચર્ય

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બહુલ અધિકારને લીધે હ્ય ને બદલે સ્મ ઉચ્ચારણ પણ થાય છે.

સ્મ-વમ્મણો-વ્રાહ્મણ:-બ્રાહ્મણ

વમ્મચેરં-વ્રહ્મચર્યમ્-બ્રહ્મચર્ય

સિમ્મો-શ્લેષ્મન્-શ્લેષ્મ-સળેખમ.

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં તે સ્મ તથા સ્મ નો મ્હ થતો પણ નથી.

રસ્સી-રશ્મિ:-બળદની કે ઘોડાની રાશ

સરો-સ્મર:-કામદેવ

સૂક્ષ્મ-રન-ણ-સ્ન-હ-હ-ક્ષ્ણાં પ્હઃ ॥૮૨॥૭૫॥

સૂક્ષ્મ શબ્દના ક્ષ્મ નો પ્હ ઉચ્ચાર કરવો તથા કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલા રન, ણ, સ્ન, હ, હૂળ અને ક્ષ્ણ ને બદલે પ્હ ઉચ્ચાર કરવો.

સપ્તહં-સૂક્ષ્મમ્-સૂક્ષ્મ, 'નાનું સૂનું'એ પ્રયોગમાં આવતા 'સૂનું' શબ્દને સપ્તહસાથે સરખાવો.

રન—પણ્નો—પ્રશ્નઃ—પ્રશ્ન

સિણ્નો—શિશ્નઃ—લિંગ

ણ—વિણ્હ—વિણ્ણઃ—વિણ્ણ દેવ

જિણ્હ—જિણ્ણઃ—ગિતનાર, જીતવાના સ્વભાવવાળો

કણ્નો—કૃણ્ણઃ—કૃણ્ણ વિશેષ નામ અથવા 'કૃણ્ણ' વર્ણ

ઉણ્ણીસં—ઉણ્ણીષમ્—પાઘડી

સ્ન—જોણ્હા—જ્યોત્સ્ના—ચંદ્ર વગેરેનો પ્રકાશ

પ્હાઓ—સ્નાતઃ—ન્હાયેલો—ન્હાયો—સ્નાન કરેલો

પણ્હુઓ—પ્રસ્નુતઃ—પાનો આવવો—સ્ત્રીએને છાતીમાં 'દૂધ'નો પાનો આવે છે—ઉભરો આવે તે.

હ—વણ્નો—વહ્નિઃ—અગ્નિ. આદિવાસીની ભાષામાં 'વહ્નિ' શબ્દ સાંભળ્યો છે

જણ્હ—જહ્નુઃ—જહ્નુ નામનો રાગ

હૂળ—પુવ્વણ્નો—પૂર્વાહૂળઃ—દિવસનો પૂર્વ ભાગ પૂર્વ+અહન્ અહન્—દિવસ

અવરણ્નો—અપરાહૂળઃ—દિવસનો અપર ભાગ—અપર+અહન્

ક્ષ્ણ—સપ્તહં—સ્લક્ષ્ણમ્—નાનું સૂનું. મરાઠી લહાનસહાન શબ્દને સ્લક્ષ્ણ સાથે સરખાવો.

તિણ્હં—તીક્ષ્ણમ્—તીક્ષ્ણ—તીક્ષ્ણ—અણ્ણીવાળું

જ્યારે કૃણ્ણ અને કૃત્સ્ન શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનની વચ્ચે ર આવેલી જાય છે ત્યારે—કસિણો—કૃણ્ણઃ—કાળા રંગવાળો. કસિણો—કૃત્સ્નઃ—સમગ્ર અથવા બધું—એવાં રૂપો થાય છે. કૃત્સ્ન ના કસિણ માટે જુઓ, ૮૨/૧૦૪ અને જ્યારે વચ્ચે ર ન આવે ત્યારે એ બન્ને શબ્દોનું આ નિયમ વડે કપ્ત્ત રૂપ થાય છે.

જ્યારે કૃણ્ણ શબ્દનો વિશેષનામરૂપ અર્થ હોય—કૃણ્ણ—વાસુદેવ—અર્થ હોય ત્યારે તેનું કપ્ત્ત રૂપ આ નિયમ દ્વારા થાય છે.

હઃ લહઃ ॥૮૧૨।૭૬॥

હ ને અદ્વે લહ એમ ઊત્પટું ઉચ્ચારણ કરવું.

કલ્હારં-કલ્હારમ્-ધોળું કમળ

પલ્હાઓ-પ્રહ્લાદઃ-પ્રહ્લાદ વિશેષ નામ છે અથવા વિશેષ આનંદ.

ક-ગ-ટ-ડ-ત-દ-પ-શ-પ-સ-ઁ-ક-)(પામ્ ઝઘ્ઘ્ લુક્ ॥૮૧૨।૭૭॥

શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનોની પૂર્વમાં આવેલા ક, ગ, ટ, ડ, ત, દ, પ, શ, ષ, સ, ઁ, ક, ઁ, ળ,)(પ તથા)(ક — આટલા વ્યંજનોનો લોપ થઈ જાય છે.

ક્-મુક્તં-મુક્તમ્-મોજન કરેલું અથવા મોગવેલું

સિત્થં-સિક્થમ્-મીણ

ગૂ-દુદ્ધં-દુગ્ધમ્-દૂધ અથવા દોહેલું

મુદ્ધં-મુગ્ધમ્-મુગ્ધ-મોહ પામેલું

દ્ધ-છપ્પઓ-ષ્ઠપદઃ-છ પગવાળો ભમરો અથવા છ ચરણવાળો છરપો

નામનો છંદ

કફલં-કટફલમ્-કાયફળ

દ્ધ-સ્વર્ગો-સ્વર્ગઃ-ખાંડું^૧ તલવાર

સઙ્ગો-ષઙ્ગઃ-સાત સ્વરોમાંનો પ્રથમ સ્વર

ત્-ઉપ્પલં-ઉત્પલમ્-ઉપળું-કમળ

ઉપ્પાઓ-ઉત્પાદઃ-ઉત્પાદ-પેદાશ-ઉત્પન્ન થવું

ઉપ્પાઓ-ઉત્પાતઃ-ઉત્પત્તન-ઝીર્વગમન-ઝીઘે ઊપડવું-ઝીઘે ઊડવું

૧ ખડલુંને લીધે સંયુક્ત વ્યંજનોની પાછળ આવેલા એવો સ્વર્ગનો ગ લોપાય ત્યારે ‘ખાંડું’ શબ્દ સાધી શકાય—સ્વર્ગ-સ્વર્ગ-સ્વર્ગ-સ્વર્ગ-અત્યારે પણ ગરાસિયા વગેરે કેટલીક કોમોના લોકો ‘ખાંડું’ લઈને પરણવા જાય છે. કેટલીક કથાઓમાં કન્યાઓ ‘ખાંડા’ સાથે પરણ્યાની હકીકત આવે છે.

ભાષામાં સ્વર્ગ શબ્દ ‘વળી ગયેલું’ અથવા ‘નમી ગયેલું’ અર્થમાં પ્રચલિત છે. જેમ તરવાર સીધી નથી હોતી પણ ‘વળી ગયેલ’ હોય છે તેમ જ ‘ઘડો’ વગેરે વાસણ બરાબર ન મુકાયેલ હોય તેને ‘ખાંડું’ કહેવામાં આવે છે. માણસ પણ શરીરની અપેક્ષાએ દેખાવમાં સીધો ન દેખાતો હોય પણ થોડો વળી ગયેલો દેખાતો હોય તો તેને ‘ખાંડો’ કહેવામાં આવે છે.

૬—મગ્ન-મદ્ગુઃ—જલકાક-પાણીના કાગડો

મોમ્ગરો—મુદ્ગરઃ—મોગરી, ચુરમું ખાંડવાની મોગરી અથવા

હથોડાના આકારનું એક પ્રકારનું શસ્ત્ર

૭—ગુત્તો—ગુપ્તઃ—સૂતેલો

ગુત્તો—ગુપ્તઃ—ગુપ્ત-છુપાયેલો, ગપત કરી ગયેલ-છુપાવી રાખેલ અથવા સુરક્ષિત

૮—લ્પહ-શ્લક્ષ્ણમ્—નાનુસનું, મરાઠી—લહાન

ળિચ્ચલો—નિથલઃ—નિશ્ચલ, સ્થિર. ચલ—ચલતા, નિદ્ર—વગરનો—ચંચલતા

વગરનો

ચુઅહ—ધ્રોતતે—ઝરે છે. ચુએ છે—ચુવે છે—રૂપકે છે

૯—ગોઢી—ગોષ્ઠિઃ—જ્યાં ગાયોની સ્થિતિ હોય તે સ્થાનનાં થતી વાતચીત—ગોઠ

છઢો—ઘટઃ—છડો, છડો

નિદ્દુરા—નિષ્ઠુરઃ—નિષ્ઠુર, દયા વિનાનો

૧૦—સ્વલિઓ—સ્વલિતઃ—ખડના પામેલો

નેહો—સ્નેહઃ—સ્નેહ

૧૧—સ્વ—દુષ્સ્વ—દુ—સ્વમ્—દુઃખ

૨)(૧—અંતઃપ્રાઓ—અન્તઃ(પાતઃ—અન્તરપાત—વચ્ચે પડતું—વચ્ચે આવી જતું.

અથઃ મ-ન-યામ્ ॥૮૧૨૭૮॥

શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનોની પાછળ આવેલા મ્, ન્ અને ય્ એટલા વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ થતું નથી એટલે લોપ થઈ જાય છે.

મ્—જુગ્મં—યુગમમ્—જુગ્મો—ખેડી સંખ્યા અગર ખેની જોડી

રસ્તી—રજિમઃ—રસ્તી, દોરડું, રાશ

સરો—સ્મરઃ—કામદેવ

સેરં—સ્મેરમ્—નિકરવર, ખીલવાના સ્વભાવવાળું

૧ ‘ર’કારને સ્થાને આ વર્ણ થયેલ છે. એની આકૃતિ વજની જેવી છે એટલે એ વચ્ચેથી સાંકડો છે. આ જિહ્વામૂલીય વર્ણ છે અને ‘ક’ તથા ‘ખ’ની પૂર્વે જ આવે છે તથા આ વર્ણનું ઉચ્ચારણ વિસર્ગને મળતું આવે છે.

૨ ‘ર’કારને સ્થાને આ વર્ણ થયેલ છે એની આકૃતિ ઢાંધીના કુંભસ્થળ જેવી છે. આ વર્ણને લિપધ્માનીય કહેવામાં આવે છે અને તેનું સ્થાન ઓઠ છે તથા આ વર્ણ ‘પ’ તથા ‘ફ’ની પૂર્વે જ આવે છે તથા આ વર્ણનું ઉચ્ચારણ વિસર્ગને મળતું આવે છે.

હેમ-૯

ન—નગ્નો—નગ્નઃ—નાગો—કપડાં વગરનો, લુચ્ચો
લગ્નો—લગ્નઃ—લાગેલો

૨—સામા—શ્યામા—શ્યામા—સ્ત્રી

કુહડં—કુલ્લમ્—ભીંત
વાહો—વ્યાધઃ—શિકારી

સર્વત્ર લ-વ-રામ્ અવન્દ્રે ॥૮૧૨૭૯॥

સંયુક્ત વ્યંજનોમાં આગળ રહેલા કે પાછળ રહેલા લ, વ-વ, તથા ર એ વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ થતું નથી. આ નિયમ એક માત્ર વન્દ્ર શબ્દને લાગતો નથી.

લ આગળ—ઉક્કા—ઉલ્કા—ઉલ્કા—જવાળા

વક્કલં—વલ્કલમ્—વાગલ—ઝાડની છાલ

વ આગળ—સદ્દો—શબ્દઃ—સાદ—શબ્દ

અદ્દો—અબ્દઃ—વર્ષ—સંવત્સર, મેઘ

લોદ્દઓ—લુબ્ધકઃ—લોભી, શિકારી

ર આગળ—અર્કો—અર્કઃ—સૂર્ય, આકડો

વર્ગો—વર્ગઃ—વર્ગ—વિભાગ

લ પાછળ—સળ્હં—જલક્ષ્ણમ્—સૂતું—નાતુંસૂતું

વિક્કવો—વિકલવઃ—વ્યાકુળતા—એચેની

વ પાછળ—પક્કં, પિક્કં—પક્કમ્—પાકેલું

ધત્થો—ધ્વસ્તઃ—ધ્વંસ પામેલ—નાશ થયેલ

ર પાછળ—ચક્કં—ચક્કમ્—ચક્ર—ચાક—ચાકડો, પૈડું

ગહો—ગ્રહઃ—ગ્રહ—શની, રવિ વગેરે ગ્રહ

રત્તી—રાત્રિઃ—રાત

કોઈકોઈ પ્રયોગોમાં આગળનો લોપ તથા પાછળનો લોપ એમ બન્ને તરફના લોપનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં પ્રયોગાનુસારે આગળનો, પાછળનો કે વારાફરતી એમ બન્નેનો લોપ કરીને રૂપો સાધવાં.

ઉદ્વિગ્ન શબ્દમાં ઉપર જણાવેલા ૭૭ મા નિયમ દ્વારા આગળના ૬નો લોપ પ્રાપ્ત છે અને આ નિયમ દ્વારા પાછળના ૬નો લોપ પણ પ્રાપ્ત છે ત્યાં આગળનો લોપ કરવો—૬નો લોપ કરવો ઉદ્વિગ્નો પણ પાછળનો લોપ કરી ઉદ્વિગ્નો રૂપ ન કરવું—એ રૂપ દ્વારા અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી.

એ જ રીતે કલ્મષનું કમ્મસ યનાવણું પણ ઉપરના ૭૮ મા સૂત્ર દ્વારા મૂનો લોપ કરી કલ્મસ ન યનાવણું.

સર્વનું સર્વ યનાવણું પણ વનો લોપ કરી સર ન યનાવણું.

જ્યાં આગણા વ્યંજનના તથા પાછલા વ્યંજનના એમ બન્ને વ્યંજનના લોપનો પ્રસંગ આવે એટલે જ્યાં એ લોપનો પ્રસંગ આવે ત્યાં આગળના વ્યંજનના લોપનાં ઉદાહરણ—

માત્ર દનો લોપ—ચિઝ્ઞો—દ્વિગુણઃ—અમણે
બીઓ—દ્વિતીયઃ—ખીન્ને

માત્ર લનો લોપ—સુઘ્વં—સુલ્ભમ્—ધાસનું દોરડું
સુઘ્વં— „ — „ „

અહીં વનો કે વનો લોપ ન થયો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ લોપના પ્રસંગે પાછળના લોપનાં ઉદાહરણ—

માત્ર યનો લોપ—કઘ્વં—કાઘ્યમ્—કાઘ્ય
ફુલ્લા—કુલ્યા—ધોરિયો
મઢ્ઠં—માલ્યમ્—માળા

માત્ર વનો લોપ—દિઓ—દ્વિવઃ—દ્વિ+પ—દ્વિ—એવડે, વ—પીનારો—એવડે—મુખ વડે અને
સઢં વડે પીનારો હાથી

દિઓ—દ્વિજઃ—આઘણ
દુઆઈ—દ્વિજાતિઃ—આઘણ

કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં તો વારાફરતી લોપ થાય છે એટલે કોઈ પ્રયોગમાં આગળના વ્યંજનનો લોપ થાય છે અને કોઈ પ્રયોગમાં પાછળના વ્યંજનનો લોપ થાય છે અર્થાત્ એમ વારાફરતી લોપ થઈ જાય છે—

પાછળના નનો લોપ—ઉઘિવ્ગ્નો—ઉઘિગ્નઃ—ઉઘિગ્ન

આગળના ગનો લોપ—ઉઘિવ્ગ્નો— „ „

આગળના દનો લોપ—વારં—દ્વારમ્—વારણું

આગળના દનો લોપ—ચિઝ્ઞો અથવા બીઓ—દ્વિતીયઃ—ખીન્ને

પાછળના વનો લોપ—વારં— „ „

પાછળના વનો લોપ—દુઘ્ઞો—દ્વિતીયઃ—ખીન્ને

વન્દ્ર શબ્દને આ નિયમ લાગતો નથી.

પ્રાકૃતમાં આ શબ્દ વિજ્ઞતીય સંયુક્ત વ્યંજનવાળો છે તેથી બિલકુલ સંસ્કૃતની જેવો જણાય છે. આ શબ્દના રનો લોપ નીચેના ૮૧૨૮૦ સૂત્રથી પણ ન કરવો. કેમકે આ સૂત્ર દ્વારા રના લોપનો નિષેધ કરેલો છે. જે નીચેના નિયમ દ્વારા આ શબ્દના દ્રના રનો લોપ વિકલ્પે કરવામાં આવે તો આ સૂત્રમાં નિષેધ કરવો તદ્દન નકામો જ થાય. એટલે આ રીતે વિચાર કરીને વન્દ્રંના રનો લોપ કોઈ પણ નિયમ દ્વારા નિત્યે તેમજ વિકલ્પે પણ ન થઈ શકે અર્થાત્ વન્દ્રંનું વંદ રૂપ થઈ જ ન શકે.

વન્દ્રં-વૃન્દ, સમુદ્ર, ટોળું જુઓ હૈં ઉણાદિ સૂત્ર ૩૮૭

મારવાડી ભાષામાં પરણવા જનાર વરને વિંદ કહે છે અને વદ્ધને વિંદણી કહે છે. પરણવા જનાર ઘણે ભાગે ટોળામાં હોય છે.

દ્રે રો ન વા ॥૮૧૨૮૦॥

શબ્દના દ્રના રનો લોપ વિકલ્પે કરવો.

ચંદો, ચન્દ્રો-ચન્દ્રઃ-ચંદ્રમા

રુદ્ધો, રુદ્રો-રુદ્રઃ-શિવ, રુદ્ર-ભયંકર

મદ્દં, મદ્રં-મદ્રમ્-સુંદર, કલ્યાણકારી

સમુદ્ધો, સમુદ્રો-સમુદ્રઃ-સમુદ્ર-દરિયો

પ્રાકૃત ભાષામાં વિજ્ઞતીય સંયુક્ત વ્યંજનો વપરાતા નથી એવો સામાન્ય નિયમ છે છતાં નિયમો દ્વારા વિહિત કરવામાં આવેલા એવા કેટલાક વિજ્ઞતીય સંયુક્ત વ્યંજનો પણ વપરાય છે. જેમકે—

ન્હ (જુઓ, ૮૧૨૭૪)

ળહ (જુઓ, ૮૧૨૭૫)

લ્હ (જુઓ, ૮૧૨૭૬)

દ્ર (જુઓ, ૮૧૨૮૦)

સંસ્કૃતનો દ્વદ (પાણીનો ધરો) શબ્દ વ્યત્યય થવાને લીધે દ્રહ થઈ જાય છે. અને આ નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં તેનાં બે રૂપો બને છે—દ્રહો, દહો.

કેટલાક વैयाકરણો પ્રાકૃતમાં એકલું દ્રહો રૂપ જ માને છે, દહો નહીં.

કોઈ વैयाકરણ દ્રહ રૂપને પણ સંસ્કૃતનું રૂપ માને છે.

‘તરુણ પુરુષ’ અર્થના સૂચક ‘વૌદ્રહ-જુવાન’ વગેરે શબ્દો હમેશાં દ્ર વાળા જ છે અને તે દેશ્ય પ્રાકૃતના જ છે. જેમકે—

સિવજંતુ વૌદ્રહીઓ વૌદ્રહમ્મિ પડિઆ-શિક્ષન્તાં તરુણ્યઃ તરુણદ્વં પતિતાઃ
તરુણરૂપ-‘જુવાન’રૂપ-પાણીના ધરામાં પડેલી યુવતિઓ શીખો.

ધાત્ર્યામ્ ॥૮૧૨ા૮૧॥

ધાત્રી શબ્દના ર નો લોપ વિકલ્પે કરવો.

ધત્તી તથા ધારી, ધાત્રી-ધાત્રી-ધવરાવનારી માતા-ધાવ માતા.

ધાત્રી શબ્દમાં ॥૮૧૧ા૮૧॥ નિયમ વડે હ્રસ્વ કરી દેવાથી ધત્તી રૂપ પણુ બનશે.

ધાત્રી, ધાર્દ-ધાત્રી-શબ્દમાં પહેલાં રેફનો લોપ કરવાથી ધાર્તી રૂપ બનશે.

ધારી-ધાત્રી શબ્દમાં ત નો લોપ કરી દેવાથી ધારી રૂપ બનશે.

ધાર્દ-ધાત્રી શબ્દના ત નો અને ર નો (૮૧૨ા૭૭) તથા (૮૧૨ા૭૮) લોપ

કરવાથી ધાર્દ રૂપ થશે.

ધાત્રી એટલે ધાવ માતા અથવા તમામ જીવોને ધારણ કરનારી પૃથ્વી.

તીક્ષ્ણે ણઃ ॥૮૧૨ા૮૨॥

તીક્ષ્ણ શબ્દના ણ નો લોપ વિકલ્પે કરવો.

તિણ્હં, તિક્ષ્ણં-તીક્ષ્ણમ્-તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણુ-તીક્ષ્ણું અથવા તીક્ષ્ણં

જ્ઞઃ જઃ ॥૮૧૨ા૮૩॥

જ્ઞ અને જ્ઞ એ બે વિભત્તીય વ્યંજનો ભેગા થવાથી જ્ઞ વ્યંજન બનેલ છે એટલે જ્ઞ સંયુક્ત વ્યંજન જ છે.

જ્ઞ (જ્ઞ) માંના જ્ઞ નો લોપ કરવો, જ્ઞ નો લોપ કરવાથી વ્યાજી જ રહેશે તેથી મથીત્ જ્ઞ ને બદલે વિકલ્પે જ બોલવો.

જાણં, જાણં-જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન

સવ્વજ્ઞો, સવ્વજ્ઞ-સર્વજ્ઞઃ-અધી વસ્તુઓનું ત્રણે કાળનું જ્ઞાન ધરાવનાર

અપ્પવ્વજ્ઞો, અપ્પવ્વજ્ઞ-અલ્પજ્ઞઃ-થોડું જાણનાર

અપ્પવ્વજ્ઞો, અપ્પવ્વજ્ઞ-આત્મજ્ઞઃ-આત્મજ્ઞ-આત્માને જાણનાર

દદ્ધવ્વજ્ઞો, દદ્ધવ્વજ્ઞ-દૈવજ્ઞઃ-દૈવને જાણનારો

ઈંગિઅજ્જો, ઈંગિઅણ્—ઈક્કિતજ્ઞઃ—ઈંગિતને જાણનારો—શરીરના અવયવો
દ્વારા કરવામાં આવતા સંકેતને જાણનારો

મણોજ્જં, મણોણ્—મનોજ્ઞમ્—મન વડે જણાય તે—સુંદર

અહિજ્જો, અહિણ્—અભિજ્ઞઃ—સારી રીતે જાણકાર

વજ્જા, વણ્ણા—વજ્ઞા—વ્રજ્ઞા—બુદ્ધિ

અજ્જા, આણા—આજ્ઞા—આજ્ઞા

સંજ્ઞા, સણ્ણા—સંજ્ઞા—સંજ્ઞા—સાન

અહુત્તને લીધે કાઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

વિણ્ણાણં—વિજ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાન—વિશેષ જ્ઞાન અહીં, વિજાણં રૂપ ન જ થાય

મધ્યાહ્ને ॥૮૧૮૪॥

મધ્યાહ્ન શબ્દના હ નો લોપ વિકલ્પે કરવો.

મજ્ઞન્ને, મજ્ઞણ્—દ્વિવસનો મધ્ય લાગ—ખરો બપોર-

દશાર્હે ॥૮૧૮૫॥

દશાર્હે શબ્દના હ નો લોપ કરવો.

દસારો—દશાર્હેઃ—એક વંશનું નામ—જે વંશમાં દશ વ્યક્તિઓ પૂજવા
યોગ્ય થયેલ હોય તેવો વંશ

ઉપરનું ૮૧૮૪ સૂત્ર અને આ ૮૧૮૫ સૂત્ર—આ બંને સૂત્રો સાથે કરી
શકાય એમ છે પણ ૮૧૮૪ સૂત્રમાં વિકલ્પે વિધાન કરવાનું છે અને આ
૮૧૮૫ માં સૂત્રમાં વિકલ્પે વિધાન કરવાનું નથી, એમ આ બંને સૂત્રોનાં જુદી
જુદી જાતનાં વિધાન હોવાથી આ બંને સૂત્રોને જુદાં જુદાં ગણાવેલાં છે.

આદેઃ શ્મશ્રુ-શ્મશાને ॥૮૧૮૬॥

શ્મશ્રુ અને શ્મશાન એ પ્રત્યેક શબ્દના આદિના શૂનો લોપ કરવો.

માસૂ, મંસૂ, મસ્સૂ—શ્મશ્રુ—દાઢીમૂછ. જુઓ, ॥૮૧૮૬॥

મસાણં—શ્મશાનમ્—મસાણુ, મહાણુ

શબોને કે શવોને એટલે—મુડદાઓને જ્યાં બાળવામાં કે દાટવામાં આવે
તે સ્થાન—જગ્યા—નું નામ ‘શ્મશાન’ છે ‘શવ’ શબ્દનું ત્વરિત ઉચ્ચારણ ‘શ્વ’ થયું,
પછી ‘શ્વ’નું ‘શ્મ’ થયું અને ‘શયન’ શબ્દનું શાન્ત ઉચ્ચારણ થયું, એ રીતે શવ
તથા શયન એ બે શબ્દના સંયોગથી ‘શ્મશાન’ શબ્દ પેદા થયેલ છે એમ નિરુક્ત-
કારની કલ્પના છે, ‘શવશયન’નો અર્થ જોતાં આ કલ્પના અનુચિત જણાતી નથી.

આર્પ પ્રાકૃતમાં શ્મશાન શબ્દનાં સીઆણં, મુસાણં એમ બે રૂપો પણ થાય છે.

इचः हरिश्चन्द्रे ॥८१८७॥

हरिश्चन्द्र शब्दना च नो लोप करवो, लोप कर्मा पक्षी अ आक्षी रहे छे.

हरिचंदो-हरिश्चन्द्रः-એક સત્યનાદી પ્રાચીન રાગનનું નામ

रात्रौ वा ॥८१८८॥

रात्रि शब्दना च नो लोप विकल्पे करवो, लोप कर्मा पक्षी मात्र इ आक्षी रहे.

રાઈ, રત્તી-રાત્રિ:-રાત

આ. હેમચંદ્ર જણાવે છે કે વિશ્રાંતિરૂપ સુખ આપે તે રાત્રિ=રાત્રિઃ ।

આ શબ્દમાં મૂળ 'રા-દેવુ' ધાતુ અને ત્રિ પ્રત્યય કલ્પાયેલ છે.

अनादौ शेषा-ऽऽदेशयोः द्वित्वम् ॥८१८९॥

જે વ્યંજન અનાદિમાં આવેલો હોય અને સંયુક્ત વ્યંજનમાંથી એક વ્યંજનનો લોપ થતાં શેષ-આક્ષી-અયેલો-રહેલો-હોય તેનું દ્વિત્વ-મેવડું ઉચ્ચારણ-થાય છે. તથા જે વ્યંજન અનાદિમાં આવેલો હોય અને આદેશરૂપ થયેલો હોય એટલે કોઈ વ્યંજનને સ્થાને આદેશરૂપ થયેલ હોય-તેનું પણ દ્વિત્વ થાય છે.

शेष — कल्पतरु, कपतरू-कल्पतरुः-કલ્પવૃક્ષ

मुत्त-मुतं-मुक्तम्-भाषेत्, ભોગવેલું

दुद्धं-दुधं-दुग्धम्-दूध, દોહેલું

नगो-नगो-नग्नः-નાગો-કપડાં વિનાનો-કપડાં નહીં પહેરનાર-અથવા

વિચારની દૃષ્ટિએ સદ્વિચાર હીન-નાગો-લુચ્ચો

उक्ता-उका-उल्का-ઉલ્કા-જ્વાળા

अक्को-अको-अर्कः-સૂર્ય, આકડો

मुखो-मुखो-मूर्खः-મૂર્ખ

આદેશ-उको, उका, दट्टो-दट्टः-ડાંમેલો, ડાંખ મારેલો-અહીં ક આદેશ છે જુઓ ૮૧૨૨.

जक्खो-यक्षः-यक्ष-અહીં જ આદેશ છે જુઓ ૮૧૨૩.

रगो-रगो-रक्तः-રંગેલો-અહીં ર આદેશ છે જુઓ ૮૧૨૪.

किर्चा-कृत्तिः-कृत्ति-ચામડું-અહીં ચ આદેશ છે જુઓ ૮૧૨૫.

रुप्प-सोनावाणुं, ચાંદીવાણું-અહીં પ આદેશ છે જુઓ ૮૧૨૫.

અહુતન લીધે કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

કસિળો-કૃત્તન:-‘અધુ’-અહીં ન નેા જ આદેશરૂપ છે તો પણ દ્વિત્વ ન થયો.
એથી કસિળ-કરિળ્લો રૂપ ન થાય

સ્થલિઅં-સ્થલિતમ્	આ ત્રણે પ્રયોગોમાં સ્થ તથા ય આદેશરૂપ છે તો
ધેરો-અથિર:	પણ આદિમાં આવેલા છે. તેથી દ્વિત્વ ન થયું.
સ્થમો-સ્તમ્મ:	

જે શબ્દોમાં શેષ અક્ષર જ, સંયુક્ત વ્યંજનરૂપ હોય તથા આદેશ જ સંયુક્ત વ્યંજનરૂપ હોય ત્યાં જે વ્યંજન છે જ તેથી સંયુક્ત વ્યંજનનું દ્વિત્વ ન થાય એટલે જે વ્યંજનના બીજા જે વ્યંજન ન થાય.

વિચ્છુઓ-વૃશ્ચિક:	આ બંને પ્રયોગોમાં આદેશરૂપ વ્ચ અને ષડ બંને સંયુક્ત વ્યંજન જ છે. તેથી તેમનું દ્વિત્વ ન થાય.
મિળિડવાલો-મિળિડવાલ:	

એટલે વ્ચનું વ્ચ્ચ ન થાય તથા ષડનું ષ્ષ્ઠ ન થાય.

દ્વિતીય-તુર્યયોઃ ઉપરિ પૂર્વો ॥૮।૨।૧૦॥

જ્યાં જ્યાં વર્ગના બીજા શેષરૂપ કે આદેશરૂપ વ્યંજનનું એટલે સ્થ છ ઠ ધ અને ફ નું દ્વિત્વ થાય ત્યાં બધે જ સ્થ ને બદલે ક્ષ, છ ને બદલે જ્ઞ, ઠ ને બદલે ઢ, ધ્ય ને બદલે ત્થ અને ફ ને બદલે વ્ફ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

તથા જ્યાં જ્યાં વર્ગના ચોથા શેષરૂપ કે આદેશરૂપ વ્યંજનનું એટલે ષ, ઝ, ઙ, ઘ, અને મ નું દ્વિત્વ થયેલું હોય ત્યાં બધે જ ષ ને બદલે ષ્ઞ, ઝ ને બદલે જ્ઞ, ઙ ને બદલે ઙ્ઞ, ઘ ને બદલે ઘ્ઘ અને મ ને બદલે મ્મ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

શેષ-વચ્ચાણં નું વચ્ચાણં-વ્યાખ્યાનમ્-વ્યાખ્યાન-વખાણ

વધ્ધો નું વધ્ધો-વ્યાધ્ધ:-વાધ

મુચ્છા નું મુચ્છા-મૂચ્છા-મૂર્છા

નિક્ષ્ણો નું નિક્ષ્ણો-નિર્ક્ષ્ણ:-ઝરણ

કટ્ટં નું કટ્ટં-કાઠ્ઠમ્-કાઠ્ઠ, લાકટ્ટં

તિથ્થં નું તિથ્થં-તીર્થમ્-તીર્થ

નિધ્ધણો નું નિધ્ધણો-નિર્ધ્ધતઃ-દરિદ્ર

ગુપ્તં નું ગુપ્તં-ગુપ્તમ્-પગની ધુત્તી

નિમ્મરો નું નિમ્મરો-નિર્મર:-પૂર્ણ, ભરપૂર

આદેશ-જચ્ચો નું જચ્ચો-યક્ષ:-યક્ષ

ઘ નું ઉદાહરણ નથી

અક્ષરી નું અક્ષરી-અક્ષિ-આંછ-આંખ
 મક્ષ્મં નું મક્ષ્મં-મધ્યમ્-મધ્ય
 પટ્ટી નું પટ્ટી-પૃષ્ઠી-પીઠ
 વુઢો નું વુઢો-વૃદ્ધઃ-વૃદ્ધ-ધરડો
 હૃથો નું હૃથો-હસ્તઃ-હાથ
 આલિષ્વો નું આલિદ્વો-આપ્લિષ્ટઃ-આપ્લેષ કરેલો, બેટેલો
 પુષ્કં નું પુષ્કં-પુષ્પમ્-પુષ્પ-ફૂલ
 મિમ્મલો નું મિમ્મલો-વિહલો-વ્યાકુળ
 ઓઝ્ઝલં નું ઓઝ્ઝલં-ઉદ્ઝલમ્-ઉલ્ખલ-ખાંણિયો-ખાંડણિયો.

આ શબ્દમાં ૮૧૧૮ સૂત્રથી દિત્વ થયું છે

નઝ્ઝા નું નઝ્ઝા-નઝ્ઝા-નઝ્ઝાઃ-નખો-આ પ્રયોગમાં ૮૧૧૯ સૂત્રથી
 દિત્વ થયું છે

સમાસ-ઝઝ-ઢઢો-કપિષ્વજઃ-વાનર દ્વીપના એક રાજાનું નામ, જેનો ધ્વજ
 કપિના નિશાનવાળો છે તે અર્જુન-આ શબ્દમાં ૮૧૧૭
 સૂત્રથી દિત્વ થયું છે

ઝાઓ-ઝાતઃ-ખોટેલો. આ પ્રયોગમાં કોઈ વ્યંજન સાથે જોડાએલ હોઈ તે
 વ્યંજનનો લોપ થતા બાકી રહેલ જ નથી પણ સ્વાભાવિક છે તેથી શેષરૂપ નથી
 તેમજ કોઈ વ્યંજનને બદલે જ થયેલ નથી પણ મૂળથી જ જ છે તેથી આદેશરૂપ
 પણ નથી એ કારણથી આ નિયમ ન લાગે.

દીર્ઘે વા ॥૮૧૧॥૧૧॥

દીર્ઘ શબ્દમાં ઈને બદલે ઈ થાય ત્યારે તેનું ઈ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.
 જ્યારે ઈ ઉચ્ચારણ ન થાય ત્યારે ઈનો ર લોપાર્થ જતાં બાકી રહેલ ઈનો
 હ થાય છે.

દીઘો, દિઘો, દીહો-દીર્ઘઃ-લાંબું.

ન દીર્ઘાનુસ્વારાત્ ॥૮૧૧॥૧૨॥

લાક્ષણિક-કોઈ નિયમથી શબ્દમાં થયેલ-દીર્ઘ સ્વર હોય અથવા શબ્દમાં
 અલાક્ષણિક-સ્વાભાવિક રીતે-દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે બંને જાતના દીર્ઘ પછી આવેલા
 કોઈ વ્યંજનનું દિત્વ થતું નથી. તેમ કોઈ નિયમથી શબ્દમાં અનુસ્વાર થયેલ

હોય અથવા શબ્દમાં સ્વાભાવિક રીતે અનુસ્વાર હોય તો તે અન્ને જાતના અનુસ્વાર પછી આવેલા કોઈ વ્યંજનનું દ્વિત્વ થતું નથી.

લાક્ષણિક દીર્ઘ-ઋદ્ધો-ક્ષિપ્ત:-ફે'કેલો

નીસાસો-નિઃશ્વાસ:-નિશ્વાસ

ફાસો-સ્પર્શ:-સ્પર્શ

અલાક્ષણિક દીર્ઘ-વાસ-પાર્શ્વ-પાર્શ્વ-પડખું, જૈનતીર્થ'કરનું એક વિશેષ નામ પાર્શ્વનાથ

સીસં-શીર્ષમ્-નરતક

ઈસગો-ઈશ્વર:-ઈશ્વર

વેસો-દેશ્ય:-શત્રુ

લાસં-લાસ્યમ્-એક પ્રકારનું નૃત્ય

આસં-આસ્યમ્-મુખ

પેસો-પ્રેષ્ય:-દાસ, નોકર

આંમાલં-અવમાલ્યમ્-નકામી ચીજ

આળા-આજ્ઞા-આજ્ઞા

આળત્તી-આજ્ઞાપ્તિ:-આજ્ઞા

આળવણં-આજ્ઞાપતમ્-જાણાવવું તે

લાક્ષણિક અનુસ્વાર-તંસં-ત્રયસમ્-ત્રાંસુ-ત્રિકોણ-ત્રણ ખુણાવાળું જુઓ ૮૧૧૨૬

અલાક્ષણિક અનુસ્વાર-સંજ્ઞા-સન્ધ્યા-સંધ્યા

વિંજ્ઞો-વિન્ધ્ય:-એ નામનો પર્વત

કંસાલો-કાંસ્યાલ:-કાંસામાંથી બનાવેલ કોઈ પ્રકારનું વાજું
-કાંસીજીવ

ર-હો: ॥૮૧૨૧૩॥

કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલા ર તથા હ તું દ્વિત્વ થતું નથી.

સુન્દરં-સૌન્દર્યમ્-સુંદરતા-સુન્દરં તું સુન્દરં ન થાય-એ જ પ્રમાણે

બમ્હચેરં-વ્રહ્મચર્યમ્-બ્રહ્મચર્ય-ના ર તું દ્વિત્વ ન થાય-એ જ રીતે-

પેરંતં પર્યન્તમ્-ત્યાં સુધી-ના ર તું પણ દ્વિત્વ ન થાય.

શેષ-વિહલો-વિહલ:-વિહવલ-વિહલો તું વિહવલ ન થાય.

આદેશ-કહાવણો-કાર્ષાવણ:-સિહ્વો-કહાવણો તુ કહાવણો ન થાય.

રેફ અર્થે જ આદેશરૂપ મળે છે પણ કયાંય શેષરૂપ મળતો નથી તેથી આ નિયમમાં આદેશરૂપ એવા એકલા રેફનું ઉદાહરણ આપેલું છે.

ઘૃષ્ટઘુમ્ને ન્નઃ ॥૮૨।૧૪॥

ઘૃષ્ટઘુમ્ન શબ્દના આદેશરૂપ ન્નનું દ્વિત્વ ન થાય.

ઘટ્ટજ્જુળો-ઘૃષ્ટઘુમ્નઃ-એ વિશેષ નામ છે. ઘૃષ્ટઘુમ્નઃ નુ ઘટ્ટજ્જુળો ન થ.ય.

કર્ણિકારે વા ॥૮૨।૧૫॥

કર્ણિકાર શબ્દના શેષરૂપ ન્નનું દ્વિત્વ વિકલ્પે થાય છે.

કર્ણિઆરો, કર્ણિઆરો-કર્ણિકારઃ-કરેણુનું ઝાડ

દ્વપ્તે ॥૮૨।૧૬॥

દ્વપ્ત શબ્દના શેષરૂપ એટલે સમાંથી બચેલા તનું દ્વિત્વ ન થાય.

દરિઅસીદ્દેણ-દરિતસીદ્દેણ-દ્વપ્તસિદ્દેણ-દર્પવાળા સિંહ વડે-આ પ્રયોગમાં

દ્વપ્ત નું દરિત ન થાય પણ દરિત થાય.

સમાસે વા ॥૮૨।૧૭॥

સમાસમાં આવેલા શબ્દોના શેષરૂપ તથા આદેશરૂપ વ્યંજનોનું વિકલ્પે દ્વિત્વ થાય છે.

નદગામો, નદગામો-નદીગ્રામઃ-નદીકાંડાનું ગામ

કુસુમપયરો, કુસુમપયરો-કુસુમપ્રકરઃ-ફૂલોનો પગર-સમૂહ

દેવત્થુઈ, દેવત્થુઈ-દેવસ્તુતિઃ-દેવની સ્તુતિ

હરવ્વંદા, હરવ્વંદા-હર-સ્કન્દૌ-હર અને સ્કન્દ

આળાલવ્વંદા, આળાલવ્વંદા-આનાલસ્તમ્મઃ-હાથીને બાંધવાનો ચાંબલો.

અહુલ્લં અધિકારને લીધે શબ્દોના ને વ્યંજનો શેષરૂપ ન હોય અને આદેશરૂપ પણ ન હોય ત્યાં પણ આ નિયમ લાગે છે.

સપિવાસો, સપિવાસો-સપિવાસઃ-પ્યાસવાળો

બદ્ધફલો, બદ્ધફલોઃ-બદ્ધફલઃ-જેમાં ફળ બાંધાયેલ છે તે વૃક્ષ.

મલયસિહરવ્વંદા, મલયસિહરવ્વંદા-મલયસિંહરવ્વંદા-મલય પર્વતના

શિખરનો ભાગ

પમ્મુકકં, પમુકં-પ્રમુક્તમ્-સારી રીતે મુક્ત થયેલ

અદંસણં, અદંસણં-અદર્શનમ્-ન દેખાય તે

પઙ્કિલં, પઙ્કિલં-પ્રતિકૂલમ્-પ્રતિકૂળ
તેલ્લોકકં, તેલ્લોકકં-ત્રેલોક્યમ્-ત્રણ લોક-સ્વર્ગલોક, મર્ત્યલોક અને
પાતાળલોક. આવા બીજા અનેક શબ્દો સમજી લેવા.

તૈલાદૌ ॥૮૨॥૧૮॥

તૈલ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા અંત્ય વ્યંજનનું કે અનન્ત્ય-અંદરના-વ્યંજનનું
દ્વિત્વ પ્રયોગાનુસારે થાય છે.

અન્ત્ય- તૈલ્લં-તૈલમ્-તેલ

મંડુકાં-મણ્ઢકઃ-મેંડક-ટેડકા

વેઇલ્લં-વિચકિલમ્-મેલા નામની વેલનું ફૂલ

ઉઝ્જૂ-ઋજુઃ-સરળ

વિજ્ઞા-જ્ઞીઢા-જ્ઞાન

વહુત્ત-પ્રમૂતમ્-પહુત-પ્રહુત્-પ્રૂત

સોત્ત-સ્રોતસ્-પ્રવાહ

પેમ્મં-પ્રેમન્-પ્રેમ

અનન્ત્ય-જુઘ્વણ-યૌવનમ્-જ્યેષ્ઠન, યૌવન

આર્ષ પ્રાકૃતમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

પઙ્કિસોઑ-પ્રતિસ્રોતઃ-સામે પ્રવાહ

વિસોઑસિઑ-વિશ્રોત્તસિકા-શંકા, વહેમ

સેવાદૌ વા ॥૮૨॥૧૯॥

સેવા વગેરે શબ્દોમાં આવેલા અંત્ય વ્યંજનનું કે અનન્ત્ય વ્યંજનનું
પ્રયોગાનુસારે દ્વિત્વ વિકલ્પે થાય છે.

અંત્ય-સેવા, સેવા-સેવા

નેટ્ટ, નીંડે-માળો-પ બીનો માળો

નક્ષા, નહા-નક્ષાઃ-નખે

નિહિતો, નિહિઓ-નિહિતઃ-મૂકેલો

વાહિતો, વાહિઓ-વ્યાહતઃ-બોલાવેલો

માઠકં, માઠઅં-મૃદુકમ્-મૃદુ-નરમ

એકો, એઓ-એકઃ-એક

કોઝહલ્લં, કોઝહલ્-કૌતૂહલમ્ કુતૂહલ

વાઝલ્લો, વાઝલો-વ્યાકુલઃ-અથ ચિત્તવાળો, ચિંતાતુર

થુલ્લો, થોરો-સ્થૂલઃ-સ્થૂલ-ખડો

હુત્તં, હુઅં-હૂતમ્ હોમેલુ

દૃવ્વં, દૃવ્વં-દૈવમ્-નશીવ્ય-માગ્ય

તુણિહકો, તુણિહો-તૂણીકઃ-મૌન ધારણ કરનાર-ચૂપ રહેનાર

મુકો, મૂઓ-મૂકઃ-મૂક

લ્લખ્ણૂ, લ્લખ્ણૂ-સ્થાણુઃ-મહાદેવ, હુંહું

ચિણ્ણં, ચીણં-સ્ત્યાનમ્-થીણ્ણું, થીણ ગયેલું

અનન્ત્ય-અમ્હવ્કેરં, અમ્હકેરં-અસ્મદીયમ્-અમારું

તં ચ્ચેઅ, તં ચ્ચેઅ-તદ્ એવ-તે ખરેખર-તે જ

સો ન્ચિઅ, સો ચિઅ-સેઃ ચિઅ-તે પુરુષ ખરેખર-તે પુરુષ જ

આગમનો વધારો

શાર્ઙ્ગે ડાત્ પૂર્વઃ અત્ ॥૮૧૨૧૦૦॥

શાર્ઙ્ગ શબ્દમાં હ ની પૂર્વે અ ઉમેરાય છે.

સાર્+અ+ઙ્ગં=સારઙ્ગં-શાર્ઙ્ગમ્-શૃંગમાંથી બનેલું-ધનુષ્

ક્ષ્મા-શ્લાઘા-રત્ને અન્ત્યવ્યજ્ઞનાત્ ॥૮૧૨૧૦૧॥

ક્ષ્મા, શ્લાઘા અને રત્ન શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનની વચ્ચે અર્થાત્ આ શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનના અંત્ય વ્યંજનની પહેલાં અ ઉમેરાય છે. ક્ષ્મા શબ્દમાં મ ની પહેલાં જ અ ઉમેરાય છે.

ક્ષ્+અ+મા=છમા=ક્ષ્+અ+મા=ક્ષ્મા-પૃથ્વી

સ્+અ+લાઘા=સલાહા-શ્લાઘા-પ્રશંસા

રત્+અ+નં=રત્નં અથવા રચનં-રત્નમ્-રતન

આપ્ પ્રાકૃતમાં સૂક્ષ્મ ના મ ની પહેલાં પણ અ ઉમેરાય છે.

સુદ્+અ+મ=સુહમં=સૂક્ષ્+અ+મ=સૂક્ષ્મમ્-સૂક્ષ્મમ્-બહુ નાનું

સ્નેહ-અગ્ન્યોઃ વા ॥૮૧૨૧૦૨॥

સ્નેહ અને અગ્નિ શબ્દમાં સ્ન ની વચ્ચે અને ગ્નિ ની વચ્ચે અ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

સ્+અ+નેહ=સનેહો, નેહો-સ્નેહઃ-સ્નેહ

અગ્+અ+નિ=અગ્ની, અગ્ની-અગ્નિઃ-આગ, અગ્નિ

પ્લક્ષે લાત્ ॥૮૧૨૧૦૩॥

પ્લક્ષ શબ્દમાં લ ની પહેલાં અ ઉમેરાય છે.

પ્ર+અ+લક્ષ=પલક્ષો-પ્લક્ષ:-પીંપળા.

હ-શ્રી-હ્રી-કૃત્સન-ક્રિયા-દિષ્ટ્યાસુ ઇત્ ॥૮૧૨૧૦૪॥

હ માં હ ની પહેલાં ઇ ઉમેરાય છે.

હ-અર્+હ+હા=અરિહા-અર્હન્-પૂજનીય દેવ

ગર્+હ+હા=ગરિહા-ગર્હા-ગરહણ-નિંદા

વર્+હ+હો=વરિહો-વર્હ:-મોરતું પીંછું

તથા શ્રી ને અદલે સિરી, હ્રી ને અદલે હિરી, હ્રીતઃ ને અદલે હિરીઓ, કૃત્સન ને અદલે કસિળો, ક્રિયા ને અદલે કિરિયા થાય છે.

સિરી-શ્રી:-શૌભા. લક્ષ્મી

હિરી-હ્રી-અન્ન

હિરીઓ-હ્રીતઃ-અન્નમશીલ-અન્નમલુ

અહિરીઓ-અહ્રીકઃ-અન્ન વગરનો-ખેશરમ-ધૃષ્ટ

કસિળો-કૃત્સન:-સર્વ

કિરિયા-ક્રિયા-ક્રિયા-આચરણ

દિષ્ટિઆ-દિષ્ટ્યા-હવ, આનંદ, રાજપુશી, ભાગ્યથી

શ્રી, હ્રી વગેરે શબ્દો જે જે પ્રયોગમાં આવે ત્યાં બધે તેમનું અહીં જણાવેલું જ ઉચ્ચારણ પ્રાકૃત ભાષામાં થાય છે.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં તો ક્રિયા ને બદલે ક્રિયા ઉચ્ચારણ પણ થાય છે.

“હયં નામં ક્રિયાહીનં”-આવશ્યકનિયુક્તિ ગા. ૧૦૧ વિશેષાવ. ભા. ૧

સળંગ ગાથા ૧૧૫૬-હતં જ્ઞાનં ક્રિયાહીનમ્-ક્રિયા ?

આચરણ-વગરનું જ્ઞાન હણાયેલું છે-નકામું છે.

દિષ્ટિઆ-દિષ્ટ્યા-મંગલ, આનંદ, રાજપુશી, ભાગ્યથી-આ અર્થનું

સૂચક અન્યથા

ર્શ-ર્ષ-તપ્ત-વજ્રે વા ॥૮૧૨૧૦૫॥

ર્શ માં અને ષ માં ર ની પહેલાં ઇ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

ર્શ-આદર્+ર્શ+સ=આચર્+ર્શ+સો=આચરિસો, આચંસો-આદર્શ:-આરસો-

અરીસો-દર્પણ

સુદરિસણો, સુદંસણો-સુદર્શન:-સુંદર, સારી રીતે જોવાલાયક, એક શીલ-
વ ત ગૃહન્યનું વિશેષ પ્રસિદ્ધ નામ છે-સુદર્શન શૈઠ
દરિસણ, દંસણ-દર્શનમ્-દર્શન-જોવાનું-જોણું

ર્ષિ-વરૂ+ઈ+સ=વરિસં, વાસ-વપ-વરસ
વરિસા, વાસા=વર્ષા-વર્ષા-વરસાદ
વરિસ-સયં, વાસ-સયં-વર્ષશતમ્-સો વર્ષ

કયાંય કયાંય ઇ નિત્ય પળુ ઉમેરાય છે.

પરામરિસો-પરામર્શ:-વિચાર
હરિસો-હર્ષ:-હર્ષ, આનંદ
અમરિસા-અમર્ષ:-ક્રોધ

તસ ને બદલે તવિઅ તથા તત્ત એવા બે પ્રયોગો થાય છે અને વજ્ર ને બદલે
વજિર તથા વજ્જ એવા બે પ્રયોગો થાય છે.

તપ્+ઈ+ત=તપિત-તવિઓ, તત્તો-તપ્ત:-તપેલો-ગરમ
વજ્+ઈ+ર=વજિર-વજિરં, વજ્જં-વજ્જમ્-વજ્ર

લાત્ ॥૮૧૨૧૦૬॥

સંયુક્ત લ ની પહેલાં ઇ ઉમેરાય છે.

ક્+ઈ+લિન્ન-કિલિન્ન-કિલિન્નમ્-ભીનું હિંદીમાં-ગિલા
ક્+ઈ+લિટ્ટ-કિલિટ્ટ-કિલિટ્ટમ્-કિલિટ્ટ-કલેશવાળું
સ્+ઈ+લિટ્ટ-સિલિટ્ટ-સિલિટ્ટમ્-સુંદર. જોડેજોડે-પાસોપાસ
પ્+ઈ+લુટ્ટ-પિલુટ્ટ-પિલુટ્ટમ્-ખળેલું
પ્+ઈ+લોસ-પિલોસો-પ્લોષ:-દાહ
સ+ઈ+લિમ્હ-સિલિમ્હો-શ્લેષમા-શ્લેષમન્-શલેષમ-સળેખમ
સ+ઈ+લેસ-સિલેસો-શ્લેષ:-આલિંગન
સુક્+ઈ+લ-સુકિલં, સુફલં-શુકલમ્-શુકલ-શ્વેત-ધોળું-શુકલ
સ્+ઈ+લોઝ-સિલોઝો-શ્લોક:-શ્લોક-૫૨ અથવા 'શ્લોક' નામનો છંદ
ક્+ઈ+લેસ-કિલેસા-કલેશ:-કલેશ
અમ્બ+ઈ+લ-અમ્બિલં-અમ્બલમ્-ખાટું
ગ્+ઈ+લાઈ-ગિલાઈ-ગલાયતિ-ગ્લાનિ પામે છે
ગ્+ઈ+લાળં-ગિલાળં-ગ્લાનમ્-ગ્લાનિ-ઉદાસીનતા

મ્+ઇ+લાળં—મિલાળં—મ્લાનમ્—મ્લાનિ—કરમાર્ધ જ્ઞવું
 ક્+ઇ+લમ્મઇ—કિલમ્મઇ—કલામ્યતિ—ખેદ પામે છે, થાકી જાય છે—કરમાય છે
 ક્+ઇ+લંતં—કિલંતં—કલાન્તમ્—થાકી ગયેલું
 બહુલ અધિકારને લીધે આ નિયમ કોઈ પ્રયોગોમાં લાગતો પણ નથી.
 કલમ નું કિલમ ન થયું પણ કમો—ક્રમઃ—ખેદ
 પ્લવ નું પિલવ ન થયું પણ પવો—પ્લવઃ—પૂર, ઉછળવું—ફૂદકો
 વિપ્લવ નું વિપિલવ ન થયું પણ વિપ્પવો—દ્રોહ—કળિયો
 'સુક્ષ્મકલ્પ'ના સુક્ષ્મં સુક્ષિલ ન થયું પણ સુક્ક—શુકલ—સ્વેત
 ઉત્પલાવયતિ નું ઉપ્પિલાવઈ ન થયું પણ ઉપ્પાવેઈ—કુદાવે છે.

સ્યાદ્—ભવ્ય—ચૈત્ય—ચૌર્યસમેષુ યાત્ ॥૮૧૨।૧૦૭।

, સ્યાત્, ભવ્ય અને ચૈત્ય એ ત્રણે શબ્દોમાં યની પહેલાં ઇ આવી જાય છે અને ચૌર્ય શબ્દમાં તથા ચૌર્ય જેવા યં વાળા બીજા શબ્દોમાં યના ય પહેલાં ઇ ઉમેરાય છે.

સિઆ—(સ+ઇ+યાત=)સ્યાત્—થાય અથવા કોઈ અપેક્ષાએ
 સિઆવાઓ—(સ+ઇ+આવાઓ=) સ્યાદ્વાદઃ—સ્યાદ્વાદ—અનેકાંતવાદ અમુક
 એક અપેક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને બોલવું કે વિચારવું
 મવિયો—(મવૂ+ઇ+યો=) મવ્યઃ—સારો
 ચેતિયં, ચેડ્ય—(ચેત+ઇ+યમ્=) ચૈત્યમ્—ચૈત્ય—ચિતા ઉપર ચણેલું સ્મારક
 ચૌર્યસમ—ચોરિયં—(ચોરૂ+ઇ+યમ્=) ચૌર્યમ્—ચોરી
 થરિયં—(થરૂ+ઇ+યં=) થરિયં—સ્થૈર્યમ્—રિથરતા
 મારિઆ—(=મારૂ+ઇ+આ=) જેણીનું ભરણપોષણ કરવું જ પડે તે માર્યા—
 ગંભીરિઅં—ગામ્ભીર્યમ્—ગંભીરતા ભારજી—પત્ની
 ગહીરિઅં—ગામ્ભીર્યમ્
 આચરિઓ—આચાર્યઃ—આચાર્ય
 મુંદરિઅં—મૌન્દર્યમ્—મુંદરતા
 સોરિઅં—શૌર્યમ્—શૌર્ય
 વીરિઅં—વીર્યમ્—વીર્ય—યજ્ઞ—પરાક્રમ
 વરિઅં—વર્યમ્—વ્રેહ
 સૂરિઓ—સૂર્યઃ—સૂર્ય
 ધીરિઅં—ધૈર્યમ્—ધૈર્ય
 વમ્હચરિઅં—વ્રહ્મચર્યમ્—બ્રહ્મચર્ય

સ્વપ્ને નાત્ ॥૮૧૨૧૦૮॥

સ્વપ્ન શબ્દમાં ન પહેલાં ઇ ઉમેરાય છે.

સિપ્+ઇ+ળો=સિપિળો, સિવિળો-સ્વપ્ન:-૨૧૧

આર્ષ પ્રાકૃતમાં સુવિળો કે સુમિળો શબ્દ વપરાય છે.

સ્તિગ્ધે વા અદિતૌ ॥૮૧૨૧૦૯॥

સ્તિગ્ધ શબ્દમાં ન ની પહેલાં અ અને ઇ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

સ+અ+ગિદ્ધ=સગિદ્ધ, સ+ઇ+ગિદ્ધ=સિગિદ્ધ, કાર્ધ ન ઉમેરાય ત્યારે-
નિદ્ધમ્-સ્તિગ્ધમ્-સ્તિગ્ધ-ચીકણ્

ગ્રન્થ ૮૧૨૧૦૯ સૂત્રના અનુવાદમાં આપેલ અંબિલ શબ્દ ઉપરનું ટિપ્પણ—

‘ખાટો રસ’ અર્થના સૂચક બે શબ્દો આ. હેમચંદ્રે પોતાના અભિ. ચિ. કોશના શિલોજ્ઞમાં આપેલા છે.

“અમ્લ: અમ્બલ:” અર્થાત્ અમ્લ અને અમ્બલ આ બે શબ્દો ‘ખાટો’ રસના વાચક છે.

‘ખાટો રસ’ અર્થના વાચક એવા જ વગરના અમ્લ શબ્દ દ્વારા અંબિલ રૂપ ન સાધી શકાય માટે જ આહીં અમ્બલ શબ્દના ‘લ’ની પૂર્વે ઇ ઉમેરવો જરૂરી છે પણ અમ્લ શબ્દના લની પૂર્વે નહીં. અમ્લ શબ્દના લની પૂર્વે ઇ ઉમેરવાથી કદી અંબિલ રૂપ નહીં સધાય પણ અમિલ રૂપ સધાશે જે બરાબર નથી. આચાર્યઅંગ નામના પ્રથમ અંગરૂપ જૈન આગમમાં (શ્રી જંબૂવિ. સં.) પૃ. ૧૨૯ સૂત્ર ૩૬૯માં ‘ખાટો’ અર્થનો સૂચક અંબિલ શબ્દ વપરાયેલ છે.

‘આંબલી’ શબ્દનો સંબંધ પણ પ્રસ્તુત અમ્બલ શબ્દ સાથે જ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે ૮૧૨૧૦૯ના સૂત્રમાં દેશ્ય પ્રાકૃત ભાષાનો એક અમ્બિર શબ્દ આપેલ છે. રનો લ કરીને પણ એ અંબિર શબ્દ દ્વારા અંબિલ શબ્દ સાધી શકાય પણ અંબિલ નો ‘ખાટો’ અર્થ હોય તો જ એ શબ્દ અમ્લ અર્થને સૂચવી શકે. આ સાધનામાં ઇ ઉમેરવાની જરૂર નથી.

આચાર્ય દેશીશબ્દસંગ્રહમાં પ્રથમ વર્ગ ગાથા પંદરમીમાં ‘આંબા’ અર્થનો સૂચક અંબિર શબ્દ આપેલ છે.

કૃષ્ણે વર્ણે વા ॥૮૧૨૧૧૦॥

‘કાળા રંગ’ના અર્થવાળા કૃષ્ણ શબ્દમાં જ ની પહેલાં અ અને ઇ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

કસ+અ+ળો=કસળો, કસ+ઈ+ળો=કસિળો, કળહો-કૃષ્ણ:-કાળો।

જ્યાં કૃષ્ણ શબ્દ વિષ્ણુનો વાચક હોય ત્યાં એકલું કળહો રૂપ જ થાય.

કળહો-કૃષ્ણ:-કાન-કાનજી-કાનગોપી

ઉત્ત્વ અર્હતિ ॥૮૧૨૧૧૧॥

અર્હત શબ્દમાં હ પહેલાં અ, ઇ અને ઉ ઉમેરાય છે,

અર્હત્-અર્+અ+હો=અરહો, અર્+ઈ+હો=અરિહો, અર્+ઉ+હો=અરુહો-

અર્હન્-પૂજનીય

અર્+અ+હંતો=અરહંતો, અર્+ઈ+હંતો=અરિહંતો, અર્+ઉ+હંતો=અરુહંતો-

અર્હન્-પૂજનીય

પદ્મ-છદ્મ-મૂર્ખ-દ્વારે વા ॥૮૧૨૧૧૨॥

પદ્મ, છદ્મ અને દ્વાર શબ્દમાં દ પછી ઉ વિકલ્પે ઉમેરાય છે અને મૂર્ખ શબ્દમાં ર પછી ઉ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

પદ્+ઉ+મં=પદુમં, પોમ્મં-પદ્મમ્-કમળ

છદ્+ઉ+મં=છદુમં, છમ્મં-છદ્મ-છળકપટ

મુર+ઉ+ખ્મ્-મુરુખ્મ્-મુખ્મ્-મૂર્ખ:-મૂરખ

દ+ઉ+વારં=દુવારં, બારં, દેરં, દારં-દ્વારમ્-બારણું

તન્વીતુલ્યેષુ ॥૮૧૨૧૧૩॥

ગુણવાચક ઉ કારાંત શબ્દને નારીજાતિમાં ફે (૨૧૪૩૫) પ્રત્યય લાગે છે, આથી તન્વુ નું તન્વી, લઘુ નું લઘ્વી અને ગુરુ નું ગુર્વી વગેરે શબ્દો બને છે આ બધા શબ્દો તન્વી તુલ્ય કહેવાય. આ શબ્દોમાં સંયુક્ત અક્ષરની વચ્ચે ઉ ઉમેરાઈ જાય છે એટલે ન, ઘ, ર, હ, વ વગેરેની પહેલાં ઉ ઉમેરાય છે અને એ શબ્દોનાં તળુથી વગેરે રૂપો બને છે.

તન્+ઉ+વી=તન્વી, તળુવી-તન્વી-પાતળી

લઘ્+ઠ+વી=લઘુવી, લહુવી-લઘ્વી-નાની
 ગુર્+ઝ+વી=ગુહવી-ગુર્વી-ગરવી, ભારે
 બહ્+ઝ+વી=બહુવી-બહ્વી-ધણી
 પુહ્+ઝ+વી=પુહુવી-પૃથ્વી-પહોળી
 મૃદ્+ઝ+વી=મદુવી અથવા મઝવી મૃદ્વી-તરમ

બહુવ્રત્તને લીધે જે શબ્દ તન્વી તુલ્ય નથી તેમાં પણ ઉ ઉમેરાઈ જાય છે.

સર્+ઝ+ઘ્=સુરુઘ્-સુઘ્નમ્-કોઈ પ્રદેશનું નામ છે.
 આર્પ પ્રાકૃતમાં સૂક્ષ્મ શબ્દમાં પણ ઉ ઉમેરાય છે.
 સુખ્+ઝ+મ્=સુહમ્-સુહુમ્-સૂક્ષ્મમ્-સૂક્ષ્મ-નાનું

एकस्वरे श्वः-स्वे ॥८।२।११४॥

એક સ્વરવાળા પદરૂપ શ્વ અને સ્વ શબ્દમાં વ્ ની પહેલાં ઉ ઉમેરાય છે.

શ્-ઝ-વે-શુવે-સુવે કચ્-શ્વઃ કૃતમ્ આવતી કાલે કરવાનું
 સ્-ઝ-વે-સુવે-સ્વે-પોતાના
 સુવે જણા-સ્વે જના:-પોતાના માણસો

સમાસમાં સ્વજન શબ્દ ત્રણ સ્વરવાળા પદરૂપ છે એટલે અહીં સ્વ નો સુદે થાય. સ્વજન:-સગણો.

ज्यायाम् ईत् ॥८।२।११५॥

જ્યા શબ્દમાં જ સાથે જોડાયેલા ય ની પહેલાં ઈ આવી જાય છે.

જ્+ઈ+યા=જીયા, જીઆ-જ્યા-ધનુષ્ની દોરો

સંસ્કૃત ભાષામાં જ્યા નો પર્યાય જીવા શબ્દ છે જ અને જીવા શબ્દ દ્વારા આ કે જીયા રૂપ સાધી શકાય છે.

व्यत्ययविधान

૮।૨।૧૧૬ મા સૂત્રથી લઈને ૮।૨।૧૨૪ મા સૂત્ર સુધી વર્ણના સ્થાનપરિવર્તનનું નિ બદલવાનું-વિધાન છે.

કરેણુ-વારાણસ્યોઃ ર-ળોવ્યત્યયઃ ॥૮૧૨૧૧૬॥

કરેણુ અને વારાણસી શબ્દોમાં રૂ અને ણુ નો વ્યત્યય કરવો—ઝિલટો ઉચ્ચાર કરવો એટલે પહેલાં જ બોલવો અને તે પછી ર બોલવો, એમ સ્થાનપરિવર્તન કરવું.

કળેહુ-કરેણુઃ-હાથણી

વાણારસી-વારાણસી-વર્તમાનમાં ‘બનારસ’ નામનું નગર—કાશી

સૂત્રમાં કરેણુ શબ્દ દીર્ઘ ઊકારાંત હોઈ અહીં સ્ત્રીલિંગી શબ્દને લેવાનું વિહિત છે માટે પુંલિંગી કરેણુ શબ્દને આ નિયમ ન લાગે.

૬સો કરેણુ-આ હાથી. આ પ્રયોગમાં કળેહુ ન થાય

આલાને લ-નોઃ ॥૮૧૨૧૧૭॥

આલાન શબ્દમાં લ અને ન નાં સ્થાન બદલી નાખવાં.

આણાલો-આલાનઃ-હાથીને આંધવાનો ખીલો-આલાન

આણાલકલ્લેમ્મો-આલાનસ્તમ્મઃ-હાથીને આંધવાનો થાંભલો

અચલપુરે ચ-લોઃ ॥૮૧૨૧૧૮॥

અચલપુર શબ્દમાં ચ અને લ નું સ્થાન બદલી નાખવું.

અલચપુર-અચલપુરમ્-અચલપુર એ નામનું મહારાષ્ટ્રમાં આવેલ નગર

મહારાષ્ટ્રે હ-રોઃ ॥૮૧૨૧૧૯॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દમાં હ અને ર નું સ્થાન બદલી નાખવું.

મરહટ્ટ-મહારાષ્ટ્રમ્-મહારાષ્ટ્ર એ દેશનું નામ છે-મહાર જાતિનું રાષ્ટ્ર.

મૂળ પ્રાચીન શબ્દ મરહટ્ટ છે, પંડિતોએ આ શબ્દને મહારાષ્ટ્ર શબ્દ સાથે સરખાવવાની કલ્પના કરેલ છે અને એ માટે ર અને હ નો વ્યત્યય કરવાનું વિધાન કરેલ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો મરહટ્ટ શબ્દનું સામ્ય ખીજા કોઈ જૂના શબ્દ સાથે હોયું જોઈએ પણ મહારાષ્ટ્ર સાથે નહીં.

‘ગુજરાત’ શબ્દનો આદિનો ગુજ્જર શબ્દ જેમ જાતિવાચક હોઈ ‘ગુજ્જર’ પ્રબળનો સૂચક છે તેમ મરહરહટ્ટ કે મરહરહટ્ટ એવો શબ્દ કદંબી શકવામાં ઐતિહાસિક વધો ન આવતો હોય તો મરહરહટ્ટ કે મરહરહટ્ટ નો મર કે મરુ શબ્દ કોઈ જાતિવાચક હોઈ શકે, મરહરહટ્ટ કે મરહરહટ્ટ નું જ મરહરહટ્ટ ઉચ્ચારણ હોઈ શકે. આ અંગે પંડિતો અને ઐતિહાસિકો જરૂર વિચારે.

હ્રદે હ-દોઃ ॥૮૧૨૧૨૦॥

હ્રદ શબ્દમાં હ અને દ નું સ્થાન બદલી નાખવું.

દ્રહો-હ્રદઃ-પાણીનો ધરો

આર્ષ પ્રાકૃતમાં હ્રદને બદલે હરદ થયા પછી હરઅ થાય છે.

હરએ મહપુંડરીએ-મહાપુંડરીક નામના ધરામાં

હરિતાલે ર-લોઃ ન વા ॥૮૧૨૧૨૧॥

હરિતાલ શબ્દમાં હરિ ના ર નો અને તાલ ના લ નો વિકલ્પે વ્યત્પય થાય છે. એટલે ર નું સ્થાન વિકલ્પે લ લે છે અને લ નું સ્થાન વિકલ્પે ર લે છે.

હલિઆરો, હરિઆલો-હરિતાલઃ-હરતાલ

જૂની પ્રાચીન કે અર્વાચીન હસ્તલિખિત પોથીઓમાં લખેલા અક્ષરો ખોટા જણાય તો તેને ચેકી નાખવા સારું 'હરતાલ' નામનું દ્રવ્ય વપરાય છે, વળી જ્યારે લવાયા લવાઈ કરે છે ત્યારે આ પીળા અને ચકચકતા પદાર્થને વાટીને મોઢા ઉપર લગાડે છે જેથી રાત્રે મોઢું ચકચકિત દેખાય છે.

લઘુકે લ-હોઃ ॥૮૧૨૧૨૨॥

લઘુક શબ્દમાં લ નો હ થયા પછી લ અને હ નો વિકલ્પે વ્યત્પય થઈ જાય છે.

હલઅં, લહુઅં-લઘુકમ્-હળવું, લઘુ-નાનું

પ્રશ્ન—લઘુક શબ્દમાં સૂત્રકાર કહે છે કે, લ અને હ નો સ્થાન બદલો કરવો, પણ શબ્દમાં હ નથી તેનું શું ? ખરી રીતે સૂત્રમાં લઘોઃ કથું હોત તો લ અને લ નો સ્થાન બદલો થાત. જેમ—ચલુઅં-લહુઅં પણ આચાર્યને તો હલુઅં ૩૫ ઇષ્ટ છે, ચલુઅં ઇષ્ટ નથી. આદિમાં લ આવવાથી હ થાય કેવી રીતે ?

ઉત્તર—કોઈ પ્રયોગમાં 'આદિમાં પણ લ નો હ થઈ જાય' એમ જણાવવા માટે સૂત્રમાં 'લ-હોઃ' એવું નિધાન કથું છે. અથવા લઘુક ના લ નો પહેલાં 'હ' કરીને લહુઅં બનાવવું અને પછી જ આ નિયમ લગાડવો.

લલાટે લ-ડોઃ ॥૮૧૨૧૨૩॥

લલાટ શબ્દમાં બીજા લ નો અને છેલ્લા ડ નો સ્થાન બદલો વિકલ્પે કરવો.

ળલાડં-લલાટં-લલાટમ્-લલાટ.

૮૧૧૨૫૭ સૂત્ર દ્વારા લલાટ શબ્દના આદિના લ ને સ્થાને જ નું વિધાન કરેલું છે તેથી અહીં બીજા લ અને ડ નો સ્થાન બદલો કરવાનો છે, પહેલાના લ નો નહીં.

હે હ્યોઃ ॥૮૧૨૧૨૪॥

હ્ય શબ્દમાં હ કાર અને ય કારનો સ્થાન બદલો વિકલ્પે કરવો.

ગુચ્ઠં, ગુચ્ઠ-ગુચ્ઠમ્-ગુચ્ઠ, ગુંજું, ગુપ્ત

સચ્ઠો, સજ્ઠો-સઘાઃ-સઘ-સહન કરવા યોગ્ય અથવા દક્ષિણ પ્રદેશમાં આવેલો 'સઘાદ્રિ' નામનો મોટો પર્વત

આદેશ વિધાન

સ્તોકસ્ય થોક-થોવ-થેવાઃ ॥૮૧૨૧૨૫॥

સ્તોક શબ્દને બદલે થોક, થોવ અને થેવ શબ્દો વિકલ્પે વાપરવા.

થોકં, થોવં, થેવં, થોઞ-સ્તોકમ્-થોડું અથવા થોક-થોકડો-સમૂહ

દુહિત્-મગિન્યોઃ ધૂઆ-બહિણ્યૌ ॥૮૧૨૧૨૬॥

દુહિત્ ને બદલે વિકલ્પે ધૂઆ વાપરવું અને મગિની ને બદલે બહિણી વિકલ્પે વાપરવું.

ધૂઆ, દુહિઆ-દુહિતા-દીકરી-પેટની છોકરી

બહિણી, મહિણી-મગિની-બહેન, બહેણી-બેની, બેન, બેનાં, બેન, બેણી.

મગિનીપતિ ને બદલે બેનવી અથવા બહનોઈ.

મગિની શબ્દમાં આદિમાં જે મ છે તેમાં જ અને હ એમ બે વ્યંજનો મળેલા છે. જ અને હ મળીને મ નું સર્જન થયેલ છે એટલે જેમ ક્ષ, ક્ અને ષ નો બનેલો છે તેમ મ પણ જ અને હ નો બનેલો છે એટલે સંયુક્ત વ્યંજન છે.

એકલો મ જ નહીં પણ ઘ, જ્ઞ, ઢ, ઘ અને મ એ પાંચે સંયુક્ત વ્યંજનો છે. ઘ માં ગ અને હ, જ માં જ અને હ, ઢ માં ઢ અને હ, ઘ માં ઘ અને હ તથા મ માં વ તથા હ ભળેલા છે એટલે ઘ, જ્ઞ, ઢ, ઘ તથા મ એ પાંચે સંયુક્ત વ્યંજનો છે.

જે લોકો અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો જાણે છે તેઓ ઘ, જ્ઞ, ઢ, ઘ તથા મ વ્યંજનો શી રીતે બનેલા છે તે બરાબર સમજી શકે છે.

આ પ્રકારે જ ख, छ, ठ, थ અને फ એ પાંચે પણ સંયુક્ત વ્યંજનો જ છે ख માં क અને ह, छ માં च અને ह, ठ માં द અને ह, थ માં त અને ह તથા फ માં प અને ह ભળેલા છે એથી ख, छ, ठ, थ અને फ એ પાંચે અધોષ અક્ષરો પણ સંયુક્ત વ્યંજનો જ છે.

वृक्ष-क्षिप्तयोः रुक्ख-छूढौ ॥८।२।१२७॥

વૃક્ષ શબ્દને બદલે રુક્ષ શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો તથા ક્ષિપ્ત શબ્દને બદલે છૂડ શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો.

रुक्खो. वच्छो-वृक्षः-वृक्ष-माउ

સર્વત્ર ल-व-राम् अवच्छे ॥८।२।७५॥ નિયમથી વૃક્ષ ની આદિનો 'વ' લોપાય પછી रुक्ख-रुक्ख આપોઆપ થઈ જાય છે

वृद्धं, खित्तं-क्षिप्तम्-ईं'केलुं

उच्छूढं, उक्खित्तं-उत्क्षिप्तम्-उपर ईं'केलुं-उपर छोडेलु

वनितायाः विलया ॥८।२।१२८॥

વનિતા શબ્દને વિકલ્પે વિલયા બનાવવો.

વિલયા, वणिआ-वनिता-आ. 'वनिता' ના 'न' ના 'इ' ને 'व' સાથે જોડવાથી અને 'न' નો ल ઉચ્ચારવાથી વિલયા થઈ જાય છે.

કેટલાક વૈયાકરણો કહે છે કે વિલયા શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાય છે.

गौणस्य ईषतः कूरः ॥८।२।१२९॥

જ્યાં ईषत् શબ્દ ગૌણ હોય ત્યાં તેનો कूर આદેશ વિકલ્પે કરવો.

ईसिपिका, कूरपिका-ईषत्पक्वा-थोड़ी पाकेली

चिच व्व कूरपिका-चिच्चा इव ईषत्पक्वा-आं'अक्षीनी पेठे थोड़ी पाकेली, कूर न थाय तयारे चिच व्व ईसिपिका પણ थाय.

સ્ત્રિયાઃ इत्थी ॥૮।૨।૧૩૦॥

સ્ત્રી શબ્દને અદ્દલે इत्थી શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો.

इत्थी, थी-स्त्री-स्त्री.

સ્ત્રી-સ્ત્રી-થી. इ આગળ જોડવાથી इत्थી. ધણા બોલનારા સ્વરની સહાયતા વિના સંયુક્ત અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરી શકતા નથી. તેથી સ્ત્રી ને અદ્દલે इत्थી બોલે છે. એ રીતે इस्त्री શબ્દનું इत्थી થયેલ છે.

धृतेर्दिहिः ॥૮।૨।૧૩૧॥

ધૃતિ શબ્દને અદ્દલે दिहि વિકલ્પે વાપરવો.

ધૃતિ શબ્દમાં જે घ છે તેમાં द અને ह સમાયેલા જ છે.

धिई, दिही-धृतिः-धीर्

माजरीस्य मञ्जर-वञ्जरी ॥૮।૨।૧૩૨॥

માજાર શબ્દને અદ્દલે મજ્જર અને વજ્જર એવા બે શબ્દો વિકલ્પે બોલાય છે.

મંજરો, વંજરો, મંજારો ॥૮।૧।૨૬॥ મજ્જારો, માજારઃ-માંજરી-બિલાડી નારીજાતિ—

મજ્જરી, વજ્જરી, મંજારી, મજ્જારી, માજારી-માંજરી બિલાડી

वैदूर्यस्य वेरुलिअं ॥૮।૨।૧૩૩॥

વૈદૂર્ય શબ્દને અદ્દલે वेरुलिअ વિકલ્પે વાપરવો.

वेरुलिअ, वेडुज्ज-वैदूर्यम्-‘विदूर’ નામના પર્વતમાં થનાર ‘વૈદૂર્ય’ રત્ન

एणिह एत्ताहे इदानीमः ॥૮।૨।૧૩૪॥

ઇદાનીમ્ શબ્દને અદ્દલે એણિહ અને એત્તાહે એવા બે શબ્દો વિકલ્પે વાપરવા.

इआणि, એણિહ, એત્તાહે-इदानीम्-હમણાં-આણ કાળમાં

इदानीम् ના ની ના હસ્ત નિ માટે ॥૮।૧।૧૦૧॥ સૂત્ર જુઓ.

પૂર્વસ્ય પુરિમઃ ॥૮।૨।૧૩૫॥

પૂર્વ શબ્દને અદ્યે પુરિમ શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો.

પુરિમં, પુર્વ-પૂર્વમ્-પૂર્વનું. પુરા ભવમ્ પુરિમમ્ પુરા+ઇમ્=પુરિમમ્-પહેલાંનું

આ રીતે પુરા શબ્દ દ્વારા પુરિમ શબ્દ સાધી શકાય છે.

‘પુરિમ-ચરિમાણ કવ્વો’ પૂર્વના તીર્થ કરના અને ચરમ-છેલ્લા તીર્થ કરના સાધુઓનો આચાર.

વ્રતસ્ય હિત્ય-તદ્વૌ ॥૮।૨।૧૩૬॥

વ્રત શબ્દને અદ્યે હિત્ય અને તદ્ શબ્દો વિકલ્પે વાપરવા.

હિત્યં, તદ્, તત્ત્વ-વ્રતમ્-ત્રાસ પામેલ-પીડાયેલ. તત્ત્વ-ત્રાહું

બૃહસ્પતૌ બહોઃ મયઃ ॥૮।૨।૧૩૭॥

બૃહસ્પતિ શબ્દના બૃહ-બહ એવા એ વ્યંજનને અદ્યે મય એવા એ વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કરવો.

મયસ્સઈ, મયષ્ષઈ, બૃહસ્પતિઃ, દેવોનો યુરુ, બ્રહ્મતવાર, યુરુવાર મય ન થાય ત્યારે-બહસ્સઈ, બહ્ષષઈ, બહ્ષ્ષઈ, વિહસ્સઈ, વિહ્ષષઈ, વિહ્ષ્ષઈ, બુહસ્સઈ, બુહ્ષષઈ-બૃહસ્પતિઃ-જુએ. ૮૧૧૧૩૮

મલિન-ઉભય-શુક્તિ-હ્રુપ્ત-આરબ્ધ-પદાતેઃ મઙ્ગલ-અવહ-સિપ્પિ-છિક્ક-આઢત્ત-પાઙ્ક્રકં ॥૮।૨।૧૩૮॥

મલિન ને અદ્યે મઙ્ગલ, ઉભય ને અદ્યે અવહ, શુક્તિ ને અદ્યે સિપ્પિ, હ્રુપ્ત ને અદ્યે છિક્ક, આરબ્ધ ને અદ્યે આઢત્ત અને પદાતિ ને અદ્યે પાઙ્ક્ર ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

મઙ્ગલં, મલિન-મલિનમ્-મલિન-મેલું

અવહં, ઉભય-ઉભયમ્-અને-જોડી કે જોડું

અવહ્નોઆસં-ઉભયાવકાસં-ઉભયાવકાશમ્-એ બાળુ અવકાશવાળું

અવહબલં-ઉભયબલં-ઉભયબલમ્-એ બાળુનું બળ કે એ બાળુના બળવાળું

સિપ્પી, સુત્તી-શુક્તિઃ- છીપ

છિક્કો, હ્રુત્તો-હ્રુપ્તઃ-રપશેલો-છુએલો

આદત્તો, આરદ્ધો—આરબ્ધઃ—આરંભેલો—શરૂ કરેલો.

પાઙ્ક, પયાઈ—પદાતિઃ—પાયગા, પદાતિ

ખરી રીતે પરાતિકમ્ શબ્દ દ્વારા પદાઙ્ક—પાઙ્ક શબ્દ સાધવો સુગમ છે.

કેટલાક વૈયાકરણો ઉમય ને બદલે અવહ ન કરતાં ઉવહ કરે છે.

આર્પ પ્રાકૃતમાં ઉમયોકાલં-બન્ને કાળ-એવો પ્રયોગ થાય છે.

દંષ્ટ્રાયાઃ દાઢા ॥૮૧૨૧૩૯॥

દંષ્ટ્રા શબ્દને બદલે દાઢા શબ્દ વાપરવો.

દાઢા—દંષ્ટ્રા—દાઢ

આ દાઢા શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ છે.

“દાઢિકા”—અમર૦ ક્ષીર૦ “દાઢિકા દંષ્ટ્રિકા દંષ્ટ્રા” અભિઘા૦ મત્ય ટાંડ.

બહિસો બાહિં—બાહિરો ॥૮૧૨૧૪૦॥

બહિસ્ શબ્દને બદલે બાહિં અને બાહિર એવા બે શબ્દો વારાફરતી વાપરવા.

બાહિં, બાહિરં—બહિઃ—બહાર

અઘસઃ હેઢં ॥૮૧૨૧૪૧॥

અઘસ્ શબ્દને બદલે હેઢં શબ્દ વાપરવો.

હેઢં—અઘઃ—હેઠળ—તીચે

અઘઃસ્થમ્ દ્વારા અહઢં—હેઢં—સાધવું સુગમ છે.

માતૃ-પિતૃઃ સ્વસુઃ સિઆ—છૌ ॥ ૮૧૨૧૪૨॥

માતૃશ્વસા ને બદલે માતૃસિઆ અને માતૃચ્છા શબ્દો વાપરવા તથા પિતૃશ્વસાને બદલે પિતૃસિઆ અને પિતૃચ્છા શબ્દો વાપરવા.

માતૃસિઆ, માતૃચ્છા—માતૃશ્વસા—માતાની બહેન—માસી

પિતૃસિઆ, પિતૃચ્છા—પિતૃશ્વસા—પિતાની બહેન—ફાઈ કે ફઈ

તિર્યચઃ તિરિચ્છિઃ ॥૮૧૨।૧૪૩॥

તિર્યક્ શબ્દને બદલે તિરિચ્છિ શબ્દ વાપરવો.

તિરિચ્છિ પેચ્છદ્-તિર્યક્ પ્રેક્ષતે-આડું જુએ છે.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં તિર્યક્ શબ્દને બદલે તિરિચ્છા શબ્દ વપરાય છે.

ગૃહસ્ય ઘરઃ અપતૌ ॥૮૧૨।૧૪૪॥

ગૃહપતિ શબ્દ સિવાય બીજો જ્યાં એકલો કે પૂર્વપદમાં કે ઉત્તરપદમાં ગૃહ શબ્દ આવ્યો તે તે ગૃહ શબ્દને બદલે ઘર શબ્દ વાપરવો.

ઘરો-ગૃહઃ-ગૃહ-ઘર

ઘરસામી-ગૃહસ્વામી-ઘરનો સ્વામી

રાયહરં-રાજગૃહમ્-રાજવીનું ઘર-મહેલ અથવા રાજગૃહ નામનું નગર
ગૃહવર્ષ-ગૃહપતિઃ-ઘરનો પતિ.—આ પ્રયોગમાં ગૃહપતિ શબ્દ હોવાથી ગૃહ નું ઘર ન બોલાય એટલે ઘરવર્ષ ન બોલાય પણ ગૃહવર્ષ બોલાય.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં રાયગિહે નગરે હોત્યા-રાજગૃહ નગર હતું-એમાં ઘર થતું નથી.

કૃદંત-પ્રકરણ

‘કર્તા’ વગેરે અર્થના સૂચક જુદા જુદા પ્રત્યયો, ધાતુઓને લગાડવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રત્યયોવાળો શબ્દ ‘નામ’ રૂપ બને છે. ધાતુઓને નામ બનાવવા સાડુ જે જે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે તે તે પ્રત્યયોને ‘કૃત’ પ્રત્યયો કહેવામાં આવે છે. આ ‘કૃત’ પ્રત્યય જેમને છેડે લાગેલો હોય છે તેવા ધાતુઓનાં રૂપને કૃત-અંત-કૃદંત-નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેવાં કૃદંત નામોની સાધના માટેના પ્રકરણનું નામ કૃદંત પ્રકરણ છે.

આ. હેમચંદ્રે રચેલા ‘સિદ્ધહેમચંદ્ર’ નામના સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં આ કૃદંત પ્રકરણ માટે આખો પાંચમો અધ્યાય છે. આ પાંચમા અધ્યાયના બીજા પાદના સૂત્ર ૨૭ માંથી ૮૩મા સૂત્ર સુધીમાં જે જે કૃદંતના પ્રત્યયો જણાવેલા છે તે તેમના પ્રત્યયોનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત ॥૮૧૨।૧૪૫॥ સૂત્રમાં કરેલો છે.

॥૮૧૨।૧૪૫॥ સૂત્રમાં જણાવેલા ‘શીલ’, ‘ધર્મ’ અને ‘સાધુ’ એ ત્રણે અર્થોને સૂચવનાર, બધા મળીને જે સત્યાવીશ (૨૭) પ્રત્યયો છે તે બધા, ઉદાહરણ

સાથે આ નીચે બતાવેલા છે :

અત્યય

ઉદાહરણ

૧. તૃ- કર્તૃ-કરવાના શીલવાળો
૨. ઇષ્ટુ- ચરિષ્ટુ-ચરવાના શીલવાળો
૩. ણુ-જિણુ-જય મેળવવાના શીલવાળો
૪. સ્તુ-સ્થાસ્તુ-રિથર રહેવાના શીલવાળો
૫. ક્તુ-ક્ષિપ્તુ-ફેંકવાના શીલવાળો
૬. હ-લિપ્તુ-લાલ મેળવવાના શીલવાળો
૭. આરુ-વન્દારુ-વંદન કરવાના શીલવાળો
૮. રુ-ધારુ-ધારવાના શીલવાળો
૯. આહુ-શ્રદ્ધાહુ-શ્રદ્ધા રાખવાના શીલવાળો
૧૦. ઇ-પાપતિ-પડવાના શીલવાળો
૧૧. ડક-ભાવુક-થવાના શીલવાળો
૧૨. અન-કોપન-કોપ કરવાના શીલવાળો
૧૩. ડક-વાવડૂક-અડઅડ કરવાના શીલવાળો-અડઅડિયો
૧૪. ઈન્-શર્મા-શાંતિના શીલવાળો
૧૫. અક-ક્ષેપક-ફેંકવાના શીલવાળો
૧૬. આક-વરાક-સંસેવા કરવાના શીલવાળો
૧૭. ઇન્-જયી-જીતવાના શીલવાળો
૧૮. મર-ઘસ્મર-ખાવાના શીલવાળો
૧૯. હર-વિદુર-ખાણવાના શીલવાળો
૨૦. રુ-મીરુ-ખીવાના શીલવાળો
૨૧. રુક-મીરુક- ,, ,,
૨૨. લુક-મીલુક- ,, ,,
૨૩. ત્વર-જિત્વર-જીતવાના શીલવાળો
૨૪. ર-નમ્ર-નમ્રવાના શીલવાળો
૨૫. નજૂ-સ્વપ્તકૂ-સૂવાના-શીલવાળો
૨૬. વર-ઈશ્વર-ઐશ્વર્યના શીલવાળો
૨૭. કિવપ્-ધી-ધી-બુદ્ધિ

આ ૨૭ પ્રત્યયો ‘શીલ’, ‘ધર્મ’ અને ‘સાધુ’ અર્થના સૂચક છે. આ ત્રણમાંથી પ્રત્યેકને બદલે પ્રાકૃત ભાષામાં ૩૨ પ્રત્યય વપરાય છે. એ હકીકત

સૂચવવા સારુ આ. હેમચંદ્ર કહે છે કે,

શીલાદ્યર્થસ્ય ફરઃ ॥૮૨॥૧૪૫॥

‘શીલ’, ‘ધર્મ’, અને ‘સાધુ’ એ ત્રણ અર્થને સૂચવનારા ઉપર જણાવેલા સત્તાવીશ પ્રત્યયો સંસ્કૃતમાં છે. એ સત્તાવીશ પ્રત્યયોને અહીં પ્રાકૃતભાષામાં માત્ર એક ફર પ્રત્યય વપરાય છે.

ધાતુ માત્રને ‘શીલ’ અર્થને બતાવવા ફર પ્રત્યય લાગે છે.

” ‘ધર્મ’ ” ” ” ” ”
” ‘સાધુ’ ” ” ” ” ” ”

શીલ એટલે સ્વભાવ. જેમકે કોઈનો ‘હસ હસ’ કરવાનો સ્વભાવ હોય છે.

ધર્મ એટલે પોતાના કુળનો, પોતાના ગોત્રનો, કે પોતાની નાતજાતનો અથવા પોતાના કુટુંબનો આચાર-રિવાજ.

સાધુ એટલે સારી રીતે ક્રિયા કરવાની પ્રવૃત્તિ.

ધાતુનો પોતાનો જે અર્થ હોય તે તે કાયમ રહે છે. પણ જ્યારે ધાતુના અર્થ સાથે ‘શીલ’નો અર્થ જોડાયો હોય, ‘ધર્મ’નો અર્થ જોડાયો હોય અને ‘સારી ક્રિયા કરવાનો’ અર્થ જોડાયો હોય ત્યારે ફર પ્રત્યય ધાતુ માત્રને લગાડવાનો છે.

જેમકે ધાતુ—

(૧) હસ-હસ હસ કરવાના શીલવાળો-સ્વભાવવાળો-જે હોય તે હસિર-હસિરો
(પ્રથમા એકવચન) કહેવાય.

હસ+ફર=હસિર-હસિરો

(૨) નમ-નમન કરવાના શીલવાળો જે હોય તે નમ+ફર-નમિર-નમિરો
(પ્રથમા એક વં) કહેવાય.

(૩) ર-રોવ-રોવાના સ્વભાવવાળો-વારે ધડીએ ‘રો રો’ કરનારો-રોતલ હોય તે
રોવ+ફર=રોવિર-રોવિરો (પ્રથ. એક વ.) કહેવાય.

(૪) લજ્-જે સ્વભાવે લજ્જાળુ હોય તે-શરમાળુ હોય તે લજ્+ફર-લજ્જિર-લજ્જિરો

(૫) સં જલ્પ-જંપ-જે સ્વભાવે બોલ બોલ કરનારો હોય તે-જમ્પ+ફર-
જંપિર-જંપિરો-બોલ બોલ કરનારો-બોલકણો

(૬) સં વેપ-વેવ-જે કંપવાના-ધ્રુજવાના સ્વભાવવાળો હોય-વારે વારે કંપ્યા
કરતો હોય તે-વેવ+ફર-વેવિર-વેવિરો-ધ્રુજ્યા કરનારો

(૭) સં० ભ્રમ્-ભમ્—જે ભમવાના-આથડવાના-સ્વભાવવાળો હોય તે-ભમ્+
 ઇર-ભમિર-ભમિરો-ભમનારો-રખડનારો-આથડયા કરનારો

(૮) સં० ઉત્+શ્વસ્-ઉચ્છવસ્-જેને ઉચ્છવાસ લેવાની ટેવ હોય-સ્વભાવ હોય-તે
 કસસૂઝ+ર-કસસિર-કસસિરો-ઉચ્છવાસ લેનારો

આ રીતે દરેક ધાતુને ઇર પ્રત્યય લગાડીને રૂપો સાધી લેવાં.

અહીં માત્ર 'શીલ' અર્થના ઉદાહરણો આપેલ છે, પણ તે ઉદાહરણો પ્રમાણે 'ધર્મ' તથા 'સાધુ' અર્થના પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

જેમકે

'ધર્મ'—હસવાના ધર્મવાળો-હસિરો

'સાધુ' સાડું સાડું બોલનારો વદિરો-(વદ્+ઇર-વદિર)

કેટલાક વ્યાકરણકારો ઉપર જણાવેલા તમામ પ્રત્યયોને બદલે 'ઇર' નથી વાપરતા પણ માત્ર તૃન્ પ્રત્યયને બદલે 'ઇર' વાપરવાનું કહે છે.

તેમના મતમાં ઉપર જણાવેલા બધા પ્રત્યયોને બદલે ઇર ન વપરાય. માત્ર એક તૃ પ્રત્યયને બદલે જ ઇર વપરાય અર્થાત્ તેમને મતે—

ચરિણુ નું ચરિર રૂપ ન થાય.

માવુક નું માવિર „

મોસ નું મોહિર „

ઈશ્વર નું ઈસિર „

નમ્ર નું નમિર „

ક્ત્વઃ તુમ્-અત્-તૂળ-તુઆણાઃ ॥૮૧૨।૧૪૬॥

સંખ્યાંધક ભૂતકૃદંતના અર્થ સૂચક સંસ્કૃતના ક્ત્વા પ્રત્યયને બદલે તુમ્, અ (અત્), તૂળ, કૂળ, તુઆણ, ઉઆણ પ્રત્યયો વાપરવા એટલે ધાતુમાત્રને આ પ્રત્યયો લગાડવા.

તુમ્—દશ્+તુમ્=દશ્હુ-દષ્ટવા-જોઈને

મોચ્+તુમ્=મોત્તું-મુક્ત્વા-મૂકીને-છોડીને

અ—ભમ્+અ=ભમ્+ઇ+અ=ભમિઅ-આન્ત્વા-ભમીને-શ્રમણ કરીને

રમ્+અ=રમ્+ઇ+અ=રમિઅ-રન્ત્વા-રમીને

તૂળ—ઘેત+તૂળ=ઘેતૂળ—ગૃહીત્વા—અડણ કરીને

કૃ+તૂળ=કા+તૂળ=કાઠળ—કૃત્વા—કરીને

આ રથળે તૂળ નો ત લોપાઈ ગયો છે.

તુઆળ—મેદ+તુઆળ=મેતુઆળ—મિત્ત્વા—ભેદીને

સુ+તુઆળ=સોતુઆળ—શ્રુત્વા—સાંભળીને

‘વંદિતુ સઘ્વસિદ્ધે’ ‘વંદિતા’ સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં વંદિતુ ૩૫ આવે છે. આ આર્ષ ૩૫ છે માટે તેના તુમ્ ના મ નો લોપ થઈ ગયો છે.

વંદ+શત્તુમ્ વંદિતું. વંદિત્તિ—વન્દિત્વા—રાંદીને

વન્દિત્વા એવા સિદ્ધ સંસ્કૃત ૩૫ ઉપરથી પણ ત્વા ના વ નો લોપ કરીને પ્રાકૃતમાં વંદિત્તા ૩૫ બની શકે છે.

એ જ રીતે કૃત્વા ૩૫ને બદલે આર્ષ પ્રાકૃતમાં કટું ૩૫ થાય છે. કટું ૩૫ના અનુસ્વારનો લોપ ડરવાથી કટુ ૩૫ પણ બને છે.

તદ્વિત પ્રકરણ

इदमर्थस्य केरः ॥८॥२॥१४७॥

સંસ્કૃતમાં ‘તેનું આ’ એવા અર્થમાં આવતા પ્રત્યયને इदमर्थ કહે છે. એ इदमर्थ ને સૂચવવા ईय વગેરે પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલું છે. તે इदमर्थ ईय વગેરે પ્રત્યયોને બદલે પ્રાકૃતમાં કેર પ્રત્યય વાપરવો.

युष्मद्+ईय—युष्म+केर—तुम्हकेरो—तમારે।

अस्मद्+ईय—अस्म+केर—अम्हकेरो—અમારે।

બહુલ અધિકારને લીધે આ નિયમ બધે લાગતો નથી, કેમકે સદીય ને બદલે મईय થાય છે.

એ જ પ્રમાણે पाणिनीय ને બદલે पाणिणीअ થાય છે. અર્થાત્ ‘મईय’ અને ‘पाणिणीअ’ શબ્દોમાં ईय પ્રત્યય કાયમ રહે છે.

मईअपक्खे—मदीयपक्षे—મારા પક્ષમાં

पाणिणीअ—पाणिनीयाः—पाणिनिना मतने माननारा

પર-રાજભ્યાં ક-ડિકૌ ચ ॥૮૧૨૧૪૮॥

પર શબ્દ પછી આવતાં. હ્રદમર્થ પ્રત્યયને બદલે ક અને કેર પ્રત્યયો વાપરવા, તથા રાજન્ શબ્દ પછી આવતાં. હ્રદમર્થ પ્રત્યયને બદલે ઇક (ડિક) અને કેર પ્રત્યયો વાપરવા.

પર+કીયં-પર+કં-પારક્-પારકેરં-પારકુ- બુઓ ૮૧૧૪૪

રાજ+કીયં-રાજ+કં-રાજકં, રાયકેરં-રાજકીયમ્-રાજાનું-રાજાકા-રાજ્ય સંબંધી

યુષ્મદસ્મદઃ અજઃ એચયઃ ॥૮૧૨૧૪૯॥

“વા યુષ્મદ્-અસ્મદઃ અજ્-ઈતજૌ ઇત્યાદિ ॥૬૧૩૬૭॥ સૂત્ર દ્વારા યુષ્મદ અને અસ્મદ શબ્દો પછી આવતાં. હ્રદમર્થ તા સંસ્કૃત અજ વગેરે પ્રત્યયોને બદલે પ્રાકૃતમાં એચય પ્રત્યય વાપરવો.

યુષ્મદ્+અજ્-યુષ્મ+એચય-તુમ્હ+એચય-તુમ્હેચ્ચયં-ચૌમાકમ્-તમારુ

મરાઠી-તુમચા

અસ્મદ્+અજ-અસ્મ+એચ્ચય-અમ્હ+એચ્ચય-અમ્હેચ્ચયં-આસ્માકમ્-અમારુ

મરાઠી-આમાચા

વતેઃ વ્વઃ ॥૮૧૨૧૫૦॥

સ્યાદેઃ ઇવે ॥૭૧૧૫૨॥ તથા ॥૭૧૧૫૩॥ ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા ‘તેની પેઠે’ એવા અર્થમાં સંસ્કૃતમાં આવતા વત્ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં વ્વ પ્રત્યય વાપરવો.

મથુરા+વત્-મહુરા+વ્વ-મહુર વ્વ-મથુરાવત્-મથુરાની પેઠે

મથુર વ્વ પાટલિપુત્રે પાસાયા-મથુરાવત્ પાટલિપુત્રે પ્રાસાદાઃ-મથુરાની પેઠે પાટલિપુત્રમાં પ્રાસાદો-મહેલો-છે.

સર્વાજ્ઞાદ્ ઈનસ્ય ઇકઃ ॥૮૧૨૧૫૧॥

સંસ્કૃત વ્યાકરણ સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિના ૭૧૧૬૪ સૂત્રથી સર્વાજ્ઞ શબ્દને લાગતાં. ઈન પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં ઇક પ્રત્યય વાપરવો.

સર્વાજ્ઞ+ઈનઃ-સર્વંગ+ઇક-સર્વંગિઓ-સર્વાજ્ઞીણઃ-આખા અંગમાં વ્યાપેલો.

થયો નસ્ય ઇકદ્ ॥૮૧૨।૧૫૨॥

સંસ્કૃત વ્યાકરણ સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિના નિત્યં નઃ પન્થશ્ચ ૬૧૪૮૯ સૂત્ર દ્વારા પથ શબ્દને લાગતા ન પ્રત્યયને અદ્વલે પ્રાકૃતમાં ઇક(ઇકદ્) પ્રત્યય વપરાય છે.

પન્થાને નિત્યં યાતિ ઇતિ-પથિન્+ન-પથિ+ઇકદ્-પહિ+ઇય-પહિઓ-પથિક;-
નિત્ય મુસાફરી કરનાર પ્રવાસી

ઈયસ્ય આત્મનઃ નયઃ ॥૮૧૨।૧૫૩॥

આત્મન્ શબ્દને સંસ્કૃતમાં લાગતા ઈય ને અદ્વલે નય પ્રત્યય વાપરવો.

આત્મને હિતમ્-આત્મ+નય-અપ્પજય-આત્મીયમ્ હિતમ્-આપણું હિત

ત્વસ્ય ડિમા-ત્તળૌ વા ॥૮૧૨।૧૫૪॥

માથે ત્વ-તલૌ ॥૭૮૧।૫૫॥ ઇત્યાદિ નિયમ દ્વારા સંસ્કૃતમાં 'ભાવ' અર્થને સૂચવવા માટે આવતા ત્વ પ્રત્યયને અદ્વલે અને બીજા પણુ ભાવ અર્થના સૂચક પ્રત્યયોને અદ્વલે પ્રાકૃતમાં ઇમા (ડિમા) અને ત્તળ એવા બે પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

પીનસ્ય માવઃ પીન+ત્વ=પીળ+ઇમા=પીળિમા, પીન+ત્વ=પીળ+ત્તળ=પીળત્તળં,
પીળ+ત્ત=પીળત્તં-પીનત્વમ્-પુષ્પપણું

પુષ્પસ્ય માવઃ પુષ્પ+ત્વ=પુષ્પ+ઇમા=પુષ્પિમા, પુષ્પ+ત્તળ=પુષ્પત્તળં-પુષ્પપણું,
પુષ્પ+ત્ત=પુષ્પત્તં-પુષ્પત્વમ્-પુષ્પપણું

'સંસ્કૃતમાં ૭૮૧।૫૮ વગેરે સૂત્રો 'પૃથુ' વગેરે શબ્દોને ત્વ ને અદ્વલે ઇમન્ વગેરે પ્રત્યયો લગાડવાના' છે એમ બતાવે છે ત્યાં આ નિયમ ન લગાડવો.

પીનતા શબ્દનું પ્રાકૃતમાં પીળયા ૩૫ પણુ થાય છે અને ૧૮૧૪૨૬૦૧૧ પૂત્ર દ્વારા પીળદા ૩૫ શૌરસેની ભાષામાં થાય છે. તેથી આ સૂત્રમાં ત્વ પ્રત્યયને અદ્વલે લા વાપરવાની વાત કરી નથી.

વૈદિક-વેદોત્તી-ભાષામાં ત્વ ને અદ્વલે ત્વન પ્રત્યય વપરાય છે. ત્તળ અને ત્વન બન્ને પ્રત્યયો સરખા છે.

અનઙ્કોઠાત્ તૈલસ્ય હેલ્લઃ ॥૮૧૨।૧૫૫॥

અઙ્કોઠ શબ્દ સિવાયના બીજા શબ્દોને લાગેલા તૈલ પ્રત્યયને અદ્વલે પ્રાકૃતમાં હેમ-૧૧

एल्ल (डेल्ल) प्रत्यय वापरवे। ॥७।१।१३६॥ सूत्र द्वारा 'तिल' वगेरे शब्दोने 'स्नेह' अर्थने सूचववा जे तैल प्रत्यय लागे छे तेने अही देवानो छे.

कटुक+तैलम्=कडुअ+एल्लं=कडुएल्लं-कडुलुं तेव

सुरहिजलेण कडुएल्लं-सुरभिजलेन कटुकतैलम्-सुगंधित पाणी साथे

मिश्रित कडुलुं तेव

अङ्कोठ+तैलम्=अंकोल्लतेल्लं-अंकोल्लनुं तेव

આ સૂત્રમાં વિહિત કરેલ 'એલ્લ' પ્રત્યય 'તૈલ' પ્રત્યયનું પ્રાકૃત રૂપાંતર છે.

यत्-तद्-एतद्: अतो: इत्तिअ एतद् लुक् च ॥८।२।१५६॥

પરિભાષુવાચક અતુ ને અદે પ્રાકૃતમાં પરિભાષુવાચક इत्तिअ પ્રત્યય વપરાય છે. તેથી યાવત ને અદે જ+इत्तिअ=जित्तिअं-યાવત્-જેટલું,

તાવત ને અદે ત+इत्तिअ=तित्तिअं-તાવત્-તેટલું

એતાવત ને અદે એત+इत्तिअ=इत्तिअं-એતાવત્-એટલું

એતાવત ને જ્યારે इत्तिअ પ્રત્યય લાગે ત્યારે એતાવત નો લોપ થઈ જાય છે તેથી તેનું इत्तिअ રૂપ બને છે.

इदम्-किमश्च डेत्तिअ-डेत्तिल-डेद्दहा: ॥८।२।१५७॥

इयत्, कियत्, यावत्, तावत्, અને એતાવત એ પરિભાષુવાચક શબ્દોને લાગેલા અતુ વગેરે પ્રત્યયને અદે એતિअ (डेत्तिअ), એતિલ (डेत्तिल) અને એદ્દહ (डेद्दहा) પ્રત્યયો વપરાય છે. इयत् અને कियत्માં પરિભાષુવાચક यत् પ્રત્યય છે અને એતાવત, યાવત તથા તાવત્માં आवत् પ્રત્યય છે.

इदम्+यत्-એતિअ=એતિअં, એતિલં, એદ્દહં-એટલું

किम्+यत्-ક+એતિअં, ક+એતિલ=કેતિલં, ક+એદ્દહ=કેદ્દહં-કેટલું

यत्+आवत्-य+એતિअ-જ+એતિअ-જેતિअં, જ+એતિલ-જેતિલં, જ+એદ્દહ-જેદ્દહં-જેટલું

तत्+आवत्-ત+એતિअ-તેતિअં, તેતિલં, તેદ્દહં-તેટલું

એતત્+આવત્-એતિअં, એતિલં, એદ્દહં-એટલું

कृत्वसः हुत्तं ॥८।२।१५८॥

७।૨।૧૦૬ સૂત્ર દ્વારા 'વાર' અર્થમાં વિહિત કરેલા कृत्वस्સ પ્રત્યયને અદે પ્રાકૃતમાં हुत्तं એવો પ્રત્યય વાપરવો.

સયહુત્તં-શતકૃત્વ:-સો વાર

સહસ્સહુત્તં-સહસ્રકૃત્વ:-૬૪૨૨વાર

આર્ષ પ્રાકૃતમાં 'તિહુત્તો આયાહિંપયાહિં' વગેરે વાક્યોમાં હુત્ત ને બદલે હુત્તો પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

આ હુત્તો પ્રત્યય કૃત્વસ્ પ્રત્યયનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ માત્ર છે.

પ્રિયામિમુલ્લમ-પ્રિયની કે પ્રિયાની સામે-પિયહુત્તં આ શબ્દ, પ્રાકૃતમાં વપરાય છે. તેનો જે હુત્તં અંશ છે તે હુત્તં અંશ અમિમુલ્લ શબ્દના પર્યાયરૂપ છે.

'અમિમુલ્લ' અર્થવાળા એ હુત્તં પદ અને આ હુત્તં પ્રત્યય વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી, માત્ર તે એ વચ્ચે અક્ષરોની સમાનતા છે. અર્થાત્ પિયહુત્તં નો હુત્તં અંશ પ્રત્યયરૂપ નથી.

આલુ-ઇલ્લ-ઉલ્લ-આલ-વન્ત-મન્ત-ઇત્ત-ઇર-મળાઃ મતોઃ

॥૮૨॥૧૫૯॥

આ. હેમચંદ્રે ૭૨૧૧ ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા સંસ્કૃતમાં 'વાળા' અર્થમાં વિહિત કરેલા મતુ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં આલુ, ઇલ્લ, ઉલ્લ, આલ, વન્ત, મન્ત, ઇત્ત, ઇર અને મળ એવા નવ પ્રત્યયો વપરાય છે.

આલુ—સ્નેહ+આલુ=નેહાલુ-સ્નેહવાન્-રનેહાળ

દયા+આલુ=દયાલુ-દયાવાન્-દયાળુ

ઈર્ષ્યા+આલુ=ઈર્સાલુ-ઈર્ષ્યાવાન્-ઈર્ષ્યાળુ

લજ્જા+આલુ+કા=લજ્જાલુઆ-લજ્જાવતી-જાળવાળી-જાળળ-શરમાળ

ઇલ્લ—સોહા+ઇલ્લ=સોહિલ્લો-શોમાવાન્-શોભાવાળો

છાયા+ઇલ્લ=છાઇલ્લો-છાયાવાન્-છાયાવાળો-કાંતિવાળો

જામ+ઇલ્લ=જામિલ્લો-યામવાન્-પહોરવાળો-પહેરેદાર

ઉલ્લ—વિહાર+ઉલ્લ=વિહારુલ્લો-વિહારવાન્-વિચારવાળો કે વિકારવાન્-વિકારવાળો

માંસ+ઉલ્લ=મંસુલ્લો-માંસવાન્-માંસલ-માંસવાળો-પુષ્ટ

દમ્પ+ઉલ્લ=દમ્પુલ્લો-દર્પવાન્-દર્પવાળો, ગર્વિષ્ઠ-મગર અથવા દમ્પુલ્લ-ડફેળ

આલ—સહ+આલ=સહાલો—શબ્દવાન્—શબ્દવાળો

જડા+આલ=જડાલો—જડાવાન્—જડાવાળો

ફડા+આલ=ફડાલો—સ્ફડાવાન્—ફણવાળો સર્પ

રસ+આલ=રસાલો—રસવાન્—રસાળ, રસવાળો

જોળહા+આલ=જોળહાલો—જ્યોત્સ્નાવાન્—જ્યોત્સ્નાવાળો—દેદીપ્યમાન

વંત—ધન+વંત=ધનવંતો—ધનવાન્—ધનવંત—ધનવાળો

મત્તિ+વંત=મત્તિવંતો—મત્તિમાન્—ભક્તિવાળો અથવા ભાતવાળો—

ભાતીગળ

મંત—હનુ+મંત=હનુમંતો—હનુમાન્—હનુમાન

સિરિ+મંત=સિરિમંતો—શ્રીમાન્—શ્રીમાન—લક્ષ્મીવાળો—ધનવાન

પુણ્ણ+મંત=પુણ્ણમંતો—પુણ્યવાન્—પુણ્યવાળો—પુણ્યશાળી

ઈત્ત—કવ્વ+ઈત્ત=કવ્વઈત્તો—કાવ્યવાન્—કાવ્યવાળો—કવિ

માન+ઈત્ત=માણઈત્તો—માનવાન્—માનવાળો

ઈર—ગવ્વ+ઈર=ગવ્વિરો—ગર્વવાન્—ગર્વવાળો

રેહા+ઈર=રેહિરો—રેખાવાન્—રેખાવાળો

મળ—ધન+મળ=ધનમળો—ધનવાન્—ધનવાળો

સોહા+મળ=સોહામળો—સોહામળો—શોભાવાળો

કેટલાક વૈયાકરણો મતુને બદલે મા પ્રત્યય વાપરે છે. હનુ+મા=હનુમા—

હનુમાન

સંસ્કૃતમાં જેમ મતુ વપરાય છે તેમ એ જ અર્થમાં હનુ તથા ફક વગેરે પ્રત્યયો વપરાય છે.

જેમકે—હનુ—ધનિન્=ધની—ધનવાળો—ધની—ધણી

ફક—અર્થ+ફક=આર્થિકઃ—અર્થવાળો વગેરે રૂપો સમજવાં.

આ નિયમ તો માત્ર મતુ માટે જ છે, બીજા હનુ, ફક વગેરે પ્રત્યયો માટે નથી.

બીજા પ્રત્યયો સંસ્કૃતની માફક સમજી લેવાના છે અને તે બીજા પ્રત્યયોને પ્રાકૃતમાં વાપરતાં તે તે પ્રત્યયોમાં પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ફેરફાર કરી લેવાનો છે.

મત્વર્થ પ્રત્યયોનું પ્રકરણ આ હેમચંદ્રે પોતે કરેલ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન ૧૧મી વ્યાકરણમાં ૭૧૧ થી ૭૨૧૭૪ સુધી છે.

સંસ્કૃતમાં મતુ ઉપરાંત—

ફલ—શાલિલઃ—શાળાવાળો, પ્રજિલઃ—પ્રજાવાળો

જડ—જડાલઃ—જડાવાળો, વાચાલઃ—વાચાળ

આહ-કૃપાહ:-કૃપાવાળો

મનુના અર્થના સૂચક આવા અનેક પ્રત્યયો છે.

આ પ્રત્યયો, પ્રાકૃતમાં વિહિત કરેલા ફલ, આલ, આહ વગેરે પ્રત્યયોની સાથે અરાબર મળતા આવે છે.

તો દો તસઃ વા ॥૮૨૨૧૬૦॥

પંચમી વિભક્તિના અર્થને સૂચવવા માટે વિહિત કરેલા તસ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં તો અને દો પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

સવ્વ+તો=સવ્વત્તો-સર્વતઃ-ચારે બાજુથી

સવ્વ+દો=સવ્વદો-સર્વતઃ: ,,

એક+તો=એકત્તો-એકતઃ-એક તરફથી

એક+દો=એકદો-એકતઃ: ,,

અન્ન+તો=અન્નત્તો-અન્નતઃ-અન્યથી

અન્ન+દો=અન્નદો-અન્નતઃ- ,,

ક+તો=કત્તો, કુતઃ-કયાંથી

ક+દો=કદો-કુતઃ- ,,

જ+તો=જત્તો-યતઃ-જ્યાંથી

જ+દો=જદો-યતઃ- ,,

ત+તો=તત્તો, તતઃ-ત્યાંથી

ત+દો=તદો-તતઃ- ,,

ઇ+તો=ઇત્તો-આથી કે આ તરફથી

ઇ+દો=ઇદો-ઇતઃ-અહીંથી-આ બાજુથી

જ્યારે આ બે પ્રત્યયો ન થાય ત્યારે તસ પ્રત્યયને બદલે બધે ઓ વપરાય છે. જેમકે—સવ્વઓ, એકઓ, અન્નઓ, કઓ, જઓ, તઓ, ઇઓ ।

ત્રપો હિ-હ-ત્થાઃ ॥૮૨૨૧૬૧॥

‘આધાર’ અર્થને સૂચવવા માટે વિહિત કરેલા ત્રપ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં હિ, હ અને ત્થ પ્રત્યય વપરાય છે.

જ+હિ=જહિ-યત્ર-જ્યાં, જહીં

ત+હિ=તહિ-તત્ર-ત્યાં, તહીં

ક+હિ=કહિ-કુવ-કયાં, કહીં
 અન્ન+હિ=અન્યવ-ખીજે રથળે
 જ+હ=જહ-યવ-જયાં, જહીં
 ત+હ=તહિ-તવ-તયાં, તહીં
 ક+હ=કહ-કુવ-કયાં, કહીં
 અન્ન+હ=અન્નહ-અન્યવ-ખીજે રથળે
 જ+ત્થ=જત્થ-યવ-જયાં, જહીં
 ત+ત્થ=તત્થ-તવ-તયાં, તહીં
 ક+ત્થ=કત્થ-કુવ-કયાં, કહીં
 અન્ન+ત્થ=અન્નત્થ-અન્યવ-ખીજે રથળે

વા એકાદ્ દઃ સિ સિઅં ઇઆ ॥૮૧૧૬૨॥

૭૨૧૮૫ સિદ્ધં લઘું ના સૂત્ર દ્વારા એક શબ્દના બનેલા એકદા રૂપના દા પ્રત્યયને રથાને પ્રાકૃતમાં સિ, સિઅં, ઇઆ કે હયા એવા ત્રણ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

એક+સિ=એકસિ-એકદા, એગયા-એકવાર, સિ ન લાગે ત્યારે એગયા
 એક+સિઅં=એકસિઅં-, „ „ સિઅં „ „ „
 એક+ઇઆ=એકઇઆ „ „ „ ઇઆ „ „ „

ડિલ્લ-ડુલ્લો ભવે ॥૮૨૧૬૩॥

‘ભવ’ અર્થને એટલે-‘તેમાં થયેલા’ એવા અર્થને સૂચવવા માટે પ્રાકૃત આપામાં ઇલ્લ (ડિલ્લ), ડલ્લ (ડુલ્લ) એવા પ્રત્યયો વપરાય છે.

ગ્રામે ભવા=ગામ+ઇલ્લ=ગામિલ્લ+ઇ+આ=ગામિલ્લિઆ-ગ્રામીણા-ગામમાં
 થયેલી-ગામડિયણુ

પુરે ભવમ્=પુર+ઇલ્લ=પુરિલ્લ-પૌરમ્-શહેરમાં થયેલું

પુરા ભવમ્=પુરા+ઇલ્લ-પુરાતનમ્-પહેલાં થયેલું-જૂનું-પુરાણું

હેટ્ટ+ઇલ્લ=હેટ્ટિલ્લ-અઘસ્તનમ્-હેડલું-હેડળનું-તીચે થયેલું

ઉવરિ+ઇલ્લ=ઉવરિલ્લ-ઉપરિતનમ્-ઉપલું-ઉપરનું-ઉપર થયેલ

આત્મનિ ભવમ્-અપ્પ+ડલ્લ=અપ્પુલ્લ-આત્મિકમ્-આત્મામાં થયેલું-
 પોતામાં થયેલું

કેટલાક વૈયાકરણો પ્રાકૃતમાં ‘ભવ’ અર્થને સૂચવવા સારુ આલ પ્રત્યયનો બને આલ પ્રત્યયનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

સ્વાર્થે કશ્વ વા ॥૮૨૧૬૪॥

કાઈ પણ નામને સ્વાર્થમાં ક-અ-અથવા ય પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે, ઉપરાંત ઇલ્લ (ઢિલ્લ) અને ઉલ્લ (ડુલ્લ) પ્રત્યયો પણ વિકલ્પે લાગે છે.

પિઞ્જરમેવ પિઞ્જરયં=પિઞ્જર+ય=પિઞ્જરયં-પીળું-પિઞ્જરકમ્

કુંકુમપિઞ્જરયં-કુટુંકુમપિઞ્જરકમ્-કેસર વડે પીળું કે કેસર જેવું પીળું

ચન્દ્ર એવ ચન્દ્રક-ચન્દ્ર+ઓ=ચંદ્રઓ-ચાંદો-ચંદ્ર

ગયણ+ય+મ્મિ=ગયણયમ્મિ-ગગનકે-આકાશમાં

પક્ષુભંતં+યં=પક્ષુભંતયં-પ્રશુભ્યત્કમ્-ક્ષોભ પામતું

ધરણીહર-પક્ષુભંતયં-ધરણીધરપ્રશુભ્યત્કમ્-પહાડ વડે ક્ષોભ પામતું

દુહિઅ+ય=દુહિયય+અ=દુહિયઅ=દુઃસ્થિતકે-દુઃખિત

દુહિયઅ રામહિઅયઅ-દુઃસ્થિતકે રામહૃદયકે-દુઃખી એવા રામના હૃદયમાં

રહ+યં=રહયં-રહકમ્-અહીં-પાસે

આલેદટું+યં=આલેદટુંઅં-આલેદટુંકમ્-આશ્લેષ માટે

અહીં અહુલ્લં અધિકારના નિયમ વડે આલેદટું ના અનુસ્વારનો લોપ થયેલ છે આ પ્રત્યયો એ વાર એટલે ઉપરાઉપર પણ લાગે છે.

વહુ+ક+ક=વહુઅયં-વહુકકમ્-ધણું

પ્રાકૃતમાં ક પ્રત્યયને બદલે વિશેષે કરીને અ અથવા ય વાપરવાનો છે, કયાંય ક વપરાયો નથી છતાં ગ્રંથકારે જે ક પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે તે પૈશાચી ભાષાના વિધાન માટે છે. પૈશાચી ભાષામાં ક નો લોપ થતો નથી.

વતન+કં=વતનકં-વદનકમ્-વદન, મોં, વતનકે-મોંમાં

વતનકે વતનકં સમર્પેતૂં-વદનકે વદનકં સમર્પ્ય-મોંમાં મોં નાખીને ઇલ્લ-પલ્લવ+ઇલ્લ=પલ્લવિલ્લ-પલ્લવિલ્લેણ-પલ્લવકેન-પાંદડા વડે

નિર્જિજાસોઅપલ્લવિલ્લેણ-નિર્જિજાશોકપલ્લવકેન-અશોકના પાંદડાથી ચડિયાતા વડે

,, પુરસ્+ઇલ્લ | પુરિલ્લં-પુરસ્કમ્ | આગળ થયેલું
પુરા+ઇલ્લ | પુરિલ્લં-પુરાકમ્

ઉલ્લ-પિય+ઉલ્લ+ક=પિઉલ્લઓ-પ્રિયક:-પ્રિય

મહ પિઉલ્લઓ-મમ પ્રિયક:-મારે પ્રિય

,, મુહ+ઉલ્લ=મુહુલ્લ-મુખડું-મોં

હસ્તક+ઉલ્લ=હત્થુલ્લ-હત્થુલ્લા-હાથો-ધણા હાથો, હાથલો.

જ્યારે આ પ્રત્યયો ન લાગે ત્યારે મૂળ શબ્દો એમનેએમ વપરાય છે.
એમકે—

ચંદો, ગયણં, રૂઢ, આલેદદું, બહું, બહુઅં, મુહં, હૃત્થા.

કુત્સિત, અજ્ઞાત અને અદ્ય અર્થમાં તે સંસ્કૃત પ્રમાણે ઊઝાડત સૂત્ર મુજબ
કર્ પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરવો.

સંસ્કૃતમાં ઊઝાડત સૂત્ર વડે કર્ પ્રત્યયનું વિધાન તે છે પણ તે વિધાન
અમુક શબ્દો માટે છે. અહીં પ્રાકૃતમાં વિહિત કરેલો કર્ પ્રત્યય વ્યાપક રીતે
તમામ શબ્દોને લાગે છે માટે સંસ્કૃતના વિધાનથી કામ ન ચાલત, તેથી કર્
પ્રત્યયનું જુદું વિધાન કરેલું છે.

લઃ નવ-एकाद् वा॥८।२।१६५॥

નવ અને એક શબ્દથી સ્વાર્થમાં લ્ વિકલ્પે થાય છે.

નવ+લ્લ=નવલ્લો-નવીન:-નવલો-નવો.

એક+લ્લ=એકલ્લો-એકક:-એકલો.

એક શબ્દના ક નો ॥૮।૨।૧૬૫॥ સૂત્રથી દ્વિર્ભાવ કરતાં એક શબ્દ અને છે.
જ્યારે આ લ્ ન થાય ત્યારે—નવો, એકો, એવો કે એવો વપરાય છે.

ઉપરે: संव्याने ॥८।२।१६६॥

‘ઉપર એવેલું’ એવા અર્થમાં ઉપર શબ્દને સ્વાર્થમાં લ્લ પ્રત્યય થાય છે.

ઉપરિ+લ્લ=અવરિલ્લ, અવરિલ્લો-ઉપરિતન:-ઉપરણો-ઉપર એવેલું વસ્ત્ર
જ્યાં ‘ઉપર એવેલું’ એવો અર્થ ન હોય ત્યાં અવરિ પ્રયોગ થાય—

અવરિ-ઉપરિ-ઉપર

ઉપરિ ના ‘ઉ’ ના ‘અ’ માટે જુઓ ॥૮।૧।૧૦૮॥

ભાષામાં જે ઉપરણો શબ્દ પ્રચલિત છે તેની સાધના આ પ્રમાણે છે—

ઉપરિતન-ઉપરિઅણ-ઉપરણ-ઉપરણો

વિવાહમાં જેને ખેસ તરીકે વર રાખે છે તેને ‘ઉપરણો’ કહે છે.

ઝ્રુવઃ मया डमया ॥८।२।१६७॥

ઝ્રુ શબ્દને સ્વાર્થમાં મયા અને અમયા (ડમયા) પ્રત્યયો લાગે છે.

ઝ્રુ+મયા=મુમયા-ઝ્રુ:-ભવાં

ઝ્રુ+અમયા=મમયા-ઝ્રુ:-ભવાં

શનૈસઃ ડિઅમ્ ॥૮૧૨૧૬૮॥

શનૈસ શબ્દને સ્વાર્થમાં ઇઅં (ડિઅં) પ્રત્યય લાગે છે.

શનૈસ+ઇઅં=સણિઅં-શનૈઃ-ધીરે

સણિઅં અવગૂઢો-શનૈઃ અવગૂઢઃ-ધીરે કરીને આલિંગેલો.

મનાકઃ ન વા ડયં ચ ॥૮૧૨૧૬૯॥

મનાક અભ્યયને સ્વાર્થમાં ડયં અને ડિઅં કે ડિઅં પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

મનાક+અયં+મણઅં, મણા-મનાક-અલ્પતા-કમી-ખામી

મનાક+ઇઅં=મણિઅં, ∴, ,, ,, ,, ,,

તમારામાં કશી 'મણા' નથી એટલે તમારામાં કશી ઓછાશ-ખામી-કમી-મણા-
-નથી.

મિશ્રાત્ ડાલિઅઃ ॥૮૧૨૧૭૦॥

મિશ્ર શબ્દને સ્વાર્થ સૂચવવા માટે આલિઅ (ડાલિઅ) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

મિશ્ર+આલિઅં=મિસાલિઅં, મિસં-મિશ્રકમ્-મસાલો-મિશ્ર-ભેગું થયેલું.

ભાષામાં જે 'મસાલો' શબ્દ આલુ છે તે, મિશ્ર શબ્દ સાથે સંબંધિત છે.

રઃ દીર્ઘાત્ ॥૮૧૨૧૭૧॥

દીર્ઘ શબ્દને 'સ્વાર્થ' સૂચક ર વિકલ્પે થાય છે.

દીર્ઘ+ર=દીર્ઘરં, દીર્ઘં-દીર્ઘકમ્-લાંબુ-દીર્ઘ-દીરઘ.

ત્વાદે સઃ ॥૮૧૨૧૭૨॥

સિદ્ધં લઘુના ડાશપપ સૂત્રથી વિહિત કરેલા ભાવવાચક ત્વ વગેરે પ્રત્યયો નામને એક વાર લાગ્યા પછી પાકૃતમાં ફરી વાર પણ એના એ જ પ્રત્યયો-‘ત્વ’ વગેરે પ્રત્યયો-‘સ્વાર્થ’ નો અર્થ સૂચવવા સારું વિકલ્પે થાય છે.

મૃદુક+ત્વ+તા=મદુઅત્તા-મદુઅત્તયા, મદુઅત્તયાઈ-મૃદુકત્વેન-કોમળપણે,
નરમાશયી.

સંસ્કૃત ભાષામાં ‘અતિશય’ અર્થમાં ઇષ્ટ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. એ ‘અતિશય’ અર્થવાળા પ્રત્યયો પછી બીજા ‘અતિશય’ અર્થવાળા પ્રત્યયો લાગે છે. પ્રાકૃતમાં પણ એ જ પ્રમાણે કરવાનું છે. જેમકે—

જ્ય+ઇષ્ટ+તર=જ્યેષ્ઠતરઃ-પ્રાકૃત જેઢ્યરો-વધારે મોટો

કન્+ઇષ્ટ+તર=કણિઢ્યરો-કનિષ્ઠતરઃ-વધારે નાનો.

આ પ્રકારે ખીજ પણ પ્રયોગો સાધી લેવાના છે.

ઉપરના પ્રયોગોમાં એક ઇષ્ટ પ્રત્યય લાગેલ છે અને તે પછી ખીજો તર પ્રત્યય લાગેલ છે.

વિદ્યુત્-પત્ર-પીત-અન્ધાત્ લઃ ॥૮૧૨૧૭૩॥

વિદ્યુત્, પત્ર, પીત અને અન્ધ-આ ચાર શબ્દોને સ્વાર્થમાં લ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

વિદ્યુત્+લ=વિજ્જુલા, વિજ્જૂ-વિદ્યુત્કા-વીજળી

પત્ર+લ=પત્તલં, પત્ત-પત્રકમ્-પત્રલ-પાતળું

સંસ્કૃતમાં પણ પત્રલ શબ્દ આ જ અર્થમાં છે.

પીત+લ=પીવલં, પીઅલં, પીઅં-પીતકમ્-પીળું

અન્ધ+લ=અન્ધલો, અંધો-અન્ધક:-અંધિળો.

ન્યારે લ ન થાય ત્યારે વિજ્જૂ, પત્તં, પીઅં અને અંધો એવાં રૂપો થાય છે, જે સાથેસાથ ઉપર બતાવ્યાં છે.

‘યુગલ’ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં યમલ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. એ યમલ શબ્દનું પ્રાકૃતમાં જમલં રૂપ સાધવાનું છે. જમલંમાં સ્વાર્થમાં લ પ્રત્યય આવ્યો છે એવી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

જમલં સં. યમ્ ધાતુને ઉણાદિ પૂ૦ ૩૯ સૂત્ર ૪૬૫ દ્વારા અલ પ્રત્યયલગાડવાથી યમલ શબ્દ સધાય છે શબ્દની સાધના આ પ્રમાણે છે—યમ્+અલ-જમલ-શબ્દ બનેલ છે અને ‘યુગલ’ અર્થનો સૂચક છે. એટલે ‘યુગલ’ અર્થવાળા યમ શબ્દને લ પ્રત્યય લાગેલ છે એમ સમજવાનું નથી.

‘ગોણ’ આદયઃ ॥૮૧૨૧૭૪॥

ગોણ વગેરે શબ્દો બહુલંની રીતે નિપાતરૂપ સમજવાના છે. જે શબ્દમાં ‘મૂળ પ્રકૃતિ’ કેટલી છે અને ‘પ્રત્યય’નો અંશ કેટલો છે તથા જે શબ્દની રચના કઈ રીતે થઈ છે? એટલે કે કોઈ વર્ણનો લોપ કરીને, કોઈ વર્ણરૂપ આગમ ઉમેરીને કે કોઈ વર્ણમાં વિકાર કરીને એટલે કઈ બતનો ફેરફાર કરીને શબ્દ બનેલો છે? તેવું જ્ઞાન જે શબ્દો વિશે ન થાય અથવા એવું જ્ઞાન જે શબ્દો વિશે મળી શકતું ન હોય તે શબ્દોને ‘નિપાત’રૂપ સમજવાના છે જેમકે ‘રામ’ શબ્દ છે તેની વ્યુત્પત્તિ-રમતે ઇતિ રામઃ એમ થાય છે એટલે એ શબ્દમાં ‘રમ્’ પ્રકૃતિ છે અને અ પ્રત્યય છે એવી ખબર પડે છે તેથી તે શબ્દ નિપાતરૂપ નથી પણ ઘણા શબ્દો એવા છે જેમાં આવી ખબર પડતી નથી તેથી એ શબ્દ અવ્યુત્પન્ન ગણાય.

અથવા નિપાતરૂપ ગણાય. આવા શબ્દો પાર વગરના છે. એ બધા શબ્દો ભાષામાં તો ચાલુ હોય જ છે પણ તેની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાતી નથી તેથી તેને નિપાત રૂપ સમજવાના છે. આવા નિપાતરૂપ પ્રાકૃત શબ્દોને 'દેશ્ય પ્રાકૃત' કહેવામાં આવે છે. દેશ્ય પ્રાકૃત એટલે ઘણા જૂના શબ્દો. સંભવ છે કે એની કોઈ કાળે વ્યુત્પત્તિ કરી શકાતી હોય કે મળતી હોય અને પાછળથી એ ભુલાઈ જવાથી એ શબ્દોને નિપાતરૂપ ગણવાની પદ્ધતિ જૂના કાળથી ચાલી આવે છે.

આ સૂત્રમાં આવા કેટલાક નિપાતરૂપ શબ્દોની ગણના કરેલી છે અને સાથે તેના અર્થો આપેલા છે—

મૂળ શબ્દ— અર્થ— ભળતું સંસ્કૃત— નિપાતને મળતા આવતા શબ્દો અથવા તેના અર્થસૂચક શબ્દો તથા એ શબ્દો

વિશે નોંધ—

ગોણ—	ગાય—	ગૌ—	ગોળો	ગાવી અને ગોળી શબ્દોની
ગાવી	„	„	ગાવી	નોંધ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ
				મહર્ષિ એ મહાભાષ્યના આરંભમાં
				જ લીધેલ છે.

	ગાવઃ—	ગાવીઓ—ગાયો
બહ્વલ્—	અળદ—	બલીવર્દઃ—
આડ	પાણી	આપઃ
પંચાવળ્ણા	પંચાવન	પદ્મપદ્માશત્
પળપળ્ણા		પચાસમાં પાંચ વધારે
તેવળ્ણા	ત્રેપન	ત્રિપદ્માશત્
તેઆલીસા	તેંતાલીસ	ત્રિચત્વારિંશત્
વિડસગ્ગ	વિસર્જન	વ્યુત્સર્ગઃ
	—ફેંકી દેવું	વિડસગ્ગો
વોસિરળ	ફેંકી દેવું	વ્યુત્સર્જનમ્
વહિદ્ધા	નાતિનિરુદ્ધ	વહિર્ધા
	મૈયુન	
નામુક્કસિઅ	કાર્ય—કામ	
કથિદ્	કોઈ ઠેકાણે	કુત્રચિત્ અથવા ક્વચિત્
મુવ્વહિદ્	ઉદ્વહન કરે છે	ઉદ્વહતિ—આ શબ્દમાં શરૂઆતમાં મ્ ઉમેરાયેલ છે
વમ્હલો	આહુટો	નામનો રોગ—વાય—મૃગી—જેવો વ્યાધિ—અપસ્મારઃ—વમ્હલો
કન્દુદ્	નીલું કમત	ઉત્પલમ્, કન્દોત્થમ્—કંદુદ્—કદ માંથી ઉત્પન્ન—ઝીલું થયેલ—
		જન્મ પામેલ

છિછિ, ધિદ્ધિ-ધિક્કાર	ધિક્ ધિક્	ભાષામાં 'ધિક્કાર'ને સૂચવવા 'છી છી' શબ્દ પ્રચલિત છે
ધિરત્થુ	ધિક્કાર થાઓ-ધિગસ્તુ—આ શબ્દમાં ધિગ્ના 'ગ'ને બદલે 'ર' થયેલ છે	
પાડિસિદ્ધી પાડિસિદ્ધી	પ્રતિસ્પર્ધા	પ્રતિસ્પર્ધિ: પ્રતિ સાથેના સ્પર્ધા ધાતુને ૩ પ્રત્યય લગાડવાથી આ શબ્દ બની શકે છે
ચચ્ચિક્	ચચ્ચિક્કં-ચર્ચેચ્ચમ્-ચર્ચાં એટલે લેપ લગાડવો	
નિદ્દેલળ	ધર	નિલયનમ્ નિદ્દેલળં
મધોળ	દંદ્ર	મધવન્ મધોળો, મધોળો શબ્દ તો મધવન્ના પ્રથમા વિભક્તિના રૂપનું જુદું ઉચ્ચારણ છે
સક્કિલ્લ	સાક્ષી	સાક્ષી સક્કિલ્લો
જન્મણ	જન્મ, જન્મવું	જન્મણં
મહન્ત	મોટો	મહાન્ મહંતો
મવન્ત	આપ, તમે	મવાન્ મવંતો
આસીસા	આશીર્વાદ	આશી: આસીસા

કોઈ ઠેકાણે હને સ્થાને હ અને મ વપરાય છે.

વૃદ્ધયર-વૃદ્ધેરું વૃદ્ધતાર-વૃદ્ધયરં અથવા વૃદ્ધતરમ્
મિમોર-હિમનો મધ્યભાગ-દ્વિમસ્ય ઊર:-દ્વિમોર:-મિમોરો

કર્ચાય લલનો હ થાય છે—

લુહ્લ-લુહ્લક-નાનો-લુહ્લક:, લુહ્લક:-લુહ્લકો
ઘાયળ-મોટો અવાજ-ગાનારાઓમાં આગળ તરી આવતો-ગાયન:-ઘાયળો
વઠ-મૂર્ખ-વઠતિ इति વઠ: 'વઠ સ્થૌલ્યે' વઠ:-વઠો
કકુધ-અળદની ખુંધ કકુદમ્-કકુધમ્
અત્થકક-અકાળે અકાળડમ્-અત્થકકં
લજ્જાલહ્ણી-લજ્જામહ્ણીની વેલ લજ્જાવતી-લજ્જાલહ્ણી
કુહ-કુતૂહલ કુતૂહલમ્-કુહ-કોહ
માચંદ આંખો માકન્દ:, ચૂત: માચંદો

ઘણા વૈયાકરણો આ માકન્દ શબ્દને સંસ્કૃત પણ માને છે. અમરકોશકારે તથા ખુદ હેમચંદ્રસૂરિએ અભિધાનચિંતામણિકોશના શિલોચ્છમાં 'માકન્દ: રસાલ: એમ નોંધીને માકન્દ શબ્દને સંસ્કૃત ઠરાવેલ છે.

મદ્દિઅ-વિષ્ણુ વિષ્ણુ:-સંસારનું ભરણુપોષણ કરનારો. મર્તૃક:-મદ્દિઓ
કરસી-સ્મશાન શ્મશાનમ્-કરસી

અગચ-અસુર

ચેટ્ટ-ખેલ-ક્રીડા

તિજ્જિચ્છિ-કૂલની રજ

અલ્લ-દિવસ

પક્કલ-સમર્થ

ગેલચ્છ-નપુંસક

પલહી-કપાસ

ઉજ્જલ-મળવાન

જસુર-તખોલ

છિછઈ-વ્યભિચારિણી સ્ત્રી

સાહુલી-શાખા

વાનો અધિકાર હોવાથી આ નિપાત કરેલા શબ્દોને અદલે તે તે અર્થના

સૂચક પ્રાકૃત શબ્દો પણ વપરાય છે—

ગોળો ને અદલે ગોઓ

બડલ્લોને અદલે ઉસહો

આક ને અદલે જલં-વગેરે

ગોલા અને ગોદાવરી એ બન્ને જુદા જુદા સંસ્કૃત શબ્દો છે. એને મળતા પ્રાકૃત શબ્દો ગોલા અને ગોદાવરી સાધવાના છે આ બન્ને શબ્દોને નિપાત સમજવાના નથી. આવા નિપાતરૂપ કેટલાક શબ્દો મહારાષ્ટ્ર અને વિદર્ભ વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી તે શબ્દોને અને તેના અર્થોને તે તે દેશના લોકો પાસેથી જાણી લેવા જોઈએ. તેમાંના કેટલાક શબ્દો અહીં આપેલા છે.

આહિત્ય વગેરે નામોના અને ક્રિયાપદોના અર્થો ગ્રંથકારે આપેલા નથી, તેમને લોકો પાસેથી જાણી લેવાની જલામણ કરી છે. અમે અહીં આ શબ્દોને કાશમાંથી અને દેશી શબ્દસંગ્રહમાંથી આ નીચે આપેલા છે.

આહિત્ય-ચલિત, કુપિત, વ્યાકુળ

લલ્લક્ક-ભયંકર, લલકાર

વિઙ્ગિર-વિસ્તાર, આટોપ, આડંબર

પન્નઙ્ગિઅ-ગયેલો (ગમ્તો આદેશ)—૮૧૪૧૬૨

ઉપ્પેહડ-ઉદ્ભટ, આડંબરવાળો

મડપ્પર-મદસ્પર-અભિમાન-ગર્વ

અસુરા:-અગચા

ચેટમ્-ચેટ્

પૌષ્પ રજ:-તિજ્જિચ્છિ

દિનમ્-અલ્લં

સમર્થ:-પક્કલો-પાકો

પળકઃ, નિર્લાચ્છ:-ગેલચ્છો લાહુ

ધાતુ દ્વારા આ શબ્દ સુસાધ્ય છે.

કર્પામ:-પલહી

બલી, ઉજ્જલ:-ઉજ્જલો

તામ્બૂલમ્-જસુર

પુંચલી-છિછઈ

શાખા-સાહુલો

પહ્નિચ્છિર-પ્રતિ+ઈક્ષ્+અક=પ્રતીક્ષક-પ્રતીક્ષા કરનારો

અટ્ટમટ્ટ-આત્તવાત્ત-કચારો, અવ્યવસ્થિત

વિહટ્પફટ-વિષટસ્પટ-વ્યાકુલ

ઉઝજલ્લ-ઉત્+ઝવલ-ઉઝ્જલ-બળવાન

હલ્લપ્લલ્લ-શીઘ્રતા, ત્વરા- હીંચકો ખરાખર ન ચાલતો હોય અને
મેસનારની જમણી અને કાબી બાજુ ચલાવવામાં આવતો
હોય તેને લાપામાં 'હલ્લોફલ્લો' કહે છે.

કેટલાક ક્રિયાશબ્દો પણ મહારાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે—

અવયાસઙ્-અવપશ્યતિ-જુએ છે

ફુમ્ફુલ્લઙ્-પમ્ફુલ્યતે-ફૂફેાં છે

ઉપ્પાલેઙ્-ઉત્પાટયતિ-ફાડે છે.

સંસ્કૃત શબ્દો દ્વારા વ્યાકરણના નિયમો વડે પ્રાકૃત શબ્દો બનાવતાં કેટલાક શબ્દો એવા અને છે જેના અર્થો સમજવા દુર્ગમ અને છે માટે એવા કેટલાક દુર્ગમ સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી વ્યાકરણના નિયમો લગાડીને પ્રાકૃત શબ્દો ન બનાવવા પણ તેમને બદલે બીજા સરળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આમ છે માટે કૃષ્ટ, ઘૃષ્ટ, વાક્ય, વિદ્વસ, વાચસ્પતિ, વિષ્ટરશ્રવસ, પ્રવેતસ, પ્રોક્ત અને પ્રોત વગેરે શબ્દોને પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો લગાડીને પ્રાકૃત ન બનાવવા તથા ક્ષિપ્ વગેરે પ્રત્યયોવાળા અગ્નિચિત્, સોમસુત, સુગલ, સુમ્લ વગેરે શબ્દોને પ્રાકૃતના નિયમો લગાડીને પ્રાકૃત ન બનાવવા. એ રીતે શબ્દો બનાવીને પૂર્વના કવિઓએ પ્રયોગ કર્યો નથી આપણે પણ જાતિ થાય એવા અથવા અર્થની વિષમતા ઉપજાવે એવા કોઈ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરવો પણ આવા ઉપર જણાવેલા કૃષ્ટ વગેરે શબ્દોને બદલે તેના પર્યાયરૂપ કૃષ્ટ-કુશળ-ચતુર વગેરે શબ્દોને વાપરવા અને અગ્નિચિત્ વગેરે શબ્દોને બદલે તે શબ્દોના અર્થને સરળતાથી સૂચવે એવા બીજા અરલ સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી પ્રાકૃત શબ્દોને બનાવીને વાપરવા.

કૃષ્ટ: નો કડ્ઠે કે કિડ્ઠે બનાવીને વાપરવાને બદલે કુશલ: શબ્દ વાપરવો અને પ્રાકૃતમાં કુસલનો પ્રયોગ કરવો.

વાચસ્પતિ:નો વાયાપઈ કે વાયપ્પઈ વાપરવાને બદલે પ્રાકૃતમાં 'વાચરપતિ' અર્થનો સૂચક ગુરુ શબ્દ જ વાપરવો.

વિષ્ટરશ્રવાનો વિટ્તરસ્સવો એમ પ્રાકૃત શબ્દ બનાવીને વાપરવાને બદલે તે શબ્દનો સમાન અર્થવાળો હરિઃ શબ્દ જ વાપરવો.

વૃષ્ટ વગેરે શબ્દોનું પ્રાકૃત રૂપાંતર કરીને તેમનો પ્રયોગ કરવાનો પ્રાકૃતમાં નિષેધ કરેલો છે. તોપણ પરિવૃષ્ટ વગેરે ઉપસર્ગવાળા તેવા શબ્દોનો પ્રયોગ તો પ્રાકૃતમાં થઈ શકે છે—

મન્દરચડપરિઘટ્ટ—આ વાક્યમાં પરિ ઉપસર્ગ સાથે વૃષ્ટ શબ્દ વપરાયેલો છે. મન્દરતટપરિઘટ્ટમ્—મંદર પર્વતના તટ સાથે ચારે બાજુએ ધસાયેલું.

તદ્વિસનિહટ્ટાણજ્ઞ—આ વાક્યમાં નિ સાથે વૃષ્ટ શબ્દ વપરાયેલો છે.

તદ્વિસનિવૃષ્ટાનજ્ઞ—પ્રતિદિન ધસાયેલો કામદેવ. આ અધૂરું પદ જણાય છે.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં તો પ્રાચીન પ્રયોગોને લક્ષ્યમાં લઈને તદ્દનુસાર તમામ પ્રયોગો અવિરુદ્ધ છે. એટલે બધા પ્રયોગો કરવાની છૂટ છે. જેમકે—

ઘટ્ટા-વૃષ્ટા-ધસાયેલી

મટ્ટા-મૃષ્ટા-માંજેલી, શુદ્ધ કરેલી

વિરસા સુઅલક્ષણાનુસારેણ—વિદુષા શ્રુતલક્ષણાનુસારેણ—શ્રુતના લક્ષણને અનુસરીને વિદ્વાને.

વક્તરેસુ અ પુણો—વાક્યાન્તરેષુ ચ પુનઃ—અને વળી બીજાં વાક્યોમાં.

આ બધા આર્ષ પ્રયોગોમાં વૃષ્ટ, મૃષ્ટ, વિદ્વસ અને વાક્ય શબ્દોનું પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે પરિવર્તન કરીને પ્રયોગ થયેલો છે.^૧

^૧પ્રશ્ન—આ. હેમચંદ્રે અભિધાન ચિન્તામણિ-કોશમાં કહ્યું છે કે ‘વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દાઃ રૂઢાઃ આખંડલાદયઃ’—આખંડલ, મળવ વગેરે શબ્દો વ્યુત્પત્તિ વગરના છે એટલે એ શબ્દોમાં ‘મૂળ પ્રકૃતિ ફેટલી છે અને પ્રત્યયનો ભાગ ફેટલો છે’ તેની ખબર પડતી નથી, માટે એ શબ્દો વ્યુત્પત્તિરહિત છે તેમ છતાં ઝળાદિપ્રકરણ માં આખંડયતિ ઇતિ આખંડલઃ તથા મળવ્યતે ઇતિ મળવઃ એમ વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે. એટલે આ શબ્દોને વ્યુત્પત્તિરહિત કેમ માની શકાય?

ઉત્તર—આ. હેમચંદ્ર કહે છે કે જે શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ બતાવી હોય તે પ્રમાણે લોકોમાં અર્થની દૃષ્ટિએ તે શબ્દોનો વ્યવહાર થવો જોઈએ. જે શબ્દો આવી વ્યુત્પત્તિવાળા હોય તે જ શબ્દો વ્યુત્પત્તિસહિત કહેવાય. પણ જે શબ્દો આવા ન હોય એટલે જેવી રીતે વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે તેવી રીતે જે શબ્દોનો લોકમાં

વ્યવહાર થતો ન હોય તો બતાવેલ વ્યુત્પત્તિ અન્વર્થક-સાર્થક-ન ગણાય, એટલે આવી નિર્વર્થક વ્યુત્પત્તિત્રાણા શબ્દો વ્યુત્પત્તિરહિત જ ગણાય, તેથી તેમને નિપાતરૂપ જ સમજવાના હોય.

પ્ર૦—જો આમ છે તો વ્યુત્પત્તિ શું કામ બતાવી ? ધાતુ જુદો બતાવ્યો, પ્રત્યય જુદો બતાવ્યો એમ શા માટે ક્યું ?

ઉ૦—આ. હેમચંદ્ર કહે છે કે એ વ્યુત્પત્તિ કરવાનો હેતુ શબ્દમાં માત્ર વર્ણાનુ-પૂર્વાનો ક્રમ કુવો છે, એ બતાવવાનો છે પણ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ સમજીને લોકમાં વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી. જેમકે આશ્વળઘ્યતિ-જે તોડી નાખે છે તે આશ્વળઘ્ય કહેવાય—એવો અર્થ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નીકળે છે ત્યારે આશ્વળઘ્ય શબ્દનો ઉપયોગ માત્ર ‘ઉદ્’ અર્થમાં જ થાય છે, બીજે ક્યાંય થતો નથી.

એ જ રીતે જેને સુશોભિત કરી શકાય તે મળવું કહેવાય છે. જ્યારે લોક-વ્યવહારમાં મળવું નો અર્થ અસુક જાતની જગ્યા જ છે. એટલે આ બતાવેલી વ્યુત્પત્તિઓ કાલ્પનિક છે, અર્થ સમજવા માટે બહુ ઓછી મદદ કરે છે. તેથી ડગાદિ પ્રકરણ માં જે જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે તેમાંના ૯૫૦/૦ (પંચાશુ ટકા) શબ્દોને અર્થની દૃષ્ટિએ વ્યુત્પત્તિરહિત જ સમજવાના છે.

શાકટાયન નામનો વૈયાકરણ એમ માને છે કે “ નામ માત્ર ધાતુમાંથી નીપજેલું છે.” એ મતને અનુસારે વૈયાકરણોએ આવી કાલ્પનિક વ્યુત્પત્તિઓને બતાવી છે. આવી કલ્પિત વ્યુત્પત્તિઓ લોકવ્યવહારમાં અર્થની પ્રવૃત્તિને અંગે કારગત ગણાતી નથી માટે આવા બધા શબ્દોને ૩૬-અવ્યયપન્ન કે નિપાતરૂપ સમજવાના છે.

બીરી રીતે તો નામો ધાતુમાંથી થયાં નથી. પણ લોકોમાં પ્રચાર પામેલા તમામ જાતના શબ્દોમાંથી વિચક્ષણ વૈયાકરણોએ ધાતુઓને શોધી કાઢ્યા છે.

અવ્યયોનું પ્રકરણ

અવ્યયમ્ ॥૮૧૨।૧૭૫॥

આ ૮૧૨।૧૭૫ સૂત્રથી લઈને આ પાદના અંત સુધી અવ્યયનો અધિકાર છે એટલે અહીંથી લઈને આખા પાદ સુધી જે શબ્દો બતાવવાના છે તે બધાની અવ્યય સંજ્ઞા જાણવી.

તં વાક્યોપન્યાસે ॥૮૧૨।૧૭૬॥

તં અવ્યયનો ‘વાક્યનો ઉપન્યાસ’ અર્થમાં એટલે વાક્યની શરૂઆત બતાવવા પ્રયોગ કરવો.

તં તિઅસબંદિમોક્ષ્—તં ત્રિદશબન્દિમોક્ષ્—દેવતાના બંદીના તે મોક્ષને

આમ અભ્યુપગમે ॥૮૧૨।૧૭૭॥

અભ્યુપગમ એટલે ‘સ્વીકાર’ના અર્થમાં આમ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

આમ વહલા વળોલી—આમ વહલા વનાવલી—ખરેખર, વનાવલી થઈ છે. એમ માનું છું.

ળવિ વૈપરીત્યે ॥૮૧૨।૧૭૮॥

‘વિપરીત’ અર્થમાં ળવિ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

ળવિ હા ! વળે—ળવિ હા ! વને—હા ! વનમાં નથી.

આ વાક્ય બોલનાર ‘જેની હયાતી વનમાં માનતો હતો પણ તે વનમાં નથી’ એથી આ વાક્ય બોલે છે

પુણરુત્તં કૃતકરણે ॥૮૧૨।૧૭૯॥

પુણરુત્તં અવ્યયનો ‘કરેલું કરવું’ એટલે ‘એનું એ કરવું’ એવા અર્થમાં પ્રયોગ કરવો.

અહ ! સુપ્પહ પંસુલી ણીસદ્દેહિં અંગેહિં પુણરુત્તં—અયિ ! સ્વપિત્તિ પાંસુલી નિસ્સહૈઃ અઙ્ગેઃ પુણરુત્તં—અરે, અસદાચારિણી સ્ત્રી કરેલી એટલાને જ વારંવાર કરીને થાકેલાં અંગો વડે સૂએ છે.

હેમ-૧૨

विषाद अर्थभां, विद्वेष अर्थभां, पश्चात्ताप अर्थभां, निश्चय अर्थभां अने
सत्य अर्थभां हन्दि अव्ययनो प्रयोग करवो.

હન્દિ ચલણે જાઓ સો, જ માણિઓ હન્દિ હુજ્જ એત્તાહે ।
 હન્દિ ન હોહી મણિરી, સા સિજ્જડ હન્દિ તુહ કજ્જે ॥
 હન્દિ ચરણે નતઃ સઃ ન માનિતઃ હન્દિ ભવેત્ દ્વાનીમ્ ।
 હન્દિ ન ભવિષ્યતિ મણિકા સા સ્વિચ્ચતિ હન્દિ તવ કાર્યે ॥
 વિષાદ--ખેદ છે કે તે પગમાં નખા પડ્યો.
 વિકલ્પ--હમણાં તે માન્યો નહીં કે શું ?
 પશ્ચાત્તાપ--પસ્તાવાને લઈને તે બોલનારી નથી
 નિશ્ચય--તેણી નક્કી તારે માટે દુઃખી થાય છે.
 સત્ય--હન્દિ સત્યમ્--ખરેખર સત્ય છે.

હન્દ અને હન્દિ એ બે અવ્યયોનો 'અહણ કર' એ અર્થમાં પ્રયોગ કરવો.
 હન્દ પલોણુકે-હન્દ પ્રલોકસ્વ હમામ્-તૂં બે, આને-સ્ત્રીને-અહણ કર
 હન્દિ-ગૃહાણ-અહણ કર

‘इव’ना-‘पेठे’ना अर्थमां सिव, पिव, विव, व्व, व अने विअ अव्ययाने
विकल्पे वापरवा.

કુમુઅં મિવ-કુમુદમ્ ઇવ-કુમુદની પેઠે
 ચંદનં પિવ-ચન્દનમ્ ઇવ-ચંદનની જેમ
 હંસો વિવ-હંસઃ ઇવ-હંસની પેઠે
 સાઅરો વ્વ-સાગરઃ ઇવ-સાગરની જેમ
 સ્વીરોઓ સેસસ્સ વ નિમ્મોઓ-ક્ષીરોદઃ શેષસ્ય ઇવ નિર્મોકઃ-જાણે ક્ષીરોદ-
 ક્ષીર સમુદ્ર-શેષ નાગની કાંચળીની પેઠે છ.
 નીલુપ્પલમાલા ઇવ-નીલોત્પલમાલા ઇવ-નીલકમળની માળાની પેઠે.

જ્યારે મિવ વગેરે ન વપરાય ત્યારે ફવ વપરાય છે.

જેણ તેણ લક્ષણે ॥૮૨૧૮૩॥

‘નિશાન સૂચવવા’ના અર્થમાં જેણ અને તેણ એ બે અવ્યયો વાપરવાં.

મમરુઅં જેણ કમલવર્ણ-મ્મરરુતં એન કમલવનમ્-જે બાણુ ભમરાને.

અવાજ-ગુંગરવ—છે તે બાણુએ કમલવન છે.

મમરુઅં તેણ કમલવર્ણ-મ્મરરુતં તેન કમલવનમ્-જે બાણુએ ભમરાને.

અવાજ-ગુંગરવ—છે તે બાણુએ કમલવન છે.

સંસ્કૃતમાં આ અવ્યયોને મળતા એન અને તેન અવ્યયોને પ્રયોગ થાય છે.

આચાર્યશ્રીએ જ ૧૧૨૧૨૩૩૩ સૂત્રમાં એન તેન અવ્યયોનો પ્રયોગ ઉદાહરણ

સાથે આપેલ છે.

જઈ જેઅ ચિઅ ચ્ચ અવધારણે ॥૮૨૧૮૪॥

જઈ, જેઅ, ચિઅ, ચ્ચ-એ ચાર અવ્યયો અવધારણ-નિશ્ચય-અર્થને સૂચવનારાં છે.

ગઈએ જઈ-ગત્યા જઈ-એવ-ગતિ વડે જ

જં જેઅ મડલણં લોઅણાણં-યદ્દ જેઅ-જૈવ મુકુલનં લોચનાનામ્-આંખનું જ

જે સંકેતાર્થ જણું

અણુબદ્ધં તં ચિઅ કામિણીણં-અણુબદ્ધં તદેવ કામિનીનામ્-તે જ સ્ત્રીઓની

સાથે અનુબદ્ધ છે-સ્ત્રીઓને વળગેલું છે- લાગેલું છે.

જેઅ અને ચિઅ એ બે અવ્યયોનાં ચનો સેવાદૌ વા ૮૨૧૯૯ સૂત્રથી દ્વિર્ભાવ થઈ જાય છે એટલે જેઅ ને બદલે જેઅ પણ વપરાય છે તથા ચિઅ ને બદલે ચ્ચિઅ પણ વપરાય છે.

તે ચ્ચિઅ ધન્ના-તે ચિઅ-તે એવ-તે જૈવ ધન્યા:-તે જ ધન્ય છે.

તે ચ્ચેઅ સુપુરિસા-તે ચ્ચેઅ-તે જૈવ સુપુરુષા:-તે જ સારા માણસો છે-

સારા પુરુષો છે.

સ ચ્ચ ય રૂપેણ-સ: ચ્ચ-એવ-ચ રૂપેણ-અને તે જ પુરુષ રૂપ વડે

સ ચ્ચ સીલેણ-સ: ચ્ચ-એવ-શીલેમ-તે જ પુરુષ શીલ વડે

બલે નિર્ધારણ-નિશ્ચયયો: ॥૮૨૧૮૫॥

‘નિર્ધારણ’ અને ‘નિશ્ચય’ અર્થને સૂચવવા સારું બલે અવ્યયોનો પ્રયોગ કરવો.

નિર્ધારણ—બલે પુરિસો ઘળંજઓ ક્ષતિઆણં-બલે પુરુષ: ધનજ્ઞય: ક્ષત્રિયાણામ્-

ક્ષત્રિયોમાં બલની અપેક્ષાએ ધનજ્ઞય પુરુષ છે.

નિશ્ચય —બલે સીહો-સિંહ: બલે-સિંહ એવ-બલની અપેક્ષાએ સિંહ જ છે.

કિર ઇર હિર કિલાર્થે વા ॥૮૧૨૧૮૬॥

કિર, ઇર, હિર એ ત્રણે અવ્યયોને કિલ-નિશ્ચય-અર્થને સૂચવવા વિકલ્પે વાપરવાઃ
કલ્લં કિર ચરહિઅઓ-કલ્લં કિર-કિલ-ચરહદયઃ-પરેપર, કાલે નિષ્કુર
હૃદયવાળો.

તસ્ય ઇર-તસ્ય ઇર-કિલ-તેનું જ

પિઅવચંસો હિર-પ્રિયવચસ્યઃ હિર-કિલ-પ્રિય મિત્ર જ. કિર, ઇર કે હિર
ન વપરાય ત્યારે કિલ વપરાય.

एवं किल तेन सिविणए भणिआ-एवं किल तेन स्वप्नके भणिता-तेणे એ પ્રમાણે
જ તેણીને સ્વપ્નમાં કહ્યું.

णवर केवले ॥८१२१८७॥

णवर अव्ययतो। डेवन्न-मात्र-अर्थमां प्रयोग करवो।

णवर पिआइं चिअ णिव्वडंति-णवर प्रियाणि किल निष्पतन्ति-डेवण प्रिय-गमे
तेवां-કામે જ નિવડે છે.

आनन्तर्ये णवरि ॥८१२१८८॥

णर्वार अव्ययने आनन्तर्य-—ते पक्षी तरत ज-ऐवा अर्थमां वापरवुं.

णवरि अ से रहुवइणा-णवरि च तस्य रघुपतिना-अने पक्षी तरत ज
तेने રહુપતિએ.

કેટલાકે વૈયાકરણે। ‘કેવલ-આનન્તર્યાર્થયોર્ણવર-ણવરિ’ એવું એક જ સૂત્ર
કરે છે. એટલે તેમના મત પ્રમાણે ણવર અને ણવરિ બન્ને અવ્યયના બન્ને
અર્થો સમજવા.

अलाहि निवारणे ॥८१२१८९॥

‘નિવારવું’ એટલે ‘અટકાવી દેવું’ એવા અર્થમાં અલાહિ અવ્યયનો
પ્રયોગ કરવો.

अलाहि किं वाइएण लेहेण-अलाहि किं वाचितेन लेखेन-लेख वांच्यवाची शु ?
अलाहि ने भणतुं आवतुं अलंहि अव्यय संस्कृतमां છે.

અળ ણાઈં નઝથે ॥૮૧૨।૧૯.૦॥

અળ અને ણાઈં એ બે અવ્યયોને ‘નિષેધ’ અર્થમાં વાપરવા.

અળચિન્તિઅમમુળંતી-અચિન્તિતમ્ અજાનતી-અચિન્તિતને નહીં જાણતી.
સંસ્કૃતમાં અળ ને મળતો અન્ શબ્દ સ્વરાદિ શબ્દોની આદિમાં આવે છે
પણ તે નકારાંત છે. જેમકે--

અનિમઃ-અન્+ઇમઃ હાથી નહીં. અનગારઃ-અન્+અગારઃ-ધર વગરનો.
ણાઈં કરમિ રોસં-ણાઈં કરોમિ રોષમ્-હું રોપ નહીં કરું.

માઈં માર્થે ॥૮૧૨।૧૯.૧॥

‘મા’ અર્થને ખતાવવા એટલે ‘નહિ’ અર્થમાં માઈં અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.
માઈં કાહીઅ રોસં-મા કાર્ષાત્ રોષમ્-રોપ ન કરે.

હઢી નિર્વેદે ॥૮૧૨।૧૯.૨॥

‘હાધિક્’ શબ્દને બદલે હઢી અવ્યય નિર્વેદ-ગ્લાનિ-અર્થમાં વપરાય છે,
હઢી હઢી, હા ! ધાહ ધાહ-હઢી હઢી, હા ધાવત ધાવત-હા ધિક્, હા ધિક્, હાય
હાય, ધિક્કાર છે ધિક્કાર છે, હાય ! દોડો દોડો.

વેવ્વે મય-વારણ-વિષાદે ॥૮૧૨।૧૯.૩॥

‘ભય’, ‘વારણ-વારણુ’-અટકાવવું અને ‘વિષાદ’-‘ખેદ’-આ ત્રણ અર્થમાં
વેવ્વે અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

વેવ્થે ત્તિ મયે, વેવ્થે ત્તિ વારણે, જૂરણે અ વેવ્થે ત્તિ ।

ઉઠાવિરીઈ વિ તુહં વેવ્થે ત્તિ મયચ્છિ ! કિં જેઅં ॥

વેવ્થે ઇતિ મયે, વેવ્થે ઇતિ વારણે, જૂરણે ચ વેવ્થે ઇતિ ।

ઉઠાપયન્ત્યા અપિ તવ વેવ્થે ઇતિ સ્મૃત્તાક્ષિ ! કિં (જ્ઞેયમ્) નેયમ્ ॥

વારણુ—હે મૃગાક્ષી ! બોલતી એવી તારે શું જાણવાનું છે ? અથવા લઈ
જવાનું છે ?

કિં ઉઠાવેન્તીએ ઉઅ જુરંતીએ કિં તુ મીઆએ ।

ઉઠવાડિરીએ વેવ્થે ત્તિ તીએ મળિઅં ન વિમ્હરિમો ॥

કિમ્ ઉલ્લાપયન્ત્યા ઉત જૂર્યમાણયા કિં તુ મીતયા ।
 ઉઘ્વાઢિરીએ વેઘ્વે ઇતિ તયા મણિતં ન વિસ્મરામઃ ॥

ખેલતી, વા ખેલવાતી, ખેલ કરતી અને ભય પામતી એવી તારે શું ? કિંતુ
 દુઃખ વિનાની અથવા વિશેષ રતિકીડાને કે વિપરીત રતિકીડાને કરનારી, એવી
 તેણીએ ત્યારે કહેલું અમે ભૂલતા નથી.

વેઘ્વ ચ આમન્ત્રણે ॥૮૧૨૧૯૪॥

વેઘ્વ અને વેઘ્વે એ એ અન્યથેને આમન્ત્રણ અર્થમાં વાપરવા.

વેઘ્વ ગોલે—વેઘ્વ હે ગોલે !—હે દાસી !

વેઘ્વે મુરુન્દલે ! વહસિ પાણિઅં—વેઘ્વે હે મુરુન્દલે ! વહસિ પાનીયમ્—હે મુરુન્દલે !
 તું પાણી વહે છે ?

મામિ હલા હલે સખ્યા વા ॥૮૧૨૧૯૫॥

‘સખીતા આમન્ત્રણ’ અર્થમાં મામિ, હલા અને હલે એ ત્રણ અવ્યયેઃ
 વિકરણે વાપરવા.

મામિ સરિસકલરાણ વિ—સખિ ! સદશાક્ષરાણામપિ—હે સખિ ! સરખા અક્ષર-
 વાણાએનું પણ.
 પળવહ માણસ હલા—પ્રણમત માનસ્ય સખિ !—હે સખી ! માનને પગે લાગે.
 હલે હયાસસ—હે સખી ! હતાશસ્ય—હે સખી ! હતાશની

આ અન્યથ ન વપનાય ત્યારે તેને બદલે ‘સખી’ શબ્દ પણ વપરાય છે
 પદે—સહિ ! ઇરિસિ ચ્ચિઅ ગઈ—હે સખિ ! ઈદ્રસી એવ ગતિઃ—હે સખી ! આવી જ
 ગતિ

દે સંમુખીકરણે ચ ॥૮૧૨૧૯૬॥

‘સંમુખીકરણ—સમ્મુખ કરવું’—સામે જુઓ’ તથા ‘સખીનું આમન્ત્રણ’ એ એ
 અર્થમાં દે અવ્યય વાપરવું.

દે પસિઅ તાવ મુન્દરિ—હે મુન્દરિ ! પ્રસીદ તાવત્—હે મુન્દરી ! તું પ્રસન્ન તો થા.
 દે આપસિઅ નિઅત્તમુ—હે સખિ ! આપસ્ય નિવર્તસ્વ—હે સખી ! મર્યાદા પ્રમાણે
 પ્રસન્ન થઈને પાછી વળ—પાછી જ.

હું દાન-પૃચ્છા-નિવારણે ॥૮૧૨।૧૯૭॥

‘દાન’, ‘પૃચ્છા’-પૂછવા-અર્થમાં અને ‘નિવારણ’-‘અટકાવવું’ એ ત્રણ
અર્થોમાં હું અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

દાન—હું ગેળહ અપ્પણો ચ્ચિઅ—હું ગૃહાણ આત્મન એવ—તું પોતાનું જ—
આપણું જ—અહણુ કર.

પૃચ્છા—હું સાહમુ સન્માવં—હું કથય સદ્ભાવમ્—તું સદ્ભાવને—ખરી
હકીકતને કહે

નિવારણ—હું નિર્લજ્જ ! સમોસર—હું નિર્લજ્જ ! સમપસર—નિર્લજ્જ ! તું
ચાલ્યો જા.

હુ શુ નિશ્ચય-વિતર્ક-સંભાવન-વિસ્મયે ॥૮૧૨।૧૯૮॥

હુ અને શુ એ બે અવ્યયો નિશ્ચય, વિતર્ક, સંભાવના અને વિસ્મય
એ ચાર અર્થોમાં વપરાય છે

નિશ્ચય—તં પિ હુ અચ્છિન્નસિરી-તદપિ અથવા ત્વમપિ હુ અચ્છિન્નશ્રીઃ—તો પણ
(અથવા) તૂં પણ ખરેખર અચ્છિન્ન શ્રી છે.

તં શુ સિરીઈં રહસ્સં—તત્ત્વ શુ ધિયાઃ રહસ્યમ્—તે જ લક્ષ્મીનું કે શોભાનું
રહસ્ય છે

વિતર્ક—સંશય અથવા તર્ક

તર્ક—ન હુ જવરં સંગહિઆ—ન હુ જવરં સંગ્રહીતા—શું વિશેષ સમ્રહ નથી
કરતો ?

એજ શુ હસઈ—એતાં શુ હસતિ—તે તેણીને હસે છે ?

સંશય—જલહરો શુ ધૂમવડલો શુ—જલધરઃ શુ ધૂમપટલઃ શુ—શું વરસાદ છે કે
ધૂમપટલ-ધુમાડાનો સમૂહ છે ?

સંભાવના—તરીડં જ હુ જવર ઇમં—તગીતું ન હુ જવર ઇમમ્—આને તરવાની
સંભાવના નથી.

એજ શુ હસઈ—એતાં શુ હસતિ—સંભવ છે એને હસે છે.

વિસ્મય—કો શુ એસો સહસસિરો—કઃ ક્ષલુ ઇષઃ સહસ્રશિરાઃ—આ હજાર માથાવાળો
કોણ છે ?

જે શબ્દને છેડે અનુસ્વાર હોય તેની પછી હુ અવ્યયનો પ્રયોગ ન કરવો,
એ હકીકત ગહુત્ર અધિકારને લીધે સમજી લેવી.

ક ગર્હા-આક્ષેપ-વિસ્મય-સૂચને ॥૮૧૨૧૯૧॥

ગર્હા, આક્ષેપ, વિસ્મય અને સૂચન એ ચાર અર્થોમાં ક અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

ગર્હા—ક ણિલ્લજ્જ—ક નિર્લજ્જ—ઓ ખેશરમ !

આક્ષેપ—રજૂ કરેલા વાક્યનો વિપર્યાસ થશે એવી શંકાથી એ વાક્યને પાછું ખેંચી લેવું—એનું નામ આક્ષેપ—‘મેં આમ ક્યાં કહ્યું છે’ એમ કહેવું એ

આક્ષેપ—ક કિ મए મણિઅં—ક કિં મયા મણિતમ્ ?—ઓ ! શું મેં કહ્યું છે—અથવા ઓ ! મેં શું કહ્યું છે ?

વિસ્મય—ક કહ સુણિઆ—ક કથં જ્ઞાતા—ઓ ! મને શી રીતે જાણી લીધી ?

સૂચન — ક કેળ ન વિણ્ણાયં—ક કેન ન વિજ્ઞાતમ્—ઓ ! કાણે જાણ્યું નથી ?

થૂ કુત્સાયામ્ ॥૮૧૨૨૦૦॥

‘કુત્સા-નિંદા’—અર્થમાં થૂ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

થૂ નિલ્લજ્જો લોઓ—થૂ નિર્લજ્જઃ લોકઃ થૂ ! નિર્લજ્જ લોક છે.

રે અરે સંભાષણ-રતિકલહે વા ॥૮૧૨૨૦૧॥

‘સંભાષણ’ અર્થમાં રે અને ‘રતિકલહ’ અર્થમાં અરે અવ્યયોને વાપરવાં.

સંભાષણ—રે ! હિઅય ! મઢહસરિઆ—રે હ્રદય ! મઢહસરિઆ રે હ્રદય ! નાની માળા અથવા રે હિઅય ! મ ડહ, સરિઆ—રે હ્રદય ! મા દહ, સ્મૃતા— રે હ્રદય તું બાળ મા, યાદ આવી ગઈ.

રતિકલહ—અરે મए સમં મા કરેસુ ઉવહાસં—અરે મયા સમં મા કુરુ ઉપહાસમ્—અરે ! મારી સાથે ઉપહાસ ન કર—મારી સાથે મસ્કરી ન કર.

હરે ક્ષેપે ચ ॥૮૧૨૨૦૨॥

‘ક્ષેપ’ અર્થમાં, ‘સંભાષણ’ અને ‘રતિકલહ’ અર્થમાં હરે અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

ક્ષેપ—હરે ણિલ્લજ્જ !—હરે નિર્લજ્જ—અરે ! નિર્લજ્જ—એ શરમ !

સંભાષણ—હરે ! પુરિસા—હરે ! પુરુષાઃ !—રે ! પુરુષો

રતિકલહ—હરે બહુવલ્લહ—હરે બહુવલ્લમ્ !—રે ધણા વહાલા !. હ અને રે એ એ અવ્યયોનું આ ‘હરે’ અવ્યય બનેલ હોઈ શકે. અથવા અરેનું જ હકારવાળું ઉચ્ચારણ હોઈ શકે.

ઓ સૂચના-પશ્ચાત્તાપે ॥૮૧૨૦૩॥

‘સૂચના’ અને ‘પશ્ચાત્તાપ’ અર્થમાં ઓ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

સૂચના—ઓ અવિનયતસ્તિલે—ઓ અવિનયપરાયણે !—હે અવિનયમાં તત્પર-
વિનય વગરની !

પશ્ચાત્તાપ—ઓ ન મળે છાયાઈતિઆભે—ઓ ન મમ છાયાવત્યાઃ—છાયાવાળી—
—કાંતિવાળી—એવી મારા વડે નહીં.

પ્રશ્ન—એક ઓ અવ્યય ‘વિકલ્પ’ અર્થમાં વપરાય છે તો આ સૂત્રમાં એ
ઓ નો ‘વિકલ્પ’ અર્થ કેમ બતાવ્યો નથી ?

ઉત્તર—અંધકાર આચાર્ય કહે છે એ ઓ અવ્યય તો અમે ૮૧૧૧૭૨ મા
સૂત્રમાં બતાવેલ છે એટલે આ સૂત્રમાં ઓનો વિકલ્પ અર્થ બતાવવાની
જરૂર નથી—ઓ ! વિરઝેમિ નહયલે—ઓ ! વિરચ્યામિ નમસ્તલે—ઓ !
હું આકાશમાં બનાવું છું—રચું છું.

અથવા ઓ ! વિરઞ મિ નહયલે ઓ વિરતઃ અથવા વિરજાઃ અસ્મિ નમસ્તલે—ઓ
આકાશમાં વિરામ પામેલ છું અથવા આકાશમાં રજવગરનો નિર્મળ છું.

અવ્વો સૂચના-દુઃખ-સંભાવણ-અપરાધ-વિસ્મય-આનન્દ-આદર- ભય-ખેદ-વિપાદ-પશ્ચાત્તાપે ॥૮૧૨૦૪॥

સૂચના, દુઃખ, સંભાવણ, અપરાધ, વિસ્મય, આનન્દ, આદર, ભય, ખેદ,
વિપાદ, અને પશ્ચાત્તાપ એ અગિયાર અર્થોમાં અવ્વો અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

સૂચના—અવ્વો દુઃખરચારય—અવ્વો દુઃખરકારક !—હે દુઃખરકારક !

દુઃખ—અવ્વો દલંતિ હિયયં—અવ્વો દલન્તિ હ્રદયમ્—તેઓ હૃદયને દબે છે—દુઃખ
આપે છે

સંભાવણ—અવ્વો કિમિણં કિમિણં—અવ્વો કિમિદં કિમિદમ્—અરે ? આ શું,
આ શું ?

અપરાધ—અવ્વો હરંતિ હિઅયં તહ વિ ન વેસા હવંતિ જુવઈણ ।

અવ્વો હરન્તિ હ્રદયં તથાપિ ન દ્વેષ્યા ભવન્તિ યુવતીનામ્—ઓહ તેઓ
યુવતીઓના હૃદયને હરી લે છે છતાં દ્વેષપાત્ર થતા નથી.

વિસ્મય—અવ્વો કિં પિ રહસ્યં મુણંતિ ધુતા જળમ્મહિઆ ।

અવ્વો કિમપિ રહસ્યં જાનન્તિ ધૂર્તાઃ જનામ્મયધિકાઃ—ઓહો માણસોમાં અધિક
હોશિયાર એવા ધૂર્ત માણસો કંઈપણ રહસ્ય જાણે છે.

આનંદ-અવ્વો સુપહાયમિણં-અવ્વો સુપ્રભાતમિદમ્-એહો ! આ સુપ્રભાત છે.

આદર-અવ્વો અઝ્ઝમ્હ સપ્પલં જીવં-અવ્વો અય અસ્માકં સપ્પલં જીવિતમ્
અહા ! આજે અમારું જીવિત સાર્થકવાળું.

ભય-અવ્વો અહમ્મિ તુમે નવરં જઈ સા ન જૂરિહિઈ ।

અવ્વો અતીતે ત્વચ્ચિ નવરં યદિ સા ન જૂરિધ્વતે-એ ! તારા ગયા પછી જો
તેણી ખેદ ન કરે તો.

ખેદ-અવ્વો ન જામિ છેત્તં-અવ્વો ન ચામિ ક્ષેત્રમ્-ખેદ છે કે હું ખેતરમાં
નહીં જાઉં.

વિપાદ-અવ્વો નારોંતિ દિહિં, પુલ્લયં વહ્દેન્તિ, દેન્તિ રણરણયં ।

एहिं ह तस्सेअ गुणा ते चिअ अव्वो कह णु एअं ॥

અવ્વો નાશયન્તિ ધૂર્તિ, પુલ્લકં વર્ધન્તે, દદતિ રણરણકમ્ ।

इदानीं तस्येति गुणाः ते एव अव्वो कथं नु एतत् ? ॥

અહા ! ધૈર્યનો નાશ કરે છે, રોમાંચ વધારે છે અને ઉત્કંઠાને વેગ આપે
છે—હમણાં તેના એ પ્રભાણે તે જ ગુણો છે—આ કેમ થાય છે ?

પરતાવો-અવ્વો તહ તેણ કયા અહયં જહ કસસ સાહેમિ ।

અવ્વો તથા તેન કૃતા અહં યથા કસ્ય કથયામિ-તેણે મને તેવા

પ્રકારની કરી નાખી કે હું કોની પાસે જઈને કહું ?

અહ સંભાવને ॥૮॥૨૦૫॥

સંભાવના અર્થમાં અહ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

અહ ઝિઅર ! કિં ન પેચ્છસિ !-અયિ દંવર ! કિં ન પ્રેક્ષસે-અરે દિયર ! શું
તું જોતો નથી ? અથવા તું કેમ જોતો નથી ?

વળે નિશ્ચય-વિકલ્પ-અનુકમ્પ્યે ચ ॥૮॥૨॥૨૦૬॥

નિશ્ચય, વિકલ્પ, અનુકંપનીય અને સંભાવના એ ચાર અર્થોમાં વળે
અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

નિશ્ચય-વળે દેમિ-વળે દદામિ-ભણે, ચોક્કસ આપું છું.

વિકલ્પ-હોઈ વળે ન હોઈ-ભવતિ વા ન ભવતિ-તે થાય કે ન થાય.

અનુકંપ્ય-દાસો વળે ન મુચ્છઈ-દાસઃ વળે ન મુચ્ચતે-ભણે, દાસ અનુકંપનીય છે.

માટે તેને છોડી દેવો ન જોઈએ.

સંભાવના-નસ્થિ વળે જાં ન દેઈ વિહિપરિણામો-નાસ્તિ વળે યત્ ન દદાતિ વિધિ-
પરિણામઃ-સંભાવ્યતે એતદ્ ઇત્યર્થઃ-ભણે, વિધિતું પરિણામ જે ન
આપે એવું કંઈ નથી, અધુન આપે એ સંભવિત છે.

મળે વિમર્શે ॥૮૧૨૨૦૭॥

વિમર્શ-વિચાર-અર્થમાં મળે અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

મળે સૂરે-મળે સૂર્યઃ-શું સૂર્ય છે ? -અથવા મળે સૂરઃ શું શૂરો છે ?

ખીજા વૈયાકરણો આ અવ્યયનો 'મન્યે-હું માનું છું' એવો અર્થ પણ
પ્રદે છે.

અમ્મો આશ્ચર્યે ॥૮૧૨૨૦૮॥

આશ્ચર્ય અર્થમાં અમ્મો અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

અમ્મો કહ પારિજ્ઞ-અમ્મો કયં પાર્યતે-આશ્ચર્ય છે કે કેવી રીતે પાર પામી.
શકાય ? અથવા તે કેવી રીતે પૂરું કરી શકાય ?

સ્વયમઃ અર્થે અપ્પણો ન વા ॥૮૧૨૨૦૯॥

અપ્પણો અવ્યયને 'સ્વયં' અર્થમાં વિકલ્પે વાપરવું.

વિ સયં વિઅસંતિ અપ્પણો કમલસરા-અપિ સ્વયં વિકસન્તિ અપ્પણો કમલસરાંસિ-

કમળવાણાં સરોવરે પોતાની મેળે વિશદ રીતે વિકાસ પામે છે.

અથવા વિશદં વિકસન્તિ બહુ રૂપે રીતે વિકાસ પામે છે.

અપ્પણો ને બદલે સ્વયમ્ અવ્યય પણ વપરાય છે—

સયં ચેવ મુણસિ કરણિજ્ઞ-સ્વયમેવ જાનાસિ કરણીયમ્-તારી મેળે જ તું તારું
કર્તવ્ય બાણે છે.

પ્રત્યેકમઃ પાઙ્કિકં પાઙ્કિકં ॥૮૧૨૨૧૦॥

પ્રત્યેક અર્થમાં પાઙ્કિકં અને પાઙ્કિકં એ બે અવ્યયોનો પ્રયોગ વિકલ્પે
થાય છે અને પત્તોં શબ્દ પણ વપરાય છે.

પાઙ્કિકં, પાઙ્કિકં, પત્તોં-પ્રત્યેક-એકેક-એકેએક-દરેક

ઉઝ પચ્ચ ॥૮૧૨૨૧૧॥

પચ્ચ અર્થમાં ઉઝ અવ્યય વિકલ્પે વાપરવું અને ઉઝ ન વપરાય ત્યારે ઉઝ
ને બદલે પાસ(પચ્ચ) અને પુલઝ (પ્રલોકસ્વ) એવા શબ્દો પણ વપરાય છે.

ઉઝ નિચ્ચલ-નિપ્પકંદા મિસિણી-પત્તમ્મિ રેહદ બલાયા ।

નિમ્મલ-મરગય-ભાયણ-પરિટ્ઠિઆ સહ્સ-મુત્તિ વ્વ ॥ [કાવ્યપ્રકાશ ખીન્ને

ઉદ્દાસ]

ઉત-પર્ય, નિશ્ચલ-નિષ્પન્દા વિસિની-પત્રે રાજતે બલાકા ।

નિર્મલ-મરકત-ભાજન-પ્રતિષ્ઠિતા શશ્વશુક્તિરિવ ॥

—જુઓ, કમસિનીના પત્ર ઉપર, ગતિ વગરની તથા કંપ વિનાની સ્થિર બ્રહ્માકા-બ્રહ્મવી-શોભે છે, જાણે કે, ચોખ્ખા મરકતના પાત્રમાં મૂકેલી શંખની છીપ ન હોય.

इहरा इतरथा ॥ ૮૧૨૨૧૨॥

इतरथा-अन्यथा-ते वगर-अर्थभां इहरा अव्यय विकल्पे वापरवुं; એટલે કે જ્યારે इहरा ન વપરાય ત્યારે इअरहा પણ વપરાય છે.

इहरा नीसामन्नेहि-इतरथा नि:सामान्यै:-તહિ તો નિરંતર સામાન્ય લોકો વડે અથવા વિશેષો વડે.

इअरहा-इतरथा-अन्यथा-नही तो

एकसरिअं झगिति संप्रति ॥ ૮૧૨૨૧૩॥

‘शीघ्र-अट’ अने ‘संप्रति-वर्तमानकाणे’ अर्थभां एकसरिअं अव्यय वपराय છે,

एकसरिअं-એકસપાટે=એકસાથે-अट અથવા વર્તમાન સમયમાં-હમણાં

मोरउल्ला मुधा ॥ ૮૧૨૨૧૪॥

मुधा-झागट-अर्थभां मोरउल्ला अव्यय वपराय છે.

मोरउल्ला-मुधा-झागट.

दर अर्थ-अल्पे ॥ ૮૧૨૨૧૫॥

‘अर्थ-अल्पु’-अर्थभां अने ‘ईषत्-अल्प’ अर्थभां दर अव्ययने। प्रयोग करवा.

दर-विअसिअं-अर्धेन, ईषद् वा विकसितम्-अर्थविकसित अथवा ओछું
વિકસિત

किणो प्रश्ने ॥ ૮૧૨૨૧૬॥

‘प्रश्न’ अर्थभां किणो अव्यय वपराय છે.

किणो धुवसि-किणो धुनोषि-કેમ કંપે છે-ધૂણે છે ?

किम् शब्दनुं पंचमीनुं એકવચન પણુ કિણો થાય છે. ૮૧૩૧૬૮ કિણો-શાથી.

ઇ-જે-રાઃ પાદપૂરણે ॥૮।૨।૨૧૭॥

પાદપૂર્તિ કરવી હોય ત્યાં ઇ, જે અને ર એ ત્રણ અવ્યયોમાંથી ગમે તે એક અવ્યય વપરાય છે.

ન ડળા ઇ અછીઈ-ન પુનઃ ઇ અક્ષીણિ-નહીં. આંખો વળી

અણકૂલં વોતું જે-અનુકૂલમ્ ડક્ત્વા જે-અનુકૂળ કહીને

ગેળહઈ ર કલમગોવી-ગૃહ્ણતિ ર કલમગોપી-કલ્પી ચોખ્ખાની ગોપી-

રખેવાડી-ગ્રહણ કરે છે.

અહો, હંહો, હેહો, હા, નામ, અહહ, હીસિ, અપિ, અહાહ, અરિ, રિ, અથવા અરિપ્રિહો—આ બધા અવ્યયો તેા સંસ્કૃતસમ-સંસ્કૃતના અવ્યયોની જેવાં જ-છે. એટલે આ વિશે લખવાની જરૂર નથી.

પ્યાદયઃ ॥૮।૨।૨૧૮॥

જે જે અર્થમાં નિયત હોય તે તે અર્થમાં વિ વગેરે અવ્યયો પ્રાકૃતમાં વાપરવાં. વિ અને વિ આ બન્ને અવ્યયો અપિ-પણ-ના અર્થમાં નિયત છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની

સ્વોપણ વૃત્તિવાળા આઠમા અધ્યાયના

બીજા પાદનો સવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

અષ્ટમ અધ્યાય

(તૃતીય પાદ)

નામનાં રૂપોની પ્રક્રિયા

વીપ્સ્યાત્ સ્યાદેઃ વીપ્સ્યે સ્વરે મો વા ॥૮૧૩૧॥

વીપ્સા ના અર્થ સાથે જે પદ સંબંધ રાખે તે પદ ‘વીપ્સ્ય’ કહેવાય’ એવા વીપ્સ્ય એટલે વીપ્સા સાથે સંબંધ રાખનારા પૂર્વ પદ પછી સ્યાદિ વિકૃતિ આવેલ હોય અને તે પછી વીપ્સા ના અર્થ સાથે સંબંધ રાખનારું બીજું પદ આવેલ હોય તો પૂર્વપદને લાગેલી સ્યાદિ વિકૃતિને સ્થાને મ્ વિકલ્પે બોલવો.

‘વાક્યમાં ગતાવેત્રી ક્રિયા દરેક પદાર્થને લાગુ થાય’ એવો અર્થ જ્યાં જણાતો હોય તેનું નામ વીપ્સા. અને વીપ્સા સાથે સંબંધ રાખનારું જે પદ હોય તે વીપ્સ્ય.

एक+एकम्=एक+एकं=एकम्-एकं=एकमेकं अथवा एकैकं-એકથે એકને-દરેકને અર્થાત્ કોઈ બાકી ન રહે એ રીતે.

एकेन+एकेन=एकेण+एकेण=एकम्+एकेण=एकमेककेण अथवा एकैककेण-એકથે એક વડે-દરેક વડે -કોઈ બાકી ન રહે એ રીતે દરેક વડે

अङ्गे+अङ्गे-अंगे+अंगे=अङ्गम्-अङ्गम्=अङ्गसङ्गम् अथवा अङ्गाङ्गे-દરેક અંગમાં

अतः सेः डोः ॥८१३२॥

નામના છેવટના અ કાર પછી આવેલા પ્રથમાના સ્ (સિ) પ્રત્યયને બદલે ઓ (ડો) બોલવો.

वच्छ+म्-वच्छ+ओ=वच्छो-वृक्षः-ઝાડ

वा एतत्-तदः ॥८१३३॥

एतत् અને તત્ શબ્દના અ કાર પછી આવેલા પ્રથમાના એકવચનના સ્ (સિ)-નો ઓ (ડો) વિકલ્પે કરવો.

एस+म्=एस+ओ=एसो अथवा एस-आ-अपः

સ+સૂ=સ+ઓ=સો અથવા સ-તે-સઃ

સો નરો અથવા સ નરો-તે પુરુષ-સઃ નરઃ

જસ્-શસોઃ લુક્ ॥૮૧૪॥

અ કારાંત નામને લાગેલા પ્રથમાના તથા દ્વિતીયાના અહુવચનનો લોપ કરવો.

પ્ર૦ ૫૦-વચ્છ+અસૂ=વચ્છા એએ-આ વૃક્ષો-વૃક્ષાઃ એતે

દ્વિ૦ ૫૦-વચ્છ+અસૂ=વચ્છે પેચ્છ-વૃક્ષોને જો-વૃક્ષાન્ પ્રેક્ષસ્વ

અમઃ અસ્ય ॥૮૧૫॥

અકારાંત નામને છેડે આવેલા ખીજના એકવચન અમ્ના અને લોપ કરવો.

વચ્છ +અમ્=વચ્છ+મ્=વચ્છ પેચ્છ-વૃક્ષં પ્રેક્ષસ્વ ઝાડને જો.

ઠા-આમોઃ ણઃ ॥૮૧૬॥

અકારાંત નામને લાગેલા તૃતીયાના એકવચન આ (ઠા)નો અને પછીના અહુ-વચન આમ્નો ણ કરવો.

વચ્છ+આ=વચ્છ+ળ=વચ્છેળ-ઝાડ વડે-વૃક્ષેળ.

વચ્છ+આમ્=વચ્છ+ળ=વચ્છાળ-ઝાડોનું-વૃક્ષાળામ્.

મિસો દિ દિં દિં ॥૮૧૭॥

અકારાંત નામને લાગેલા તૃતીયાના અહુવચન મિસૂ પ્રત્યય ને બદલે દિ, દિં, તથા દિં એવા ત્રણ પ્રત્યયો વાપરવા.

વચ્છ+મિસૂ=વચ્છ+દિ=વચ્છેદિ-વૃક્ષો વડે-વૃક્ષૌઃ, વૃક્ષેભિઃ.

„ „ વચ્છ+દિં=વચ્છેદિં— „ „ „

„ „ વચ્છ+દિં=વચ્છેદિં— „ „ „

વચ્છેદિં કયા છાહી-વૃક્ષોએ કરેલી ઢાયા-વૃક્ષૌઃ કુતા છાયા ।

વેદની ભાષામાં તૃતીયાના અહુવચનમાં વૃક્ષેભિઃ ૩૫ વપરાય છે

પ્રાકૃતમાં વપરાતો અકારાંત નામને લાગતો તૃતીયાના અહુવચનનો એહિ પ્રત્યય અને વેદની ભાષામાં તૃતીયાના અહુવચનમાં વપરાતો એમિઃ પ્રત્યય એ બન્ને ઘણા જ સરખા છે.

હસે: તો-દો-દુ-હિ-હિન્તો-લુક: ॥૮૩૮॥

અ કારાંત નામને લાગેલા પંચમીના એકવચન અસ્ (હસિ)ને અહીં પ્રાકૃતમાં તો, દો, દુ, હિ, હિન્તો એવા પાંચ પ્રત્યયો વપરાય છે અને હસિનો લોપ પણ થઈ જાય છે.

વચ્છ+અસ્-વચ્છ+તો-વચ્છતો-ઝાડથી-વૃક્ષાત્

,, ,, -વચ્છ+દો=વચ્છાદો- ,, ,,

,, ,, -વચ્છ+દુ=વચ્છાદુ- ,, ,,

,, ,, -વચ્છ+હિ=વચ્છાહિ- ,, ,,

,, ,, -વચ્છ+હિન્તો=વચ્છાહિન્તો- ,, ,,

,, ,, વચ્છ-વચ્છા- ,, અહીં હસિ નો લોપ થયો છે.

પ્ર૦—વચ્છાઓ, વચ્છાડ વગેરે રૂપોમાં દો અને દુ વપરાયેલ નથી પણ ઓ અને ડ વપરાયેલ છે તો સૂત્રમાં ઓ અને ડ જ કરવાની જરૂર હતી, દો અને દુ શા માટે કર્યા ?

ઉ૦—શૌરસેની વગેરે ભાષાઓમાં પણ આ દો અને દુ વપરાય માટે અહીં દ કારવાળા ઓ અને ડનું વિધાન કરેલું છે. અર્થાત્ શૌરસેની વગેરે ભાષાઓમાં દો અને દુનું વિધાન ફરીવાર ન કરવું પડે માટે અહીં જ તે બંને પ્રત્યયોને જણાવેલા છે.

મ્યસ: તો દો દુ હિ હિન્તો સુંતો ॥૮૩૯॥

અ કારાંત નામને લાગેલા ચતુર્થી વિભક્તિના અને પંચમી વિભક્તિના બહુવચનના મ્યસ્ પ્રત્યય ને અહીં પ્રાકૃતમાં તો, દો, દુ, હિ, હિન્તો અને સુંતો પ્રત્યયો વપરાય છે.

વચ્છ+મ્યસ્-વચ્છ+તો-વચ્છતો-ઝાડો માટે, ઝાડોથી વૃક્ષેભ્ય:

,, ,, -વચ્છ+દો-વચ્છાદો- ,, ,, ,

,, ,, -વચ્છ+દુ-વચ્છાડ ,, ,, ,

,, ,, -વચ્છ+હિ-વચ્છાહિ- ,, ,, ,

વચ્છેહિ- ,, ,, ,

,, ,, -વચ્છ+હિન્તો-વચ્છાહિન્તો ,, ,, ,

વચ્છેહિન્તો ,, ,, ,

,, ,, -વચ્છ+સુંતો-વચ્છાસુંતો ,, ,, ,

વચ્છેસુંતો ,, ,, ,

હસઃ સ્સઃ ॥૮૧૩૧૦॥

અકારાંત નામને લાગેલા ષષ્ઠીના એકવચન હસને સ્થાને પ્રાકૃતમાં સ્સ વપરાય છે.

પ્રિય+હસ=પ્રિય+સ્સ=પ્રિયસ્સ-પ્રિયનું-પ્રિયસ્ય

પ્રેમન્+હસ=પ્રેમ્મ+સ્સ=પ્રેમ્મસ્સ-પ્રેમનું-પ્રેમ્નઃ

ઉપકુમ્મ+અમ્=ઉપકુંમ+સ્સ=ઉપકુંમસ્સ-કુંભની પાસેનું-ઉપકુમ્મમ્

ઉપકુંમસ્સ સીઅલત્તણ્-કુંભ પાસેની શીતલતા-ઉપકુમ્મં શૈત્યમ્ ।

હે મ્મિ હેઃ ॥૮૧૩૧૧॥

અકારાંત નામને લાગેલા સપ્તમીના એકવચનના હિ પ્રત્યયને અહીં પ્રાકૃતમાં એકાર (હે) અને મ્મિ પ્રત્યય એમ એ પ્રત્યય વાપરવા.

વૃક્ષ+ઈ-વચ્છ+એ-વચ્છે-ઝાડ ઉપર છે ઝાડમાં-વૃક્ષે

,, ,, -વચ્છ+મ્મિ-વચ્છમ્મિ-,, ,, ,, ,,

૮૧૩૧૩૫ સૂત્રના વિધાનથી બીજી વિભક્તિને અહીં તથા ત્રીજી વિભક્તિને અહીં સપ્તમી વિભક્તિ પણ વપરાય છે. આ નીચે એ બીજી વિભક્તિને અહીં થયેલ સપ્તમી વિભક્તિના રૂપનું ઉદાહરણ છે તથા ત્રીજી વિભક્તિને અહીં થયેલ સપ્તમી વિભક્તિના રૂપનું ઉદાહરણ છે :

બીજીને અહીં સપ્તમી

દેવ+અમ્-દેવ+મ્મિ-દેવમ્મિ-દેવને

ત+અમ્-ત+મ્મિ-તમ્મિ-તેને

ત્રીજીને અહીં સપ્તમી

દેવ+આ-દેવ+ઇન-દેવ+મ્મિ-દેવ વડે

ત+આ-ત+ઇન-ત+મ્મિ-તમ્મિ-તે વડે

અહીં દેવમ્મિ અને તમ્મિ રૂપો બીજી વિભક્તિના અર્થને તથા ત્રીજી વિભક્તિના અર્થને સૂચવે છે.

આ રૂપો દેખાવમાં તો સપ્તમીનાં રૂપો જેવાં જ જણાય છે પણ ૮૧૩૧૩૫ સૂત્ર દ્વારા અહીં દેવ શબ્દને તથા ત શબ્દને લાગેલ દ્વિતીયાના તથા તૃતીયાના સ્થાનમાં સપ્તમી વિભક્તિ વપરાયેલ છે એટલે દેખાવમાં ભલે આ રૂપો સપ્તમીનાં રૂપો જેવાં જણાતાં હોય પણ તેનો અર્થ તો દ્વિતીયાની જેવો તથા તૃતીયાની જેવો સમજવાનો છે.

જસ્-શસ્-હસિ-તો-દો-દુ-આમિ દીર્ઘઃ ॥૮૩૧૨॥

અકારાંત નામને લાગેલ પ્રથમાના અહુવચનનો જસ્, દ્વિતીયાના અહુવચનનો શસ્ અને પંચમીના એકવચનનો હસિ એ અધા પ્રત્યયોની પહેલાંના અનો દીર્ઘ થાય છે, તથા તો, દો, દુ અને છઠ્ઠી વિભક્તિના અહુવચનનો આમ પ્રત્યય-એ અધા પ્રત્યયોની પહેલાંના અનો દીર્ઘ થાય છે.

પ્ર૦ અહુ૦-વૃક્ષ+જસ્=વચ્છ+અસ્-વચ્છા--ઝાડો-વૃક્ષાઃ

દ્વિ૦ અહુ૦-વૃક્ષ+શસ્=વચ્છ+અસ્-,,-ઝાડોને-વૃક્ષાન્

પ૦ એક૦-વૃક્ષ-હસિ=વચ્છ+અસ્-વચ્છતો, વચ્છાઓ, વચ્છાડ, વચ્છાહિ, વચ્છાહિતો, વચ્છા -ઝાડથી-વૃક્ષાત્

પ૦ અહુ૦-વૃક્ષ+મ્યસ્-વચ્છ+તો-વચ્છતો, વચ્છાતો-ઝાડોથી-વગેરે-વૃક્ષેભ્યઃ
૮૧૧૮૪ સૂત્રથી દ્રશ્ય થાય છે તેથી વચ્છાતોને અહલે વચ્છતો
૩૫ પણ થયેલ છે.

વૃક્ષ+મ્યસ્=વચ્છ+ઓ=વચ્છાઓ-વૃક્ષોથી-વૃક્ષેભ્યઃ

,, ,, વચ્છ+ડ=વચ્છાડ ,, ,,

૫. અહુ૦-વૃક્ષ+આમ્=વચ્છ+અમ્=વચ્છામ્-વૃક્ષાનામ્

પ્ર૦—સૂત્રમાં હસિ મૂકવાથી તેના આદેશરૂપ તો, દો, દુ આવી જવાના જ છે તો તેમને સૂત્રકારે અલગ શા કારણે નોંધ્યા ?

ઉ૦—હસિ પંચમીનું એકવચન છે અને આ સૂત્રમાં પંચમીના અહુવચનના પ્રત્યયોને પણ લેવાના છે તેથી જુદા ન જણાવ્યા હોય તો ‘હસિ’ કહેવાથી પંચમીના અહુવચનના પ્રત્યયો ન જ આવી શકે.

કદાચ ‘તંત્ર’ના ન્યાય વડે પંચમીના એકવચનના તથા પંચમીના અહુવચનના પ્રત્યયો અક્ષરોની સમાનતાની અપેક્ષાએ સરખા હોવાથી હસિના નિર્દેશ દ્વારા પંચમીના અહુવચનના તો, દો, દુ અહીં લઈ શકાય ખરા, પણ અહીં તો દો અને નો જુદો નિર્દેશ કરીને સૂત્રકારને એવું સૂચવવું છે કે પંચમીના અહુવચન મ્યસ્ ને હલે જે તો, દો, દુ વપરાય છે તે જ્યારે અકારાંત નામને લાગે ત્યારે અકારાંત નામના અંત્ય અનો દીર્ઘ જ થાય. પણ એ ન થાય.

સૂત્રમાં બતાવેલ હસિના નિર્દેશથી તો દો દુ આ સૂત્રમાં આવી જાય એમ શુ કદાચ માની શકાય પણ ખાસ ઉપર જણાવેલ હકીકતને સૂચવવા આ સૂત્રમાં દો દુ એ ત્રણ પ્રત્યયોનો જુદો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે એમ આચાર્યનો ભિપ્રાય લાગે છે, તાત્પર્ય એ છે કે ઠોઠ પણ અકારાંત નામના પંચમીના અહુવચનમાં મ્યસ્ પ્રત્યય લાગતાં વચ્છતો, વચ્છાઓ, વચ્છાડ એવાં જ રૂપો થાય. શુ વચ્છેતા, વચ્છેઓ અને વચ્છેડ એવા રૂપો ન જ થાય.

મ્યસિ વા ॥૮૧૩૧૩॥

મ્યસ્ પ્રત્યયના આદેશરૂપ હિંતો, સુંતો, હિ પ્રત્યયો જે અકારાંત નામને લાગેલા હોય તે નામના અંતના અકારનો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

ઋક્ષ+મ્યસૂ=વચ્છ+હિંતો=વચ્છાહિંતો, વચ્છેહિંતો—વૃક્ષોથી—વૃક્ષેભ્યઃ

વચ્છ+સુંતો=વચ્છાસુંતો, વચ્છેસુંતો— „ „

વચ્છ+હિ=વચ્છાહિ, વચ્છેહિ— „ „

ટાણ-શસિ ઇત્ ॥૮૧૩૧૪॥

અકારાંત નામને ટાનો આદેશ ન અને શસ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે નામના છેડાના અનો ઇ થાય છે.

ઋક્ષ+ટા=વચ્છ+ણ=વચ્છેણ—વૃક્ષ વડે—વૃક્ષેણ

ઋક્ષ+શસૂ=વચ્છ+અસૂ=વચ્છે—વૃક્ષોને—વૃક્ષાન્ આ વચ્છે રૂપમાં ૮૧૩૧૪ સૂત્રથી શસ નો લોપ થયો છે.

વચ્છે પેચ્છ—વૃક્ષોને જે—વૃક્ષાન્ પ્રેક્ષસ્વ

અવ્વણા, અવ્વણિઆ, અવ્વણજા—આ રૂપોનાં ટા નો નથી પણ ટા નો ના, ણિઆ અને ણજા છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

મિસ-મ્યસ-સુપિ ॥૮૧૩૧૫॥

ત્રીજી વિભક્તિનું બહુવચન મિસ, ચતુર્થીનું તથા પંચમીનું બહુવચન મ્યસ અને સપ્તમીનું બહુવચન સુપ્—એ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો નામના છેડાના અનો ઇ થઈ જાય છે.

૮૦ બ૦—ઋક્ષ+મિસૂ=વચ્છ+હિ—વચ્છેહિ—વૃક્ષો વડે—વૃક્ષેમિઃ, વૃક્ષેઃ

ઋક્ષ+મિસ+વચ્છ+હિં=વચ્છેહિં— „ „

ઋક્ષ+મિસ=વચ્છ+હિ—વચ્છેહિ— „ „

૨૦ બ૦—ઋક્ષ+મ્યસૂ=વચ્છ+હિંતો=વચ્છેહિંતો—વૃક્ષો—માટે, —વૃક્ષેભ્યઃ

ઋક્ષ+મ્યસૂ=વચ્છ+સુંતો=વચ્છેસુંતો+ „ „ „

૫૦ બ૦—ઋક્ષ+મ્યસૂ=વચ્છ+હિ=વચ્છેહિ—વૃક્ષોથી— „ „

ઋક્ષ+મ્યસૂ=વચ્છ+હિંતો=વચ્છેહિંતો— „ „ „

ઋક્ષ+મ્યસૂ=વચ્છ+સુંતો=વચ્છેસુંતો— „ „ „

૬૦ બ૦—ઋક્ષ+સુ=વચ્છ+સુ=વચ્છેસુ—વૃક્ષોમાં—વૃક્ષેષુ

इद्-उतः दीर्घः ॥८।३।१६॥

તૃતીયા અહુવચન મિસ, પંચમી અહુવચન મ્યસ અને સપ્તમી અહુવચન સુ, -આ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો તેમની પૂર્વના-પહેલાંના-નામના છેડાના ઇ અને ઉ દીર્ઘ થાય છે.

इ नो दीर्घ

મિસ—ગિરિ+મિસ-ગિરિ+હિં-ગિરીહિં-પર્વતો વડે-ગિરિમિઃ-નર૦
 બુદ્ધિ+મિસ-બુદ્ધિ+હિં-બુદ્ધીહિં-બુદ્ધિઓ વડે-બુદ્ધિમિઃ-નારી૦
 દધિ+મિસ-દહિ+હિં-દહીહિં-જુદા જુદા પ્રકારનાં દહીં વડે-દધિમિઃ-નપું૦

उ नो दीर्घ

મિસ—તરુ+મિસ-તરુ+હિં-તરૂહિં-ઝાડો વડે-તરુમિઃ-નર૦
 ધેનુ+મિસ-ધેનુ+હિં-ધેનૂહિં-ગાયો વડે-ધેનુમિઃ-નારી૦
 મધુ+મિસ-મહુ+હિં-મહૂહિં-જુદી જુદી જાતનાં મધ વડે-મધુમિઃ-નપું૦

इ नो दीर्घ

મ્યસ—ગિરિ+મ્યસ-ગિરિ+ઓ-ગિરીઓ-પર્વતોથી-ગિરિમ્યઃ-નર૦
 ગિરિ+મ્યસ-ગિરિ+હિં-તો-ગિરીહિં-તો- „ „ „
 ગિરિ+સુંતો-ગિરીસુંતો- „ „ „
 બુદ્ધિ+મ્યસ-બુદ્ધિ+ઓ-બુદ્ધીઓ-બુદ્ધિઓથી-બુદ્ધિમ્યઃ-નારી૦
 દધિ+મ્યસ-દહિ+ઓ-દહીઓ-દહીઓથી-દધિમ્યઃ-નપું૦

उ नो दीर्घ

મ્યસ—તરુ+મ્યસ-તરુ+ઓ-તરૂઓ-તરુઓથી-તરુમ્યઃ-નર૦
 ધેનુ+મ્યસ-ધેનુ+ઓ-ધેનૂઓ-ગાયોથી-ધેનુમ્યઃ-નારી૦
 મધુ+મ્યસ-મહુ+ઓ-મહૂઓ-મહુઓથી-મધુમ્યઃ-નપું૦

इ नो दीर्घ

સુ—ગિરિ+સુ-ગિરીસુ-પર્વતોમાં-ગિરિષુ-નર૦
 બુદ્ધિ+સુ-બુદ્ધીસુ-બુદ્ધિઓમાં-બુદ્ધિષુ-નારી૦
 દધિ+સુ-દહીસુ-દહીઓમાં-દધિષુ-નપું૦

उ नो दीर्घ

સુ—તરુ+સુ=તરૂસુ-ઝાડોમાં-તરુષુ-નર૦
 ધેનુ+સુ=ધેનૂસુ-ગાયોમાં-ધેનુષુ-નારી૦
 મધુ+સુ=મહૂસુ-મહુઓમાં-મધુષુ-નપું૦

અહુલં અધિકારને લીધે આ નિયમ કયાંય લાગતો પણ નથી, જેમકે—
 દિઅમૂમિસુ દાળજલોદ્ધિઆઈં-દિજની ભૂમિઓમાં દાનરૂપ જલથી લીનાં ચયેલાં-
 દિજમૂમિષુ દાનજલાદ્રિતાનિ.

આ વાક્યમાં મૂમીસુ રૂપ થયું નથી પણ મૂમિસુ જ રહેલ છે.

વચ્છેહિં, વચ્છેસુંતો, વચ્છેસુ—આ રૂપોમાં પ્રત્યયની પહેલાં ઇ કાર કે ઉ કાર નથી તેથી દીર્ઘ ન થયો.

ગિરિં, તરું પેચ્છ—આ રૂપોમાં બીજી વિભક્તિનું એકવચન છે, મિસ, મ્યસ કે સુ પ્રત્યયો જ નથી. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ચતુરો વા ॥૮૧૩૧૭॥

મિસ, મ્યસ, સુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ચતુર શબ્દના ઉ નો દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે.

ચતુર+મિસ-ચઝ+હિ-ચઝહિ, ચઝહિ-ચાર વડે-ચતુર્મિઃ

ચતુર+મ્યસ-ચઝ+ઓ-ચઝઓ, ચઝઓ-ચારથી-ચતુર્મ્યઃ

ચતુર+સુ-ચઝ+સુ-ચઝસુ, ચઝસુ-ચારમાં-ચતુર્થુ

તૃતીયાના બહુવચન મિસના અને ચતુર્થીના બહુવચન તથા પંચમીના બહુવચન મ્યસના જે આદેશો અતાવેલા છે તે તમામ આદેશોમાં પણ આ નિયમ લાગે છે, ઉદાહરણ તો માત્ર એક જ આદેશનું અતાવેલ છે.

લુપ્તે શસિ ॥૮૧૩૧૮॥

બીજીના બહુવચન શસ નો લોપ થઈ ગયા પછી તેની પહેલાંના ઇ અને ઉ નો દીર્ઘ થાય છે.

નર૦ ગિરિ+શસ=ગિરી-પર્વતોને જે ગિરીનું પ્રેક્ષસ્વ

નારી૦-બુદ્ધિ+શસ=બુદ્ધી-બુદ્ધિએને જે=બુદ્ધીઃ ,,

નર૦-તરુ+શસ+તરુ-ઝાડોને જે=તરુન- ,,

નારી૦-ધેનુ+શસ-ધેનૂ પેચ્છ- ગાયોને જે=ધેનૂઃ પ્રેક્ષસ્વ

ગિરિણો, તરુણો પેચ્છ આ પ્રયોગમાં શસ નો લોપ થયો નથી પણ શસ નો નો થયો છે એટલે રૂપાન્તરની અપેક્ષાએ આ રૂપમાં શસ વિદ્યમાન જ છે એટલે આ નિયમ ન લાગે.

વચ્છે પેચ્છ-વૃક્ષાનું પ્રેક્ષસ્વ-આ રૂપમાં શસની પહેલાં ઇ કાર તથા ઉકાર નથી પણ અ કાર છે.

પ્ર૦—ગિરિ, બુદ્ધિ વગેરેમાં શેષે અદન્તવત્ ૮૧૩૧૨૪ ના નિયમથી ૮૧૩૧૨ સૂત્ર વડે દીર્ઘ થઈ જશે તો આ સૂત્ર શા માટે અનાવ્યું ?

ઉ૦—આ સૂત્ર અનાવીને આચાર્ય એમ જણાવે છે કે ૮૧૩૧૨ મું સૂત્ર ખાસ કરીને છેડે અવાળા નામને જ લાગે છે પણ સાર્વાત્રિક નથી એ સૂચવવા તથા ૮૧૩૧૨ મું સૂત્ર પ્રયોગાનુસારે લાગે છે એ સૂચવવા અને ૩ કાર, ૩ કારનો દીર્ઘ નિયમિત થાય જ એ સૂચવવા આ સૂત્ર જુદું રચેલું છે.

પ્ર૦—આ સૂત્રમાં ‘શસિ’ એટલું જ પૂરતું છે, હ્રસ્વ તું શું કામ છે ?

ઉ૦—હ્રસ્વ ન મૂકે તો જે પ્રયોગોમાં શસનો જો થયેલો છે તે પ્રયોગોમાં પણ આ નિયમ લાગી જશે અર્થાત્ શસનો જો થયો હોય ત્યાં પણ આ નિયમ ન લાગે અર્થાત્ જે રૂપોમાં શસ કોઈ પણ રીતે હયાત ન હોય પણ શસનો લોપ જ થયો હોય એટલે કોઈ પણ રીતે રૂપાંતર વડે પણ શસ હયાત હોય જ નહીં ત્યાં જ આ નિયમ લાગે—એ સમજમાં આવે તે માટે હ્રસ્વ શબ્દ મૂકવો પડ્યો છે.

અવલીબે સૌ ॥૮૧૩૧૯॥

નપુંસકલિંગ સિવાય બીજા લિંગવાળાં, અને અંતમાં ૩ કારવાળાં તથા ૩ કારવાળાં નામના અંતના ૩ અને ૩નો પ્રથમાના એકવચનમાં દીર્ઘ થઈ જાય છે.

ગિરિ+સ=ગિરી-પર્વત-ગિરિ:

બુદ્ધિ+સ=બુદ્ધી-બુદ્ધિ-બુદ્ધિ:

તરુ+સ=તરુ-ઝાડ-તરુ:

ધેનુ+સ=ધેનૂ-ગાય-ધેનુ:

દર્હિ, મહું—આ પ્રયોગમાં નપુંસકલિંગી નામ છે તેથી દીર્ઘ ન થાય:

ગિરિ, બુદ્ધિ, તરુ, ધેનું—આ અધાં રૂપોમાં પહેલી વિભક્તિ જ નથી તેથી દીર્ઘ ન થાય—

કેટલાક વૈયાકરણો અર્ગિ, નિહિ, વાડ, વિહું—એ રૂપોને પ્રથમાના એકવચનનાં માને છે અને તેની સાધના આ પ્રમાણે બતાવે છે.

નપુંસકલિંગ સિવાયના બીજા લિંગમાં પણ ફકારાંત તથા ૩ કારાંત નામોને પહેલીના એકવચનનો સિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અંતના ૩ અને ૩નો દીર્ઘ વિકલ્પે કરવો અને દીર્ઘ ન થાય ત્યારે સિને બદલે મનું ઉચ્ચારણ કરવું.

અર્ગિ-અર્ગિ: । નિહિ-નિધિ: । વાડ-વાયુ: । વિહું-વિધુ: ।

પુંસિ જસો ડડ ડઓ વા ॥૮૧૩૨૦॥

નરન્નતિમાં હ્રસ્વ ઇ કારાંત અને હ્રસ્વ ઉ કારાંત નામથી લાગેલા પ્રથમાના યહુવચન જસને બદલે અડ (ડડ) અને અઓ (ડઓ) પ્રત્યયો વિકલ્પે લગાડવા.

અગ્નિ+જસ્=અગ્નિ+અસ્=અગ્નિ+અડ=અગ્ગડ, અગ્નયઃ—અગ્નિઓ.

અગ્નિ+અસ્=અગ્નિ+અઓ=અગ્ગઓ—   ,,   ,,   ,,

વાયુ+જસ્=વાયુ+અડ=વાયડ —વાયુઓ—વાયવઃ   ,,   ,,   ,,

વાયુ+અઓ=વાયઓ—વાયુઓ—   ,,   ,,   ,,   ,,

જ્યારે આ આદેશો ન થાય ત્યારે અગ્નિનો અને વાડનો રૂપ થાય, જુઓ, ૮૧૩૨૨ અને શેષેડદન્તવત્ ૮૧૩૧૨૪ ના નિયમ વડે અગ્નિ+જસ્=અગ્ની, વાયુ+જસ્=વાક એવાં રૂપો પણ થાય, જુઓ, ૮૧૩૧૪.

જે જે નિયમો અ કારાંત નામને માટે કહ્યા છે તે બધા ઇ કારાંત અને ઉકારાંત નામને પણ લગાડવાના છે એવો અર્થ શેષેડદન્તવત્ નો છે એ બાબતમાં વિસ્તારથી ઉદાહરણો ૮૧૩૧૨૪ સૂત્રમાં આવનારાં છે.

તુદ્ધીઓ, ઘેનૂઓ—આ રૂપો સ્ત્રીલિંગી છે. તથા દહીઈ, મહૂઈ—આ રૂપો નપુંસકલિંગી છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અગ્ની, વાક—આ પ્રયોગમાં પહેલી વિલક્ષિતનું એકવચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અગ્ની, અગ્નીણો, વાક, વાકુણો પેચ્છઈ—આ પ્રયોગોમાં બીજી વિલક્ષિતનું યહુવચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. અગ્નીણો—અગ્નિઓને જુઓ છે અને વાકુણો વાયુઓને જુઓ છે.

વચ્છા રૂપમાં મૂળ શબ્દ વચ્છ એવો અ કારાંત છે તેથી તેમાં અંતે ઇ કાર જ નથી એટલે આ નિયમ ન લાગે.

વા ઉતો ડવો ॥૮૧૩૨૧॥

પુંલિંગવાળા હ્રસ્વ ઉ કારાંત નામને લાગેલા પ્રથમાના યહુવચનના જસને બદલે અવો પ્રત્યય વિકલ્પે લાગેલો.

સાધુ+જસ્=સાહુ+અવો=સાહ+અવો=સાહવો—સાધુઓ—સાધવઃ

ન્યારે અવો ન થાય ત્યારે-સાહઓ, સાહઉ-માં ૮૧૩૨૦ સૂત્ર લાગે. સાહ ૩૫ ૮૧૩૪ સૂત્રથી થાય તથા સાહુળો ૮૧૩૨૨ સૂત્રથી થાય.

વચ્છા ૩૫માં મૂળ નામમાં ઉકાર જ નથી.

ધેનૂ, મહૂઈ પ્રયોગોનાં નામો પુલિંગી જ નથી.

સાહૂ, સાહુળો પેચ્છ-સાધૂન્ પ્રેક્ષસ્વ-સાધુએને જે-આ પ્રયોગમાં પહેલી વિલક્ષિતનું બહુવચન નથી પણ બીજીનું બહુવચન છે.

જસ્-શસોઃ ણો વા ॥૮૧૩૨૨॥

પુલિંગવાળા હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા જસ્ તથા શસ્ પ્રત્યયને બદલે ણો પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો અને પુલિંગવાળા હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા જસ્ અને શસ્ ને બદલે ણો પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો.

ગિરિ+જસ્-ગિરિ+ણો-ગિરિણો રેહંતિ-પહાડો. શોભે છે. ગિરયઃ રાજન્તે

તરુ+જસ્-તરુ+ણો-તરુણો રેહંતિ-ઝાડો. શોભે છે-તરવઃ રાજન્તે

ગિરિ+શસ્-ગિરિ+ણો-ગિરિણો પેચ્છ-પહાડોને જે-ગિરીન્ પ્રેક્ષસ્વ

તરુ+શસ્-તરુ+ણો=તરુણો પેચ્છ-ઝાડોને જે-તરૂન્ પ્રેક્ષસ્વ

ન્યારે ણો ન થાય ત્યારે ગિરી અને તરૂ ૩પો થાય છે.

દહીઈ, મહૂઈ-આ ૩પો પુલિંગી નથી.

ગિરિ, તરું-આ પ્રયોગમાં જસ્, શસ્ પ્રત્યય નથી.

વચ્છા, વચ્છે-આ ૩પોમાં મૂળ શબ્દ ઉકારાંત કે ઉકારાંત નથી.

ઉકારાંત નામને લાગેલા જસનો ણો થાય અને ઉકારાંત નામને લાગેલા શસનો ણો થાય એવો અનુક્રમવાળો અર્થ ન થાય માટે સૂત્રમાં જસ-શસોઃ એમ દ્વિવચન મુકેલ છે અર્થાત્ ઉકારાંતને લાગેલા જસ્ તથા શસનો ણો થાય તથા ઉકારાંતને લાગેલા જસ્ તથા શસનો ણો થાય એમ જ ૨૫૦૮ અર્થ સમજવાનો છે.

હસિ-હસોઃ પું-ક્લીવે વા ॥૮૧૩૨૩॥

પુલિંગી અને નપુલ્સકલિંગી હ્રસ્વ ઉકારાંત અને હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા પંચમી વિલક્ષિતતા એકવચનને બદલે અને ષઠીના એકવચનને બદલે ણો વિકલ્પે વાપરવો.

પુલિંગી-હ-ગિરિ+હસિ-ગિરિ+ણો=ગિરિણો આગઓ-પહાડથી આવ્યો-ગિરેઃ આગતઃ

ગિરિ+હસ્-ગિરિ+ણો=ગિરિણો વિચારો-પહાડનો વિકાર-ગિરેઃ વિકારઃ

ઊ—તરુ+હસિ—તરુ+ળો=તરુળો આગઝો—ઝાડ પાસેથી આવ્યો—તરો: આગત:

તરુ+હસ્—તરુ+ળો=તરુળો વિઆરો—ઝાડનો વિકાર—તરો: વિકાર:

નપુંસક—ઇ—દધિ+હસિ—દહિ+ળો=દહિળો આગઝો—દહીં પાસેથી આવ્યો—દધ્ન: આગત:

દાધ+હસ્—દહિ+ળો=દહિળો વિઆરો—દહીંનો વિકાર—દધ્ન: વિકાર:

મધુ+ઙ-સિ—મહુ+ળો=મહુળો આગઝો—મધુથી આવ્યો—મધુન: આગત:

મધુ+ઙ-સ્—મહુ+ળો=મહુળો વિઆરો—મધુનો વિકાર—મધુન: વિકાર:

જ્યારે આ ણો પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે ઇ કારાંત નામના પંચમીના એકવચનમાં ગિરીઝો, ગિરીઙ, ગિરીહિંતો રૂપો થાય છે અને ઊ કારાંત નામનાં તરુઝો, તરુઙ, તરુહિંતો રૂપ થાય છે.

ળો ન થાય ત્યારે પછીના એકવચનમાં ગિરિસ્સ, તરુસ્સ રૂપો થાય છે.

ગિરિણા, તરુણા કચ્—ગિરિણા તરુણા કૃતમ્—આ વાક્યમાં હસિ તથા હસ્ પ્રત્યય જ નથી પણ તૃતીયાનું એકવચન છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

બુદ્ધીઝ, ઘેળૂઝ લઢ્ સમિદ્ધી ઢા—બુદ્ધિથી અને ગાયથી પ્રાપ્ત કર્યું અને બુદ્ધિની તથા ગાયની સમૃદ્ધિ—આ વાક્યમાં પુલિંગ કે નપુંસકલિંગ નથી પણ સ્ત્રીલિંગ છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કમલાઝો, કમલસ્સ—કમળથી, કમળનું—આ રૂપોમાં મૂળ શબ્દ કમલ છે અને તે નપુંસકલિંગી પણ છે જનાં મૂળ શબ્દને છેડે ઇ કાર કે ઊ કાર નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ટો ણા ॥૮૩૨૪॥

પુલિંગી અને નપુંસકલિંગી ઇ કારાંત અને ઊ કારાંત નામને લાગેલા ટા ને અદ્દે ણા વાપરેલા.

પુલિંગ—ગિરિ+ટા—ગિરિ+ણા—ગિરિ વડે—ગિરિણા

ગામણિ+ટા—ગામણિ+ણા ગામના મુખિયા વડે—ગ્રામણ્યા

ચલપુ+ટા—ચલવુ+ણા—ખળાને સાફ કરનાર વડે—ચલખ્વા

તરુ+ટા—તરુ+ણા—ઝાડ વડે—તરુણા

નપુંસક—દહિ+ટા—દહિ+ણા—દહીં વડે—દધ્ના

મહુ+ટા—મહુ+ણા—મધુ વડે—મધુના

ગિરી, તરૂ, દહિં, મહું—આ રૂપોમાં ટા વિભક્તિ જ નથી, પણ પ્રથમા વિભક્તિ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વુદ્ધીઝ, ઘેળૂઝ—આ રૂપોમાં પુ'લિંગી કે નપુ'સકલિંગી નામ નથી પણ સ્ત્રી-લિંગી છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કમલેળ—રૂપમાં મૂળ શબ્દ ઇકારાંત નથી, પણ અકારાંત છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ક્લીબે સ્વરાત્ મ્ સેઃ ॥૮૧૩૨૫॥

નપુ'સકલિંગી સ્વરાંત નામને લાગેલા પ્રથમાના એકવચન સિને બદલે મ્ વાપરવો

વન+સ=વળ+મ્=વળં-વન-વતમ્

પ્રેમ+સ્=પેમ્મ+મ્=પેમ્મં-પ્રેમ-પ્રેમ

દધિ+મ્=રહિ+મ્=રહિં-દહીં-દધિ

મધુ+સ્=મહુ+મ્=મહું-મધુ-મધુ

સંસ્કૃતમાં પ્રથમાના એકવચનમાં દધિ અને મધુ રૂપો થાય છે. એ રૂપો ઉપરથી વર્ણપરિવર્તનના નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં પણ દહિ, મહુ રૂપો સાધી શકાય છે જુઓ ૮૧૧૧૮૭.

કેટલાક વૈયાકરણો મૂને બદલે અનુનાસિક વાપરવાની પણ લલામણુ કરે છે, એમના મતમાં—દહિં, મહું એવાં રૂપો પણ પ્રથમાના એકવચનમાં થાય છે.

બાલો પુ'લિંગ છે, બાલા સ્ત્રીલિંગ છે તેથી આ બન્ને રૂપો નપુ'સકલિંગી નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સૂત્રમાં સ્વરાત્ જણાવ્યાથી અહીં તમામ સ્વરાંત નામે સમજવાં પણ ઉપરના સૂત્રની જેમ માત્ર ઇકારાંત કે ઉકારાંત જ ન સમજવાં.

જસ્ર-શસઃ ઈં-ઈં-ળયઃ સપ્રાગ્દીર્ઘાઃ ॥૮૧૩૨૬॥

નપુ'સકલિંગી નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચનને અને દ્વિતીયાના બહુવચનને બદલે અનુનાસિક ઈં, અનુસ્વારવાળો ઈં અને ણિ પ્રત્યયો વપરાય છે. તેમજ આ ત્રણે પ્રત્યયોની પૂર્વે આવેલા સ્વરનો દીર્ઘ થઈ જાય છે.

અ નો આ—

૩૬—જ+જસ્=જ+ઈ=જાઈ—જેઓ—યાનિ

ત+જસ્=ત+ઈ=તાઈ—તેઓ—જાનિ

વચન+જસ્=વચન+ઈ=વચનાઈ—વચનો—વચનાનિ

જાઈ વચનાઈ અમ્હે—જે વચનો અમારાં—યાનિ વચનાનિ અસ્માકમ્

૩૭—પઙ્કજ+જસ્=પંકયઈ=પંકયાઈ—કમળો—પઙ્કજાનિ

પઙ્કજ+શસ્=પંકય+ઈ=પંકયાઈ—કમળોને—

ઉન્મીલંતિ પંકયાઈ ચિદ્રૂંતિ પેચ્છ વા—ખીલતાં કમળો છે અથવા ખીલતાં
કમળોને જુઓ.

ઉન્મીલન્તિ પઙ્કજાનિ તિષ્ઠન્તિ, પ્રેક્ષસ્વ વા

૩ નો ૩—

દધિ+જસ્=દહિ+ઈ=દહીઈ—દહીંઓ—દધીનિ

દધિ+શસ્=દહિ+ઈ=દહીઈ—દહીંઓને—

૩ નો ૩—

મધુ+જસ્=મહુ+ઈ=મહુઈ—મહુડાં—મધૂનિ

મધુ+શસ્=મહુ+ઈ=મહુઈ—મહુડાંને—મધૂનિ

ગિ—પઙ્કજ+જસ્=પંકય+ગિ=પંકયાગિ—કમળો, કમળોને—પઙ્કજાનિ
પઙ્કજ+શસ્

દધિ+જસ્|દહિ+ગિ=દહીગિ—જુદી જુદી જાતનાં દહીંઓ તથા જુદી
શસ્|જુદી જાતનાં દહીંઓને—દધીનિ

મધુ+જસ્|મહુ+ગિ=મહુગિ—જુદી જુદી જાતનાં મધ તથા જુદી જુદી
શસ્|જાતનાં મધોને—મધૂનિ

વચ્છા, વચ્છે—આ રૂપોમા મૂળ નામ નપુંસકલિંગી નથી તેથી આ નિયમ
ન લાગે.

સહં રૂપમાં જસ્ કે શસ્ પ્રત્યય જ નથી પણ પ્રથમાના એકવચનનો પ્રત્યય
છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સ્ત્રિયામ્ ઉદ્-ઓતૌ વા ॥૮૧૩૨૭॥

નારીજાતિના નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચન જસ્ ના સ્થાનમાં ઉ અને
ઓ વપરાય છે તથા દ્વિતીયાના બહુવચન શસ્ ના સ્થાનમાં પણ ઉ અને ઓ

વપરાય છે. આ ઉ અને ઓ પ્રત્યયની પહેલાંનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ કરવો.

માલા+જસૂ—માલા+ઉ=માલાઉ, માલાઓ | માળાઓ માલા:

શસૂ—માલા+ઓ=માલાઉ, માલાઓ | માળાઓને ,,

બુદ્ધિ+જસૂ—બુદ્ધિ+ઉ=બુદ્ધીઉ, બુદ્ધીઓ |—વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિઓ—બુદ્ધય:

શસૂ—બુદ્ધિ+ઓ=બુદ્ધીઉ, બુદ્ધીઓ |—વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિઓને—બુદ્ધી:

સહિ+જસૂ=સહી+ઉ=સહીઉ—સહી+ઓ—સહીઓ | સખીઓ—સલાય:

શસૂ=સહી+ઉ સહીઉ—સહી+ઓ—સહીઓ | સખીઓને—સહી:

ધેણુ+જસૂ=ધેણુ+ઉ=ધેણુઉ, ધેણુ+ઓ | ધેણુઓ—ગાયો—ધેનવ:

ધેણુ+શસૂ=ધેણુ+ઉ, ધેણુઉ=ધેણુ+ઓ—ધેણુઓ | ગાયોને—ધેનુ:

વઘૂ+જસૂ=વઘૂ+ઉ=વઘૂઉ વઘૂ+ઓ—વઘૂઓ | વઘૂઓ વઘ્વ:

વઘૂ+શસૂ=વઘૂઉ, વઘૂઓ | વઘૂઓને—વઘ્વ:

જ્યારે ઉ અને ઓ પ્રત્યયો ન વપરાય ત્યારે માલા, બુદ્ધી, સહી, ધેણુ, વઘૂ ૩પો થાય છે.

વચ્છા—આ ૩પમાં મૂળ વચ્છ શબ્દ નારીજ્ઞાતિનો શબ્દ નથી, મારે આ નિયમ

ન લાગે—વૃક્ષા:

માલાએ કયં—પ્રયોગમાં પ્રથમા તથા દ્વિતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય નથી, પણ તૃતીયાના એકવચનનો પ્રત્યય છે, તેથી આ નિયમ ન લાગે—માલયા કૃતમ્ ।

ईतः सेः च आ वा ॥८।३।२८॥

ત્રીલિંગી એવા દીર્ઘ ફકારાત નામને લાગેલ પહેલી વિભક્તિના એકવચનના સુતે બદલે, પહેલી વિભક્તિના બહુવચનના અસ(જસૂ)ને બદલે અને બીજી વિભક્તિના બહુવચનના અસ(શસૂ)ને બદલે આ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર૦ એ૦ ૧૦—એસા હસંતીઆ, હસંતી—આ હસતી—एषा हसन्ती

પ્ર૦ બ૦ ૧૦—ગોરીઆ, ગોરીઓ—गोरीओ—गौर्यः

દ્વિ૦ બ૦ ૧૦—ગોરીઆ, ગોરીઓ—गोरीओने—गौरी:

टा-ङस्-ङेः अद्-आद्-इद्-एद्, वा तु ङसेः ॥८।३।२९॥

ત્રીલિંગી નામને લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એક વચન રાને બદલે અ, આ, ઇ અને એ ચાર પ્રત્યયો વપરાય છે અને એમની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થઈ જાય છે. એ જ રીતે ષષ્ઠી વિભક્તિના એકવચન ઙસૂ ને બદલે અને સપ્તમી

વિભક્તિના એકવચન ડિ. ને બદલે અ, આ, ઇ અને એ આ ચાર પ્રત્યયો વપરાય છે તથા તેમની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

પંચમી વિભક્તિના એકવચન ડસિ ના સ્થાને તો અ, આ, ઇ અને એ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે અને એની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થઈ જાય છે.

૮૧૩૩૦ સૂત્રમાં નિષેધ કરેલો હોવાથી મુદ્દા વગેરે આકારાંત શબ્દોનાં મુદ્દાઆ વગેરે રૂપો ન થાય માટે તેમને ઉદાહરણમાં જણાવેલ નથી.

આકારાંત નામનાં તૃતીયાનાં, પછીનાં તથા સપ્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો—

મુદ્દા+ટા=મુદ્દા+અ=મુદ્દાઅ—મુગ્ધા વડે—મુગ્ધયા

મુદ્દા+ઇ=મુદ્દાઈ— , , ,

મુદ્દા+એ=મુદ્દાએ— , , ,

એ જ પ્રમાણે મુદ્ધિઆનાં રૂપો સમજવાં

મુદ્ધાનું ક પ્રત્યયવાળું રૂપ—મુદ્ધિઆ

મુદ્ધિઆ+ટા=મુદ્ધિઆઅ—મુગ્ધિકા વડે—મુગ્ધિકયા

મુદ્ધિઆ+ઇ=મુદ્ધિઆઈ— , , ,

મુદ્ધિઆ+એ=મુદ્ધિઆએ— , , ,

એ જ રીતે કમલિઆનાં રૂપો—

કમલિઆનું ક પ્રત્યયવાળું રૂપ—કમલિઆ

કમલિઆ+ટા=કમલિઆ+અ=કમલિઆઅ—કમલિકા વડે—

કમલિકયા

કમલિઆ+ઇ=કમલિઆઈ— , , ,

કમલિઆ+એ=કમલિઆએ , , ,

એ જ રીતે હસ્વ રૂપોનાં રૂપો સમજવાં

રૂપોનાં—બુદ્ધિ+ટા=બુદ્ધિ+અ=બુદ્ધિઅ—બુદ્ધિ વડે—બુદ્ધયા

બુદ્ધિ+આ=બુદ્ધિઆ— , , ,

બુદ્ધિ+ઇ=બુદ્ધિઈ— , , ,

બુદ્ધિ+એ=બુદ્ધિએ= , , ,

એ જ પ્રકારે દીર્ઘ રૂપોનાં રૂપો સમજવાં

રૂપોનાં—સહી+ટા=સહી+અ=સહીઅ—સહી વડે—સહયા

સહી+આ=સહીઆ— , , ,

સહી+ઇ=સહીઈ— , , ,

સહી+એ=સહીએ— , , ,

એ જ પ્રકારે હ્રસ્વ ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપો—

ઉકારાંત—ધેણ+ગ=ધેણ+અ=ધેણૂઅ—ગાય વડે—ધેન્વા
 ધેણ+આ=ધેણૂઆ—   ,,   ,,   ,,
 ધેણ+ઇ=ધેણૂઇ—   ,,   ,,   ,,
 ધેણ+ए=ધેણૂए—   ,,   ,,   ,,

એ જ રીતે દીર્ઘ ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવાં :

ઊકારાંત—વહુ+ગ=વહુ+અ=વહૂઅ—વહૂ વડે—વધ્વા
 વહુ+આ=વહૂઆ—,, ,,
 વહુ+ઇ=વહૂઇ—,, ,,
 વહુ+ए=વહૂए—,, ,,

ઉપર જે ઉદાહરણો આપેલ છે તે બધાં નમૂના રૂપે ફક્ત એક ટા પ્રત્યયને લગતાં જ આપેલાં છે પણ બીજાં બાકીનાં છઠ્ઠી વગેરે વિભક્તિઓનાં ઉદાહરણો આપેલ નથી, કારણ કે જે ઉદાહરણો આપેલ નથી તે બધાં જ ટા વિભક્તિવાળાં રૂપોની જેમ જ થાય છે, તેા એ નહીં આપેલાં બધાં જ ઉદાહરણો પણ ઉપર આપેલ ઉદાહરણ જેવાં સમજ લેવા.

પંચમી વિભક્તિના હ્રસ્વ પ્રત્યયને બદલે તેા અ, આ, ઇ, ए એ ચારે આદેશો વિકલ્પે થાય છે.

આકારાંત—મુદ્ધા+ગ=મુદ્ધાઅ, મુદ્ધાઇ મુદ્ધાए

પછીનાં તથા સપ્તમીનાં એકવચનમાં રૂપ પણ આવાં જ છે.

વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે આકારાંત વગેરે નામોનાં પંચમીનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે :

આકારાંત—મુદ્ધા+ક.સિ=મુદ્ધાઅ, મુદ્ધાઇ, મુદ્ધાए

અથવા મુદ્ધાઓ, મુદ્ધાઉ, મુદ્ધાહિંતો—મુધ્ધાથી—મુધ્ધાયા:

ઇકારાંત—બુદ્ધિ+ક.સિ=બુદ્ધીઅ, બુદ્ધીઆ, બુદ્ધીઇ, બુદ્ધીए

અથવા બુદ્ધીઓ, બુદ્ધીઉ, બુદ્ધીહિંતો

ઈકારાંત—સહી+ક.સિ=સહીઅ, સહીઆ, સહીઇ, સહીए

અથવા સહીઓ, સહીઉ, સહીહિંતો

ઉકારાંત—ધેણ+ક.સિ=ધેણૂઅ, ધેણૂઆ, ધેણૂઇ, ધેણૂए

અથવા ધેણૂઓ, ધેણૂઉ, ધેણૂહિંતો

ઝકારાંત—વહૂ+ઝ-સિ=વહૂઝ, વહૂઝા, વહૂઝ, વહૂઝ
અથવા વહૂઝો, વહૂઝ, વહૂઝિંતો

આ આદેશો વિકલ્પે થાય છે તેથી જ્યારે આ આદેશો ન થાય ત્યારે જે રૂપો થાય છે તે આ પ્રમાણે છે—

મુદ્ધાઓ, મુદ્ધાઝ, મુદ્ધાહિંતો ।

રહીઓ, રહીઝ, રહીહિંતો ।

સહીઓ, સહીઝ, સહીહિંતો ।

ધેણૂઓ, ધેણૂઝ, ધેણૂહિંતો ।

વહૂઝો, વહૂઝ, વહૂઝિંતો ।

“ શ્લેષે અદન્તવત્ ” ૮૧૩૧૨૪ સૂત્રથી આકારાંત, ઇકારાંત, હૈકારાંત, ઝકારાંત અને ઞકારાંત શબ્દોને પણ અકારાંતની જેમ પ્રત્યયો લાગે છે તેથી અહીં આકારાંત વગેરે શબ્દોને ૮૧૩૧૮મું સૂત્ર તથા ૮૧૩૧૨મું સૂત્ર પણ લાગે છે તેથી મુદ્ધા વગેરે શબ્દોને અકારાંતને લાગતા ઓ, ઝ, હિંતો વગેરે પ્રત્યયો પણ લાગે છે અને અહીં જણાવેલા પંચમીના એકવચનમાં પ્રત્યયો લાગતાં બુદ્ધિ, ઘેણ, રહ (રતિ)) શબ્દોના અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ પણ થાય છે.

ન આતઃ આત્ ॥૮૧૩૧૩૦॥

ઉપરના નિયમમાં જે ચાર—અ, આ, ઇ, એ—પ્રત્યયો કહ્યા છે તેમાંનો આ પ્રત્યય આકારાંત નામને લાગતો નથી. તેથી એનાં ત્રીજી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનમાં ત્રણ રૂપો જ થાય, ચાર ન થાય.

માલા શબ્દનું માલાઆ અને નળન્દા (સં. નનાન્દ) શબ્દનું નળન્દાઆ રૂપ ન થાય.

માલાઝ, માલાહ, માલાએ—માળા વડે—માલયા—આ ત્રણ રૂપો જ થાય. અને આ જ રૂપો પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિમાં પણ થાય છે.

પ્રત્યયે ડીઃ ન વા ॥૮૧૩૧૩૧॥

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં “ અળ્ ” ઇત્યાદિ ૨૪૪૨૦ સૂત્રથી અમુક અમુક પ્રત્યયોને લીધે નામને હૈ (ડી) લાગે છે એમ કહ્યું છે તે હૈ (ડી) પ્રત્યય પ્રાકૃત ભાષામાં પણ સ્ત્રીલિંગી નામને વિકલ્પે લાગે છે, જ્યારે હૈ (ડી) ન લાગે ત્યારે આ લાગે છે.

સાહજ+ઈ(હી)=સાહજી-સાધના-સાધના

સાહજ+આ= સાહજા-

કુરુચર+ઈ=કુરુચરી, જ્યારે હી ન થાય ત્યારે કુરુચરા-કુરુદેશની સ્ત્રી

સાહજ શબ્દને સંસ્કૃતના ૨૪૧૨૦ માં સૂત્રથી હી થાય છે અને સાહજા વગેરેમાં સંસ્કૃતના ૨૪૧૧૮ માં સૂત્રથી આ થાય છે.

અજાતે: પુંસઃ ॥૮૧૩૩૨॥

જે પુલિંગી નામ જાતિવાચક નથી એવા પુલિંગી નામમાંથી સ્ત્રીલિંગી અનેજ્ઞા નામને ઈ(હી) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

નીલી, નીલા-લીલા રંગવાળી

કાલી, કાલા-કાળા રંગવાળી

હસમાળી, હસમાળા-હસતી

સુષ્પળહી, સુષ્પળહા-શૂર્પળશા વિશેષ નામ છે

ઈમા-ઈમી+એ=ઈમીએ, ઈમાએ-આ સ્ત્રી વડે-અનયા

ઈમી+જન=ઈમીજન, ઈમાજન-આ સ્ત્રીઓનું-આસામ્

ઈઈ-ઈઈ+એ=ઈઈએ, ઈઆએ-એ સ્ત્રી વડે-એતયા

ઈઈ+જન=ઈઈજન, ઈઆજન-એ સ્ત્રીઓનું-આસામ્

કરિણી-હાથણી, અયા-અજા-અકરી, ઈલયા-ઈલકા-થેટી, આ ત્રણે નામો જાતિવાચક છે તેથી તેને હી વિકલ્પે ન થાય.

જે શબ્દોને હી પ્રત્યય લગાડવાનું વિધાન નથી એવા શબ્દોને આ વિધાન લાગે છે. જે નામો માટે નિત્ય હીનું વિધાન છે તેને આ નિયમ ન લાગે, તેથી ગોરી, કુમારી એ બધામાં નિત્ય હી લાગે છે તેથી ગોરી, ગોરા; કુમારી, કુમારા એવાં રૂપો ન થાય.

કિમ્-યત્-તદઃ અસિ-અમ્-આમિ ॥૮૧૩૩૩॥

પહેલાં વિભક્તિનું એકવચન, બીજી વિભક્તિનું એકવચન અને બંધીનું બહુવચન-એ ત્રણ વિભક્તિનાં પ્રત્યયો સિવાય બીજી કોઈ પણ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે ત્યારે કિમ્, યત્, તત્ એ ત્રણ શબ્દોને હી વિકલ્પે લગાડવો.

કિમ્+જસ-કી+ઓ+કીઓ, કાઓ-કઈ કઈ સ્ત્રીઓ-કાઃ

કિમ્+ટા-કી+એ=કીએ, કાએ-કઈ સ્ત્રી વડે-કયા

કિમ્+સુ-કી+સુ=કીસુ, કાસુ-કઈ સ્ત્રીઓમાં-કાસુ

એ જ પ્રકારે જીઓ, જાઓ—જે સ્ત્રીઓ—યા:

તીઓ, તાઓ—તે સ્ત્રીઓ—વગેરે રૂપો સમજવાં.

કા, જા, સા—એ ત્રણમાં પહેલી વિભક્તિના એકવચનનો પ્રત્યય છે.

કં, જં, તં—માં બીજી વિભક્તિનું એકવચન છે.

કાળ, જાળ, તાળ—માં કાસામ્, યાસામ્, તાસામ્ એમ પછીનું બહુવચન છે એટલે આ રૂપોમાં આ નિયમ ન લાગે—હી પ્રત્યય વિકલ્પે ન થાય—કીળ, જીળ, તીળ એવાં જ રૂપો થાય.

છાયા-હરિદ્રયોઃ ॥૮૧૩૩૪॥

નારીજાતિવાળાં છાયા અને હરિદ્રા નામને હી વિકલ્પે લાગે છે, જ્યારે હી ન થાય ત્યારે આ લાગે છે.

છાહી, છાયા—છાંયે—છાયા

હલદ્વી, હલદ્વા—હળદ્વર—હરિદ્રા

‘સ્વસ’આદેઃ ડા ॥૮૧૩૩૫॥

સ્ત્રીલિંગી સ્વસ વગેરે શબ્દોને આ (ડા) પ્રત્યય થાય છે.

સ્વસ+ડા=સસ્+આ=સસા—અહેન—સ્વસા

નનાન્દ+ડા=નનંદ+આ=નનંદા—નણંદ—નનાન્દા

દુહિત્+ડા=દુહિત+આ=દુહિઆ—દીકરી—દુહિતા

ગો+ક=ગોક+ડા=ગડઅ+આ=ગડઆ—ગાય—ગૌઃ (અહીં ગો ના ગડ ચાટે

જુઓ ૮૧૧૧૫૮

દુહિઆર્હિ—દીકરીઓ વડે—દુહિતૃભિઃ

દુહિઆસુ—દીકરીઓમાં—દુહિતૃષુ

દુહિઆસુઓ—દીકરીનેા પુત્ર—દુહિતૃસુતઃ

હ્રસ્વઃ અમિ ॥૮૧૩૩૬॥

બીજી વિભક્તિનું એકવચન—અમ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે કાર્ધ પણ સ્ત્રીલિંગી નામના અંત્ય સ્વરનેા હ્રસ્વ કરવો.

માલા+અમ્=માલં—માળાને—માલામ્

હસમાળા+અમ્=હસમાળં—હસતીને—હસમાનામ્

નદ્+અમ્=નદ્—નદીને—નદીમ્

હસમાળી+અમ્=હસમાળિ-હસતીને-હસમાનામ્

વહ્+અમ્=વહુ-વહુને-વધૂમ્

માલા, સહી, વહુ-આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં બાજુ વિલક્ષિતનો અમ્ પ્રત્યય નથી. પણ પ્રથમાના એકવચનનો સ્ પ્રત્યય છે. તેથી હ્રસ્વ ન થયો.

ન આમન્યાત્ સૌ મઃ ॥૮૩૩૭॥

‘૮૩૩૨૫ સૂત્રના નિયમ દ્વારા પહેલી વિલક્ષિતના એકવચન-સૂ નો નપુંસક-લિંગમાં મ્ થાય’ એમ જે વિધાન કરેલ છે તે સંબોધનસૂચક નપુંસકલિંગી નામને ન લાગે.

તૂળ+સ=હે તળ-હે તૂળ-ધાસ-હે તૂળ !

દધિ+સ=હે દહિ-હે દહીં-હે દધિ !

મહુ+સ=હે મહુ-હે મધુ-હે મધુ !

હો દીર્ઘઃ વા ॥૮૩૩૮॥

૮૩૩૨ ના નિયમ વડે પહેલી વિલક્ષિતના એકવચનને બદલે હો ન્યાં ન્યાં થવાનો સંભવ છે તે અને ૮૩૩૧૯ સૂત્ર દ્વારા અ કારાંત, ઇ કારાંત અને ઉ કારાંત નામના અંત્ય સ્વરને દીર્ઘ થવાનો ન્યાં ન્યાં સંભવ છે તે—આ બંને વિધાનો સંબોધનના એકવચનમાં વિકલ્પે લાગુ કરવાં. જોકે ૮૩૩૧૯ મું સૂત્ર સીધી રીતે ઇ કારાંત તથા ઊ કારાંતને જ લાગે છે તો પણ શેષે અદ્વંતવત્ ૮૩૩૧૨૪ ના નિયમથી ૮૩૩૧૯ મું સૂત્ર અ કારાંત નામને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવું, એથી આચાર્યે ૮૩૩૧૯ મું સૂત્ર અ કારાંતને પણ લાગુ પાડેલ છે.

અ કારાંત—હે દેવ ! હે દેવો !

હે સ્વાસમણ ! હે સ્વાસમણો !

હે અજ્જ ! હે અજ્જો !

ઇ કારાંત—હે હરી ! હે હરિ !

ઉ કારાંત—હે ગુરુ ! હે ગુરુ !

હે પહુ ! હે પહુ !

જાડવિસુદ્ધેન પહુ ! અથવા જાડવિસુદ્ધેન પહુ ! હે પ્રભો ! જ્ઞાનિ દ્વારા વિશુદ્ધ

વડે—જાતિવિશુદ્ધેન પ્રભો !

દોષિણ પહુ ! અથવા પહુ ! જિવલોણ-હે પ્રભો ! જીવલોકમાં બે પદાર્થ-દ્વૌ પ્રભો !

અથવા પ્રભો !

પ્રશ્ન—અકારાંત નામને તો ડો જ થાય છે અને તેને દીર્ઘ થવાનો તો સંભવ જ નથી છતાં અહીં અકારાંત નામને પણ દીર્ઘનું વિકલ્પે વિધાન શી રીતે થઈ શકે?

ઉત્તર—પ્રશ્ન અશાસ્ત્ર છે. જે કે ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામને જ દીર્ઘ થવાની શક્યતા ૮૧૩૧૯ સૂત્ર પ્રમાણે છે તો પણ આ સૂત્રની વૃત્તિમાં જણાવેલ છે કે ઇકારાંત, ઉકારાંત અને અકારાંતને જે દીર્ઘ પ્રાપ્ત છે તે વિકલ્પે થાય. એ ઉપરથી સમજવાનું છે કે ૮૧૩૧૯ મું સૂત્ર અકારાંત નામને પણ લાગે છે એટલે ઇકારાંત વગેરેને જે દીર્ઘ નિત્ય પ્રાપ્ત છે તે વિકલ્પે થાય અને અકારાંત નામને તો દીર્ઘ પ્રાપ્ત જ નથી છતાં આ સૂત્રમાં કરેલા સૂચનથી તે અપ્રાપ્ત દીર્ઘ પણ અકારાંત નામને વિકલ્પે થાય અર્થાત્ આ નિયમ અકારાંત, ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામોના અંત્ય સ્વરને વિકલ્પે દીર્ઘ કરવાનું પણ કહે છે અને જ્યાં દીર્ઘ અપ્રાપ્ત છે ત્યાં પણ દીર્ઘ વિકલ્પે કરવાનું કહે છે.

નીચે જણાવેલા પ્રયોગમાં દીર્ઘ પ્રાપ્ત નહોતો તે આ નિયમથી દીર્ઘનું વિધાન વિકલ્પે ક્યું છે એટલે અકારાંત નામને ડો વિકલ્પે લાગે તથા દીર્ઘ પણ વિકલ્પે થાય એથી આ નામોના સંબોધનમાં ત્રણ ત્રણ રૂપો થાય છે—

હે દેવ !, હે દેવો !, હે દેવા !

હે ગોયમ !, હે ગોયમો !, હે ગોયમા !

હે કાસવ !, હે કાસવો !, હે કાસવા !

રે રે ચપ્ફલયા !, રે રે ચપ્ફલય !—હે અપળ—રે રે ચપ્ફલક !

રે ! રે ! નિઘિળય ! રે ! રે ! નિઘિળયા !—હે નિર્દય—રે રે નિર્વૃળક !

ઇકારાંત, ઉકારાંત નામોને તો દીર્ઘ પ્રાપ્ત જ છે પણ આ નિયમથી સંબોધનમાં દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે તેથી તે નામોનાં માત્ર બે બે રૂપો થાય—

હે હરી !, હે હરિ !

હે ગુરુ !, હે ગુરુ !

ઋ કારાંત શબ્દોનાં રૂપોની સાધના વિશે :

ઋતઃ અદ્ વા ॥૮૧૩૨૯॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ઋ કારાંત નામને વિકલ્પે અકારાંત કરવાનું છે—વિકલ્પે અકારાંત સમજવાનું છે—ઋ કારાંત નામના અંત્ય ઋ નો અ વિકલ્પે કરવાનો છે.

પિતૃ+સૂ=હે પિઅ ! અથવા પિઅરં—હે પિતા !—હે પિતઃ !

દાતૃ+સૂ=હે દાઅ ! અથવા હે દાયાર !—હે દાતાર—હે દાતઃ !

નામ્નિ અરં વા ॥૮૧૩૪૦॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પિતૃ, માતૃ, માતૃ વગેરે વિશેષ સંબંધસૂચક એટલે વિશેષ સંજ્ઞાસૂચક સંબંધસૂચક નામોના ઋ ને અદ્લે અરં વિકલ્પે વાપરવો.

હે પિઅરં !, હે પિઅ !—હે પિતા !—હે પિતઃ !

હે કતાર !—હે કતારી—હે કર્તઃ !—આ શબ્દ વિશેષ સંબંધવાચક નથી તેથી સંબોધનના એકવચનમાં કતારં રૂપ ન થયું.

વા આપઃ એ ॥૮૧૩૪૧॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે એ નામને છોડે આપૂ પ્રત્યય લાગેલો હોય તે નામના અંત્ય આ નો વિકલ્પે એ કરવો.

હે માલે !, હે માલા !—હે માલા !—હે માલે !

હે મહિલે !, હે મહિલા !—હે મહિલા !—હે મહિલે !

હે અર્જિએ !, હે અર્જિઆ !—હે આર્યા !—હે આર્યિકે !

હે પર્જિકે !, હે પર્જિઆ ! હે ધરડી સ્ત્રી ?— હે પ્રાર્યિકે !

હે પિતૃષ્વસ !—હે પિતૃષ્વસઃ !—આ રૂપમાં અંતે એ આ છે તે આપૂ નથી તેથી એ ન થયો.

હે માતૃષ્વસ !—હે માતૃષ્વસઃ !— “ ” “ ” “ ”

‘અહુલ’ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ નામમાં આપૂ નો ઓ થઈ જાય છે—

હે અમ્મો ! હે અમ્મા !—હે અમ્મે ! અહીં અમ્મા શબ્દ છોડે આપૂ વાળો છે.

અમ્મો ! મળામિ મળિએ—હે માતા ! તારા કહ્યા પછી કહું છું હે અમ્મે ! મળામિ મળિતે

પ્રાકૃત શબ્દોમાં આકારાંત સ્ત્રીલિંગી શબ્દો એ જાતના છે. એક તો છેડે આપ્ પ્રત્યયના 'આ'વાળા અને બીજા માત્ર સાધારણ આવાળા—

માલા વગેરે શબ્દો આપ્ પ્રત્યયના આવાળા છે અને પિચ્છા, સરિયા, પાઙ્ગિયા, ગિરા, લુહા, સસા, નળંદા વગેરે શબ્દો સાધારણ 'આ'વાળા છે એટલે જ્યાં આપ્ ના આને લગતું કોઈ વિધાન હોય ત્યાં ઉપર જણાવેલા પિચ્છા વગેરે સાધારણ આવાળા શબ્દો નહીં જ લેવા.

ईद्-ऊतोः ह्रस्वः ॥८।३।४२॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ લાગ્યો હોય ત્યારે દીર્ઘ ई કારાંત અને દીર્ઘ ऊ કારાંત નામના અંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વ કરવો.

हे नदी+स=हे नद् !—हे नदि !

हे गामणी+स=हे गामणि—हे गाभना मुभी !—हे ग्रामणि !

हे समणी+स=हे समणि—हे श्रमणी !—हे श्रमणि !

हे बहु+स=हे बहु—हे बहु—हे बहु !

हे खलपू+स=हे खलपु—हे अलपु—ખળાને સાફ કરનાર—હે खलपु !

क्विप् ॥८।३।४३॥

જેને છેડે ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે એવા દીર્ઘ ई કારાંત અને દીર્ઘ ऊ કારાંત નામના અંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વ કરવો. એટલે ક્વિપ્ પ્રત્યયવાળાં તમામ ई કારાંત અને ऊ કારાંત નામો હ્રસ્વ ई કારાંત અને હ્રસ્વ उ કારાંત જ સમજવાં.

ग्रामणी+टा=ग्रामणी+णा=ग्रामणिणा—ગામના અગ્રેસર વડે—ગ્રામણ્યા

खलपू+टा=खलपू+णा=खलपुणा—ખળુ સાફ કરનાર વડે—खलप्वा

गामणी+डस=ग्रामणी+णो=ग्रामणिणो—ગામના નેતાનું—ગ્રામણ્યઃ

खलपू+डस=खलपु+णो=खलपुणो—ખળુ સાફ કરનારનું—खलप्वः

ऊतां उद् असि-अम्-औषु वा ॥८।३।४४॥

પહેલી વિલક્ષિતાનું એકવચન સિ. બીજી વિલક્ષિતાનું એકવચન અમ્ અને પહેલી તથા બીજી વિલક્ષિતાના દ્વિવચન ઔને છોડીને બીજી ગમે તે રચાદિ વિલક્ષિત લાગી હોય ત્યારે ઋકારાંત નામોને વિકલ્પે ઉકારાંત સમજવાં એટલે ઋ કારાંત નામનો અંત્ય ઋ નો વિકલ્પે उ થઈ જાય છે.

मर्तृ+जस=मर्तु+णो=मर्तुणो, मर्तू, मर्तुउ, मर्तुओ, पक्षे—મત્તારા—મર્તારઃ

મર્ત્વ+શસ્=મર્ત્વુ+ળો=મર્ત્વુળો, મર્ત્વુ પક્ષે મત્તારે-મર્ત્વુન્

મર્ત્વ+ટા=મર્ત્વુ+ળા=મર્ત્વુળા ,, -મત્તારેળ-મર્ત્વા

મર્ત્વ+મિસ=મર્ત્વુ+ર્હિ=મર્ત્વુર્હિ ,, -મત્તારેર્હિ-મર્ત્વુમિ:

મર્ત્વ+હસિ=મર્ત્વુ+ળો=મર્ત્વુળો, મર્ત્વુઓ, મર્ત્વુડ, મર્ત્વુહિ, મર્ત્વુર્હિતો- પક્ષે-

મત્તારાડ, મત્તારાહિ, મત્તારાર્હિતો, મત્તારા-મર્ત્વુ:

મર્ત્વ+હસ=મર્ત્વુ+ળો=મર્ત્વુળો, મર્ત્વુસ્સ પક્ષે-મત્તારસ્સ-મર્ત્વુ:

મર્ત્વ+મુપ્=મર્ત્વુ+મુ=મર્ત્વુસુ ,, -મત્તારેસુ-મર્ત્વુષુ

સૂત્રમાં જણાવેલ ક્રત્તામ્ બહુવચન વ્યાપક અર્થનું સૂચક હોવાથી સંબંધ-વાચક પિતૃ, મ્રાતૃ વગેરે નામોમાં પણ જ્યાં જ્યાં જસ, શસ, ટા, મિસ, હસિ, હસ અને મુપ્ પ્રત્યયો લાગે ત્યાં ક્ર નો વિકલ્પે ઉ થાય છે.

પિતૃ+જસ=પિડ+ળો=પિડળો-પક્ષે-પિઅરા-પિતાઓ-પિતર:

પિતૃ+શસ=પિડ+ળો=પિડળો ,, -પિઅરે-પિતાઓને-પિર્ત્વુન્

જામાતૃ+જસ=જામાડ+ળો=જામાડળો ,, -જામાયરા-જામાઈઓ-જામાતર:

જામાતૃ+શસ=જામાડ+ળો=જામાડળો ,, -જામાયરે-જામાઈઓને-જામાર્ત્વુન્

મ્રાતૃ+જસ=માડ+ળો=માડળો ,, -માયરા-ભાઈઓ-મ્રાતર:

મ્રાતૃ+શસ=માડ+ળો=માડળો ,, -માયરે-ભાઈઓને-મ્રાર્ત્વુન્

પિતૃ+ટા=પિડ+ળા=પિડળા ,, -પિઅરેળ-પિતા વડે-પિત્રા

પિતૃ+મિસ=પિડ+ર્હિ=પિડર્હિ ,, -પિઅરેર્હિ-પિતાઓ વડે-પિત્તમિ:

પિતૃ+મુ=પિડ+મુ=પિડમુ ,, -પિઅરેસુ-પિતાઓમાં-પિત્તુષુ

પિઆ, પિઅર, પિઆ-આ ત્રણે રૂપોમાં પહેલામાં સિ વિભક્તિ છે. બીજામાં અમ્ વિભક્તિ છે અને ત્રીજામાં પ્રથમા તથા દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઔ પ્રત્યય છે-તેથી આ નિયમ ન લાગે.

આર: સ્યાદૌ ॥૮૧૪૫॥

કોઈ પણ સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે સામાન્ય ક્રકારાંત નામના છેડાના ક્ર નો આર થઈ જાય છે.

મર્ત્વ+સિ=મત્તાર+ઓ=મત્તારો-ભર્તા-પોષણ કરનારો-ભરતાર-મર્તા

મર્ત્વ+જસ=મત્તાર+અસ+મત્તારા-પોષણ કરનારાઓ-મર્તાર:

મર્ત્વ+અમ્=મત્તાર+અમ્=મત્તારં-પોષણ કરનારને-મર્તારમ્

મર્ત્વ+શસ=મત્તાર+અસ=મત્તારે-પોષણ કરનારાઓને-મર્ત્વુન્

મર્તૃ+ટા=મત્તાર+ઇન=મત્તારેણ-પોષણ કરનાર વડે-મર્ત્તા

મર્તૃ+મિસ્ર=મત્તાર+હિ=મત્તારેહિ-પોષણ કરનારાઓ વડે-મર્તૃમિ:

આ પ્રમાણે જ પંચમી વગેરે બધી વિભક્તિઓ અને વચનોમાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

સમાસમાં જ્યાં વિભક્તિ લોપાઈ ગઈ હોય ત્યાં પણ વિભક્તિને વિદ્યમાન માનીને આ નિયમ લાગે છે.

મત્તારવિહિયં-પોષકે કરેલું-મર્તૃવિહિતમ્

આ પ્રયોગમાં ‘મત્તારેણ વિહિયં મત્તારવિહિયં’ એવો સમાસ છે, સમાસમાં વિભક્તિનો લોપ થઈ જાય છે છતાં વિભક્તિ પહેલાં આવેલી હતી અને પછી તેનો લોપ થયેલ છે છતાં તેવી લોપ પામેલી વિભક્તિઓને પણ હયાત માનીને આ નિયમ લાગુ પડ્યો છે.

આ અરા માતૃ: ॥૮૧૩૪૬॥

તમામ સ્યાદિ વિભક્તિઓ લાગી હોય ત્યારે માતૃ શબ્દના ક્રનો આ થાય છે અને અરા થાય છે. એટલે માતૃ શબ્દને માઆ કે માયા અને માયરા કે માઅરા રૂપે આ કારણે સમજવાનો છે. આ માયા કે માઅરા શબ્દ છેડે આપ્ પ્રત્યયવાળો નથી જ એમ સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે.

માતૃ+સિ=માઆ, માઅરા-માતા, માતા

માતૃ+જસૂ=માઆ+ઝ=માઆઝ, માઆઓ, માઅરાઝ, માઅરાઓ-માતાઓ-માતર:

માતૃ+અમ્=માઅં, માઅરં-માતાને-માતરમ્

આ રીતે તમામ વિભક્તિઓમાં રૂપો સમજી લેવાં.

બહુલ અવિકારને લીધે એમ સમજવાનું છે કે ‘માના’ અથવા ‘મા’ અર્થવાળા માતૃ શબ્દના ક્રનો આ નિયમમાં અતાવેલો ‘આ’ કરવાનો છે અને દેવી કે દેવતા અર્થના સુચક માતૃ શબ્દના ક્રનો અરા આદેશ કરવાનો છે. જેમ કે—

માઆએ કુચ્છીએ-માતાની કુક્ષિમાં-માતૃ: કુક્ષ્યામ્

નમો માઅરાણં-દેવતા૩૫-મહાકાલી વગેરે દેવી૩૫-માતાઓને નમસ્કાર થાઓ-નમ: માતૃમ્બ્ય:

અગાઉ આવી ગયેલું ૮૧૧૧૩૫ મું સૂત્ર-માતૃરિદ્ વા—જ્યારે ગૌણ એવા માતૃ શબ્દને લાગે ત્યારે ધબ્બીના બહુવચનમાં માતૃ+આમ્ માં માતૃ ના ક્રનો ૩ થઈ જાય છે તેથી માર્ઘન ૩૫ અને છે. ૮૧૩૪૪ નિયમ વડે માતૃ ના ક્રનો ૩ કરીએ

ત્યારે માઝ એવું રૂપ થાય છે અને એ રૂપ વડે માઝળ પ્રયોગ થાય છે. “માઝળ સમન્નિઅ વંદે”—આ ગાથા જૈન મુનિ આર્ય શ્રી વજ્રસ્વામીના સંબંધમાં કલ્પસૂત્ર-સ્થવિરાવલિમાં છે.

માત્રા સમન્વિતં વંદે—માતાની સાથે યુક્ત એવા આર્ય શ્રી વજ્રસ્વામી આચાર્યને વાંદું છું.

માઈદંવો, માઈગળો વગેરે રૂપોમાં માઈ શબ્દ સાથે સ્યાદિ વિલક્ષિત સાક્ષાત્ વિદ્યમાન નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નામ્નિ અરઃ ॥૮૮૩૪૭॥

તમામ સ્યાદિ વિલક્ષિતઓ લાગી હોય ત્યારે સંબંધવાચક-સગાઈવાચક ઋકારાંત નામના અંત્ય ઋનો અર થઈ જાય છે.

પિતૃ—પિતૃ+જસૂ=પિઅર+અસૂ=પિઅરા—પિતાઓ—પિતરઃ

પિતૃ+અમૂ=પિઅર+અમૂ=પિતાને—પિતરમ્

પિતૃ+શસૂ=પિઅર+અસૂ=પિઅરે—પિતાઓને—પિતૃન્

પિતૃ+ટા=પિઅર+ઇન=પિઅરેળ—પિતા વડે—પિત્રા

પિતૃ+મિસૂ=પિઅર+હિં=પિઅરેહિં—પિતાઓ વડે—પિતૃમિઃ

જામાતૃ—જામાતૃ+જસૂ=જામાયર+અસૂ=જામાયરા—જામાઈઓ—જામાતરઃ

જામાતૃ+અમૂ=જામાયર+અમૂ=જામાયરે—જામાઈને—જામાતરમ્

જામાતૃ+શસૂ=જામાયર+અર=જામાયરે—જામાઈઓને—જામાતૃન્

જામાતૃ+ટા=જામાયર+ઇન=જામાયરેળ—જામાઈ વડે—જામાત્રા

જામાતૃ+મિસૂ=જામાયર+હિં=જામાયરેહિં—જામાઈઓ વડે—જામાતૃમિઃ

ધ્રાતૃ—ધ્રાતૃ+જસૂ=ધ્રાયર+અસૂ=ધ્રાયરા—ધ્રાઈઓ—ધ્રાતરઃ

ધ્રાતૃ+અમૂ=ધ્રાયર+અમૂ=ધ્રાયરે—ધ્રાઈને—ધ્રાતરમ્

ધ્રાતૃ+શસૂ=ધ્રાયર+અસૂ=ધ્રાયરે—ધ્રાઈઓને—ધ્રાતૃન્

ધ્રાતૃ+ટા=ધ્રાયર+ઇન=ધ્રાયરે+ઇન=ધ્રાયરેળ—ધ્રાઈ વડે—ધ્રાત્રા

ધ્રાતૃ+મિસૂ=ધ્રાયર+હિં=ધ્રાયરેહિં—ધ્રાઈઓ વડે—ધ્રાતૃમિઃ

આ સૌ નવા ॥૮૮૩૪૮॥

પહેલી વિલક્ષિતતા એકવચનનો સૂ(સિ) લાગ્યો હોય ત્યારે ગમે તે ઋકારાંત ઇમના અંત્ય ઋનો આ પિક્કટપે કરવો.

પિતૃ+સૂ=પિઆ, આ ન થાય ત્યારે પિઅરો—પિતા—પિતા

જામાતૃ+સ=જામાયા, જામાયરો-જામાઈ-જામાતા
 માતૃ+સ=માયા, માયરો-માતા-ભાઈ-માતા
 કર્તૃ+સ=કર્તા, કર્તારો-કર્તા-કર્તા

નકારાંત રાજન્ શબ્દનાં રૂપોની સાધના વિશે :

રાજ્ઞઃ ॥૮૧૩૪૯॥

રાજન્ શબ્દને પહેલી વિભક્તિના એકવચનનો સૂ(સિ) લાગ્યો હોય અને રાજન્ શબ્દના ન્ નો લોપ થયો હોય ત્યારે રાજ શબ્દના અંત્ય સ્વરનો વિકલ્પે આ થઈ જાય છે.

રાજન્+સિ=રાજ+સિ=રાય્+અ-ય્+આ=રાયા-રાજ્ઞ-રાજા

હે રાજન્+સિ=હે રાય્+અ-ય્+આ=હે રાયા, પક્ષમાં-એટલે જ્યારે આ ન થાય ત્યારે-હે રાયાળો-હે રાજ્ઞ-હે રાજન્ !

હે રાય ! એવું જે રૂપ થાય છે તે તો શૌરસેની ભાષામાં થાય છે.

એ રીતે જ આત્મન્+સિ=અપ્+આ=અપ્પા-આત્મા-આત્મા

હે આત્મન્+સિ=હે અપ્પ-હે આત્મા-હે આત્મન !

આત્મન્ નું અપ્પ ! એવું જે રૂપ થાય છે તે રાય ! એવા શૌરસેની ભાષાના રૂપની જમ સમજવું. જુઓ ૮૧૪૨૬૪

જસ્-શસ્-હસિ-હસાં જો ॥૮૧૩૫૦॥

રાજન્ શબ્દને લાગેલા પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચન જસ્ ને બદલે, દ્વિતીયા વિભક્તિના બહુવચન શસ્ ને બદલે, પંચમી વિભક્તિના એકવચન હસિ ને બદલે અને ષષ્ઠી વિભક્તિના એકવચન હસ ને બદલે જો વિકલ્પે વપરાય છે.

રાજન્+જસ્=રાય+જો=રાયાળો, રાયા-રાજ્ઞએ-રાજાન :

રાજન્+શસ્=રાય+જો=રાયાળો, રાયા. રાજ-રાજ્ઞએને જો-રાજ્ઞ : પ્રેક્ષસ્વ

રાજન્+હસિ=રાય+જો=રાઈજો, રજ્ઞો, રાયાઓ, રાયાડ, રાયાહિ, રાયાહિતો,

રાયા-રાજ પાસેથી-રાજ્ઞ :

રાજન્+હસ=રાય+જો=રાઈજો, રજ્ઞો, રાયસ્સ-રાજાનું-રાજ્ઞ :

ટઃ જા ॥૮૧૩૫૧॥

રાજન્ શબ્દને લાગેલા તૃતીયા વિભક્તિના એકવચન ટા ને બદલે જા વિકલ્પે વાપરવો.

રાજન્+ટા=રાય+જા=રાઈજા, રજ્ઞા, રાજ-રાજા વડે-રાજા

इः जस्य णो-णा-ङौ ॥८।३।५२॥

णो, णा અને સાતમી વિભક્તિના એકવચનનો ડિ. પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે રાજન્ શબ્દના જ ના 'અ'નો ઇ વિકલ્પે કરવો.

રાજન્+જસ=રાજ+ણો=રાઈણો-રાજ્ઞઓ-રાજાન:

રાજન્+ચસ=રાજ+ણો=રાઈણો, રાયાણો-રાજ્ઞઓને-રાજ્ઞ:

રાજન્+કસિ=રાજ+ણો=રાઈણો, રણ્ણો, રાયાઓ, રાયાડ, રાયાહિ, રાયાહિતો,
રાયા-રાજ્ઞઓ પાસેથી-રાજ્ઞ:

રાજન્+કસ=રાજ+ણો=રાઈણો, રણ્ણો-રાજ્ઞનું-રાજ્ઞ:

રાજન્+ટા=રાજ+ણા=રાયણા, રાઈણા, રણ્ણા, રાણ-રાજ્ઞ વડે-રાજ્ઞા

રાજન્+ઢિ=રાજ+મ્મિ=રાઈમ્મિ, રાયમ્મિ-રાજ્ઞમાં-રાજ્ઞિ, રાજનિ

इणम् अम्-आमा ॥८।३।५३॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચન અમ્ ની સાથે અને પછી વિભક્તિના બહુવચન આમ્ ની સાથે રાજન્ શબ્દના જ ને રથાને ઇણમ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

રાજન્+અમ્=રાજ+અમ્=રાઈણ, રાય-રાજ્ઞને-રાજાનમ્

રાજન્+આમ્=રાજ+આમ્=રાઈણ, રાઈણ-રાજ્ઞઓનું-રાજ્ઞામ્

ईद् भिस्-भ्यस्-आम्-सुपि ॥८।३।५४॥

તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનનો ભિસ્, પંચમી વિભક્તિના બહુવચનનો ભ્યસ્, પછી વિભક્તિના બહુવચનનો આમ્ અને સપ્તમી વિભક્તિના બહુવચનનો સુપ્-એ બધા પ્રત્યયોની સાથે રાજન્ શબ્દના જ કારનો ઈ કાર વિકલ્પે થાય છે.

રાજન્+ભિસ્=રાજ+હિ=રાઈહિ, રાયાણેહિ, રાયેહિ-રાજ્ઞઓ વડે-રાજભિ:

રાજન્+ભ્યસ્=રાજ+હિ=રાઈહિ, રાઈહિતો, રાઈસુતો, રાયાણેહિ, રાયાણેહિતો
-રાજ્ઞઓથી-રાજભ્ય:

રાજન્+આમ્=રાજ+ણ=રાઈણ, રાયાણાણ-વગેરે-રાજ્ઞઓનું-રાજ્ઞામ્

રાજન્+સુપ્=રાજ+સુ=રાઈસુ, રાયાણેસુ-રાજ્ઞઓમાં-રાજસુ

आजस्य टा-ङसि-ङस्सु सणा-णोषु अण् ॥८।३।५५॥

જ્યાં ટા નું ણા રૂપાંતર થયેલું છે એવો ણા લાગ્યો હોય ત્યારે અને જ્યાં

હસિ, હસૂનું ણો રૂપાંતર થયેલું છે એવો ણો લાગ્યો હોય ત્યારે રાજન્ શબ્દના આજ અંશનો અર્થ વિકલ્પે થાય છે.

રાજન્+ટા=રાજ+ના=અર્+રૂ+આળ+રૂળ+ના=રળ્ણા, રાહ્ણા, રાણ-રાજ્ણ વડે-રાજ્ઞા
રાજન્+હસિ=રાજ+નાં=રૂ+આજ-અર્+રળ્ણ+નાં=રળ્ણો, રાહ્ણો, રાયાઓ-

રાજ્ઞથી-રાજ્ઞ:

રાજન્+હસ=રાજ+નાં=રૂ+આજ-અર્+રળ્ણ+નાં=રળ્ણો, રાહ્ણો, રાયસ્સ-રાજ્ઞનું-રાજ્ઞ:

રાયાળો વિદ્વંતિ, પેચ્છ વા-આ રૂપમાં ણો તો છે પણ તે હસિ, હસનો નથી પણ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો ણો છે. તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

રાણ-આ રૂપમાં ટા નો ણ નથી પણ ટા નો ણ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

પુંસિ અનઃ આળઃ રાજવચ્ચ ॥૮૧૩૫૬॥

જે નામને છેડે અન્ હોય એવા પુંલિંગી નામના છેડાના અન્ને બદલે આળ એવું વિકલ્પે રૂપાંતર કરવું. જ્યારે આળ ન થાય ત્યારે એ અન્ વાળા નામને રાજન્ નામ માટે જે જે વિધાનો કર્યા છે તે તે પ્રયોગાનુસાર લગાડી દેવાં. જ્યારે આળ આદેશ થાય ત્યારે શબ્દ અ કારાંત થઈ જશે. એ પછી જે વિધાનો અ કારાંત નામને માટે બતાવેલ છે તે પ્રમાણે, અતઃ સેઃ ડોઃ વગેરે સૂત્રો લગાડીને કાર્ય કરવું. જ્યારે રાજન્ની જેવાં રૂપો કરવાં હોય ત્યારે રાજ્ઞઃ ૮૧૩૪૯, જસ્-શસ્ ૮૧૩૫૦, ટો ણા ૮૧૩૫૧ અને ઇળમમામા ૮૧૩૫૩ વગેરે નિયમો લગાડીને રૂપો સાધવાં.

આત્મન્+સિ=અપ્વાળ+ઓ=અપ્વાળો-આત્મા-આત્મા

„ +જસ્-અપ્વાળ+અસ્=અપ્વાળા-આત્માએ-આત્માનઃ

„ +અમ્-અપ્વાળ+અમ્=અપ્વાળં-આત્માને-આત્માનમ્

„ +શસ્-અપ્વાળ+અસ્=અપ્વાળે-આત્માએને-આત્મનઃ

„ +ટા-અપ્વાળ+ઇન્=અપ્વાળેણ-આત્મા વડે-આત્મના

„ +મિસ્-અપ્વાળ+હિ=અપ્વાળેહિ-આત્માએ-આત્મમિઃ

„ +હસિ-અપ્વાળ+ઓ=અપ્વાળાઓ-આત્માથી-આત્મનઃ

„ +મ્યસ્-અપ્વાળ+મુંતો=અપ્વાળામુંતો-આત્માએથી-આત્મમ્ય

„ +હસ્-અપ્વાળ+સ્સ=અપ્વાળસ્સ-આત્માનું-આત્મનઃ

„ +આમ્-અપ્વાળ+ળ=અપ્વાળાળ-આત્માએનું-આત્મનામ્

„ +હિ-અપ્વાળ+મિમ્=અપ્વાળમિમ્-આત્મામાં-આત્મમિ

„ +સુપ્-અપ્વાળ+સુ=અપ્વાળેસુ-આત્માએમાં-આત્મસુ

અપ્પાણ-કયં-આત્મા વડે કરેલું-આત્મકૃતમ્ ।

આક્રીનાં બીજાં રાજનના જેવાં યદાં રૂપો આ પ્રકારે છે :

આત્મન્+સિ=અપ્પા, અપ્પો આત્મા-આત્મા

દે આત્મન્+સિ=દે અપ્પા, દે અપ્પ દે આત્મન્ ! દે આત્મા

આત્મન્+જસ=અપ્પાણો-આત્માનઃ-આત્માઓ

આત્મન્+અમ્=અપ્પાણં-આત્માનં-આત્માને

આત્મન્+શસ=અપ્પાણે=આત્મનઃ-આત્માઓને

આત્મન્+ટા=અપ્પાણા-આત્માના-આત્મા વડે

આત્મન્+મિસુ=અપ્પેહિ-આત્મમિઃ-આત્માઓ વડે

,, +હસિ=અપ્પાણો, અપ્પાઓ, અપ્પાડ, અપ્પાહિ, અપ્પાહિતો,

અપ્પાસુંતો, અપ્પા-આત્મનઃ-આત્માથી

,, +મ્યસુ=અપ્પિહિ, અપ્પિહિતો, અપ્પિસુંતો, અપ્પાઓ, અપ્પાડ, અપ્પાહિ,

અપ્પેહિ, અપ્પાહિતો, અપ્પેહિતો, અપ્પાસુંતો, અપ્પેસુંતો-આત્માઓથી

આત્મન્+હસિ=અપ્પણો-આત્મનઃ-આત્માનું

,, +આમ્=અપ્પાણં, અપ્પિણં, અપ્પીણં-આત્મનામ્-આત્માઓનું

આત્મન્+હિ=અપ્પે, અપ્પિમ્મિ-આત્મામાં

આત્મન્+સુપ્=અપ્પેસુ, અપ્પીસુ-આત્મસુ-આત્માઓમાં

રાજન્+સુ=રાયાણ+ઓ=રાયાણો-રાજા-રાજા

રાજન્+જસુ=રાયાણ+અસુ=રાયાણા-રાજાઓ-રાજાનઃ

,, +અમ્=રાયાણ+અમ્=રાયાણં-રાજાને-રાજાનમ્

,, +શસુ=રાયાણ+અસુ=રાયાણે-રાજાઓને-રાજાઃ

,, +ટા=રાયાણ+ઇન=રાયાણેણ-રાજા વડે-રાજા

,, +મિસુ=રાયાણ+હિ=રાયાણેહિ-રાજાઓ વડે-રાજમિઃ

,, +હસિ=રાયાણ+હિતો=રાયાણાહિતો-રાજાથી-રાજાઃ

,, +મ્યસુ=રાયાણ+હિતો=રાયાણાહિતો-રાજાઓથી-રાજમ્યઃ

,, +હસુ=રાયાણ+સસુ=રાયાણસસુ-રાજાનું-રાજાઃ

,, +આમ્=રાયાણ+ણં=રાયાણાણં-રાજાઓનું-રાજાનામ્

,, +હિ=રાયાણ+મ્મિ=રાયાણમ્મિ-રાજામાં-રાજા, રાજનિ

,, +સુપ્=રાયાણ+સુ=રાયાણેસુ-રાજાઓમાં-રાજસુ

બ્યારે આજ ન થાય ત્યારે-રાયા, રાયાણો-પ્રથમા; રાયં, રાઙ્ગ-દ્વિતીયા; રણ્ણા, રાઙ્ગા, રાઙ્ગિ-તૃતીયા; રણ્ણો, રાઙ્ગો; રાઙ્ગિતો, રાઙ્ગસુંતો-ચતુર્થા તથા પંચમી;

રાઈળં, રાઈળં—પઘી; રાઈમ્મિ, રાઈ, રાઈસુ, રાઈસુ—સપ્તમી—વગેરે આગળ સાધી
અતાવેલાં અર્ધાં ૩૫૦ સમજી લેવાં.

આ પ્રમાણે જુવ (યુવન્) શબ્દનાં જુવાણો, જુવા, જુઆ તથા જુવાળ
જણો ૩૫ સમજી લેવાં. આ પ્રમાણે જ—

વમ્હ (વ્રહ્મન્)—વમ્હાણો, વમ્હા—અત્મા

અદ્દ (અધ્વન્)—અદ્દાણો, અદ્દા—માર્ગ

ઉચ્છ (ઉક્ષન્)—ઉચ્છાણો, ઉચ્છા—ખળદ

ગાવ (ગ્રાવન્)—ગાવાણો, ગાવા—પત્થર

પુસ (પુષન્)—પુસાણો, પુસા—મૂર્ધ

તવ્વ (તક્ષન્)—તવ્વાણો તવ્વા—સુતાર

મુદ્દા (મૂર્ધન્)—મુદ્દાણો, મુદ્દા—માથું

સા (શ્વન્)—સા, સાણો—કૂતરો

સુકમ્મ (સુકર્મન્)—સુકમ્મા, સુકમ્માણો—સારાં કર્મવાળા

—અર્ધાં પ્રથમાનાં એકવચનનાં ૩૫૦

સુકમ્મે, સુકમ્માણે—દ્વિં ૦ એવં

સુકમ્મે, સુકમ્માણે—દ્વિં ૦ ૫૦૦

સુકમ્માણે પેચ્છ—સુકર્મણે—સારાં કર્મવાળાને—જે—સુકર્મણે પ્રેક્ષસ્વ

નિણ્ણ કહ સો સુકમ્માણે—તે સુકર્મવાળાએને કેવી રીતે જુએ છે—

પર્યયતિ કથં સઃ સુકર્મણઃ ।

આ નિયમ પુલિંગી નામને જ લાગે છે તેથી કર્મનું સમ્મં ૩૫ થાય પણ
સમ્માણં ન થાય. અર્થાત્ જે નામે પુલિંગી ન હોય એવાં નામોમાં આજ ન થાય.

આત્મનઃ ટઃ ણિઆ ગઈઆ ॥૮૮૩૫૭॥

આત્મન્ શબ્દને લાગેલા ટા પ્રત્યયને અદ્દલે ણિઆ અને ગઈઆ એ એ પ્રત્યયો
વિકલ્પે વાપરવા.

આત્મન્+ટા=		અપ્પ+ણિઆ=અપ્પણિઆ—આત્મના—આત્મા વડે—આપણુ વડે
		અપ્પ+ગઈઆ=અપ્પગઈઆ— “ ” ”
		પદ્દે—અપ્પાણેજ—આત્મના— “ ” ”

અપ્પણિઆ વાડે ઉવગચમ્મિ—પોતે ચોમાસું આવતાં—આત્મના પ્રાવૃષિ ઉપગતે
“અપ્પણિઆ ય વિઝિદિ ધાણિઆ” [પ્રથમ ભાગ વસુદેવહિંદી ધર્મિભલ્લહિંદી

પૃ. ૩૦] અને પોતે વેદોને ખોદેલી-ખોદાવેલી^૧ આત્મના ચ વિતર્દિઃ સ્થાનિતાં ।
અપ્પણ્ણહા, પક્કે-અપ્પાણેણ.

સવ્વ વગેરે સર્વનામરૂપ શબ્દોનાં રૂપો :

અતઃ સર્વાદેઃ ઢેઃ જસઃ ॥૮૩૫૮॥

અકારાંત સર્વાદિ-સર્વ વગેરે શબ્દો-ને લાગેલા પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચનના જસૂ ને અદ્દલે એ (ઢે) કરવો.

સર્વ+જસૂ=સવ્વ+એ=સવ્વે=સર્વ-અધા-સર્વ

અન્ય+જસૂ=અન્ન+એ=અન્ને--અન્ય-બીજા-અન્ય

યત્+જસૂ=જ+એ=જે-જેઓ-યે

તત્+જસૂ=ત+એ=તે-તેઓ-તે

કિમ્+જસૂ=ક+એ=કે-કયા-કોણ-કે

એક+જસૂ=એક+એ=એકે-એક-કોઈ એક-એકે

કતર+જસૂ=કયર+એ=કયરે-કેટલા-કતરે

ઇતર+જસૂ=ઇયર+એ=ઇયરે-બીજા-ઇતરે

સવ્વાઓ રિદ્ધોઓ-બધી ઋદ્ધિઓ-સર્વાઃ ઋદ્ધયઃ-આ પ્રયોગમાં સવ્વ શબ્દ નારીજાતિમાં આકારાંત છે પણ અકારાંત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સવ્વસ્સ-આ રૂપમાં પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય નથી પણ ષઠી એકવચનનો પ્રત્યય છે, તેથી આ નિયમથી સ્સનો એ ન થાય.

ઢેઃ સિંસિ-મ્મિ-ત્થાઃ ॥૮૩૫૯॥

અકારાંત સર્વ આદિ નામોને લાગેલા સપ્તમી વિભક્તિના એકવચન ઢિ-ને અદ્દલે સિંસ, મ્મિ અને ત્થ પ્રત્યયો લગાડવા.

સર્વ+સ્મિન્= સવ્વ+સિંસ=સવ્વસિંસ-સર્વમાં-સર્વસ્મિન્

સવ્વ+મ્મિ=સવ્વમ્મિ- ,, ,,

સવ્વ+ત્થ=સવ્વત્થ- ,, ,,

૧ આ ૧ બી ગાથા આ પ્રમાણે છે :

“સયમેવ સ્વસ્થ રોવિણ, અપ્પણિયા એ વિચિટ્ટિ કારિયા ।

ઉવાડયલાદ્ધયા ય સે, કિં છગલા ! વે વિ ત્તિ વાસસે ॥”

—આ ગાથામાં સ્થળિયાને અદ્દલે કારિયા કહે છે.

અન્ય+સ્મિન્ = $\left| \begin{array}{l} \text{અન્ન+સ્મિન્} = \text{અન્નસ્મિન્} - \text{અન્યમાં} - \text{ખીજમાં} \\ \text{અન્ન+સ્મિન્} = \text{અન્નસ્મિન્} - \text{''} - \text{''} \\ \text{અન્ન+ત્થ} = \text{અન્નત્થ} - \text{''} - \text{''} \end{array} \right.$

આ પ્રકારે તમામ સર્વાદિ નાં ૩૫૦ સમજી લેવાં.

અમુસ્મિન્-આ ૩૫માં મૂળ અદસ શબ્દ છે. અમુસ્મિન્-આ શબ્દ સર્વાદિ તો છે, પણ ઉકારાંત હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

નવા અન્ન-ઇદમ્-એતદ્; હિં ॥૮૧૩૬૦॥

ઇદમ્ અને એતદ્ શબ્દો સિવાય ખીજ અકારાંત સર્વાદિ શબ્દોને લાગેલા હિંને બદલે હિં આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સર્વ+સ્મિન્-સર્વ+હિં=સર્વહિં, સર્વસ્મિન્, સર્વસ્મિ. યવ્વ+સ્મિન્-સર્વમાં-સર્વસ્મિન્
અન્ય+સ્મિન્-અન્ન+હિં=અન્નહિં, અન્નસ્મિન્, અન્નસ્મિ, અન્નત્થ-અન્યમાં-અન્યસ્મિન્
કિમ્+સ્મિન્-ક+હિં=કહિં, કસ્મિન્, કસ્મિ, કત્થ-કેનામાં-અથવા કેનામાં-કસ્મિન્
યત્+સ્મિન્-જ+હિં=જહિં, જસ્મિન્, જસ્મિ, જત્થ-જેમાં-યસ્મિન્
તત્+સ્મિન્-ત+હિં=તહિં, તસ્મિન્, તસ્મિ, તત્થ-તેમાં-તસ્મિન્

બહુલના અધિકાર હોવાને લીધે આ નિયમ કિમ્, યત્ અને તત્ શબ્દોને નારીજાતિમાં પણ લાગે છે. એટલે એ શબ્દો અકારાંત નથી તો પણ આ નિયમ વિકલ્પે લાગે.

કા+સ્યામ્-કા+હિં=કાહિં આ નિયમ ન લાગે ત્યારે કાણ, કીણ-
કર્ષ સ્ત્રીમાં-કસ્યામ્
યા+સ્યામ્-જા+હિં=જાહિં ,, જાણ, જીણ-જે સ્ત્રીમાં-યસ્યામ્
તા+સ્યામ્-તા+હિં=તાહિં ,, તાણ, તીણ-તે સ્ત્રીમાં-તસ્યામ્

આ ત્રણ ૩૫૦માં બહુલના અધિકારથી “કિં-યત્-તત્ ૦” ૮ ૧૩૧૩ આ સૂત્ર વડે નારીજાતિમાં ડગ થયો નથી કીહિં જીહિં તીહિં એવાં ૩૫૦ થાય નહીં.

ઇદમ્ નું ઇમસ્મિન્-અસ્મિન્-આ ૩૫માં અને એતદ્ નું એઅસ્મિન્-એતસ્મિન્-આ ૩૫માં.

સૂત્રમાં ઇદમ્ અને એતદ્ નો નિષેધ કરેલ હોવાથી આ એ પ્રયોગોમાં હિં પ્રત્યય વપરાતો નથી

આમો હેસિ ॥૮૧૬૧॥

અકારાંત સર્વાદિ નામોને લાગેલા પછીના બહુવચન આમ્-સામ્-ને બદલે ઈસિ પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો.

સર્વ+સામ્=સર્વ+ઈસિ=સર્વેસિ, સર્વાળ-બધાનું-સર્વેષામ્
 અન્ન+સામ્=અન્ન+ઈસિ=અન્નેસિ, અન્નાળ-ખીજાઓનું-અન્નેષામ્
 અવર+સામ્=અવર+ઈસિ=અવરેસિ, અવરાળ-ખીજાઓનું-અવરેષામ્
 હ્રસ્વ+સામ્=હ્રસ્વ+ઈસિ=હ્રસ્વેસિ, હ્રસ્વાળ-આમનું-હ્રસ્વેષામ્
 એતદ્+સામ્=એતદ્+ઈસિ=એતદ્સિ, એતદ્ આળ-એતદ્ આનું-એતદ્ષામ્
 યત્+સામ્=યત્+ઈસિ=યેસિ, યાળ-જેઓનું-યેષામ્
 તત્+સામ્=તત્+ઈસિ=તેસિ, તાળ-તેઓનું-તેષામ્
 કિમ્+સામ્=કિમ્+ઈસિ=કેસિ, કાળ-કેાનું-કેષામ્

બહુલ અધિકારને લાધે આ નિયમ સ્ત્રીલિંગમાં આકારાંત સર્વાદિ ને પણ લાગે.

સર્વા+સામ્=સર્વા+ઈસિ=સર્વેસિ, સર્વાળ-બધીઓનું
 અન્યા+સામ્=અન્ના+ઈસિ=અન્નેસિ, અન્નાળ-ખીજાઓનું
 તત્+સામ્=તા+ઈસિ=તેસિ, તાળ-તેણીઓનું-તેણે ૩૫૦ સમજ લેતાં.

કિમ્-તદ્ભ્યાં ડાસઃ ॥૮૧૬૨॥

કિમ્ અને તત્ શબ્દોને લાગેલા આમ્-સામ્-ને બદલે આસ (ડાસ) પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો.

કિમ્+આમ્=કિ+ડાસ=કાસ, કેસિ-કેાનું-કેષામ્
 તત્+આમ્=ત+ડાસ=તાસ, તેસિ-તેઓનું-તેષામ્

કિમ્-યત્-તદ્ભ્યો ડસઃ ॥૮૧૬૩॥

કિમ્ યત્ અને તત્ શબ્દોને લાગેલા હ્રસ્વ ને સ્થાને આસ (ડાસ) વિકલ્પે વાપરવો.

કિમ્+હ્રસ્વ=કિ+ડાસ=કાસ, કસિ-કેાનું-કસ્ય
 યત્+હ્રસ્વ=ય+ડાસ=યાસ, યસિ-જેનું-યસ્ય
 તત્+હ્રસ્વ=ત+ડાસ=તાસ, તસિ-તેનું-તસ્ય

હેમ-૧૫

ત્રીવિંશતિમાં આ કારાંત બનેલા કિમ્ અને તત્ શબ્દને પણ બહુલાધિકારને લીધે આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે.

કાસ કાઁ-ઘળં-કેણીનું ધન-કસ્યા ધનમ્
તાસ, તાઁ ઘળં-તેણીનું ધન-તસ્યા ધનમ્

ईद्भ्यः स्सा से ॥८।३।६४॥

નારીજાતિમાં દીર્ઘ ઈ કારાંત બનેલા કિમ્ વગેરે શબ્દોને લાગેલા પઠીના ઐકવચનના હસને રથાને સ્સા અને સે એવા બે આદેશો વિકલ્પે વાપરવા.

કિમ્+હસ=કી+સ્સા=કિસ્સા; કી+સે=કીસે, કીઅ, કીઆ, કીઈ, કીઁ-
કેણીનું-કસ્યાઃ
યત્+હસ=જી+સ્સા=જિસ્સા; જી+સે=જીસે; જીઅ, જીઆ-જીઈ, જીઁ-
જેણીનું-યસ્યાઃ
તત્+હસ=તી+સ્સા=તિસ્સા; તી+સે=તીસે; તીઅ, તીઆ, તીઈ, તીઁ-
તેણીનું-તસ્યાઃ

डे: डाहे डाला इआ काले ॥८।३।६५॥

કિમ્, યત્, તત્ શબ્દો દ્વારા જ્યારે કાળનું સૂચન થતું હોય ત્યારે સપ્તમી ઐકવચનના હિ ના રથાને આહે, (ડાહે), આલા(ડાલા) અને ઇઆ એવા ત્રણ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

કિમ્+સ્મિન્=ક+આહે=કાહે, કહિં, કર્હિસ, કમ્મિ, કત્થ-ક્યારે-કસ્મિન્ કાલે
ક+આલા=કાલા, “ “ “ “ “ “
ક+ઈઆ=કહઆ, “ “ “ “ “ કદા ક્યારે
યત્+સ્મિન્=જ+આહે, જાહે; જહિં, જર્હિસ, જમ્મિ, જત્થ-જ્યારે-યસ્મિન્ કાલે
જ+આલા=જાલા; “ “ “ “ “ યદા
જ+ઈઆ=જહઆ; “ “ “ “ “
તત્+સ્મિન્=ત+આહે=તાહે; તહિં, તર્હિસ, તમ્મિ, તત્થ-ત્યારે-તસ્મિન્ કાલે
ત+આલા=તાલા; “ “ “ “ “
ત+ઈઆ=તહઆ; “ “ “ “ “ તદા

“ તાલા જાઅંતિ ગુણા જાલા તે સહિઅઈહિ ષેપ્પંતિ- તદા જાયન્તે ગુણાઃ
યદા તે સહવયેઃ ગુણન્તે-જ્યારે સહદય આણુસો મહણુ કરે ત્યારે તે ગુણુ બની
જાય છે.

હસેઃ મ્હા ॥૮૧૩૬૬॥

કિમ્, યત્ અને તત્ શબ્દોને લાગેલા પંચમી એકવચનના હસિ ને અદ્ધે મ્હા એવા પ્રત્યય વિકલ્પે બોધાય છે.

કિમ્+સ્માત્=ક+મ્હા=કમ્હા, કાઓ-કયાંથી, કાનાથી-કસ્માત્
યત્+સ્માત્=જ+મ્હા=જમ્હા, કાઓ-જેથી, જેનાથી-યસ્માત્
તત્+સ્માત્=ત+મ્હા=તમ્હા, તાઓ-તેથી, તેનાથી-તસ્માત્

તદઃ ડોઃ ॥૮૧૩૬૭॥

તત્ શબ્દને લાગેલા પંચમી એકવચનના હસિ ને સ્થાને ડો વિકલ્પે વપરાય છે.
તત્+સ્માત્=ત+ડો=તો, તમ્હા-તેથી, તેનાથી-તસ્માત્

કિમઃ ડિળો-ડીસો ॥૮૧૩૬૮॥

કિમ્ શબ્દને લાગેલા પંચમી એકવચનના હસિ ને સ્થાને ડિળો અને ડીસ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

કિમ્+સ્માત્=ક+ડિળો=કિળો; કમ્હા-કયાંથી કાનાથી-કસ્માત્
ક+ડીસ=કીસ; કમ્હા- ,, ,, ,,

ઇદમ્-ઇતત્-કિ-યત્-તદ્ભ્યઃ ટઃ ડિળા ॥૮૧૩૬૯॥

અ કારાંત એવા અને સર્વાંદિ ગણુમાં આવેલા ઇદમ્, ઇતદ્, કિમ્, યત્, તત્ શબ્દોને લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનના ટા ને સ્થાને ડિળા વિકલ્પે વપરાય છે.

ઇદમ્+ટા=ઇમ+ડિળા=ઇમિળા, ઇમળ-આ વડે-અનેન
ઇતદ્+ટા=ઇત+ડિળા=ઇદિળા, ઇદેળ-એ વડે-ઇતેન
કિમ્+ટા=ક+ડિળા=કિળા, કેળ-કેણે, કાના વડે-કેન
યત્+ટા=જ+ડિળા=જિળા, જેળ-જેણે, જે વડે-જેન
તત્+ટા=ત+ડિળા=તિળા, તેળ-તેણે, તે વડે-તેન

તદઃ ણઃ સ્યાદો ક્વચિત્ ॥૮૧૩૭૦॥

તમામ સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં તદ્ શબ્દને અદ્ધે ણ શબ્દ વપરાય છે.

જં પેચ્છ-તેને બો-તં પ્રેક્ષસ્વ

સોબહ અ ણં રહુર્વૈ-રહુપતિ તેના શીઠ કરે છે-શોચતિ ચ તં રહુપતિઃ
નારીજ્ઞતિમાં પણ આ નિયમ લાગે છે.-તામ્ ને બદલે ણમ્ ।

હત્યુન્નામિઅ-મુહી ણં તિઅઙા-હથેલી ઉપર જોણીએ મોં રાખેલું છે એવી
ત્રિજરા તેને-હસ્તોન્નામિતમુલી તાં ત્રિજરા ।

ળેણ મણિઅં-તેણે ભણ્યું-કહ્યું-તેન મણિતમ્

તો ળેણ કરચલદ્વિઆ-તેથી તેણે હથેલી ઉપર રહી-તતઃ તેન કરતલસ્થિતા

મણિઅં ચ ણાએ-અને તેણીએ ભણ્યું-કહ્યું-મણિતં ચ તયા

ળેહિં કયં-તેઓએ કયું-તૈઃ કૃતમ્

ળાહિં કયં-તેણીઓએ કયું-તામિઃ કૃતમ્

કિમઃ કઃ ત્ર-તસોઃ ચ ॥૮૧૩૭૧॥

સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે અને ત્ર તેમજ તસ્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય
ત્યારે કિમ્ ને બદલે ક વાપરવેા.

કિમ્+સિ=ક+ઓ=કો-કોણ-કઃ

કિમ્+જસ=ક+એ=કે-કેણ-અધા-કે

કિમ્+અમ્=ક+અમ્=કં-કેને-કમ્

કિમ્+શસ=ક+એ=કે-કેણે-કાન્

કિમ્+ટા=ક+ઇન=કેળ-કેણે-કેના વડે-કેન

કિમ્+ત્ર=ક+ત્થ+કંથ-કથા-કુત્ર

કિમ્+તસ=ક+ઓ=કઓ-કયાંથી-કુતઃ

કિમ્+તસ=ક+તો=કતો- ,, ,,

ક+દો=કદો- ,, ,,

ઇદમઃ ઇમઃ ॥૮૧૩૭૨॥

સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે ઇદમ્ શબ્દને બદલે ઇમ વાપરવેા.

ઇદમ્+સિ=ઇમ+ઓ=ઇમો-આ-અયમ્

ઇદમ્+જસ=ઇમ+એ=ઇમે-આ-ઇમે

ઇદમ્+અમ્=ઇમ+અમ્=ઇમં-આને-ઇસમ્

ઇદમ્+શસ=ઇમ+એ=ઇમે-આઓને-ઇમાન્

ઇદમ્+ટા=ઇમ+ઇન=ઇમેળ-આના વડે-અનેન

નારીજ્ઞતિમાં પણ આ નિયમ લાગે છે. ઇયમ્ ને બદલે ઇમા-આ સ્ત્રી

પું-સ્ત્રિયોઃ ન વા અયમ્ ઇમિઆ સૌ ॥૮૧૩૭૩॥

પ્રથમાનું એકવચન સિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે પુંલિંગમાં **ઇદમ્** ને બદલે વિકલ્પે **અયમ્** થાય છે અને સ્ત્રીલિંગમાં વિકલ્પે **ઇમિઆ** રૂપ થાય છે.

પુંલિંગ—**ઇદમ્+સિ=અયં**, **ઇમો—આ—અયમ્**

સ્ત્રીલિંગ—**ઇદમ્+સિ=ઇમિઆ**, **ઇમા—આ સ્ત્રી—ઇયમ્**

અહવા અયં કયકજ્જો—અથવા આ કૃતકાર્ય—અથવા અયં કૃતકાર્યઃ

ઇમિઆ વાણિજ—ધૂઆ—આ વાણિયાની પુત્રી—ઇયં વાણિજદુહિતા

સ્તિસ—સ્સયોઃ અત્ ॥૮૧૩૭૪॥

સ્તિસ અને સ્સ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે **ઇદમ્** શબ્દને બદલે **અ** વિકલ્પે વાપરવો.

ઇદમ્+સ્તિસ=અસ્તિસ, **ઇમસ્તિસ—આમાં—અસ્મિન્**

ઇદમ્+સ્સ=અસ્સ, **ઇમસ્સ—આનું—અસ્ય**

પણુલું અધિકારને લીધે આ નિયમ બીજા પ્રત્યયોમાં પણ લાગે છે.

પુંલિંગ—**ઇદમ્+મિસ=અ+હિ+એહિ**, **ઇમેહિ—આઓ વડે—એમિઃ**

ઇદમ્+સુપ્=અ+સુ=એસુ, **ઇમેસુ—આઓમાં—એસુ**

સ્ત્રીલિંગ—**ઇદમ્+મિસ=આ+હિ=આહિ**, **ઇમાહિ—આ સ્ત્રીઓ વડે—આમિઃ**

કિઃ મેન હઃ ॥૮૧૩૭૫॥

સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનો કિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અને **ઇદમ્** શબ્દનો **ઇમ** આદેશ થયો હોય ત્યારે **ઇમ** ના મની સાથે **કિ** નો **હ** આદેશ થાય છે. એટલે **કિ** ને બદલે **મ** અને **કિ** બંને મળીને **હ** વિકલ્પે થાય છે.

ઇદમ્+કિ=ઇમ+કિ=ઇહ; **ઇમમ્મિ—આમાં—અસ્મિન્**

ન તથઃ ॥૮૧૩૭૬॥

ઇદમ્ શબ્દને લાગેલા સપ્તમીના એકવચનના **કિ** ના સ્થાને **તથ** ન થાય ૮૧૩૭૬ સુત્રથી **ઇદમ્** ને **કિ** પ્રત્યયને બદલે **તથ** પ્રાપ્ત હોતો તેનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી સપ્તમીના એકવચનમાં **ઇહ**, **ઇમસ્મિ** અને **ઇમમ્મિ** એમ ત્રણ રૂપો થાય પણુ **ઇત્થ** ન થાય.

જ્ઞઃ અમ્-શસ્-ટા-મિસિ ॥૮૧૩૭૭॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચન અમ્ તથા બહુવચન શસ્ અને તૃતીયા વિભક્તિના એકવચન ટા અને બહુવચન મિસ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ઇદમ્ ને અદ્દે ન શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો.

ઇમં, જં પેચ્છ-આને જ્ઞે-ઇમં પ્રેક્ષસ્વ

ઇમે, જે પેચ્છ-આઓને જ્ઞે-ઇમાન્ પ્રેક્ષસ્વ

ઇમેજ, જેજ કચ-એણે કચું-અનેન કૃતમ્

ઇમેહિ, જેહિ કચ-આઓ વડે કરાચું-એમિ: કૃતમ્

અમા ઇણમ્ ॥૮૧૩૭૮॥

દ્વિતીયાના અમ્ સહિત ઇદમ્ ને અદ્દે ઇણમ્ ૩૫ વિકલ્પે વાપરવું. ઇદમ્ અને અમ્ એ બન્ને મળીને ઇણં ૩૫ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઇમં પેચ્છ, ઇણં પેચ્છ-આને જ્ઞે-ઇમં પ્રેક્ષસ્વ

ક્લીષે સિ-અમા ઇદમ્-ઇણમો ચ ॥૮૧૩૭૯॥

નપુંસકલિંગમાં વર્તતો ઇદમ્ શબ્દ અને તેને લાગેલા પ્રથમા એકવચન અને દ્વિતીયા એકવચન એટલે સિ અને અમ્ એ બન્ને મળીને ઇદમ્, ઇણમો અને ઇણં એમ ત્રણ રૂપો થાય છે.

ઇદમ્+સિ=ઇદં, ઇણમો, ઇણં ચિદ્દૈ આ ઊભું છે-ઇદં તિષ્ઠતિ

ઇદમ્+અમ્=ઇદં, ઇણમો, ઇણં ધણં પેચ્છ-આ ધનને જ્ઞે-ઇદં ધનં પ્રેક્ષસ્વ

કિમઃ કિં ॥૮૧૩૮૦॥

પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન, દ્વિતીયા વિભક્તિનું એકવચન અને નપુંસક-લિંગમાં વર્તતો કિમ્ શબ્દ-એ બન્ને મળીને કિં આદેશ થઈ જાય છે.

કિમ્+સિ=કિં કુલં તુહ-તાડું કચું કુળ છે ?-કિં કુલં તવ ?

કિમ્+અમ્=કિં કિં તે પડિહાઈ-તને શું શું ગમે છે ?-કિં કિં તે (તવ) પ્રતિભાતિ ?

વા इदं-तद्-एतदः इस्-आम्भ्यां से-सिम्भौ ॥८।३।८१॥

इदम् शब्द અને પછી એકવચન इस् એ બન્ને મળીને સે વિકલ્પે થઈ જાય છે.

तद् शब्द અને પછી એકવચન इस् એ બન્ને મળીને સે વિકલ્પે થઈ જાય છે.

एतद् शब्द અને પછી એકવચન इस् એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

इदम् शब्द અને પછીના બહુવચનના આમ એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

तद् અને આમ એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

एतद् અને આમ એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

इदम् એ०વ૦-સે, इमस्સ શીલં-આનું શીલ-અસ્ય શીલમ્
સે, ईमीए गुणा-એણીના ગુણો-અસ્યાઃ ગુણાઃ

तद् (એ०વ૦)-સે, तस्स શીલં-તેનું શીલ-તસ્ય શીલમ્
સે, तिस्सा गुणा-તેણીના ગુણો-તસ્યાઃ ગુણાઃ

एतद् (એ०વ૦)-સે, एअस्स अहियं-આનું અહિત-એતસ્ય અહિતમ્
સે, एतीए अहिय-એણીનું અહિત-એતસ્યાઃ અહિતમ્

इदम्+आम्=सिं, इमेसिं, इमाण उच्चाहो-(આમનેા ઉત્સાહ-એવામ્ ઉત્સાહઃ
આ આમનેા ઉત્સાહ-આસામ્

उत्साहः

तद्+आम्=सिं, तेसिं, ताण गुणा-(તેઓના ગુણો-તેષાં ગુણાઃ
તેણીઓના ગુણો-તાસાં ગુણાઃ

एतद्+आम्=सिं, एएसिं, एआण गुणा-એમનેા ગુણો-એતેષાં ગુણાઃ
સિં સીલં-આ આમનેા શીલ-એતાસાં શીલમ્

કોઈ વૈયાકરણ આમ પ્રત્યય સાથે इदम् અને तद् નો સે આદેશ પણ હરે છે. એટલે એના મતે પછી બહુવચનના આમ સાથે પણ इदम् અને तद् શબ્દોનાં સે રૂપ થઈ જાય છે.

વા एतदः कसेः सो चाहे ॥८।३।८२॥

एतत् शब्दने झगेला पंचमी विलङ्गितना ऐकवचन इति प्रत्ययने अद्देशे
तो अने ताहे ३पे। विकल्पे वापरवां.

एतत्+इति = (एतो; एआओ, एआउ, एआहि, एआहितो—आनाथी—एतस्मात्
एताहे; „ „ „ „ „ „ „ „

त्ये च तस्य लुक् ॥८।३।८३॥

त्य, तो अने ताहे प्रत्यये वाच्या होय त्याचे एतत् नो स्वर सङ्घित त
योझातो नथी

एतत्+त्य=अत्+त्य=अेत्य—अेमां—अत्र

एतत्+तो=अत्+तो=अेतो—अेथी—अेतस्मात्

एतत्+ताहे=एत्+ताहे=एताहे „ „

(आ ३पे।मां छेडाना व्यंजन३प त् नो दोष करी नाच्या पછी आ
३पे। साधवां.

एः अदीतौ म्मौ वा ॥८।३।८४॥

સપ્તમી એકવચનના ઢિનો મ્મિ થયા પછી એતત્ શબ્દના એકારનો અ
વિકલ્પે થાય છે અને ઈ વિકલ્પે થાય છે.

એતત્+ઢિ=એતત્+મ્મિ=(અત+મ્મિ=અયમ્મિ, એયમ્મિ—અેમાં—અેતસ્મિન્
ઈત+મ્મિ=ઈયમ્મિ, એયમ્મિ— „ „

અછીં પણુ છેવટના ત્ નો—અંત્ય વ્યંજન૩પ ત્ નો—લોપ કરી નાખવો.

वा एस इणम् इणमो सिना ॥८।३।८५॥

સિ વિલક્ષિત અને એતત્ શબ્દ અન્ને મળીને એસ, ઇણં અને ઇણમો એવાં
ત્રણુ ૩પે। વિકલ્પે થાય છે.

एतत्+सि=एस, इणं, इणमो; पक्षे—एयं, एसा, एसो

सर्वस वि एस गई—अधानी पणु आ गति—सर्वस्य अपि एषा गतिः

सव्वाण वि पत्थिवाण एस मही—अधाये राज्ञ्योनी आ पृथ्वी—सर्वेषाम्

अपि पार्थिवानाम् एषा मही

એસ સહાઓ ચિંચ સમહસ્સ-આ સ્વભાવ ખરેખર, ચ દ્રમાનો છે-

એષઃ સ્વભાવઃ ચૈવ શશધરસ્ય

એસ સિરં-આ માયું-એતત્ શિરઃ

તદઃ ચ તઃ સઃ અક્લીબે ॥૮૧૩૮૬॥

સિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે અને એતત્ તથા તત્ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં ન હોય ત્યારે અને શબ્દોના ત નો સ કરવો.

તત્+સિ=સો પુરિસો-તે પુરુષ-સઃ પુરુષઃ

સા મહિલા-તે મહિલા-સ્ત્રી-સા મહિલા

એતત્+સિ=એસા પિઓ-આઃ પ્રિય-એષઃ પ્રિયઃ

એસા મુદ્ધા-આ મુદ્ધા-એસા મુદ્ધા

તે એષ ધન્ટા-તે આ ધન્ય પુરુષો-તે એતે ધન્યાઃ-આ પ્રયોગમાં પહેલી વિભક્તિનું એકવચન નથી પણ બહુવચન છે.

તાઓ એઆઓ મહિલાઓ-તે આ મહિલાઓ-તાઃ એતાઃ મહિલાઃ-આ પ્રયોગમાં પણ પહેલી વિભક્તિનું બહુવચન છે, એકવચન નથી,

તેથી આ અને પ્રયોગોમાં આ નિયમ ન લાગે.

તં એઠં વર્ણ-તે આ વન-તદ્ એતદ્ વનમ્-આ રૂપોમાં તત્ તથા એતત્ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વા અદસઃ દસ્ય દઃ ન ઓત્-આ-મ્ ॥૮૧૩૮૭॥

અદસ્ શબ્દને સિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે અદસ્ ના દ નો હ વિકલ્પે કરવો અને એ હ આદેશ થયા પછી અદસ્ શબ્દને ૮૧૩૮ એ નિયમથી ઓ ન થાય અને ૨૮૪૧૮ સૂત્રથી નારીજનિતિમાં આપ ન થાય. તથા નપુંસકલિંગમાં "ક્લીબે સ્વરાન્મ સેઃ" ૮૧૩૮૫ સૂત્રથી સિ નો મ્ ન થાય અર્થાત્ પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ તથા નપુંસકલિંગમાં ત્રણે લિંગમાં અહ એવું એક જ રૂપ થાય. અહ એટલે અસૌ

અદસ્+સિ=અહ, અમૂ પુરિસો-આ પુરુષ-અસૌ પુરુષઃ

અહ, અમૂ મહિલા-આ સ્ત્રી-અસૌ મહિલા

અહ, અમું વર્ણ-આ વન-અદઃ વનમ્

અહ મોહો પરગુણહુઅયાઇ-અસૌ મોહઃ પરગુણહુતાયૈ-પ્રીગ્નના ગુણની લધુતા
કરવા માટેની આ પ્રવૃત્તિ મોહરૂપ છે
અહ ણે હિઅણ હસઈ મારુચ-તણઓ-આ હનુમાન્ હૃદયથી અમને હસે છે
અથવા તેઓને હસે છે-અસૌ નઃ (અસ્માન્) અથવા તાન્ હસતિ
મારુતતનયઃ
અહ કમલમુહી આ કલમ જેવા મુખવાળી-અસૌ કમલમુખો

સુઃ સ્યાદૌ ॥૮૧૩૮૮॥

સ્યાદિ વિઅક્રિત લાગી હોય ત્યારે અદસ્ ના દ નો સુ આદેશ કરવો.

પુ'ં-અદસ્+સિ=અમૂ પુરિસો-આ પુરુષ છે-અસૌ પુરુષઃ

અદસ્+જસ=અમુણો પુરિસા-આ પુરુષો છે-અમી પુરુષાઃ

નં-અદસ્+અમુ=અમું વણ-આ વન-અદઃ વનમ્

અદસ્+જસ=અમૂં વણાં-આ વનો-અમૂનિ વનાનિ

સ્ત્રીં-અદસ્+સિ=અમૂ માલા-આ માલા-અસૌ માલાઃ

અદસ્+જસ=અમૂઝ, અમૂઓ માલાઓ-આ માલાઓ-અમૂઃ માલાઃ

અદસ્+ટા=અમુણા-આ વડે-અમુના

અદમ્+મિસ=અમૂહિ-આ વડે-પુ'ં અમીમિઃ અથવા સ્ત્રીં અમૂમિઃ

અદસ્+કંસિ=અમૂઓ, અમૂઝ, અમૂહિતો-આનાથી-પુ'ં અમુષ્માત્,
અથવા સ્ત્રીં અમુઘ્યાઃ

અદસ્+મ્યસ=અમૂહિતો, અમૂમંતો-આમનાથી-પુ'ં અમીમ્યઃ અથવા
સ્ત્રીં અમૂમ્યઃ

અદસ્+ટસ=અમુણો, અમુસ્સ-આનુ પુ'ં અમુઘ્ય, અથવા સ્ત્રીં અમુઘ્ટાઃ

અદમ્+આમ્=અમૂળ-આમનુ-પુ'ં અમીષામ્ અથવા સ્ત્રીં અમૂષામ્

અદમ્+કિ=અમુમિ-આમાં-પુ'ં-અમુષ્મિન્ અથવા સ્ત્રીં અમૂષ્યામ્

અદસ્+સુ=અમૂસ-આમનામાં-પુ'ં અમીષુ અથવા સ્ત્રીં અમૂષુ

મ્મૌ અય-ઇઑં વા ॥૮૧૩૮૯॥

સંપત્તી વિઅક્રિતના એકવચનનો મિમ આદેશ થયો હોય ત્યારે અદને બદલે
અય અને ઇઅ આદેશો વિકલ્પે કરવા.

અદ+મિમ=અયમિમ, ઇઅમિમ, અમુમિ-આમાં-અમુષ્મિન્

અદસ્ ના સ્ત્રી લોપ કર્યા પછી અદસ્ નો અદ બનાવીને આ નિયમ
લગાડવાનો છે.

યુષ્મદ્ નાં રૂપો—

યુષ્મદઃ તં તું તુવં તુહ તુમં સિના ॥૮૧૩૧૦॥

પ્રથમા એકવચન સિ સહિત યુષ્મત્ શબ્દનાં પાંચ રૂપો થાય છે :

યુષ્મત્+સિ=તં, તું, તુવં, તુહં, તુમં વિદ્યો-તું દીઠો-જોવાથો-ત્વં દ્રષ્ટઃ

મે તુઘ્મે તુજ્ઞ તુમ્હ તુચ્છે ઉચ્છે જસા ॥૮૧૩૧૧॥

પ્રથમા અહુવચન જસ સહિત યુષ્મત્ નાં છ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+જસ=મે, તુઘ્મે, તુજ્ઞ, તુમ્હ, તુચ્છે, ઉચ્છે ચિદ્રહ-તમે ઊભા છો—
યૂયં તિષ્ઠથ

આમાં જે તુઘ્મે રૂપ અતાવ્યું છે તેમાં ૮૧૩૧૦૪ નિયમથી ઋને અદ્વે
ન્હ તથા જ્ઞ પશુ વિકલ્પે બોલાય છે તેવી તુમ્હે, તુજ્ઞે એવાં રૂપો થાય.—એ રીતે
આઠ રૂપો થાય.

તં તું તુમં તુવં તુહ તુમે તુણ અમા ॥૮૧૩૧૨॥

બીજી વિભક્તિના એકવચનના અમ્ પ્રત્યય સાથે યુષ્મત્ શબ્દનાં તં, તું, તુમં,
તુવં, તુહ, તુમે, તુણ એવાં સાત રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+અમ્=તં, તું, તુમં, તુવં, તુહ, તુમે, તુણ વંદામિ-તને હું વાંદું
ધુ-ત્વાં વન્દ

વો તુજ્ઞ તુઘ્મે તુચ્છે ઉચ્છે મે શસા ॥૮૧૩૧૩॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના અહુવચન શસ ની સાથે યુષ્મત્ નાં વો, તુજ્ઞ, તુઘ્મે,
ચ્છે, ઉચ્છે અને મે એવાં છ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+શસ=વો, તુજ્ઞ, તુઘ્મે-૮૧૩૧૦૪ નિયમથી તુમ્હે, તુજ્ઞે થાય, અને
તુચ્છે, ઉચ્છે, મે પેચ્છામિ=તમને જોઉં છું-યુષ્માન્ પશ્યામિ

મે દિ દે તે તદ્ તણ તુમં તુમડ તુમણ તુમે તુમાડ ટા ॥૮૧૩૧૪॥

તૃતીયા વિભક્તિના એકવચન ટા સાથે યુષ્મત્ નાં મે, દિ, દે, તે, તદ્, તણ,
મં, તુમડ, તુમણ, તુમે, તુમાડ એવાં અગિયાર રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+ટા=મે, દિ, દે, તે, તદ્, તણ, તુમં તુમડ, તુમણ, તુમે, તુમાડ
જમ્પિએ-તારા વડે બોલાયું-ત્વચા જલ્પિતમ્

મે તુઘ્મેહિં ઉજ્ઞેહિં ઉમ્હેહિં તુઘ્હેહિં ઉઘ્હેહિં મિસા ॥૮૧૩૧૫॥

તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનના મિસ પ્રત્યય સાથે યુષ્મત્ નાં મે, તુઘ્મેહિં, ઉજ્ઞેહિં, ઉમ્હેહિં, તુઘ્હેહિં ઉઘ્હેહિં મુક્ત-એવાં ૭ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+મિસ=મે, તુઘ્મેહિં-૮૧૩૧૦૪ ના નિયમથી તુમ્હેહિં, તુજ્ઞેહિં-
અને ઉજ્ઞેહિં, ઉમ્હેહિં, ઉઘ્હેહિં મુક્તમ-તમે ખાધું-તમાના વડે ખવાયું-
યુષ્મામિ: મુક્તમ

તઇ-તુવ-તુમ-તુહ-તુઘ્મા ડસો ॥૮૧૩૧૬॥

પંચમી વિભક્તિના એકવચનનો ડસિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુષ્મત્ શબ્દનાં તઇ, તુવ, તુમ, તુહ અને તુઘ્મ એવાં પાંચ રૂપો થાય છે. તથા ન્યાં અકારાંત રૂપ છે. ત્યાં ડસિ ને બદલે તો, દો, દુ, હિ, હિંતો અને લોપ એવા આદેશો યથાપ્રાપ્ત કરવા. તેથી તુવ, તુમ, તુહ, તઇ અને તુઘ્મને દરેકને તા, દો, દુ વગેરે રજાડીને ૫ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+ડસિ=તઇતો, તુવતો, તુમતો, તુઘ્મતો-“ ૮૧૩૧૦૪ ”ના નિયમથી તુમ્હતો, તુજ્ઞતો-આ રીતે સાત રૂપો થાય. તથા--એ જ પ્રમાણે દો, દુ, હિ હિંતો અને લોપ વગેરેનાં પ્રત્યયો સાથેનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

યુષ્મત્ શબ્દનાં પંચમી એકવચનમાં જે તતો રૂપ થાય છે તે ત્વત્તઃ એવા સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી સમજી લેવું.

ત્વત્તઃ રૂપના વ નો લોપ કરી વિસર્ગનો ઓ કરીને એ રૂપને સાધવું.

તુઘ્હ તુઘ્મ તહિન્તો ડસિના ॥૮૧૩૧૭॥

ડસિ પ્રત્યય સહિત યુષ્મત્ શબ્દનાં તુઘ્હ, તુઘ્મ અને તહિન્તોએ ત્રણ રૂપો સમજી લેવાં.

યુષ્મત્+ડસિ=તુઘ્હ, તુઘ્મ, તહિન્તો આગઓ-ત્વત્ આગતઃ-તારી પાસેથી આવ્યો. અને ૮૧૩૧૦૪ નિયમથી તુમ્હતો, તુજ્ઞતો રૂપો થાય તે સાથે પાંચ રૂપો ગણાય.

તુભ-તુહ-તુહ-તુહા મ્યસિ ॥૮૧૩૧૮॥

જ્યારે પાંચમી વિભક્તિના બહુવચનનો મ્યસ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુક્ત શબ્દનાં તુભ, તુહ, તુહ અને તુહ એ ચાર રૂપો થાય છે.

યુક્ત+મ્યસ=તુભતો, તુહતો, તુહતો રૂપો થાય અને ૮૧૩૧૦૪ના નિયમથી તુમ્હતો, તુજ્જતો રૂપો થતાં છ રૂપો થાય છે.—એ રીતે કો, ટુ, હિ, હિતો, સુંતો વગેરે પ્રત્યયો સાથેનાં તુહ, અને તુહ વગેરેનાં ઉદાહરણો સમજ લેવાં.

તર-ત-તે-તુમ્હં-તુહ-તુહં-તુવ-તુમ-તુમે-તુમો-તુમાર- દિ-દે-ર-ર-તુભ-તુભ-તુહા હસા ॥૮૧૩૧૯॥

૫મી વિભક્તિના એકવચનના હસ પ્રત્યય સાથે યુક્ત શબ્દનાં અઢાર રૂપો થાય છે

યુક્ત+હસ=તર, ત, તે, તુમ્હં, તુહ, તુહં, તુવ, તુમ, તુમે તુમો, તુમાર, દિ, દે, ર, ર, તુભ, તુભ, તુહા એ અઢાર રૂપો થાય અને ૮૧૩૧૦૪ના નિયમથી એ અઢારમાં બીજાં આ તુમ્હ, તુજ્જ, તુમ્હ, તુજ્જ ચાર રૂપો ઉમેરાવાથી બધાં મળીને બારીસ રૂપો થાય છે.

તુ વો મે તુભ તુભં તુભાણ તુવાણ તુમાણ તુહાણ તુમ્હાણ આમા ॥૮૧૩૧૦૦॥

૫મી વિભક્તિના બહુવચનના આમ પ્રત્યય સાથે યુક્ત શબ્દનાં દશ રૂપો થાય છે અને તેમાં મ્હ અને જ્જ વાળાં તથા જ ઉપર અનુસ્વારવાળાં રૂપો ઉમેરાવાથી કુલ ત્રેવીશ રૂપો થાય છે.

યુક્ત+આમ=તુ, વો, મે, તુભ, તુભં, તુભાણ, તુવાણ, તુમાણ, તુહાણ, તુમ્હાણ અને ૮૧૩૧૦૪ના નિયમથી તુમ્હ અને તુજ્જ, તુમ્હં, તુજ્જં તુભાણ તુવાણ તુમ્હાણ, તુજ્જાણ, તુમ્હાણં, તુજ્જાણં, તુમ્હાણં—તથા ૮૧૧૨૭ના નિયમથી અનુસ્વાર થતાં તુભાણં તુવાણં, તુમાણં, તુહાણં, તુમ્હાણં ધન—તમારું ધન—યુક્તકં ધનમ— આ રીતે ત્રેવીશ રૂપો થાય છે.

તુમે તુમણ તુમાઈ તઈ તણ ઢિના ॥૮૧૩૧૦૧॥

સપ્તમી વિભક્તિના ઢિ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મત્ શબ્દનાં તુમે, તુમણ, તુમાઈ, તઈ, તણ એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+ઢિ=તુમે, તુમણ, તુમાઈ, તઈ, તણ ઢિઅં-તારામાં રહેલું છે.
ત્વયિ સ્થિતમ્

તુ-તુવ-તુમ-તુહ-તુભા ઢૌ ॥૮૧૨૧૦૨॥

સાતમી વિભક્તિના એકવચનનો ઢિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુષ્મત્ શબ્દનાં તુ, તુવ, તુમ, તુહ, તુભ એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+ઢિ=તુમ્મિ, તુવમ્મિ, તુમમ્મિ, તુહમ્મિ તુભમ્મિ-તથા ૮૧૩૧૦૪ના નિયમથી તુમ્મહમ્મિ, તુજ્જમ્મિ એવાં સાત રૂપો થાય છે તથા ૮૧૩૧૦૬ના નિયમ વડે તુવાંસં, તુવમ્મિ, તુવત્થ એ ત્રણે રૂપો તુવ નાં થાય અને એ પ્રમાણે તુમ તુહ અને તુભનાં પણ ત્રણ ત્રણ રૂપો સમજી લેવાં.

સુપિ ॥૮૧૩૧૦૩॥

સાતમી વિભક્તિના બહુવચનનો સુપ્ર પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુષ્મત્ શબ્દનાં ૧૦૨ના સૂત્રમાં જણાવેલાં સાત રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+સુ=તુસુ, તુવેસુ, તુમેસુ, તુહેસુ, તુભેસુ-તથા ૮૧૩૧૦૪ના નિયમથી તુમ્હેસુ, તુજ્ઞેસુ એમ સાત રૂપો થાય અને બધાં રૂપોને અનુસ્વાર થાય ત્યારે-તુસું, તુવેસું, તુમેસું, તુહેસું, તુભેસું, તુમ્હેસું, તુજ્ઞેસું એવાં ચૌદ રૂપો થાય છે.

કેટલાક વૈયાકરણો સાતમી વિભક્તિના બહુવચનમાં એકાર વિકલ્પે કરે છે તેમના મતમાં તુવસુ, તુમસુ, તુહસુ, તુભસુ, તુમ્હસુ, તુજ્ઞસુ એમ એકાર વિનાનાં અને અનુસ્વારવાળાં તથા અનુસ્વારવગરનાં અઞ્ઞે રૂપો થાય છે. તુવમું, તુમમું, તુહમું, તુભમું, તુમ્હમું, તુજ્ઞમું.

બીજો કોઈ વૈયાકરણ સપ્તમીના બહુવચનમાં તુભ ના સ્થાનમાં તુભા એવો એક વધારે આદેશ કરે છે. તેના મતમાં તુભાસુ, તુમ્હાસુ, તુજ્ઞાસુ એમ ત્રણ રૂપો અનુસ્વાર વિનાના તથા બીજાં ત્રણ રૂપો અનુસ્વારવાળાં વધારે થાય છે.

બ્રમઃ મ્હ-જ્ઞો વા ॥૮૧૩૧૦૪॥

યુગ્મત્ નાં જણાવેલાં રૂપોમાં જ્યાં જ્યાં બ્રમ અક્ષર છે તેને બદલે મ્હ અને જ્ઞ પશુ વિકલ્પે વાપરવા. આનાં ઉદાહરણો જ્યાં જ્યાં સંભવ છે ત્યાં ત્યાં આગળ બધે જ આપ્યાં છે.

અસ્મદ્ નાં રૂપો --

અસ્મદઃ મ્મિ અમ્મિ અમ્મિહં હં અહં અહયં સિના ॥૮૧૩૧૦૫॥

પ્રથમા વિલક્ષિતા એકવચન સિ પ્રત્યય સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં મ્મિ, અમ્મિ, અમ્મિહ, હં, અહં, અહયં એવાં છ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+સિ=મ્મિ, અમ્મિ, અમ્મિહ, હં, અહં, અહયં-હું-અહમ્

અજ્ઞ મ્મિ હાસિઆ મામિ ! તેણ-હે સખે ! આજે તેણે મારી હાંસી

કરી-અથ અહં હાસિતા હે સખે ! તેન

ઉત્તમ, ન અમ્મિ કુવિઆ--તું નમ, હું કુપિત થઈ નથી-ઉત્તમ, ન અહં કુપિતા

અમ્મિ કરમિ-હું કરું છું-અહં કરોમિ

જેણ હં વિદ્વા-જેના વડે હું વીંધાઈ ગઈ-યેન અહં વિદ્વા

કિં પન્નુદ્ધ મ્મિ અહં-શું હું બુદ્ધાઈ ગઈ છું-કિં પ્રમૃતા-વિમૃતા-
ડસિમ અહમ્

અહયં કચ્ચળામો-જેણે પ્રણામ કરેલા છે એવો હું એટલે નમેલો
એવો હું-અહં કૃતપ્રણામઃ ।

અમ્હ અમ્હે અમ્હો મો વયં મે જસા ॥૮૧૩૧૦૬॥

પ્રથમા વિલક્ષિતા બહુવચન જસ સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો મો, વયં અને મે એવાં છ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+જસ=અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મો, વયં, મે મળામાં-અમે કહ્યાંએ
છીએ-વચ મળામઃ

જે જં મિ અમ્મિ અમ્હ મમ્હ મં મમં મિમ અહં અમા ॥૮૧૩૧૦૭॥

દ્વિતીયા વિલક્ષિતા એકવચન અમની સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં જે, જં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મમ્હ, મં, મમં, મિમં અને અહં એવાં દશ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+અમ્=જે, જં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મમ્હ, મં, મમં, મિમં, અહં
પેલ્લ-મને જો. માં પ્રેક્ષસ્વ

અમ્હે અમ્હો અમ્હ જે શસા ॥૮૧૩૧૦૮॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના અહુવચન શસની સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+શસ=અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે પેન્છ-અમને જે-અસ્માન્ પ્રેક્ષસ્વ.

મિ મે મમં મમણ મમાઙ મઙ મણ મયાઙ જે ટા ॥૮૧૩૧૦૯॥

ત્રીયા વિભક્તિના એકવચન ટાની સાથે અસ્મત્ નાં મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઙ, મઙ, મણ, મયાઙ, જે એવાં નવ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+ટા=મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઙ, મઙ, મણ, મયાઙ, જે કચં-

મેં કયુ-મયા કૃતમ્

અમ્હેહિ અમ્હાહિ અમ્હ અમ્હે જે મિસા ॥૮૧૩૧૧૦॥

ત્રીયા વિભક્તિના અહુવચન મિસ સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં અમ્હેહિ, અમ્હાહિ, અમ્હે, અમ્હે, જે એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+મિસ=અમ્હેહિ, અમ્હાહિ, અમ્હ, અમ્હે, જે-અમે કયુ-અસ્મામિઃ કૃતમ્

મઙ-મમ-મહ-મજ્ઞા ડસૌ ॥૮૧૩૧૧૧॥

પંચમી વિભક્તિના એકવચનનો ડસિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અસ્મત્ શબ્દનાં મઙ, મમ, મહ અને મજ્ઞા એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+ડસિ=મઙત્તો, મમત્તો, મહત્તો, મજ્ઞત્તો આગઓ-મારી પાસેથી આવ્યો-મત્ આગતઃ

આ ચારે રૂપોને જેમ તો લગાડેલો છે તેમ અગાઉ જણાવેલા પંચમીના પ્રત્યયો દો, દુ, હિ, હિતો અને યુક લગાડીને રૂપો કરી લેવાં. અસ્મત્ નું પંચમી વિભક્તિમાં મત્તો એવું જે રૂપ થાય છે તે સંસ્કૃતના મત્તઃ રૂપ ઉપરથી સાધી લેવાનું છે-મત્તો-મત્તઃ-મારાથી

મમ-અમ્હો મ્યસિ ॥૮૧૩૧૧૨॥

પંચમી વિભક્તિના અહુવચનનો મ્યસ પ્રત્યય લાગે ત્યારે અસ્મત્ શબ્દનાં મમ અને અમ્હ એવાં બે રૂપો થાય છે. પછી આ બે રૂપોને અગાઉ જણાવેલા મ્યસને અધે વપરાતા તો, દો, દુ, હિતો, મુંતો પ્રત્યયો લગાડીને આડીનાં બંધાં રૂપો સમજી લેવાં.

અસ્મત્+મ્યસ=મમત્તો, મમાઓ, મમાઙ, મમાહિતો, મમેહિતો, મમામુંતો, મમેમુંતો,

અમ્હત્તો, અમ્હાઓ, અમ્હાઙ, અમ્હેહિતો, અમ્હેમુંતો, અમ્હામુંતો

મે મઙ મમ મહ મહં મજ્ઞ મજ્ઞં અમ્હ અમ્હં હસા ॥૮૧૩૧૧૩॥

૫૫ી વિભક્તિના એકવચનના હસ્ પ્રત્યય સાથે અસ્મદ્ શબ્દનાં મે, મઙ, મમ, મહ, મહં, મજ્ઞ, મજ્ઞં. અમ્હ, અમ્હં એવાં નવ રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+હસ્-મે, મઙ, મમ, મહ, મહં, મજ્ઞ, મજ્ઞં, અમ્હ, અમ્હં ધન-
મારું ધન-મમ ધનમ્

જે જો મજ્ઞ અમ્હ અમ્હં અમ્હે અમ્હો અમ્હાણ

મમાણ મહાણ મજ્ઞાણ આમા ॥૮૧૩૧૧૪॥

૫૫ી વિભક્તિના અધુવચન આમ્ પ્રત્યય સાથે અસ્મદ્ શબ્દનાં જે, જો, મજ્ઞ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાણ, મમાણ, મહાણ, મજ્ઞાણ એવાં અગિયાર રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+આમ્=જે, જો, મજ્ઞ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાણ, મમાણ, મહાણ, મજ્ઞાણ ધન-અમારું ધન-અસ્માકં ધનમ્ એ જ રીતે ૮૧૧૨૭ના નિયમથી અનુસ્વાર થતાં અમ્હાણં, મમાણં, મહાણં, મજ્ઞાણં એ રીતે ૫૬૨ રૂપો થાય છે.

મિ મઙ મમાઙ મણ મે ઢિના ॥૮૧૩૧૧૫॥

સપ્તમી વિભક્તિના એકવચન ઢિ પ્રત્યયની સાથે અસ્મદ્ શબ્દનાં મિ, મઙ, મમાઙ, મણ અને મે એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+ઢિ=મિ, મઙ, મમાઙ, મણ, મે ઢિએ-મારામાં રહેલું-મયિ સ્થિતમ્

અમ્હ-મમ-મહ-મજ્ઞા હૌ ॥૮૧૩૧૧૬॥

સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનો ઢિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અસ્મદ્ શબ્દનાં અમ્હ, મમ, મહ, મજ્ઞ એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+ઢિ=અમ્હમ્મિ, મમમ્મિ, મહમ્મિ મજ્ઞમ્મિ ઢિઅમ્-મારામાં રહેલું-મયિ સ્થિતમ્ । આ રથળે ૮૧૩૫૬ નિયમ પ્રમાણે અમ્હસ્મિં, અમ્હમ્મિ વગેરે રૂપો પણ સાધી લેતાં.

સુપિ ॥૮૧૩૧૧૭॥

સપ્તમી વિભક્તિના અધુવચનનો સુપ્ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મદ્ શબ્દનાં ઉપરના સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્ઞેસુ એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+સુ=અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્ઞેસુ-અમારામાં-અસ્માસુ

જે વૈયાકરણ સુપ્ર પ્રત્યય લાગતાં બનો એ વિકલ્પે માને છે તેના મતમાં
 એકાર વિનાનાં આ ચાર રૂપો વધારે થાય છે. જેમ—અમ્હસુ, મમસુ, મહસુ, મજ્ઞસુ
 બીજાં વૈયાકરણ સુપ્ર પ્રત્યય લાગતાં અમ્હ ને રથાને અમ્હા માને છે તેમના
 મતમાં અમ્હાસુ રૂપ વધારે થાય છે.

અમ્હેસુ વગેરે રૂપોમાં સુ ઉપર અનુસ્વાર કરીને પણ અમ્હેસું વગેરે રૂપો
 સાધવાના છે.

સંખ્યાવાચક શબ્દોનાં રૂપો—

ત્રેઃ તી તૃતીયાદૌ ॥૮૩૧૧૮॥

તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનથી લઈને સપ્તમીના બહુવચન સુધીના પ્રત્યયો
 લાગ્યા હોય ત્યારે ત્રિ શબ્દનો તી એવો આદેશ કરવો.

૧૦૫૦૫૦—તીર્હિ કચં—ત્રણ જણોએ કયું—ત્રિમિઃ કૃતમ્

૫૦૫૦૫૦—તીર્હિતો આગઓ—ત્રણ જણો પાસેથી આવ્યો—ત્રિમ્યઃ આગતઃ

૫૦૫૦૫૦—તિળ્હં ધળં—ત્રણ જણાનું ધન—ત્રયાણાં ધનમ્

૮૦૫૦૫૦—તીસુ ટિઅં—ત્રણ જણામાં રહેલું—ત્રિષુ સ્થિતમ્

દ્રેઃ દો વે ॥૮૩૧૧૯॥

તૃતીયા વિભક્તિથી લઈને સપ્તમી સુધીના બહુવચનના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે
 દ્વિ શબ્દના દો અને વે એવાં બે રૂપો થાય છે. તથા વે ને બદલે વે ૫૬ પણ વપરાય છે.

૧૦૫૦૫૦—દોહિ, વેહિ કચં—બે જણે કયું—દ્વામ્યાં કૃતમ્

૫૦૫૦૫૦—દોર્હિતો, વેર્હિતો આગઓ—બે જણ પાસેથી આવ્યો—દ્વામ્યામ્

૫૦૫૦૫૦—દોળ્હં, વેળ્હં ધળં—બે જણનું ધન—દ્વયોઃ ધનમ્ [આગતઃ

૮૦૫૦૫૦—દોસુ, વેસુ ટિઅં—બે જણોમાં રહેલું—દ્વયોઃ સ્થિતમ્

અહીં વે ને બદલે વે પણ વપરાય છે. એથી વેર્હિ, વેર્હિતો વગેરે રૂપો
 સમજી લેવાં.

દુવે દોણિ વેણિ ચ જસ-શસા ॥૮૩૧૨૦॥

પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચન જસ પ્રત્યયની સાથે અને દ્વિતીયા વિભક્તિના
 બહુવચન શસ પ્રત્યયની સાથે દ્વિ શબ્દના દુવે, દોણિ, વેણિ, દો અને વે એવાં પાંચ
 રૂપો થાય છે.

દ્વિ+જસ=દુવે, દોણિ, વેણિ, દો, વે ટિઆ—બે જણો બીજા છે—દ્વૌ સ્થિતૌ

દ્વિ+શસ્=દુવે, દોણિ, વેણિ, દો, વે પેચ્છ-એ જણાને જો-ત્રો પ્રેક્ષસ્વ
અહીં પણ વેણિ ને અદલે વેણિ વપરાય છે.

દોણિ અને વેણિ પ્રયોગોમાં ૮૧૧૮૪ નિયમથી દુણિ, વિણિ એવાં રૂપો
પણ થાય છે.

ત્રે: તિણિ: ॥૮૧૩૧૨૧॥

પ્રથમા વિભક્તિના અહુવચન જસ પ્રત્યયની સાથે અને દ્વિતીયા વિભક્તિના
અહુવચન શસ્ પ્રત્યયની સાથે ત્રિ શબ્દને સ્થાને તિણિ રૂપ થાય છે.

ત્રિ+જસ=તિણિ ઠિઆ-ત્રણ જણા ઊભા છે-ત્રય: સ્થિતા:

ત્રિ+શસ્=તિણિ પેચ્છ-ત્રણ જણાને જો-ત્રીન્ પ્રેક્ષસ્વ

ચતુર: ચત્તારો ચરો ચત્તારિ ॥૮૧૩૧૨૨॥

પ્રથમા વિભક્તિના અહુવચન જસ પ્રત્યય સાથે અને દ્વિતીયા વિભક્તિના અહુવચન
શસ્ પ્રત્યય સાથે ચતુર શબ્દને સ્થાને ચત્તારો, ચરો, ચત્તારિ એવાં ત્રણ રૂપો થાય છે.

ચતુર+જસ=ચત્તારો, ચરો, ચત્તારિ ચિદ્વન્તિ-ચાર જણ ઊભા છે-ચત્વાર: તિષ્ઠન્તિ
ચતુર+શસ્=ચત્તારો, ચરો, ચત્તારિ પેચ્છ-ચાર જણને જો-ચતુર: પ્રેક્ષસ્વ

સંખ્યાયા: આમ: ણ્હ ણ્હં ॥૮૧૩૧૨૩॥

સંખ્યાવાચક નામને લાગેલા પછી અહુવચન આમ પ્રત્યયને અદલે ણ્હ અને
ણ્હં એવા બે પ્રત્યયો વપરાય છે.

દ્વિ+આમ્=દોણ્હ, દોણ્હં-એનું-દ્વયો:

ત્રિ+આમ્=તિણ્હ, તિણ્હં-ત્રણનું-ત્રયાણામ્

ચતુર+આમ્=ચરણ્હ, ચરણ્હં-ચારનું-ચતુર્ણામ્

પચ્ચ+આમ્=પચ્ચણ્હ, પચ્ચણ્હં-પાંચનું-પચ્ચાનામ્

ષદ+આમ્=છણ્હ, છણ્હં-છનું-ષણ્ણામ્

સપ્ત+આમ્=સત્તણ્હ, સત્તણ્હં-સાતનું-સપ્તાનામ્

અષ્ટ+આમ્=અટ્ટણ્હ, અટ્ટણ્હં-આઠનું-અષ્ટાનામ્

નવ+આમ્=નવણ્હ, નવણ્હં-નવનું-નવાનામ્

દશ+આમ્=દસણ્હ, દસણ્હં-દશનું-દશાનામ્

પચ્ચદશ+આમ્=પણ્ણરસણ્હ, પણ્ણરસણ્હં દિવસાણં-પંદર દિવસોનું-

પચ્ચદશાનાં દિવસાનાંમ્

અષ્ટાદશ+આમ્=અઠારસળ્હ, અઠારસળ્હ—અઠારનું—અષ્ટાદશાનામ્
 અઠારસળ્હં સમણસાહસીજં—અઠાર લખાર શ્રમણોનું—અષ્ટાદશાનામ્ શ્રમણ—
 કતિ+આમ્=કઠ્ઠળ્હ, કઠ્ઠળ્હં—કેટલાકનું—કતોનામ્ [સહસ્રાણામ્

અહુલ અધિકારને લીધે આ નિયમ વિંશતિ વગેરે શબ્દોને લાગતો નથી, તેથી વીસળ્હ, વીસળ્હં વગેરે રૂપો ન થાય પણ વીસાણં એવું રૂપ થાય છે.

શેષે અદન્તવત્ ॥૮૧૩૧૨૪॥

આક્રાના વિશે અકારાંત નામની પેઠે સમજવું.

આ સૂત્રનો આશય એ છે કે અકારાંત સિવાયનાં આક્રાનાં આકારાંત, હ્રસ્વ
 ઇકારાંત, દીર્ઘ ઈકારાંત, હ્રસ્વ ઉકારાંત, દીર્ઘ ઉકારાંત તથા હ્રસ્વ ક્કકારાંત એ
 બધા શબ્દોનાં રૂપોની સાધના, અકારાંત શબ્દોનાં રૂપોની સાધના પેઠે સમજવી

જેમકે ૧—૮૧૩૧૪ સૂત્ર “જસ્-શસોઃ લક્” છે. એ અકારાંત નામને લાગેલા
 જમ્-શમ્ ના લોપનું વિધાન કરે છે તે આકારાંત વગેરે નામોને પણ લાગુ પાડી દેવું.

માલા+જસ્=માલા રેહંતિ—માલાઓ શોભે છે—માલાઃ રાજન્તે

ગિરિ+જસ્=ગિરી રેહંતિ—ગિરિઓ શોભે છે—ગિરયઃ રાજન્તે

ગુરુ+જસ્=ગુરુ રેહંતિ—ગુરુઓ શોભે છે—ગુરવઃ રાજન્તે

સહી+જસ્=સહી રેહંતિ—સખીઓ શોભે છે—સખયઃ રાજન્તે

વહ્+જસ્=વહ્ રેહંતિ—વહ્ઓ શોભે છે—વધ્વઃ રાજન્તે

માલા+શસ્=માલા પેચ્છ—માલાઓને જો—માલાઃ પ્રેક્ષસ્વ

ગિરિ+શસ્=ગિરી પેચ્છ—પર્વતને જો—ગિરીન્ પ્રેક્ષસ્વ

ગુરુ+શસ્=ગુરુ પેચ્છ—ગુરુઓને જો—ગુરુન્ પ્રેક્ષસ્વ

સહી+શસ્=સહી પેચ્છ—સખીઓને જો—સહીઃ પ્રેક્ષસ્વ

વહ્+શસ્=વહ્ પેચ્છ—વહ્ઓને જો—વધ્ઃ પ્રેક્ષસ્વ

૨—“અમોઙ્સ્ય” ૮૧૩૧૫ સૂત્ર અકારાંત નામને લાગેલા અમ્ ના અકારનેઃ
 લોપ કરે છે તે વિધાન તમામ સ્વરાંત નામોને લાગુ પાડી દેવું.

માલા+અમ્=માલં—માળાને—માલામ્

ગિરિ+અમ્=ગિરિ પેચ્છ—પર્વતને જો—ગિરિ પ્રેક્ષસ્વ

ગુરુ+અમ્=ગુરં પેચ્છ—ગુરુને જો—ગુરં પ્રેક્ષસ્વ

સહી+અમ્=સહિ પેચ્છ—સખીને જો—સહી પ્રેક્ષસ્વ

ગામણી+અમ્=ગામણિ પેચ્છ—ગામના નેતાને જો—ગ્રામણ્યં પ્રેક્ષસ્વ

ચલપ્+અમ્=ચલપુ પેચ્છ—ખળુ સાફ કરનારને જો—ચલપ્ત્વં પ્રેક્ષસ્વ

૩—‘દા-આમોર્ણઃ’ ૮૧૩૬ સૂત્ર જે અકારાંત નામને લાગેલા ટા પ્રત્યયનો અને આમ્ પ્રત્યયનો જ કરે છે તે આકારાંત આદિ નામોને પણ લાગુ કરેલું.

હાહા+દા=હાહાળ ધર્મ-ગંધર્વ વિશેષ કરેલું-હાહા કૃતમ્
 હાહા+આમ્=હાહાળ ધર્મ-ગંધર્વોનું ધન-હાહાનાં ધનમ્
 માલા+આમ્=માલાળ ધર્મ-માળાઓનું ધન-માલાનાં ધનમ્
 ગિરિ+આમ્=ગિરીળ ધર્મ-પર્વતોનું ધન-ગિરીનાં ધનમ્
 ગુરુ+આમ્=ગુરુળ ધર્મ-ગુરુઓનું ધન-ગુરુનાં ધનમ્
 સહી+આમ્=સહીળ ધર્મ-સખીઓનું ધન-સહીનાં ધનમ્
 વદ્ધ+આમ્=વદ્ધળ ધર્મ-વદ્ધોઓનું ધન-વદ્ધનાં ધનમ્

પુંલિંગવાળા હ્રસ્વ ઇકારાંત અને હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા ટા પ્રત્યયનો વિધિ ૮૧૩૨૪ સૂત્રમાં કહેલો છે તે સ્ત્રીલિંગી આવન્ત કે આકારાંત શબ્દો, તથા હ્રસ્વ ઇકારાંત, દીર્ઘ ઈકારાંત, હ્રસ્વ ઉકારાંત, દીર્ઘ ઋકારાંત અને હ્રસ્વ ઋકારાંત શબ્દોને માટે પણ સમજી લેવા.

૪—માલા+મિસ=માલા+હિ=માલાહિ-માળાઓ વડે-માલામિઃ
 ગિરિ+મિસ=ગિરી+હિ=ગિરીહિ-પર્વતો વડે-ગિરિમિઃ
 ગુરુ+મિસ=ગુરુ+હિ=ગુરુહિ-ગુરુઓ વડે-ગુરુમિઃ
 બુદ્ધિ+મિસ=બુદ્ધી+હિ=બુદ્ધીહિ-બુદ્ધિઓ વડે-બુદ્ધિમિઃ
 ધેનુ+મિસ=ધેનૂ+હિ=ધેનૂહિ-ગાયો વડે-ધેનુમિઃ
 સહી+મિસ=સહી+હિ=સહીહિ-સખીઓ વડે-સહીમિઃ
 વદ્ધ+મિસ=વદ્ધ+હિ=વદ્ધહિ-વદ્ધો વડે-વદ્ધમિઃ

જેમ અહીં હિ નાં રૂપો આપ્યાં છે તેમ હિ અને હિ નાં રૂપો પણ સમજી લેવાં. આ બધા પ્રયોગોમાં ૮૧૩૧૭ મું સૂત્ર વગાડવું.

૫—માલા+કસિ=માલાઓ, માલાડ, માલાહિતો
 બુદ્ધિ+કસિ=બુદ્ધીઓ, બુદ્ધીડ, બુદ્ધીહિતો
 ધેનુ+કસિ=ધેનૂઓ, ધેનૂડ, ધેનૂહિતો
 સહી+કસિ=સહીઓ, સહીડ, સહીહિતો
 વદ્ધ+કસિ=વદ્ધો, વદ્ધડ, વદ્ધહિતો

આ રૂપોમાં ૮૧૩૧૮ નો નિયમ લાગે છે.

હિ અને ટુકનાં રૂપો અહીં આપ્યાં નથી, કેમકે ૮૧૩૧૨૬, ૮૧૩૧૨૭ સૂત્રો દ્વારા તેના વિધાનનો નિષેધ કરવાના છીએ.

૬—માલા+મ્યસ=માલાહિતો, માલાસુંતો-માળાએથી-માલામ્યઃ
 ગિરિ+મ્યસ=ગિરીહિતો, ગિરીસુંતો-પર્વતોથી-ગિરિમ્યઃ
 ગુરુ+મ્યસ=ગુરુહિતો, ગુરુસુંતો-ગુરુએથી-ગુરુમ્યઃ
 બુદ્ધિ+મ્યસ=બુદ્ધીહિતો, બુદ્ધીસુંતો-બુદ્ધિએથી-બુદ્ધિમ્યઃ
 ધેનુ+મ્યસ=ધેનુહિતો, ધેનુસુંતો-ગાયોથી-ધેનુમ્યઃ
 સહી+મ્યસ=સહીહિતો, સહીસુંતો-સખીએથી-સહીમ્યઃ
 વધૂ+મ્યસ=વધૂહિતો, વધૂસુંતો-વધૂએથી-વધૂમ્યઃ

૭—ગિરિ+ઙ્સ=ગિરિસ્સ-ગિરિનું-ગિરેઃ
 ગુરુ+ઙ્સ=ગુરુસ્સ-ગુરુનું-ગુરોઃ
 દધિ+ઙ્સ=દહિસ્સ-દહીનું-દઘ્નઃ
 મધુ+ઙ્સ=મહુસ્સ-મધુનું-મધુનઃ

સ્ત્રીલિંગમાં તો ૮૧૩૨૯ સૂત્રમાં વિધાન કરેલું જ છે તેથી અહીં તેનાં ૩પો આપ્યાં નથી.

૮—ગિરિ+ઙિ=ગિરિમ્મિ-પર્વતમાં-ગિરૌ
 ગુરુ+ઙિ=ગુરુમ્મિ-ગુરુમાં-ગુરૌ
 દધિ+ઙિ=દહિમ્મિ-દહીમાં-દઘ્નિ
 મધુ+ઙિ=મહુમ્મિ-મધુમાં-મધૌ

હિ ને બદલે તેના એ વિધાનનું ૮૧૩૧૨૮ સૂત્ર દ્વારા અમે નિષેધ કરવાનું છીએ માટે અહીં તેનાં ૩પો આપ્યાં નથી. સ્ત્રીલિંગમાં તો ૮૧૩૨૯ સૂત્ર દ્વારા વિધાન કરેલું જ છે તેથી તેનાં ૩પો આપ્યાં નથી.

૯—ગિરિ+જસ=ગિરો-પર્વતો-ગિરયઃ
 ગિરિ+શસ=ગિરો-પર્વતોને-ગિરીન્
 ગુરુ+જસ=ગુરુ-ગુરુએ-ગુરવઃ
 ગુરુ+શસ=ગુરુ-ગુરુએને-ગુરુન્
 ગિરિ+ઙસિ=ગિરીઓ-પર્વતથી ગિરેઃ
 ગુરુ+ઙસિ=ગુરુઓ-ગુરુથી-ગુરોઃ
 ગિરિ+આમ્=ગિરીણ-પર્વતોનું-ગિરીણામ્
 ગુરુ+આમ્=ગુરુણ-ગુરુએનું-ગુરુણામ્

મ્યસ પ્રત્યયમાં ૮૧૩૧૬ સૂત્રથી દીર્ઘનું નિત્ય વિધાન કરેલું છે માટે ૮૧૩૧૩ માં “મ્યસિ વા” સૂત્રથી ૩ કારાંતના અંતનાં ૩નો તથા ૩ કારાંતના અંતનાં

ડોના વિકલ્પે દીર્ઘ ન થાય.. બીજી વિભક્તિનું બહુવચન, ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન અને બહુવચન, પંચમીનું બહુવચન, ષષ્ઠીનું બહુવચન અને સપ્તમીનું બહુવચન— તેમાં ૮૧૩૧૪ અને ૮૧૩૧૫ સૂત્ર દ્વારા જે એકારનું વિધાન કરેલું છે તેનો ૮૧૩૧૨૬ માં સૂત્ર દ્વારા નિષેધ કરવાનો છે તેથી તેનું વિધાન અહીં કયું નથી.

ન દીર્ઘઃ જો ॥૮૧૩૧૨૫॥

જસ, શસ અને હસિનો જો આદેશ થયા પછી જો ને લીધે હ્રસ્વ ઇ કારાંત અને હ્રસ્વ ડ કારાંતને “શેષ અદન્તવત્” ૮૧૩૧૨૪ ના નિયમથી પ્રાપ્ત થતો અને ૮૧૩૧૨ ના નિયમથી થતો દીર્ઘ થતો નથી.

પ્ર૦બ૦૧૦—અગિ+જસ=અગિજો

વાડ+જસ=વાડજો

દ્વિ૦બ૦૧૦—અગિ+શસ=અગિશો

વાડ+શસ=વાડશો

પ૦એ૦૧૦—અગિ+હસિ=અગિહો

વાડ+હસિ=વાડહો

પંચમીના એકવચન અગી અને અગીઓ—આ બન્ને રૂપોમાં જો આદેશ નથી તેથી ૮૧૩૧૨૪માં નિયમને આધારે ૮૧૩૧૨માં નિયમથી દીર્ઘ થઈ ગયો છે.

હસેઃ લુક્ ॥૮૧૩૧૨૬॥

આકારાંત તથા ઇકારાંત નામોને લાગેલા હસિનો લોપ ૮૧૩૧૮ સૂત્રથી ૮૧૩૧૨૪માં નિયમને આધારે પ્રાપ્ત છે તે અકારાંત સિવાયનાં નામોને થતો નથી તેથી પંચમીના એકવચનમાં—માલા, અગો, વાક એવાં રૂપો ન થાય.

હસિમાં માત્ર આટલાં રૂપો થાય—માલતો, માલાઓ, માલાડ—એ રીતે માલાહિંતો વગેરે થાય. એ રીતે પંચમી એકવચનમાં—અગીઓ, વાકો રૂપો થાય.

મ્યસઃ ચ હિઃ ॥૮૧૩૧૨૭॥

આકારાંત, ઇકારાંત વગેરે નામોને ૮૧૩૧૨૪માં નિયમને અનુસરીને પ્રાપ્ત થતું ૮૧૩૧૮, ૮૧૩૧૯ એ બે સૂત્રો વડે હસિ અને મ્યસનું જે હિ વિધાન છે તે અકારાંત સિવાય કોઈ નામને લાગતું નથી.

માલા+હસિ=માલાહિતો, માલાઓ, માલાડ-માલાથી-માલાયા:

માલા+મ્યસૂ=માલાહિતો, માલાસુંતો, માલાઓ, માલાડ-માલાઓથી-માલામ્ય:

અગ્નિ+હસિ=અગ્નીહિતો, અગ્નીઓ, અગ્નીડ-અગ્નિથી-અગ્ને:

અગ્નિ+મ્યસૂ=અગ્નીહિતો, અગ્નીસુંતો, અગ્નીઓ, અગ્નીડ-અગ્નિઓથી-અગ્નિમ્ય:

અર્થાત્ આ નિયમને લીધે માલાહિ તથા અગ્નીહિ વગેરે રૂપો ન થાય.

હે.: હે: ॥૮૧૩૧૨૮॥

આકારાંત, ઇકારાંત વગેરે નામોને ૮૧૩૧૨૪ માં નિયમથી પ્રાપ્ત થતું ૮૧૩૧૧ના નિયમ દ્વારા સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનું જે એ વિધાન કરેલું છે તે અકારાંત સિવાય કોઈ નામને લાગતું નથી.

અગ્નિ+હિ.=અગ્નિમિ-અગ્નિમાં-અગ્નૌ

વાડ+હિ.=વાડમિ-વાયુમાં-વાયૌ

દહિ+હિ.=દહિમિ-દહીં-માં-દહ્નિ

મહુ+હિ.=મહુમિ-મધુમાં-મધૌ

અર્થાત્ સપ્તમીના એકવચનમાં અગ્નિ શબ્દનું અગ્ને, વાડ શબ્દનું વાએ દહિનું દહે તથા મહુનું મહે એવાં રૂપો ન થાય.

एत् ॥८१३१२९॥

આકારાંત, ઇકારાંત વગેરે નામોને ૮૧૩૧૨૪ના નિયમથી પ્રાપ્ત ૮૧૩૧૪ તથા ૧૫ નિયમ દ્વારા દ્વિતીયા વિભક્તિના બહુવચનમાં, તૃતીયા વિભક્તિના એકવચનમાં તથા બહુવચનમાં, પંચમી વિભક્તિના બહુવચનમાં અને સપ્તમી વિભક્તિના બહુવચનમાં જે એનું વિધાન કરેલું છે તે અકારાંત સિવાય કોઈ નામને ન લાગે.

માલા+શસૂ=માલાઓ પેન્છ-માલાઓને જો-માલા: પ્રેક્ષસ્વ

હાહા+ટા=હાહાળ કયં-ગંધર્વે કયુ-હાહા કૃતમ્

માલા+મિસૂ=માલાહિ કયં-માલાઓએ કયુ-માલામિ કૃતમ્

માલા+મ્યસૂ=માલાહિતો, માલાસુંતો આગઓ-માળાઓ પાસેથી આગો-માલામ્ય: આગત:

માલા+સુ=માલાસુ ઠિઅં-માળાઓમાં રહેલું-માલાસુ સ્થિતમ્

એ જ રીતે શસૂ-અગ્નિગણો વાડગો, ટા-અગ્નિગણ વાડગા, મિસૂ-અગ્નીહિ વાઝહિ, મ્યસૂ-અગ્નીહિતો વાઝહિતો, સુ-અગ્નીસુ વાઝસુ વગેરે રૂપોમાં સમજી લેવું.

શેષે અદન્તવત્ ॥૮૧૩૧૨૪॥ના અપવાદો સમાપ્ત

દ્વિવચનસ્ય बहुवचनम् ॥૮।૩।૧૩૦॥

પ્રાકૃત ભાષામાં નામમાં અત્તે ક્રિયાપદમાં અધ્ધે દ્વિવચનના સ્થાને બહુવચન વાપરતું. આ ભાષામાં કર્યાંય દ્વિવચનનો પ્રયોગ મળતો નથી. જ્યાં એ સંખ્યાનો સ્પષ્ટ અર્થ અતાવવો હોય ત્યાં વિશેષણરૂપે દ્વિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો.

દોષિણ કુળંતિ-એ કરે છે-દ્વૌ કુરુતઃ

દુવે કુળંતિ- „ „

દોહિ „ -એ વડે કરે છે-દ્વાભ્યાં કરોતિ

દોહિતો „]-

દોસુતો „ „

દોષું „ -એનું કરે છે-દ્વયોઃ કરોતિ

દોસુ „ -એમાં કરે છે- „ „

દોષિણ હત્થા, પાયા, થળયા, નયણા-એ હાથ, એ પગ, એ સ્તન, એ નયન-દ્વૌ હસ્તૌ, દ્વૌ પાદૌ, દ્વૌ સ્તનૌ, દ્વે નયને

દુવે „ „ „ „ -વગેરે રૂપે સમજી લેવાં.

દો „ „ „ „

વે „ „ „ „

વે „ „ „ „

ચતુર્થ્યાઃ षष्ठी ॥૮।૩।૧૩૧॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ચતુર્થી વિભક્તિને બદલે ષષ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે.

મુણિસ્સ દેહ-મુનિને આપે છે-મુનયે હઢાતિ

મુળીણ દેહ-મુનિઓને આપે છે-મુનિભ્યઃ દદાતિ

નમો દેવસ્સ-દેવને નમસ્કાર થાઓ-નમો દેવાય

નમો દેવાળ-દેવાને નમસ્કાર થાઓ-નમો દેવેભ્યઃ

તાદર્થ્યઢેઃ વા ॥૮।૩।૧૩૨॥

તાદર્થ્ય-‘તેને માટે’-અર્થમાં વપરાયેલા ચતુર્થી એકવચન હેતુ સ્થાને ષષ્ઠી વિભક્તિનું એકવચન વિકલ્પે વપરાય છે.

દેવસ્સ, દેવાય-દેવાર્થમ્-દેવને માટે

દેવાળ-અહીં ષષ્ઠીબહુવચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વધાદ્ ડાઙ: ચ વા ॥૮૧૩૧૩૩॥

વધ શબ્દને લાગેલા તાદૃશ્ય અર્થના સૂચક ચતુર્થાં એકવચન એને સ્થાને આઙ પ્રત્યય અને પછી વિભક્તિના એકવચનનો પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

વધ+ડે=વહ+આઙ=વહાઙ, વહસ્સ, વહાય-વધને માટે-વધાર્થમ્

જુદી જુદી વિભક્તિઓને સ્થાને જુદી જુદી વિભક્તિઓનો વ્યવહાર.

કચિદ્ દ્વિતીયાદે: ॥૮૧૩૧૩૪॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓને બદલે પછી વપરાય છે.
જેમકે—

દ્વિંએ૦વ૦—સીમાધરં વંદેને બદલે સીમાધરસસ વંદે-મર્યાદા પુરુષને અથવા સીમાધર નામના પુરુષને હું વંદન કરું છું.

સીમાધરં વંદે । [પુસ્કરવરદીવદ્બં શ્રુતસ્તવ ગા. ૨]

,, તિસ્સા મુહં મરિમો ને બદલે તિસ્સા મુહસ્સ મરિમો-તેણીના મુખને યાદ કરીએ છીએ-તસ્યા: મુખં સ્મરામ: ।

તૃંએ૦વ૦-ધણેણ લલ્હો ને બદલે ધણસ્સ લલ્હો-ધનથી પ્રાપ્ત થયો. ધનેન લલ્હ:

,, ચિરેણ મુક્કા ને બદલે ચિરસ્સ મુક્કા-ચિરકાળથી મુક્ત થયેલી-ચિરેણ મુક્કા

તૃંએ૦વ૦-તેહિં એઅં અણાઙ્ણં ને બદલે તેસિં એઅં અણાઙ્ણં-તેઓએ આ નહિ આચરેલું-તૈ: એતદ્ અનાચીર્ણમ્

[દશવૈકાલિક સૂત્ર અધ્યયન ૩, ગા. ૧]

પંંએ૦વ૦-ચોરાઓ બીહડને બદલે ચોરસ્સ બીહડ-ચોરથી બીએ છે-ચોરાદ્ વિમેતિ ।

ઇઅરાઙ્ જાણ લહુઅક્કરાઙ્ પાયન્તિમિલ્લસહિઆઉ ને બદલે ઇઅરાઙ્ જાણ લહુઅક્કરાઙ્ પાયન્તિમિલ્લસહિઆણ-પાદાન્તના અન્તિમની સાથેના અક્ષરોથી બીબ્બ કધુ અક્ષરોને બ્બલુ-ઇતરાણિ જાનીહિ લલ્લક્ષરાણિ પાદાન્તિમ-સહિતેભ્ય: ।

સંએ૦વ૦-પિઢિમ્મિ કેસમારો ને બદલે પિઢીઞ કેસમારો-પીઠ ઉપરનો કેશભાર-કેશકલાપ-પૃષ્ઠમાં કેશમાર:

દ્વિતીયા-તૃતીયયોઃ સપ્તમી ॥૮૧૩૧૩૫॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં દ્વિતીયાને સ્થાને અને તૃતીયાને સ્થાને સપ્તમી થાય છે.

દ્વિ૦—ગામં વસામિ, નયરં ન જામિ—ગ્રામં વસામિ, નગરં ન યામિ ને અદલે ગામે વસામિ, નયરે ન જામિ—ગામમાં વસું છું, નગરમાં જતો નથી—ગ્રામે વસામિ, નગરે ન યામિ.

તૃ૦—મઙ્ વેવિરીણ મલિઆઈ—કંપતી એવી મારા વડે મર્દિત કરાયાં—મયા વેપમાનયા—કમ્પમાનયા—મર્દિતાનિ ને અદલે વેપમાનાયામ્—કમ્પમાનાયામ્ મયિ મર્દિતાનિ—કંપતી એવી મારામાં મર્દિત કર્યાં.—અહીં પણ અર્થ અદલાયો છે. તીહિ તેહિ અલંક્રિયા પુહવી—તે ત્રણ વડે પૃથ્વી અલંકૃત છે—તૈઃ ત્રિમિઃ અલંકૃતા પૃથ્વી ને અદલે તીસુ તેસુ અલંક્રિયા પુહવી—તે ત્રણમાં પૃથ્વી અલંકૃત છે.

પશ્ચમ્યાઃ તૃતીયા ચ ॥૮૧૩૧૩૬॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં પશ્ચમી વિભક્તિને અદલે તૃતીયા વપરાય છે અને સપ્તમી પણ વપરાય છે. ચોરાસુંતો બીહઙ્—ચોરોથી બીએ છે—ચૌરમ્યઃ વિમેતિ ને અદલે ચોરેહિ બીહઙ્—ચોરો વડે બીએ છે—ચોરૈઃ વિમેતિ

અંતેરાઓ રમિડમાગઓ રાયા—અંતઃપુરથી રમીને રાગ્ન આવ્યો—અન્તઃપુરાત રન્ત્વા આગતઃ રાજા ને અદલે અંતેરે રમિડમાગઓ રાયા—અંતઃપુરમાં રમીને રાગ્ન આવ્યો—અન્તઃપુરે રન્ત્વા આગતઃ રાજા.

અહીં રંતું એટલે રન્તુમ્—રમવા માટે એવો પ્રયોગ પણ ઘટી શકે છે અર્થાત્ ‘ અંતઃપુરમાં રમવા માટે આવ્યો ’ એ અર્થ પણ સંગત થઈ શકે છે.

સપ્તમ્યાઃ દ્વિતીયા ॥૮૧૩૧૩૭॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં સપ્તમી વિભક્તિને અદલે દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

વિઙ્જુઙ્ગોયં મરઙ્ રત્તીણ—રાતમાં વીજળીના પ્રકાશને યાદ કરે છે—વિદુદ્વદ્વ્યોતં સ્મરતિ રાત્રી ને અદલે વિઙ્જુઙ્ગોયં મરઙ્ રત્તિ—વીજળીના પ્રકાશને રાતે યાદ કરે છે—વિદુદ્વદ્વ્યોતં સ્મરતિ રાત્ર્યામ્

તસ્મિ કાલસ્મિ, તસ્મિ સમયન્મિ—તે કાળે, તે સમયે—તસ્મિન્ કાલે, તસ્મિન્ સમયેને અદલે તેણં કાલેણં, તેણં સમયણં—તે કાલે તે સમયે—(કલ્પસૂત્ર—પ્રારંભ) તેન કાલેન તેન સમયેન.

તે ણં કાલે ણં તે ણં સમણં આમ પદ્ધવિભાગ કરાય તે તે કાલે તથા તે સમણં એ ચારે પદો સપ્તમીજ છે અને ણં ને વાકયાત્તંકારમુચક અવ્યય સમજવું. તથા ચાર્ણનો આશ્રય લઈને તે પદને સપ્તમીનું સમજવું. કોઈ ઠેકાણે પ્રથમાને બદલે દ્વિતીયા વપરાય છે—

ચઢવીસા વિ જિણવરા—ચોવીશો પણ જિનવરો—ઉત્તમ જિને।—ચતુર્વિંશતિરપિ જિનવરાઃ ને બદલે ચઢવીસં પિ જિણવરા—ચોવીશો જિનેશ્વરો—ચતુર્વિંશતિમ્ અપિ જિનવરાઃ.

અહીં ચઢવીસં પદ દ્વિતીયાંત છે. પણ ખરી રીતે ચઢવીસં પદ જિનવરા નું વિશેષણ છે માટે તેને પ્રથમાંત જ સમજવું. (લોગસ્સ ડજ્ઞોઅગરે ચતુર્વિંશતિસ્તવ—ગાથા ૫)

ક્રિયાપદોની સાધના

કચઢેઃ ચલુક્ ॥૮૧૩૧૩૮॥

સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતા કચઢ—૩૧૩૨૬, ૩૧૩૨૯ અને કચઢ્ ૩૧૩૧૦ પ્રત્યયના યનો પ્રાકૃતમાં લોપ થઈ જાય છે.

કચઢ્—ગુઆઙ, ગરુઆઙ— ગુરુની જેમ આચરણ કરે છે અથવા અચુરુ ગુરુ થાય છે—ગુરુરિવ આચરતિ—ગુરુયતે અથવા અગુરુઃ ગુરુઃ ભવતિ—ગુરુયતે કચઢ્—દમદમાઙ, દમદમાઙ—દમદમ નહોતું ને દમદમ થાય છે—
દમદમાયતે ।

લોહિઆઙ, લોહિઆઙ—અલોહિત લોહિત થાય છે—લોહિતાયતે ।

અહીં દમદમાઙ તથા લોહિઆઙ એ બંને પ્રયોગોમાં યનો લોપ થયેલ છે.

ત્યાદીનામ્ આદ્યત્રયસ્ય આદ્યસ્ય ઇચ્—એચૌ ॥૮૧૩૧૩૯॥

ત્યાદિ વિલક્ષિતઓમાં પરસ્મૈપદ કે આત્મનેપદના આદ્ય ત્રિકતું જે પહેલું તિવ્, તસૂ, અન્તિ અને તે, આતે, અન્તે નું તૃતીય પુરુષનું મુચક જે ઝુમાખું છે તેમાં આદિમાં તિ અને તે છે તેને બદલે ઇ (ઇચ્) અને એ (એચ્) વાપરવા.

હસઙ, હસણ અથવા હસતિ, હસતે—તે હસે છે—હસતિ
વેવઙ, વેવણ અથવા વેવતિ, વેવતે—તે કંપે છે—વેવતે

જૂના પ્રયોગોમાં ઇચ્ ને બદલે તિ તથા એચ્ ને બદલે તે વપરાય છે.

ઇચ્ અને એચ્ માં જે ચ્ મૂકેલો છે તે નિશાન માટે છે, તેના ઉપયોગ ૮૧૩૧૩૮ માં થવાનો છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં ઇચ્ અને એચ્ નો ઉપયોગ કર્યો હોય ત્યાં આ જ ઇચ્ અને એચ્ લેવા. એવી સમજણ માટે અહીં ઇચ્ તથા એચ્ માં ચ્ ની નિશાની કરેલી છે.

દ્વિતીયસ્ય સિ સે ॥૮૧૩૧૪૦॥

ત્યાદિ વિલક્ષિતા પરમૈપદના અને આત્મનેપદના બીજા ત્રિકના-જુમખામાં બીજા પુરુષના સ્વયં પ્રત્યયો-સિવ્, થસ્, થ અને સે, આથે, ઘ્વે માંના પહેલા વચન સિવ્ને અદ્વે પ્રાકૃતમાં સિ અને સે વાપરવા તથા સેને અદ્વે પણ સિ અને સે વાપરવા.

હસસિ-તું હમે છે] હસસિ
હસસે- „ „ „]
વેવસિ-તું કંપે છે] વેવસે
વેવસે- „ „ „]

તૃતીયસ્ય મિઃ ॥૮૧૩૧૪૧॥

ત્યાદિ વિલક્ષિતા પરમૈપદ અને આત્મનેપદના ત્રીજા ત્રિકના જુમખામાં પહેલા પુરુષના મિવ્, વસ્, મસ્ અતે ણ, વહે, મહે માંના પહેલા પહેલા વચન મિ અને ણ ને અદ્વે પ્રાકૃતમાં મિ વાપરવો.

હસામિ-હું હમું છું-હસામિ
વેવામિ-હું ધુજું છું-વેવે

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં મિવ્ ને સ્થાને આવેલા મિ ને અદ્વે એકલો મ્ વપરાય છે અર્થાત્ મિ ના ફકારનો લોપ થઈ જાય છે.

શક્નોમિ ને અદ્વે સક્ક થયું-હું શક્તિમાન થાઉં છું.

ન મરામિ ને અદ્વે ન મરં થયું-હું નથી મરતો.

વહુજાણય ! સસિડં સક્ક-હે બહુજ્ઞાનક ! અથવા હે બહુજ્ઞાનક ! રોષિતું

શક્નોમિ-હે અહુ જાણનારા ! રોષ કરવા માટે હું શક્તિમાન છું.

વહુષુ આઘસ્ય ન્તિ ન્તે રે ॥૮૧૩૧૪૨॥

ત્યાદિના પરમૈપદના અને આત્મનેપદના પહેલા ત્રિકમાં આવેલા જુમખાના તૃતીય પુરુષ અહુવચનના ન્તિ, ન્તે એવા જે પ્રત્યયો છે તેના સ્થાને ન્તિ, તે, રે આ ત્રણ પ્રત્યયો પ્રાકૃતમાં વપરાય છે. અહીં જે ક્રિયાપદના પ્રાકૃતના પ્રત્યયો જણાવેલા છે તે પ્રત્યયોની પરમૈપદ કે આત્મનેપદ એવી કોઈ સંજ્ઞા નથી, ધાતુ માત્રને આ પ્રત્યયો લાગે છે.

હસંતિ-તેઓ હસે છે-હસન્તિ

વેવંતિ-તેઓ ધુજે છે-વેવન્તે

હસિજ્જંતિ-તેઓ હસે છે-હસન્તિ

રમિજ્જંતિ-તેઓ રમે છે-રમન્તે

ગજ્જન્તે સ્વે મેઘા-આકાશમાં મેઘો ગર્જે છે-ગર્જન્તિ સ્વે મેઘા:

બોહન્તે રક્ષસાણં ચ-અને રાક્ષસોથી બીએ છે-વિભ્યતિ રાક્ષસેભ્યઃ ચ
ઉપ્પજન્તે કઙ્કહિઅય-સાયરે કવ્વરયણાઈ-કવિના હૃદયરૂપ સાગરમાં કાવ્યરત્નો

ઉત્પન્ન થાય છે-ઉત્પવ્યન્તે કવિહૃદયસાગરે કાવ્યરત્નાનિ

વિચ્છુહિરે-વિક્ષોભ પામે છે-વિશુભ્યન્તિ

દોણિં વિ ન પહુવિંરં બાહુ-એ હાથો પણુ શક્તિમાન નથી.

પ્રાકૃતભાષામાં દિવચન તો વપરાતું જ નથી. માટે જ અહીં દિવચનને

અહલે અહુવચનના પ્રત્યયો વપરાયેલ છે-દ્વૌ અપિ ન પ્રમત્તતઃ બાહુ ।

અહુલ અધિકારને લીધે અહુવચનનો ફરે પ્રત્યય કોઈક પ્રયોગમાં એકવચનમાં પણુ વપરાય છે. જેમ—

સૂસરે ગામચિચ્ચિલ્લો-ગામનો કાદવ સુકાય છે-શુષ્યતિ ગ્રામ-કર્દમઃ ।

મધ્યમસ્ય ઇત્યા-હચૌ ॥૮૧૩૧૪૩॥

ત્યાદિ ના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના મધ્યમ-બીજા-પુરુષના ઝુમખાના અહુવચનના અન્ને પ્રત્યયોને અહલે એટલે થ તથા ધ્વે પ્રત્યયોને અહલે ઇત્યા અને હ(હચ્) એવા એ પ્રત્યયો વપરાય છે.

હસિત્યા-તમે હસો છો-હસથ

હસહ-

વેવિત્યા- - - - - વેવધ્વે

“હહ-હચૌર્હસ્ય” ૮૧૩૧૬૮ એ સૂત્રમાં જે હચ્ પદનો નિર્દેશ કરેલ છે તે દ્વારા પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલો જ હચ્ લેવો, એ અતાવવા માટે હચ્માં ચ્ કરેલો છે.

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ સ્થળે ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં પણુ આ ઇત્યા પ્રત્યય વપરાય છે, જેમકે—રોચતેને અહલે રોહિત્યા થાય.

જં જં તે રોહિત્યા-જે જે તને રુચે-ચદ્ ચદ્ તવ રોચતે

તૃતીયસ્ય મો-મુ-માઃ ॥૮૧૩૧૪૪॥

ત્યાદિ ના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના પ્રથમ પુરુષના ત્રીજા ત્રિકના અહુવચનના મસ પ્રત્યયને અહલે મો, મુ અને મ પ્રત્યયો વપરાય છે.

હસામો, હસામુ, હસામ-અમે હસીએ છીએ-હસામઃ

તુવરામો, તુવરામુ, તુવરામ-અમે ત્વરા કરીએ છીએ-ત્વરામહે

અત એવ એચ્ સે ॥૮૧૩૧૪૫॥

પ્રાકૃત લાપામાં ૮૧૩૧૩૬ અને ૮૧૩૧૪૦ માં સૂત્રોમાં જે એચ્ અને સે પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે તે પ્રત્યયો જે ધાતુ અકારાંત હોય તેને જ લાગે છે, બીજાને ન લાગે.

અ વિકરણ પ્રત્યય લાગવાથી ધાતુઓ અકારાંત અને છે અને કેટલાક ધાતુઓ ખોતે જ અકારાંત હોય છે.

હસ=અ+એ=હસએ-તે હસે છે-હસતિ
હસ=અ+સે=હસસે-તું હસે છે-હસસિ
તુવદ્+અ+એ=તુવદએ-તે ત્વરા કરે છે-ત્વરતે
તુવર+અ+સે=તુવરસે-તું ત્વરા કરે છે-ત્વરસે
કરૂ+અ+સે=કરસે-તું કરે છે-કરોષિ

જે ધાતુઓ વિકરણ પ્રત્યય લાગીને અકારાંત થયેલા છે તેમનાં આ બધાં ઉદાહરણો છે. નીચેનાં ઉદાહરણો જે ધાતુઓ સ્વયં અકારાંત છે, તેનાં સમજવાનાં છે :

પિવાસએ-પીવાની ઇચ્છા કરે છે.-પિવાસતિ
જુગુચ્છએ-નિંદા કરે છે-જુગુચ્છસે
સદ્વાયસે-તું સાદ કરે છે-શબ્દાયસે
જુગુચ્છસે-તું નિંદા કરે છે-જુગુચ્છસે

ઠાઈ, ઠાસિ; વસુઆઈ, વસુઆસિ-આ પ્રયોગોમાં ધાતુ આ કારાંત હોવાથી આ નિયમ ન લાગે એટલે હાઈ કે વસુઆસે પ્રયોગ ન થાય.

હોઈ અને હોસિ એ પ્રયોગોમાં ધાતુ, ઓ કારાંત હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

અકારાંત ધાતુને જ એચ્ અને સે લાગે એવું અવધારણ અતાવવા માટે જ સૂત્રમાં એવ શબ્દ મૂકેલો છે. જે સૂત્રમાં એવ ન મૂકે તોપણ જુદું સૂત્ર બતાવવાથી જ એવું અવધારણ થઈ જવાનું છે છતાં એવ મૂકેલો છે તેનું કારણ વિપરીત અવધારણ ન થાય એ માટે છે. ‘અકારાંત ધાતુને એ અને સે પ્રત્યય જ થાય, બીજા પ્રત્યયો ન થાય.’ આવું બિઝટું અવધારણ થવાનો સંભવ છે. તે સંભવને દૂર કરવા સૂત્રમાં એવ નો નિર્દેશ કરેલો છે. જે ઉપર જણાવેલ બિઝટું અવધારણ થાય તો હસઈ, હસસિ વેવઈ, વેવસિ એવાં રૂપો ન થાય.

સિના અસ્તે: સિ: ॥૮૧૩૧૪૬॥

બીજા પુરુષના એકવચનનો સિ પ્રત્યય અને અસૂ ધાતુ એ બન્ને મળીને તેમને બદ્ધે સિ રૂપ થાય છે. અહીં સે ન લેવો પણ સિ જ લેવો.

સિ-તુ છે-અસિ

અસ્ ધાતુને જ્યારે સે પ્રત્યય લાગે ત્યારે અસ્ ધાતુનું અત્થિ રૂપ થાય છે પણ અસ્+અ=સે=અસસે એવું રૂપ ન થાય માટે જ આ નિયમમાં સિ પ્રત્યયનો નિર્દેશ કરેલો છે.

નિઘ્નુરો જં સિ-ગે તું નિઘ્નુર છે-નિઘ્નુરઃ યદ્ અસિ ।

અત્થિ તુમ્-આ રૂપ સે પ્રત્યયવાળું છે.-તું છે-અસિ ત્વમ્.

મિ-મો-મૈઃ મિહ-મ્હો-મ્હા વા ॥૮૧૩૧૪૭॥

પહેલા પુરુષના એકવચન અસ્મિ રૂપને બદલે મિ રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે તથા અસ્ ધાતુના પહેલા પુરુષ બહુવચન સ્મઃ ને બદલે મ્હો અને મ્હ રૂપ પણ વિકલ્પે વપરાય છે.

एस म्मि, एस अत्थि-आ हुं छुं-एतः अस्मि

गय म्हा, गय म्ह. गया अत्थि-अभे गया.-गताः स्मः

આ સૂત્રમાં મુ પ્રત્યયનો નિર્દેશ નથી કર્યો તેથી એમ માલમ પડે છે કે મુ સાથે અસ્ ધાતુના મ્હુ રૂપનો પ્રયોગ પ્રચલિત નથી.

પહેલા પુરુષ એકવચનમાં અત્થિ અહ (અસ્મિ અહમ્) અને બહુવચનમાં અત્થિ અમ્હે અથવા અત્થિ અમ્હો (સ્મઃ વયમ્) એવાં રૂપો જ થાય છે. પણ અત્થિ અમ્હુ એવું રૂપ થતું નથી.

પ્ર૦—સંસ્કૃતમાં પ્રથમ પુરુષના બહુવચનમાં સ્મઃ રૂપ થાય છે, તે સ્મઃ રૂપ ઉપરથી ૮૧૩૭૪ ના નિયમ વડે સ્મનો મ્હ કરીએ અને ૮૧૩૭૭ના નિયમથી વિસર્ગનો ઓ(હો) કરીએ તો મ્હો રૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એ જ રીતે સ્મઃ રૂપનો મ્હ કરીએ અને ૮૧૩૧૧ સૂત્રથી વિસર્ગનો લોપ કરીએ તો મ્હ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે મ્હો અને મ્હ રૂપો સિદ્ધ થઈ શકે છે તો પછી આ સૂત્રમાં મ્હો અને મ્હ તું વિધાન શા માટે કર્યું ?

ઉ૦—પ્રશ્ન બરાબર છે પણ વિલક્ષિતને લગતી વિધિઓમાં સંસ્કૃત શુદ્ધરૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત રૂપો તૈયાર કરી શકાતાં નથી. એવી પ્રાચીન પરંપરા છે. જો એમ ન હોત તો વૃક્ષેણ ઉપરથી વચ્છેણ, વૃક્ષેષુ ઉપરથી વચ્છેષુ, સર્વે ઉપરથી સર્વે, યે ઉપરથી જં, તે ઉપરથી તે અને કે ઉપરથી કે વગેરે અનેક રૂપો સાધી શકાય છે તેમ છતાં વ્યાકરણમાં એ રૂપો માટે જુદા નિયમો કરેલા છે. એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે વિલક્ષિતની વિધિઓમાં સિદ્ધ રૂપો કામ નથી લાગતાં અને એ પ્રાચીન પ્રથાને અનુસરીને આચાર્યે અહીં મ્હો અને મ્હ રૂપો સાધવા માટે તથા વચ્છેણ વગેરે રૂપો સાધવા માટે જુદાં જુદાં સૂત્રો બનાવેલાં છે.

અત્થિઃ ત્યાદિના ॥૮૧૩૧૪૮॥

અત્થિ ક્રિયાપદ એકવચનમાં, અને અહુવચનમાં તથા પહેલા પુરુષમાં, બીજા પુરુષમાં અને ત્રીજા પુરુષમાં ક્રિયાપદોની તમામ વિકલ્પિતઓ સાથે અર્ધે વપરાય છે.

અત્થિ સો-તે છે-અસ્તિ સઃ

અત્થિ તે-તેઓ છે-સન્તિ તે

અત્થિ તુમં-તું છે-અસિ ત્વમ્

અત્થિ તુમ્હે-તમે છો-સ્થ યૂયમ્

અત્થિ અહં-હું છું-અસ્મિ અહમ્

અત્થિ અન્હે-અમે છીએ-સ્મઃ વયમ્

અત્થિ-હતું તથા હશે.

જેઃ અદ્ એદ્ આવ આવે ॥૮૧૩૧૪૯॥

જિ પ્રત્યયને બદલે અ, એ, આવ અને આવે એવા ચાર પ્રત્યયો વપરાય છે.

અ-દશ્+જિ+તિ=દરિસ+અ+ઇ=દરિસઇ-દશાવે છે-દર્શયતિ

એ-ક્ર+જિ+તિ=કાર+એ+ઇ=કારેઇ-કરાવે છે-કારયતિ

આવ- ,, કર+આવ+ઇ=કરાવઇ-કરાવે છે- ,,

આવે- ,, કર+આવે+ઇ=કરાવેઇ-કરાવે છે- ,,

હસ+જિ+તિ=હાસ+એ+ઇ=હાસેઇ-હસાવે છે-હાસયતિ

,, હસ+આવ+ઇ=હસાવઇ- ,, ,, ,,

,, હસ+આવે+ઇ=હસાવેઇ- ,, ,, ,,

ઉપસમ્+જિ+તિ=ઉપસામ્+એ+ઇ=ઉપસામેઇ-ઉપશમ કરાવે છે-ઉપશમયતિ

,, ઉપસમ્+આવ+ઇ=ઉપસમાવઇ- ,, ,, ,,

,, ઉપસમ્+આવે+ઇ=ઉપસમાવેઇ- ,, ,, ,,

બહુલમ્ અધિકારને લીધે કયાંય એ નથી થતો તેથી જાણનું જાણે ન થાય પણ જાણાવે ૩૫ થાય છે. કેટલી રચણે આવે પ્રત્યય નથી થતો તેથી પાવે ૪ ન થાય પણ પાવે થાય. મૂં ધાતુનું માવાવે ૫ ન થાય પણ માવે ૬ થાય.

ગુર્વાદેઃ અવિઃ વા ॥૮૧૩૧૫૦॥

જે ધાતુમાં આદિ અક્ષર ગુરુ હોય એવા ધાતુને લાગેલા જિ ને બદલે અવિ વિકલ્પે વાપરવો.

શોષ્+ઇ+તમ્=ષોસ+અવિ+અં=સોસવિઅં, સોસિઅં-શોષિત કયુ''-સૂકવાન્યુ''-શોષિતમ

હેમ-૧૭

તોષ્+ઇ+તમ્+તોસ+અવિ+અં=તોસવિઅં, તોસિઅં-સંતુષ્ટ ક્યુ-તોષિતમ્
આ બન્ને ઉદાહરણોમાં ભૂતકૃદંતનો ત પ્રત્યય લાગેલ છે.
આ બન્ને પ્રયોગો ભૂતકૃદંતના છે.

અમે: આહ: વા ॥૮૧૩૧૫૧॥

અમ ધાતુને લાગેલા નિ પ્રત્યયને બદલે આહ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

અમ્+અય+તિ=મમ+આહ+ઇ=મમાહ, મમાહે-અમયતિ

મમાવહ, મમાવે- ,, -અમાવે છે.

હુ-આવી ક્ત-ભાવ-કર્મસુ ॥૮૧૩૧૫૨॥

જ્યારે ધાતુને ક્ત પ્રત્યય લાગેલો હોય તથા જાવ અર્થમાં અને કર્મ અર્થમાં આવનારા પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે ધાતુને લાગેલા નિનો લોપ થાય છે અને નિને બદલે આવી પ્રત્યય પણ વપરાય છે.

જિનો લોપ-ક્ત—કૃ+નિ+ઇતમ્=કારિ+ઇયં=કારિયં-કરાવ્યુ-કારિતમ્

હસ+નિ+ઇતમ્=હાસિ+ઇયં=હાસિયં-હસાવ્યુ-હાસિતમ્

ક્ષમ્+નિ+ઇતમ્=ક્ષામિ+ઇયં=ક્ષામિયં-ખાવ્યુ-ખમાવ્યુ-ક્ષમા
કરાવી-ક્ષમિતમ્

જિનો આવિ-ક્ત—કૃ+નિ+તમ્=કર્+નિ+અં=કર્+આવિ+અં=કરાવિઅં-કરાવ્યુ

હસ+નિ+તમ્=હસ+નિ+અં=હસ+આવિ+અં=હસાવિઅં-હસાવ્યુ

ખમ્+નિ+તમ્=ખમ્+નિ+અં+ખમ્+આવિ+અં=ખમાવિઅં-ખમાવ્યુ.

જિનો લોપ—ભાવ તથા કર્મ-કૃ+નિ+ય+તે=કારિ+ઈઅઈ=કાર્+ઈઅઈ=કારીઅઈ-
કરાવાય છે-કાર્યતે

કારિ+ઈજ્જઈ=કાર્+ઈજ્જઈ=કારિજ્જઈ-

કરાવાય છે-કાર્યતે

હસ+નિ+ય+તે=હાસિ+ઈઅઈ=હાસ+ઈઅઈ=હાસીઅઈ-હસાવાય છે-હાસ્યતે

હાસિ+ઈજ્જઈ=હાસ+ઈજ્જઈ=હાસિજ્જઈ- ,, ,, ,,

જિનો આવિ- ,, કર્+નિ+ઈઅઈ=કર્+આવિ+ઈઅઈ=કરાવીઅઈ- કરાવાય છે.

કર્+નિ+ઈજ્જઈ=કર્+આવિ+ઈજ્જઈ=કરાવિજ્જઈ- ,, ,,

હસ+નિ+ઈઅઈ=હસ+આવિ+ઈઅઈ=હસાવોઅઈ- હસાવાય છે.

હસ+નિ+ઈજ્જઈ=હસ+આવિ+ઈજ્જઈ=હસાવિજ્જઈ- ,, ,,

અદ્-एद्-लुकि आदेः अतः आः ॥८।३।१५३॥

धातुने लागेला णि नो न्यारे अ, ए तथा दोप थाय त्यारे धातुना आदिना अ कारनो आ थाय छे.

अ—पङ्+णि+इ=पाङ+इ=पाङ्ङ-पाङ् छे-पातयति

मद्+णि+इ=मार+इ=मारङ्-मारे छे-मारयति

ए—कर+णि+इ=कार+ए+इ=करेङ्-करावे छे-कारयति

खम्+णि+इ=खाम्+ए+इ=खामेङ्-अभावे छे-क्षमयति

लो।प--कद्+णि+इअं=कार्+इअं=कारिअं-कराव्युं-कारितम्

खम्+णि+इअं=खाम्+इअं=खामिअं-अभाव्युं-क्षमितम्

कद्+णि+ईअङ्=कार्+ईअङ्=कारीअङ्-करावाय छे-कार्यते

खम्+णि+ईअङ्=खाम्+ईअङ्=खामीअङ्-अभावाय छे-क्षम्यते

कर्+णि+इज्जङ्=कार्+इज्जङ्=कारिज्जङ्-करावाय छे-कार्यते

खम्+णि+इज्जङ्=खाम्+इज्जङ्=खामिज्जङ्-अभावाय छे-क्षम्यते

कराविअं, करावीअङ्, कराविज्जङ् भां आवि प्रत्यय छे तेथी क नो का थयो नथी.

संगमेङ् (संग्रामयते)-आ प्रयोगभां सम् अने णि नी वञ्छे गानुं व्यवधान छे, तेथी सम् ना आदि अ नो आ न थयो. अहीं धातु संगाम् (संग्राम्) छे अट्छे सं अंश धातु ३५ न् छे पण्डित ३५ नथी अे ढङ्गीकृत ध्यानभां राખવાની छे.

कारिअं-आ ३५भां छेउं अ छे तेनो आ न थाय पण्डित आदिना अ नो तो आ थयेल न् छे.

दूसेङ्-आ ३५भां आदिभां ऊ कार छे अ कार नथी तेथी ऊ नो आ न थाय.

કેટલાક વૈયાકરણો णि ने બહુલે આવે અને आवि प्रत्यये લાગ્યા હોય તો પણ અ નો આ કરે છે. 'જેમકે--કારાવેહ અને हासाविओ प्रयोगोभां अ नो आ थઈ भयो.

हासाविओ जणो सामलीए-श्याभणी स्त्रीअे भाषुसोने हसाव्या-हासितः जनः श्यामन्या.

मौ वा ॥८।३।१५४॥

પહેલા પુરુષ એકવચનનો મિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અ કારાંત ધાતુના છેડાના અ નો વિકલ્પે આ કરવો.

हस्+अ+मि=हसमि, हसामि-हुं हसुं धुं-हसामि

जाण्+अ+मि=जाणमि, जाणामि-हुं जाणुं धुं-जानामि

લિહ્+અ+મિ=લિહમિ, લિહામિ-હું લખું છું અથવા ચાટું છું-

લિહામિ અથવા લેહિ

હોમિ માં છેડે અ જ નથી તેથી આ ન થાય.

इच् च मो-मु-मे वा ॥८।३।१५५॥

પહેલા પુરુષના બહુવચનના મો, મુ અને મ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અ કારાંત ધાતુના છેડાના અ નો આ વિકલ્પે થાય છે અને ઇ પણ વિકલ્પે થાય છે.

મળ+અ+મો=મળમો, મળામો, મળિમો-અમે ભણીએ છીએ-મળામ:

મળ+અ+મુ=મળમુ, મળામુ, મળિમુ- " " " "

મળ+અ+મ=મળમ, મળામ, મળિમ- " " " "

૮।૩।૧૫૮ ના નિયમ વડે જ્યારે ધાતુના છેડાના અ નો એ થાય ત્યારે મળેમો, મળેમુ, મળેમ એવાં રૂપો થાય છે.

ઠામો, હોમો-એ બંને રૂપોમાં ધાતુને છેડે અ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

क्ते ॥८।३।१५६॥

જ્યારે ક્ત પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેની પૂર્વના અ નો ઇ કરી દેતો.

હસ+અ+ત=હસ+ઇ+અ=હસિઅં-હસાયું-હસિતમ્

પદ્+અ+ત=પદ્+ઇ+અ=પદિઅં-ભણાયું-પઠિતમ્

હસ+અ+ત=હાસ+ઇ+અ=હાસિઅં-હસાવાયું-હાસિતમ્

પદ્+અ+ત=પાદ્+ઇ+અ=પાદિઅં-ભણાવાયું-પાઠિતમ્

ગતં ઉપરથી ગયં અને નતં ઉપરથી નયં રૂપો સિદ્ધ કરવાનાં છે. તેમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

જ્ઞાયં, હૃઅં માં ક્ત ની પહેલાં અ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

જ્ઞાયં ધ્યાન ક્યુ-ધ્યાતમ્ હૃઅં એટલે રુતમ્ અવાજ. હૃઅં ભૂતમ્-થયુ-હિંદી હૃઆ અથવા મયા.

एत् च त्वा-तुम्-तव्य-भविष्यत्सु ॥८।३।१५७॥

સંબંધક ભૂતકૃદંતનો કર્તા, હેતુવર્થ કૃદંતનો તુમ્ અને વિધ્યર્થ કૃદંતનો તવ્ય તથા ભવિષ્યતકાળના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ધાતુના અ નો ઇ થાય છે અને એ પણ થાય છે.

કૃત્વા—હસ+ઝળ=હસિ+ઝળ=હસિઝળ—હસીને—હસિત્વા

હસ+ઝળ=હસે+ઝળ=હસેઝળ— „ „

તુમ્—હસ+તુમ્=હસિ+તુમ્=હસિતું અથવા હસિઝં—હસવા માટે—હસિતુમ્

હસ+તુમ્=હમે+તુમ્=હમેતું અથવા હમેઝં—હસવા માટે— „

તવ્ય—હસ+તવ્ય=હસિ+તવ્ય=હસેતવ્યં અથવા હસિઝવં—હસવા યોગ્ય—

હસિતવ્યમ્
„ હસિતવ્યં અથવા હસે+અવ્યં=હસેઅવ્યં— „ „

ભવિષ્યકાળ—હસ+હિઙ્=હસિ+હિઙ્=હસિહિઙ્—હસશે—હસિષ્યતિ

હસ+હિઙ્=હસે+હિઙ્=હસેહિઙ્— „ „

કાઝળ રૂપમાં કૃત્વા ની પહેલાં અ નથી પણ કા નો આ છે એટલે આ નિયમ ન લાગ્યો.

વર્તમાના-પશ્ચમી-શત્રુષુ વા ॥૮।૩।૧૫૮॥

વર્તમાના વિભક્તિના પ્રત્યયો અને ક્રિયાપદને લગતી પંચમીના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અને શત્રુ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ધાતુના અકારનો એકાર વિકલ્પે થાય છે.

વર્તમાના—હસ+અ+ઈ=હસઈ તથા હસ+અ+ઈ=હસેઈ—તે હસે છે—હસતિ

હસ+અ+મ=હસમ તથા હસ+અ+મ=હસેમ—અમે હસીએ છીએ—હસામઃ

પંચમી—હસ+અ+ઉ=હસઉ, હસેઉ—તે હસે—હસતુ

સુળ+અ+ઉ=સુળઉ, સુળેઉ—તે સાંભળે—શૃણોતુ

શત્રુ—હસ+અ+અન્ત=હસંતો, હસેન્તો—તે હસતો—હસન્

ક્યાંય આ નિયમ લાગતો નથી. જેમકે—જયઈ માં આ નિયમ લાગેલ નથી, તથા ક્યાંય અકારનો આ પણ થાય છે. જેમકે—સુળઉ ને બદલે સુળાઉ.

જ્ઞા-જ્ઞે ॥૮।૩।૧૫૯॥

જ્ઞા અને જ્ઞ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ધાતુના અકારનો એકાર થાય છે.

હસ+અ+જ્ઞા=હસેજ્ઞા—હસે કે હસો—હસેત્ અથવા હસતુ

હસ+અ+જ્ઞ=હસેજ્ઞ— „ „ „ „ „

હોજ્ઞા અને હોજ્ઞ માં ધાતુને છેડે ઓ છે પણ અ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

ईअ-इज्जौ कयस्य ॥८।३।१६०॥

જિ અને જિ વગેરે ધાતુઓના લાવે તથા કર્મણિ પ્રયોગોમાં જે જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે તે માટે અમે આગળ કહેવાના છીએ પણ જે ધાતુઓ વિશે લાવે તથા કર્મણિ પ્રયોગ અંગે કાંઈ સૂચન કર્યું નથી તે ધાતુને લાગેલા લાવ-સૂચક અને કર્મસૂચક કય પ્રત્યયને બદલે ईअ અને इज्ज એમ બે પ્રત્યયો વાપરવા.

हसू+कय+इ=हसू+ईअ+इ=हसीअइ-हसाय छे-हस्यते

„ हसू+इज्ज+इ=हसिज्जइ- „ „ „

हसू+कय+न्तो=हसू+ईअ+न्तो=हसीअन्तो-हसातो-हस्यमानः

हसू+कय+न्तो=हसू+इज्ज+न्तो=हसिज्जन्तो- „ „

हसू+कय+माणो=हसू+ईअ+माणो=हसीअमाणो-हसातो-हस्यमानः

„ हसू+इज्ज+माणो=हसिज्जमाणो- „ „

पढू+कय+इ=पढू+ईअ+इ=पढीअइ-पढाय छे-पठ्यते

„ पढू+इज्ज+इ=पढिज्जइ- „ „ „

हो+कय+इ=हो+ईअ+इ=होईअइ-थवाय छे-भूयते

„ हो+इज्ज+इ=होइज्जइ- „ „

બહુલં અધિકારને લીધે કેટલાક પ્રયોગોમાં કય પણ વિકલ્પે વપરાય છે.

मए नवेज्ज-(नम्+अ+इज्ज) नव+इज्ज=नवेज्ज-नमाय छे-कय नथी-नम्यते

मए नविज्जेज्ज-(नम्+कय+इज्ज) नव+इज्ज+ज्जनविज्जेज्ज-नमाय छे-नम्यते

तेण लहेज्ज (लभू+अ+इज्ज) लह+इज्ज=लहेज्ज-मेणवाय छे-कय नथी-लभ्यते

तेण लहिज्जेज्ज (लभू+कय+इज्ज) लह+इज्ज+इज्ज=लहिज्जेज्ज-मेणवाय छे-

लभ्यते

तेण अच्छेज्ज (अच्छू+अ+इज्ज) अच्छ+इज्ज=अच्छेज्ज आस्यते कय नथी

तेण अच्छिज्जेज्ज (अच्छू+कय+इज्ज) अच्छ+इज्ज+इज्ज=अच्छिज्जेज्ज-

મેસાય છે-આસ્યતે

અહીં જે નવેજ્જ, લહેજ્જ અને अच्छેજ્જ પ્રયોગો બતાવ્યા છે તેમાં ક્રિયાપદને લાગેલો ઇજ્જ પ્રત્યય જ છે અને તે ધાતુને લાગેલ પુરુષભોષક પ્રત્યયને સ્થાને સીધો જ લાવકર્મમાં વપરાયેલ છે. આ ત્રણે રૂપોમાં કય નથી લાગ્યો, પણ બીજાં ત્રણ રૂપોમાં કય લાગેલ છે તે હકીકત ઉદાહરણોમાંથી જ સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

દૃશિ-વચે: ડીસ-ડુચ્ચં ॥૮।૩।૧૬૧॥

દશ્ ધાતુને ક્ય પ્રત્યય લાગે ત્યારે ક્ય સહિત દશ્ નો દીસ કરી દેવો એટલે દશ્ ના ક્ય અંશનો દીસ કરી દેવો અને વચ્ ધાતુને ક્ય લાગે ત્યારે ક્ય સહિત વચ્ નો વુચ્ચ કરી દેવો એટલે વચ્ ના અચ્ અંશનો ઉચ્ચ કરી દેવો.

દશ્+ક્ય+ઇ=દીસ+ઇ=દીસઇ-દેખાય છે-દશ્યતે

વચ્+ક્ય+ઇ=વુચ્ચ+ઇ=વુચ્ચઇ-ખોલાય છે-ઉચ્યતે

દીસમાં અને વુચ્ચમાં ક્ય આવી ગયેલ છે તેથી આ દીસ તથા વુચ્ચ ને ક્ય ને બદલે વપરાતા હૈઅ તથા ઇજ્જ લાગે જ નહીં.

સી હી હીઅ ભૂતાર્થસ્ય ॥૮।૩।૧૬૨॥

અઘતની વગેરે ભૂતકાળના ખતાવેલા સંસ્કૃત પ્રત્યયોને બદલે ત્રણે પુરુષના બંને વચ્ચતમાં સ્વરાંત ધાતુને સી, હી અને હીઅ પ્રત્યયો લગાડવા.

હસ્તનભૂત અઘતનભૂત પરાક્ષભૂત—

કૃ+ત્	કાસી-કથું-અકરોત્	અકાર્ષીત્	ચકાર
કૃ+ત્	કાહી- „ „	„	„
કૃ+ળવ્	કાહીઅ- „ „	„	„
સ્થા+ત્	ઠાસી-રહો- અતિષ્ઠત્	અસ્થાત્	તસ્થૌ
„	ઠાહી- „ „	„	„
સ્થા+ળવ્	„ ઠાહીઅ- „ „	„	„

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ભૂતકાળમાં અબ્બવી રૂપ વપરાયેલ છે તે રૂપ સંસ્કૃતમાં હસ્તન ભૂતકાળના અન્ય પુરુષ એકવચ્ચનમાં થતા અબ્બવીત્ રૂપ ઉપરથી સિદ્ધ કરી લેવું.

દેવિંદ્રો ઇળમબ્બવી-દેવેન્દ્ર: इदम् अब्बवीत् देवेन्द्रे आभ कथुं.—આ પ્રયોગ ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ના નમિપવજ્જા નામના નવમા અધ્યયનમાં વારંવાર આવે છે.

જો કે આ સૂત્રમાં સ્વરાંત ધાતુ એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કયો નથી તો પણ નીચેનું ૮।૩।૧૬૩ મું સૂત્ર વ્યંજનાંત ધાતુને માટે ભૂતકાળના પ્રત્યયોનું વિધાન કરે છે માટે આ સૂત્ર સ્વરાંત ધાતુ માટે સમજવું.

વ્યંજનાદ્ હૈઅ: ॥૮।૩।૧૬૩॥

વ્યંજનાંત ધાતુઓને લાગેલા અઘતની વગેરે ભૂતકાળના તમામ પ્રત્યયોને બદલે હૈઅ પ્રત્યય સમજવો.

હુવ+ત્, ત્, ણવ્=હુવીઅ-તે હતો-અમવત્, અમૂત્, વમૂવ
 આસ+ત્, ત્, એ=અચ્છ+ઈઅ=અચ્છીઅ-તે એઠો-આસ્ત, આસિષ્ટ, આસાંચકે
 ગેણહ+ત્, ત્, ણવ્=ગેણહ+ઈઅ=ગેણહીઅ-તેણે પ્રહણ કયુ'—અગ્રહણાત્,
 અગ્રહીત્, જગ્રાહ

કાસી, કાહી, કાહીઅ । ઠાસી, ઠાહી, ઠાહીઅ । અચ્છીઅ, ગેણહીઅ વગેરે રૂપોમાં
 ત્, ત્, ણવ્ અને એ—એવા જે પ્રત્યયો યતાવ્યા છે તે સંસ્કૃતના ધોરણે યતાવેલા
 છે અને હસ્તની, અદ્યતની તથા પરાક્ષાના ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પરસ્મેપદના
 તથા આત્મનેપદના પણ છે.

તેન અસ્તે: આસિ-અહેસી ॥૮।૩।૧૬૪॥

ત્રણે ભૂતકાળના ત્રણે પુરુષના પ્રત્યયો અને બન્ને વચનોના તમામ પ્રત્યયો
 સાથે અસ્ ધાતુના આસિ અને અહેસિ એવાં બે રૂપો થાય છે.

આસિ સો-તે હતો, તે હતા-આસીત્ સઃ, તે આસન્
 ,, તુમં-તું હતો, તમે હતા-આસીઃ ત્વમ્, યૂયમ્ આસ્ત
 ,, અહં-હું હતો-અમે હતા-આસમ્, વયમ્ આસ્મ
 જે આસિ-જે હતો, જેઓ હતા-યઃ આસીત્, ચે આસન્
 અહેસિ સો-તે હતો, તે હતા-આસીત્ સઃ, તે આસન્
 ,, તુમં-તું હતો, તમે હતા-આસીઃ ત્વમ્, યૂયમ્ આસ્ત
 ,, અહં-હું હતો, અમે હતા-આસમ્ અહમ્, વયમ્ આસ્મ
 જે અહેસિ-જે હતો, જે હતા-યઃ આસીત્, ચે આસન્

જ્ઞાત્ સપ્તમ્યાઃ ઇઃ વા ॥૮।૩।૧૬૫॥

સપ્તમીના સ્થાને પ્રાકૃતમાં જ્યારે જ્ઞ પ્રત્યય આવ્યો હોય ત્યારે એ જ્ઞ
 પછી ઇ વિકલ્પે વાપરવો એટલે કે જ્ઞઈ અને જ્ઞ એમ બે પ્રત્યયો વાપરવા.
 મવેત્ ને બદલે મવ+ઈત્=હોજ્ઞઈ અને હોજ્ઞ એવાં બે રૂપો થાય છે.

ભવિષ્યતિ હિઃ આદિઃ ॥૮।૩।૧૬૬॥

ધાતુને જ્યારે ભવિષ્યકાળના સૂચક સ્યતિ, સ્યસિ, સ્યામિ વગેરે અદ્યતન
 ભવિષ્યના તથા શ્વસ્તન ભવિષ્યના તમામ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે તે પ્રત્યયોની
 પહેલાં હિ ઉમેરી દેવા.

હો+इ-हो+हि+इ=होहिइ-ते थशे-भविष्यति, भविता
 हो+न्ति-हो+हि+न्ति=होहिंति-तेओ। थशे-भविष्यन्ति, भवितारः
 हो+सि-हो+हि+सि=होहिसि-तुं थशे-भविष्यसि. भवितासि
 हो+त्था-हो+हि+त्था=होहित्था-तमे थशे।-भविष्यथ, भवितास्थ
 हस+इ-हस+इ+हि+इ=हसिहिइ-ते हसशे-हसिष्यति, हसितां
 क+इ-का+हि+इ=काहिइ-ते कःशे-करिष्यति, कर्ता

मि-मो-मु-मे स्ता हा न बा ॥८।३।१६७॥

ધાતુને જ્યારે ભવિષ્યકાળના પહેલા પુરુષના એકવચનનો મિ પ્રત્યય અને પહેલા પુરુષના બહુવચનના મો, મુ અને મ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે મિ ને બદલે સ્તામિ અથવા હામિ એવા પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવા. તથા મો ને બદલે સ્તામો અને હામો તથા મુને બદલે સ્તામુ અને હામુ તથા મને બદલે સ્તામ અને હામ એવા પ્રત્યયો વિકલ્પે સમજવા.

હો+મિ-હો+સ્તા+મિ=હોસ્તામિ-હું થઈશ-ભવિષ્યામિ
 હો+મિ-હો+હા+મિ=હોહામિ- ,, ,, ,,
 હો+મો-હો+સ્તા+મો=હોસ્તામો-અમે થઈશું-ભવિષ્યામઃ
 હો+મો-હો+હા+મો=હોહામો- ,, ,, ,,
 હો+મુ=હો+સ્તા+મુ=હોસ્તામુ- ,, ,, ,,
 હો+મુ=હો+હામુ=હોહામુ- ,, ,, ,,
 હો+મ-હો+સ્તા+મ-હોસ્તામ
 હો+મ=હો+હા+મ=હોહામ- ,, ,, ,,

જ્યારે સ્તામિ, હામિ, સામો, હામો વગેરે ન વપરાય ત્યારે ઉપરના નિયમ અમાણે રૂપો સમજી લેવાં. હોહિમિ (એકવચન), હોહિમો, હોહિમુ, હોહિમ (બહુવચન)

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બહુજાં અધિકારને લીધે હામો પ્રત્યય વપરાતો નથી. તેથી હસિહામો રૂપ ન થાય પણ હસિહિમો અને હસિસ્તામો એ બે રૂપ થાય.

મો-મુ-માનાં હિસ્તા હિત્થા ॥૮।૩।૧૬૮॥

પૈકા પુરુષના બહુવચનના મો, મુ અને મ એ ત્રણેને બદલે હિસ્તા અને હિત્થા એ બે પ્રત્યયો વિકલ્પે વાપરવા.

હોહિમો તથા હોસ્સામો ને અદ્વે હોહિસ્સા અને હોહિત્થા
હસિહિમો તથા હસિસ્સામો ને અદ્વે હસિહિસ્સા અને હસિહિત્થા

હિસ્સા અને હિત્થા વિકલ્પે થાય છે તેથી હોહિમો, હોસ્સામો, હોહામો
તથા હસિહિમો, હસિસ્સામો વગેરે રૂપ કરી લેવાં.

મો નાં રૂપોત્તી જ પેઠે હોહિમુ, હોસ્સામુને અદ્વે હોહિસ્સા, તથા હોહિત્થા
તથા હોહિમ, હોસ્સામ ને અદ્વે હોહિસ્સા, હોહિત્થા રૂપો સમજી લેવાં.

મેઃ સ્સં ॥૮૧૩૧૬૯॥

ભવિષ્યકાળમાં વપરાતા પહેલા પુરુષ એકવચન મિ ને અદ્વે સ્સં વિકલ્પે વાપરવો.

હો+મિ=હોસ્સં-હું હોઈશ-ભવિષ્યામિ

હસ+મિ=હસિસ્સં-હું હસીશ-હસિષ્યામિ

કિત્ત+મિ=કિત્તિસ્સં-કીર્તન કરીશ-કીર્તયિષ્યામિ

સ્સં વિકલ્પે થાય છે તેથી હોહિમિ, હોસ્સામિ, હોહામિ, હસિસ્સામિ અને કિત્તિહિમિ
વગેરે રૂપો પણ કરી લેવાં.

કુ-દઃ હં ॥૮૧૩૧૭૦॥

કુ ધાતુને લાગેલા ભવિષ્યકાળના મિ પ્રત્યયને અદ્વે હં વિકલ્પે વાપરવો
તથા કા ધાતુને લાગેલા ભવિષ્યકાળના મિ પ્રત્યયને અદ્વે હં વિપલ્પે વાપરવો.

કુ+મિ=કાહં-હું કરીશ-કરિષ્યામિ

કા+મિ=કાહં-હું આપીશ-દાસ્યામિ

**શ્રુ-ગમિ-રુદિ-વિદિ-દશિ-મુચિ-વચિ-છિદિ-મિદિ-શ્રુજાં સોચ્છં ગચ્છં
રોચ્છં વેચ્છં દચ્છં મોચ્છં વોચ્છં છેચ્છં મેચ્છં મોચ્છં ॥૮૧૩૧૭૧॥**

શ્રુ, ગમિ, રુદિ, વિદિ, દશિ, મુચિ, વચિ, છિદિ, મિદિ અને શ્રુ ધાતુઓને
જ્યારે પ્રથમ પુરુષના એકવચનના મિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ધાતુ અને મિ
પ્રત્યય સહિત એમના અનુક્રમે સોચ્છં, ગચ્છં, રોચ્છં, વેચ્છં, દચ્છં, મોચ્છં,
વોચ્છં, છેચ્છં, મેચ્છં અને મોચ્છં એવા રૂપો થાય છે.

ભવિષ્યકાળના પહેલા પુરુષના એકવચનના મિ પ્રત્યયની સાથે શ્રુ ધાતુનું સોચ્છં
થાય, એ જ પ્રમાણે ગમ ધાતુનું મિ પ્રત્યયની સાથે ગચ્છં અને રુદ ધાતુનું મિ
સાથે રોચ્છં વગેરે રૂપો સમજી લેવાં.

સોચ્છં-હું સાંભળીશ-શ્રોધ્યામિ
 ગચ્છં-હું જઈશ-ગમિષ્યામિ । સંગચ્છં-હું સાથે જઈશ-સંગસ્યે
 રોચ્છં-હું રડીશ-રોદિષ્યામિ
 વેચ્છં-હું જાણીશ-વેદિષ્યામિ
 દચ્છં-હું જોઈશ-દ્રક્ષ્યામિ
 મોચ્છં-હું મુક્ત થઈશ-મોક્ષ્યામિ
 વોચ્છં-હું બોલીશ-વક્ષ્યામિ
 છેચ્છં-હું છેદીશ-છેત્સ્યામિ
 મેચ્છં-હું મેદીશ-મેત્સ્યામિ
 મોચ્છં-હું ખાઈશ અથવા ભોગવીશ-મોક્ષ્યે

સોચ્છાદય ઇજાદિષુ હિલુક્ ચ વા ॥૮।૩।૧૭૨॥

ભવિષ્યકાળમાં આવનારા અને આગળ આવેલા ૮।૩।૧૭૬ માં સૂત્રમાં જણાવેલા એવા ઇચ્ તથા એચ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ઉપર જણાવેલા શ્રુ વગેરે ૧૦ ધાતુઓના સોચ્છ વગેરે અનુસ્વાર વગરનાં દશ રૂપો વપરાય છે અને જ્યારે એ ઇચ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે તેની પહેલાં ઇ ઉમેરવો તથા ॥૮।૩।૧૬૬॥ સૂત્ર દ્વારા જે હિ પ્રત્યય લાગેલ હોય તેના લોપ વિકલ્પે કરવો. એટલે હિ પ્રત્યય વાપરવો તથા ન વાપરવો.

ત્રીજો પુ. એ. ૧૦—શ્રુ—સોચ્છ+ઇ=સોચ્છિઇ-તે સાંભળશે-શ્રોધ્યતિ

,,—સોચ્છ+ઇ+હિ+ઇ=સોચ્છિહિઇ- ,, ,,

,,—સોચ્છ+એ=સોચ્છિએ- ,, —શ્રોધ્યતે

,,--સોચ્છ+ઇ+હિ+એ=સોચ્છિહિએ- ,, ,,

ત્રીજો પુ. બ. ૧૦—,,--સોચ્છ+ઇન્તિ=સોચ્છિન્તિ-તેઓ સાંભળશે-શ્રોધ્યન્તિ

,,--સોચ્છ+ઇહિ+ન્તિ=સોચ્છિહિન્તિ- ,, ,,

બીજો પુ. એ. ૧૦—,,—સોચ્છ+સિ=સોચ્છિસિ-તું સંભળીશ-શ્રોધ્યસિ

,,--સોચ્છ+ઇહિસિ=સોચ્છિહિસિ- ,, ,,

બીજો પુ. બ. ૧૦—શ્ર-સોચ્છ+ત્થા=સોચ્છિત્થા-તમે સાંભળશે-શ્રોધ્યથઃ

,,—સોચ્છ+ઇહિ+ત્થા=સોચ્છિહિત્થા- ,, ,,

પ્રથમ પુંએઽવં શ્ર-સોચ્છિમિ-

હું સાંભળીશ.-શ્રોણ્યામિ

„-સોચ્છ+ઈહિ+મિ=સોચ્છિહિમિ-

„ „

„-સોચ્છિસ્સામિ, સોચ્છિહામિ, સોચ્છિસ્સં, સોચ્છં „ „

પ્રથમ પુંઅઽવં „-સોચ્છ+મો=સોચ્છિમો,

અમે સાંભળીશું-શ્રોણ્યામઃ

સોચ્છ+ઈહિ+મો=સોચ્છિહિમો, સોચ્છિસ્સામો „ „

સોચ્છિહામો, સોચ્છિહિસ્સા, સોચ્છિહિત્યા

જે રીતે અહીં માત્ર એક પ્રથમ પુરુષના બહુવચનના મો પ્રત્યયનાં રૂપો બતાવ્યાં છે તે રીતે મુ અને મ નાં રૂપો પણ સમજી લેવાં.

એ જ રીતે ગમ્ ધાતુનાં રૂપો આ સમજવાં--

ત્રીજે પુંએકઽવં-ગમ્-ગચ્છિઈ, ગચ્છિહિઈ-તે જશે-ગમિષ્યતિ

„ „ અઽવં- „-ગચ્છિતિ, ગચ્છિહિતિ-તેઓ જશે-ગમિષ્યન્તિ

બીજે પુંએઽવં- „-ગચ્છિસિ, ગચ્છિહિસિ-તું જઈશ-ગમિષ્યસિ

„ અઽ વં- „-ગચ્છિત્થા, ગચ્છિહિત્થા-તમે જશે-ગમિષ્યથ

પ્રથમ પુંએઽવં- „-ગચ્છિમિ, ગચ્છિહિમિ, ગચ્છિસ્સામિ]-હું જઈશ-ગમિષ્યામિ
ગચ્છિહામિ, ગચ્છં, ગચ્છિસ્સં

પ્રથમ પુંઅઽવં- „-ગચ્છિમો, ગચ્છિહિમો, ગચ્છિસ્સામો]અમે જઈશું-
ગચ્છિહામો, ગચ્છિહિસ્સા, ગચ્છિહિત્યા ગમિષ્યામઃ

એ જ પ્રકારે મુ અને મ પ્રત્યયો લગાડીને પણ રૂપો સમજી લેવાં. જે રીતે શ્રુ અને ગમ્ ધાતુનાં રૂપો બતાવેલાં છે તે રીતે રદ્ધ ધાતુથી લઈને મુજ ધાતુ સુધીનાં તમામ ધાતુઓનાં બિધ્યકાળનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

(અહીં શ્રુ અને ગચ્છ નાં બધાં રૂપો બતાવ્યાં નથી, થોડાં જ રૂપો બતાવ્યાં છે. તેથી બાકીનાં રૂપો નિયમાનુસાર સમજીને સાધી લેવાનાં છે.)

દુ સુ મુ વિધ્યાદિષુ એકસ્મિન્ ત્રયાણામ્ ॥૮૮૩૧૭૩॥

વિધિ, નિમંત્રણ, આમંત્રણ વગેરે અર્થોમાં વપરાતા ત્રીજા પુરુષના એક-વચનના સંસ્કૃત તુ અને તામ્ પ્રત્યયોને અ લે દુ પ્રત્યય વપરાય છે અને બીજા પુરુષના એકવચનના સંસ્કૃત હિ અને સ્વ પ્રત્યયોને અદલે સુ પ્રત્યય વપરાય છે તથા બહેલા પુરુષના એકવચનના સંસ્કૃત આનિ અને તે પ્રત્યયોને અદલે મુ પ્રત્યય વપરાય છે.

હસ+અ+અ+હસૃ સા=તેણી હસો-હસતુ સા
 હસ+અ+સુ=હસસુ તુમં=તું હસ-હસ ત્વમ્
 હસ+અ+સુ=હસસુ અહ=હું હસું-હસાનિ અહમ્
 પેચ્છૃત-તે જુઓ-પ્રેક્ષતામ્
 પેચ્છસુ-તું જો-પ્રેક્ષસ્વ
 પેચ્છાસુ-હું જોઉં-પ્રેક્ષૌ

સૂત્રમાં હુ પ્રત્યયનું વિધાન તેા કરેલું છે પણ પ્રાકૃત ભાષામાં હુ ને બદલે
 ડ નો વિશેષ ઉપયોગ છે તેમ છતાં આચાર્યે ડ ને બદલે હુ પ્રત્યયનું વિધાન જ
 કરેલું છે તેનું કારણ એ છે કે હુ પ્રત્યય શૌરસેની, માગધી વગેરે ભાષામાં કામમાં
 આવે. અર્થાત્ પ્રાકૃતમાં ડ નો લોપ કરીને ડ પ્રત્યય વાપરવો અને શૌરસેનીમાં
 તથા માગધીમાં હુ પ્રત્યય વાપરવો. આ દષ્ટિએ વિચારતાં હુ પ્રત્યય કરવાથી પ્રાકૃતનું
 કામ સરી જાય છે અને શૌરસેની તથા માગધીનું કામ પણ સરી જાય છે.

સોઃ હિઃ વા ॥૮૧૩૧૭૪॥

૮૧૩૧૭૩ માં સૂત્રમાં જણાવેલા બીજા પુરુષ એકવચનના સુ પ્રત્યયને બદલે
 હે પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

દા+સુ=દા+અ+સુ=દાણસુ, દાણહિ, દેહિ-તું આપ-દેહિ
 દા+સુ=દા+અ+સુ=દાણસુ, દેસુ-તું આપ-દેહિ

અતઃ ઇજ્જસુ-ઇજ્જહિ-ઇજ્જે-લુકઃ વા ॥૮૧૩૧૭૫॥

અકારાંત ધાતુને લાગેલા તે જ સુ પ્રત્યયને બદલે ઇજ્જસુ, ઇજ્જહિ, ઇજ્જે
 પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે તથા એક રૂપ સુ પ્રત્યય વગરનું પણ થાય છે એટલે
 સુ પ્રત્યયનો લોપ પણ થઈ જાય છે.

હસ+અ+ઇજ્જસુ=હસેજ્જસુ   તું હસ-હસ
 હસ+અ+ઇજ્જહિ=હસેજ્જહિ   "   "
 હસ+અ+ઇજ્જે=હસેજ્જ   "   "

તથા હસ, હસહિ, હસસુ એવાં રૂપો પણ થાય છે.

હોસુ અને ઠાહિ માં ધાતુ અકારાંત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

બહુષુ ન્તુ હ મો ॥૮૧૩૧૭૬॥

વિધિ, નિમંત્રણ આમંત્રણ વગેરે અર્થોમાં વપરાતા ત્રીજા પુરુષના બહુ-
 વચનના સંસ્કૃત અન્તુ અને અન્તામ્ પ્રત્યયોને રથાને ન્તુ પ્રત્યય વપરાય છે તથા

બીજા પુરુષના બહુવચનના સંસ્કૃત ત અને ધ્વમ્ પ્રત્યયોને બદલે હ પ્રત્યય વપરાય છે તથા પહેલા પુરુષ બહુવચનના સંસ્કૃત આમ અને આમહૈ પ્રત્યયોને બદલે મો પ્રત્યય વપરાય છે.

ન્તુ-હસન્તુ-તેએ હસો-હસેયુઃ અથવા હસન્તુ

હ-હસહ-તમે હસો-હસેત અથવા હસત

મો-હસામો-અમે હસીએ-હસેમ અથવા હસામ

એ જ રીતે તુવરંતુ (ત્વરન્તામ્) અને તુવરહ (ત્વરધ્વમ્) તથા તુવરામો (ત્વરામહૈ) રૂપો સમજી લેવાં. અહીં ત્વર ધાતુ જ્વાદિગણ્યનો આત્મનેપદી છે

૮૧૩૧૭૩ માં સૂત્રમાં અને ૮૧૩૧૭૬ માં સૂત્રમાં જે વિધિ, નિમંત્રણ, વગેરે અર્થો બનાવેલા છે તે અર્થોમાં સંસ્કૃતમાં પંચમી-ક્રિયાપદ વિભક્તિ વપરાય છે તથા સપ્તમી-ક્રિયાપદ વિભક્તિ વપરાય છે એટલે જેમ અહીં ૧૮૫મા સૂત્રમાં તથા આ સૂત્રમાં પંચમીના એકવચનના અને બહુવચનના પરસ્મૈપદના તથા આત્મનેપદના પ્રત્યયો બતાવ્યા છે તેમ સપ્તમીના એકવચનના તથા બહુવચનના પરસ્મૈપદના તથા આત્મને પદના પ્રત્યયો પણ સમજી લેવાના છે. અને તે પ્રત્યયોને ૮૧૩૧૭૩ મું સૂત્ર તથા આ ૮૧૩૧૭૬ મું સૂત્ર લગાડવાનું છે.

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે અહીં વિધ્યર્થક સપ્તમીના પ્રત્યયો જણાવીએ છીએ.

સં० એકવચન

પ્રા० પ્રત્યયો

પરસ્મૈ०

આત્મને०

યાત્

ઈત્ - દુ

યાઃ

ઈથાઃ - સુ

યામ્

ઈય - મુ

સં० બહુવચન—

યુસ્

ઈરન્ - = ન્તુ

યાત

ઈધ્વમ્ - = હ

યામ

ઈમહિ - = મો

આ રીતે પ્રત્યયો લગાડીને રૂપો બનાવવાનાં છે.

પ્રા०

સં० વિધ્યર્થક સપ્તમી

હસન્તુ -

હસેયુઃ

હસહ -

હસેત

હસામો -

હસેમ

પ્રા०	સં०	વિધ્યર્થ સપ્તમી
તુવરંતુ	—	ત્વરેરન્
તુવરત	—	ત્વરંશ્વમ્
તુવરામો	—	ત્વરંમહિ

આ રીતે બધાં રૂપો સમજી લેવાં.

વર્તમાના-ભવિષ્યન્ત્યોશ્ચ જ્ઞ જ્ઞા વા ॥૮।૩।૧૭૭॥

વર્તમાનાકાળના પ્રત્યયો, ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયો અને વિધ્યાદિ અર્થમાં વપરાતા પ્રત્યયોને અહીં પ્રાકૃતમાં જ્ઞ અને જ્ઞા પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

હસંજ્ઞ, હસેજ્ઞા, હસઈ	—	હસે છે—હસતિ
„ „ હસિહિઈ	—	હસશે—હસિષ્યતિ, હસિતા
„ „ હસડ	—	હસો—હસતુ, હસેત્
પઢેજ્ઞ, પઢેજ્ઞા, પઢઈ	—	પઢે છે—પઠતિ
„ „ પઢિહિઈ	—	પઢશે—પઠિષ્યતિ, પઠિતા
„ „ પઢડ	—	પઢો—પઠતુ, પઠેત્
સુણેજ્ઞ, સુણેજ્ઞા, સુણઈ	—	સાંભળે છે—શૃણોતિ
„ „ સુણિહિઈ	—	સાંભળશે—શ્રોષ્યતિ, શ્રોતા
„ „ સુણડ	—	સાંભળો—શૃણોતુ, શૃણુયાત્

આ રીતે બધાં રૂપો સમજવાનાં છે.

અઢવાણ્જ્ઞ, અઢવાણ્જ્ઞા — અતિપાતયતિ, અતિપાતયન્તિ—હિંસા કરે છે

અઢવાયાવેજ્ઞ, અઢવાયાવેજ્ઞા — અતિપાતયિષ્યતિ, અતિપાતયિષ્યન્તિ; હિંસા કરાવશે

અતિપાતયિતા, અતિપાતયિતારઃ; અતિપાતયેત્, અતિપાતયેયુઃ—હિંસા કરે
અતિપાતયતુ, અતિપાતયન્તુ

એ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં ન સમણજાણામિ, ન સમણજાણેજ્ઞ, ન સમણજાણેજ્ઞા રૂપો સમજવાં. સમણજાણામિ—સંભતિ આપે છે.

જેમ આ અઢવાણ્જ્ઞ વગેરે રૂપો બતાવ્યાં છે તેમ બીજા પુરુષનાં અને પહેલા પુરુષનાં વર્તમાના, ભવિષ્યન્તી, સપ્તમીનાં રૂપો પણ સમજી લેવાં.

બીજા કેટલાક વૈયાકરણો તો વર્તમાના, સપ્તમી, પંચમી, ભૂતની, અગતની, પરાક્ષા, આશીઃ, શ્વસ્તની, ભવિષ્યન્તી અને ક્રિયાતિપત્તિ એ તમામના પ્રત્યયોને અહીં જ્ઞ અને જ્ઞા પ્રત્યયો વાપરવાનું નિધાન કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે—

ભવતિ, ભવેત, ભવતુ, અભવત, અભૂત બભૂવ, ભૂયાત. મવિતા, મવિષ્યતિ.
અને અમવિષ્યત એ તમામ રૂપોને બદલે હોજ, હોજ્જા એવાં એ જ રૂપો થાય છે.

મધ્યે ચ સ્વરાન્તાદ્ વા ॥૮૧૩૧૭૮॥

ધાતુને લાગેલા વર્તમાનાના, ભવિષ્યંતીના, સપ્તમીના અને પંચમીના તમામ પ્રત્યયોને બદલે જ અને જ્ઞા વિકલ્પે વપરાય છે તથા સ્વરાંત ધાતુને લાગેલા વર્તમાનાના, ભવિષ્યંતીના, સપ્તમીના, પંચમીના પ્રત્યયોની પહેલાં જ અને જ્ઞા વિકલ્પે ઉમેરાય છે એટલે કે ધાતુ અને જણાવેલા પ્રત્યયોની વચ્ચે જ અને જ્ઞા વિકલ્પે આવી જાય છે.

વર્તમાનાના પ્રત્યયને સ્થાને જ તથા જ્ઞા-હોજ, હોજ્જા, હોઈ-તે થાય છે-મવતિ

ધાતુ તથા વર્તમાનના પ્રત્યયની વચ્ચે જ તથા જ્ઞા-હોજ્જાઈ તથા હોજ્જાઈ-તે થાય છે-મવતિ

ધાતુ અને પ્રત્યયને સ્થાને હો+સિ-] હોજ, હોજ્જા, હોસિ-તું થાય છે-મવસિ
ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચે-] હોજ્જસિ, હોજ્જાસિ , , , ,

ભવિષ્યંતીને સ્થાને- હો+હિ-] હોજ, હોજ્જા, હોહિ-તે થશે-મવિષ્યતિ
] હોજ્જહિ, હોજ્જાહિ , , , ,

ધાતુ અને ભવિષ્યંતીના પ્રત્યયની વચ્ચે-] હો+સિ-] હોજ, હોજ્જા, હોહિસિ-તું થશે-મવિષ્યસિ
] હોજ્જહિસિ, હોજ્જાહિસિ- , , , ,

હો+હિ+મિ=] હોજ, હોજ્જા, હોહિમિ, હોજ્જહામિ. -હું થઈશ-મવિષ્યામિ
] હોજ્જસ્મિ હોજ્જહિમિ, હોજ્જસ્સામિ

પંચમી, સપ્તમી સ્થાને-હો+ઝ=હોજ, હોજ્જા, હોઝ

પંચમી, સપ્તમીની વચ્ચે-હોજ્જઝ, હોજ્જાઝ-મવેત, મવેત

આ પ્રમાણે બધાં રૂપો સમગ્ર લેવાતાં છે.

પરસ્મૈપદ-હસેજ, હસેજ્જા મા અને આત્મનેપદ-તુવેરેજ, તુવેરેજ્જા માં.

ધાતુ વ્યંજનાંત છે તેથી આ નિયમ ત લાગે.

ક્રિયાતિપત્તેઃ ॥૮૧૩૧૭૯॥

ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયોને બદલે જ અને જ્ઞા પ્રત્યયો વપરાય છે.

હોજ, હોજ્જા-અમવિષ્યત, અમવિષ્યન્ અમવિષ્યન્ત તથા અલવિષ્યન્ત

આ રીતે જ ક્રિયાતિપત્તિના પરસ્મૈપદના તથા આત્મનેપદના બીજા પુરુષના અને પહેલા પુરુષના પ્રત્યયોમાં પણ સમાવવાનું છે.

જહ હોજ વળણિજ્ઞો-યદિ અમવિષ્યદ્ વર્ણનીયઃ-તે વળુન કરવા યોગ્ય હો

ન્ત-માણો ॥૮૧૩૧૮૦॥

ક્રિયાતિપત્તિના તમામ પ્રત્યયોને બદલે ન્ત અને માણ પ્રત્યયો વાપરવામાં આવે છે.

હોન્તો, હોમાણો-અભવિષ્યત્, અભવિષ્યત

“હરિણ-ઢાળે હરિણઢ્ઢ ! જહ સિ હરિણાહિવં નિવેસન્તો ।

ન સહન્તો ઞિવઅ તો રાહુ-પરિહવં સે જિઅંતસ્સ” ॥

હે ચંદ્ર ! હરણુને સ્થાને તેં સિંહને બેસાડયો હોત તો તારે તે સિંહના જીવતાં સુધી રાહુનો પરાભવ સહન કરવો ન પડત.

“હરિણસ્થાને હરિણઢ્ઢ ! યદિ અસિ હરિણાધિપં ન્યવેશયિષ્યઃ (નિવેસંતો સિ) ।

ન અસહિષ્યથા એવ તદા રાહુપરિભવં અસ્ય જીવતઃ” ॥

નિવેસંતો-નિવેશ કર્યો હોત-ન્યવેશ્યત

સહંતો-સહન કરવું પડત-અસહિષ્યત

ક્રિયાતિપત્તિમાં લાગેલા ન્ત તથા માણ પ્રત્યયોવાળાં રૂપો ઘણું કરીને પ્રથમા વિભક્તિમાં જ વપરાય છે.

શત્-આનશઃ ॥૮૧૩૧૮૧॥

સંસ્કૃતમાં વપરાતા પરસ્મૈપદી શત્ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં ન્ત અને માણ વપરાય છે, તેમ જ સંસ્કૃતમાં વપરાતા આત્મનેપદી આનશ્ પ્રત્યયને બદલે પણ પ્રાકૃતમાં ન્ત અને માણ વપરાય છે.

પરસ્મૈપદ—હસ+શત્—હસ+અ+ન્ત—હસંતો અથવા હસન્તો] હસતો—હસન્

આત્મનેપદ—વેપ્—આન—વેપ્+અ+ન્ત—વેવન્તો ।] કંપતો—વેપમાનઃ
વેપ્+આન—વેપ્+અ+માણ—વેવમાણો ।]

ઈ ચ સ્ત્રિયામ્ ॥૮૧૩૧૮૨॥

શત્ અને આનશ્ પ્રત્યયને બદલે સ્ત્રીલિંગમાં પ્રાકૃતમાં ઈ વપરાય છે તથા ન્ત અને માણ પ્રત્યયો વાપરવાના હોય ત્યારે ન્તા તથા ન્તી અને માણા તથા માણી પ્રત્યયો વાપરવાના છે.

હસ+શત્—હસ+અ+ઈ=હસઈ—હસતી—હસન્તી

હસ+શત્—હસ+અ+ન્તા=હસન્તા— ” ”

હસ્+શતૃ-હસ્+અ+ન્તી હસન્તી

હસ્+શતૃ-હસ્+અ+માણા=હસમાણા-હસતી-હસન્તી

હસ્+શતૃ-હસ્+અ+માણી=હસમાણી- ,, ,,

એ જ રીતે વેવર્હ, વેવન્તી વેવન્તા, વેવમાણી વેવમાણા । વગેરે રૂપો ખાટે જુઓ ૮।૩।૩૨ સૂત્ર.

આચાર્ય હિમચંદ્રે રચેલા સિદ્ધહિમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની
વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદનો
સવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

*

અષ્ટમ અધ્યાય

(ચતુર્થ પાદ)

इदितः वा ॥८।४।१॥

આ એક અધિકાર સૂત્ર છે અને વિધિસૂત્ર-વિધાયક સૂત્ર-પણ છે. હવે પછીનાં સૂત્રોમાં જે ધાતુઓને, છેડે હ નિશાનવાળા બનાવીને મૂકેલા છે તે ધાતુઓને તે તે સૂત્રમાં જણાવેલું વિધાન વિકલ્પે લાગુ કરવાનું છે એવું આ સૂત્રનું વિધાન છે માટે આ સૂત્ર વિધિસૂત્ર છે અને આ વિધાનને જ્યાં સુધી ધાતુઓના આદેશનું પ્રકરણ છે ત્યાં સુધી બધે પહોંચાડવાનું છે એવી ભલામણ કરતું હોવાથી આ સૂત્ર અધિકાર સૂત્ર છે.

कथेः वज्जर-पज्जर-उप्पाल-पिसुण-संघ-बोल्ल-चव-जम्प-सीस-

साहाः ॥८।४।२॥

કથ ધાતુને બદલે વજ્જર, પજ્જર, ઉપ્પાલ, પિસુણ, સંઘ, બોલ્લ, ચવ, જમ્પ, સીસ અને સાહ એ દશ ધાતુઓને વિકલ્પે વાપરવાના છે.

कथ-कहइ-कहे छे-कथयति-वज्जर-वज्जरइ-कहे छे.

”	”	”	”	પજ્જર-પજ્જરइ-	”
”	”	”	”	उप्पाल-उप्पालइ-	”
”	”	”	”	पिसुण-पिसुणइ-	”
”	”	”	”	संघ-संघइ-	”
”	”	”	”	बोल्ल-बोल्लइ-	”
”	”	”	”	चव-चवइ-	”
”	”	”	”	जम्प-जम्पइ-	”
”	”	”	”	सीस-सीसइ-	”
”	”	”	”	साह-साहइ-	”

આ આદેશોમાંના અમુક ધાતુઓને સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે આ પ્રકારે સરખાવી શકાય.

વિ+ઉત્+ચર=વ્યુચ્ચર-વ્યુચ્ચરતિ-વજ્જરહ

પ્ર+ઉત્+ચર-પ્રોચ્ચર-પ્રોચ્ચરતિ-પડ્જરહ

ઉત્+પાલયતિ-ઉત્પાલયતિ
ઉત્+પારયતિ-ઉત્પારયતિ]-ઉપ્પાલહ

પિશુન-પિશુનયતિ-પિસુણહ

સં+ખ્યા-સંખ્યાતિ-સંખહ

બ્રૂ-બ્રૂતે-બોલ્લહ

વચ-વક્તિ-પ્રા० વચતિ-ચવહ

જલ્પ-જલ્પતિ-જંપહ

શાસ્-શાસ્તે-સીસહ

સાધ્-સાધયતિ-સાહહ

પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચુકહ ક્રિયાપદ વપરાય છે તેને ચુક માષળે કે મષળે (ભસવું) જ્વાદિગણના પૃથ્વા ધાતુને ઉત્ ઉપસર્ગ લગાડીને તેના પરથી સાધવાનું છે.

ઉત્+ચુક=ઉચ્ચુકહ-જિંચેથી બોલે છે અથવા જિંચેથી ભસે છે-જોરથી ભસે છે.

આ બધા ધાતુઓને બીજા વૈયાકરણોએ 'દેશી શાબ્દ સંગ્રહ'માં મૂકીને ગણાવેલા છે ત્યારે અમે-અંધકાર આચાર્ય-તેના ધાતુના આદેશરૂપે અહીં બતાવેલા છે. દેશીમાં ગણવાથી ધાતુને બીજા કોઈ પ્રત્યયો લાગી શકતા નથી. અમારા વિચાર પ્રમાણે આ બધા ધાતુઓને, ધાતુને લાગતા તમામ પ્રત્યયો તથા સંબંધક જૂતકૃદંતનો ક્ત્વા, હેત્વર્થ કૃદંતનો તુમ્, પાંચેય કૃત્ય પ્રત્યયો અને અનદ્, અક વગેરે બીજા અનેક પ્રત્યયો લગાડીને બનેલાં રૂપો સાહિત્યમાં વપરાય છે. તે માટે અમે તેમને દેશીમાં નોંધ્યા નથી. જેમકે—

અર્થ—

કથિતઃ ને બદલે વજ્જરિઓ-કહેલો-અહીં ક્ત પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથયિત્વા ને બદલે વજ્જરિક્ષણ-કહીને-અહીં ક્ત્વા પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથયન્ ને બદલે વજ્જરંતો-કહેતો-અહીં શત્ પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથયિતવ્યમ્ ને બદલે વજ્જરિઅવ્-કહેવાનું-કહેવા યોગ્ય-અહીં તવ્ય પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથનમ્ ને બદલે-વજ્જરણ-કહેણ-અહીં અનદ્ પ્રત્યય લાગેલો છે.

આ રીતે વિવિધ પ્રત્યયો લાગીને ધાતુનાં હજારો રૂપો થાય છે અને સંસ્કૃત ધાતુની પ્રક્રિયા પ્રમાણે પ્રત્યયનો લોપ, આગમ વગેરે વિધિ આ ધાતુઓ અંગે થાય છે.

૧૮૮૦ કથ વાક્યપ્રબન્ધે ।

આ ધાતુ પાણિનીય ધાતુપાઠમાં પણ છે અને ધાતુ સાથે અહીં જણાવેલા સંખ્યાનંબર તો હૈમ ધાતુપાઠના જ છે તથા આ કથ ધાતુ અકારાંત છે.

દુઃસ્વે ણિવ્વરઃ ॥૮૧૪૩॥

‘દુઃખ કહેવું’ એવા અર્થમાં કથ ને અદ્વે ણિવ્વર ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

દુઃસ્વં કથયતિ ને અદ્વે ણિવ્વરઃ-દુઃખને કહે છે.

જુગુપ્સેઃ ક્ષુણ-દુગુચ્છ-દુગુચ્છાઃ ॥૮૧૪૪॥

જુગુપ્સ (૩૧૪૫) ધાતુને અદ્વે ક્ષુણ, દુગુચ્છ અને દુગુચ્છ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વાપરવા.

જુગુપ્સ-જુગુપ્સતિ-જુચ્છ-ક્ષુણ-ક્ષુણઃ ધૃણા કરે છે.

દુગુચ્છ-દુચ્છ-દુગુચ્છઃ-દુચ્છઃ

દુગુચ્છ-દુચ્છ-દુગુચ્છઃ-દુચ્છઃ કે દુગુચ્છ વગેરે.

ઘૃણા શબ્દનું નામધાતુનું રૂપ ઘૃણયતિ થાય છે. એ ઘૃણયતિ સાથે આ ક્ષુણઃ રૂપને સરખાવી શકાય.

દુચ્છ અને દુગુચ્છ ને અદ્વે અનુસ્વારવાળો દુચ્છ તથા દુગુચ્છ પણ વપરાય છે. જ્યારે અનુસ્વાર હોય ત્યારે ‘ચ્છ’ ન વપરાય પણ માત્ર ‘છ’ વપરાય.

૭૬૩ ગુપ્-જુગુપ્સ ગર્હાયામ્ ।

૭૬૩ ગુપ્ ગોપન-કુત્સનયોઃ ।

બુઘુક્ષિ-વીજ્યોઃ ણીરવ-વોજ્ઞૌ ॥૮૧૪૫॥

બુઘુક્ષિ ને અદ્વે ણીરવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને વીજિ ને અદ્વે વોજ્ઞ ધાતુ પણ વિકલ્પે વપરાય છે.

બુમુક્ષ-બુમુક્ષતે-બુહુક્ષઈ-ળીરવઈ-ભોજન કરવાને ઈચ્છે છે-નીરે છે.

વીજ્-વીજયતિ-વોઝજઈ

ભાષાનું 'નીરવું' ક્રિયાપદ ળીરવ સાથે સરખાવાય.

વીજઈ-વોઝજઈ-વીંજે છે, વીંજણો દેળે છે-પંખો નાખે છે.

સૂત્રમાં જે વીજ્ ધાતુ અતાવેલો છે ^૧વીજ્ વીજને-સૌત્ર-ધાતુ છે. એ ધાતુને અહીં જણાવીને તેને અદલે વોઝજ ધાતુ વાપરવાની સૂચના કરેલી છે. અમારી કલ્પના પ્રમાણે કદાચ વોઝજ ને અદલે વોઝજ એવો પાઠ સુસંગત લાગે છે પણ આવો પાઠ કર્યાય મળતો નથી.

૧૪૮૭ બુજ્-બુમુક્ષ આહારેચ્છાયામ્ ।

૧૪૮૭ પાલન-અભ્યવહારયોઃ ।

૨૦૪૭ વીજળ્ વીજને ૨ ।

ધ્યા-ગોઃ જ્ઞા-ગૌ ॥૮૧૪૬॥

ધ્યા ધાતુને અદલે પ્રાકૃતમાં જ્ઞા વપરાય છે અને ગૌ ધાતુ દ્વારા તૈયાર થયેલા ગા ને અદલે ગા વપરાય છે.

ધ્યા-ધ્યાયતિ-જ્ઞાયઈ, જ્ઞાઈ-ધ્યાન કરે છે. ણિજ્ઞાઈ, ણિજ્ઞાઅઈ-જુએ છે.

ધ્યા ધાતુનું જ્ઞા ૩૫ ૮૧૨૨૬ સૂત્રથી સાધી શકાય તેમ છે જ, તે છતાં પરંપરાનુસારી સૂત્રકારે તેને અહીં જણાવીને તેનું જ્ઞા ૩૫ અનાવવાની સૂચના કરેલ છે.

નિ (ણિ) ઉપસર્ગ સાથેના ધ્યા ધાતુનો 'જ્ઞેવુ' અર્થ છે.

ગા-ગાયતિ-ગાયઈ, ગાઈ-ગાય છે.

ધ્યાનમ્-જ્ઞાણં-ધ્યાન

ગાનમ્-ગાણં-ગાણું-ગીત

૩૦ ધ્યા ચિન્તાયામ્ ।

૩૭ ગૌ જ્ઞવ્દે ।

૧. "વીજળ્ વીજને" ધાતુને 'ક્રિયારત્નસમુચ્ચય' નામના ગ્રંથમાં પૃ. ૨૮૬ ઉપર અકારાંત સૌત્ર ધાતુરૂપે નોંધેલો છે.

૨. વ્યજન અને વીજન એ બન્ને નામો 'પંખા' અર્થના સૂચક છે. વીજન શબ્દ 'પંખો નાંખવો' એવા અર્થને પણ સૂચવે છે.

જ્ઞઃ જાણ-મુળો ॥૮૧૪૭॥

જ્ઞા ધાતુને અદલે જાણ અને મુળ ધાતુઓ વપરાય છે.

જ્ઞા—જાનાતિ—જાણ, જાણફ—જાણુ છે

મુળ, મુળફ— ” ”

‘અહુત્રંના’ અધિકારને લીધે જ્ઞા ધાતુને અદલે જાણ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે તેથી તેના, નીચે જણાવેલાં ‘અ’એ રૂપો બની શકે છે—

જ્ઞાતમ્—જાણિએ, જ્ઞાયં—જાણ્યું

જ્ઞાત્વા—જાણીક્રુણ, જ્ઞાક્રુણ—જાણીને

જ્ઞાનં—જાણણં, જ્ઞાણં—જ્ઞાન—જાણકારી

“મુળન્ પ્રતિજ્ઞાને” ધાતુ, હૈમ ધાતુપાઠ પ્રમાણે તુદાદિ ગણમાં ૧૩૬૫મો છે. પ્રતિજ્ઞાન એટલે પ્રતિજ્ઞા કરવી. જાણવું અર્થ ‘પ્રતિજ્ઞાન’ અર્થમાં સમાઈ જાય છે જ.

સં૦ મુણતિ, પ્રા૦— મુળફ—જાણુ છે

ઉપર જે જ્ઞાયં વગેરે રૂપો બતાવેલાં છે તે ‘જ્ઞા’ ધાતુનો જા (૮૧૪૪૨) કરીને સાધવાનાં છે.

મળફ—જાણુ છે—એવું જે રૂપ થાય છે તેને નીચે જણાવેલા મન્ ધાતુ દ્વારા સાધવાનું છે. તેને મુળ સાથે કોઈ સંજોગ નથી.

સંસ્કૃતમાં ૬ મ્ના અમ્યાસે (પહેલો ગણ) ધાતુનું મનતિ અને ૧૨૬૩ મન્ જ્ઞાને (ચોથો ગણ) ધાતુનું મન્યતે અને ૧૫૦૭ મન્ બોધને (આઠમો ગણ) ધાતુનું મનુતે તથા ૨૬૬ મળ શબ્દે (પહેલો ગણ) ધાતુનું મળતિ રૂપ થાય છે. આ અર્ધા રૂપો સાથે મુણતિ કે મુળફ ને સરખાવી શકાય તથા ૧૩૬૫ મુળ પ્રતિજ્ઞાને (છઠો ગણ) ધાતુના મુણતિ રૂપ સાથે પણ પ્રસ્તુત મુળને સરખાવી શકાય. આ સરખામણીમાં અર્થની દૃષ્ટિએ ખાસ ફેર પડતો નથી. માત્ર પહેલા ગણનો મળ ધાતુ ‘બોલવાના’ અર્થનો છે એ ધ્યાનમાં રહે, પણ “ધાતૂનામ્ અનેકઃ અર્થઃ” એ ન્યાયની અપેક્ષાએ ‘બોલવા’ અર્થના ધાતુને પણ ‘જાણવા’ અર્થનો માની શકાય.

ઉદઃ ધ્મઃ ધુમા ॥૮૧૪૮॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના ધ્મા ધાતુને અદલે ધુમા રૂપ વાપરવું.

ઉત્+ધમ્—ઉદ્ધમતિ=ઉત્+ધુમા—ઉદ્ધુમાફ—બોલ બોલ કરીને ઉદ્ધમ કરે છે અથવા ધમે છે.

૪ ધ્મા શબ્દ—અગ્નિસંયોગયોઃ ।

‘ઘ્મા’ ધાતુ ‘શબ્દ’ અર્થનો છે એટલે ‘ધમ ધમ’ એવા અવાજ અર્થનો સૂચક છે અને ‘અગ્નિ સાથેનો સંયોગ’ અર્થનો પણ છે. ‘ધમણુ ધમવા’ની પ્રવૃત્તિમાં અગ્નિ સાથેનો સંયોગ સ્પષ્ટ જ છે,

અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે ‘હું બોલું છું’ એમ સૂચવવા સારુ ઘમામિ કે પ્રાકૃત ધુમામિ પ્રયોગ ન જ વપરાય.

શ્રદઃ ધઃ દહઃ ॥૮૧૪૧॥

શ્રદ્ અવ્યય સાથે આવેલા ધા ધાતુને બદલે દહ ધાતુ વપરાય છે.

શ્રદ્+ધા-શ્રદ્ધધાતિ-સદ્+દહૃ-સદ્દહૃ-શ્રદ્ધા કરે છે

શ્રદ્ધધત્-સદ્દહમાણો જીવો-શ્રદ્ધા કરતો જીવ

શ્રદ્ધા નામ કોઈ અખંડ નામ નથી પણ તેમાં શ્રદ્ અવ્યય અને ધા ધાતુ એ બેનો સંયોગ છે અને એ બે દ્વારા શ્રદ્ધા શબ્દ બનેલ છે

૧૧૩૯ ધા ધારણે દાને ચ ।

પિબેઃ પિજ્જ-હલ્લ-પટ્ટ-ઘોટ્ટાઃ ॥૮૧૪૧૦॥

‘પીવા’ અર્થના પા ધાતુને બદલે પિજ્જ, હલ્લ, પટ્ટ, ઘોટ્ટ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પા-પિબતિ=પિબૃ-પીએ છે

પિજ્જ-પિજ્જૃ- ”

હલ્લ-હલ્લૃ- ”

પટ્ટ-પટ્ટૃ- ”

ઘોટ્ટ-ઘોટ્ટૃ- ” -ધૂંટડો ભરે છે

૨ પા પાને ।

દિવાદિ ગણના સં૦ પી ધાતુ ઉપરથી બનેલા કર્તરિ રૂપ પીયતે સાથે પિજ્જૃ કે પિજ્જૃણ રૂપને સરખાવી શકાય અને આ રૂપ દ્વારા પિજ્જ ધાતુને કેમ ન નિપજ્જવી શકાય ?

ભાષામાં પ્રચલિત ‘ધૂંટડો’ તથા ‘ધૂંટ’એ બન્ને શબ્દોનો સંબંધ પ્રસ્તુત ઘોટ્ટ સાથે સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

ઉદ્ઘાતેઃ ઓરુમ્મા વસુઆ ॥૮૧૪૧૧॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના વા ધાતુને બદલે એટલે ઉદ્ઘા ને બદલે ઓરુમ્મા અને વસુઆ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+વા=ઉઠવાઈ-સુકાય છે

ઓરુમ્મા=ઓરુમ્માઈ-સુકાય છે

વસુઆ=વસુઆઈ- , , -વસુકી જાય છે

સં. વિસુત શબ્દ છે, તેના અર્થ ' પુત્ર વગરનું ' થાય છે. આ વિસુત દ્વારા પ્રાકૃત વિસુઅ રૂપ થાય, એટલે પ્રયુત વસુઆ ધાતુને વિસુઅ નામ સાથે ન સરખાવી શકાય ? ૧૦૬૩ વા ગતિ-ગન્ધનયોઃ ।

નિદ્રાતેઃ ઓહીર-ઉઘ્ઘૌ ॥૮૧૪૧૨॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા દ્રા ધાતુને બદલે એટલે નિદ્રા ને બદલે ઓહીર અને ઉંઘ કે ઉઘ્ઘ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિ+દ્રા=નિદ્રાતિ-નિદ્રાઈ-નિદ્રા લે છે

ઓહીર-ઓહીરઈ-જાંઘે છે

ઉઘ્ઘ-ઉઘ્ઘઈ- , ,

૧૦૬૬ દ્રા કૃત્તિસતગતો । આ ધાતુ બીજા અદાદિ ગણુનો છે.

આઘ્રેઃ આઙ્ઘઃ ॥૮૧૪૧૩॥

આ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વ્રા ધાતુને બદલે એટલે આઘ્રાને બદલે આઙ્ઘ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+ઘ્રા-આ+ઙિઘ્ર=આઙિઘ્રતિ-સૂઘે છે.

આઙ્ઘ-આઙ્ઘઈ-સૂઘે છે. આઙ્ઘ ન થાય ત્યારે અઘાઈ અથવા આઘાઈ રૂપ થાય.

સંસ્કૃત રૂપ આઙિઘ્રતિની સાથે આઙ્ઘઈને બરાબર સરખાવી શકાય છે.

બીજી રીતે તો આઙિઘ્ર દ્વારા જ આઙ્ઘ સાધી શકાય છે, પણ આપાચે^૧ પૂર્વપરંપરાને અનુસરીને આમ રચના કરેલ લાગે છે.

૩ વ્રા ગન્ધોપાદાને ।

સ્નાતે: અબ્મુત્ત: ॥૮૧૪૧૪॥

સ્ના ધાતુને બદલે અબ્મુત્ત ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્ના-સ્નાતિ-ગ્રહાઈ-સ્નાન કરે છે

અબ્મુત્ત-અબ્મુત્તઈ- „ „

સંસ્કૃતમાં અવમૃથ શબ્દ છે. યજ્ઞ પૂરે થયા પછી જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તે માટે અવમૃથ શબ્દ વપરાય છે. અહીં બતાવેલો અબ્મુત્ત અને અવમૃથ એ બન્ને પદો એક બીજા સાથે સરખાવી શકાય એમ છે. ૧૦૬૪ સ્ના શૌચે ન શૌચ એટલે શુચિ થવું અથવા નિર્મળ થવું-ચોખ્ખા થવું.

સમ: સ્ત્ય: સ્વા: ॥૮૧૪૧૫॥

સમ પછી આવેલા સ્ત્યા ધાતુને બદલે સ્વા રૂપ વપરાય છે.

સમ+સ્ત્યા-સંસ્ત્યાયતિ-સંસ્વા-સંસ્વાઈ-જમી જાય છે-થીજી જાય છે.

સ્ત્યાનમ્-સંસ્વાયં-જમી ગયેલું-થીજી ગયેલું

૪૦ સ્ત્યા સંઘાતે શબ્દે ચ ।

સ્થ: ઠા-થક્ક-ચિટ્ઠ-નિરપ્પા: ॥૮૧૪૧૬॥

સ્થા ધાતુને બદલે ઠા, થક્ક, ચિટ્ઠ અને નિરપ્પ એ ચાર ધાતુઓ વપરાય છે.

સ્થા-તિષ્ઠતિ-ઊભો રહે છે.

ઠા-ઠાઈ, ઠાઠઈ કે ઠાઈ „

સ્થાનમ્-ઠાણં-સ્થાન

પ્રસ્થિતઃ-પટ્ટિઓ-પ્રસ્થાન કરેલો

ઉત્થિતઃ-ઉટ્ટિઓ-ઊઠ્યો-ઊઠેલો

પ્રસ્થાપિતઃ-પટ્ટાવિઓ-પડાવેલો-મોકલાવેલો

ઉત્થાપિતઃ-ઉટ્ટાવિઓ-ઉઠાવ્યો-ઉઠાડેલો

થક્ક-થક્કઈ-ઊભો રહે છે-થાકે છે

ચિટ્ઠ-ચિટ્ઠઈ-ઊભો રહે છે

ચિટ્ઠિઋણ-ઊભો રહીને

નિરપ્પ-નિરપ્પઈ-ઊભો રહે છે

અહીં જે ચિટ્ઠ રૂપ બતાવેલું છે તેની સરખામણી સંસ્કૃતના તિષ્ઠતિ સાથે થઈ શકે છે.

બહુલં અધિકારથી કાઈ ઠેકાણે આ આદેશો થતા નથી.

સ્થિતમ્—થિઅં

સ્થાનમ્—થાળં

પ્રસ્થિતઃ—પત્થિઓ

ઉત્થિતઃ—ઉત્થિઓ

સ્થિત્વા—ટાઝળ

૫ સ્થા ગતિનિવૃત્તૌ

ઉદઃ ઠ-કુક્કુરૌ ॥૮૧૪૧૭॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા સ્થા ધાતુને બદલે ઠ અને કુક્કુર ધાતુઓ વપરાય છે.

ઉત્+સ્થા+ઉત્તિષ્ઠતિ=ઉત્+ઠ=ઉટ્ટઠ-ઊઠે છે

„ ઉત્+કુક્કુર=ઉક્કુક્કુરઠ-ઊઠે છે

મ્લેઃ વા-પવ્વાયૌ ॥૮૧૪૧૮॥

મ્લા ધાતુને બદલે વા અને પવ્વાય એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મ્લૈ-મ્લાયતિ-મિલાઈ-કરભાઈ જાય છે-મ્લાન થાય છે

વા -વાઈ- „ „

પવ્વાય-પવ્વાયઈ „ „

અહીં અતાવેલા વા ધાતુની આગળ પ્ર-પ જોડવાથી પવ્વાય ધાતુ મેળવી શકાય છે, છતાં આચાર્યે પૂર્વપરંપરાને અનુસારે પવ્વાય માટે શુદ્ધ વિધાન કરેલ લાગે છે.

૩૨ મ્લા ગાત્રવિનામે ।

નિર્મો નિમ્માણ-નિમ્મવૌ ॥૮૧૪૧૯॥

નિર્ પછી આવેલા મા ધાતુને બદલે એટલે નિર્માને બદલે નિમ્માણ અને નિમ્મવ એવા બે ધાતુઓ વપરાય છે. જે મા ધાતુનું મિમીતે ૩૫ થાય છે તે જ મા ધાતુ અહીં લેવાનો છે.

નિર્+મા-નિર્મિમીતે-નિર્મીણુ કરે છે

નિર્+મા-નિમ્માણઈ- „ „

„ -નિમ્મવઈ- „ „

સરખાવો—નિર્માણયતિ—નિર્માણ—નિર્માણ કરોતિ इति નિર્માણયતિ.

આ રીતે ‘નિર્માણ’ નામ દ્વારા આ રૂપ સાધી શકાય છે.

નિર્માણયતિ—નિર્માણ—નિર્માણ

નિર્માણ ધાતુ પછી નિર્માણયતિ ક્રિયાપદના નિર્માણ અંશ દ્વારા સાધી શકાય છે.

૧૧૩૭ મા માન-શબ્દયોઃ ।

ક્ષેઃ ણિજ્જરઃ વા ॥૮૧૪૨૦॥

ક્ષિ ધાતુને બદલે ણિજ્જર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્ષિ—ક્ષયતિ—ક્ષય પામે છે.

ણિજ્જર=ણિજ્જરઈ, ક્ષિજ્જઈ—ક્ષય પામે છે. ૮૧૪૨૩.

સરખાવો—‘રોગ’ અર્થવાળા પહેલા ગણના ૧૦૫૪ મા જ્વર ધાતુ ઉપરથી બનતા ક્રિયાપદ નિજ્જરયતિ—નિજ્જરઈ—ગણ થાય છે—રોગવાળો થાય છે.

૧૦ ક્ષિ ક્ષયે ।

છદેઃ ણેઃ ણુમ-નૂમ-સન્નુમ-ટક્ક-ઓમ્વાલ-પવ્વાલાઃ ॥૮૧૪૨૧॥

ગ્યન્ત એટલે જોને છડે ણિ પ્રત્યય લાગેલ છે એવા છદ ધાતુને બદલે એટલે છાદને બદલે ણુમ, નૂમ, સન્નુમ, ટક્ક, ઓમ્વાલ અને પવ્વાલ એવા છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

છદ્—છાદયતિ=છાદઈ—છાદે છે—ઢાંકે છે

ણુમ—ણુમઈ—

નૂમ—નૂમઈ—

સન્નુમઈ—

ટક્ક—ટક્કઈ—

ઓમ્વાલ—ઓમ્વાલઈ—

પવ્વાલ—પવ્વાલઈ—

સરખાવો—સ્થગતિ—ટક્કઈ—,

સંવરણ—ઢાંકવું—અર્થનો સ્થગ ધાતુ સ્વાદિ ગણનો ૧૦૩૦ મો છે.

૧૬૫૫ છદ સંવરણે ।

નિવ્રિ-પત્યોઃ ગિહોઃ ॥૮૧૪૨૨॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા વૃ ધાતુને અદલે એટલે નિવાર ને. અદલે ગિહોઃ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે તથા નિ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા પતઃ ધાતુને અદલે વિકલ્પે ગિહોઃ વપરાય છે.

નિર્ +ન્ન-નિવારયતિ-નિવારઈ-નિવારે છે

ગિહોઃ-ગિહોઃઈ- " "

પત્+ણિ-પાતયતિ-પાહેઈ-પાહે છે

ગિહોઃ-ગિહોઃઈ- "

૧૨૯૪ વ્ર વરણે ।

૧૬૨ પતલ ૧૬૩ પથે ગતૌ ઇતિ ધાતુદ્વયમ્-હેમચંદ્રીય ધાતુપાઠ

દૂઃ દૂમઃ ॥૮૧૪૨૩॥

ચોથા ગણુના ણ્યન્ત એવા દૂ ધાતુને અદલે દૂમ ધાતુ વપરાય છે.

દૂ દૂયતે-દૂમ-દૂમેઈ-દુઃખી કરે છે-દૂમે છે

દૂમેઈ મજ્જા હિયયં-મારા હૃદયને દુઃખી કરે છે-દાવયતિ મમ હૃદયમ્ ।

૧૨૪૩ દૂ પરિતાપે ।

ધવલેઃ દુમઃ ॥૮૧૪૨૪॥

નામધાતુરૂપ ધવલ ધાતુને અદલે દુમ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ધવલ-ધવલયતિ-દુમ-દુમેઈ, ધવલઈ-ધોળું કરે છે.

ખલુલં અધિકારને લીધે ૮૧૪૨૩૮ સૂત્રથી દુમને અદલે દૂમ પણ વપરાય છે.

ધવલં કરોતિ ઇતિ ધવલયતિ । ધવલય ધવલીકરણે । ધવલ નામ દ્વારા ધવલય ધાતુ નિપજ્ઞવેલ છે.

તુલેઃ ઓહામઃ ॥૮૧૪૨૫॥

ણ્યન્ત એવા તોતુલ ધાતુને અદલે ઓહામ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

તુલ-તોલયતિ-તોલઈ-તોલે છે-તોળે છે.

ઓહામ-ઓહામઈ- "

૧૬૧૨ તુલ ઉન્માને ।

વિરિચે: ઓલુણ્ડ-ઉલ્લુણ્ડ-પલ્હત્થા: ॥૮।૪।૨૬॥

વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા રિચ ધાતુને બદલે એટલે વિરિચને બદલે ઓલુણ્ડ ઉલ્લુણ્ડ અને પલ્હત્થ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સૂત્રમાં ઓલુંડ તથા ઉલ્લુંડ એ બે ધાતુઓને જણાવવાની જરૂર નથી લાગતી. એ બંને ધાતુની અક્ષરયોજનામાં ખાસ કોઈ ફરક નથી.

વિ+રિચ્=વિરેચ્=વિરચયતિ-વિરેચ્-બહાર કાઢે છે, રેચ લે છે

ઓલુણ્ડ=ઓલુણ્ડ- " " " "

ઉલ્લુણ્ડ=ઉલ્લુણ્ડ- " " " "

પલ્હત્થ=પલ્હત્થ- " " " "

અવલુણ્ઠતિ-સરખાવે ઓલુણ્ડ ।

ઉલ્લુણ્ઠતિ-સરખાવે ઉલ્લુણ્ડ ।

૧૯૫૨ રિચ વિયોજને સંપર્વને ચ ।

તઢે: આહોઢ-વિહોઢૌ ॥૮।૪।૨૭॥

ણ્યન્ત એવા તઢ ધાતુને બદલે આહોઢ અને વિહોઢ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તઢ+ણિ-તાઢયતિ=તાઢે+મારે છે

આહોઢ-આહોઢ- " "

વિહોઢ=વિહોઢ- " "

સં. આહોઢતિ, પ્રા. આહોઢ

૨૪૭ હુઢ ગતૌ ।

સં. વિહોઢતિ, પ્રા. વિહોઢ

૧૬૨૬ તઢ આઘાતે ।

અથવા સં. આઘોટતે પ્રા. આહોઢ

સં. વિઘોટતે પ્રા. વિહોઢ

૯૩૯ ઘુઢ પરિવર્તને ધાતુ દ્વારા આઘોટતે-આહોઢ વગેરે રૂપો સધાય છે

મિશ્રે: વીસાલ-મેલવૌ ॥૮।૪।૨૮॥

ણ્યન્ત એવા મિશ્ર ધાતુને બદલે વીસાલ અને મેલવ એ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મિશ્ર+ણિ-મિશ્રયતિ=મિસ્સઈ-મિશ્ર કરે છે-મેળવે છે-મેળવે છે

વીસાલ-વીસાલઈ-   ”   ”

મેલવ-મેલવઈ-   ”   ”

૧૯૦૭ મિશ્ર સંપર્ચને ।

૧૪૧૧ મિલ મ્લેષણે ।

સં૦ મેલયતિ પ્રા૦ મેલવઈ ।

ઉદ્ધૂલેઃ ગુણઃ ॥૮૧૪૨૧॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ગ્યન્ત એવા ધૂલિ ધાતુને અદલે એટલે ઉદ્ધૂલિ ને અદલે ગુણ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉદ્+ધૂલિ+ણિ-ઉદ્ધૂલયતિ-ઉદ્ધૂલેઈ-ધૂળવાળું કરે છે-ધૂળ ઊંચે છે-ધૂળ ઉડાડે છે

ગુણ-ગુણઈ-   ”   ”   ”

‘ઉદ્ધૂલ’ એવો કાઈ સ્વતંત્ર ધાતુ નથી પણ ઉત્ સાથે ધૂલિ શબ્દને જોડીને ઉદ્ધૂલિ નામ બનાવી તે ઉપરથી નામધાતુ બનાવવાનો છે—ધૂલિમ્ ઉત્કિષ્પતિ ઇતિ ઉદ્ધૂલયતિ ।

ઉદ્ધૂલ્ ધૂલિક્ષેપે ।

બ્રમઃ તાલિઅણ્ટ-તમાડૌ ॥૮૧૪૩૦॥

ગ્યન્ત એવા બ્રમ્ ધાતુને અદલે તાલિઅણ્ટ અને તમાડ એવા ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

બ્રમ્+ણિ=બ્રમયતિ=ભામેઈ, ભમાવેઈ-ભમાવે છે

તાલિઅણ્ટ-તાલિઅણ્ટઈ-ભમાવે છે

તમાડ-તમાડાઈ-   ”

સંભવ છે કે ભમાડ ને અદલે લિપિના બ્રમથી તમાડ ન લખાયું હોય !

૧૨૩૪ બ્રમ્ અનવસ્થાને ।

નશોઃ વિઝડ-નાસવ-હારવ-વિપ્પગાલ-પલાવાઃ ॥૮૧૪૩૧॥

ગ્યન્ત એવા નશ્ ધાતુને અદલે વિઝડ, નાસવ, હારવ, વિપ્પગાલ અને પલાવ એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નશ્+ણિ-નાશયતિ=નાસઈ-નસાડે છે

વિઝડ-વિઝડઈ   ”

નાસવ=નાસવડ	”	”
હારવ=હારવડ	”	”
વિપ્પગાલ=વિપ્પગાલડ	”	”
પલાવ=પલાવડ	”	”

૧૨૦૨ નશ અર્શને ।

સં० વિકુટતિ પ્રા० વિઉડડ ।

સં० હારયતિ પ્રા० હારવડ ।

સં० વિપ્પગાલયતિ પ્રા० વિપ્પગાલડ ।

સં० પલાયતે પ્રા० પલાવડ ।

દશે: દાવ-દંસ-દક્ષવા: ॥૮૧૪૩૨॥

ણ્યન્ત એવા દશ ધાતુને અદ્દલે દાવ, દંસ અને દક્ષવ એમ ત્રણ ધાતુએ વિકલ્પે વપરાય છે.

દશ+ણિ=દર્શયતિ=દરિસડ-દેખાડે છે	
દાવ-દાવડ	” ”
દંસ-દંસડ	” ”
દક્ષવ-દક્ષવડ	” ”

સં० દ્રક્ષયતિ પ્રા० દક્ષવડ-દ્રક્ષયતિ ને। દ્રક્ષ ધાતુ કલ્પેલો છે અથવા સં० દક્ષયતિ પ્રા० દક્ષવડ ।

૪૯૫ દશ પ્રેક્ષણે ।

ઉદ્ઘટે: ઉગ્ગ: ॥૮૧૪૩૩॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા ષટ્ ધાતુને અદ્દલે એટલે ઉદ્ઘટે ને અદ્દલે ઉગ્ગ એવા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+ઘટ+ણિ=ઉદ્ઘટયતિ=ઉગ્ઘાડડ-ઉઘાડે છે	
ઉગ્ગ=ઉગ્ગડ-	”

૧૦૦૦ ઘટ ચેષ્ટાયામ્

સ્પૃહ: સિહ: ॥૮૧૪૩૪॥

ણ્યન્ત એવા સ્પૃહ ધાતુને અદ્દલે સિહ ધાતુ વપરાય છે.

સ્પૃહ+ણિ=સ્પૃહયતિ=સિહ-સિહડ-સ્પૃહા કરે-છે-મેળવવાને ઇચ્છે છે

૧૯૨૮ સ્પૃહ ર્દિપ્સાયામ્ ।

સંભાવેઃ આસંઘઃ ॥૮૧૪૩૫॥

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ગ્યન્ત એવા મૂ ધાતુને અદ્દે એટલે સંભાવ ને અદ્દે આસંઘ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+મૂ+ણિ=સંભાવ=સંભાવયતિ—આસંઘ=આ+સંઘઃ—સંભાવના કરે છે.

સં° આશક્તે પ્રા° આસંઘઃ ।

૧ મૂ સત્તાયામ્ ।

ઉન્નમેઃ ઉત્થંઘ-ઉજ્જાલ-ગુલ્લુગુચ્છ-ઉપ્પેલાઃ ॥૮૧૪૩૬॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ગ્યન્ત એવા નમ્ ધાતુને અદ્દે એટલે ઉન્નમૂને અદ્દે ઉત્થંઘ, ઉજ્જાલ, ગુલ્લુગુચ્છ અને ઉપ્પેલ એવા ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+નમ્+ણિ=ઉન્નામ—ઉન્નામઃ—ઉત્થું કરે છે, ઉત્થે નભાવે છે

ઉત્થંઘ—ઉત્થંઘઃ— ” ” ”

ઉજ્જાલ—ઉજ્જાલઃ— ” ” ઉજ્જાવે છે.

ગુલ્લુગુચ્છ—ગુલ્લુગુચ્છઃ— ” ” ”

ઉપ્પેલ—ઉપ્પેલઃ— ” ” ”

૩૮૮ નમ્ પ્રહત્વે ।

સં° ઉજ્જાલયતિ પ્રા° ઉજ્જાલઃ ઉજ્જાવે છે ।

સં° ઉત્પ્રેરયતિ પ્રા° ઉપ્પેલઃ ।

પ્રસ્થાપેઃ પટ્ટઠવ-પેણ્ઠવૌ ॥૮૧૪૩૭॥

પ્ર ઉપસર્ગ પછી આવેલા ગ્યન્ત એવા સ્થા ધાતુને અદ્દે એટલે પ્રસ્થાપૂને અદ્દે પટ્ટઠવ અને પેણ્ઠવ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+સ્થા+ણિ+તિ=પ્રસ્થાપયતિ—પટ્ટ—પટ્ટાવઃ, પટ્ટવઃ—પાઠવે છે—પ્રસ્થાપ કરાવે છે.

પેણ્ઠવ=પેણ્ઠવઃ— ” ” ”

ભાષામાં પેઢને અદ્દે સોંડ ધાતુ વપરાય છે—સોંડાડવું—સોંડાડે છે.

૫ સ્થા ગતિનિવૃત્તૌ ।

હેમ-૧૯

વિજ્ઞપેઃ વોક-અવુકૌ ॥૮૧૪૩૮॥

વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા જ્ઞા ધાતુને બદલે એટલે વિજ્ઞપ્ત ને સ્થાને વોક અને અવુક એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+જ્ઞા+ણિ-વિજ્ઞાપયતિ-વિજ્ઞવદ્-વિનંતિ કરે છે-વિજ્ઞાપન કરે છે

વોક-વોકદ્- ” ” ” ”

અવુક-અવુકદ્- ” ” ” ”

૧૫૪૦ જ્ઞા અવબોધને ।

અપેઃ અલ્લિવ-ચચ્ચુપ્પ-પણામાઃ ॥૮૧૪૩૯॥

અપંત એવા અર્પ ધાતુને બદલે અલ્લિવ, ચચ્ચુપ્પ અને પણામ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

અલ્લિવદ્-અપાવે છે, ચચ્ચુપ્પદ્, પણામદ્, અપ્પેદ્-અર્પયતિ-આપે છે

યાપેઃ જવઃ ॥૮૧૪૪૦॥

ણ્યન્ત એટલે જેને છેડે ણિ પ્રત્યય છે એવા યા ધાતુને એટલે યાપ્ ધાતુને બદલે જવ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

યા+ણિ-યાપયતિ-જાવેદ્-યાપન કરે છે-વિતાવે છે.

જવ-જવદ્ ” ”

૧૦૬૨ યા પ્રાપ્તે ।

પ્લાવેઃ ઓમ્વાલ-પ્વ્વાલૌ ॥૮૧૪૪૧॥

ણ્યન્ત એવા પ્લુ ધાતુને એટલે પ્લાવને બદલે ઓમ્વાલ અને પ્વ્વાલ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્લુ+ણિ-પ્લાવયતિ-પાવેદ્-કુદાવે છે

ઓમ્વાલ-ઓમ્વાલદ્-

પ્વ્વાલ-પ્વ્વાલદ્-

સરખાવે।-ઉત્પ્લાવયતિ-ઓમ્વાલદ્

પ્રપ્લાવયતિ-પ્વ્વાલદ્

પ્લાવ માં અક્ષરોની ઉઘટા-સૂલટી થવાને લીધે ઓમ્વાલ તથા પ્વ્વાલ ધાતુને નિપજ્ઞવી કશાય. પ્વ્વાલમાંના પને પ્ર ઉપસર્ગ રૂપે પણ સમજી શકાય.

૫૯૮ પ્લુ ગતો ।

વિક્રોશેઃ પક્ષોઃ ॥૮૧૪૧૨॥

વિક્રોશ એવા એયંત નામધાતુને અદ્દલે પક્ષોઃ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
 વિ+ક્રોશ+ણિ-વિક્રોશયતિ-વિક્રોસેઃ-ખુલ્લું કરે છે-મ્યાન વગરતું કરે છે.
 પક્ષોઃ=પક્ષોઃ—

રોમન્યેઃ ઓગ્ગાલ-વગ્ગોલૌ ॥૮૧૪૧૩॥

એયંત રોમન્ય નામધાતુને અદ્દલે ઓગ્ગાલ અને વગ્ગોલ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રોમસ્ય-રોમન્ય+ણિ-રોમસ્યયતિ-રોમન્યઃ-રોમસ્ય કરે છે-ચાવી ચાવીને ટુંવાં
 સુધી અસર પહોંચાડે છે.

ઓગ્ગાલ-ઓગ્ગાલઃ-ઓગ્ગાળે છે—

” ”

વગ્ગોલ-વગ્ગોલઃ-વાગ્ગોળે છે

” ”

સરખાવો-રોમસ્યયતિ-રોમન્યઃ

હદગ્ગાલયતિ-ઓગ્ગાલઃ

વ્યુદગ્ગાલયતિ-વગ્ગોલઃ

કમેઃ ણિહુવઃ ॥૮૧૪૧૪॥

સ્વાર્થિક ણ્યન્ત એવા કમ્ ધાતુને અદ્દલે ણિહુવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
 કમ્+ણિઃ (૩૧૪૨)-કામયતે-કામેઃ-મૃચ્છા કરે છે-કામના કરે છે.

ણિહુવ-ણિહુવઃ—

” ”

નિ સાથેના ધૂ ધાતુ દ્વારા અતતા સંં નિહુવતિ ક્રિયાપદ સાથે પ્રસ્તુત
 ણિહુવઃને સરખાવી શકાય.

૭૮૯ કમ્ કાન્તૌ । કાન્તિ-મૃચ્છા-ખાંત-હોંશ અથવા કામના

પ્રકાશેઃ ણુવ્ઃ ॥૮૧૪૧૫॥

પ્ર ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા કાશ્ ધાતુને અદ્દલે એટલે પ્રકાશ્ ને
 અદ્દલે ણુવ્ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+કાશ્+ણિ-પ્રકાશયતિ-પ્રકાસેઃ-પ્રકાશે છે.

ણુવ્=ણુવ્ઃ—

” ”

સંં. નુવતિ ક્રિયાપદ સાથે પ્રસ્તુત ણુવ્ઃ ને સરખાવો.

૮૩૦ કાશ્ દીપ્તૌ.

કમ્પેઃ વિચ્છોલઃ ॥૮૧૪૪૬॥

ગ્યન્ત એવા કમ્પ ધાતુને અદલે વિચ્છોલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

કમ્પ+ણિ=કમ્પયતિ-કંપેઝ-કંપે છે-કંપે છે-કંપાવે છે-કલાવે છે.

વિચ્છોલ-વિચ્છોલઝ- " " " "

૭૫૭ કમ્પ ચલને ।

આરોપેઃ વલઃ ॥૮૧૪૪૭॥

આ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ગ્યન્ત એવા રહ ધાતુને અદલે એટલે આરોપ ધાતુને અદલે વલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+રુહ+ણિ=આરોપયતિ-આરોવેઝ-ચડાવે છે-વાળે છે.

વલ-વલઝ- " "

૯૮૮ રુહ જન્મનિ ।

દોલેઃ રહ્નોલઃ ॥૮૧૪૪૮॥

સ્વાર્થિક ગ્યન્ત એવા દુલ્ અર્થાત્ દોલ ધાતુને અદલે રહ્નોલ વિકલ્પે વપરાય છે.
દુલ+ણિ=દોલયતિ=દોલઝ-દોલે છે-હીચે છે. બાપામાં 'વપરાતુ' 'દોલયુ' ક્રિયાપદ પ્રસ્તુત દોલ સાથે સરખાવે.

રહ્નોલ=રહ્નોલઝ- " "

૧૬૯૩ દુલ્ ઉત્તેપે ।

રજ્જેઃ રાવઃ ॥૮૧૪૪૯॥

ગ્યન્ત એવા રજ્જ ધાતુને અદલે રાવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

રજ્જ+ણિ=રજ્જયતિ-રજ્જઝ-રંજે છે, રાગ કરે છે.

રાવ-રાવેઝ- " "

રજ્જ ધાતુ દ્વારા રાગ શબ્દ અનેલ છે અને રાગ નામ ઉપરથી રાગ કરોતિ
इति રાગયતિ એવું ક્રિયાપદ અને છે. પ્રસ્તુત રાવ સાથે સં. રાગયતિ ને સરખાવે.

૮૯૬ રજ્જ રાગે ।

ઘટે: પરિવાહ: ॥૮૧૪૫૦॥

જ્યન્ત એવા ઘટ્ઠ ધાતુને અદ્વલે પરિવાહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઘટ્ઠ+ણિ-ઘટયતિ-ઘટેહ-ઘટે છે

પરિવાહ-પરિવાહેહ-,,

૧૦૦૦ ઘટ્ઠ ચેષ્ટાયામ્ ।

પરિવાહે સાથે સં૦ પરિવાટયતિ ક્રિયાપદને સરખાવી શકાય.

વેષ્ટે: પરિઆલ: ॥૮૧૪૫૧॥

જ્યન્ત એવા વેષ્ટ ધાતુ અદ્વલે પરિઆલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વેષ્ટ+ણિ-વેષ્ટયતિ-વેટેહ-વી"ટે છે.

પરિઆલ-પરિઆલેહ-,,

સં૦ પરિચાલયતિ કે પરિવારયતિ પ્રાં૦ પરિઆલેહ

સં૦ પરિચાલયતિ રૂપ સાથે અથવા વલ ધાતુના પરિ ઉપસર્ગ સાથેના પરિવાલયતિ રૂપ સાથે પરિઆલેહ ક્રિયાપદને સરખાવી શકાય.

ક્રિય: ક્રિણ: વે: તુ ક્કે ચ ॥૮૧૪૫૨॥

ક્રી ધાતુના ક્રીણ અનેલા રૂપને અદ્વલે ક્રિણ ધાતુ વપરાય છે અને વિ ઉપસર્ગ પછી જો એ ક્રીણ રૂપ આવ્યું હોય તો તેને અદ્વલે ક્કે અને ક્રિણ એવા એ ધાતુઓ વપરાય છે.

આ સૂત્ર અને આની પછી આવનારાં બીજાં સૂત્રોમાં હવે કોઈ ધાતુને ખાસ વિશેષ નિર્દેશ વિના જ્યન્ત લેવાનો નથી.

ક્રીણાતિ-ક્રિણ્-અંગાળી-ક્રિનના

વિ+ક્કે-વિ+ક્કિણ-વિક્કિણ્-વેચે છે. હિંદી-બીકના. ૧૫૦૮ ક્રી દ્રવ્યવિનિમયે ।

દ્રવ્યવિનિમય-કોઈ એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ સાથે અદલાબદલી કરવી.

ગુજરાતીમાં 'ખરીદ' શબ્દ પ્રચલિત છે તેને ક્રીત સાથે સરખાવાય.

દ્રવ્યવિનિમય શબ્દનો અર્થ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય પાના ૨૫૧માં દ્રવ્યપરિવર્ત શબ્દ વડે બતાવેલ છે. દ્રવ્યપરિવર્ત એટલે દ્રવ્યોનું પરિવર્તન-દ્રવ્યોની અદલાબદલી-પૈસા વડે ઘી કાપડ વગેરે ખરીદવું તેનું નામ દ્રવ્યપરિવર્ત.

મિયો મા-વીહૌ ॥૮૧૪૫૩॥

મી ધાતુને બદલે મા અને વોહ એવા બે ધાતુઓ વપરાય છે.

વિમેતિ-માઈ, વીહઈ-ભય પામે છે-બીએ છે.

મી ધાતુમાં વ્+હ+ઈ એમ અક્ષર યોજના છે. આ યોજના વીહને મળતી આવે છે.

મીતમ્-માઈઅં-ભય પામેલું.

વીહ-વીહિઅં- „ „

બહુલ અધિકારને લીધે સંસ્કૃત મીતઃ ઉપરથી મીઓ રૂપ પણ થાય છે—

મીતઃ-મીઓ ।

૧૧૩૨ મી મયે ।

આલીઙઃ અલ્લી ॥૮૧૪૫૪॥

આ ઉપસર્ગ પછી આવેલા લી ધાતુને બદલે એટલે આલીને બદલે અલ્લી વપરાય છે.

આ+લી-આલીયતે-અલ્લી-અલ્લીયઈ-આશ્રિત થાય છે.

આલીનઃ-અલ્લીણો-આશ્રિત થયેલો.

સં. આ+લી અને પ્રસ્તુત અલ્લી બન્ને એકબીજા સરખા જોવા છે.

૧૨૪૮ લી શ્લેષણે ।

નિલીઙેઃ ણિલીઅ-ણિલુવક-ણિરિઘ-લુવક-લિક્વક લિહ્વકાઃ ॥૮૧૪૫૫॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા લી ધાતુને બદલે એટલે નિલીને બદલે ણિલીઅ, ણિલુક, ણિરિઘ, લુક, લિક્ અને લિહ્વક એવા છ ધાતુઓ વપરાય છે.

નિ+લી-નિલીયતે-નિલિજ્જઈ-લીન થાય છે -ચોંટી નાય છે.

ણિલીઅ-ણિલીઅઈ- „ „

સરખાવો-નિલીયતે-ણિલીઅઈ „ „

ણિલુક-ણિલુકઈ „ „

ણિરિઘ-ણિરિઘઈ- „ „

લુક-લુકઈ- „ „

લિક્-લિક્કઈ- „ „

લિહ્વક-લિહ્વકઈ- „ „

લુકને નિ ઉપસર્ગ લગાડીએ તો ગિલુક સાધી શકાય છે. છતાં આચાર્યે
પરંપરા પ્રમાણે ગિલુક આદેશ જુદો અતાવેલ છે. એમ કલ્પના કરવી રહી
૧૨૪૮ લી શ્લેષણે ।

વિલીઙ્ઠેઃ વિરા ॥ ૮૧૪૫૬ ॥

વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા લી ધાતુને અદ્દલે એટલે વિલી ને સ્થાને વિરા
ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

વિ+લી-વિલીયતે-વિલીઙ્ઠ-વિશેષ વિલીન થાય છે-વિલય પામે છે.

વિરા-વિરાઈ-

”

”

”

૧૨૪૮ લી શ્લેષણે ।

રૌતેઃ રુઙ્ઠ-રુઙ્ઠૌ ॥ ૮૧૪૫૭ ॥

રુ ધાતુને અદ્દલે રુઙ્ઠ અને રુઙ્ઠૌ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રૌતિ-રવડ- તે અવાજ કરે છે-તે રડે છે.

રુઙ્ઠ-રુઙ્ઠઈ-

”

”

રુઙ્ઠ-રુઙ્ઠઈ-

”

”

૧૦૮૫ રુ શબ્દે ।

શ્રુટેઃ હળઃ ॥ ૮૧૪૫૮ ॥

શ્રુ ધાતુના શ્રુણે અદ્દલે હળ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

શ્રુણોતિ-સુળઈ તે સાંભળે છે

હળ-હળઈ-

”

”

સૂરતી ગુજરાતીમાં હુણું-સાંભળવું-પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે.

ધૂનેઃ ધુવઃ ॥ ૮૧૪૫૯ ॥

ધૂ ધાતુના ધુવુ ને અદ્દલે ધુવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

ધૂ-ધૂનોતિ-ધુળઈ-તે કંપે છે-ધૂણે છે

ધુવ-ધુવઈ

”

”

૧૨૦૧ ધૂ કમ્પને ।

પ્રમૌ હુપ્પો વા ॥૮૧૪૬૩॥

‘સમર્થ’ કર્તા જણાતો હોય તો પ્ર પછી આવેલા મૂ ધાતુને અદ્વે એટલે પ્રમૂ ને અદ્વે પ્રાકૃતમાં પહુપ્પ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે. પ્ર પછી આવેલા મૂ ધાતુનો ‘સમર્થ થવું’ એવો જ અર્થ થાય છે.

પ્રમવતિ—પહુપ્પ—પહુપ્પડ, પમવેડ—સમર્થ થાય છે.

અંગે ચ્ચિઅ ન પહુપ્પડ—તે અંગમાં જ સમર્થ થતો કે થતી નથી, અજ્ઞે ચૈવ—કિલ—ન પ્રમવતિ.

ક્તે હૂઃ ॥૮૧૪૬૪॥

મૂ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે મૂ ધાતુને અદ્વે હૂ ધાતુ વપરાય છે.

મૂતમ્—હૂ—હૂઅં—થયેલું. હિંદી હૂઆ

અનુમૂતમ્—અનુ+હૂ+અણહૂઅં—અનુભવ કરેલું

પ્રમૂતમ્—પ્ર+હૂ—પહૂતં—પહૂઅં—સમર્થ થયેલું હિંદી બહુત પ્રાંપહૂત.

કૃગેઃ કુળઃ ॥૮૧૪૬૫॥

કૃગ્ ધાતુના કૃળ રૂપને અદ્વે કુળ રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે.

કૃળોતિ—કુળ—કુળડ—કરે છે.

કરતિ—કરહ—,,

૮૮૮ કૃ કરણે ।

૧૨૯૩ કૃ હિંસાયામ્ ।

કાણેક્ષિતે ગિઆરઃ ॥૮૧૪૬૬॥

કાણેક્ષિત કરવું—કાણી આંખ કરીને જોવું એટલે ‘કટાક્ષ કરવો—કટાક્ષ કરવાના વિચારથી જોવું’ એવા અર્થમાં કૃ ધાતુને અદ્વે ગિઆર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગિઆર—ગિઆરડ—નિહાળે છે—કટાક્ષ કરે છે—કાણી આંખ કરીને—અડધી

આંખ મીંચીને—જુએ છે—કાણેક્ષિતં કરોતિ

સરખાવો—સં—નિમાલયતિ પ્રાં ગિઆરડ ।

ભાષામાં ‘નિહાળવું’ ક્રિયાપદ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક લોકો ‘ન્યારવું’ બોલે છે.

એક બીજો 'હિંસા' અર્થનો સૂચક ક્રિયા ધાતુ સ્વાદિ ગણનો એટલે પાંચમઃ ગણનો પણ છે તેને અહીં ન લેવા માટે આચાર્યે કાંઈ સૂચન કરેલ જણાતું નથી તો પણ નીચેનાં ૬૬મા સૂત્રથી તોતેરમા સૂત્ર સુધીનાં વિધાન જોતાં 'હિંસા' અર્થવાળો ક્રિયા ધાતુ અહીં ન લેવાય એમ લાગે છે.

નિષ્ટમ્મ-અવષ્ટમ્મે ણિદ્દુહ-સંદાણં ॥૮૧૪૬૭॥

'નિષ્ટમ્મ'-'નિષ્ક્રેષ્ટ થવું' એવા અર્થમાં વપરાતા ક્રિયા ધાતુને અહીં નિદ્દુહ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો છે અને અવષ્ટમ્મ કરવો એટલે 'આધાર આપવો' એવા અર્થમાં વપરાતા ક્રિયા ધાતુને અહીં સંદાણ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

નિષ્ટમ્મં કરોતિ-નિદ્દુહ-નિદ્દુહઈ-એષ્ટા રહિત થાય છે-ચંબી જાય છે.
અવષ્ટમ્મં કરોતિ-સંદાણ-સંદાણઈ-આધાર આપે છે.

શ્રમે વાવમ્ફ ॥૮૧૪૬૮॥

'શ્રમ કરવો' અર્થમાં વપરાતા ક્રિયા ધાતુને અહીં વાવમ્ફ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

શ્રમં કરોતિ-વાવમ્ફઈ-મહેનત કરે છે.

જ્વાદિ ગણનો ગતિ અર્થનો સૂચક વર્ક ધાતુ વાવમ્ફ ધાતુ સાથે સરખાવી શકાય. વર્ક ધાતુને યહ પ્રત્યય લાગે ત્યારે વાવર્ક-વાવ્ફ-વાવંફ એમ થઈ શકે છે.

મન્યુના ઓષ્ઠમાલિન્યે ણિવ્વોલઃ ॥૮૧૪૬૯॥

'ક્રોધ વડે ઓઠને મલિન કરવો-કરડવો કે મરડવો' એવા અર્થવાળા ક્રિયા ધાતુને અહીં નિવ્વોલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

મન્યુના ઓષ્ઠં મલિનં કરોતિ-ણિવ્વોલ-ણિવ્વોલઈ-ક્રોધથી ઓઠને કરડે છે કે મરડે છે.

શૈથિલ્ય-લમ્બને વયલ્લઃ ॥૮૧૪૭૦॥

'શૈથિલ થવું' અને 'લટકી પડવું' એવા અર્થ સાથે સંબંધ રાખતા ક્રિયા ધાતુને અહીં વયલ્લ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

શૈથિલીભવતિ-]
લમ્બતે-] -વયલ્લ+વયલ્લ-શૈથિલ થાય છે, લટકી રહે છે.

નિષ્પાત-આચ્છોટે ણીલુચ્છઃ ॥૮૧૪૭૧॥

‘નિષ્પતન-તીચે પડવું’ અને ‘આચ્છોટન-પટકવું’ અર્થમાં વપરાતા કૃ ધાતુને અદ્વલે ણીલુંછ કે ણીલુચ્છ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવેા.

નિષ્પતતિ] ણીલુંછ=ણીલુંછડ્-તીચે પડે છે, પટકે છે.
આચ્છોટયતિ]

કુરે કમ્મઃ ॥૮૧૪૭૨॥

કુર એટલે અસ્ત્રો ‘અસ્ત્રા’ સાથે સંબંધ રાખનાર એટલે ‘હાન્યમત કરવી’ અર્થ સાથે સંબંધ રાખનાર કૃ ધાતુને અદ્વલે કમ્મ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
કુરં કરોતિ-કમ્મ-કમ્મવડ્-ક્ષૌર કર્મ-હાન્યમત-કરે છે.

ચાટૌ ગુલલઃ ॥૮૧૪૭૩॥

‘ચાટુ-પુશામત કરવા’ અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કૃ ધાતુને અદ્વલે ગુલલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ચાટુ કરોતિ-ચાટું કરડ્-‘ચાટુ’ કરે છે-ગોળ જેવું ગળ્યું બોલે છે-પુશામત-કરે છે.

ગુલલ=ગુલલડ્-

ગુલલ પદને ‘ગોળ’ અર્થના સૂચક ‘ગુહ’ પદ સાથે સરખાવી શકાય.

સ્મરેઃ ક્ષર-ક્ષુર-ભર-મલ-લઢ-વિમ્હર-સુમર-પયર-પમ્હુહઃ ॥૮૧૪૭૪॥

સ્મર ધાતુને અદ્વલે ક્ષર, ક્ષુર, ભર, મલ, લઢ, વિમ્હર, સુમર, પયર અને પમ્હુહ એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્મૃ-સ્મરતિ=સરડ્-સ્મરણ કરે છે.

ક્ષર ક્ષરડ્-

ક્ષુર ક્ષુરડ્-

ભર ભર

મલ મલડ્-

લઢ લઢડ્-લઢણ કરે છે

વિમ્હર વિમ્હર-

સુમર સુમરડ્-

પયરપ યરડ્-

પમ્હુહ પમ્હુહડ્-

સરખાવો — મરતિ—મરડ—મલડ—ભરભલામણ—યાદ આપવી,
સરખાવો લઢ ધાતુ સાથે લઢણ

૧૦ સ્મૃ ચિન્તાયામ્ ।

વિસ્મુઃ પમ્હુસ—વિમ્હર—વીસરાઃ ॥૮૧૪૭૫॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના સ્મૃ ધાતુને અદ્ધે પમ્હુસ, વિમ્હર અને વીસર એવા ત્રણ ધાતુઓ વપરાય છે.

વિસ્મરતિ—પમ્હુસ—પમ્હુસડ—વિસ્મરણ કરે છે, બૂલી જાય છે

„ વિમ્હર—વિમ્હરડ— „

„ વીસર—વીસરડ— „ વીસરી જાય છે.

સરખાવો—વિસ્મરતિ—વિમ્હરડ તથા વીસરડ ।

સ્મૃ ચિન્તાયામ્ ।

વ્યાહરેઃ કોક્ક-પોકૌ ॥૮૧૪૭૬॥

વ્યા (વિ અને આઈ એવા સંયુક્ત) ઉપસર્ગ સાથેના હ ધાતુને એટલે વ્યાહ ધાતુને અદ્ધે કોક્ક અને પોકૌ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વ્યાહરતિ—વાહરડ—બોલે છે.

કોક્ક—કોક્કડ, કુક્કડ—ફૂકે છે.

પોકૌ—પોકૌડ, પુક્કડ— „ —પોકાર કરે છે—જેરજેરથી બોલે છે.

સં૦ કોકતે પ્રા૦ કોક્કડ, કુક્કડ ।

સં૦ પૂતકરોતિ પ્રા૦ પોકૌડ, પુક્કડ ।

૮૦૫ હ હરણે ।

પ્રસરેઃ પયલ્લ—ઉવેલ્લૌ ॥૮૧૪૭૭॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના સ્ ધાતુને અદ્ધે પયલ્લ અને ઉવેલ્લ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+સ્=પ્રસરતિ—પસરડ—ફેલાય છે.

પયલ્લ—પયલ્લડ— „ „

ઉવેલ્લ—ઉવેલ્લડ— „ „

સં૦ પ્રચલતિ પ્રા૦ પયલ્લડ ।

સં૦ ઉદ્વેલતિ પ્રા૦ ઉવેલ્લડ ।

શુભરાતી ‘ફેલાવું’ ધાતુને પયલ્લ સાથે ન સરખાવાય ?

૨૫. સ ગતૌ ।

મહમહો ગન્ધે ॥૮૧૪૭૮॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના તથા 'ગંધનો ફેલાવો' અર્થના સૂચક સ્વ ધાતુને અદ્દલે મહમહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

'મહમહ' એ 'ઝગમગ'ની પેઠે અનુકરણ શબ્દ છે. અનુકરણ શબ્દ ઉપરથી 'મહમહ' ધાતુ કલ્પાયેલ છે. મહમહ એટલો મધમધ

પ્ર+સ-પ્રસરતિ-મહમહ-મહમહઈ-મધમધે છે.-ગંધ પ્રસરે છે-ગંધ ફેલાય છે.

માલઈગંધો પસરઈ-માલતીની ગંધ ફેલાય છે-માલતીગન્ધઃ પ્રસરતિ । ગંધ સિવાયનું ફેલાવનું અર્થ હોય તો પસરઈ રૂપ થાય પણ મહમહઈ રૂપ ન થાય.

નિસ્સરેઃ ણીહર-નીલ-ઘાડ-વરહાડાઃ ॥૮૧૪૭૯॥

નિ ઉપસર્ગ સાથે સ્વ ધાતુને અદ્દલે ણીહર, નીલ, ઘાડ અને વરહાડ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિસ્સરતિ-નીસરઈ=ણીહર-ણીહરઈ-અહાર નીકળે છે.

નીલ-નીલઈ- „ „

ઘાડ-ઘાડઈ- „ „

વરહાડ-વરહાડઈ- „ „

સં० નિસ્સરતિ પ્રા० ણીહરઈ

સં० નીલતિ પ્રા० નીલઈ

સં० વહિરતિ પ્રા० વરહાડઈ

૨૫ સ્વ ગતૌ ।

આ ક્રિયાપદો

સરખામણી માટે

જણાવેલાં છે.

જાગ્રેઃ જગ્ગઃ ॥૮૧૪૮૦॥

જાગૃ ધાતુને અદ્દલે જગ્ગ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

જાગૃ=જાગર્તિ=જાગરઈ-જાગે છે.

જગ્ગ=જગ્ગઈ- „ „

જગ્ગ ધાતુ જાગૃ ધાતુનું જ એક બીજું ઉચ્ચારણ છે.

૧૦૧૩ જાગૃ નિદ્રાક્ષયે

વ્યાપ્રે: આઅઙ્: ॥૮૧૪૮૧॥

‘વ્યા’ (વિ અને આ એવા સંયુક્ત ઉપસર્ગ) સાથેના વૃ (છઠ્ઠા ગણના) ધાતુને અર્થાત્ વ્યાપ્રેને અદલે આઅઙ્ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+આ+વૃ=વ્યાપ્રિયતે=વાવરે-વાવરે છે-ઉઘમ કરે છે.

આઅઙ્=આઅઙ્-વાવરે છે-ઉઘમ કરે છે.

૧૪૬૫ વૃ વ્યાયામે ।

સંવૃગે: સાહર-સાહટૌ ॥૮૧૪૮૨॥

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વૃ ધાતુને અદલે સાહર અને સાહટૌ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપાય છે.

સમ્+વૃ=સંવૃણોતિ=સંવરે-ડાંકે છે.

સાહર=સાહર- ”

સાહટૌ=સાહટૌ- ”

૧૨૯૪ વૃ વરણે ।

આદહે: સન્નામ: ॥૮૧૪૮૩॥

આ ઉપસર્ગ સાથેના હ ધાતુને અદલે સન્નામ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+હ-આદ્રિયતે=આદરે-આદરે કરે છે.

સન્નામ=સન્નામ- ”

સરખાવે સંનમયતિ અથવા સંમાનયતિ અથવા સંનામયતિ-સારી રીતે નમે છે

૧૪૬૬ હ: આદરે ।

અથવા સંમાન કરે છે.

પ્રહગે: સાર: ॥૮૧૪૮૪॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના હ ધાતુને અદલે સાર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+હ-પ્રહરતિ-પહરે-પહાર કરે છે

સાર-સાર- ” ”

સંભવે છે કે સ અને મ લખવામાં સરખા હોવાથી માર (માર) ને અદલે સાર (સાર) લખાઈ ગયું હોય અથવા ધણા લોકો ‘સ’નું ‘હ’ જેવું ઉચ્ચારણ કરે છે. એટલે પહાર ને અદલે સાર લખાયું હોય.

૮૮૫ હ હરણે ।

અવતરે ઓહ-ઓરસૌ ॥૮૧॥૮૫॥

અવ ઉપસગ પછી આવેલા તૃ ધાતુને અદ્વલે ઓહ અને ઓરસ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

અવ+તૃ=અવતરતિ=ઓઅરહ=અવતરે છે.

ઓહ-ઓહહ—   “   ”

ઓરસ-ઓરસહ   “   ”

૨૭ તૃ પ્લવન-તરણયોઃ પ્લવન એટલે ધ્રુવનું અને તરણ એટલે તરવું

શકેઃ ચય-તર-તીર-પારાઃ ॥૮૧॥૮૬॥

શક ધાતુને અદ્વલે ચય, તર, તીર અને પાર એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે. શકે છે, સમર્થ થાય છે, શક્તિમાન થાય છે.

શક=શન્કોતિ=સકહ— શકે છે, કાર્ય પૂરું કરે છે, સમર્થ થાય છે— શક્તિમાન થાય છે

ચય-ચયહ—   “   ”

તર-તરહ—   “   ”

તીર-તીરહ—   “   ”

પાર-પારહ—પાર કરે છે.

સરખાવો—તરતિ=તરહ ।

તીરયતિ—તીરહ ।

પારયતિ—પારહ ।

જે અર્થ શક ધાતુનો છે તેને મળતો જ અર્થ તીર ધાતુ તથા પાર ધાતુનો છે.

૧૯૦૧ તીર એટલે કામ પૂરું કરવું. ૧૯૦૨ પાર એટલે કામ પૂરું કરવું.

આ અન્તે ધાતુ દસમા ચુરાદિ ગણના છે.

ધ્રુવા ગ્રામીણ લોકો શને અદ્વલે ચ બોલે છે એથી શક પદનું ચક-ચય

ઉચ્ચારણ થઈ ગયું ન હોય ?

૧૩૦૦ શક શક્તૌ ।

ફકઃ થકઃ ॥૮૧॥૮૭॥

ફક ધાતુને અદ્વલે થક ધાતુ વપરાય છે.

ફક-ફકતિ-થક=થકહ—નીચે જાય છે છે-હલકું પડે છે.

૫૦ ફક્ નીચૈર્ગતૌ

સ્લાઘઃ સલહઃ ॥૮૧૪૮૮॥

સ્લાઘ્ ધાતુને અદ્દલે સલહ ધાતુ વપરાય છે

સ્લાઘ્-સ્લાઘતે-સલહ-સલહઈ-વખાણ કરે છે.

સ્લાઘ્-સલાઘ-સલાહ-સલહ એ રીતે સ્લાઘ્ અને સલહ વચ્ચે ઘણી સમાનતા છે.
૩૪૫ સ્લાઘ્ કત્થને

સ્લઘેઃ વેઞઙઃ ॥૮૧૪૮૯॥

સ્લઘ્ ધાતુને અદ્દલે વેઞઙ એવા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

સ્લઘ્ સ્લઘતિ-સ્લઘઈ-જડે છે

વેઞઙ-વેઞઙઈ- ”

જે કે ધાતુપાઠમાં ‘સ્લઘ્’ ધાતુ નથી પણ આચાર્યશ્રી ‘અભિધાન ચિંતામણિઃ કોશ’માં “સંપ્રત્તઃ સ્લઘતિઃ” (સામાન્યકાણ્ડ) એમ એ પર્યાય શબ્દો આપે છે અને “સ્લઘ્યતે ઇતિ સ્લઘતિઃ” એમ ‘સ્લઘતિ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ બતાવે છે એટલે ‘સ્લઘ્’ ધાતુની હયાતી સાબિત થાય છે. ‘સ્લઘ સંઘાતે’ ધાતુ હોવો જોઈએ

સંઘ વિજટતિ પ્રાં વિઞઙઈ-વેઞઙઈ ।

૧૮૧ જડ સંઘાતે ।

પચ્ઃ સોલ્લ-પઝલૌ ॥૮૧૪૯૦॥

પચ્ ધાતુને અદ્દલે સોલ્લ અને પઝલ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પચ્-પચતિ-પચઈ-પાક કરે છે-રસોઈ કરે છે-રંધિ છે.

સોલ્લ-સોલ્લઈ- ” ”

પઝલ-પઝલઈ- ” ”

સરખાવો-શૂલ્યયતિ-સોલ્લ । શૂલ્ય એટલે માંસનાં સોળાં. લોઢાના શૂળા જેવા અંકોડામાં ભરાવીને જે માંસ પકવવામાં આવે છે તેને શૂલ્ય શબ્દ સૂચવે છે.
૮૧ પચ પાકે ।

ભાષામાં પોઢી શબ્દ પાકેલી રોટલી કે પૂરણપોળી અર્થનો સૂચક છે તે પ્રસિદ્ધ છે એટલે પોળી શબ્દનો સંબંધ પઝલ ધાતુ સાથે જોડી શકાય ખરો.

શૂલ્ય શબ્દનો સંબંધ ‘પકવવા’ની પ્રવૃત્તિ સાથે છે. આ જોતાં પ્રસ્તુત સોલ્લ ધાતુને શૂલ્ય શબ્દ સાથે સરખાવી શકાય ખરો.

મુચેઃ છઙ્ગ-અવહેડ-મેલ્લ-ઉસ્સિક્ક-રેઅવ-ગિલ્લુચ્છ-ધંસાડાઃ ॥૮૧૪૧૧॥

મુચ્ ધાતુને અદલે છઙ્, અવહેડ, મેલ્લ, ઉસ્સિક્ક, રેઅવ, પિવુચ્છ અને ધંસાડ એવા સાત ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મુચ્-મુચ્વતિ-મુઅઈ-મૂકે છે-છોડે છે.

છઙ્-છઙ્ગ-છોડે છે- ”

છાંડપું-વમન કરવું-અર્થનો સૂચક છદ્ધ ધાતુ ચુરાદિ ગણમાં ૧૬૫૯ મો છે

અવહેડ-અવહેડદ-મૂકે છે, ત્યજે છે.

મેલ્લ-મેલ્લઈ-મેલે છે, મૂકે છે.

ઉસ્સિક્ક=ઉસ્સિક્કઈ- ” ”

રેઅવ-રેઅવઈ- ” ”

ગિલ્લુચ્છ-ગિલ્લુચ્છઈ- ” ”

ધંસાડ-ધંસાડઈ- ” ”

૧૩૨૦ મુચ્ મોક્ષણે ।

દુઃખે ગિવ્વલઃ ॥૮૧૪૧૨॥

‘દુઃખ મૂકવું’ અર્થમાં વપરાતા મુચ્ ધાતુને અદલે ગિવ્વલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

દુઃખ મુચ્વતિ-દુહં મુઅઈ-દુઃખ મૂકે છે.

ગિવ્વલ-ગિવ્વલેઈ- ” ”

વઞ્ચેઃ વેહવ-વેલવ-જૂરવ-ઉમચ્છાઃ ॥૮૧૪૧૩॥

વઞ્ચ ધાતુને અદલે વેહવ, વેલવ, જૂરવ અને ઉમચ્છ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વઞ્ચ-વઞ્ચતિ-વંચઈ-ઠગે છે અથવા જાય છે.

વેહવ-વેહવઈ- ” ”

વેલવ-વેલવઈ- ” ”

જૂરવ-જૂરવઈ- ” ”

ઉમચ્છ-ઉમચ્છઈ- ” ”

૧૦૬ વઞ્ચ ગતૌ ।

હેમ-૨૦

રચે: ઉગ્ગહ-અવહ-વિઙ્વિઙ્ઘ: ॥૮૧૪૧૪॥

રચ ધાતુને અદ્વલે ઉગ્ગહ, અવહ અને વિઙ્વિઙ્ઘ એ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રચ-રચયતિ-રચહ-રચે છે.

ઉગ્ગહ-ઉગ્ગહહ-,,

અવહ-અવહહ-,,

વિઙ્વિઙ્ઘ-વિઙ્વિઙ્ઘહ-,,

૧૮૫૩ રચ પ્રતિયત્ને ।

સમારચે: ઉવહત્થ-સારવ-સમાર-કેલાયા: ॥૮૧૪૧૫॥

સમ્ અને આ ઉપસર્ગો સાથે રચ એટલે સમારચ ધાતુને અદ્વલે ઉવહત્થ, સારવ, સમાર અને કેલાય એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+આ+રચ-સમારચયતિ-સમારચહ-સમારે છે, સારી રીતે રચના કરે છે ગુજરાતી ભાષામાં 'સમારવું' તથા 'સમરાવવું' ક્રિયાપદ પ્રસિદ્ધ છે.

ઉવહત્થ-ઉવહત્થહ-,, ,, સરખાવો ઉપહસ્તયતિ

સારવ-સારવહ-,, ,, સારાપયતિ

સમાર-સમારહ-,, ,, સમારચયતિ

કેલાય-કેલાયહ-,, ,,

સં० ઉપહસ્તયતિ પ્રા० ઉવહત્થહ ।

સં० કેલાયતિ પ્રા० કેલાયહ ।

કેલા ધાતુને 'વિલાસ' અર્થ સાથે સંબંધ છે અને તે હૈમધાતુપાઠમાં ૨૦૨૦ મો છે એમ ૨૧૦ પૂજ્ય વિજયલાવણ્યસુરિશિષ્ય પં० શ્રી દક્ષવિજયજી સંપાદિત લઘુવૃત્તિમાં નોધેલ છે.

સિચે: સિચ્ચ-સિમ્પૌ ॥૮૧૪૧૬॥

સિચ્ ધાતુને અદ્વલે સિચ્ચ અને સિમ્પ એવા એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સિચ્ચ-સિચ્ચતિ-સેઅહ-સીંચે છે.

સિંચ-સિંચહ-,,

સિંપ-સિંપહ-,,

૧૩૨૧ સિચ્ચ ક્ષરણે ।

પ્રચ્છઃ પુચ્છઃ ॥૮૧૪૧૭॥

પૃચ્છ ધાતુને બદલે પુચ્છ ધાતુ વપરાય છે.

પૃચ્છ-પૃચ્છતિ-પુચ્છ-પુચ્છઈ-પૂછે છે.

૧૩૪૭ પ્રચ્છ જ્ઞોષાયામ્ ।

ગર્જેઃ બુક્કઃ ॥૮૧૪૧૮॥

ગર્જ ધાતુને બદલે બુક્ક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગર્જ-ગર્જતિ-ગર્જઈ-ગર્જે છે-ગાજે છે.

બુક્ક-બુક્કઈ-બાજે છે.

સરખાવો—બુક્કતિ-બુક્કઈ । બુક્ક ધાતુ હૈમ ધાતુપાઠમાં ૫૪ મો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ‘ભૂંકવું’ ક્રિયાપદ પ્રચલિત છે તેને પ્રસ્તુત બુક્ક સાથે સરખાવી શકાય ?

૧૬૩ ગર્જ શબ્દે ।

વૃષે ઢિકઃ ॥૮૧૪૧૯॥

વૃષ-‘સાંઢ-બળદ, ગર્જતો હોય’ એવા અર્થના ગર્જ ધાતુને બદલે ઢિક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વૃષમઃ ગર્જતિ-ગર્જઈ-બળદ ગર્જે છે-બરાડા પાડે છે.

ઢિક-ઢિકઈ—

”

”

‘બળદ’ના સંબંધમાં ‘ઢીક’ શબ્દ ભાષામાં પ્રચલિત છે.

રાજેઃ અઘ-છજ્જ-સહ-રીર-રેહઃ ॥૮૧૪૨૦॥

રાજ ધાતુને બદલે અઘ, છજ્જ, સહ, રીર અને રેહ એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રાજ-રાજતે-રાયઈ-રાજે છે-વિરાજે છે—શોભે છે.

અઘ અઘઈ— ” અરઘે છે

છજ્જ છજ્જઈ ” છાજે છે

સહ સહઈ— ” સોહે છે

રીર રીરઈ— ” ”

રેહ રેહઈ— ” રેખે છે

સરખાવો—અર્ઘતિ અઘઈ ।

મજ્જતિ છજ્જઈ ।

શોભતે સોહઈ, સહઈ

રેખયતિ રેહઈ

૮૯૩ રાજ દીપ્તો ।

મસ્જે: આઝઙ-ગિઝઙ-બુઙ્ઙ-ખુપ્પા: ॥૮।૪।૧૦૧॥

મસ્જ ધાતુને બદલે આઝઙ, ગિઝઙ, બુઙ્ઙ અને ખુપ્પ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મસ્જ-મજ્જતિ મજ્જઈ બૂડે છે.

આઝઙ આઝઙઈ ,,

ગિઝઙ ગિઝઙઈ ,,

બુઙ્ઙ બુઙ્ઙઈ બૂડે છે

ખુપ્પા ખુપ્પઈ ખૂપે છે

સરખાવે-આબ્રુઙતિ આઝઙઈ ।

નિબ્રુઙતિ ગિઝઙઈ ।

બુઙ્ઙતિ બુઙ્ઙઈ ।

બુખ્યતિ ખુપ્પઈ-ખૂંપી ગય છે.

૧૩૫૨ મસ્જ શુદ્ધો ।

પુઙ્ગજે: આરોલ-વમાલો ॥૮।૪।૧૦૨॥

પુઙ્ગ ધાતુને બદલે આરોલ અને વમાલ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે
પુઙ્ગ-પુઙ્ગયતિ પુંજઈ-બેગું કરે છે-પુંજ કરે છે-દગલો કરે છે.

આરોલ આરોલઈ ,,

વમાલ વમાલઈ— ,,

પુઙ્ગ સમૂહ, પુઙ્ગ કરોતિ-પુઙ્ગયતિ-એ રીતે આ પુઙ્ગ, નામધાતુ છે પણ સ્વતંત્ર ધાતુરૂપે તે તે અમને મળ્યા નથી.

લસ્જે: જીહ: ॥૮।૪।૧૦૩॥

લસ્જ ધાતુને બદલે જીહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

લસ્જ લજ્જતિ લજ્જઈ લાગે છે.

જીહ જીહઈ ,,

સરખાવે જિહૈતિ, ધાતુ દ્વી, તે ઉપરથી જીહ જીહઈ ।

૧૪૭૦ લસ્જ વ્રીઢે ।

તિજે: ઓસુક: ॥૮૧૪૧૦૪॥

તિજ ધાતુને બદલે ઓસુક એવા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

તિજ-તેજયતિ તેજ-તેજસ્વી કરે છે.

ઓસુક ઓસુકઈ „ „

તેઅણં તેજનમ્ તેજ કરવું.

૬૬૭ તિજ ક્ષમાયાં નિશાને ચ । નિશાન એટલે તેજ કરવું-તીક્ષણ કરવું

મૃજે: ઝઘુસ-લુંછ-પુંછ-પુંસ-ફુસ-પુસ-હહ-હુલ-રોસાણા:

॥૮૧૪૧૦૫॥

મૃજ ધાતુને બદલે ઝઘુસ, લુંછ, પુંછ, પુંસ, ફુસ, પુસ, હહ, હુલ અને રોસાણ એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મૃજ માર્ઙિ-મજ્ઞઈ-ભાંગે છે-સાફ કરે છે-શુદ્ધ કરે છે.

ઝઘુસ ઝઘુસઈ-ધસે છે- „

લુંછ લુંછઈ-લૂંછે છે- „

પુંછ પુંછઈ-પોંછે છે- „

પુંસ પુસઈ-ભૂંસી નાખે છે „

ફુસ ફુસઈ- „ „

પુસ પુસઈ- „ „

હહ હહઈ-હૂંહે છે-

હુલ હુલઈ-હૂલ અનેલ છે-

રોસાણ રોસાણઈ-રોશન કરે છે-સાફ કરે છે.

૧૦૯૪ મૃજ શુદ્ધો ।

મજ્ઞે: વેમય-મુસુમૂર-મૂર-સૂર-સૂડ-વિર-પવિરજ્ઞ-કરજ્ઞ-નીરજ્ઞા:
॥૮૧૪૧૦૬॥

મજ્ઞ ધાતુને બદલે વેમય, મુસુમૂર, મૂર, સૂર, સૂડ, વિર, પવિરજ્ઞ, કરજ્ઞ અને નીરજ્ઞ એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મજ્ઞ મનક્તિ મંજઈ-ભાંગે છે-ભાંગે છે-નાશ કરે છે.

વેમય વેમયઈ „ „

મુસુગૂર મુસુમુરૂ-ભાંગે છે-નાશ કરે છે.

મૂર મૂરૂ-મોરે છે-દીવાની શ્વગ-શિખા-મોરે છે

સૂર સૂરૂ-સોરે છે-

સૂડ સૂડૂ-સૂડે છે

વિર-વિરૂ ”

પવિરજ પવિરજ્જૂ ”

કરજ કરજ્જૂ ”

નીત્જ નીરજ્જૂ ”

સં૦ મુરતિ પ્રા૦ મુરૂ ।

સં૦ મૂડતિ પ્રા૦ મુરૂ ।

સં૦ સૂડતે પ્રા૦ સૂડૂ । સૂડૂ- સાંકિયે સૂડે છે.

૧૪૮૬ મજ્જ આમર્દને ।

અનુવ્રજે: પડિઅગ્ગ: ॥૮૧૪૧૦૭॥

અનુ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વ્રજ ધાતુને અદલે એટલે અનુવ્રજને અદને પડિઅગ્ગ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અનુ+વ્રજ-અનુવ્રજતિ-અણુવચ્ચૂ-પાછળ જાય છે.

પડિઅગ્ગ-પડિઅગ્ગૂ- ” ”

સં૦ પ્રતિઅક્કતિ પ્રા૦ પડિઅગ્ગૂ. અક્ક ધાતુ ‘ગતિ’ અર્થનો છે.

૧૪૭ વ્રજ ગતૌ ।

અર્જે: વિઢવ: ॥૮૧૪૧૦૮॥

અર્જ ધાતુ ને અદલે વિઢવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અર્જ-અર્જતિ-અર્જ-વેપારમાં પેદા કરે છે-અર્જન કરે છે-ઉપાર્જન કરે છે-કમાય છે.

વિઢવ-વિઢવૂ- ” ” ” ”

૧૪૨-અર્જ અર્જને ।

યુજઃ જુઝ્ઞ જુઝ્ઞ-જુપ્પાઃ ॥૮૧૪૧૦૯॥

યુજ ધાતુને બદલે જુઝ્ઞ, જુઝ્ઞ અને જુપ્પ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

યુજ-યુજ્-કતે-જુઝ્ઞ-જુઝ્ઞઈ-થોળે છે-જોડે છે.

જુઝ્ઞ-જુઝ્ઞઈ- „ „

જુપ્પ-જુપ્પઈ- „ „

સં० યુનક્તિ પ્રાં જુઝ્ઞઈ ।

સં० યુજ્યતે પ્રાં જુઝ્ઞઈ ।

૧૬૭૬ યુજ યોગે ।

મુજઃ-મુજિ-જિમ-જેમ-અમ્મ-અણ્-સમાણ-ચમઢ-ચઢઢાઃ

॥૮૧૪૧૧૦॥

મુજ ધાતુને બદલે મુંજ, જિમ, જેમ, કમ્મ, અણ્, સમાણ, ચમઢ અને ચઢ એવા આઠ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મુજ્-મુજ-મુંજ-મુંજઈ-મોળન કરે છે-ખાય છે-જમે છે.

જિમ-જિમઈ-જમે છે-ખાય છે.

જેમ-જેમઈ- જમે છે. „

કમ્મ-કમ્મઈ- „ „

અણ્-અણ્ઈ- „ „

સમાણ-સમાણઈ- „ „

ચમઢ-ચમઢઈ- „ „

ચઢ+ચઢઈ- „ „

સરખાવે-જેમતિ જિમઈ ।

જેમતિ જેમઈ ।

અરનાતિ અણ્ઈ ।

સમશ્રાતિ સમાણઈ ।

એક મિત્ર ખીળ મિત્રને પૂછે છે કે આળે કેટલી પૂરણપોથી ચડાવી ? આ ‘ચડાવી’ ક્રિયાપદના ચઢધાતુનો સંબંધ અહીં જણાવેલા ચઢ ધાતુ સાથે દેખાતો નથી.

૧૪૮૭ મુજ પાલન-અભ્યવહારયોઃ ।

વા ઉપેન કમ્મવઃ ॥૮૧૪૧૧૧॥

ઉપ ઉપસર્ગ પછી આવેલા મુજ ધાતુને અદ્દલે એટલે ઉપમુજ આખાને અદ્દલે કમ્મવ એવો ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉપમુજ્જ્વલે-ઉવહુજ્જ્વલે-ઉપભોગ કરે છે.

કમ્મવ-કમ્મવજ્- „ „

સં. કર્મયતિ અથવા કર્માપયતિ પ્રા. કમ્મવજ્ ।

૧૪૮૭ મુજ પાલન-અભ્યવહારયોઃ ।

ઘટેઃ ગઢઃ ॥૮૧૪૧૧૨॥

ઘટ ધાતુને અદ્દલે ગઢ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

ઘટ-ઘડતે-ઘડ્-ધડે છે. ઘટ-ઘડ-ગઢ (હિંદી ગઢના)

ગઢ-ગડ્- „ „ „

૧૦૦૦ ઘટ ચેષ્ટાયામ્ ।

સમઃ ગલઃ ॥૮૧૪૧૧૩॥

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ઘટ ધાતુને અદ્દલે ગલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+ઘટ-સંઘટતે-સંઘડ્-સારુ ધડે છે.

સમ્+ગલ-સંગલ-સંગલ્- „ „

ઘટ-ઘડ-ગડ-ગલ ।

સં. સંકલયતિ । પ્રા. સંગલ્ ।

હાસેન સ્ફુટેઃ મુરઃ ॥૮૧૪૧૧૪॥

સ્ફુદ ધાતુનો સંબંધ 'હસવા' સાથે હોય તો તેને અદ્દલે મુર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

હાસેન સ્ફુટતિ-મુર-મુરજ્-હસવાને લીધે ખીલે છે-મૂડમાં છે

સં. મુરતિ પ્રા. મુરજ્-આંખો મોરે છે.

૧૪૪૦ સ્ફુદ વિકસને ।

મળ્હે: ચિઞ્ચ-ચિઞ્ચઅ-ચિઞ્ચિલ્લ-રીડ-ટિવિડિક્કા: ॥૮૧૪૧૧૫॥

મળ્હ ધાતુને અદ્ધે ચિઞ્ચ,, ચિઞ્ચઅ, ચિઞ્ચિલ્લ, રીડ અને ટિવિડિક્ક એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મળ્હ-મળ્હયતિ-મળ્હઈ-માંડે છે-શાબે છે.

ચિઞ્ચ-ચિઞ્ચઈ- ,, ,,

ચિઞ્ચઅ-ચિઞ્ચઅઈ- ,, ,,

ચિઞ્ચિલ્લ-ચિઞ્ચિલ્લઈ- ,, ,,

રીડ-રીડઈ- ,, ,,

ટિવિડિક્ક-ટિવિડિક્કઈ- ,, ,,

સં० ચન્ચતિ પ્રા० ચિઞ્ચઈ, ચિઞ્ચઅઈ ।

સં० ચર્ચયતિ પ્રા० ચન્ચઈ-ચિઞ્ચઈ, ચિઞ્ચઅઈ ।

૧૬૩૬ મળ્હ ભૂષાયામ્ ।

તુહે: તોડ-તુટ્ટ-હુટ્ટ-હુડ-અકહુડ-અલ્લક-ગિલક-લક-અલ્લારા:

॥૮૧૪૧૧૬॥

તુહ ધાતુને અદ્ધે તોડ, તુટ્ટ, હુટ્ટ, હુડ, અકહુડ, અલ્લક, ગિલક, લક અને અલ્લાર એમ નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તુહ-તોડતિ-તોડઈ-તોડે છે.

તોડ-તોડઈ- ,,

તુટ્ટ-તુટ્ટઈ- ,,

હુટ્ટ-હુટ્ટઈ- ,, ખૂટે છે.

અકહુડ-અકહુડઈ- ,, ઊખડે છે.

અલ્લક-અલ્લકઈ-તોડે છે.

ગિલક-ગિલકઈ- ,,

લક-લકઈ- ,,

અલ્લાર-અલ્લારઈ-વધૂરે છે-શરીરને વધૂરે છે.

સં० તોડતિ, તુડતિ પ્રા० તોડઈ

સં० તુટ્ટયતિ પ્રા० તુટ્ટઈ

સં० તુટ્ટિ ,,

સં० હુટ્ટિ પ્રા० હુટ્ટઈ

સં० હુડતિ પ્રા० હુડઈ

સં० અત્હુટ્ટિ પ્રા० અકહુડઈ

૨૪૬ તોડ તોડને ।

घूर्णः घुल-घोल-घुम्म-पहल्लाः ॥८।४।११७॥

घूर्ण धातुने અહલે ઘુલ, ઘોલ, ઘુમ્મ અને પહલ્લ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

घूर्ण-घूर्णते-घुल-घुलइ-घोणे छे-घोण्ये। गये।

घोल-घोलइ-

” ”

આચાર્ય હેમચંદ્રે ‘સ્વાયા’ વડે મથીને-વલોવાને-ખનાવેલ ઘોળવાને-ઘીના ઘોળવાને-માટે ઘોલ શબ્દ પોતાના ‘અભિધાનચિંતામણિ કોશ’માં મત્યંકાંડમાં નોંધેલ છે. તે ‘ઘોલ’ શબ્દનો સંબંધ પ્રસ્તુત ‘ઘોલ’ ધાતુ સાથે હોઈ શકે? જો કે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે તો ઘોલ શબ્દને ઝળાદિઁ (૪૯૫)માં હન્ ધાતુ દ્વારા સાધેલ છે.

घुम्म-घुम्मइ-धूमे छे.

पहल्ल-पहल्लइ-धूमे छे-पहले छे-(ચહલપહલ) ચાલે છે.

सं० प्रहलति प्रा० पहल्लइ।

૭૦૯ ઘૂર્ણ ભ્રમણે।

विवृतेः वंसः ॥८।४।११८॥

वि उपसर्ग સાથે આવેલા વૃત્ ધાતુને અહલે વંસ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

वि+वृत्-विवर्तते-विवटइ-इरक्षर पाभे छे.

वंस-वंसइ-

” ”

सं० ध्वंसते प्रा० वंसइ- — भूण स्थितिथी-भूण रुपथी-ध्वंस पाभे छे.

वि સાથે વૃત્નો અર્થ અદલાઈ ગયેલો છે

૯૫૫ વૃત્ વર્તેતે।

क्वथेः अट्टः ॥८।४।११९॥

क्वथू धાતુને અહલે અટ્ટ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

क्वथू-क्वथते-कढइ-उटे छे-उकाणे छे.

अट्ट-अट्टति-

”

”

ઓટે છે

सं० अट्टते प्रा० अट्टइ।

૯૬૪ ક્વથૂ નિષ્પાકે।

ગ્રન્થઃ ગણઃ ॥૮૧૪૧૨૦॥

ગ્રન્થ ધાતુને બદલે ગણ કે ગંઠ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગ્રન્થ-ગ્રન્થતે-ગણ-ગણટ્-ગૂંથે છે. ગંઠે છે,

ગ્રન્થિઃ-ગણ્ઠી-ગાંઠ

૭૧૮ ગ્રન્થ કૌટિલ્યે । કૌટિલ્ય એટલે વાંકું ચૂંકું કન્વું

મન્થઃ ઘુસલ-વિરોલૌ ॥૮૧૪૧૨૧॥

મન્થ ધાતુને બદલે ઘુસલ અને વિરોલ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મન્થ-મન્થતિ-મન્થઈ-મથે છે

ઘુસલ-ઘુસલઈ-

વિરોલ-વિરોલઈ-વલોવે છે.

મંઠ વિલોલતિ પ્રાઠ વિરોલઈ ।

૨૧૨ મન્થ હિંસા-સંકલેશયોઃ ।

હલાદેઃ અવઅચ્છઃ ॥૮૧૪૧૨૨॥

ળિ વાળા કે ળિ વગરના હલાદ ધાતુને બદલે અવઅચ્છ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

હલાદેઃ એ હલાદિનું પછાનું એકવચન છે. ‘હલાદિ એવેા નિર્દેશ કર્યો છે તેથી હલાદિ અહીં ળિવાળો પછુ લેવો’ એમ સૂચવવા સૂત્રમાં હલાદેઃ એમ જણાવેલ છે.

હલાદ-હલાદતે-હલાદયતે-લ્હાદઈ, લ્હાદેઈ-સુખી થાય છે.

અવઅચ્છ=અવઅચ્છઈ- , ,

૭૩૮ હલાદ સુચે ચ ।

નેઃ સદઃ મજ્જઃ ॥૮૧૪૧૨૩॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા સદ ધાતુને બદલે મજ્જ ધાતુ વપરાય છે.

નિ+સદ-નિષીદતિ-ણુ+મજ્જ-ણુમજ્જઈ-એસે છે.

ળિ ના ણુ માટે જુઓ, ૮-૧-૧૪।

અત્તા एत्थ णुमज्जइ-આત્મા અહીં નિમગ્ન થાય છે-એસે છે.-આત્મા અત્ર નિમજ્જતિ-નિષીદતિ ।

સરખાવે-નિમજ્જતિ-ણુમજ્જઈ ।

૧૬૬ ષદ્ વિશરણ-ગતિ-અવસાદનેષુ ।

છિદ્રે: દુહાવ-ગિચ્છલ-ગિજ્ઞોડ-ગિવ્વર-ગિલ્લૂર-લૂરા: ॥૮૧૪૧૨૪॥

છિદ્ર ધાતુને અદલે દુહાવ, ગિચ્છલ, ગિજ્ઞોડ, ગિવ્વર, ગિલ્લૂર અને લૂર એવા
છિદ્ર ધાતુએ વિકલ્પે વપરાય છે.

છિદ્ર-છિનત્તિ-છિન્દઈ-છેદે છે.

દુહાવ-દુહાવઈ- „ ખે કટકા કરે છે.

ગિચ્છલ-ગિચ્છલઈ- „ „

ગિજ્ઞોડ-ગિજ્ઞોડઈ- „ „

ગિવ્વર-ગિવ્વર- „ „

ગિલ્લૂર ગિલ્લૂરઈ- „ „

લૂર-લૂરઈ- „ „

સરખાવે—દ્વિધાપયતિ-દુહાવઈ-દિધા કરે છે—ખે પ્રકારે કરે છે.—ખે કટકા કરે છે
૧૪૭૮ છિદ્ર દ્વેષીકરણે ।

આહા ઓઅન્દ-ઉદાલો ॥૮૧૪૧૨૫॥

આહ સાથેના છિદ્ર ધાતુને અદલે ઓઅન્દ અને ઉદાલ એવા ખે ધાતુઓ
વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+છિદ્ર-આન્હિનત્તિ-આન્હિન્દઈ] છેદે છે.

ઓઅન્દ-ઓઅન્દઈ „

ઉદાલ-ઉદાલઈ „

સરખાવે।—ઉદારયતિ-ઉદાલઈ ।

મૃદ: મલ-મઠ-પરિહટ્ટ-ખટ્ટ-ચટ્ટ-મટ્ટ-પન્નાડા: ॥૮૧૪૧૨૬॥

મૃદ ધાતુને અદલે મલ, મઠ, પરિહટ્ટ, ખટ્ટ, ચટ્ટ, મટ્ટ અને પન્નાડ એમ સાત
ધાતુઓ વપરાય છે.

મૃદ-મૃદનાતિ-મલ-મલઈ-મમળે છે—મર્દન કરે છે.

મઠ-મઠઈ- „ „

પરિહટ્ટ-પરિહટ્ટઈ „ „

ખટ્ટ-ખટ્ટઈ „ „

ચટ્ટ-ચટ્ટઈ „ „

મટ્ટ-મટ્ટઈ- „ „

પન્નાડ-પન્નાડઈ- „ „

મૃદ ક્ષોદે ।

સ્પન્દે: ચુલ્લુલ: ॥૮૧૪૧૨૭॥

સ્પન્દ ધાતુને અદલે ચુલ્લુલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્પન્દતે-ફન્દહ

ચુલ્લુલ-ચુલ્લુલહ

૭૨૪ સ્પન્દ ક્ષિચ્ચલને ।

નિર: પદેર્વલ: ॥૮૧૪૧૨૮॥

નિર્ ઉપસર્ગ સાથેના પદ ધાતુને અદલે વલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિર્+પદ્-નિષ્પદ્યતે-નિષ્પજ્ઞહ-નીપજ્ઞે છે-ઉત્પન્ન થાય છે.

નિર્+વલ-નિવલ્લહ-નીપલ્લે છે-ઉત્પન્ન થાય છે-નીવલે છે.

૧૨૫૭ પદ્ ગતૌ ।

વિસંવદે: વિઅટ્ટ-વિલોટ્ટ-ફંસા: ॥૮૧૪૧૨૯॥

વિ અને સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વદ્ ધાતુને અદલે વિઅટ્ટ, વિલોટ્ટ અને ફંસ એમ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+સમ્+વદ્-વિસંવદતિ-વિસંવદ્યહ-વિસંવાદ કરે છે.

વિઅટ્ટ-વિઅટ્ટહ-

” ”

વિલોટ્ટ-વિલોટ્ટહ-

” ”

ફંસ-ફંસહ

” ”

૧૧૮ વદ વ્યક્તાયાં વાચિ ।

સં૦ વિવર્તતે પ્રા૦ વિઅટ્ટહ ।

સં૦ વિહુટ્ટયતિ પ્રા૦ વિલોટ્ટહ ।

સં૦ પાશયતિ પ્રા૦ ફંસહ ।

શદ: શ્લ-પક્ષોડો ॥૮૧૪૧૩૦॥

શદ્ ધાતુને અદલે શ્લ અને પક્ષોડ ધાતુઓ વપરાય છે

શાયતે-શદ્-શ્લહ-છાલે છે-પાતળું કરે છે.

સરખાવે-શ્લટિ-શ્લહ

પક્ષોટ્ટિ-પક્ષોડહ

૬૭ શદ્ શાતને ।

આક્રન્દેઃ ણીહરઃ ॥૮૧૪૧૩૧॥

આક્રન્દ્ -ધાતુને બદલે ણીહર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આક્રન્દતિ-અક્રન્દઈ-આક્રંદ કરે છે, રૂએ છે કે બોલાવે છે

ણીહર-ણીહરઈ-   ,,   ,,   ,,

સરખાવેા-નિદ્રાદતે-ણીહરઈ-

૩૧૬ ક્રન્દ્ રોદન-આહ્વાનયોઃ ।

ચિદેઃ જૂર-વિસૂરૌ ॥૮૧૪૧૩૨॥

ચિદ્ ધાતુને બદલે જૂર અને વિસૂર એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ચિદ્-ચિદ્યતે-ચિઝઈ-એદ પામે છે.

જૂર-જૂરઈ-જૂરે છે.

વિસૂર-વિસૂરઈ-એદ પામે છે.

૨૫૯ ચિદ્ દૈન્યે ।

સં૦ જુર્યતે પ્રા૦ જુરઈ ।

સં૦ વિસૂરતે પ્રા૦ વિસૂરઈ ।

રુધેઃ ઉત્થઙ્ઘઃ ॥૮૧૪૧૩૩॥

રુધ્ ધાતુને બદલે ઉત્થઙ્ઘ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

રુધ્ રુઘ્નિ-રુન્ધઈ-રૂધે છે.

ઉત્થઙ્ઘ-ઉત્થઙ્ઘઈ-,,

સં૦ ઉત્તઙ્ઘતિ-ઉત્થંઘઈ ।

૧૪૭૩ રુધ આવરણે ।

નિષેધેઃ હક્કઃ ॥૮૧૪૧૩૪॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા પેધ ધાતુને બદલે હક્ક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિષેધતિ-નિસેહઈ-નિષેધ કરે છે.

હક્ક=હક્કઈ-   ,,

૩૨૦ ષિધૂ ગત્યામ્ ।

ક્રુધેઃ જૂરઃ ॥૮૧૪૧૩૫॥

ક્રુધ્ ધાતુને અદલે જૂર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્રુધ્-ક્રુધ્યતિ-ક્રુજ્ઞઈ-ક્રોધ કરે છે.

જૂર=જૂરઈ- „

૧૧૮૪ ક્રુધ્ ક્રોધે ।

સં. જૂર્યતે પ્રા. જૂરઈ ।

જનઃ જા-જમ્મૌ ॥૮૧૪૧૩૬॥

જન્ ધાતુને અદલે જા અને જમ્મ એવા બે ધાતુઓ વપરાય છે,

જન્-જા-જાયતે-જાઅઈ-ઉત્પ-ન થાય છે.

જમ્મ-જમ્મઈ-જન્મે છે.

સરખાવે--જન્મયતિ-જમ્મઈ ।

૧૨૬૫ જન્ પ્રાદુર્ભાવે.

તનેઃ તડ-તડ્-તડ્ઞવ-વિરલ્લાઃ ॥૮૧૪૧૩૭॥

તન્ ધાતુને અદલે તડ, તડ્, તડ્ઞવ અને વિરલ્લ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તન્-તનોતિ-તળઈ-તાણે છે, ફેલાવે છે

તડ-તડઈ „ „

તડ્-તડ્ઈ „ „

તડ્ઞવ-તડ્ઞવઈ- „ „

વિરલ્લ-વિરલ્લઈ- „ „

૪૯૯ તન્ વિસ્તારે.

તૃપઃ થિપ્પઃ ॥૮૧૪૧૩૮॥

તૃપ્ ધાતુને અદલે થિપ્પ ધાતુ વપરાય છે.

તૃપ્-તૃપ્યતે-થિપ્પ-થિપ્પઈ-તૃપ્ત થાય છે

૧૮૯ તૃપ પ્રીતૌ ।

उपसर्गेः अल्लिअः ॥८।४।१३९॥

उप उपसर्गं पછી आवेला सर्प धातुने अहले अल्लिअ विकल्पे वपराय छे.

उप+सर्प-उपसर्पति-उवसप्पइ-पासे जाय छे.

अल्लिअ-अल्लिअइ- ,,

सं० आलीयते प्रा० अल्लिअइ ।

सूप् गतौ ।

संतपेः झङ्खः ॥८।४।१४०॥

सम् उपसर्गं पछी आवेला तप् धातुने अहले झङ्ख धातु विकल्पे वपराय छे.

सम्+तप्-संतपति-संतवङ् के संतप्पइ-संताप पाये छे.

झङ्ख-झङ्खइ-जंजे छे.

३३३ तप् संतापे ।

सं० झषति प्रा० झंखइ ।

व्यापेः ओअग्गः ॥८।४।१४१॥

वि उपसर्गं साथेना आप् धातुने अहले ओअग्ग धातु विकल्पे वपराय छे.

वि+आप्-व्याप्नोति-वावेइ-व्यापे छे.

ओअग्ग-ओअग्गइ ,,

१३०७ आप् व्याप्तौ ।

सं० अववल्गति प्रा० ओअग्गइ ।

समापेः समाणः ॥८।४।१४२॥

सम् उपसर्गं साथेना आप् धातुने अहले समाण धातु विकल्पे वपराय छे.

सम्+आप्-समाप्नोति-समावेइ-समावे छे, समाप्त करे छे.

समाण-समाणइ- ,, ,,

१३०७ आप् व्याप्तौ ।

ક્ષિપે: ગલત્થ-અઙ્કલ્લ-સોલ્લ-પેલ્લ-ગોલ્લ-હુહ-હુલ-પરી-ઘત્તા.

॥૮૧૪૧૪૩॥

ક્ષિપ્ ધાતુને અદ્વે ગલત્થ, અઙ્કલ્લ, સોલ્લ, પેલ્લ, ગોલ્લ અથવા ગુલ્લ, હુહ, હુલ, પરી અને ઘત્ત એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્ષિપ્-ક્ષિપતિ-ચિવલ્લ-ફેંકી દે છે, ફાટી મૂકે છે.

ગલત્થ-ગલત્થલ્લ-	„	„
અઙ્કલ્લ-અઙ્કલ્લલ્લ-	„	„
સોલ્લ-સોલ્લલ્લ-	„	„
પેલ્લ-પેલ્લલ્લ-	„	„
ગોલ્લ-ગોલ્લલ્લ	„	„
[ગુલ્લ ગુલ્લલ્લ	„	„
હુહ-હુહલ્લ-	„	„
હુલ-હુલલ્લ-	„	„
પરી-પરીલ્લ-	„	„
ઘત્ત-ઘત્તલ્લ-	„	„

સરખાવો—ગલહસ્તયતિ-ગલત્થલ્લ-ગળે લાથ દઈને ધક્કો મારે છે.

પ્રેરયતિ-પેલ્લલ્લ

નુદતિ-ગોલ્લલ્લ, ગુલ્લલ્લ

૧૩૧૭ ક્ષિપ્ પ્રેરણે ।

ઉત્ક્ષિપે: ગુલગુલ્લ-ઉત્થલ્લ-ઉલ્લત્થ-ઉબ્ભુત્ત-ઉસ્સિક્ક-હલ્લુવા:

॥૮૧૪૧૪૪॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના ક્ષિપ્ ધાતુને અદ્વે ગુલગુલ્લ, ઉત્થલ્લ, ઉલ્લત્થ, ઉબ્ભુત્ત, ઉસ્સિક્ક અને હલ્લુવ એવા છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+ક્ષિપ્-ઉત્ક્ષિપતિ-ઉચ્ચલ્લ-ગાંધે ફેંકે છે-ઉઠાળે છે.

ગુલગુલ્લ-ગુલગુલ્લલ્લ-	„	„
ઉત્થલ્લ-ઉત્થલ્લલ્લ-	„	„
ઉલ્લત્થ-ઉલ્લત્થલ્લ-	„	„
ઉબ્ભુત્ત-ઉબ્ભુત્તલ્લ-	„	„

લેગ-૨૧

ઉસ્સિક્ક-ઉસ્સિક્કઈ-ઊંચે ફેંકે છે-ઉછાળે છે.

હક્કુવ-હક્કુવઈ-   "   "

સં ૦ ઉત્તરૂતિ પ્રા ૦ ઉત્થંવઈ ।

૬૩૫ મેક્ ગતૌ-ઉત્સેકતે પ્રા ૦ ઉસ્સિક્કઈ ।

ક્ષિપ્ પ્રેરણે ।

આક્ષિપે: ણીરવઃ ॥૮૧૪૧૪૫॥

આફ્ ઉપસર્ગ સાથેના ક્ષિપ્ ધાતુને બદલે ણીરવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+ક્ષિપ્-આક્ષિપતિ-અક્ષિવઈ-ફેંકે છે-આક્ષેપ કરે છે

ણીરવ-ણીરવઈ-   "   "

સ્વપે: કમવસ-લિસ-લોદટઃ ॥૮૧૪૧૪૬॥

સ્વપ્ ધાતુને બદલે કમવસ, લિસ અને લોદટ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્વપ્-સ્વપિતિ-સુવઈ- સૂએ છે.

કમવસ-કમવસઈ-   "

લિસ-લિસઈ-   "

લોદટ-લોદટઈ-   "   "

સરખાવે-૧૪૧ છદ્ પ્રતીઘાતે. લોટતે-લોટ્ટઈ-લોટ છે.

૧૪૧૭ લિશ-લિશતિ-લિસતિ-લિસઈ-   "

૧૦૮૮ સ્વપ્ શયે ।

વેપે: આયમ્બ-આયજ્ઞૌ ॥૮૧૪૧૪૭॥

વેપ્ ધાતુને બદલે આયમ્બ અને આયજ્ઞ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વેપ્-વેપતે-વેવઈ-કંપે છે-ધુળે છે.

આયમ્બ-આયમ્બઈ-   "   "

આયજ્ઞ-આયજ્ઞઈ-   "   "

સરખાવે-આકમ્પતે-આયમ્બઈ

૭૫૪ વેપ ચલને ।

વિલપેઃ ક્ષ્ણ-વડવડૌ ॥૮૧૪૧૪૮॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના લપ્ ધાતુને અદ્યે ક્ષ્ણ અને વડવડ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ધિ+લપ્-વિલપતિ-વિલવડ-વિલાપ કરે છે.

ક્ષ્ણ+ઝ ખે છે.

વડવડ-વડવડૃ-‘પડપડે’ છે. સં० વડવડ શબ્દ ઉપરથી વડવડ

થયું યાગે છે.

ક્ષપ હિંસાયામ્ સં० ક્ષપતિ પ્રા० ક્ષવડ ।

૩૩૬ લપ્ વ્યક્તે વચને ।

લિપઃ લિમ્પઃ ॥૮૧૪૧૪૯॥

લિમ્પ ધાતુને અદ્યે લિમ્પ ધાતુ વપરાય છે.

લિપ્-લિમ્પતિ-લિમ્પૃ-લીપે છે.

૧૩૨૪ લિપ્ ઉપદંદે ।

ગુપ્યેઃ વિર-ળડૌ ॥૮૧૪૧૫૦॥

ગુપ્ ધાતુને અદ્યે વિર અને ળડ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગુપ્-ગુપ્યતિ-ગુપ્પૃ-ગ્યાપ્ત થાય છે.

વિર-વિરૃ- ” ”

ળડ-ળડૃ- ” ”

૧૧૯૨ ગુપ્ વ્યાકુલ્ત્વે ।

ક્રપઃ અવહઃ ણિઃ ॥૮૧૪૧૫૧॥

ક્રપ્ ધાતુને અદ્યે ‘ણિ’વાળો અવહ ધાતુ વપરાય છે.

કૃપાં કરોતિ-અવહ-અવહાવેડ-કૃપા કરે છે.

૧૦૦૯ ક્રપ કૃપાયામ્ ।

સં० અવભાવયતિ-અવહાવેડ ।

પ્રદીપે: તેઅવ-સન્દુમ-સંધુક્ક-અબ્ધુત્તા: ॥૮૧૪૧૫૨॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના દીપ્ ધાતુને અદ્વલે તેઅવ, સન્દુમ, સંધુક્ક અને અબ્ધુત્ત એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+દીપ્-પ્રદીપ્યતે-પલીવહ-ખૂબ પ્રકાશે છે.

તેઅવ-તેઅવહ- ”

સન્દુમ-સન્દુમહ- ”

સંધુક્ક-સંધુક્કહ-સંધ્રોકે છે. ”

અબ્ધુત્ત-અબ્ધુત્તહ- ”

સરખાવે!—તેજયતિ-તેઅવહ-તેજ કરે છે.

૮૭૬ ધુક્ સંદીપનાદિબુ-સંધુક્કતે-સંધુક્કહ

આપામાં ચૂલો ‘સંધ્રોકવો’ કે ‘સંધુક્કવો’ પ્રયોગ પ્રચલિત છે

૧૨૬૬ દીપ્ દીપ્તો ।

લુભે: સંભાવ: ॥૮૧૪૧૫૩॥

લુમ્ ધાતુને અ લે સંભાવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

લુમ્-લુમ્યતિ-લુભમહ-લોભ કરે છે-લુબ્ધ થાય છે.

સંભાવ-સંભાવહ- ” ”

સરખાવે!—સંભાવયતિ-સંભાવહ

લુભ ગાઢ્યો ।

લુભે: સ્વર-પહ્લુહૌ ॥૮૧૪૧૫૪॥

લુમ્ ધાતુને અદ્વલે સ્વર અને પહ્લુહ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે,

લુમ્-લુમ્યતિ-લુભમહ-ખળભળે છે-લુબ્ધ થાય છે.

સ્વર-સ્વરહ- ” ”

પહ્લુહૌ-પહ્લુહૌહ- ” ”

૧૧૯૯ લુમ્ સંચલને

આહ્: રમે: રમ્મ-ઢવો ॥૮૧૪૧૫૫॥

આહ્ ઉપસર્ગ સાથેના રમ્ ધાતુને અદ્વે રમ્મ અને ઢવ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+રમ્-આરમતે-આરમહ-આરંભ કરે છે.

આરમ્મ-આરમ્મહ- ”

ઢવ-ઢવહ- ”

૭૮૫ રમ્ રામસ્યે ।

ઉપાલમ્મે: જ્ઞસ્વ-પચાર-વેલવા: ॥૮૧૪૧૫૬॥

ઉપ અને આ ઉપસર્ગ સાથેના લમ્મ ધાતુને અદ્વે જ્ઞસ્વ, પચાર અને વેલવ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉપ+આ+લમ્-ઉપાલમતે ઉપાલમ્મહ-ક્રપકા આપે છે.

જ્ઞસ્વ-જ્ઞસ્વહ- ”

પચાર-પચારહ- ”

વેલવ-વેલવહ- ”

સં૦ પ્રચારયતિ પ્રા૦ પચારહ ।

સં૦ વેલાયતિ અથવા વેલતિ । પ્રા૦ વેલવહ ।

૨૦૧૧. વેલા વિલાસે આ ધાતુ ધાતુપાઠમાં તૃતી પણ કણ્ઠ આદિ ગણમાં છે એથી સૂત્રોક્ત હોવાથી સૌત્ર ધાતુ છે અથવા ૪૪૩ વેલ્ ચલને પણ ધાતુ છે. ૭૮૬ લમ્ પ્રાપ્તૌ ।

અવે: જૃમ્મો જમ્મા ॥૮૧૪૧૫૭॥

જૃમ્મ ધાતુને અદ્વે જમ્મા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે પણ વિ ઉપસર્ગ સાથે જૃમ્મ ધાતુ હોય તો જમ્મા ન વપરાય.

જૃમ્મ-જૃમ્મતે-જમ્મા-જમ્માહ, જમ્માઅહ-અગાસુ આય છે.

વિ+જૃમ્મ+વિજૃમ્મતે+વિઅમ્મહ-

કેલિપસરો વિઅમ્મહ+ક્રીડાનો પ્રસાર ઉદ્દેશ્યે છે.

કેલિપ્રસર: વિજૃમ્મતે—અહીં વિ સાથે જૃમ્મ ધાતુ હોવાથી જમ્મા આદેશ ન થયો.

૭૮૪ જૃમ્મ ગાત્રવિનામે ।

ભારથી નમી ગયેલો કર્તા હોય ત્યારે જ નમ્ ધાતુને બદલે શિસુદ્ધ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિસુદ-નિસુદઃ-ભારતી દયાશુને લીધે નમે છે.

www.jainelibrary.org

બ્રમેઃ ટિરિટિલ્લ-દુણદુલ્લ-ઢણદલ્લ-ચક્કમ્મ-મમ્મડ-મમડ-મમાડ-
તલઅણ્ટ-જ્ઞણ્ટ-જ્ઞમ્પ-મુમ-ગુમ-ફુમ-ફુસ-દુમ-
હુસ-પરી-પરાઃ ॥૮૧૪૧૬૧॥

બ્રમ્ ધાતુને બદલે ટિરિટિલ્લ, દુણદુલ્લ, ઢણદલ્લ, ચક્કમ્મ, મમ્મડ, મમડ, મમાડ, તલઅણ્ટ, જ્ઞણ્ટ, જ્ઞમ્પ, મુમ, ગુમ, ફુમ, ફુસ, દુમ, હુસ, પરી અને પર એવા અદાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

બ્રમ્-બ્રમતિ-મમદ્,
ટિરિટિલ્લ-ટિરિટિલ્લદ્-ભમે છે.

દુણદુલ્લ-દુણદુલ્લદ્	„
ઢણદલ્લ-ઢણદલ્લદ્	„
ચક્કમ્મ-ચક્કમ્મડ	„
મમ્મડ-મમ્મડદ્	„
મમડ-મમડદ્	„
મમાડ-મમાડદ્	„
તલઅણ્ટ-તલઅણ્ટદ્	„
જ્ઞણ્ટ-જ્ઞણ્ટદ્	„
જ્ઞમ્પ-જ્ઞમ્પદ્	„
મુમ-મુમદ્	„
ગુમ-ગુમદ્	„
ફુમ-ફુમદ્	„
ફુસ-ફુમદ્	„
દુમ-દુમદ્	„
હુસ-હુસદ્	„
પરી-પરીદ્	„
પર-પરદ્	„

સરખાવે। — ચક્કમતિ-ચક્કમ્મદ્-ચકંકમ્મ કરે છે

પરા+ણતિ-પરૈતિ-પરીદ્-ભમે છે.

„ તથા પ્રૈતિ-પરદ્ „

૧૨૩૪ બ્રમ્ અનવસ્થાને ।

ગમે: અઈ-અઈછ-અણુવજ્જ-અવજ્જસ-ઉક્કુસ-અક્કુસ-પચ્છ-પચ્છન્દ-
 ણિમ્મહ-ળી-ળીણ-ળીલુક્ક-પદઅ-રમ્મ-પરિઅલ્લ-વોલ-
 પરિઅલ-ળિરિણાસ-ળિવહ-અવસેહ-અવહરા: ॥૮૧૪૧૬૨॥

ગમ્ ધાતુને અટલે અઈ, અઈછ, અણુવજ્જ, અવજ્જસ, ઉક્કુસ, અક્કુસ, પચ્છ, પચ્છન્દ, ણિમ્મહ, ળી, ળીણ, ળીલુક્ક, પદઅ, રમ્મ, પરિઅલ્લ, વોલ, પરિઅલ, ળિરિણાસ, ળિવહ, અવસેહ અને અવહર એમ એકત્રીશ ધાતુઓ વિષે વપરાય છે.

ગમ્-ગચ્છતિ-ગચ્છઈ ળાય છે.

અઈ-અઈઈ — ,,

અઈચ્છ-અઈચ્છઈ ,,

અણુવજ્જ-અણુવજ્જઈ ,,

અવજ્જસ-અવજ્જસઈ ,,

ઉક્કુસ-ઉક્કુસઈ ,,

અક્કુસ-અક્કુસઈ ,,

પચ્છઈ-પચ્છઈઈ ,,

પચ્છન્દ-પચ્છન્દઈ ,,

ણિમ્મહ-ણિમ્મહઈ ,,

ળી-ળીઈ ,,

ળીણ-ળીણઈ ,,

ળીલુક્ક-ળીલુક્કઈ ,,

પદઅ-પદઅઈ ,,

રમ્મ-રમ્મઈ ,,

પરિઅલ્લ-પરિઅલ્લઈ ,,

૧ વોલ-વોલઈ ,,

પરિઅલ-પરિઅલઈ ,,

ળિરિણાસ-ળિરિણાસઈ ,,

ળિવહ-ળિવહઈ ,,

અવસેહ-અવસેહઈ ,,

અવહર-અવહરઈ ,,

સરખાવો-અતિગચ્છતિ-અઈચ્છઈ

અણુવજ્જતિ-અણુવજ્જઈ ।

- ૧ જૈન પરંપરાના 'વદિત્તુ' સૂત્રની ૪૬ મી ગાથામાં વોલ ધાતુના ઉપયોગ નીચેના પદમાં થયેલ છે-“વોલંતુ મે દિઅહા” અર્થાત્ “શ્રીતીર્થ” કર નિનેશ્વર ભગવંતાએ કહેલી કથાઓને યાદ કરતાં કરતાં મારા દિવસો વોલંતુ એટલે વ્યતીત થતા રહો.”

ઉત્કોશતિ-ઉત્કુસઈ

આકોશતિ-અકુસઈ

પ્રત્યયતિ-પ્રત્યહુઈ

પ્રચ્છન્દતિ-પ્રચ્છદઈ

નિર્મયતિ-નિર્મમહઈ

નયતિ-નીઈ

નિનયતિ-નીણઈ

નિલાકતે-નીલુકઈ

પદયતિ-પદઅઈ

રમતે-રંમઈ

પરિઅટતિ

પરિચલતિ | -પરિઅલ્લઈ, પરિઅલડ

પરિઅલતિ

વ્યવચલતિ-વોલ્ડ

નિર્ણયતિ-નિરિણાસઈ

નિવહતિ નિવહઈ

અવસેધતિ-અવસેહઈ

અપહરતિ, અવહરતિ અવહરઈ

સંસ્કૃતના ધાતુપાઠમાં 'ગતિ' અર્થનો સૂચક ૩૯૪ હમ્મ ધાતુ છે. તે

ઉપરથી—

હમ્મતિ-હમ્મઈ

નિ+હમ્મતિ-નિહમ્મઈ

નિર+હમ્મતિ-નીહમ્મઈ

આ+હમ્મતિ-આહમ્મઈ

પ્ર+હમ્મતિ-પ્રહમ્મઈ—આ બધાં રૂપો સાધવાનાં છે. એ હમ્મ ધાતુ

અત્રંત્ર છે, તેને અને ગમ્ ધાતુને શબ્દબોધનાની અપેક્ષાએ કશે સંબંધ નથી.

૩૯૬ ગમ્ ગતૌ

આહા અહિપચ્ચુઅઃ ॥૮૧૪।૧૬૩॥

આહ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને બદલે આહિપચ્ચુઅ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+ગમ્-આગચ્છતિ-આગચ્છઈ આવે છે.

અહિપચ્ચુઅ-અહિપચ્ચુઅઈ,,

સં० અભિપ્રત્યયતિ પ્રા० અહિપચ્ચુઅઈ ।

'ગતિ' અર્થવાળા અર્થ ધાતુનું તથા ઇ ધાતુનું અયતિ રૂપ બની શકે છે.

સમા અભિઙ્ઠઃ ॥૮૧૪૧૬૪॥

સમ્ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને અદ્વલે અભિઙ્ઠ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+ગમ્—સંગચ્છતે—સંગચ્છઙ્

અભિઙ્ઠ—અભિઙ્ઠઙ્—સમાગમ થાય છે.

૧૧૨ ત્રિટ્ ધાતુ ઉપરથી સં૦ આવેતિ પ્રા૦ અભિઙ્ઠઙ્ ।

અભિ-આઙા ઉમ્મત્થઃ ॥૮૧૪૧૬૫॥

અભિ અને આઙ્ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને અદ્વલે ઉમ્મત્થ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અભિ+આ+ગમ્—અભ્યાગચ્છતિ, અભ્યાગચ્છઙ્—સામે આવે છે.

ઉમ્મત્થ—ઉમ્મત્થઙ્— , ,

સં૦ ઉન્મત્થતિ પ્ર૦ ઉમ્મત્થઙ્ ।

સં૦ ઉન્મથ્યતે પ્રા૦ ઉમ્મત્થઙ્ ।

પ્રતિ-આઙા પલોટ્ઠઃ ॥૮૧૪૧૬૬॥

પ્રતિ અને આઙ્ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને અદ્વલે પલોટ્ઠ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્રતિ+આ+ગમ્—પ્રત્યાગચ્છતિ, પચ્વાગચ્છઙ્—પાછો આવે છે.

પલોટ્ઠ—પલોટ્ઠઙ્— , ,

સરખાવો—પ્રલોટ્ઠતિ—પલોટ્ઠઙ્ ।

પ્રલુટ્ઠતિ—પલોટ્ઠઙ્ ।

શમેઃ પઢિસા-પરિસામૌ ॥૮૧૪૧૬૭॥

શમ્ ધાતુને અદ્વલે પઢિસા અને પરિસામ એ એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

શમ્—શામ્યતિ—સમ્મઙ્—શાંત થાય છે.

પઢિસા—પઢિસાઙ્— , ,

પરિસામ—પરિસામઙ્— , ,

સરખાવો—પરિશામ્યતિ—પરિસમ્મઙ્

૧૨૩૦ શમ્ ઉપશમે ।

રમેઃ સંસુહ-સેહ-ઉબાવ-કિલિકિચ્ચ-કોદ્દુમ-મોદ્દાય-ળીસર-વેલ્લાઃ

॥૮।૪।૧૬૮॥

રમ્ ધાતુને બદલે સંસુહ, સેહ, ઉબાવ, કિલિકિચ્ચ, કોદ્દુમ, મોદ્દાય, ળીસર, અને વેલ્લ એવા આઠ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રમ્+રમતે-રમહ-રમે છે.

સંસુહહ-સંસુહહ-,,

સેહ-સેહહ-,,

ઉબાવ-ઉબાવહ-,,

કિલિકિચ્ચ-કિલિકિચ્હ-રમે છે.

કોદ્દુમ્-કોદ્દુમહ ,,

મોદ્દાય્-મોદ્દાયહ ,,

ળીસર્-ળીસરહ ,,

વેલ્લ-વેલ્લહ ,,

સરખાવે-—સેટતિ-સેહહ

ઉદ્ભાવયતિ-ઉબાવહ ।

નિસ્સરતિ-નીસરતિ ।

વલ્લતિ-વેલ્લહ ।

૧૮૯ રમ કીડાયામ્ ।

પૂરેઃ અઘાહ-અઘવ-ઉદ્દુમા-અજ્ઞમ-અહિરેમા ॥૮।૪।૨૬૯॥

પૂર ધાતુને બદલે અઘાહ, અઘવ, ઉદ્દુમા, અજ્ઞમ અને અહિરેમ એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પૂર-પૂર્યતે-પૂરહ-પૂરે છે-ભરે છે.

અઘાહ-અઘાહહ-,,

અઘવ-અઘવહ ,,

ઉદ્દુમા-ઉદ્દુમાહ ,,

અજ્ઞમ્-અજ્ઞમહ ,,

અહિરેમ્-અહિરેમહ ,,

સં અર્ઘયતિ પ્રાં અઘવહ ।

સં અભિરેપતે-અહિરેમહ ।

૧૨૬૮ પૂર આપ્યાયને ।

ત્વરઃ તુવર-જઅડૌ ॥૮૧૪૧૭૦॥

ત્વર ધાતુને અહલે તુવર અને જઅવ એ બે ધાતુઓ વપરાય છે.

ત્વર-ત્વરતે-ત્વરા કરે છે

તુવરહ-ત્વરા કરે છે; તરત કરે છે

જઅડ-જઅડૈ ઝટ કરે છે.

ત્વરમાળ-તુવરંતો-ત્વરા કરતો.

„ જઅડંતો-ઝટ કરતો.

સં જટ સંઘાતે ધાતુ દ્વારા જટતિ પ્રાં જઅડૈ ।

૧૦૧૦ ત્વર સંપ્રમે

ત્યાદિ-શત્રોઃ તૂરઃ ॥૮૧૪૧૭૧॥

ક્રિયાપદને લગતા ત્યાદિ પ્રત્યયો લાગેલા હોય તથા શત્રુ પ્રત્યય લાગેલો હોય તો ત્વર ધાતુને અહલે તૂર ધાતુ વપરાય છે.

ત્વર-

ત્વરતે-તૂર-તૂરહ ત્વરા કરે છે.

શત્રુ-ત્વરમાળઃ-તૂર-તૂરંતો ત્વરા કરતો.

તુરઃ અત્યાદૌ ॥૮૧૪૧૭૨॥

ત્યાદિ પ્રત્યયો સિવાયના એટલે કૃદંતના પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો ત્વર ધાતુને અહલે તુર ધાતુ વપરાય છે.

ત્વર-ત્વરિતઃ-તુર-તુરિઓ-ત્વરાવાળો થયેલો-ઉતાવળો

ત્વરમાળઃ-તુર-તુરંતો-ઝટ કરતો-ત્વરા કરતો-ઉતાવળ કરતો.

ક્ષરઃ ચિર-ઙર-પઙ્ગર-પચ્ચ-ગિચ્ચલ-ગિદ્ગુહાઃ ॥૮૧૪૧૭૩॥

ક્ષર ધાતુને અહલે ચિર, ઙર, પઙ્ગર, પચ્ચ, ગિચ્ચલ અને ગિદ્ગુહ એવા ૭ ધાતુઓ વપરાય છે.

ક્ષર-ક્ષરતિ-ખરી પડે છે.

ચિર-ચિરહ- „

ઙર-ઙરહ- „

પઞ્ચર-પઞ્ચરહ-ખરી પડે છે.

પન્ચડ-પન્ચડહ ,,

ણિચલ-ણિચલહ ,,

ણિદ્વડુઅ-ણિદ્વડુઅહ ,,

સં.૦ ક્ષરતિ પ્રા.૦ ક્ષરહ । ક્ષ માટે જુઓ—૥૮૧૨૩૥

સં.૦ પ્રક્ષરતિ પ્રા.૦ પઞ્ચરહ

૧૭૧ ક્ષર સંચલને

ઉચ્છલ: ઉત્થલ્લ: ૥૮૧૪૧૭૪૥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના છલ ધાતુને બદલે ઉત્થલ એવા ધાતુ વપરાય છે.

ઉત્+છલ-ઉચ્છલતિ-

ઉત્થલ્લ-ઉત્થલ્લતિ-ગીથલી પડે છે-ગીછળે છે

ઉત્થલ: પાઠ ખરી માનીએ તોપણ બાધ નથી. માત્ર ઉત્થલ-ઉત્થલતિ એમ

ઉદાહરણ સમજવું.

ઉત્+ચલ-ઉચ્ચલતિ-સાથે ઉચ્છલનો સંબંધ જોડી શકાય. ઉચ્છલ-ગીછળવું.

૪૧૦] ચર-ઉચ્ચર

૨૭૪૮] ચર-ઉચ્ચર

૮૦૯ શલ-ઉચ્છલ

૧૪૦૬] ચલ-ઉચ્ચલ

૧૭૦૧] ચલ-ઉચ્ચલ

આ બધા ધાતુઓ સાથે ઉચ્છલનો સંબંધ થઈ શકે. જૂની પ્રતોમાં છલ તથા
ત્થ લખવામાં સરખા હોય છે એથી ઉચ્છલ પણ વંચાય અને ઉત્થલ પણ વંચાય—
૧૭૬ સ્થલ્ સ્થાને ।

વિગલે: થિપ્-ણિદ્વડુહૌ ૥૮૧૪૧૭૫૥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના ગર ધાતુને બદલે થિપ્ અને ણિદ્વડુહ એવા બે ધાતુઓ
વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+ગલ-વિગલતિ-વિગલહ-વિશેષ ગળે છે

થિપ્-થિપ્હ-તૃપ્ત થાય છે

ણિદ્વડુહ-ણિદ્વડુહહ ,,

સરખાવો—સં.૦ તૃપ્યતિ પ્રા.૦ થિપ્હ

૪૫૨ ગલ બદલે ।

દલિ-વલ્યોઃ વિસટ્ટ-વમ્ફોઃ ॥૮૧૪૧૭૬॥

દલિ ધાતુને અદલે વિસટ્ટ અને વલિ ધાતુને અદલે વમ્ફ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વઙ્-વલયતિ-વલહ-વળે છે.

વિસટ્ટ-વિસટ્ટહ ,,

વઙ્-વલતે-વલહ-વળે છે

વમ્ફ-વમ્ફહ ,,

૪૧૩ દલ વિશરણે ।

૮૦૭ વલ સંવરણે ।

બ્રંશો ફિઙ ફિટ્ટ-ફુઙ ફુટ્ટ-ચુક-મુલ્લાઃ ॥૮૧૪૧૭૭॥

બ્રંશ ધાતુને અદલે ફિઙ, ફિટ્ટ, ફુઙ, ફુટ્ટ, ચુક અને મુલ્લ એવા ૭ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

બ્રંશ-બ્રશ્યતિ-બંસઙ્ બ્રંશ પામે છે.

ફિઙ-ફિઙઙ-ફીટે છે,

ફિટ્ટ-ફિટ્ટૈ ,, ફીટે છે

ફુઙ-ફુઙ્-ફૂટે છે, નાશ થાય છે-ધડો ફૂટી ગયો.

ફુટ્ટ-ફુટ્ટહ ,, ,,

ચુક-ચુક્-ચૂકે છે, ,,

મુલ્લ-મુલ્લ્-મૂલે છે, ,,

સં૦ સ્ફિટ્ટયતિ પ્રા૦ ફિટ્ટટ્ટ ।

૧૨૦૫ બ્રંશ અધઃપતને ।

નશેઃ ગિરણાસ-ગિવહ-અવસેહ-પડિસા-સેહ-અવહરાઃ ॥૮૧૪૧૭૮॥

નશ ધાતુને અદલે ગિરણાસ, ગિવહ, અવસેહ, પડિસા, સેહ અને અવહર એવા ૭ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નશ-નશ્યતિ-નસહ-નાશ પામે છે

ગિરણાસ-ગિરણાસહ ,,

ગિવહ-ગિવહહ ,,

અવસેહ-અવસેહૃ-તાશ પામે છે
 પડિસા-પડિસાઈ ,,
 સેહ-સેહૃ ,,
 અવહર-અવહરૃ ,,
 સરખાવો-—નિર્ગચ્ચતિ-નિરખાસહ
 અવસેધતિ-અવસેહૃ
 પ્રતિશાતયતિ-પડિસાઈ
 સેધતિ-સેહૃ
 અપહરતિ-અવહરૃ

૧૨૦૨ ન્યુ અર્શને ।

અવાત્ કાશ વાસઃ ॥૮૧૪૧૭૯॥

અવ ઉપસર્ગ સાથેના કાશ ધાતુને બદલે વાસ ધાતુ વપરાય છે.
 અવ+કાશ-અવકાશતે-ઓકાસૃ અવકાશ પામે છે
 ઓ+વાસ-ઓવાસૃ-અવકાશ પામે છે.

૮૩૦ કાશ લીપ્તૌ ।

સંદિશેઃ અપ્પાહઃ ॥૮૧૪૧૮૦॥

સમ્ ઉપસર્ગ સાથેના દિશ ધાતુને બદલે અપ્પાહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
 સમ્+દિશ-સંદિશતિ-સંદિસૃ-સંદેશ આપે છે
 અપ્પાહ+અપ્પાહૃ- ,,

૧૩૧૮ દિશ અતિસર્જને ।

દશઃ નિઅચ્છ-પેચ્છ-અવચ્છ-અવચ્છ-વજ્જ-સવ્વ-દેક્ખ-ઓઅક્ખ-
 અવક્ખ-અવઅક્ખ-પુલોઅ-પુલઅ-નિઅ-અવઆસ-પાસાઃ

॥૮૧૪૧૮૧॥

દશ ધાતુને બદલે નિઅચ્છ, પેચ્છ, અવચ્છ, અવચ્છ, વજ્જ, સવ્વ, દેક્ખ, ઓઅક્ખ, અવક્ખ, અવઅક્ખ, પુલોઅ, પુલઅ, નિઅ, અવઆસ અને પાસ એવા પંદર ધાતુઓ વપરાય છે.

દશૂ-પશ્યતિ-દેખે	છે-નજરે જુએ છે
નિઅચ્છ-નિઅચ્છઈ-જુએ	છે-દેખે છે-ખેવે છે
પેચ્છ-પેચ્છઈ	,,
અવચ્છ-અવચ્છઈ	,,
અવચક્ષ-અવચક્ષઈ	,,
વજ્જ-વજ્જઈ	,,
સન્નવ-સન્નવઈ	,,
દેક્ષ-દેક્ષઈ	,,
ઓઅક્ષ-ઓઅક્ષઈ	,,
અવક્ષ-અવક્ષઈ	,,
અવઅક્ષ-અવઅક્ષઈ	,
પુલોઅ-પુલોઅઈ	,,
પુલઅ-પુલઅઈ	,,
નિઅ-નિઅઈ	,,
અવઆસ-અવઆસઈ	,,
પાસ-પાસઈ	,,

સરખાવો—નિચ્છતિ—ણિઅચ્છઈ ।

પ્રેક્ષતે—પેચ્છઈ ।

અવગચ્છતિ—અવચ્છઈ ।

અવેક્ષતે—અવક્ષઈ ।

પ્રલોકતે—પલોઅઈ ।

પ્રલોકતે—પુલઅઈ ।

નયતિ—નિઅઈ ।

અવપશ્યતિ—અવયાસઈ ।

પશ્યતિ—પાસઈ ।

૪૯૫ દશ પ્રેક્ષણે ।

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ધ્યા ધાતુને વિકરણને અ લગાડ્યા પછી નિજ્ઞાઅઈ-જુએ છે—પ્રયોગ થાય છે. સરખાવો—નિધ્યાયતિ. આ ધાતુ સ્વરાંત હોવાથી ૮૧૪૨૪૦ સૂત્રથી છેડે અ કારનો આગમ વિકલ્પે આવે છે. એટલે જ્ઞાઈ અને જ્ઞાઅઈ અથવા નિ સાથે નિજ્ઞાઈ, નિજ્ઞાઅઈ એમ બે બે રૂપો થાય છે. આ રૂપોને દશ ધાતુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

સ્પૃશઃ ફાસ-ફંસ-ફરિસ-છિવ-છિહ-આલુહ્-આલિહાઃ ॥૮૧૪૧૮૨॥

સ્પૃશ્ ધાતુને બદલે ફાસ, ફંસ, ફરિસ, છિવ, છિહ, આલુહ્ અને આલિહ એમ સાત ધાતુઓ વપરાય છે.

સ્પૃશ્+સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે
 ફાસ-ફાસઈ સ્પર્શ કરે છે-અડકે છે-અડે છે
 ફંસ-ફંસઈ „
 ફરિસ-ફરિસઈ „
 છિવ-છિવઈ „ જામે છે-ધુએ છે.
 છિહ-છિહઈ „
 આલુહ્-આલુહ્સઈ „
 આલિહ-આલિહઈ „

સરખાવો-ક્રુપતિ-છિવઈ । ૧૩૭૧ ક્રુપ સ્પર્શે ।

આલિશતિ-આલિહઈ ।

૧૪૧૨ સ્પૃશ્ સંસ્પર્શે ।

પ્રવિશેઃ રિઝઃ ॥૮૧૪૧૮૩॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના વિશ ધાતુને બદલે રિઝ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+વિશ-પ્રવિશતિ પવિસઈ-પ્રવેશ કરે છે.

રિઝ-રિઝઈ „

સરખાવો-રીયતે-રિઝઈ । ૧૨૪૭ રી એટલે ટપકવું-ઝરવું-ચૂવું, આ રી દ્વારા રિઝઈ સાધી શકાય છે.

૧૪૧૫ વિશ પ્રવેશને ।

પ્રાદ્ મૃશ-મૃષોઃ મ્હુસઃ ॥૮૧૪૧૮૪॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના મૃશ અને મુષ ધાતુને બદલે મ્હુસ ધાતુ વપરાય છે.

પ્ર+મૃશ-પ્રમૃશતિ-પમ્હુસ-પમ્હુસઈ-સ્પર્શ કરે છે.

પ્ર+મુષ-પ્રમુષ્ણતિ-પમ્હુસ-પમ્હુસઈ-ચોરી કરે છે

૧૪૧૬ મૃશ આમર્શને । આમર્શન-સ્પર્શ કરવે ।

૧૫૬૩ મુષ સ્તેયે । સ્તેય-ચોરી કરવી.

હેમ-૨૨

પિષેઃ પિવહ-પિરિણાસ-પિરિણજ્ઞ-રોઞ્ચ-ચઙ્ઞાઃ ॥૮૧૪૧૮૫॥

પિષ્ ધાતુને બદલે પિવહ, પિરિણાસ, પિરિણજ્ઞ, રોઞ્ચ અને ચઙ્ઞ એમ પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પિષ્-પિનઙિ-પીસહ-પીસે છે-ચૂરેચૂરા કરી નાંખે છે.

પિવહ-પિવહઈ- „

પિરિણાસ-પિરિણાસઈ- „

પિરિણજ્ઞ-પિરિણજ્ઞઈ- „

રોઞ્ચ-રોઞ્ચઈ- „

ચઙ્ઞ-ચઙ્ઞઈ- „

સં० નિવધતિ અથવા નિવાધતે પ્રા० પિવહઈ ।

સં० નિર્ણયતિ પ્રા० પિરિણાસઈ ।

સં० નિર્ણયતે પ્રા० પિરિણજ્ઞઈ ।

સં० લુઞ્ચતિ પ્રા० રોઞ્ચઈ

૧૪૯૩ પિષ્ સંવર્ણને ।

મષેઃ મુકઃ ॥૮૧૪૧૮૬॥

મષ્ ધાતુને બદલે મુક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

મષ્-મષતિ-મસઈ-મસે છે, ભૂંકે છે-ફૂતરાના અવાજને 'ભસવું' કહેવાય છે અને ગધેડાના અવાજને 'ભૂંકવું' કહેવાય છે.

મુક-મુકઈ-ભૂંકે છે, ભસે છે.

સં. મુક્તિ પ્રા० મુક્તિ । ૫૪ મુક મષણે । કોઈ સ્થળે માષણે પણ પાઠ છે ૫૨૧ મષ્ મર્ત્સને ।

કૃષેઃ કઙ્ઠ-સાઅઙ્ઠ-અઞ્ચ-આણઞ્ચ-આયઞ્ચ-આઙ્ઞઃ ॥૮૧૪૧૮૭॥

કૃષ્ ધાતુને બદલે કઙ્ઠ, સાઅઙ્ઠ, અઞ્ચ, આણઞ્ચ, આયઞ્ચ અને આઙ્ઞ એમ છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

કૃષ્-કર્ષતિ અથવા કૃષતિ-કરિસઈ-ખેડે છે, ખેંચે છે

કઙ્ઠ-કઙ્ઠઈ- કાઢે છે „ „

સાઅઙ્ઠ-સાઅઙ્ઠઈ- „ „ „ „

અઞ્ચ-અઞ્ચઈ- „ „ „ „

આળ્ઞ=આળ્ઞ્ઞ્ઞ-ખેડે છે, ખેડે છે.

આય્ઞ્ઞ=આય્ઞ્ઞ્ઞ-,, ,,

આઈઞ્ઞ=આઈઞ્ઞ્ઞ-,, ,,

સં० કૃષ્ટયતિ પ્રા० કૃષ્ટ્ઞ્ઞ્ઞ ।

સં० સંકૃષ્ટયતિ પ્રા० સાંકૃષ્ટ્ઞ્ઞ્ઞ ।

સં० અજ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ પ્રા० અજ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ ।

સં० અન્વાજ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ પ્રા० અળ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ ।

સં० આજ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ પ્રા० આઈજ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ્ઞ ।

૧૦૬ તથા ૧૩૧૯ કૃષ્ વિલેખને ।

અસૌ અક્ષોઢઃ ॥૮૧૪૧૮૮॥

કૃષ્ ધાતુને સંબંધ 'તરવાર' સાથે હોય તો કૃષ્ને બદલે અક્ષોઢ ધાતુ વપરાય છે.

કૃષ્-કર્ષતિ અથવા કૃષતિ-અક્ષોઢ-અક્ષોઢ્ઞ-તરવારને

મ્યાનમાંથી ખેડે છે-કાઢે છે

સં० આક્ષોઢયતિ અક્ષોઢ્ઞ્ઞ ।

આ સાથે ૧૮૬૩ યોઢ, ૨૫૧ યોઢ, ૧૫૯૮ કુટ, અથવા ૧૬૦૧ હુટ કે પુટ તથા ૧૮૦૬ કુટ.

૫૦૬ તથા ૧૩૧૯ કૃષ્ વિલેખને ।

ગવેષેઃ ઢુળ્ઢુલ્લ-ઢળ્ઢોલ-ગમેસ-ઘત્તાઃ ॥૮૧૪૧૮૯॥

ગવેષ્ ધાતુને બદલે ઢુળ્ઢુલ્લ, ઢળ્ઢોલ, ગમેસ અને ઘત્ત એમ ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગવેષ-ગવેષયતિ-ગવેસઙ્ઞ

ઢુળ્ઢુલ્લ-ઢુળ્ઢુલ્લ્લ-ગવેષે છે-ઢ'ઢોળે છે-ઢૂં'ઢે છે-શોધે છે.

ઢળ્ઢોલ-ઢળ્ઢોલ્લ-,, ,, ,,

ગમેસ-ગમેસઙ્ઞ-,, ,, ,,

ઘત્ત-ઘત્તઙ્ઞ-ગોતે છે. ,, ,, ,,

'ગાયને શોધવી' એ ક્રિયાપદ દ્વારા ગો+ઐષ્-ગવેષ્ ધાતુની કલ્પના થયેલી લાગે છે.

સરખાવો-ગવેષયતિ-ગમેસઙ્ઞ

૧૧૧૯ ગવેષ્ માર્ગને ।

શ્રિલ્ષે: સામગ્ગ-અવયાસ-પરિઅન્તા: ॥૮૧૪૧૯૦॥

શ્રિલ્ષ્ ધાતુને બદલે સામગ્ગ, અવયાસ અને પરિઅન્ત એમ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

શ્રિલ્ષ્-શ્રિલ્ષ્યતિ-સિલ્સઈ-ચોંટી જાય છે.

સામગ્ગ-સામગ્ગઈ- ,, ,,

અવયાસ-અવયાસઈ ,, ,,

પરિઅન્ત-પરિઅન્તઈ- ,, ,,

સં૦ અવકાશતે પ્રા૦ અવયાસઈ ।

અવપાશયતિ પ્રા૦ અવયાસઈ ।

પર્યન્તયતિ પ્રા૦ પરિઅંતઈ

૧૨૧૦ શ્રિલ્ષ્ આલિંગને ।

મ્રક્ષે: ચોપ્પડ: ॥૮૧૪૧૯૧॥

મ્રક્ષ્ ધાતુને બદલે ચોપ્પડ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

મ્રક્ષ્-મ્રક્ષતિ-મક્ષઈ-ચોપડે છે

ચોપ્પડ-ચોપ્પડઈ- ,,

૫૬૮ મક્ષ સંવાતે । સંવાત-ભેયું થવું-ચોંટી જવું.

‘માખણ’ શબ્દ મ્રક્ષ ધાતુ દ્વારા પેદા થયેલ છે.

ભાષામાં ‘માખવું’-ચોપડવું’-ક્રિયાપદ પ્રચલિત છે.

કાઙ્ક્ષે: આહ-અહિલઙ્ક્ષ-અહિલઙ્ક્ષ-વચ્ચ-વમ્ફ-મહ-સિહ-

વિલુમ્પા: ॥૮૧૪૧૯૨॥

કાઙ્ક્ષ્ ધાતુને બદલે આહ, અહિલઙ્ક્ષ, અહિલઙ્ક્ષ, વચ્ચ, વમ્ફ, મહ, સિહ, અને વિલુમ્પ એમ આઠ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

કાઙ્ક્ષ-કાઙ્ક્ષતિ-કંચઈ-કાંદા કરે છે-૪૨છે છે.

આહ-આહઈ-૪૨છે છે

અહિલઙ્ક્ષ-અહિલઙ્ક્ષઈ- ,,

અહિલઙ્ક્ષ-અહિલઙ્ક્ષઈ અગિલાપ કરે છે

વચ્ચ-વચ્ચઈ- વાંચે છે-વાંછે છે

વમ્ફ-વમ્ફઈ- ,,

મહ-મહઈ- ,,

સિહ-સિહઈ ૨૫૬ કરે છે

વિલુમ્પ-વિલુમ્પઈ- ,,

સરખાવે—અમિલવતિ—અહિલદ્વદ્વ, અહિલદ્વદ્વ ।

વાન્છતિ—વન્ચ્ચઈ ।

સ્પૃહયતિ—સિહઈ

‘તમારું ખૂરું વાંચતો નથી’ એ વાક્યમાં ‘વાંચતો’ એટલે ‘ધન્ચતો’ અર્થ છે અને એનો સંબંધ વન્ચ્ચ કે વંચ્ચ ધાતુ સાથે ન જોડી શકાય ?

૧૨૭ લઘુ કાન્તૌ ।

પ્રતીક્ષે: સામય-વિહીર-વિરમાલા: ॥૮૧૪૧૧૩॥

પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથેનાં ફેક્ષ ધાતુને અદલે સામય, વિહીર અને વિરમાલ એમ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્રતીક્ષ—પ્રતીક્ષતે—પડિલ્લઈ

સામય—સામયઈ—વાટ જુએ છે.

વિહીર—વિહીરઈ— „

વિરમાલ—વિરમાલઈ— „

સરખાવે—વિધોરયતિ—વિહીરઈ—વિશેષ ધીરજ રાખે છે

સં० સમયતિ પ્રા० સામયઈ—સમયની પ્રતીક્ષા કરે છે

૮૮૨ ફેક્ષ દર્શને ।

તક્ષે: તચ્છ-ચચ્છ-રમ્પ-રમ્પા: ॥૮૧૪૧૧૪॥

તક્ષ ધાતુને અદલે તચ્છ, ચચ્છ, રમ્પ અને રમ્પ એમ ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તક્ષ—તક્ષતિ—તલ્લઈ,

તચ્છ—તચ્છઈ—તાસે છે—છાલે છે—પાતળું કરે છે.

ચચ્છ—ચચ્છઈ— „ „

રમ્પ—રમ્પઈ— „ „

રમ્પા—રમ્પાઈ— „ „

સં० રમ્પતિ પ્રા० રમ્પઈ । ભાષામાં ‘રાંપ’.

સં० રમ્પતિ પ્રા० રમ્પતિ ।

૫૭૧ તક્ષ તનૂકરણે ।

વિકસે: કોઆસ-વોસટ્ટૌ ॥૮૧૪૧૯૫॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના કસ ધાતુને અદ્વે કોઆસ અને વોસટ્ટ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિકસ-વિકસતિ-વિકસઈ,
કોઆસ-કોઆસઈ-વિકસે છે
વોસટ્ટ-વોસટ્ટઈ-   ,,

૧૮૭ કસ ગતૌ ।

હસે: ગુજ્ઞઃ ॥૮૧૪૧૯૬॥

હસ ધાતુને અદ્વે ગુજ્ઞ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

હસ-હસતિ-હસઈ,
ગુજ્ઞ-ગુજ્ઞઈ-ગુંજે છે-હસે છે.

સરખાવો—ગુજ્ઞતિ-ગુજ્ઞઈ

૫૪૫ હસ હસને ।

લ્હસે: લ્હસ-ડિમ્મૌ ॥૮૧૪૧૯૭॥

લ્હસ ધાતુને અદ્વે લ્હસ અને ડિમ્મ એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

લ્હસ-લ્હસતે-લ્હસઈ-ઢીલું પડી જાય છે-સરી જાય છે.

લ્હસ-લ્હસઈ   ,,   ,,   ,,

પરિલ્હસઈ સલિલવસનં-પહેરેલું-પાણીવાળું-પાણીથી ભીનું થયેલું-અ
સરી પડે છે-લ્હસતે સલિલવસનમ્ ।

ડિમ્મ-ડિમ્મઈ-ઢીલું પડી જાય છે, સરી જાય છે.

સરખાવો—ડિમ્મતિ-ડિમ્મઈ-ડિમ્ ધાતુ ૧૧૯૬મે છે

સંં હલસતિ પ્રાં લ્હસતિ-હલના લ્હ માટે જુઓ ૮૧૨૭૬।

૧૫૩ લ્હસ અવલ્હસને ।

ત્રસે: ડર-વોજ્ઞ-વજ્ઞાઃ ॥૮૧૪૧૯૮॥

ત્રસ ધાતુને અદ્વે ડર વોજ્ઞ અને વજ્ઞ એમ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ત્રસ-ત્રસ્યતિ-તસઈ, તાસતિ-ત્રાસે છે-ડરે છે

ડર-ડરઈ-   ડરે છે.

વોજ્ઞ-વોજ્ઞઈ-   ,,

વજ્ઞ-વજ્ઞઈ-   ,,

૧૦૧૫ દ મયે ધાતુ દારા સંં દરતિ પ્રાં ડરઈ ।

ન્યસઃ ણિમ-ણુમૌ ॥૮૧૪૧૯૯॥

નિ સાથેના અસ્ ધાતુને અદલે ણિમ અને ણુમ એવા બે ધાતુઓ વપરાય છે.

ન્યસ્-ન્યસ્યતિ—ન્યાસ કરે છે

ણિમ-ણિમઙ્-નીમે છે—સ્થાપિત કરે છે

ણુમ-ણુમ-ણુમઙ્—   ,,   ,,

૧૨૨૧ નિ સાથે અસ ક્ષેપણે ।

પર્યસઃ પલોટ્-પલ્લટ્-પલ્હત્થાઃ ॥૮૧૪૨૦૦॥

પરિ સાથેના અસ્ ધાતુને અદલે પલોટ્, પલ્લટ્ અને પલ્હત્થ એમ ત્રણ ધાતુઓ વપરાય છે.

પર્યસ્-પર્યસ્યતિ—અદલાઈ જાય છે.

પલોટ્-પલોટ્ઙ્—   ,,

પલ્લટ્-પલ્લટ્-પલ્લટો ખાય છે

પલ્હત્થ-પલ્હત્થઙ્—   ,,

સં૦ પર્યસ્ત્યતિ પ્રા૦ પલ્હત્થઙ્ । ૮૧૨૧૬૮૧ તથા ૮૧૪૨૫૮ ।

ભાષામાં પલાંડી કે પલોંડી શબ્દ પ્રચલિત છે. આ માટે ગુજરાતી એક મોટા સાક્ષર પદયષ્ટિ શબ્દને મૂળરૂપે કલ્પેલો જણાય છે પણ મૂળરૂપે પર્યસ્તિકા શબ્દ જ બરાબર છે પર્યસ્તિકા-પલ્હત્થિયા-પલ્લત્થિયા-પલોંડી કે-પલાંડી કે પલથી.

૧૨૨૧ અસ ક્ષેપણે ।

નિઃશ્વસેઃ શ્લઃ ॥૮૧૪૨૦૧॥

નિરૂ સાથેના શ્વસ ધાતુને અદલે શ્લઃ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિઃશ્વસ-નિઃશ્વસિતિ-નીસસઙ્-નીસાસા નાખે છે.

શ્લઃ-શ્લઃઙ્-શ્લઃ-અંખે છે,   ,,

૧૦૯૦ શ્વસ પ્રાણને ।

उल्लसेः ऊसल-ऊसुम्भ-णिल्लस-पुलआअ-गुञ्जोल्ल-आरोआः

॥८।४।२०२॥

ઉત્ સાથેના લસ ધાતુને બદલે કસલ, કસુમ્મ અથવા કસુંમ, ણિલ્લસ, પુલઆઅ, ગુજ્જોલ્લ અને આરોઅ એમ છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

उल्लस्-उल्लसति-उल्लसइ-उल्लसास पाभे छे

ऊसल-ऊसलइ ,,

ऊसुम्भ-ऊसुम्भइ ,,

णिल्लस-णिल्लसइ ,,

पुलआअ-पुलआअइ ,,

गुञ्जोल्ल-गुञ्जोल्लइ ,,

गुञ्जुल्ल-गुञ्जुल्लइ ,,

आरोअ-आरोअइ ,,

સરખાવે।—उल्लसति-कसलइ ।

કસલહ આ પ્રયોગમાં લસ નું બિલકું સલ થઈ ગયેલ છે.

ऊसुम्भति-ऊसुम्भइ ।

पुलकायते-पुलआअइ ।

निल्लसति-णिल्लસહ

आरोअइ-आરોઅતે—

૫૪૩ લસ મ્લેષણ—ક્રીડનયોઃ ।

भासेः भिसः ॥८।४।२०३॥

ભાસ્ ધાતુને બદલે મિસ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

भास्-भासते-भासइ,

भिस-भिसइ-भासे छे-દીપે છે.

૮૪૬ માસ દીપ્તો ।

ग्रसेः घिसः ॥८।४।२०४॥

ગ્રસ્ ધાતુને બદલે ઘિસ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ग्रस्-ग्रसते-गसइ-गणये छे-ગ્રાસ લે છે-કાળિયો બરે છે.

घिस-घिसइ-घाय छे.

સં૦ ઘસતિ ગ્રા૦ ઘિસइ ।

૮૫૪ ગ્રસ અદને ।

અવાદ્ ગાહેઃ વાહઃ ॥૮૧૪૨૦૫॥

અવ સાથેના ગાહ ધાતુને અદ્વલે અવ સાથે વાહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અવગાહ-અવગાહતે-અવગાહઈ, ઓગાહઈ-ઊંડું ઉતરે છે-અવગાહન કરે છે

અવ+વાહ-ઓવાહઈ-ઊંડું ઊતરે છે- અવગાહન કરે છે.

૮૭૧ ગાહ વિલોડને ।

આરુહેઃ ચડ-વલગ્નો ॥૮૧૪૨૦૬॥

આ સાથેના રૂહ ધાતુને અદ્વલે ચડ અને વલગ્ન એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

આરૂહ-આરોહતિ-આરૂહઈ આરોહણ કરે છે.

ચડ-ચડઈ-ચડે છે-

વલગ્ન-વલગ્નઈ-વળગે છે-,, ,,

અરખાવે-વિલગતે-વિલગઈ

૧૭૩૪ ચટ-ચટતિ-ચડઈ

મુહેઃ ગુમ્મ-ગુમ્મડો ॥૮૧૪૨૦૭॥

મુહ ધાતુને અદ્વલે ગુમ્મ અને ગુમ્મડ એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મુહ-મુહતિ-મુજ્જઈ-મુંઝાય છે-વિચાર ગુમ થઈ જાય છે-વિચારી શકતો નથી

ગુમ્મ-ગુમ્મઈ ,, ,, ,,

ગુમ્મઈ-ગુમ્મડઈ ,, ,, ,,

૧૨૩૮ મુહ વૈચિત્યે ।

દહેઃ અહિકલ-આલુઙ્ઘી ॥૮૧૪૨૦૮॥

દહ ધાતુને અદ્વલે અહિકલ અને આલુઙ્ઘ એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

દહ-દહતિ-ઢહઈ-દહે છે.

અહિકલ-અહિકલઈ ,,

આલુંઘતિ ,,

સં० અભિપૂલંતિ પ્રા० અહિકલઈ ।

સં० આલુંઘતિ પ્રા० આલુંઘઈ ।

૫૫૨ દહ ભસ્મીકરણે ।

ગ્રહઃ વલ-ગેળહ-હર-પઙ્ગ-નિરુવાર-અહિપચ્ચુઅઃ ॥૮૧૪૨૦૯॥

ગ્રહ ધાતુને બદલે વલ, ગેળહ, હર, પઙ્ગ, નિરુવાર અને અહિપચ્ચુઅ એમ છ ધાતુઓ વપરાય છે.

ગ્રહ-ગૃહ્ણાતિ-ગિળ્હઈ-અહલ્ય કરે છે

વલ-વલઈ- વળે છે ,,

ગેળહ-ગેળ્હઈ- ,,

હર-હરઈ- ,,

પઙ્ગ-પઙ્ગઈ- ,,

નિરુવાર-નિરુવારઈ ,,

અહિપચ્ચુઅ-અહિપચ્ચુઅઈ ,,

સરખાવો-ગૃહ્ણાતિ-ગેળ્હઈ ।

હરતિ-હરઈ ।

પ્રાઙ્ગતિ-પંગઈ ।

૧૫૧૭ ગ્રહ ઉપાદાને ।

ત્વા-તુમ્-તવ્યેષુ ષેત્ ॥૮૧૪૨૧૦॥

કત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ગ્રહ ધાતુને બદલે ષેત્ ધાતુ વાપરવો.

કત્વા-ગ્રહ+કત્વા-ગૃહીત્વા-ષેત્+તૂળ=ષેત્તૂળ, ષેત્+તુઆળ-ષેત્તુઆળ-અહલ્ય કરીને.

બહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

ત્વા-ગ્રહ+ત્વા-ગૃહીત્વા-ગેળ્હઈ ।

તુમ્-ગ્રહ+તુમ્-ગૃહીતુમ્-ષેત્+તુમ્-ષેત્તું-અહલ્ય કરવા માટે

તવ્ય-ગ્રહ+તવ્ય-ગૃહીતવ્યમ્, ષેત્+તવ્યમ્-ષેત્તવ્વં-અહલ્ય કરવા યોગ્ય.

વચો વોત્ ॥૮૧૪૨૧૧॥

કત્વા, તુમ્, તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો વચ્ ધાતુને બદલે વોત્ ધાતુ વાપરવો.

વચ્+ત્વા-ઉકત્વા-ખોલીને

વચ્+ત્વા-વોત્+તૂળ=વોત્તૂળ-ખોલીને

વચ્+તુમ્-વચ્તુમ્-વોત્+તું-વોત્તું-ખોલવા માટે

વચ્+તવ્યમ્-વચ્તવ્યમ્-વો+તવ્વં-વોત્તવ્વં-ખોલવાનું.

૧૦૯૬ વચ્ માળે ।

રુદ-મુજ-મુચાં તઃ અન્ત્યસ્ય ॥૮૧૪૨૧૨॥

કત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો રુદ ને અદલે રોત્ થઈ જાય છે. મુજનું મોત્ અને મુચ્નું મોત્ થઈ જાય છે.

રુદ+ત્વા-રોદિત્વા-રોત્તૂળ-રોઈને-રડીને

રુદ+તુમ્=રોદિતુમ્-રોત્તું-રોવા-રડવા-માટે

રુદ+તવ્ય-રોદિતવ્યમ્-રોત્તવ્વં-રોવાનું-રડવાનું

મુજ્+ત્વા-મુજ્ત્વા-મોત્તૂળ-ખાઈને

મુજ+તુમ્-મોક્તુમ્-મોત્તું-ખાવા માટે

મુજ+તવ્ય-મોક્તવ્યમ્-મોત્તવ્વં-ખાવાનું

મુચ્+ત્વા-મુચ્ત્વા-મોત્તૂળ-મૂકીને

મુચ્+તુમ્-મોક્તુમ્-મોત્તું-મૂકવા માટે

મુચ્+તવ્ય-મોક્તવ્યમ્-મોત્તવ્વં-મૂકવાનું

૧૦૮૭ રુદ્ અશ્રુવિમોચને ।

૧૪૮૭ મુજ્ પાલન-અભ્યવહારયોઃ ।

૧૩૨૦ મુચ્ મોક્ષણે ।

દશઃ તેન દ્વઃ ॥૮૧૪૨૧૩॥

દશ ધાતુને કત્વા, તુમ્ અને તવ્ય વગેરે આદિમાં ત કારવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો, તે તે પ્રત્યયોના ત કાર સાથે દશ ના અન્ત્ય શ્નો દ્વ થાય છે.

દ્વદ્વા ને અદલે દદ્દટૂળ-જોઈને

દ્વદ્વમ્ ,, દદ્દતું-જોવા માટે

દ્વદ્વવ્યમ્ ,, દદ્દત્તવ્વં-જોવાનું

આ ક્રુગઃ ભૂત-ભવિષ્યતોશ્ચ ॥૮૧૪૨૧૪॥

ભૂતકાળના અને ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયો તથા કત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ક્રુ ને અદલે કા વપરાય છે.

ભૂત-ક્રુ+હીઅ=કા+હીઅ+કાહીઅ-અકાર્ષીત્, અકરોત્, ચકાર-ક્રયુ

ભવિ-ક્રુ+હિઈ-કાહિઈ-કરિષ્યતિ-આજે કરશે, કર્તા-આવતી કાલે કરશે.

કત્વા-ક્રુ+ક્રુળ=કાક્રુળ-કૃત્વા-કરીને.

તુમ્-ક્રુ+તુમ્-કાક્રું-કર્તુમ્-કરવા માટે.

તવ્ય-ક્રુ+તવ્વં=કાતવ્વં-અથવા કાયવ્વં-કર્તવ્યમ્-કરવું જોઈએ.

ગમ્-ઇષ્-યમ્-આસાં છઃ ॥૮૧૪૨૧૫॥

ગમ્, ઇષ્, યમ્ અને આસ ધાતુના છેડાનાં વ્યંજનનો છ કરી દેવો.

ગમ્+અઈ-ગચ્છ્+અઈ-ગચ્છઈ-ગાય છે.

ઇષ્+અઈ-ઈચ્છ્+અઈ-ઈચ્છઈ-ઈષ્છે છે

યમ્+અઈ-યચ્છ્+અઈ-યચ્છઈ-નિયમ કરે છે

આસ+અઈ-અચ્છ્+અઈ-અચ્છઈ-એસે છે.

૩૯૬ ગમ્ ગતૌ ।

૧૪૯૯ ઇષ્ ઇચ્છાયામ્ ।

૩૮૬ યમ્ ઉપરમે ।

૧૧૧૯ આસ ઉપવેશને ।

છિદિ-મિદઃ ન્દઃ ॥૮૧૪૨૧૬॥

છિદ્ ને અદ્યે છિન્દ્ અને મિદ્ ને અદ્યે મિન્દ્ રૂપો વાપરવાં.

છિદ્-છિનત્તિ-છિદ્+અ+ઈ-છિદઈ-છેદે છે.

મિદ્-મિનત્તિ-મિદ્+અ+ઈ-મિદઈ-ભેદે છે.

૧૪૭૮ છિદ્ દ્વૈધીકરણે ।

૧૪૭૭ મિદ્ વિદારણે ।

યુધ્-બુધ્-ગૃધ્-ક્રુધ્-સિધ્-મુહાં જ્ઞઃ ॥૮૧૪૨૧૭॥

યુધ્ નો જુજ્ઞ, બુધ્ નો વુજ્ઞ, ગૃધ્ નો ગિજ્ઞ, ક્રુધ્ નો કુજ્ઞ, સિધ્ નો સિજ્ઞ અને મુહ્ નો મુજ્ઞ થાય છે :

યુધ્-જુજ્ઞ-જુજ્ઞઈ-ઝૂઝે છે-યુદ્ધ કરે છે-યુધ્ધયતે ।

બુધ્-બુજ્ઞ-બુજ્ઞઈ-બૂઝે છે-સમજે છે-બુધ્ધયતે ।

ગૃધ્-ગિજ્ઞ-ગિજ્ઞઈ-લાલય રાખે છે-ગૃધ્ધયતિ ।

ક્રુધ્-કુજ્ઞ-કુજ્ઞઈ-ક્રોધ કરે છે-ક્રુધ્ધયતિ ।

સિધ્-સિજ્ઞ-સિજ્ઞઈ-સિદ્ધ કરે છે-સિધ્ધયતિ ।

મુહ્-મુજ્ઞ-મુજ્ઞઈ-મુઝાય છે-મુહ્ધયતિ ।

૧૨૬૦ યુધ્ સંપ્રહારે ।

૧૨૬૨ બુધ્ જ્ઞાને ।

૧૧૮૭ ગૃધ્ અભિકાંક્ષાયામ્ ।

૧૧૮૪ ક્રુધ્ ક્રોધે

૧૧૮૫ સિધ્ સંરાદ્ધૌ

૩૨૩૮ મુહ્ વૈશિત્યે ।

રુધઃ ન્ધ-મ્મૌ ચ ॥૮૧૪૨૧૮॥

રુધ્ને અદ્દલે રુન્ધ અને રુમ્મ એવાં રૂપો વાપરવાં તથા રુધ્ને અદ્દલે રુજ્ઞ એવું રૂપ પણ વાપરવું.

રુધ્-રુન્ધ-રુન્ધઈ-રુધે છે-રૂઠે છે-રુણદ્ધિ ।

રુધ્-રુમ્મ-રુમ્મઈ , , , ,

રુધ્-રુજ્ઞ-રુજ્ઞઈ , , , ,

૧૪૭૩ રુધ્ આવરણે ।

સદ-પતોઃ ડઃ ॥૮૧૪૨૧૯॥

સદ્ ધાતુનું સડ અને પત્ ધાતુનું પડ એવાં રૂપો થાય છે.

સદ્-સડ-સડઈ-સડે છે-સીદતિ

પત્-પડ-પડઈ-પડે છે-પતતિ

કથ-વર્ધાં ઢઃ ॥૮૧૪૨૨૦॥

કથ ધાતુને અદ્દલે કઢ્ઢ અને વર્ધ ને અદ્દલે વઢ્ઢ તથા વૃધ્ ધાતુના બનેલા વર્ધ ને અદ્દલે પણ વઢ્ઢ-વપરાય છે.

કથ્-કઢ્ઢ-કઢ્ઢઈ-કઢે છે-ઉકાળે છે-કઢી, કાઢે-કથતે ।

વર્ધ,]-વઢ્ઢ-વઢ્ઢઈ-વધે છે-વર્ધયતિ, વર્ધતે ।
વૃધ્]

વઢ્ઢઈ પત્રયકલયલો-દેડકાંતો કે વાંદરાંતો કકળાટ વધે છે-વર્ધતે પ્લવગ-કલકલઃ ।
પરિવઢ્ઢ લાયણ્ણ-લાવણ્ય વધે છે-પરિવર્ધયતિ લાવણ્યમ્ ।

પ્ર૦—મૂળ સૂત્રમાં બે જ ધાતુઓનો નિદેશ છે તેા ‘કથ-વર્ધોઃ’ એમ દ્વિવચન જ હોવું જોઈએ પણ મૂળમાં ‘વર્ધામ્’ એમ બહુવચન છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦—વર્ધ ધાતુ બે છે. એક તેા વર્ધ ધાતુ સ્વતંત્ર છે અને બીજો વર્ધ ધાતુ વૃધ્નો વર્ધ બને છે તે છે. એ બન્ને વર્ધ ને અહીં સમજવાના છે. એવું સૂચવવા મૂળ સૂત્રમાં ‘વર્ધામ્’ એમ બહુવચન મૂક્યું છે. અર્થાત્ એક કથ ધાતુ, બીજો વર્ધ ધાતુ અને ત્રીજો વૃધ્નો બનેલો વર્ધ ધાતુ એમ કુલ ત્રણ ધાતુઓ અહીં લેવાના છે એથી બહુવચન જ હોય એ ઉચિત છે.

વેષ્ટઃ ॥૮૧૨૨૧॥

વેષ્ટ ના જ્ઞનો ૮૧૨૩૪ સૂત્ર દ્વારા ઠ કર્યા પછી ૮૧૧૧૯૯ નિયમ દ્વારા ઠનો ઢ થઈ જાય તેમ છે છતાં સૂત્રકાર આ સૂત્ર બનાવીને વેષ્ટ ના જ્ઞ નો ઢ કરવાનું સૂચવે છે.

વેષ્ટ-વેષ્ટતે-વેઢ-વેઢઈ-વી'ટે છે વેઢ.

વેષ્ટયતે- „ વેઢિજ્ઞઈ-વી'ટાય છે.

૩૭૩ વેષ્ટ વેષ્ટને ।

સમઃ છઃ ॥૮૧૨૨૨॥

સમ ઉપસર્ગ સાથેના વેષ્ટ ધાતુનું વેલ્ ૩૫ થાય છે.

સમ+વેષ્ટ-સંવેષ્ટતે-સંવેઢઈ-સારી રીતે વી'ટે છે-સારી રીતે આંધે છે.

સમ+વેલ્-સંવેલ્ઈ „

વા ઉદઃ ॥૮૧૨૨૩॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના વેષ્ટ ધાતુનું વેલ્ ૩૫ વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્+વેષ્ટ-ઉદ્વેષ્ટતે-ઉવ્વેઢઈ-ઉકેલે છે-છૂટું કરે છે.

ઉદ્વેલ્-ઉવ્વેલ્ઈ „ „ બિખળે છે બિખળે છે.

સ્વિદાં જ્ઞઃ ॥૮૧૨૨૪॥

સ્વિદ વગેરે ધાતુઓના ઘ ને બદલે જ્ઞ થાય છે.

સ્વિદ-સ્વિયતિ-સિજ્ઞ-સિજ્ઞઈ-સ્વેદ-પરસેવો-થાય છે-શરીર પરસેવે
તપકે છે.

સ્વવંગ-સિજ્ઞિરીણ-આખા અંગમાં-પરસેવે રેખજેખ થયેલી-પરસેવાવાળી-
સર્વાશ્વેદનશીલાયાઃ

સમ્+પદ્-સંયયતે-સંયજ્ઞ-સંપજ્ઞઈ-સંપાદન કરે છે-પ્રાપ્ત કરે છે.-સંપે
સંપતિ સંપજે

સ્વિદ-સ્વિયતે-સ્વિજ્ઞ-સ્વિજ્ઞઈ-ખેધે છે-ખીજે છે-દીન બને છે-ખેદ કરે છે.

સૂત્રમાં 'સ્વિદામ્' એમ બહુવચન મૂકીને આચાર્ય એમ જણાવે છે કે સ્વિદ ધાતુ અને તેની જેવા બીજા ધાતુઓ કે જેમાં 'જ્ઞ' થયેલો જણાતો હોય તે બધા ધાતુઓને અહીં લેવાના છે અને પ્રયોગ અનુસાર તેમનાં રૂપો સાધવાનાં છે.

૧૧૭૮ સ્વિદ ગાત્રપ્રક્ષરણે ।

૧૨૫૭ પદ્ ગતૌ ।

૧૨૫૯ સ્વિદ્ દૈન્યે ।

વ્રજ્-નૃત્-મદાં ચ્ચઃ ॥૮૧૪૧૨૨૫

વ્રજ્-નૃત્ વચ્ચ, નૃત્ય નૃત્ નચ્ચ અને મદ્ય નૃત્ મચ્ચ રૂપ થાય છે.

વ્રજ્-વ્રજતિ-વચ્ચ-વચ્ચઈ-આય છે.

નૃત્-નૃત્યતિ-નચ્ચ-નચ્ચઈ-નાયે છે.

મદ્-માદ્યતિ-મચ્ચ-મચ્ચઈ-માયે છે-હર્ષ કરે છે-‘રંગે રાગ્યા ને વળી
માગ્યા રે’ શ્રીયશેવિજયજી ઉપાધ્યાય

૧૧૩૭ વ્રજ્ ગતૌ ।

૧૧૫૨ નૃત્ નર્તને ।

૧૨૩૬ મદ્ દુર્ણે ।

રુદ્-નમોઃ વઃ ॥૮૧૪૧૨૨૬॥

રુદ્-નૃત્ રુવ અને નમ્-નૃત્ નવ રૂપ થાય છે.

રુદ્-રુદતિ-રુવઈ, રોવઈ-રુએ છે.

નમ્-નમતિ-નવઈ-નમે છે-નમન કરે છે.

ઉદ્વિજઃ ॥૮૧૪૧૨૨૭॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના વિજ્ ધાતુનું ઉચ્ચિવ રૂપ થાય છે.

ઉદ્+વિજ્-ઉદ્વિજતે-ઉચ્ચિવઈ-ઉદ્વેગ પામે છે.

ઉદ્વેગઃ-ઉચ્ચેવો-ઉદ્વેગ.

૧૪૬૮ વિજ્ મય-ચલનયોઃ ।

સ્વાદ્-ધાવોઃ લુક્ ॥૮૧૪૧૨૨૮॥

સ્વાદ્ ધાતુને અદ્ભે સ્વા અને ધાવ્ ધાતુને અદ્ભે-ધા રૂપ વપરાય છે.

સ્વાદ્-સ્વાદતિ-સ્વા+ઈ-સ્વાઈ, સ્વાઅઈ ખાય છે.

સ્વાદિષ્યતિ-સ્વા+હિઈ-સ્વાહિઈ-આહે-આશે.

સ્વાદતુ-સ્વા+ત-સ્વાત-આઓ. અથવા ખાવું નોઈએ

ધાવ્-ધાવતિ-ધા-ઈ-ધાઈ-ધાય છે-દોડે છે.

ધાવિષ્યતિ-ધા+હિઈ-ધાહિઈ-દોડશે.

ધાવતુ-ધા+ત-ધાત=દોડવું નોઈએ અથવા દોડો.

‘ધા નાખવી’ એટલે ‘ધાંહ’ ‘તમે દોડો’ એમ કહેવું.

અહુલાના અધિકારને લાંધે આ નિયમ વર્તમાના, ભવિષ્યંતી અને વિધિ આદિના એકવચનમાં જ લાગે છે તેથી અહુવચનમાં આ નિયમ ન લાગે, જેમ કે—

સજ ધાતુના 'જ' નો 'ર' થાય છે એટલે શ્વાદન્તિ અને ધાવન્તિ ।

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં એકવચનમાં પણ ધા થતો નથી. જેમકે—

ધાવઈ પુરઓ—આગળ દોડે છે—ધાવતિ પુરતઃ ।

૨૯૪ શ્વાદ્ મક્ષણે ।

૨૨૦ ધાવ્ ગતિ—શુદ્ધયોઃ । ગતિ—દોડવું, શુદ્ધિ—ધોવું.

સજઃ રઃ ॥૮૧૪૨૨૧॥

સજ્ ધાતુના 'ન'નો 'ર' થાય છે, એટલે સજ્ ધાતુનું સિર ૩૫ થાય છે.

નિ+સજ-નિસજતિ—નિ+સિર+ઈ—નિસિરઈ—દાન દે છે.

વિ+અત્+સજ-વ્યુત્સજતિ—વો+સિર+ઈ—વોસિરઈ—ત્યાગ કરે છે—છોડી દે છે.

વિ+અત્+સજામિ—વ્યુત્સજામિ—વો+સિર+મિ—વોસિરામિ—હું છોડી દઉં છું—
હું તણ દઉં છું.

૧૩૪૯ સજ વિસર્ગે ।

શકાદીનાં દ્વિત્વમ્ ॥૮૧૪૨૩૦॥

શક્ વગેરે ધાતુઓનો અત્ય વ્યંજન બેવડો—ડબલ—થાય છે.

શક્-સક્-સક્કઈ-કરી શકે છે—શક્નોતિ ।

જિમ્-જિમ્મ-જિમ્મઈ-જમે છે—જેમતિ ।

લગ્-લગ્મ-લગ્મઈ-લાગે છે—લગતે ।

મગ્-મગ્મ-મગ્મઈ-માગે છે—માર્ગયતિ ।

કુપ્-કુપ્પ-કુપ્પઈ-કોપે છે—કુપ્પયતિ ।

નશ્-નસ્સ-નસ્સઈ-નાસે છે—આગે છે—નાશ પામે છે—નશ્યતિ ।

અટ્-અટ્ઠ-અટ્ઠઈ-આથડે છે—આંટા મારે છે, ફરે—છે—અટતિ ।

પરિ+અટ્-પરિઅટ્-પરિઅટ્ઠઈ-પરિઅટ્ઠ — પ્રવાસ કરે છે — દેશાટન કરે છે.

પરિ+ચારે બાજુ, અટતિ—અટે છે ફરે છે પર્યાટન કરે છે—પર્યટતિ.

પ્ર+હુટ્-પહુટ્-પહુટ્ઠઈ-પહોટે છે—નવી ટેવ પાડે છે—પ્રહોટતે ।

તુટ્-તુટ્ઠ-તૂટે છે—કસહ કરે છે, તુટતિ ।

નટ્-નટ્ઠ-નટ્ઠઈ-નાચે છે, નટતિ ।

સિવ્-સિવ્વ-સિવ્વઈ-સીવે છે—સીવ્યતિ ।

ધૃત્યાદિ એટલે આ પ્રમાણે જે પ્રયોગોમાં અંત્ય વ્યંજન એવડો થયેલો દેખાય ત્યાં બધેજ અંત્ય વ્યંજન એવડો કરી દેવો તથા આવા બીજા પણ અનેક પ્રયોગો સાધી લેવા.

૩૮૪ જિમ્ અદને ।

૧૦૨૪ લમ્ સદ્ને ।

૧૯૫૦ માર્ગ અન્વેષણે ।

૧૧૯૧ કુપ્ કોધે ।

૧૯૪ અદ્ર ગતૌ ।

૯૪૧ હ્રદ પ્રતીવાતે ।

૧૪૩૮ તુદ્ કલહકર્મણિ ।

૧૮૭ નદ વૃત્તૌ ।

૧૧૬૪ સિવ્ ઉતૌ ।

સ્ફુટિ-ચલે: ॥૮૧૪૨૩૧॥

સ્ફુદનું ફુટ અને ચઢનું ચઢ ૩૫ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્ફુદ-ફુટ-ફુટ્ફ-ખીલે છે-સ્ફુટતિ
ચલ્-ચલ્લ-ચલ્લઈ-ચાલે છે-ચલતિ

૧૪૪૦ સ્ફુદ વિકસને ।

૧૭૨ ચલ્ કમ્પને ।

પ્રાદે: મીલે: ॥૮૧૪૨૩૨॥

પ્ર વગેરે ઉપસર્ગ પછી આવેલા મીઝને બદલે મિલ્લ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+મીલતિ-પમીલઈ, પમિલ્લઈ-મળે છે.

નિ+મીલતિ-નિમીલઈ, નિમિલ્લઈ-આંખ મીંચી જાય છે.

સમ્+મીલતિ-સમીલઈ, સંમિલ્લઈ-એગો થાય છે-મળે છે.

ઉદ્+મીલતિ-ઉદ્મીલઈ, ઉમ્મિલ્લઈ-ઉધડે છે-વિકાસ પામે છે.

મીલઈ-આ ૩૫માં પ્ર વગેરે કોઈ ઉપસર્ગ નથી તથા આ નિયમ ન લાગે.

उवर्णस्य अवः ॥८।४।२३॥

ધાતુના છેવટના ઉવર્ણનો અવ થાય છે

હનુઙ્-ન્હવ્-નિહવઙ્-અપલાપ કરે છે-નિહનુતે ।

હુ-હવ્-નિહવઙ્-હોમ કરે છે-નિહુતે ।

ચ્યુઙ્-ચવ્-ચવઙ્-સ્થાન પરથી ખસી જાય છે-ચ્યવતે ।

રુ-રવ્-રવઙ્-રુએ છે. રૌતિ ।

કુ-કવ્-કવઙ્-કુકુ કરે છે-કુકવા કરે છે-અવાજ કરે છે. કૌતિ ।

સૂ-સવ્-સવઙ્-પ્રસવ-થાય છે. પ્રસૂતે ।

પ્ર+સૂ-પ+સવ્-પસવઙ્-જન્મ આપે છે. પ્રસૂતે ।

૧૧૦૬ હનુ અપનયને દૂર કરવું અને નિ સાથે હોય તો અપલાપ કરવો-ઓળવવું

૧૧૩૦ હુ દાન-અદનયોઃ દાન દેવું અને જમવું

૫૧૪ ચ્યુ ગતૌ ચ્યુ-ટપકવું, ગતિ કરવી

૧૦૮૫ રુ શબ્દે રૌવું-અવાજ કરવો

૧૦૮૬ કુ શબ્દે કુકવું-અવાજ-કરવો

૧૧૦૭ સૂ પ્રાણિગર્ભવિમોચને પ્રાણીના ગર્ભમાંથી છૂટું થવું-અવતાર ધારણ કરવો-જનમ લેવો

ऋवर्णस्य अरः ॥८।४।२४॥

ધાતુના છેડાના ઋ વર્ણનો અર થઈ જાય છે.

ક્ર-કર-કરઙ્-કરે છે-કરોતિ ।

ઘ્ર-ઘર-ઘરઙ્-ધારણ કરે છે-ઘરતિ

મૃ-મર-મરઙ્-મરે છે-મ્રિયતે ।

વૃ-વર-વરઙ્-વરે છે-સ્વીકારે છે-વૃણોતિ ।

સ્ર-સર-સરઙ્-સરે છે-સરતિ ।

હ્ર-હર-હરઙ્-હરે છે-હરતિ ।

ત્ર-તર-તરઙ્-તરે છે-તરતિ ।

ઞ્ર-જર-જરઙ્-જીર્ણ થાય છે-જીર્ણતિ ।

૮૮૮ ક્ર-કરવું

૮૮૭ ઘ્ર-ઘરણે-ધરવું

૧૩૩૩ મૃ પ્રાણત્યાગે મરવું

૧૨૯૪ વૃ વરણે

૨૫ સ્ર ગતૌ ।

૮૮૧ હ્ર હરણે ।

૮૮૧ ત્ર પ્લવન-તમ્ભયોઃ ।

૧૧૪ ઞ્ર જરસિ જીર્ણ થવું-ધરડા થવું

વૃષ્ઠાદીનામ્ અરિઃ ॥૮૧૪૨૩૫॥

વૃષ્ વગેરે ધાતુઓના 'ઋ' નો 'અરિ' કરવો.

વૃષ્-વરિસ-વરિસઈ-વરસે છે-વર્ષતિ ।

કૃષ્-કરિસ-કરિસઈ-ખેંચે છે કર્ષતિ અથવા કૃષતિ ।

મૃષ્-મરિસ-મરિસઈ-સહન કરે છે-મર્ષતિ કે મૃષતિ ।

હૃષ્-હરિસ-હરિસઈ-ખેાટું ખોલે છે કે ખેાટું કરે છે તથા હર્ષ પામે છે-હર્ષતિ અથવા હૃષ્યતિ ।

૫૨૦ વૃષ સંઘાતે હિંસાયાં ચ ।

૫૨૭ વૃષ સેવને ।

૧૮૧૩ વૃષ શક્તિબંધે ।

૫૦૬ કૃષ વિલેખને ।

૫૨૮ મૃષ સહને સેવને ચ ।

૫૩૫ હૃષ અલીકે ।

૧૨૧૪ હૃષ તુષ્ટૌ ।

જે ધાતુના પ્રયોગમાં 'ઋ' નો 'અરિ' થયેલો જણાય તે ધાતુઓને વૃષાદિ ગણમાં સમજવા.

રુષ્ઠાદીનાં દીર્ઘઃ ॥૮૧૪૨૩૬॥

રુષ્ વગેરે ધાતુઓના વ્યંજનમાં રહેલ આઘ સ્વરનો દીર્ઘ થઈ જાય છે.

રુષ્-રૂસ-રૂસઈ-રૌપ કરે છે-રૂષ્યતિ ॥

તુષ્-તૂસ-તૂસઈ-સંતૌપ પામે છે-તુષ્યતિ ।

શુષ્-મૂસ-મૂસઈ-સુકાય છે-શુષ્યતિ ।

દુષ્-દૂસ-દૂસઈ-દુપિત થાય છે-દુષ્યતિ ।

પુષ્-પૂસ-પૂસઈ-પુષ્ટ થાય છે-પુષ્યતિ ।

શાસ-સાસ-સાસઈ-અતુશાસન કરે છે-શાસ્તિ ।

૧૨૧૫ રુષ રોષે ।

૧૨૧૬ તુષ તુષ્ટૌ ।

૧૨૦૮ શુષ શોષણે ।

૧૨૦૯ દુષ વૈકૃત્યે

૧૧૭૫ પુષ પુષ્ટૌ ।

૧૦૯૫ શાસ્ અનુશિષ્ટૌ ।

યુવર્ણસ્ય ગુણઃ ॥૮૧૪૨૩૭॥

૩ વર્ણાંત કે ૩ વર્ણાંત ધાતુઓના ૩ વર્ણનો અને ૩ વર્ણનો ગુણ થઈ
જાય છે એટલે ઇવર્ણનો એ તથા ઉવર્ણનો ઓ થાય છે.

જિ+ત્વા-જિ+ઋણ-જેઋણ-જિતીને

ની+ત્વા-ની+ઋણ-નેઋણ-લઈ જઈને

ની+તિ-ને+ઈ-નેઈ-લઈ જાય છે. (એ૦ ૧૦)

ની+ન્તિ-ને+તિ કે નેન્તિ ,, (અ૦ ૧૦)-

ઉદ+ઙી+તિ-ઉદ+ઙે+ઈ-ઉઙ્ઙે-ઊડે છે., (એ૦ ૧૦)

ઉદ+ઙી+ન્તિ-ઉદ-ઙેન્તિ-ઉઙ્ઙેન્તિ ' , ,, (અ૦ ૧૦)

મુચ્+ત્વા-મુચ્+ઋણ-મોત્તણ-મૂકીને

શ્રુ+ત્વા-સો+ઋણ-સોઋણ-સાંભળીને

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ નથી લાગતો—

નીઓ-નીતઃ-લઈ ગયેલ

ઉઙ્ઙીણો-ઉઙ્ઙીનઃ-ઊડેલ.

સ્વરાણાં સ્વરાઃ ॥૮૧૪૨૩૮॥

ધાતુમાં રહેલા સ્વરાને બદલે બીજા સ્વરા બદલ્યાં બોલાય છે.

મૂ-હવડ, દિવડ-થાય છે-મવતિ મૂના બનેા અ તથા ઇ ।

ચિ-ચિણડ, ચુણડ-ચુણે છે. એકડું કરે છે, ચણે છે-ચિનોતિ ચિના ઇનો ઉ ।

શ્રત્+ધા-સદ્દહણં તથા સદ્દહાણં-શ્રદ્ધા રાખવી-શ્રદ્ધાન-શ્રદ્ધાનમ્ ।

ધાવ્-ધાવડ, ધુવડ-દોડે છે-ધાવતિ ।

ધુવતિ-ધોવે છે ધાવ ના આ નો ઉ પણ થયો

ડુ-ઠવડ, રોવડ-અવાજ કરે છે, ડુએ છે-રૌતિ ।

કયાંય આ નિયમ નિત્ય લાગે છે જેમકે—

વેઈ-વદાતિ-આપે છે.

લેઈ-લાતિ-લે છે.

વિધેઈ-વિદેઈ-વિદધાતિ કે વિમાતિ-ધારણ કરે છે કે શીભે છે.

આ ત્રણ પ્રયોગમાં ડા નો વે, લા નો લે તથા ધા નો ધે થયેલ છે.

નાસડ-નશ્યતિ-નાશ પામે છે.

આર્ષ પ્રયોગમાં વૂ-વુંતું વેમિ રૂપ થાય છે. એટલે વૂ ના ડ નો એ થાય છે.
૧ મૂ હોવું કે થવું.

૧૨૯૦ ચિ ચયને ।

૧૧૩૯ ઘા ધારણ કરવું, દેવું

૧૨૦ ઘાવ ગતિ અને શુદ્ધિ

૧૦૮૫ ઠ અવાગ કરવો

૭
૬૦૪ | દા દેવું

૧૦૬૮ લા લેવું ગ્રહણ કરવું

૧૧૩૯ ઘા ધારણ કરવું, દેવું

૧૨૦૨ નશૂ નાસવું

૧૧૨૫ ટૂ રપબ્દ બોલવું.

૧૦૭૩ મા શોભવું

વ્યજ્ઞનાદ્ અદ્ અન્તે ॥૮૧૪૨૩૯॥

તમામ વ્યંજનાંત ધાતુઓને છેડે અ ઉમેરાય છે.

અમ્-મમઙ્-ભમે છે-અમતિ ।

હસ્-હસઙ્-હસે છે-હસતિ

કુળ્-કુળઙ્-કરે છે-કુળતિ ।

ચુમ્-ચુંમઙ્-ચુમ્-અન કરે છે-ચુમ્બતિ ।

મળ્-મળઙ્-ભણે છે-મળતિ ।

ઉપ+સમ્-ઉવસમઙ્-શાંત થાય છે-ઉપશામ્યતિ ।

પ+આપ્-પાવ-પાવઙ્-પામે છે-પ્રાપ્નોતિ

સિચ્-સિચઙ્-સીંચે છે-સિચ્છતિ ।

રુન્-રુન્ઙ્-રૂંધે છે-રેાકે છે-રુન્દિ ।

મુષ્-મુસઙ્-હિંસા કરે છે-મોષતિ ।

હ-હરઙ્-હરી ગાય છે-હરણ કરે છે-હરતિ ।

કૃ-કરઙ્-કરે છે-કરતિ અથવા કરોતિ ।

સંસ્કૃત ભાષામાં જે શવ્, શ્ય, શ્નુ, શ, શ્ન, ડ, શ્ના વગેરે વિકરણ પ્રત્યયો વપરાય છે તે બધાને બદલે પ્રાકૃત ભાષામાં માત્ર ‘અ’ વપરાય છે અને જણાવેલા કેટલાક સંસ્કૃત વિકરણો પણ અહીં પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ વપરાય છે.

સ્વરાદ્ અનતઃ વા ॥૮૧૪૨૪૦॥

અ કારાંત સિવાયના તમામ સ્વરાંત ધાતુઓને વિકરણ અ વિકરણે લાગે છે.

પા-પાઠ, પાઠ્ઠ-પીઠ્ઠે છે, રક્ષણુ કરે છે-પિવતિ, પાતિ ।

ધા-ધાઠ, ધાઠ્ઠ દોઠે છે-ધાવતિ ।

વિ+ધા-વિધાઠ, વિધાઠ્ઠ-કરે છે વિધાન કરે છે-વિદધાતિ ।

યા-જાઠ, જાઠ્ઠ-ગય છે-યાતિ ।

ધ્યા-જ્ઞાઠ, જ્ઞાઠ્ઠ-ધ્યાન કરે છે-ધ્યાયતિ ।

જૃન્મ-જમ્માઠ-અગાસું ખાય છે-જૃમ્મતે ।

ઉદ્+વા-ઉઠ્ઠાઠ, ઉઠ્ઠાઠ્ઠ-વાય છે-ઉદ્વાતિ ।

મ્લા-મિલાઠ, મિલાઠ્ઠ-કરમાય છે-મ્લાયતિ ।

વિ+ક્રી-વિક્રેઠ, વિક્રાઠ્ઠ-વેચે છે કે ખરીદે છે-વિક્રીનાતિ ।

૩૧/ મૂ+ત્વા-હોઠ્ઠણ, હોઠ્ઠણ-થઈને-મૂત્વા
ચિકિત્સતિ-ચિઠ્ઠ-ચિઠ્ઠ-ચિકિત્સા કરે છે.
લુગુ+સતે-લુગુ-લુગુ-નિંદા કરે છે.

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં ધાતુ અ કારાંત હોવાથી અ ન થાય.

[૨ પા પાને ।

[૧૦૬૭ પા રક્ષણે ।

૧૨૦ ધાત્ ગતિ-શુદ્ધયોઃ

૧૧૩૯ ધા ધારણે દાને ચ ।

૧૦૬૨ યા પ્રાપ્તે ।

૩૦ ધ્યા ચિન્તાયામ્ ।

૭૮૨ જૃમ્મ ગાત્રવિનામે ।

વા ગતૌ ગન્ધે ચ

મ્લા હર્ષક્ષયે

ક્રી દ્રવ્યવિનિમયે

મૂ સત્તાયામ્

૨૮૬ કિત નિવાસે

૭૬૩ ગુપ્ ગોપન-કુત્સતયોઃ

ચિ-જિ-શ્રુ-હુ-સ્તુ-લ્-પૂ-ધૂ-ગાં ણઃ હ્રસ્વશ્ચ ॥૮૧૪૨૪૧॥

ચિ, જિ, શ્રુ, હુ, સ્તુ, લ્, પૂ અને ધૂ ધાતુઓને છેડે ણ ઉમેરાય છે અને દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વ થાય છે.

ચિ+ણ-ચિણ્-ચણે છે-ચિનોતિ ।

જિ-જિણઈ-જિ તે છે-જિનાતિ કે જયતિ ।
 ધુ-ધુણઈ-સાંભળે છે-શુણોતિ ।
 હુ-હુણઈ-હવ ન કરે છે-હુહોતિ ।
 સ્તુ-થુણઈ-સ્તુતિ કરે છે-સ્તોતિ કે સ્તુનોતિ “સ્તુન્વન્તિ”
 લ-લુણઈ-લણે છે-લુનાતિ ।
 પૂ-પુણઈ-પૂણે છે-પુનાતિ ।
 ધૂ-ધુણઈ-ધૂણે છે-ધુનાતિ ।

‘બહુલ’ અધિકારને લીધે કયાંય આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે.

ઉચ્ચિણઈ-ઉચ્ચેઈ-ભેશું કરે છે કે દગલો કરે છે.
 જેઠ્ઠણ-જિણિઠ્ઠણ-જીતીને
 જયઈ-જિણઈ જય મેળવે છે
 સોઠ્ઠણ-સુણિઠ્ઠણ-સાંભળીને

૧૨૧૦ ચિ ચયને

૮ જિ અમિભવં

૧૨૧૬ શ્રુશ્રવણે

૧૧૩૦ હુ દાન-અદનયોઃ

૧૧૨૪ સ્તુ સ્તુતૌ ।

૧૫૧૧ લ્ લેદને ।

૧૫૧૮ પ્ પવને ।

૧૫૨૦ ધૂ કમ્પને ।

ન વા કર્મ-ભાવે વ્વઃ ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥૮૮૪૨૪૨॥

જ્યારે ભાવમાં અને કર્મમાં સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે ક્ય પ્રત્યય આવ્યો હોય ત્યારે ૮૪૨૪૨ માં સૂત્રમાં જણાવેલા ચિ વજેરે ધાતુઓને વ્વ (ડમલ વ) વિકલ્પે લાગે છે અને જ્યારે વ્વ ઉમેરાય ત્યારે ક્ય નો લોપ થઈ જાય છે.

ચિ-ચિવ્વઈ, ચિણિજ્જઈ-ભેશું કરાય છે, દગલો કરાય છે-ચીયતે ।
 જિ-જિવ્વઈ, જિણિજ્જઈ-જય મેળવાય છે-જીયતે ।
 શ્રુ-સુવ્વઈ, સુણિજ્જઈ-સાંભળાય છે-શ્રૂયતે ।
 હુ-હુવ્વઈ, હુણિજ્જઈ-હોમ થાય છે-હૂયતે ।
 થુ-થુવ્વઈ, થુણિજ્જઈ-સ્તુતિ કરાય છે-સ્તૂયતે ।

લૂ-લુવ્વઙ્, લુણિજ્ઙઙ-કપાય છે-ખેતરમાં હુંડાંની લાણી-લણુણી-કરાય છે-ત્યયતે ।

પૂ-પુવ્વઙ્, પુણિજ્ઙઙ-પવિત્ર કરાય છે-પૂયતે ।

ધૂ-ધુવ્વઙ્, ધુણિજ્ઙઙ-કપાય છે-ધુણાય છે-ધૂયતે ।

આ પ્રમાણે જ ચિવિવિહિઙ્ અને ચિણિહિઙ્-ચેષ્યતે એમ ભવિષ્યકાળનાં રૂપો સમજ લેવાં.

મ્મઃ ચેઃ ॥૮૧૪૨૪૩॥

લાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે એકલા ચિ ધાતુને છેડે ડબ્બલ મ્મ વિકલ્પે ઉમેરાય છે અને મ્મ ઉમેરાય ત્યારે કયનો લોપ થઈ જાય છે.

ચિ-ચિમ્મઙ્, ચિવ્વઙ્, ચિણિજ્ઙઙ-સંગ્રહ કરવામાં આવે છે-ચીયતે ।

ભવિષ્યકાળ-ચિ-ચિમ્મિહિઙ્, ચિવિવિહિઙ્, ચિણિહિઙ્-સંગ્રહ કરવામાં આવશે-ચેષ્યતે ।

હન્-ચનોઃ અન્ત્યસ્ય ॥૮૧૪૨૪૪॥

હન્ તથા ચન્ ધાતુને સંસ્કૃત નિયમ અનુસાર જ્યારે કય પ્રત્યય લાગે ત્યારે હન્ તું હન્ય અને ચન્ તું ચન્ય વિકલ્પે થાય છે. તે હન્ય અને ચન્ય ના અંત્ય 'ન્ય' અંશનો મ્મ (ડબ્બલ મ) વિકલ્પે થાય છે અને જ્યારે મ્મ થાય ત્યારે કય પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે.

હન્+ક્ય+તે હમ્મઙ્, હણિજ્ઙઙ-હણવામાં આવે છે-હન્યતે ।

ચન્+ક્ય+તે-ચમ્મઙ્, ચણિજ્ઙઙ-ખેદવામાં કે ખણવામાં આવે છે-ચન્યતે ।

ભવિષ્યકાળ-હન્-હમ્મિહિઙ્, હણિહિઙ્ હણવામાં આવશે-હનિષ્યતે ।

ચન્-ચમ્મિહિઙ્, ચણિહિઙ્ ખેદવામાં કે ખણવામાં આવશે-ચનિષ્યતે ।

‘બહુલ’ અધિકારને લીધે ધાતુના કર્તાર રૂપમાં પણ હન્નો હમ્મ થઈ જાય છે.

હમ્મઙ્-હણે છે-હન્તિ ।

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો પણ નથી.

હન્તવ્વં-હણુવા ગ્રોગ્ય-હન્તવ્યમ્ ।

હન્તૂળ-હણીને-હત્વા ।

હઓ હણેલો-હતઃ ।

ભ્રમઃ દુહ-લિહ-વહ-રુધામ્ ઉત્ ચ અતઃ ॥૮૧૪૨૪૫॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે દુહ, લિહ ના અંત્ય અક્ષરનો એટલે-હ્યનો તથા રુધ્ ધાતુના અંત્ય અક્ષરનો એટલે ધ્યનો ભ્રમ (ડબલ મ) વિકલ્પે થઈ જાય છે અને વહ ના વ ના બનો ઉ થાય છે એટલે વુભ્મ પણ વિકલ્પે થઈ જાય છે.

દુહ+કય+તે-દુભમ્, દુહિજ્જહ-દોવાય છે-દુહ્યતે ।

લિહ+કય+તે-લિભમ્, લિહિજ્જહ-ચટાય છે-લિહ્યતે ।

રુધ્+કય+તે-રુભમ્, રુધિજ્જહ-રોઠવામાં આવે છે-રુંધાય છે-રુધ્યતે ।

વહ+કય+તે-વુભમ્, વહિજ્જહ-વેહેવાય છે-વહન કરાય છે-વહ્યતે ।

અવિષ્યકાળ-દુભિહિહ, દુહિહિહ-દોહવાશે-ધોધ્યતે ।—વગેરે રૂપો જાણી લેવાં.

લિહ નાં તથા રુધ્ નાં તથા વહ નાં પણ અવિષ્યકાળનાં તથા ભાવનાં અને કર્મનાં રૂપો જાણી લેવાં.

દહઃ ઝઙ્ઙઃ ॥૮૧૪૨૪૬॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે દહ ના અંત્ય અક્ષર હ્યનો ઝઙ્ઙ વિકલ્પે થાય છે અને ઝઙ્ઙ થાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે.

દહ+કય+તે-ડઙ્ઙહ, ડહિજ્જહ-અળાય છે-દહન કરાય છે-દહ્યતે ।

અવિષ્યકાળ-દહ-ડઙ્ઙિહિહ, ડહિહિહ-અળાશે-દહન કરાશે-ધધ્યતે ।

વન્ધઃ ન્ધઃ ॥૮૧૪૨૪૭॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે વન્ધ ના અંત્ય અક્ષર ધ્યનો ઝઙ્ઙ વિકલ્પે થાય છે અને ન્ધારે ઝઙ્ઙ થાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે.

વન્ધ+કય+તે-વન્ઙ્ઙહ, વન્ધિજ્જહ-બંધાય છે-વન્ધ્યતે ।

અવિ. ૦ કા. ૦-વન્ધ-વન્ઙ્ઙિહિહ, વન્ધિહિહ-બંધાશે-મન્દસ્યતે ।

સમ્-અનુ-ઉપાદ્ રુધ્ઃ ॥૮૧૪૨૪૮॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય સમ્, અનુ અને ઉપ પછી આવેલા રુધ્ ધાતુના ધ્યનો ઝઙ્ઙ વિકલ્પે થઈ જાય છે.

સમ્+રુધ્+કય+તે-સંરુઙ્ઙહ, સંરુન્ધિજ્જહ-સારી રીતે રોડી શકાય છે-સંરુધ્યતે ।

અનુ+રુઘ્+કચ+તે-અનુરુઘ્જઙ્ઙ, અનુરુઘ્જઙ્ઙ-અનુરોધ કરી શકાય છે-અનુરુઘ્યતે ।
 ઉપ+રુઘ્+કચ+તે-ઉવરુઘ્જઙ્ઙ, ઉવરુઘ્જઙ્ઙ-આગ્રહ કરી શકાય છે-ઉપરુઘ્યતે ।

ભવિં ૬ા૦-સરુઘ્જિહ્વિહ્વ, સરુઘ્જિહ્વિહ્વ-સારી રીતે શકા શકાશે-સરોત્સ્યતે ।

સંરુઘ્જનાં રૂપોની પેઠે અનુરુઘ્જ તથા ઉવરુઘ્જનાં ભવિષ્યકાળનાં ભાવનાં અને કર્મનાં રૂપો સમજવાં.

ગમાદીનાં દ્વિત્વમ્ ॥૮૧૪૨૪૯॥

ભાવનો અને કર્મનો કચ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ગમ્ વગેરે ધાતુઓનો છેલ્લો વ્યંજન ભેવડાય છે અને જ્યારે અંત્ય વ્યંજન ભેવડાય ત્યારે 'કચ' પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ગમ્+કચ+તે-ગમ્મજઙ્ઙ, ગમિજઙ્ઙ-જવાય છે-ગમ્યતે ।

હસ્+કચ+તે-હસ્સજઙ્ઙ, હસિજઙ્ઙ-હસાય છે-હસ્યતે ।

મળ્+કચ+તે-મળ્ળજઙ્ઙ, મળિજઙ્ઙ-મળાય છે-મળ્યતે ।

ઙુપ્+કચ+તે-ઙુપ્પજઙ્ઙ, ઙુવિજઙ્ઙ-છુવાય છે-અડકાય છે-ઙુપ્યતે ।

રુદ્+કચ+તે-રુદ્વજઙ્ઙ, રુવિજઙ્ઙ-રડાય છે-રુદ્યતે । (૬ ના વ્ માટે જુઓ ૮૧૪૨૨૬)

લભ્+કચ+તે-લભ્મજઙ્ઙ, લહિજઙ્ઙ-મેળવાય છે-લમ્યતે ।

કથ્+કચ+તે-કથ્થજઙ્ઙ, કહિજઙ્ઙ-કહેવાય છે-કથ્યતે ।

મુજ્+કચ+તે-મુજ્જજઙ્ઙ, મુજિજઙ્ઙ-ખવાય છે-મુજ્યતે ।

ભવિષ્ય ૬ા૦-ગમ્મિહ્વિહ્વ, ગમિહ્વિહ્વ-જવાશે-ગમિષ્યતે ઇત્યાદિ

ગમ્મનાં ભાવનાં તથા કર્મનાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપોની પેઠે હસ્ વગેરે ધાતુઓનાં પણ ભાવ-કર્મનાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપો સાધી લેવાં.

હ-કૃ-તૃ-જામ્ ઈરઃ ॥૮૧૪૨૫૦॥

ભાવનો અને કર્મનો કચ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે હ, કૃ, તૃ અને જૃ ધાતુના ક્ વર્ણનો ઈર થાય છે અને ઈર થાય ત્યારે કચનો લોપ થાય છે,

હ+કચ+તે-હીરજઙ્ઙ, હરિજઙ્ઙ-હરાય છે-હરી જવાય છે-હિર્યતે ।

કૃ+કચ+તે-કીરજઙ્ઙ, કરિજઙ્ઙ-કરાય છે-ક્રિર્યતે ।

તૃ+કચ+તે-તીરજઙ્ઙ, તરિજઙ્ઙ-તરાય છે-તીર્યતે ।

જૃ+કચ+તે-જીરજઙ્ઙ, જરિજઙ્ઙ-ચરડા થવાય છે-જીર્ણ થવાય છે-જીર્યતે ।

અર્જેવિઢ્વપ્પઃ ॥૮૧૪૨૫૧॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અર્જ ધાતુને બદલે વિઢ્વપ્પ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને વિઢ્વપ્પ થાય ત્યારે કયનો લોપ થઈ જાય છે.

અર્જ+કય+તે-વિઢ્વપ્પઃ, વિઢ્વિજ્જઃ, અઢિજ્જઃ-અર્જ્યતે ઉપાજ્ઞ કરાય છે.
વિઢ્વિજ્જઃ ના વિઢ્વ માટે જુઓ-૮૧૪૧૦૮॥

જ્ઞઃ ગવ્વ-ગજ્જૌ ॥૮૧૪૨૫૨॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે જ્ઞા ધાતુને બદલે ગવ્વ અને ગજ્જ ધાતુઓ વપરાય છે અને ગવ્વ તથા ગજ્જ વપરાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે.

જ્ઞા+કય+તે-ગવ્વઃ, ગજ્જઃ, ગાગિજ્જઃ, મુણિજ્જઃ-જ્ઞાય છે-જ્ઞાયતે ।

જ્ઞાયતે રૂપમાં જ નો ગ કરીએ તો ગાર્હઃ, ગાર્હજ્જઃ-જ્ઞાયતે રૂપે થાય છે.
નજ લગાડીએ તો ન નો અ થઈ જતાં અ+ગાર્હજ્જઃ-અગાર્હજ્જઃ-જ્ઞાયતું નથી-એવું રૂપ થાય છે-ન જ્ઞાયતે

વ્યાહ્રગેઃ વાહિપ્પઃ ॥૮૧૪૨૫૩॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગે ત્યારે વિ+આ સાથેના હ ધાતુને બદલે વાહિપ્પ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને વાહિપ્પ થયા પછી કયનો લોપ થાય છે.

વિ+આ+હ+કય+તે-વાહિપ્પઃ, વાહરિજ્જઃ-ઓલાવવામાં આવે છે-વ્યાહ્રયતે ।

આરમ્ભેઃ આઢ્વપ્પઃ ॥૮૧૪૨૫૪॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગે ત્યારે આહ ઉપસર્ગ સાથેના રમ્ ધાતુને બદલે આઢ્વપ્પ એવો ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને આઢ્વપ્પ થયા પછી કયનો લોપ થાય છે.

આ+રમ્+કય-આઢ્વપ્-આઢ્વપ્પઃ, આઢ્વિજ્જઃ, આઢ્વીઅઃ-આઢાય છે-આરંભ કરાય છે-આરમ્ભયતે । આઢ્વીઅના આઢ્વ માટે જુઓ ૮૧૪૧૫૫

સ્નિહ-સિચોઃ સિપ્પઃ ॥૮૧૪૨૫૫॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે સ્નિહ અને સિચ ધાતુઓને બદલે સિપ્પ ધાતુ વપરાય છે અને સિપ્પ થતાં કયનો લોપ થાય છે.

સ્નિહ+કય-સિપ્પ-સિપ્પઃ-સ્નેહ કરાય છે-સ્નિહ્યતે ।

સિચ+કય- , , -સિચાય છે-છંડકાય છે-સિચ્યતે ।

ગ્રહેઃ ઘેષ્પઃ ॥૮૧૪૨૫૬॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ગ્રહ ધાતુને બદલે ઘેષ્પ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને ઘેષ્પ થાય ત્યારે કય નો લોપ થાય છે.

ગ્રહ+કય-ઘેષ્પઈ; ગણિહજ્જઈ-ગ્રહાય છે-ગ્રહણ કરવામાં આવે છે-ગૃહ્યતે ।

સ્પૃશેઃ છિષ્પઃ ॥૮૧૪૨૫૭॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે સ્પૃશ્ ધાતુને બદલે છિષ્પ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને છિષ્પ વપરાય ત્યારે કય નો લોપ થાય છે.

સ્પૃશ્+કય-છિષ્પ-છિષ્પઈ-છિવિજ્જઈ-છપાય છે-સ્પર્શ કરાય છે-અડકાય છે-સ્પૃશ્યતે ।

ત્તેન 'અપ્કુણ્ણ' આદયઃ ॥૮૧૪૨૫૮॥

'આક્રાન્ત' વગેરે કત પ્રત્યયવાળા શબ્દોનો અર્થ અતાવવા માટે અપ્કુણ્ણ આદિ કત પ્રત્યયવાળા શબ્દો વિકલ્પે વપરાય છે.

આક્રાન્ત અર્થમાં-અપ્કુણ્ણો, ઉક્કંતો-આકુડો-દુઆથેલો.

ઉત્કૃષ્ટ અર્થમાં-ઉક્કોસં, ઉક્કિટ્ટં-ઉત્કૃષ્ટ-ઉત્કર્પ પામેલ.

સ્પૃષ્ટ અર્થમાં-ફુડે-સ્પૃષ્ટ-સ્પૃષ્ટ.

અતિક્રાન્ત અર્થમાં-વોલીળો, અઈકંતો-ઉલ્લંઘેલ-ઉલ્લંઘન કરેલ-વીતી ગયેલ કે ટપી ગયેલ કે ચડીયાતો થયેલ

વિકસેત અર્થમાં-વોસટ્ટો-વિકસિત.

નિપાતિત અર્થમાં-નિસુટ્ટો-નીચે પાડેલો.

રુચ્ચ અર્થમાં-લુગો, લુકો-રુચ્ચ-રોગવાળો-થયેલો.

ક માટે જુઓ ૮૧૪૨ સુત્ર

નાશ અર્થમાં-લિહ્કો-નાશ પામેલ.

પ્રમૃષ્ટ અર્થમાં-પમ્હુટ્ટો-સહન કરેલ.

પ્રમુપિત અર્થમાં-પમ્હુટ્ટો-ચોરાયેલ.

અર્જિત અર્થમાં-વિહલ્તે-અર્જન કરેલ-કમાયેલ.

સ્પૃષ્ટ અર્થમાં-છિત્તે-સ્પર્શ કરેલ.

સ્થાપિત અર્થમાં-નિમિયં-સ્થાપન કરેલ.

આસ્વાદિત અર્થમાં-ચક્કિલ્લયં ચાખેલ-સરખાવો-જક્ષિતમ્ ।

લૂન અર્થમાં-લુએ-લણેલ-કાપેલ.

ત્યક્ત અર્થમાં-જઢં-ત્યજેલું-છોડી દીધેલું.

ક્ષિપ્ત અર્થમાં-ક્ષોસિએ-ઝોસિએ-ફેંકી દીધેલું.

ઉદ્વૃત્ત અર્થમાં-નિઠ્ઠૂઢં-ખાકી રહેલ-વધેલ.

પર્યસ્ત અર્થમાં-પલ્હત્થં, પલ્હોટું-પાલટેલ-મદલેલ.

હેપિત અર્થમાં-હીસમળં-હણુહણુટી કરેલ.

ધ્યાદિ એટલે આ સિવાયના આવા બીજા પણ શબ્દો સમજવાના છે.

ધાતવઃ અર્થાન્તરે અપિ ॥૮॥૪૨૫૯॥

જે ધાતુઓ જે અર્થમાં જણાવેલા છે તે ધાતુઓ પ્રાકૃતમાં જુદા અર્થને પણ જણાવે છે.

	મૂળ અર્થ ^૧	અદલાયેલો અર્થ ^૨
બલિ-બલિ-	જીવે છે-	ખાય છે.
કલિ-કલિ-	ગણે છે-	ગણે છે.
રિગિ-રિગિ-	જાય છે-	પ્રવેશ કરે છે.
કાઙ્ઙ-વમ્ફ (૮૧૪૧૯૨)-વમ્ફ-	પ્રગટે છે	ખાય છે.
ફક્-થક્ (૮૧૪૧૮૭)-થક્-	તીચાણમાં જાય છે. દાળમાં જાય છે.	વિલંબ કરે છે.
વિલપિ-જહ્જ (૮૧૪૧૪૮)-જહ્જ-	વિગ્રાપ કરે છે.	ખોલે છે.
ઉપ+આ+લમ્-ઉપાલમ્-(૮૧૪૧૫૬)-જહ્જ-	કપકો આપે છે.	ખોલે છે.

એ જ રીતે—

પ્રતિપાલ્-પડિવાલ્-પડિવાલ્-વાટ જુએ છે. રક્ષણ કરે છે.

એ જ પ્રકારે કેટલાક ધાતુઓ, કેટલાક ઉપસર્ગો સાથે ચોક્કસ અર્થમાં જ નિત્ય વપરાય છે.—

પહરહ-પ્રહાર કરે છે, યુદ્ધ કરે છે.

સંહરહ-સંવરણ કરે છે, ઢાંકે છે, સંહાર કરે છે.

અણહરહ-અનુકરણ કરે છે

નીહરહ-શૌચ જાય છે

વિહરહ-કીડા કરે છે.

આહરહ-આહાર કરે છે-ખાય છે.

પ્રતિ-પરિ-પઢિહરહ ફરીથી ભરે છે-પૂરે છે
 પરિ-પઢિહરહ-ઢોડે છે.
 ઉવહરહ-પૂજે છે.
 બાહરહ-ખોડાવે છે.
 પવસહ-પરદેશ ગય છે-પ્રવાસ કરે છે.
 ઉચ્ચુપહ-ચડે છે.
 ઉલ્લહહ-તીકળે છે.

સંસ્કૃતની સાથે શબ્દોની અપેક્ષાએ મળતી આવતી અને
 પ્રથમ એવી પ્રાકૃત ભાષા સંબંધી વ્યાકરણનો
 વિચાર સમાપ્ત.

इति प्रथमं ' अथ प्राकृतम् समाप्त ।

પ્રાકૃત ભાષાને મળતી આવતી બીજી બીજી ભાષાઓનાં
એટલે ૨. શૌરસેની, ૩. માગધી, ૪. પૈશાચી
૫. ચૂલિકાપૈશાચી અને ૬. અપભ્રંશ
ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનો પ્રારંભ

દ્વિતીય એવી શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ

જે દેશની મથુરા રાજધાની કહેવાતી એવા પ્રાચીન

શૂરસેન દેશની ભાષાનું વ્યાકરણ

અથ શૌરસેની

તઃ દઃ અનાદૌ શૌરસેન્યામ્ અયુક્તસ્ય ॥૮૧૪૨૬૦॥

અસંયુક્ત ત જો પદની આદિમાં ન હોય તો તેને બદલે શૌરસેની ભાષામાં
દ વપરાય છે.

તદો પૂરિદ-પદિઙ્ગેન મારુદિણા મંતિદો-જેણે પ્રતિષ્ઠા પૂરી કરી છે એવા
મારુતિએ તે પછી મંત્રણા કરાયેલો

તદો-ત+દો-તતઃ ।

પૂરિત-પૂરિ+દ-પૂરિદ ।

પદિ-પ+દિ-પ્રતિ ।

મારુદિણા-મારુ+દિણા-મારુદિના ।

મંતિદો મંતિ+દો-મન્ત્રિતઃ ।

એદાહિ-પ્રા૦-એતાહિ-સં૦ એતસ્માત્ એનાથી

એદાઓ-પ્રા૦-એતાઓ સં૦ એતસ્માત્ ,,

તથા-તથા । તથા કરેલ, તસ્સ રાજ્ઞો અણુકમ્પણીઆ મોમિ-તે રીતે કરો જે રીતે
તે રાજાની કૃપાપાત્ર થાઉં—આ પ્રયોગમાં તથાનો અને તસ્સનો ત પદની આદિમાં
છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અહીં નીચેના પ્રયોગોમાં ત સંયુક્ત અક્ષર છે તેથી આ નિયમ ન લાગે :

મત્તો-મત્તઃ

અજ્જહત્તો, અચ્ચહત્તો-આર્યપુત્રઃ-

સક્કારં-સત્કારમ્

હલા ! સહન્તલે-હલા ! શકુન્તલે !-હે અહીં ! શકુન્તલા !

અસંભાવિદ-સક્કારં-અ્યાં સત્કારની સંભાવના નથી-અસંભાવિતસત્કારમ્ ।

અથઃ ક્વચિત્ ॥૮૧૪૨૬૧॥

શૌરસેની ભાષામાં કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં સંયુક્ત અક્ષરમાં પાછળ રહેલા ત નો દ થાય છે.

પ્રાકૃત	શૌરસેની	અર્થ	સંસ્કૃત
મહંતો	મહંદો	મહાન્	મહાન્
નિર્જિવતો	નિર્જિવદો	નિશ્ચિંત	નિશ્ચિન્તઃ
અન્તેડરં	અન્દેડરં	અંતઃપુર	અન્તઃપુરમ્

વા આદેઃ તાવતિ ॥૮૧૪૨૬૨॥

શૌરસેની ભાષામાં તાવત્ શબ્દને બદલે દાવ અને તાવ એમ બન્ને રૂપો વપરાય છે અર્થાત્ તાવત્ શબ્દના આદિના ત નો પણ દ વિકલ્પે બોલાય છે.

તાવ-દાવ, તાવ-ત્યાં સુધી-તાવત્ ।

આ આમન્ચ્યે સૌ વા ઇનઃ નઃ ॥૮૧૪૨૬૩॥

આ પ્રત્યયવાળા નામના સંબોધનના એકવચનમાં અંતના ન ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં આ વિકલ્પે વપરાય છે.

મો કંચુડન્-કંચુડઆ-હે કચુડી-અંતઃપુરમાં રહેનારા !-મોઃ કન્ચુકિન્ !

મો મુહિન્-મો મુહિઆ-હે મુખી !-મોઃ મુખિન્ !

આ સૂત્રમાં યતાવેત્ વિકલ્પ, અર્થે પ્રવર્તે તો નથી પણ પ્રયોગ પ્રમાણે વ્યવસ્થિતરૂપે રૂપે વપરાય છે. એટલે કોઈ એક પ્રયોગનાં આ થાય અને બીજા કોઈ પ્રયોગમાં આ ન થાય. તેથી

મો તવસ્તિ-હે તપસ્વી-મોઃ તપસ્વિન્ !

મો મળસ્તિ-હે મનસ્વી-મો મનસ્વિન્ !

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં ઇન્ ના ન નો આ ન થયો.

મઃ વા ॥૮૧૪૨૬૪॥

ન કારાંત નાનતા સંબોધનના એકવચનમાં નૂને જદ્દલે શૌરસેની ભાષામાં મ્ વિકલ્પે વપરાય છે.

મો રાય !—મો રાય—હે રાજન્—મો રાજન્ !

મો વિજયવર્મ્મ !—મો વિજયવર્મ્મ !—હે વિગતવર્મન્—હે અખ્તર વગરના !—

મો વિગતવર્મન્ અથવા વિજયવર્મન્ ! વિશેષ નામ પણ થઈ શકે.

મો સુકર્મ્મ—મો સુકર્મ્મ—હે સુકર્મન્—સુકર્મી—સકરમી !—મોઃ સુકર્મન્ !

મો મગવંત—મો મયવં—હે ભગવાન્—મો મગવન્ !

મો મગવંત ! કુસુમાઝહ !—મો મયવં ! કુસુમાઝહ !—હે ભગવન્ ! કુસુમાયુધ
—કામદેવ ! હે મગવન્ કુસુમાયુધ !

મયવં ! તિત્થં પવતેહ—હે ભગવન્ ! તીર્થને પ્રવર્તવો—હે મગવન્ ! તીર્થં
પ્રવર્તયત—આ વાક્ય લોકાંતિક દેવો બોલે છે અને જૈન ગ્રંથનું
વાક્ય છે.

પક્ષમાં એટલે જ્યારે મ્ ન થયો ત્યારે—

સયલલોઅંતેઆરિ ! મયવ ! હુદ્વહ ! સમગ્ર લોકાંતી અંદર ચરનારા—રહેનારા
—હે ભગવન્ ! અગ્નિ !—સકલલોકાન્તશ્ચારિન્ ! મગવન્ ! હુતવહ ! ।

મવદ્-મગવતોઃ ॥૮૧૪૨૬૫॥

મવત્ અને મગવત્ શબ્દોના પ્રયોજનના એકવચનમાં નૂનો શૌરસેની ભાષામાં મ્ બોલાય છે. અહીં સંબોધનનું એકવચન સમજવું નહીં.

एत्थमव—आप प्रा० एत्थमवंतो अत्रभवान्

किं एत्थमव हिदएण चिंतेदि ?—अत्रभवान्—आप—अहीं उदयथी शुं

चिंतये। छे।—किम् अत्रभवान् हृदयेन चिन्तयति ?

एतु भवं—आप आवे। प्रा० एउ भवन्तो एतु भवान् ।

मगवंतो—मयव—भगवान्—मगवन् !

कयवंतो—कयव—जेणु करेअ छे એવા હે—કૃતવન્ !

समणो मगवंतो महावीरो—समणे मगव महावीर—अમણુ ભગવાન્ મહાવીર

શ્રવણો મગવાન્ મહાવીરઃ

पञ्जलिओ मगवंतो हुतासणो—पञ्जलिदो मयव हुदासणो—भगवान् अग्नि

प्रण्वलित थया—प्रण्वलितः भगवान् हुताशनः

મવત્ અને મગવત્ શબ્દો સિવાય પણ કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બીજા શબ્દોને પણ આ નિયમ લાગે છે.—

મઘવાનો પાકસાસળો—મઘવં પાગસાસળે—મઘવાન્ ઇંદ્ર —મઘવાન્ પાકસાસનઃ ।
 સંપાઈઅંતો સીસો—સંપાઈઅવં સીસો—શિષ્યે સંપન્ન કથુર્—સંપાદિતવાન્ શિષ્યઃ ।
 કયવં, કરેમિ, કાઠં ચ—કથુર્, કટું છું અને કરીશ.—કૃતવાન્, કરોમિ,
 કરિષ્યામિ ચ

ન વા ર્યઃ ચ્યઃ ॥૮૧૪૨૬૬॥

શૌરસેની ભાષામાં ર્ય ને બદલે ચ્ય વિકલ્પે વપરાય છે.

અજ્જઉત્ત ! પજ્જાકુલીકય મિહ—અચ્ચઉત્ત ! પચ્ચાકુલીકદ મિહ—આર્યપુત્ર !
 મને વિશેષ બ્યાકુળ કરવામાં આવેલ છે—હું મુંઝાઈ ગઈ છું—આર્યપુત્ર !
 પર્યાકુલીકૃતા અસ્મિ ।

સુજ્જો—સુચ્ચો—સૂર્ય—સૂર્યઃ ।

૦કજ્જ— ૦કચ્ચ— કાર્ય ૦કાર્ય— ।

બ્યારે ચ્ય ન થાય ત્યારે જ્જ વપરાય છે.—૮૧૪૨૪૧—અજ્જો । પજ્જાઉલો ।
 કજ્જપરવસો—કાર્યને ક્ષીણે પરવશ—કાર્યમાં લાગેલો—કાર્યપરવશઃ

શબ્દની પાસેનું ૦ આ પ્રકારનું નિશાન, શબ્દની સામાસિકતાનું સૂચન કરે છે. નિશાન, શબ્દની આદિમાં હોય તો તે શબ્દ, પૂર્વપદનો સમજવો અને નિશાન, શબ્દની પછી હોય તો તે શબ્દને ઉત્તરપદનો સમજવો.

થઃ ઘઃ ॥૮૧૪૨૬૭॥

પદની આદિમાં ન હોય એવા થ નો શૌરસેની ભાષામાં ઘ વિકલ્પે બોલાય છે.

કહેઈ—કથેધિ, કહેદિ—કહે છે. કથયતિ ।

નાહો—નાધો, નાહો—નાથ—નાથઃ ।

કઠં—કથં, કઠં—કથમ—કથમ્ ।

રાજપહો—રાજપધો, રાજપહો—રાજપથ—રાજમાર્ગ—રાજપથઃ ।

થામં—અળ—સ્થામ

થેઓ—અદ્વેય—વિશ્વાસપાત્ર—સ્થેયઃ

આ બન્ને પ્રયોગોમાં થ પદની આદિમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

इह-हचोः हस्य ॥८।४।२६८॥

इह ना 'ह' ने अदले અને ખીળ પુરુષના બહુવચનના હચ પ્રત્યયના 'ह' ने अदले शौरसेनी लाषाभां घ विकल्पे वपराय छे. हच् भाटे जुओ-८।३।१४३।

इह-इघ, इह-अछी-इह ।

होह-होघ, होह-तमे थाओ छो.-भवथ ।

परित्तायह-परित्तायघ, परित्तायह-तमे रक्षणु करो- परित्रायध्वम् ।

भुवः भः ॥८।४।२६९॥

भू धातुना ह कारने अदले शौरसेनी लाषाभां भ विकल्पे वपराय छे.

होइ-भोदि, होदि-थाय छे भवति ।

हुवइ-भुवदि, हुवदि- ,, ,,

भवइ-भवदि, हवदि- ,, ,, जुओ ८।४।६०।

पूर्वस्य पुरवः ॥८।४।२७०॥

पूर्व शब्दने अदले शौरसेनी लाषाभां पुरव શબ્દ વિકલ્પે વપરાય છે.

अपुर्वं नाड्यं-अपुरवं, अपुर्वं नाड्यं-अपूर्व नाटक-अपूर्वं नाटकम् ।

अपुर्वागयं-अपुरवागदं, अपुर्वागदं-अपूर्व आगमन-अपूर्वागतम् ।

अपुर्वं पदं-अपुरवं पदं, अपुर्वं पदं-अपूर्वं पद-अपूर्वं पदम् ।

“अपुरवं नाड्यं” [अभिज्ञानशाकुन्तलम्-अं० १, पृ० १३]

क्त्वः इय-दूणौ ॥८।४।२७१॥

क्त्वा પ્રત્યયને અદલે શૌરસેની લાષાભાં ઇય અને દૂળ પ્રત્યયે વિકલ્પે વપરાય છે.

भू+त्वा-भू+इय-भविय, भू+दूण-भोदूण-थर्भ ने भूत्वा ।

हु+इय-हुविय, हु+दूण-होदूण- ,, ,,

पद्+त्वा-पद्+इय-पडिय, पद्+दूण-पद्+इ+दूण-पडिदूण-अष्टીने पठित्वा ।

रम्+त्वा-रम्+इय-रमिय, रम्+दूण-रंदूण-रभीने रन्त्वा ।

જ્યારે इय અને दूण ન લાગે ત્યારે—

भू+त्वा-भो+त्ता-भोत्ता ।

हु+त्वा-हो+त्ता-होत्ता ।

पढ़+त्वा-पढ़+इ+त्ता=पढित्ता ।

रम्+त्वा-रम्+त्ता-रन्ता ।

कृ-गमः डडुअः ॥८।४।२७२॥

कृ અને ગમ્ ધાતુઓને લાગેલા વત્વા પ્રત્યયને બદલે શૌરસેની ભાષામાં કિડ્ -इ निशानवालो-એવો અડુઅ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

कृ+त्वा-कृ+अडुअ-कडुअ, करिय, करिदूण-કરીને-કૃત્વા ।

गम्+त्वा-गम्+अडुअ-गडुअ, गच्छिय, गच्छिदूण-ગર્ધને-ગત્વા ।

दिः इच्-एचोः म८।४।२७३॥

८।३।१७६ માં સૂત્રમાં સૂચવેલા इच् અને एच् પ્રત્યયોને બદલે શૌરસેની ભાષામાં दि प्रत्यय વપરાય છે.

नी+ति-नी+इ-नेइ-ने+दि-नेदि-लई જાય છે-નયતિ

दा+ति-दा+इ-देइ-दे+दि-देदि-आपे છે-લિદી દેંદ ગુજ દધદે-દદાતિ

भू+ति-भू+इ-भोइ-भो+दि-भोदि-थाय છે-ભવતિ

हू+ति-हू+इ-होइ-हो+दि-होदि ,, ,,

ઉપરના ૨૭૨માં સૂત્રમાં 'વિકલ્પ'નો અર્થ છે તે આ સૂત્રથી ખંધ થાય છે એટલે અહીંથી 'વિકલ્પ' અર્થ ન સમજવો.

अतः देः च ॥८।४।२७४॥

અ કારાંત ધાતુને લાગેલા इच् ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં दि અને दे प्रत्यय લાગે છે. અને અકારાંત ધાતુને લાગેલા एच् ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં दे અને दि प्रत्ययो લાગે છે.

अच्छइ, अच्छए-अच्छदि, अच्छदे-એસે છે-આસ્તે

गच्छइ, गच्छए-गच्छदि, गच्छदे-જાય છે.-ગચ્છતિ

रमइ, रमए-रमदि, रमदे-રમે છે-રમતે

किजइ, किजए-किजदि, किजदे-કરાય છે-ક્રિયતે

વસુઆદિ માં વસુઆ ધાતુ આ કારાંત છે, નેદિ માં ની ધાતુ ફેકારાંત ધાતુ છે. અને મોદિ માં મૂ ધાતુ ક કારાંત છે—આ ત્રણે પ્રયોગમાં ધાતુ અ કારાંત નથી તેથી આ નિયમથી દે અને દિ ન થયાં પણ ઉપરના સૂત્ર દ્વારા એકલો ‘દિ’ પ્રત્યય જ લાગ્યો.

મવિષ્યતિ સ્સિઃ ૮૧૪૨૭૫॥

ભવિષ્યકાળમાં ઇ અને એ ની પહેલાં લાગનારા હિ, સ્સા અને હા ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં એકલો સ્સિ વપરાય છે.

મવિ+હિ+ઇ-મવિહિઇ-મવિ+સ્સિ+ઇ-મવિસ્સિઇ-યશે-મવિષ્યતિ
કરિ+હિ+ઇ-કરિહિઇ-કરિ+સ્સિ+ઇ-કરિસ્સિઇ-કરશે, કરશે-કરિષ્યતિ
ગચ્છિ+હિ+ઇ-ગચ્છિહિઇ-ગચ્છિ+સ્સિ+ઇ-ગચ્છિસ્સિઇ-ગશે-ગમિષ્યતિ । શૌરસેની ભાષામાં ભવિષ્યકાળમાં હિસ્સા વાળાં અને હા વાળાં રૂપો નહીં થાય.

અતઃ હસેઃ હાદો-હાદૂ ૮૧૪૨૭૬॥

અકારાંત નામને લાગેલા પંચમી વિભક્તિના એકવચન હસિ ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં આદો અને આદૂ પ્રત્યયો વપરાય છે.

દૂ+હસિ-દૂરા એવ-દૂરાદો એવે, દૂરાદુ એવે દૂરથી જ-દૂરાદૂ એવ.

ઇદાનીમઃ દાણિ ૮૧૪૨૭૭॥

ઇદાનીમ ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં દાણિ રૂપ વપરાય છે.

ઇયાણિ-દાણિ-હમણાં-ઇદાનીમ ।

“અણંતરકરણિજ્ઞ દાણિ આણવેદુ અચ્ચો” પછી તરત કરવાના કાર્યની હવે આર્ય આજ્ઞા કરે.—[અભિજ્ઞાનશાકુન્દ અં ૧, પૃ ૦ ૧૦]

અનન્તરકરણીયમ્ ઇદાનીમ્ આજ્ઞાપયતુ આર્યઃ ।

અન્ન, દાણિ બોદિ—‘મીઝુ’, હમણાં બોદિ-અન્યત્ર, ઇદાની બોધિમ્ ।

દાણિ માટે જુઓ—૮૧૪૨૭૯॥

તસ્માત્ તાઃ ૮૧૪૨૭૮॥

તસ્માત્ રૂપને બદલે શૌરસેની ભાષામાં તા રૂપ વપરાય છે

તમ્હા-તા-તેનાથી, તેથી-તસ્માત્ ।

તમ્હા જાવ પવિસામિ-તા જાવ પવિસામિ-તેથી જ્યાં સુધી હું પ્રવેશ કરું—તસ્માદ્ યાવત્ પ્રવિશામિ.

તમ્હા અલં-તા અલં એદિણા માણેણ-તેથી એ માનથી સચું-તસ્માદ્ અલમ્
એતેન માનેન

મઃ અન્ત્યાદ્ જઃ વા ઇદ્-એતોઃ ॥૮૧૪૨૭૯॥

નામને છેડે રહેલા મ્ પછી ઇ કે એ આવ્યા હોય તો શૌરસેની ભાષામાં
તે મ્ પછી જૂ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

ઇ—જુત્તં ઇમં—જુત્તં+જ્+ઇમં—જુત્તં જિમં, જુત્તમિજ્—આ યુક્ત છે—યુક્તમ્ ઇદમ્ ।
સરિસં ઇમં—સરિસં+જ્+ઇમં—સરિસં જિમં, સરિસમિજ્—આ સરખું છે—
સદશમ્ ઇદમ્ ।

એ—કિં એયં—કિં+જ્+એયં—કિં જેદં—કિમેદં—આ શું છે ?—કિમ્ એતત્ ।

એવં એયં—એવં+જ્+એયં—એવં જેદં—એવમેદં—આ એમ છે—એવમ્ એતત્ ।
“એવં જેદં” [—અભિજ્ઞાનશાકુન્દ અં ૦ ૬, પૃ ૨૦]

એવાર્થે ય્યેવ ॥૮૧૪૨૮૦॥

એવ ના અર્થમાં શૌરસેની ભાષામાં ય્યેવ વપરાય છે.

મમ ય્યેવ વ્રમણસ—આહાણુ એવા માટું જ—મમ એવ વ્રાહ્મણસ્ય ।

સો ય્યેવ એસો—તે જ આ છે—સઃ એવ એષઃ ।

હજ્જે ચેટયાહવાને ॥૮૧૪૨૮૧॥

ઠાસીને ખોલાવવાના અર્થમાં શૌરસેની ભાષામાં હજ્જે શબ્દ વપરાય છે.

હજ્જે ચતુરિકે ! હે ચતુરિકા—હે ચતુરિકે ! ।

હીમાણહે વિસ્મય-નિર્વેદે ॥૮૧૪૨૮૨॥

વિસ્મયના અને નિર્વેદના અર્થમાં શૌરસેની ભાષામાં હીમાણહે અવ્યય
વપરાય છે.

વિસ્મય—હીમાણહે ! જીવન્તૈઃ મે જળણી—આશ્ચર્ય છે કે મારી માતા જીવતા

છોકરાવાળી છે.—હીમાણહે (આશ્ચર્ય યત્) જીવદ્વત્સા મે જનની ।

નિર્વેદ—હીમાણહે પલિસ્સંતા હમે એદેણ નિયન્નિધિણો દુઘ્વવસિદેણ—પોતાના

ભાગ્યના આ દુઘ્વવસાયને લીધે હમે—અમે—ચાકી ગયા છીએ—હીમાણહે

(દુઃખં યત્) પરિશ્રાન્તાઃ વયમ્ એતેન નિજ્જવિધેઃ દુઘ્વર્વસિતેન ।

ળં નન્વર્થે ॥૮૧૪૨૮૩॥

નનુ અર્થમાં ળં અવ્યય શૌરસેની લાપામાં વપરાય છે.

ળં અફલોદયા—ખરેખર, ફગના ઉદય વગરની આ પ્રવૃત્તિ છે—નનુ અફલોદયા
ળં અચ્ચમિસ્સેહિં પદમં ય્યેવ આજત્તં—સાચે જ, આર્થમિથ્રે પહેલાં જ આજ્ઞા કરી
હતી—નનુ આર્થમિથ્રૌઃ પ્રથમમ્ એવ આજ્ઞાપ્તમ્

ળં મઠ્ઠં મે અગ્ગદો ચલદિ—ખરેખર, આપ ખારી આગળ ચાલો છો—નનુ મવાન્ મમ
અગ્રતઃ ચલતિ

આર્પ પ્રાકૃતમાં વાક્યની શોભા માટે પણ ળં નો પ્રયોગ જણાય છે—
નમોડત્થુ ળં—નમરકાર હો—નમોડસ્તુ

જયા ળં—જ્યારે—યદા

તયા ળં—ત્યારે—તદા

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં વપરાયેલા ળં નો કંઈ જ અર્થ નથી પણ તે માત્ર
વાક્યમાં શોભાષ્પ છે.

અમ્મહે હર્ષે ॥૮૧૪૨૮૪॥

‘હર્ષ’ અર્થ માટે શૌરસેની લાપામાં અમ્મહે અવ્યય વપરાય છે.

અમ્મહે એઆએ સુમ્મિલાએ સુપલિગહિંદો મઠ્ઠં—હર્ષની વાત છે કે આ સૂર્મિલામાં
તમે આસક્ત થયા છો—અમ્મહે—હર્ષઃ યત્—એતસ્યાં સૂર્મિલાયાં સુપરિચ્છઃ મવાન્

હીહી વિદૂષકસ્ય ॥૮૧૪૨૮૫॥

વિદૂષકનો હર્ષ અતાવવો હોય ત્યારે શૌરસેની લાપામાં હીહી અવ્યય વપરાય છે.

હીહી મો સંપન્ના મનોરથા પ્રિયવયસ્સ—હર્ષની વાત છે કે, પ્રિય મિત્રના
મનોરથો પૂરા થયા.—હીહી—હર્ષઃ યત્—મોઃ સંપન્નાઃ મનોરથાઃ પ્રિયવયસ્યસ્ય.

શેષં પ્રાકૃતવત્ ॥૮૧૪૨૮૬॥

૮૧૪૨૬૦થી ૮૧૪૨૮૫ સુધી શૌરસેની લાપાની વિશેષતા બતાવી છે. આ
વિસ્તારનું બીજું બહુ પ્રાકૃતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જાણવું. એટલે કે ૮૧૧૪ થી
માંડીને ૮૧૪૨૫૯ સુત્રો સુધીમાં પ્રાકૃત લાપા સંબંધે જે જે વિધાનો કરેલાં છે

તેવાં જ શૌરસેની ભાષામાં લાગુ કરવાનાં છે. બીજાં કેટલાંક વિશેષ વિધાનો દ્વારા ૮૧૪૨૬૦ થી માંડીને ૮૧૪૨૮૫ સુધી શૌરસેની ભાષા અંગે જે ફેરફાર થતાંયો છે તે શૌરસેની ભાષાને લાગુ કરવાનો છે અને એ પ્રમાણે ઉદાહરણો ગોઠવી લેવાનાં છે.

શૌરસેની ભાષામાં લાગુ કરવાનાં જે વિધાનોમાં ખાસ ફેરફાર કરવાનો નથી તે વિધાનો આ પ્રકારે છે—

ટ નો ડ, ટ નો ઢ, પ નો વ, ક નો અ, ક નો હ, ક નો ઝ વગેરે અનેક વિધાનો જેમનાં તેમ જ શૌરસેનીમાં ચાલુ રહે છે અને ત સંબંધી વિધાન અંગે, થ સંબંધી વિધાન અંગે, ધ સંબંધી વિધાન અંગે અને હ સંબંધી વિધાન વગેરે અંગે શૌરસેની ભાષાના નિયમો લગાડીને ફેરફારો કરવાના છે તે ઉપર મુજબ જણાવેલ જ છે, જેમકે—

અન્તાવર્દિ—અન્દાવેદી—અન્તર્વર્દિ:

જુવદ્વજ્જ્ઞો—જુવદ્વિજ્જ્ઞો—યુવતિજ્જ્ઞ:

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોમાં પ્રાકૃતનો ૮૧૪૪ નો નિયમ લાગેલ છે અને શૌરસેની પ્રમાણે ૮૧૪૨૬૧ તથા ૨૬૦ સૂત્રથી ત નો વ પણ થયેલો છે. આ રીતે તમામ વિધાનોમાં જ્યાં કશો ફેરફાર થવાનો નથી ત્યાં તે વિધાનોને જેમનાં તેમ પ્રાકૃત પ્રમાણે સમજી લેવાનાં છે અને જ્યાં શૌરસેનીના નિયમ પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે ત્યાં તે પ્રમાણે ફેરફાર કરીને શૌરસેની ભાષાનાં રૂપો સાધી લેવાનાં છે.

શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ જેતાં પ્રાકૃત અને શૌરસેની ભાષા વચ્ચે થયેલાં ઓછા ફેર છે. શૌરસેનીના વધારે પ્રયોગો સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે સાધી શકાય છે.

શૌરસેનીનું વ્યાકરણ સમાપ્ત

તૃતીય એવી માગધી લાપાનું વ્યાકરણ

૩. માગધી લાપા :

પ્રાકૃત લાપા કરતાં તથા શૌરસેની લાપા કરતાં માગધી લાપામાં જે કાંઈ વિશેષતા છે તે આ નીચેનાં સૂત્રોથી બતાવવામાં આવે છે :

અતઃ एत् सौ पुंसि मागध्याम् ॥८।४।२८७॥

પહેલી વિકલ્પિતનું એકવચન સિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે નરન્નતિમાં અકારાંત નામના અકારનો માગધી લાપામાં એકાર કરવો.

પ્રાકૃત	માગધી	અર્થ	સંસ્કૃત
एसो मसो-	एशे मेशे-	આ થેટો-	एषः सेषः
एसो पुरिसो-	एशे पुलिशे-	આ પુરુષ-	एषः पुरुषः
	करेमि भंते !	હે ભગવંત !	करोमि भदन्त !
	करेमि भंत !	હું કરું છું	
	करेमि भंता !		

निही-गिह्नी-निधि-निधिः ।

करी-कली-क्षार्थ-करी ।

गिरी-गिली-पर्वत-गिरिः ।

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં શબ્દ અકારાંત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

जलं-जलं-पाणी-जलम्-આ શબ્દ અકારાંત તો છે પણ પુલિંગમાં

નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

આર્ષ ગ્રંથોમાં વૃદ્ધ પુરુષોએ કહ્યું છે કે પોરાણમદ્ધમાગધમાસાનિયયં હવઃ સુતં-પુરાતન-પુરાણાં-સૂત્રો અર્ધમાગધી લાપામાં નિયત છે—એ વિધાન, પ્રાયઃ કરીને અનો એ કરવાના વિધાનને અનુલક્ષીને સમજવાનું છે પણ ૮।૪।૨૮૮ સૂત્રથી માગધી લાપા અંગે જે જે વિધાનો કરવાનાં છે તે વિધાનોને આશ્રયીને વૃદ્ધોનું ક્રિયયુક્ત વિધાન સમજવાનું નથી. એટલે કે રનો લ, સનો શ, ટતથા છનો સ્ટતથા સ્થ અને થનો સ્ત વગેરે વિધાનોને લક્ષ્યમાં રાખીને ઉપરનું આર્ષ વિધાન નથી એમ સમજવાનું છે અર્થાત એક એ સિવાયનાં માગધી લાપા માટેનાં બીજાં વિધાનો અર્ધમાગધી લાપામાં પ્રાયઃ વપરાયાં જણાતાં નથી.

અર્ધભાગધી લાપામાં રચાયેલ જૈન આગમોમાં સૂત્રોમાં પ્રથમાના એકવચનમાં ધણે સ્થળે એ કારનો પ્રયોગ મળે છે તે આ પ્રમાણે છે—

કચરે આગચ્છદ્—કયો જન આવે છે ?—કતરઃ આગચ્છતિ ?

સે તારિસે દુઃખસહે જિહંદિ—તે એવા પ્રકારનો દુઃખને સહન કરનારો જિતેન્દ્રિય છે—સ તાદશઃ દુઃખસહઃ જિતેન્દ્રિયઃ ।

સમળે મહાવીર—શ્રમણ મહાવીર—શ્રમણઃ મહાવીરઃ ।

અળગારે અણગાર—સાધુ—અનગારઃ ।

વગેરે અનેક પ્રયોગો પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાં નરન્નતિમાં એ કારવાળા મળે છે. આ એ કારવાળો પ્રયોગ પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાં વારંવાર મળતો હોવાથી અને ર ના લ વાળા તથા સ ના શ વાળા ટ તથા છ ના સ્ટ વાળા અને સ્થ તથા ર્થ ના સ્ત વાળા વગેરે માગધી લાપાના ખીન્ન પ્રયોગો વર્તમાન પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાં વપરાયેલા દેખાતા ન હોવાથી આ સૂત્રમાં અતાવેલ માગધી લાપાનું એક જ લક્ષણ વર્તમાન જૈન આગમોમાં—સૂત્રોમાં—દેખાય છે એટલે ‘એ એક લક્ષણને લઈને પુરાતન સૂત્રો અર્ધભાગધી લાપામાં નિયત છે’ એવો આશય ઉપરના આર્ષ વચનનો સમજવો.

ર-સોઃ લ-શૌ ॥૮૧૪૨૮૮॥

ર કારને બદલે માગધી લાપામાં લ બોલાય છે અને રંત્ય સ કારને બદલે એટલે શ, ષ અને સ ને બદલે માગધી લાપામાં તાલબ્ય શ બોલાય છે.

ર નો લ-નરો-નલે-નર, માણસ-નરઃ ।

કરો-કલે-હાથ-કરઃ ।

સ નો શ—હંસો-હંશે-હંસ-હસઃ ।

^૧સુતં, સુઅં-શુદં-શુત-શ્રુતમ્ ।

સોહળં-શોમળ-શોભન-શોભનમ્ ।

અ-ને સ નો શ—સારસઃ-શાલશે-સારસ-સારસઃ ।

મૂર્ધન્ય ષ નો શ—^૨પુરિસો-પુલિશે-પુરુષ-પુરુષઃ ।

૧. શ્રુત અને શોભન શબ્દોમાં ‘શ-ષોઃ સઃ’ ૮૧૧૨૬૦ નિયમાનુસાર શ નો સ કરવો અને પછી આ નિયમ લગાડવો.

૨. એ જ પ્રમાણે ‘શ-ષોઃ સઃ’ ૮૧૧૨૬૦ નિયમ અનુસાર પુરુષ શબ્દના મૂર્ધન્ય ષ નો સ કરવો અને પછી આ નિયમ લગાડવો.

પ્રા. ૩૫-રહસ મા. ૩૫-લહશ ।

પ્રા.૩૫-રાહત મા.૩૫-લાયિદ ।

વસ- વશ ।

અંહિજુગો-અંદ્રિયુગે ।

નમિર- નમિલ ।

વીર-વૌલ ।

સુર- સુલ ।

જિણો-યિણે ।

સિર- સિલ ।

સયલ-શયલ ।

વિગલિત- વિયલિદ્ ।

અવજ્જ-અવચ્ચ ।

મંદાર- મંદાલ ।

જંબાલ-ચંબાલં ।

પ્રાકૃત-રહસ-વસ-નમિર-સુર-સિર-વિગલિત-મંદાર-રાહત-અંહિજુગો ।

વીર-જિણો પક્ષાલુ મમ સયલં અવજ્જજંબાલં ॥

માગધી-લહશ-વશ-નમિલ-શુલ-શિલ-વિગલિદ્-મન્દાલ-લાયિદ-અંહિજુગે ।

વીલ-યિણે પક્ષાલુ મમ શયલમવચ્ચજંબાલં ॥

અર્થ-અકિતના આવેગથી નત્ર બનેલા દેવોના મસ્તકમાંથી સરી પડેલાં મંદાર પુષ્પોથી ભેંમના બે ચરણો શોભેલ છે તે વીર જિનેશ્વર મારાં સમગ્ર પાપરૂપ કાદવને પખાળો-ધોઈ નાખેા.

સંસ્કૃત-રમસ-વશ-નમિર(નમ્ર)-સુર-શિર:-વિગલિત-મન્દાર-રાજિતાંદ્રિયુગ: ।

વીરજિન: પ્રક્ષાલયતુ મમ સકલમવચ્ચજંબાલમ્ ॥

સ-વો: સંયોગે સઃ અગ્રીષ્મે ॥૮૧૪૧૮૯॥

સંયુક્ત સ અને ષને બદલે માગધી લાપામાં સ વપરાયછે, ફક્ત ગ્રીષ્મ શબ્દમાં આ નિયમ લાગતો નથી. આ નિયમ ૮૧૨૩૪, ૮૧૨૪૫, ૮૧૨૫૩, ૮૧૨૭૪ તથા ૮૧૨૭૭ વગેરે સૂત્રોના અપવાદરૂપ છે. એ નિયમો માગધી લાપામાં લાગતા નથી.

સૂ-પક્ષલહ્ હસ્થી-પક્ષલદિ હસ્તી-હાથી રખાલના પામેછે-પક્ષલતિ હસ્તી

બિહપ્પદ-બિહસ્પદી-બૃહસ્પતિ-દેવોના ગુરુ-બૃહસ્પતિ: હિંદી બીફે ।

મવ્કલી-મસ્કલી-એ નામ છે અગર એક જાતનો શ્રમણ-મસ્કરી ।

વિમ્હઓ-વિસ્મયે-વિસ્મય-આશ્ચર્ય-વિસ્મય: ।

ષૂ-સુવ્કલારુ-શુસ્કલારુ-સૂકુ લાકડું-શુક્કલારુ ।

કટ્ટ-કસ્ટ-કુટ-કઘ્ટમ્ ।

વિષ્ણું-વિસ્તું-વિષ્ણુને-વિષ્ણમ્ ।

સળ્પકવલો-શળ્પકવલે-કુમળા ધાસનો કાળિયો-શળ્પકવલ: ।

રમ્હા-રસ્મા-ગરમી-ઠમ્હા

નિષ્ફલં-નિષ્ફલં-નિષ્ફલ-નિષ્ફલમ્ ।

ધનુષ્કંડં-ધનુષ્કંડં-ધનુષ્યનો ભાગ-ધનુષ્કણડમ્ ।

ગિમ્હવાસરો-ગિમ્હવાસરે-ગ્રીષ્મનો દિવસ-ગ્રીષ્મવાસરઃ ।

આ નિયમમાં ગ્રીષ્મ શબ્દને વર્જીલે હોવાથી ગ્રીષ્મ ને આ નિયમ લાગતો નથી એટલે ગ્રીષ્મ નું ગિમ્ ૩૫ ન થાય.

દ્વ-ષ્ટયોઃ સ્તઃ ॥૮૧૪૨૯૦॥

દ્વ અને છ આ બે સંયુક્ત વ્યંજનોને બદલે માગધી ભાષામાં સ્ત બોલાય છે.

દ્વ-પટ્ટો-પસ્ટે-પટ્ટો કે પાટલો-પટ્ટઃ

મટ્ટારિઆ-મસ્ટાલિકા-ભટ્ટારિકા-મટ્ટારિકા-આદરણીય સ્ત્રી

મટ્ટિણી-મસ્ટિણી-મટ્ટિની-મટ્ટિની

”

છ-સુદુકયં-શુસ્ટુ કરં-સારું કયું-સુષ્ટુ કૃતમ્

કોઠાગારં-કોસ્ટાગારં-કોઠાગાર-કોઠાર-કોઠાગારમ્ .

સ્થ-રથયોઃ સ્તઃ ॥૮૧૪૨૯૧॥

સ્થ અને થને બદલે માગધી ભાષામાં સ્ત બોલાય છે.

સ્થ-સ્વઠ્ઠિઓ-સ્વસ્થિદે-હાજર થયેલ-સ્વસ્થિતઃ

સુઠ્ઠિઓ-શુસ્થિદે-સારી રીતે સ્થિર થયેલ-સુસ્થિતઃ

સ્થ-અત્યર્થ-અસ્તવદી-ધનવાન-અર્થપતિઃ

સત્યવાહો-શસ્ત્રવાહે-સાર્થવાદ-સાર્થવાહઃ-મોટા ટોળા સાથે દેશ-પરદેશ પ્રવાસ કરીને વેપાર કરનાર.

જ-ઘ-યાં યઃ ॥૮૧૪૨૯૨॥

જ, ઘ અને ય ને બદલે માગધી ભાષામાં ય બોલાય છે.

જ-જાણડ-યાણદિ-જાણે છે-જાનાતિ

જળવઓ-યળવદે-જનપદ-દેશ-જનપદઃ

અજ્જુણો-અઘુણે-અજુન-અર્જુનઃ

દુજ્જણો-દુઘયણે-દુર્જન-દુર્જનઃ

ગજ્જતિ-ગમ્યદિ-ગજે છે-ગર્જતિ

ગુણવર્જિઓ-ગુણવર્ચિદે-ગુણવર્જિત-ગુણવર્જિતઃ

ઘ—મઝજં—મઝયં—મઘ—સુરા—મઘમ્

અઝજ—અઝય—આઝ—અઘ

વિઝજાહરો—વિઝયાહલે—વિઘાધર—વિઘાધરઃ

અઝય કિલ વિઝયાહલે આગદં—આઘે ખરેખર, વિઘાધર આઘ્યો.

ચ—જાતિ—યાદિ—જાય છે—યાતિ

જહાસરૂઘં—યઘાસદ્ઘં—જેવું સ્વરૂપ હોય તે પ્રમાણે—યઘાસવરૂપમ્

જાણવત્તં—યાણવત્તં—યાનપાત્ર—વહાણુ—યાનપાત્રમ્

જઈ—યદિ—જો—યદિ

પ્રાકૃત ભાષામાં આદિના યનો જ થઈ જાય છે. માગધી ભાષામાં આદિમાં યનો ય કાયમ રહે છે એટલે યને અંગે 'ય'નો 'જ' કરવાનો પ્રાકૃતનો ટાંટાટપનો નિયમ માગધીમાં ન લાગે માટે યને બદલે પણ ફરી યનું વિધાન કરેલું છે.

ન્ય-ન્ય-જ્ઞ-ઝજાં ઝઙઃ ॥૮૧૪૨૯૩॥

ન્ય, ન્ય, જ્ઞ, ઝ એ ચાર વ્યંજનોને બદલે માગધી ભાષામાં હપ્પલ ઝઙ વપરાય છે.

ન્ય—અભિમન્તુકુમારો—અહિમન્તુકુમાલે—અભિમન્તુકુમાર—અભિમન્તુકુમારઃ

અન્નદિસં—અઙ્ગદિશં—ખીણ દિશા તરફ—અન્યદિશમ્

સામન્તગુણો—શામન્તગુણે—સામાન્ય ગુણુ—સામાન્યગુણઃ

કન્નકાવરણં—કઙ્ગકાવલણં—કન્યાનું વસ્ત્ર કંપુ તે—કન્યકાવરણમ્

ન્ય—પુણવંતો—પુઙ્ગવંતે—પુણ્યવાન—પુણ્યવાન્

અવમ્ભણં—અવમ્હઙ્ગાં—અવમ્ભણ્ય—પાપ—અવમ્ભણ્યમ્

પુણાહં—પુઙ્ગાહં—પુણ્ય દિવસ—પુણ્યાહમ્

પુણં—પુઙ્ગાં ૧—પુણ્ય—પુણ્યમ્

જ્ઞ—પણાવિસાલો—પઙ્ગાવિશાલે—પ્રણાલી વિશાળ—પ્રાવિશાલઃ

સવ્વણ્—સવ્વઙ્ગુ—સર્વજ્ઞ—સર્વજ્ઞઃ

અવણા—અવઙ્ગા—અવણી—તરસાર—અવજ્ઞા

ઝ—અઝલી—અઙ્ગલો—અઙ્ગલિ—અઝલિઃ

ઘણઝઓ—ઘણઙ્ગા—ધનંજય—ધનજયઃ

પઝલો—પઙ્ગાલે—સરળ—પ્રાઝલઃ.

વ્રજઃ જઃ ॥૮૧૪૨૯૪॥

વ્રજ ધાતુના જ નો માગધી ભાષામાં વ્રજા થાય છે.

વચ્ચઈ-વચ્ચાદિ-ગ્મય છે-વ્રજતિ કચ્છી ભાષામાં વચ્ચાતો રૂપ સાંભળવામાં આવેલ છે

વ્રજ ધાતુમાં ૮૧૪૨૬૨ નો નિયમ ન લાગે માટે આ નિયમ અનાવેલો છે.

છસ્ય શ્વઃ અનાદૌ ॥૮૧૪૨૯૫॥

ન્યાં અનાદિમાં છ કે છ્છ હોય ત્યાં માગધી ભાષામાં તે અન્નેને બદલે શ્વ બોલવો.

ગચ્છ ગચ્છ-ગશ્વ ગશ્વ-ગ્મ ગ્મ-ગચ્છ ગચ્છ

ઉચ્છલઈ-ઉચ્ચલદિ-ગ્રાછળે છે-ઉચ્છલતિ

પિચ્છિલો-પિચ્છિલે-ચીકણો-પિચ્છિલઃ

પુચ્છઈ-પુશ્વદિ-પૂછે છે-પુચ્છતિ

૮૧૪૨૧ નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં ન્યાં શ્વ, શ્ચ અને ત્સ તથા પ્સ ને બદલે છ બોલાય છે તેવો છ પણ અહીં લેવાનો છે એટલે જે મૂળ છ ન હોય પણ નિયમને લીધે છ થયેલ હોય તેવો લાક્ષણિક છ પણ અહીં લેવાનો છે.

આપન્નવચ્છલો-આવન્નવશ્વલે-જેને વર્ષ જેટલો સમય પ્રાપ્ત છે-આપન્નવત્સરઃ

તિરિચ્છિ પેચ્છઈ-તિરિશ્ચિ ॥૮૧૪૧૪૩॥ પેસ્કદિ-વંકુ જેએ છે-તિર્યક્ પ્રેક્ષતે

છાલો-છાલે-અકરો-છાગઃ-અહીં આદિમાં છ છે માટે આ નિયમ ન લાગે.

આમ્ય ગુજરાતીમાં 'બકરા'ને 'છાળાં' કહે છે.

ક્ષસ્ય યકઃ ॥૮૧૪૨૯૬॥

ક્ષ ને બદલે માગધી ભાષામાં જીહ્વામૂર્ચય વળ્લકૃતિ-વળ્લની જેવી આકૃતિ-વાળો યક થઈ ગય છે.

યકચો-યકે-યક્ષ-યક્ષઃ

રક્ષસો-લકશે-રાક્ષસ-રાક્ષસઃ

ચયજલહરા-ચયયલહલા-ક્ષયજલહરાઃ-પ્રત્ય કાળના મેથો- આ પ્રયોગમાં ચ આદિમાં છે તથા આ નિયમ ન લાગે.

સ્કઃ પ્રેક્ષ-આચક્ષોઃ ॥૮૧૪૨૯૭॥

પ્રેક્ષ અને આચક્ષ ના ક્ષ ને બદલે માગધી ભાષામાં સ્ક બોલાય છે.

પેક્ષતિ-પેસ્કદિ-ગ્મૂએ છે-પ્રેક્ષતે

આચક્ષતિ-આચસ્કદિ-બોલે છે-આચષ્ટે

તિષ્ઠઃ ચિષ્ઠઃ ॥૮૧૪૨૯૮॥

તિષ્ઠ ને અદ્વલે ભાગધી ભાષામાં ચિષ્ઠ ભોલાય છે.

તિટ્ટૃ-ચિષ્ઠદિ-ભિભો. રહે છે-તિષ્ઠતિ ।

અવર્ણાદ્ વા ઙ્ગસઃ ડાહઃ ॥૮૧૪૨૯૯॥

અ વર્ણાંત નામને લાગેલા છટ્ટી વિભક્તિના એકવચન ઙ્ગ્ ને અદ્વલે ભાગધી ભાષામાં આહ વિકલ્પે ભોલાય છે.

અહં ન ઇરિસસ્સ કમ્મણો કારી-હમે ન ઇલ્લિશાહ કમ્માહ કાલી-

હું આવા કામનો કરનાર નથી-અહં ન ઈલ્લશસ્ય કર્મણઃ કારી
ભગદત્તશોણિતસ્સ કુમ્મો-ભગદત્તશોણિદાહ કુમ્મે-ભગદત્તના લોહીનો ઘડો.
—ભગદત્તશોણિતસ્ય કુમ્મઃ

આહ ન થાય ત્યારે—

મીમસેણસ્સ પશ્ચાદો હિણ્ડીઅદિ-ભીમસેનની પાછળ હેંડાય છે-ચલાય છે-
મીમસેનસ્ય પશ્ચાત્ હિણ્ડયતે ।

હિડિમ્બાઐ ઘડુક્કયસોકો ન ઉવસમતિ-હિડિમ્બાઐ ઘડુક્કયશોકે ન ઉવશમદિ-
હિડિમ્બાને થયેલો તેના પુત્ર ઘટોત્કચનો શોક શાંત થતો નથી-હિડિમ્બાયા
ઘટોત્કચશોકો ન ઉપશામ્યતિ ।

આમઃ ડાહૈં વા ॥૮૧૪૩૦૦॥

અ વર્ણાંત નામ પછી લાગેલા પઠ્ઠી વિભક્તિના બહુવચન આમ ને અદ્વલે
ભાગધી ભાષામાં છેડે અનુનાસિકગણો ડાહૈં વિકલ્પે વપરાય છે.

સજ્જણાણ મુહં-શય્યણાહૈં મુહં-સજ્જનાનું મુખ-સજ્જનાનાં મુખમ્

આહૈં ન થાય ત્યારે—નરિંદાણં-નલિન્દાણં-નરેંદ્રોનું-રાગ્નઓનું-નરેન્દ્રાણામ્

॥૮૧૪૪૪૭॥ ના વ્યત્યય થવાના નિયમને લીધે પ્રાકૃત ભાષામાં પણ આમ ને
અદ્વલે ડાહૈં વપરાય છે.

તાહૈં, તેસિં-તેઓનું-તેષામ્

તુમ્હાહૈં, તુમ્હાકં-તમારું-યુષ્માકમ્

અમ્હાહૈં, અમ્હાકં-અમારું-અસ્માકમ્

સરિઆહૈં, સરિઆણ-નદીઓનું-સરિતામ્

કમ્માહૈં, કમ્માણ-કર્મોનું-કર્મણામ્

અહં-વયમોઃ હગે ॥૮૧૪૩૦૧॥

અહમ્ કે અહમ્ ને અહલે માગધી ભાષામાં હગે વપરાય છે. તથા વયમ્ ને અહલે પણ હગે વપરાય છે.

અહં સક્કાવચારતિથિગિવાસી ધીવરો-હગે શક્કાવદાલતિસ્તિગિવાસી ધીવલે-હું, શક્કાવતાર નામના તીર્થનો નિવાસી ધીવર-માછીમાર-છું-

અહં શક્કાવતારતીર્થનિવાસી ધીવરઃ
વયં સંવત્તા-હગે સંવત્તા-અમે આવી પહોંચ્યા-વયં સંપ્રાપ્તાઃ ।

શેષં શૌરસેનીવત્ ॥૮૧૪૩૦૨॥

માગધી ભાષા માટે જે વિશેષ વિધાનો કર્યાં છે તે સ્ત્રિચાચનાં બાકીનાં વિધાનો શૌરસેની ભાષાની જેમ માગધી ભાષામાં સમજી લેવાં.

આચાર્યના આ સૂત્રનથી એવું માલમ પડે છે કે માગધી ભાષા, શૌરસેની ભાષાની વધારે નજીકની છે. શૌરસેનીમાં જે રીતે ૮૧૪૨૬૦ સૂત્રથી ત નો દ કહેલો છે તે રીતે માગધી ભાષામાં પણ થઈ જાય છે-

ત નો દ-પવિશદુ-પવિસતુ-પ્રવિશતુ-પ્રેસે।

પશાદાય-પસાદાય-પ્રસાદાય-પ્રસાદ માટે

“પવિશદુ આવુતે શામિપશાદાય” ॥૮૧૪૨૬૦॥-અભિજ્ઞાનશાકુન્દ્ર અંક ૬
પૃ૦ ૧૮૫ નિર્ણય સાં ૪.સ. ૧૯૩૩.

સ્વામીના પ્રસાદ માટે—

બનેવી પ્રવેશ કરો-પ્રવિશતુ આવુતઃ-અગિનીપતિઃ-સ્વામિપ્રસાદાય ।

„-૮૧૪૨૬૧-મહંદે-મહંતો-મહાન્

અલે ! કિં એશે મહં કલયલે-અરે ! શું આ મોટો કકળાટ છે ? અરે !

કિમ્ એષ મહાન્ કલકલઃ ?

„-૮૧૪૨૬૨-દાવ, તાવ-તાવત્

“માલેધ વા ધલેધ વ, અયં દાવ શે આગમે”-અભિજ્ઞાનશાકુન્દ્ર અંક ૬

પૃ૦ ૧૮૪. મારો કે બચાવો, આ તો તેમનું આગમન થયું.-મારયત .

વા ધરત વા, અયં તાવત્ તસ્ય આગમઃ

ત નો આ-૮૧૪૨૬૩-મો કંચુઈઆ ! મો કંચુઈ-હે કંચુકી !-મોઃ કંચુકિન્-અભિજ્ઞાન શાં ૧૯૬૩ ની નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ.

ન નો મ-૮૧૪૨૬૪-રાયં !-રાયો !-રાજન્ !

મો રાય !-હે રાજન્-મો રાજન્ !

,, ,, ૮૧૪૨૬૫-મવં-મવંતો-મવાન્-પોતે

एदु मवं शमणे भयवं महावीले-आप श्रमणु भगवान महावीर
आवे। एतु भवान् श्रमणः भगवान् महावीरः

મયવં-મગવંતો-મગવાન્

भयवं कदन्ते ये अप्पणो प॥कं उज्झिय पलस्स प॥कं पमाणीकलेशि
भगवान् कृतांत गे पोताने। पक्ष छोड़ीने श्रीग्नना पक्षने प्रमाणुभूत
करे छे-भगवान् कृतान्तः यः आत्मनः पक्षं उज्झित्वा परस्य पक्षं
प्रमाणीकरोषि

ય નો ગ્ય-૮૧૪૨૬૬-અચ્યો-અડજો-આર્યઃ

अय्य ! एशे खु कुमाले मलयकेदू-हे आर्य ! आ अरेअर कुमार
मलयकेतु छे-आर्य ! एषः खलु कुमारः मलयकेतुः

થ નો ઘ-૮૧૪૨૬૭-“કધેહિ” [અભિજ્ઞાનશાકું અંક ૬, પૃ. ૧૮૩]-કધેહિ-
કથય-તું કહે

अले कुंमिला ! कधेहि-हे दुंभिल ! तूं कहे-अरे ! कुम्मिल ! कथय

હ નો ઘ-૮૧૪૨૬૮-ઓશલઘ-ઓસરહ-અપસરત-એહર-પાછા કરો.

ओशलघ अय्या ! ओशलघ-हे आर्य ! पाछा करे-पाछा करे-अपसरत
आर्याः ! अपसरत

इध इह-अही

વિકલપે હ નો મ- ૮૧૪૨૬૯-મોદિ, હોદિ, મોતિ-મવતિ

પૂર્વ નો પુરવ-૮૧૪૨૭૦-અપુરવે-અપુલ્લો-અપૂર્વઃ

કત્વા નો ઇય, દૂળ-૮૧૪૨૭૧-કલિય-કરિય-કૃત્વા

किं खु शोभणे बम्हणे शि ति कलिय लज्जा पलिग्गहे दिण्णे-‘शु’
अरेअर सारे आहणु छे’ એમ કરીને રાજાએ તને પરિગ્રહ-સ્ત્રી-
આપેલ છે-કિં જાલ શોભનઃ બ્રાહ્મણઃ અસિ ઇતિ કૃત્વા રાજા પરિગ્રહો દત્તઃ ?

કત્વા નો ડહુઅ-૮૧૪૨૭૨ કહુઅ-કરિય-કૃત્વા

गडुय-गमिय-गत्वा

તિ પ્રત્યયનો દિ-૮૧૪૨૭૩-આગચ્છદિ-આગચ્છતિ

અમચ્છલ—કશં પિક્વિલ્લું ઇદો ય્યેવ આગચ્છદિ-અમાત્ય રાક્ષસને
જ્ઞેવાને માટે આ તરફ જ આવે છે—અમાત્યરાક્ષસં પ્રેક્ષિતુમ્ ઇત એવ
આગચ્છતિ

અકારાંત ક્રિયાપદને દે, દિ-૮૧૪૨૭૪-શુળીઅદે, શુળીઅદિ-સુળીઅતિ-શ્રૂયતે-સંભળાય છે
અલે ! કિં એશે મહંદે કલયલે શુળીઅદે-અરે, આ મોટો કકળાટ કેમ
સંભળાય છે ?—અરે ! કિમ્ એષઃ મહાન્ કલકલઃ શ્રૂયતે

ભવિષ્યકાળનો સ્તિ- ૮૧૪૨૭૫-ભવિસ્સિદિ-ભવિસ્સતિ-ભવિષ્યતિ

તા કહિં નુ ગદે હિહિલ્પિએ ભવિસ્સિદિ-તો કયાં ગયેલો રુધિરપ્રિય થશે ?—
તસ્માત્ કુત્ર નુ ગતઃ રુધિરપ્રિયો ભવિષ્યતિ

હસિ નો આદો, આદુ-૮૧૪૨૭૬-માગુલાયણાદો-માગુરાયણા-માગુરાયણાત્ ।

અહં પિ માગુલાયણાદો મુદ્દં પાવેમિ-હું પણ ભાગુરાયણ પાસેથી મુદ્રા
પામું છું—અહમપિ માગુરાયણાદ મુદ્રાં પ્રાપ્નોમિ ।

ઇદાનીમ્ નો દાર્ણિ-૮૧૪૨૭૭-દાર્ણિ-एर्णिह-इदानीम् ।

શુળધ દાર્ણિ હશે શક્કાવયાલ-તિસ્ત-ણિવાસી ધીવલે-સાંભળો, હવે હું
શક્કાવતાર તીર્થનો નિવાસી ધીવર-માછીમાર-શુણ્ત,
ઇદાનીમ્ અહં શક્કાવતારતીર્થનિવાસી ધીવર :

તસ્માત્ નો તા-૮૧૪૨૭૮-તા-तम्हा-तस्मात् ।

તા યાવ પવિશામિ-તેથી હું જો પ્રવેશ કરું છું—તસ્માદ્ યાવત્ પ્રવિશામિ ।

મઃ અન્ત્યાત્ જઃ વા ઇત્-एतोः ॥૮૧૪૨૭૯॥ અંત્યમ્ પછી ઇ કે એ આવે તો મ્
પછી જ નો આગમ વિકલ્પે ઉમેરાય છે—

યુત્તમ્+ઇદમ્-युत्तां णिमं, युत्तां इणं-આ યુક્ત છે-યુક્તમ્ ઇદમ્ ।

શલિશં+ઇદં-शलिशं+इणं-शलिशं णिणं-सरिसं इणं-આ સદશ-सरभु-છે—
સદશમ્ ઇદમ્ ।

કિમ્+एदं-किं णेदं, किं एदं-શું એ ? કિમ્ એતત્ ।

એવ નો ય્યેવ-૮૧૪૨૮૦-મમ ય્યેવ-માડું જ-મમ એવ ।

હજ્જે નિપાત-૮૧૪૨૮૧-हे चउरिए !-हज्जे चउलिके ! हे चउरिका-हे चउरिके !

હોમાળહે નિપાત-૮૧૪૧૨૮૨-હોમાળહે-વિન્હઓ-વિસ્મય !!!-વિસ્મય:

હોમાળહે !! જીવંતવશ્ચા મે જળળો-‘ઉદાત્તરાધવ’ નામના નાટકમાં રાક્ષસ આ વાક્યને બોલે છે-વિસ્મય છે કે મારી માતા જીવંત વત્સવાળી છે-વિસ્મય: જીવદવત્સા મમ જનની !!!

હોમાળહે નિર્વેદે-,, હોમાળહે પલિસ્સેતા હગે એદેળ નિયવિધિળો દુવ્વવશિદેળ- ‘વિકાંતભીમ’ નામના નાટકમાં આ વાક્યને રાક્ષસ બોલે છે- નિર્વેદ-ખેદ-છે કે અમે પોતાની વિધિના દુર્વ્યવહારથી થાકી ગયા છીએ-કંટાળી ગયા છીએ-નિર્વેદ: પરિશ્રાન્તા: વયમ્ એતેન નિજવિધે: દુર્વ્યવસિતેન ।

ળં-નનુ અર્થે-૮૧૪૧૨૮૩-ળં-નનુ-નનુ

ળં અવશલોપશર્પણીયા લાયાળો-રાન્નએ। ઝમે ત્યારે નહીં પણ અવસરે મળવા યોગ્ય છે-નનુ અવસરોપસર્પણીયા રાજાન: ।

અમ્મહે-૮૧૪૧૨૮૪-અમ્મહે-હરિસો-વિદૂષકસ્ય હર્ષ: ।

શૌરસેની ભાષામાં અમ્મહે શબ્દ વિદૂષકના હર્ષનો સૂચક છે. અમ્મહે, આજે શુભ્મિલાજી શુપલિગદિદે મવં-હર્ષ છે કે, તમે આ સૂર્મિલામાં આસક્ત થયા છો-હર્ષ: એતસ્યાં સૂર્મિલાયાં સુપરિગદ્ધો મવાન્

હીહી-૮૧૪૧૨૮૫-હીહી-હરિસો-હર્ષ: ।

શૌરસેની ભાષામાં ‘હીહી’ શબ્દ વિદૂષકના હર્ષનો સૂચક છે. હીહી સંપન્ના મે મળોલવા પ્રિયવયસ્સ-‘હીહી’ એટલે ‘ખીખી’ એમ હસતાં હસતાં વિદૂષક બોલે છે કે, મારા પ્રિય મિત્રના મનોરથો પૂરા થયા. હીહી એટલે એ હર્ષની વાત છે-હર્ષ:, સંપન્ના મમ મનોરથા: પ્રિયવયસ્યસ્ય ।

આ સિવાયનું ‘અધુ’ પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે માગધી ભાષામાં પણ સમજવું.

આ રીતે ૮૧૪૧૨૬૦ થી જે જે વિધાનો શૌરસેની ભાષામાં કરેલાં છે તે અધાં માગધીમાં પણ લાગુ પાડીને અહીં અતાવેલાં છે. આ સિવાયના બીજાં વિધાનો પ્રાકૃતની પેઠે સમજવાનાં છે. ૮૧૧૪ થી માંડીને ૮૧૪૧૨૬૦ સુધીનાં જે વિધાનો પ્રાકૃતમાં કર્યાં છે તે વિધાનો પણ માગધીની વિશેષતાને ધ્યાનમાં

રાખીને માગધી ભાષામાં લગાડવાનાં છે એટલે જે જે વ્યંજનો વગેરે અંગે માગધીમાં જે ખાસ ફેરફાર સૂચવેલ છે, તે સિવાય બાકીનું વ્યંજનો વગેરેને અંગેનું જે કાંઈ પરિવર્તન કરવાનું હોય તે બધું શૌરસેની ભાષાની પેઠે સમજવાનું છે. તે બધું તો ખતાવી દીધેલ છે. અને બાકીનું જે કાંઈ પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે સમજવાનું છે તે બધું જાતે સમજી લેવાનું છે અને તેનાં ઉદાહરણો પણ જાતે સમજી લેવાનાં છે. જેમકે ૮૧૧૪ નું ઉદાહરણ—

પ્રા० સત્તાવીસા-મા० શત્તાવીસા ।

„ જુવજ્જણો- „ યુવદિયણે ।

„ વારીમઈ - „ વાલીમદી । વગેરે.

આ ઉદાહરણ ફક્ત નમૂનારૂપે આપેલ છે, પણ આવાં બીજાં અનેક ઉદાહરણો પોતે જાતે સમજી લેવાનાં છે અને તે ૮૧૧૪ થી માંડીને ૮૧૪૨૬૦ સુધીનાં સૂત્રોનાં વિધાનોને ધ્યાનમાં રાખીને માગધી ભાષાનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાનાં છે. એ બધાં ઉદાહરણો અહીં તો લખી જ ન શકાય અથવા એ બધાં ઉદાહરણો અધ્યાપકે પોતે સમજીને વિદ્યાર્થીને ખતાવવાનાં છે.

માગધી ભાષાનું વ્યાકરણ સમાપ્ત.

૩. પૈશાચી ભાષા

પૈશાચી ભાષાનું વ્યાકરણ

પૈશાચી ભા. એટલે અમુક પ્રકારના લોકોની ભાષા. માર્કંડેયના પ્રાકૃત સર્વસ્વ વ્યાકરણમાં અમુક અમુક દેશોને પિશાચ દેશોરૂપે ગણાવેલા છે—જેમકે પાંડ્ય દેશ, કેકય દેશ, આલ્હીક દેશ વગેરે.

વર્તમાનમાં આ દેશો કયાં આવેલ છે તે આપત, સંપૂર્ણ ભૂગોળના નજુ-કારે પાસેથી જાણી લેવી.

જ્ઞઃ ળઃ પૈશાચ્યામ્ ॥૮૧૪૩૦૩॥

પૈશાચી ભાષામાં જ્ઞ ને બદલે સર્વત્ર જ્ઞ એટલે એવડો જ બોલાય છે.

પ-જ્ઞા-પણા-બુદ્ધિ-ત્રજ્ઞા ।

સજ્ઞા-સણા-સંજ્ઞા-સાન-સંજ્ઞા ।

સવજ્ઞ-સવજ્ઞૂ-સર્વજ્ઞ-સર્વજ્ઞઃ ।

જ્ઞાન-જ્ઞાણ-જ્ઞાન-જ્ઞાનમ્ ।

વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાણ-વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાનમ્ ।

રાજ્ઞઃ વા ચિજ્ ॥૮૧૪૩૦૪॥

રાજન્ શબ્દના રૂપમાં જ્યાં જ્યાં જ આવે છે ત્યાં ત્યાં પૈશાચી ભાષામાં ચિજ્ વિકલ્પે બોલાય છે.

રાજિજ્ઞા લપિતં, રજ્ઞા લપિતં-રણા લવિજં-રાજ લવિજો-ભોક્ષ્યો-રાજ્ઞા લપિતમ્ ।

રાજિજ્ઞો ધનં, રજ્ઞો ધનં-રણો ધનં-રાજનું ધન-રાજ્ઞઃ ધનમ્ ।

રાજા રૂપમાં જ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે એટલે જ નો જ ન થાય.

ન્ય-ન્યોઃ ળઃ ॥૮૧૪૩૦૫॥

ન્ય અને ન્ય ને બદલે પૈશાચી ભાષામાં જ્ઞ બોલાય છે.

કજ્ઞકા-કન્નજ્ઞા કે-જ્ઞા-કજ્ઞજ્ઞા ।

અમિમજ્ઞ-અહિમન્ન અભિમન્ન-અમિમન્નુઃ ।

પુજ્ઞકમ્મો-પુણકમ્મો પુણકમ્મી-પુણ્યકર્મા ।

પુજ્ઞાહં-પુણાહં પુણ્ય-પવિત્ર-દિવસ-પુણ્યાહમ્ ।

ળ: ન: ॥૮૧૪૩૦૬॥

ળ ને સ્થાને પૈશાચી ભાષામાં ન બોલાય છે.

ગુનગનયુક્તો-ગુણગણજુક્તો-ગુણોના સમૂહથી યુક્ત-ગુણગણયુક્ત: ।

ગુનેન-ગુણેન-ગુણ વડે-ગુણેન ।

ત-દો: ત: ॥૮૧૪૩૦૭॥

તકારને બદલે અને દકારને બદલે પૈશાચી ભાષામાં ત બોલાય છે.

ત-મગવતી-શક્તિશાળી-ઐશ્વર્યશાલી-મગવતી ।

પન્વતી-પન્વતી-પાર્વતી-પાર્વતી ।

સતં-સતં-શત-સો-શતમ્ ।

દ-મતનપરવસો-મદનપરવસો-કામદેવને આધીન-મદનપરવસ: ।

સતનં-સદનં-ધર-સદનમ્ ।

તામોતરો-દામોદરો-જેના ઉદર-પેટ-ઉપર માળા છે તે દામોદર-શ્રીકૃષ્ણ-દામોદર

પતેસો-પદેસો-પ્રદેશ-પ્રદેશ: ।

વતનકં-વદનકં-મુખ-વદનકમ્ ।

હોદુ-હોતુ-થાઓ-મવતુ ।

રમતુ-રમતુ-રમો-રમતામ્ ।

તકારનો પણ જે તકાર કરવાનું કહેલું છે તેનો આશય એ છે કે તેન બદલે તકારનાં બીજાં વિશેષ રૂપાંતરો ન થાય પણ ત જ કાયમ રહે. એર્થ પતાકા નું પડાયા ન થાય પણ પૈશાચીમાં પતાકા જ થાય. વેતસ: નું વેડિસો ન થાય પણ પૈશાચીમાં વેતિસો જ થાય. તાત્પર્ય એ કે પ્રાકૃતમાં જ્યાં જ્યાં ત કારને સ્થાને બીજાં બીજાં વિશેષ વિધાનો બતાવેલાં છે તથા શૌરસેતીમાં કે માગધીમાં જે કોઈ વિધાન તકારને અંગે કરેલું છે તેમાંનું એક પણ વિધાન પૈશાચીમાં લાગુ ન કરવું. તેમ કયાંય વિશેષરૂપે તકારનો લોપ પણ ન કરવો અને જ્યાં જ્યાં ત કે દ દેખાય ત્યાં અધે જ પૈશાચી ભાષામાં તકારનો જ પ્રયોગ કરવો.

લ: લ: ॥૮૧૪૩૦૮॥

લ ને સ્થાને પૈશાચી ભાષામાં લ બોલાય છે.

સીલં-સીલં-શીલ-શીલમ્ ।

કુઠ્ઠં-કુલં-કુળ-કુલમ્

જઠ્ઠં-જલં-જળ-જલમ્ ।

સઙ્ગિઠ્ઠં-સલિલં-જળ-સરતું રહે તે સલિલમ્ ।

કમઠ્ઠં-કમલં-કમલમ્-કમળ ।

શ-ષોઃ સઃ ॥૮૧૪૩૦૯॥

શ ને સ્થાને અને ષ ને સ્થાને પૈશાચી ભાષામાં સ બોલાય છે.

શ-સોમતિ-સોહદ-શોભે છે-શોભતે ।

સોમનં-સોહનં-શોભન-સુ દર-શોભનમ્ ।

સસી-સસી-ચંદ્ર-શશી ।

સક્કો-સક્કો-શક-ધંદ્ર-શકઃ । અથવા સક્કો-શક્યઃ, શક્ય અથવા શક્ત-સમર્થ-શક્તઃ ।

સંઘો-સંઘો-શંખ-શઙ્ગઃ ।

ષ-વિસમો-વિસમો-વિષમ-વિષમઃ ।

વિસાનો-વિસાળો-હાથીનો દાંત, શીંગડું-વિષાળઃ ।

પ્ર૦—પ્રાકૃત ભાષામાં શ ને બદલે અને ષ ને બદલે સ બોલવાનું વિધાન કરેલું જ છે. તેથી એ વિધાન પ્રમાણે પૈશાચી ભાષામાં પણ શ નો અને ષનો સ થઈ જ નવાનો છે તે પછી આ વિધાન શા માટે ક્યું ?

ઉ૦—આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે, પ્રાકૃતમાં શ ને અને ષને બદલે સનું વિધાન તેા કરેલું છે પણ અપવાદરૂપે અમુક શબ્દોમાં શ અને ષનો હ (૮૧૧૨૬૨) કરેલો છે અને અમુક વિધાનમાં શ નો અને ષનો (૮૧૧૨૬૫, ૮૧૧૨૬૬) છ કરેલો છે. એ અપવાદિક વિધાન પૈશાચીમાં ન જ લાગે અને તમામ શબ્દોના શ નો અને ષનો સ જ થઈ જાય એવું નિરપવાદ વિધાન સૂચવવા માટે આ નિયમ ખાસ કરેલો છે અર્થાત્ ૮૧૧૨૬૨, ૮૧૧૨૬૫ તથા ૮૧૧૨૬૬ સૂત્રોમાં બતાવેલાં વિધાનો પૈશાચીમાં લાગે જ નહીં એ એક વાત. બીજી વાત પણ એ છે કે ૮૧૪૩૨૪ માં નિયમમાં એમ જણાવેલ છે કે “ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વાં પ્રાયો લુક્” (૮૧૧૧૭૭) એ સૂત્રથી માંડીને “ષદ્-શમી-શાવ-સુધા-સંત્તર્પણેષુ આદેઃ છઃ” (૮૧૧૨૬૫) સૂત્ર સુધીમાં પ્રાકૃત ભાષામાં જે જે વિધાનો બતાવેલાં છે તેમાંનું એક પણ વિધાન પૈશાચી ભાષામાં ન લાગે એમ કહેવાથી “શ-ષોઃ સઃ” (૮૧૧૨૬૦) માં સૂત્રમાં બતાવેલું સનું વિધાન પણ પૈશાચીમાં નહીં લાગે તેથી પૈશાચી ભાષામાં શ ને અને ષને બદલે સ જ વાપરવો એવા વિધાનની જરૂર છે.

हृदये यस्य पः ॥८॥४॥३१०॥

हितपके-हिययये-हृदयभां-हृदयके ।

टोः तुः वा ॥८॥४॥३११॥

એ જ રીતે પહ્ પત્, પહ્, પટ્ : । चाड चातु, चाड, चाट । कड कड, कतु, कट उऽपुं ।

क्त्वः तूनः ॥८॥४॥३१२॥

कथितून-कहिरुण-कहीने-कथयित्वा

द्वन-त्थूनो षट्ठः ॥८४॥३१३॥

तत्त्वम् , तत्त्वम्-तन्निखलम्-पातुं करीने तन्निखा

એતાદશ એતાદક્ એતાદક્ષ, ભવાદશ ભવાદક્ ભવાદક્ષ, અન્યાદશ અન્યાદક્ અન્યાદક્ષ, યુષ્માદશ યુષ્માદક્ યુષ્માદક્ષ, ત્વાદશ ત્વાદક્ ત્વાદક્ષ, અસ્માદશ અસ્માદક્ અસ્માદક્ષ, માદશ માદક્ માદક્ષ વગેરે શબ્દોમાંના દને બદલે પૈશાચી ભાષામાં તિ વપરાય છે.

યાતિસો-જારિસો-એવો-યાદશઃ ।

યાતિક્વો-જારિક્વો યાદક્ષઃ ।

તાતિસો-તારિસો-તેવો-તાદશઃ ।

તાતિક્વો તારિક્વો-તેવો-તાદક્ષઃ ।

કેતિસો-કેરિસો-કેવો-કીદશઃ ।

એતિસો-એરિસો-એવો-ઈદશઃ ।

એતાતિસો-એતારિસો-એવો-એતાદશઃ ।

ભવાતિસો-ભવારિસો-તમારા એવો-ભવાદશઃ ।

અન્નાતિસો-અન્નારિસો-ત્રીજા એવો-અન્યાદશઃ ।

તાતિસો-તારિસો-તારા એવો-ત્વાદશઃ ।

યુષ્માતિસો-યુષ્મારિસો-તમારા એવો-યુષ્માદશઃ ।

માતિસો-મારિસો-મારા એવો-માદશઃ ।

અમ્હાતિસો-અમ્હારિસો-અમારા એવો-અસ્માદશઃ ।

યાતિ-જાદિ એવો યાદક્ । આ જ રીતે તાદક્ વગેરેનાં પણ રૂપો સાધી લેવાં. જેને છેડે ક્ષ છે એવાં કીદક્ષ વગેરેનાં રૂપો યાતિક્વ વગેરેની પેઠે સમજી લેવાં.

इच्-एचः ॥८॥१॥३१८॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ક્રિયાપદના ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં જે ઇચ્ અને ઇચ્ (૮૧૩૧૩૮) પ્રત્યયો બતાવેલા છે તેને બદલે પૈશાચી ભાષામાં તિ પ્રત્યય વપરાય છે.

વસુઆતિ-વસુઆતિ-સુકાય છે-ઉદ્વાતિ

મોતિ-મોતિ-થાય છે-મવતિ

નેતિ-નેતિ-લઈ જાય છે-નયતિ

તેતિ-દેતિ-દે છે-દદાતિ ।

આત્ તેઃ ચ ॥૮૧૪૩૧૯॥

અકારાંત ધાતુને માટે પ્રાકૃતમાં ઇચ્ અને એચ્ નું વિધાન કરેલું છે તેને બદલે પૈશાચી ભાષામાં ઇચ્ ને બદલે તિ અને એચ્ ને બદલે તે પ્રત્યયો સમજવા.

લપતે, લપતિ-લવતે, લવતિ-લવે છે-ભોલે છે-લયતિ

અચ્છતે, અચ્છતિ-અચ્છતે, અચ્છતિ-એસે છે-આસ્તે

ગચ્છતે, ગચ્છતિ-ગચ્છતે, ગચ્છતિ-ગય છે-ગચ્છતિ

રમતે, રમતિ-રમતે, રમતિ-રમે છે-રમતે

હોતિ અને નેતિ માં ધાતુ અકારાંત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ભવિષ્યતિ ઇચ્ચઃ એવ ॥૮૧૪૩૨૦॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ભવિષ્યકાળમાં જે ઇચ્ અને એચ્ પ્રત્યયો બતાવેલા છે તેને બદલે પૈશાચી ભાષામાં ઇચ્ચ પ્રત્યય જ વપરાય છે.

હવે પછી એમ કહેવાનું છે કે બાકી બધું શૌરસેની ભાષાની પેઠે સમજવું. એ કથનને આધારે ॥૮૧૪૩૨૦॥ સૂત્ર દ્વારા પૈશાચી ભાષામાં ભવિષ્યકાળમાં સ્સિ પ્રત્યય થવાનો સંભવ છે. તેનો નિષેધ કરવા આ સૂત્રમાં એવ પદ મૂકેલ છે અર્થાત્ પૈશાચી ભાષામાં ઇચ્ચ વપરાય પણ સ્સિ ન વપરાય.

હુવેચ્ચ-ભવિસ્સતિ-ભવિષ્યતિ

તં તદ્વ્યૂત ચિન્તિતં રજ્જ્વા કા એસા હુવેચ્ચ-તં દદ્વ્યૂત ચિન્તિતં રણ્ણા કા એસા ભવિસ્સતિ-

તેને જોઈને રાજાએ વિચાર્યું કે આ કોણ હશે ? તાં દૃષ્ટ્વા ચિન્તિતં રાજ્ઞા કા એસા ભવિષ્યતિ ?

અતઃ હસેઃ હાતો-હાત્ ॥૮૧૪૩૨૧॥

અકારાંત નામને લાગેલા પંચમીના એકવચનના હસિ પ્રત્યયને બદલે પૈશાચી ભાષામાં હિત્ એવા આતો અને આતુ પ્રત્યયો લાગે છે.

તૂરાતો, તૂરાતુ-દરાઓ, દરાત-દરથી-દરાત

તાવ ચ તીણ તૂરાતો ય્યેવ તિટ્ઠો-તાવ ચ તીણ દૂરાઓ વિચ દિટ્ઠો-
અને એટલામાં તેણીએ દૂરથી જ જોયો-તાવચ્ચ તયા દૂરાદેવ દટ્ઠ:

તૂરાતુ-દૂરાડ-દૂરથી-દૂરાત
તુમાતો-તુમાઓ-તારાથી-ત્વત્
તુમાતુ-તુમાડ-તમારાથી-યુષ્મત્
મમાતો-મમાડ-મારાથી-મત્
મમાતુ-મમાડ-અમારાથી-અસ્મત્ ।

તદ્-ઇદમોઃ ટા નેન સ્ત્રિયાં તુ નાણ ॥૮૧૪॥૩૨૨॥

સંસ્કૃતના (તદ્-ટા) તેન રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નેન રૂપ વપરાય
છે તથા સ્ત્રીલિંગમાં તયા રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નાણ રૂપ વપરાય છે.
વળી, સંસ્કૃતમાં (ઇદમ્-ટા) અનેન રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નેન રૂપ વપરાય
છે તથા સ્ત્રીલિંગમાં અનયા રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નાણ રૂપ વપરાય છે.

પુ'લિંગ-નેન-જેણ તે વડે, તેન તેન

નેન-ઇમેણ-આણે-અનેન

તત્થ ચ નેન કત્તસિનાનેન-તત્થ ચ જેણ અથવા ઇમેણ કચ્છાણેણ-અને
ત્યાં જોણે સ્નાન કરેલ છે એવા તેણે અથવા એણે-તત્ર ચ તેન અથવા
અનેન કૃતસ્નાનેન ।

સ્ત્રીલિંગ-નોણ-નાણ તેણીએ-તયા અથવા એવીએ-અનયા ।

પૂજિતો ચ નાણ પાતંગકુસુમવ્પતાનેન-પૂજિતો ચ નાણ અથવા ઇમીણ
વાયંગ-કુસુમવ્પદાણેણ-અને તેણીએ અથવા એણીએ પગના અમ્ભાગ પાસે
ફેલે મૂકીને પૂજ્યો-પૂજ કરી-પૂજિતશ્ચ તયા અથવા અનયા પાદાગ્ર-
કુસુમપ્રદાનેન ।

તાણ સમીપં-તેણીની નજીક-તસ્યાઃ સમીપમ્-આ પ્રયોગમાં પઠી
વિભક્તિ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

एवं चिंतयंतो गतो सो ताए समीपं-एवं चिंतयंतो गतो सो ताए
समीपं-એ પ્રમાણે વિચાર કરતો તે તેણીની પાસે ગયો-एवं चिन्तयन्
गतः स तस्याः समीपम् ।

શેષં શૌરશેનીવત્ ॥૮૧૪૧૩૨૩॥

ઉપર જે જે વિધાનો કરેલાં છે તે સિવાયનાં બાકીનાં બીજાં વિધાનો શૌરશેની બાપાની જેમ પૈશાચી બાપામાં સમજી લેવાં.

શૌર-૮૧૪૧૨૬૫—મગવં—મગવંતો—ભગવાન—મગવાન ।

અથ સસરીરો મગવં મકરધ્વજો એતથ પરિભ્રમંતો હુવેચ્ચ—અહ (૮૧૩૧૮૭)

અહ સસરીરો મગવંતો મકરધ્વજો એતથ પરિભ્રમંતો ભવિસ્સતિ—આ ભગવાન મકરધ્વજ શરીરવાળો થઈને અહીં ભમતો હશે. અસૌ સસરીરઃ મગવાન મકરધ્વજઃ અવ પરિભ્રમન્ ભવિષ્યતિ ।

શૌર-૮૧૪૧૨૬૭ । કથં—કહ—કથમ્ ।

એવં વિધાએ મગવતીએ કથં તાવસવેશગ્રહણં કર્તં ?—આ પ્રકારની (યુવતિ૩૫) ભગવતીએ તાપસ વેશને શા માટે ગ્રહણ કર્યો ? એવં વિધયા મગવત્યા કથં તાપસવેશગ્રહણં કર્તમ્ ?

શૌર-૮૧૪૧૨૭૦ પુરવં—પુર્વ—પૂર્વમ્ ।

એતિસં અતિદુ—પુરવં મહાધનં તદ્ધૂન—પરિસં અતિદુપુર્વં મહાધનં દદ્ધૂન—પહેલાં કોઈ વાર નહીં જોયેલા એવા મહાધનવાળાને જોઈને—ઈદ્દશમ્ અદ્દશ-પૂર્વં મહાધનં દદ્ધવા

શૌર-૮૧૪૧૨૬૪ મગવં !—મગવંતો—મગવાન્ !

રાજં !—રાયા !—રાજન્ !

શૌર-૮૧૪૧૨૬૨ તાવ, દાવ—તાવ, દાવ—તાવ—તાવત્ ।

શૌર-૮૧૪૧૨૬૪૧ મગવં ! યતિ મં વરં પચ્છસિ—હે ભગવાન ! જે મને વર આપે—મગવાન્ ! યદિ મમ વરં પ્રચ્છસિ ।

શૌર-૮૧૪૧૨૬૪૧ રાયા ! ચ દાવ લોકે—અને તો હે રાજા લોકમાં—રાજન્ ! ચ તાવત્ લોકે ।

૮૧૪૧૨૮૦૧ ચ્યેવ—ચિય—એવ ।

તાવ ચ તીએ તૂરાતો ચ્યેવ તિદ્ધો સો આગચ્છમાનો રાજા—તાવ ચ તીએ દૂરાઓ ચિય દિદ્ધો સો આગચ્છમાણો રાયા—ત્યારે તેણીએ દૂરથી જ આવતા તે રાજાને જોયો—તાવચ્ચ તયા દૂરાદ એવ દ્વષ્ટઃ આગચ્છન્ રાજા ।

ન ક-ગ-ચ-જાદિ-ષટ્-શમ્યન્તસૂત્રોક્તમ્ ॥૮૧૪॥૩૨૪॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૧૧૧૭૭ સૂત્રથી લઈને ૮૧૧૨૬૫૫ સૂત્ર સુધીમાં શબ્દોનાં રૂપોની સાધના માટે જે જે વિધાનો કર્યાં છે તેમાંનું એક પણ વિધાન પૈશાચી ભાષામાં લાગતું નથી.

મકરકેતુ-મયરકેઝ-કામદેવ મકરકેતુ; અહીં ક તથા ત નો લોપ ન થયો.
સગરપુત્રવચન-સયરપુત્રવચન-સગર રાખના પુત્રતું વચન-સગરપુત્રવચનમ્ ।
અહીં ગ, પ, વ, તથા ચ નો લોપ ન થયો તથા ન નો ન ન થયો.
વિજયસેનેન લપિતં-વિજયસેનેણ લવિઅં-વિજયસેન લબ્યો-બ્રોદ્યો-વિજયસેનેન
લપિતમ્ ।

અહીં જ ય તથા ત નો લોપ ન થયો અને પ નો વ પણ ન થયો તથા
ન નો ન ન થયો.

મતનં-મયર્ણ-મદન-કામદેવને-મદનમ્ । અહીં નનો ન ન થયો. તથા દનો
લોપ ન થતાં દનો ત થયો.

પાવં-પાવં-પાપ-પાપમ્ । અહીં પ નો વ ન થયો.

આયુધ-આઝહં-શસ્ત્ર-આયુધમ્ । અહીં યનો લોપ ન થયો તથા ઘ નો હ
પણ ન થયો.

તેવરો-દિઅરો | -દિયર-દિયોર-દેવર: । અહીં વ નો લોપ ન થયો. તથા દેનો
દેવરો | દિ ન થયો.

આ પ્રમાણે બીજાં બીજાં સૂત્રોને લગતાં બીજાં પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

૪. ચૂલિકાપૈશાચી ભાષા

ચૂલિકાપૈશાચિકે તૃતીય-તુર્યયોઃ આઘ-દ્વિતીયૌ ॥૮૧૪૧૩૨૫॥

ચૂલિકાપૈશાચી ભાષામાં ત્રીજા વ્યંજનને અદ્વે તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન બોલાય છે તથા ચોથા વ્યંજનને અદ્વે તેના વર્ગનો બીજો વ્યંજન બોલાય છે.

ત્રીજાનો પહેલો—નકરં-તચરં-તગર-નગરમ્
 મક્કનો-મગ્ગનો-શર, આણુ-માર્ગણઃ
 કિરિતટં-ગિરિતટં-પર્વતનું તટ-ગિરિતટમ્
 રાચા-રાયા-રાજા-રાજા
 ચચરં-જજરં-જ્જ-જર્જરમ્
 ચીમૂઓ-મેઘ-જીમૂતઃ
 તટાકં-તલાયં-તળાવ-તટાગમ્
 મંટલં-મંડલં-મંડલ-મણડલમ્ ।
 ટમરુકો-ડમરુઓ-ડમરુ-ડમરુકઃ
 મતનો-મદ્ધનો-કામદેવ-મદનઃ
 કંતપ્પો-કંદપ્પો-,, કન્દર્વઃ
 તામોતરો-દામોદરો-શ્રીકૃષ્ણ-દામોદર દામોદરઃ
 પાલકો-બાલકા-બાળક-બાલકઃ ।

ચોથાનો બીજો—મેઘો-મેઘા-મેઘ-મેઘઃ
 વચ્ચો-વચ્ચો-વાધ-વ્યાધઃ
 ચમ્મો-ધમ્મો-ધામ-ગરમી-ધર્મઃ
 નિચ્છરો-નિજ્જરો-ઝરણુ-નિર્ઝરઃ
 છચ્છરો-જ્જરો-એક પ્રકારનું ધડા જેવું વાજું જર્જરઃ
 કાઠં-ગાઠં-ગાઠું-ગીચ કે ધીચ-ગાઠમ્
 સંઘો-સંઘો-સાંઘ-પણ્ઠઃ
 ઠક્કા-ઢક્કા-ઢોલ-ઢક્કા
 મથુરં-મધુરં-મધુર-મધુરમ્

હેમ-૨૬

પન્થવો-વન્ધવો-આંધવ-ભાઈ-વાન્ધવઃ

થૂલી-ધૂલી-ધૂળ-ધૂલી

રફસો-રમસો-વેગ-રમસઃ

રમ્ફા-રમ્મા-રંભા-કેળ-રમ્મા

ફઠવતી-મગવતી-ભગવતી મગવતી

નિયોચિતં-નિયોજિતં-નિયોજિત-તઠ્ઠી કરેલું નિયોજિતમ્ ।

મૂળરૂપે જ્યાં ત્રીજો વ્યંજન ન હોય પણ ત્રીજો વ્યંજન કોઈ નિયમથી થયેલ હોય ત્યાં પણ તથા મૂળરૂપે જ્યાં ચોથો વ્યંજન ન હોય પણ ચોથો વ્યંજન કોઈ નિયમથી થયેલ હોય ત્યાં પણ આ નિયમ લાગે છે—

પટિમા-પટિમા (૮૧૧૨૦૬)-પ્રતિમા-મૂર્તિ પ્રતિમા-અહીં મૂળરૂપે ડ નથી.

પણ તનો ડ થયેલ છે

તાઠા-દાઠા (૮૧૨૧૩૯) દાઠ-દંઘ્ટ્રા-અહીં મૂળરૂપે ડ નથી પણ ણૂ નો ઢ થયેલ છે

રસ્ય લઃ વા ॥૮૧૪૧૩૨૬॥

ર નો ચૂલિકાપૈશાચીમાં લ વિકલ્પે બોલાય છે.

ગોલી-ગોરી-ગૌરી

ચલનગ-ચરણગ-ચરણાગ્ર

તનુથલં-તનુહરં-તનુધરમ્

હદં-રુદં-રુદમ્

હલં-હરં-હરમ્ ।

ચૂલિકાપૈશાચી બાધાના પદ્યનો નમૂનો—

પનમથ પનય-પ્રકુપિત-ગોલી-ચલનગ-લગ-પતિર્લિંગ ।

તસસુ નલ્-તપ્પનેસુ એકાતસતનુથલં હદં ॥

પ્રાકૃત—પનમહ પનય-પ્રકુપિત-ગોરી-ચરણગ-લગ-પટિર્લિંગ ।

દસસુ નહ-દપ્પનેસુ એઆરહ-તનુહરં રુદં ॥

અર્થ—સ્નેહથી વિશેષ કુપિત થયેલી ગૌરીના ચરણના અગ્ર ભાગમાં જેમનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેથી જ દશ નખરૂપ દર્પણોમાં દેખાતા એટલે જ અગિયાર શરીરોને ધારણ કરનારા એવા રુદને નમસ્કાર કરો.

સંસ્કૃત—પ્રણમત પ્રણય-પ્રકુપિત-ગૌરી-ચરણાગ્ર-લગ્નપ્રતિબિંબમ્ ।

દશસુ નલ્-દર્પણેષુ એકાદશ-તનુધરં રુદમ્ ॥

ચૂલિકાપૈશાચી—નચ્ચંતસ્સ ચ લીલા—પાતુક્ષેવેન કંપિતા વસુથા ।

ઉચ્છલંતિ સમુદ્ધા, સદ્દલા નિપતંતિ તં હલં નમથ ॥

પ્રાકૃત—નચ્ચંતસ્સ ચ લીલા—પાતુક્ષેવેણ કંપિતા વસુદ્ધા ।

ઉચ્છલંતિ સમુદ્ધા, સદ્દલા નિવહંતિ તં હરં નમહ ॥

અર્થ—લીલાપૂર્વક પગને ઊંચો—નીચો કરીને એટલે જેમણે પોતાના પગના ઠમકા વડે નાચ કરતાં પૃથ્વી કંપી ગઈ છે, સમુદ્રો ઊછળી રહ્યા છે અને પહાડો નીચે પડી ગયા છે તેવા હરને—મહાદેવને—નમસ્કાર કરે.

સંસ્કૃત—નૃત્યતશ્ચ લીલા—પાદોત્ક્ષેપેણ કમ્પિતા વસુધા ।

ઉચ્છલન્તિ સમુદ્ધાઃ, શૈલાઃ નિપતન્તિ તં હરં નમત ॥

ન આદિ-યુજ્યોઃ અન્યેષામ્ ॥૮।૪।૩૨૭॥

અન્યેષામ્ ખીન્ન કેટલાક વૈયાકરણોના મતમાં ચૂલિકાપૈશાચીમાં પણ યુજ્ ના જ નો ચ થતો નથી એટલે નિયોજિત શબ્દના જ નો ચ થતો નથી તથા આદિમાં આવેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજનને બદલે ચૂલિકાપૈશાચીમાં પણ વર્ગનો પહેલો વ્યંજન થતો નથી અને આદિમાં આવેલા વર્ગના ચોથા વ્યંજનને બદલે ચૂલિકાપૈશાચીમાં પણ વર્ગનો ખીન્ને વ્યંજન થતો નથી.

આદિમાં આવેલા-વર્ગના-ત્રીજા વ્યંજનને બદલે વર્ગનો પહેલો વ્યંજન ન થયો—

ગત્રી-ગત્રી-ગતિ-ગમન-ગતિઃ

જીમૂતો-જીમૂતો-મેધ-જીમૂતઃ

ડમરુકો-ડમરુકો-ડમરુ-ડમરુકઃ

દામોતરો-દામોદરો-દામોદર-દામોદરઃ

વાલકો-વાલકો-બાળક-બાલકઃ ।

આદિમાં આવેલા-વર્ગના-ચોથા વ્યંજનને બદલે વર્ગનો ખીન્ને વ્યંજન ન થયો—

ધમ્મો-ધન્મો-ધામ ગરમી-ધર્મઃ

જ્ઞચ્છરો-જ્ઞજ્ઞરો-ધડા જેવું વાળું-જ્ઞર્જરઃ

ટક્કા-ટક્કા-ટોલ-ટક્કા

ધુળી-ધુળી-નદી-ધુની

મકવતી-મગવતી-મગવતી-મગવતી ।

શેષં પ્રાગ્વત્ ॥૮૧૪૩૨૮॥

શ્રુતિકાપૈશાચીમાં જે વિધાનો કર્યાં છે તે સિવાયનાં બાકીનાં વિધાનો બાબત પૈશાચી ભાષાની પેઠે સમજી લેવું.

નકરં—નયરં—નગર—નગરમ્ ।

મક્કનો—મગ્ગળો—શર—બાણુ—માર્ગણઃ ।

આ બન્ને પ્રયોગોમાં ન નો ન ન

થાય પણ ન જ રહે.

આ રીતે અહીં બીજાં વિધાનો બાબત પણ સમજી લેવું.

અહીંનો ‘પ્રાગ્વત્’ શબ્દ પૈશાચી ભાષાના વિશેષ નિકટ હોવાથી માત્ર પૈશાચી ભાષાનો નિર્દેશ કરે છે. બીજું એ કે, પૈશાચીમાં પણ કેટલાંક વિધાનો શૌરસેનીની પેઠે સમજવાનાં છે એમ પૈશાચીના નિયમોમાં જણાવેલ છે તે પણ અહીં સમજવાનું છે. પૈશાચી ભાષા શૌરસેનીની વિશેષ નિકટ છે છતાં તેમાંય પ્રાકૃતનું કોઈ કોઈ વિધાન ન જ લાગે એમ ન સમજવું. વળી, “શેષં પૈશાચીવત્” એમ ન કહેતાં સૂત્રકારે “શેષં પ્રાગ્વત્” એમ જે મોઢમ વિધાન કરેલ છે તેથી પૈશાચીમાં પણ કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં પ્રાકૃતવત્, શૌરસેનીવત્ અને માગધીવત્ વ્યંજનપરિવર્તન વગેરે ન જ થાય એમ ન સમજવું. વળી, बहुलम् નો અધિકાર તો સર્વાત્ર છે જ એટલે પણ ‘પ્રાગ્વત્’ નો વ્યાપક અર્થ સમજવાની વાતને ટેકા મળવો સહજ અને સરળ છે.

પૈશાચી ભાષાનું વ્યાકરણ સમાપ્ત

અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ

સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયઃ અપભ્રંશે ॥૮૧૪૩૨૯॥

અપભ્રંશ ભાષામાં સ્વરોને બદલે પ્રાયઃ બીજા સ્વરો—

અપભ્રંશ ભાષામાં સ્વરોના ઉચ્ચારણોમાં પ્રાયઃ કરીને ઘણી બદલી થાય છે, એટલે કે એક સ્વરને બદલે પ્રાયઃ કરીને બીજો સ્વર બોલાય છે.

આ નો અ-કાચ-કચ્ચુ, કાચ્ચ-ઉદાહરણરૂપ પ્રયોગ-કચ્ચોલ-કચ્ચોણું
ઈ નો એ-વીળા-વેળ, વીળ-વીળા-વીણા

ઉ નો અ, આ, ડ-બાહુ-બાહ, બાહા, બાહુ-ખાંચ-ખાહુ-હાથ,

ક નો અ, ઇ, ડ-પૃષ્ઠિ-પૃષ્ઠિ, પિઠ્ઠિ, પુઠ્ઠિ-પીઠ-પુંડી, પુંઠ, પુંઠું. પાઠું
નામનો રોગ. 'પાઠું' પીઠ ઉપર થાય છે માટે તેના સંબંધ
પૃષ્ઠ શબ્દ સાથે છે.

ઘણી વાર માંદા માણસને લાંબો વખત પથારીમાં સૂઈ રહેવું પડે છે તેથી તેની પીઠમાં 'માઠાં' પડે તેને 'ચાઠાં' પણ કહેવાય છે. તેમ જ દોરા વગેરે પશુઓની પીઠ ઉપર 'ભાઠું' પડી જાય છે તે માઠું અને પ્રસ્તુત પાઠું એ બન્ને શબ્દોને સરખાવવા બેવા છે.

ઙ નો અ ઇ, ઙ-તૃળ-તળ, તિળ, તૃળ-તૃણ-તરણું

ઙ નો ઇ, ઙ-સુઙ્ઘ-સુઙ્ઘિ-સુઙ્ઘિ, સુઙ્ઘ સુઙ્ઘ-સુઙ્ઘ

ઙ નો ઇ-ઙ્ઙન્ન-ઙ્ઙન્નઓ, ઙ્ઙિન્નઓ-ઙીયું-બીજયેલ

ઞ નો ઇ, ઈ, ઞ-લેલા-લિહ, લીહ, લેહ-રેખા-લેખા-લીટો.

ઠ નો અડ, ઠો-ઠૌરી-ઠડરિ, ઠૌરિ-ઠૌરી-ઠ્ઠી અથવા પાર્વતી

અપભ્રંશ ભાષામાં વ્યંજનના ફેરફારો માટે કે સ્વરના ફેરફારો માટે જે ખાસ વિધાનો બતાવવાનાં છે અને શબ્દના રૂપમાં ફેરફાર માટે બીજાં પણ જે ખાસ વિધાનો બતાવવાનાં છે તે તમામ વિધાનોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે અને શૌરસેતી ભાષાની પેઠે પણ ફેરફારો થઈ જાય છે એ હકીકતને સૂચવવા માટે સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં 'પ્રાયઃ' શબ્દનો નિર્દેશ કરેલો છે.

સ્યાદૌ દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ ॥૮૧૪૩૩૦॥

નામને જ્યારે સ્યાદિ વિભક્તિ લાગે ત્યારે નામનો અંત્ય સ્વર એ હ્રસ્વ હોય તો અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ દીર્ઘ થઈ જાય છે અને દીર્ઘ હોય તો અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ હ્રસ્વ થઈ જાય છે.

અ નો આ-હોહા+સિ-હોહા-ધવ-ધવલ+ક-ધવલકુ-ધવલર-હોલર-ઠોહર-હોહો-નાયક-પતિ-પ્રથમા વિભક્તિ

ભાષામાં 'મોટો ઢોલો થયો છે પણ અક્કલ નથી' એવા પ્રયોગોમાં તથા વગાડવાનો ઢોલ અને ઢોલી, ઢોલીયો વગેરે શબ્દોમાં ઢોલ શબ્દ પ્રચલિત છે.

સામલ-સામલા-શ્યામ-સાંવરિયો

”

આ નો અ-રેહા-રેહ-રેખા-આંકો-લીસોટો

”

સંબોધન-હોહા !-હોહા !-હે નાયક !-પતિ !

દીહ-દીહા-દીર્ઘમ્ લાંબા વખત સુધી. બીજી વિભક્તિ

સ્ત્રીલિંગ-મળિયા-મળિય-જેને કહેવામાં આવેલ છે—જે કહેવાયેલી છે તે મળિતા પ્રથમા વિભક્તિ

પુત્તી !-પુત્તિ !-હે પુત્રી ! પુત્રિ ! સંબોધન વિભક્તિ

મહ્લી-મહ્લિ-ભાલા જેવી. પ્રથમા વિભક્તિ

પહ્લી-પહ્લિ-પેડી પ્રવિષ્ટા ”

પ્રથમા બહુવચન-ઘોડ-ઘોડા-ઘોટકા:-ધોડા

નિસિઅ-નિસિઆ-નિશિતા:-તીક્ષ્ણુ-તેજીવી.

ખગ્ગ-ખગ્ગા-ખગ્ગા:-ખડગો-તરવારો

'થોડું વાંકું હોય' તે અર્થને સૂચવવા ભાષામાં 'ખાંચું' શબ્દ પ્રચલિત છે, ખાંગાને પ્રસ્તુત ખગ્ગ સાથે સરખાવી શકાય. 'તરવાર' જેવું થોડું વળેલું-વાંકું-તે ખાંચું, એ રીતે અર્થસાદૃશ્યને લીધે ખગ્ગકમ્-ખગ્ગઅં-ખગ્ગલં-ખાંચું પ્રચલિત થયેલ હોય.

હોહા સામલા, ધણ સંવા-વળ્ણી । નાઈ સુવળ્ણ-રેહ કસવટ્ટ દિળ્ણો ॥ ૧

ધવલ:-પતિ: શ્યામલ:, ધન્યા ચમ્પાવર્ણા । જ્ઞાયતે સુવર્ણરેખા કષ્પવટ્ટકે દત્તા ॥ ૧

પતિ શ્યામ છે અને ધણુ-સ્ત્રી-ચંપાના વર્ણુ જેવી-પીળી છે. જાણુ કે કાળા કસોટીના પથ્થરની ઉપર સોનાની રેખા દીધેલી-કરેલી હોય.

દોધક વૃત્તિમાં જણાવેલ છે કે અહીં 'ધવ'ને કસોટીના પથ્થર સાથે તથા 'ધણુ'ને સોનાની રેખા-આંકા-સાથે જે સરખાવેલ છે તે વિપરીત રતને પ્રસંગે સંગત થઈ શકે એમ છે.

“વિપરીતરતૌ એતદ્ ઉપમાનં સંભાવ્યતે”-દોષકવૃત્તિ પૃ. ૧

ધણુ-માતા થવાને ધોખ સ્ત્રી-જ્યારે સ્ત્રીને ‘અધરણી’ના પ્રસંગ હોય છે ત્યારે ગીતોમાં જોણીની અધરણી હોય છે તેણીને ઘણ શબ્દથી સૂચવાયેલ છે.

જાયતે-નાયદ-નાઈ એટલે જાણુ કે

દોહા ! મહં તુહું વારિઆ મા કુરુ દીહા માણુ ।

નિદ્રા ગમિહી રત્તડી દડવડ હોઈ વિહાણુ ॥

ઘવ ! મયા ત્વં વારિતઃ મા કુરુ દીર્ઘમ્ માનમ્ ।

નિદ્રયા ગમિષ્યતિ રાત્રિકા શીઘ્રં ભવતિ વિમાનમ્-પ્રમાતમ્ ।

નિદ્રા-નિદ્રા વડે-નિંદમાં, ગમિહી ગમાઈ જશે-ચાલી જશે-વીતી જશે

સંસ્કૃત વિમાન એટલે પ્રકાશ, તે શબ્દની સાથે વિહાણ-વિહાણુ વહાણું શબ્દને સરખાવો.

બિટ્ટી ! મહં મણિય તુહું ‘મા કુરુ વંકી દિટ્ટિ’ ।

પુત્તિ ! સકળ્ણી મલ્લિ જિવં મારઈ હિઅઈ પહટ્ટિ ॥૩॥

પુત્રિકે ! મયા મણિતા ત્વમ્ ‘મા કુરુ વકામ્ દષ્ટિમ્’ ।

પુત્રિ ! સકર્ણા મલ્લિઃ યથા મારયતિ હૃદયે પ્રવિષ્ટા ।

જાણુ-કહેણુ-મરાહી-મ્હણાણા । પુત્રી શબ્દ સાથે બિટ્ટી ને સરખાવો. આ નિયમ દ્વારા પુત્રીના પુ નો પિ થયા પછી પિત્તી-વેત્તી-વેત્તી-બિટ્ટી-એમ પરિવર્તન થઈ શકે છે. અહીં ભાષામાં પ્રચલિત બેટા, બેટી શબ્દોને સરખાવવા.

આવી રીતે બીજી બીજી વિભક્તિઓમાં પણ આવાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

ઉપર જણાવેલાં અર્ધાં ઉદાહરણોમાં નામને લાગેલી વિભક્તિઓ લોપાઈ ગયેલી છે. જુઓ ૮૧૪૩૪૪

બહુલ અધિકારને લીધે ૮૧૪૭૭ નિયમ દ્વારા સ્વજ્ઞશબ્દનો ગ લોપ પામે ત્યારે સ્વજ થાય, એની સાથે ભાષામાં પ્રચલિત ‘ખાંડુ’ શબ્દ સરખાવી શકાય.

વગ્મ-વઙ્ગમ્ આ પદ વાલઈ ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

ભાષાના વાગદોર કે વાગદોર શબ્દમાંના વાગ શબ્દને બલગા શબ્દ સાથે સરખાવો. સમર્થન માટે પાસેનો ‘ડોર’ કે દોર શબ્દ પૂરતો છે.

મલ્લિ શબ્દ હિંસા અર્થના સૂચક મલ્લ ધાતુ દ્વારા આવેલ છે. ધાતુપાઠમાં મલ્લ ધાતુનો નંબર ૮૧૩ છે.

બેટી શબ્દ પુત્રીનો સૂચક છે અને બેટો શબ્દ પુત્રનો સૂચક છે.

નિરુક્તાની અપેક્ષાએ એમ વિચારી શકાય કે વિદ્-વિદ્વિદ એટલે જેના સંબંધ
એમાં-માતામાં અને પિતામાં રહે-છે તે વિદ્-વિદ્-વિદ્-વિદ્-આ રીતે વિદ્ સાથે પણ
એટો કે એટીને સરખાવી શકાય અને પુત્ર સાથે પણ સરખાવી શકાય. પણ ડરલ્મા
નિયમ દ્વારા પુત્રના પુત્રો પિ કરવો જરૂરી છે અથવા પૈત્રિકી શબ્દ સાથે પણ
વિદ્-વિદ્-ને સરખાવી શકાય પિતાનું તે પૈત્રિક.

सि-अमोः अस्य उत् ॥८॥३३१॥

પહેલી વિભક્તિનું એકવચન સિ અને બીજી વિભક્તિનું એકવચન અમ્
લાગ્યા હોય ત્યારે અકારાંત નામના અને અપચ્ચંશ લાગ્યામાં ઉચ્ચ જાય છે.

દહમુહ+સિ-દહમુહ+૩-દહમુહ-જેને દશ મોં છે એવો રાવણ દશમુખ:

भयंकर+सि-भयंकर+उ-भयंकह-लथं ३२ भयंकर;

संकर+सि-संकर+उ-संकरु-शुंकर-महादेव-शंकरः

निग्गयय+सि-निग्गयय+उ-निग्गयउ-निग्गउ-ती३७थे। निर्गतकः

चडिअअ+सि-चडिअअ+र-चडिअअ-यडेले। चटितकः

चुर आदि गथना १७३४ नंअरना वद धातुने इततक लगाउवाथी ते

૬૨૧ ચત્વિત્તક-ચડિઅઉ શબ્દ બનેલ છે

चउमुह+अम्-चउमुह+उ-चउमुहु-यार भोंवाणाने-अत्ताने चतुर्मुखम्

छम्मुह+अम्-छम्मुह+उ-छम्मुह-छ भोंवाणाने-आर्तिइयने षण्मुखम्

घडिअअ+सि-घडिअअ-उ-घडिअउ-थडेले।-सरजेले। घटितकः

दहमुहु भुवणभयंकरु तोसिअ-संकरु निग्गट रहवरि चडिअउ ।

चउमुहु छन्मुहु झाइवि एकहिं लाइवि नावइ दइवे घडिअउ ॥ ५

दशमुखः भुवनभयंकरः तोषितशंकरः निर्गतः रथवोर चटितकः ।

चतुर्मुखम् षण्मुखं ध्यात्वा, एकस्मिन् लात्वा, ज्ञायते दैवेन चटितकः ॥

સામાન્ય માણસને તો એક જ મુખ હોય છે તેમ છતાં માણસરૂપ એ રાવણને દસ મુખ કેમ? એનો ખુલાસો કરવા આ દોહાના ઉત્તરાર્ધમાં જ ગ્રંથ-કાર એ અંગે ઉત્પ્રેક્ષા કરતાં સૂચવે છે કે રાવણને ઘડતી વખતે દેવે-સરજનદારે-ચતુર્મુખ-બ્રહ્મા-ના ચાર મુખ તથા વણ્ણમુખ-શક્તિકેય-ના ૭ મુખ એમ એ બન્નેનાં ૪+૬=દસ મુખો ભેગાં કરીને કેમ બાણે દસમુખા રાવણનું ઘરતર ન કયું હોય.

અંગહિં અંગુ ન મિલિત હલિ ! અહરેં અહરુ ન પતુ ।

પિઅ જોઅંતિદે મુહ-કમલુ એમ્વદ સુરત સમત્તુ ॥ ૭

અઙ્ઙૈઃ અઙ્ઙં ન મિલિતમ્ હે આલે ! દે સલિ ! અધરેણ અધરઃ ન પ્રાલ્તઃ ।

પ્રિયસ્ય યોતનયાઃ પચનયાઃ મુલ્લકમલમ્ એવમ્ સુરતં સમાપમ્ ॥

સુરતપ્રિય-કામક્રીડા જેને પ્રિય છે-એવી એક સખી સ્ત્રી પોતાની સખીને કહે છે કે, હે સખી ! હજી તો અંગો સાથે અંગ મળ્યાં નથી. એક સુધી એક પહોંચ્યા નથી. હું તો મારા પ્રિયનું મુખકમળ જોતી જ રહી-જોતી જ રહી એટલામાં એમ ને એમ જ-સુરત-રતિક્રીડન-પૂરું થઈ ગયું.

एत् टि ॥८।४।३३३॥

ઠા પ્રત્યય એટલે ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન લાગ્યું હોય ત્યારે અકારાંત નામના છેડાના અકારનો એકાર થાય છે.

દડઅ+ટા-દડૅ+આ-દડૅ, દડૅ+દાયેતેન-દયિત વડે-પતિએ-બહુલમ્ ॥ ૮।૧।૨ ॥ થી આ નો લોપ થયેલ છે. અને ૮।૪।૩૪૨ થી એ કાર ઉપર અનુસ્વાર થયેલ છે.

ચુજરાતી ભાષામાં પણ ત્રીજી વિભક્તિનો એક એ પ્રયય છે જ.

પવસંત+ટા-પવસંતે+આ-પવસંતે+ળ-પવસંતેળ-પ્રવસતા-પ્રવાસ કરતા-વડે ૮-૪-૩૪૨ થી જ થયો.

નહ+ટા-નહે+આ-નહે+ળ-નહેળ-તપ્ત વડે.

જે મહુ દિળ્લા દિઅહુડા દડૅ+પવસંતેળ ।

તાળ ગણંતિએ અંગુલિત જજ્જરિયાત નહેળ ॥ ૮

યે મમ દત્તાઃ દિવસક્કાઃ દયિતેન પ્રવસતા ।

તેષાં ગણયન્ત્યાઃ અઙ્ગુલ્યઃ જર્જરિતાઃ નસેન ॥

પ્રવાસ કરતા પતિએ મને જે દિવસો દીધા હતા એટલે જે દિવસોમાં આવવાનું કહ્યું હતું તે દિવસોને ગણતાં-ગણતાં તો મારી આંગળીઓ જર્જર થઈ ગઈ-ખરી પડી અર્થાત્ તોપણ હજી સુધી તે આવ્યો નથી

ङिना इत् च ॥८।४।३३४॥

સપ્તમીનો એકવચન ઇ-ङि-પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અકારાંત નામના અકારનો સપ્તમી એકવચનના ઇ પ્રત્યય સાથે જ અપભ્રંશ ભાષામાં ઇકાર થાય છે અને એકાર પણ થાય છે.

તલ+ઈ] તલ+ઈ-તલિ] તલે-તળિયે
તલ+ઈ] તલ+ઈ-તલે]

સાયરુ ઉપરિ તણુ ધરડ તલિ ઘણ્ઠ રયણાઈ' ।
સામિ સુમિચ્ચુ વિ પરિહરઈ સમ્માણેઈ ચલાઈ' ॥ ૯
સાગર: ઉપરિ તૃણમ્ ધરતિ, તલે ક્ષિપતિ રત્નાનિ ।
સ્વામી સુમૃત્યમ્ અપિ પરિહરતિ સમ્માનયતિ ચલાન્ ॥

સાયરુ-સાગર, ઉપરિ-ઉપર, તણુ-તણખલુ-તણખલાને, ધરડ-ધારણુ કરે છે. તલિ-તળે-તળિયામાં. ઘણ્ઠ-ધાલે છે. રયણાઈ-રતનોને. સામિ-સ્વામી, સુમિચ્ચુ-સારા સેવકને. વિ-પણ. પરિહરઈ-પરહરે છે. સમ્માણેઈ-સમ્માને છે-સન્માન કરે છે. ચલાઈ'-અલ વૃત્તિવાળા લોકોનું અર્થાત્ લુપ્ત્યા લોકોનું સન્માન કરે છે.

મિસિ ષદ્ વા ॥ ૮૧૪૩૩૫॥

ત્રીજી વિભક્તિ બહુવચનનો મિસ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અકારાંત નામના અકારનો એકાર વિકલ્પે થાય છે.

ગુણ+મિસ્-ગુણે+ર્હિ-ગુણેર્હિ, ગુણર્હિ-ગુણો વડે.
લક્ષ+મિસ્-લક્ષ+ર્હિ-લક્ષેર્હિ, લક્ષર્હિ-લાખો વડે.
ગુણર્હિ ન સંપદ્ય, કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજંતિ ।
કેસરિ ન લહઈ બોઢિઅ વિ, ગય લક્ષેર્હિ ઘેવ્વંતિ ॥૧૦
ગુણે: ન સંપદા, કીર્તિ: પરમ્ ફલાનિ લિખિતાનિ મુજ્જન્તિ ।
કેસરી ન લમતે બોઢિકામ્ અપિ ગજા: લક્ષે: ગૃહ્યન્તે ॥

ગુણો વડે સંપદા-લક્ષમી નથી મળતી, પર-પણ-કીર્તિ મળે છે લાગ્યમાં જેવાં લખેલાં હોય તેવાં ફળો જીવે ભોગવે છે. જ્યારે કેસરી સિંહની બોદી કે કાણી કોડી પણ ત્રાસતી-મળતી-ઊપજતી નથી ત્યારે હાથીઓને લાખો વડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે-ખરીદવામાં આવે છે.

મરેલા સિંહની કશી કિંમત ઊપજતી નથી ત્યારે મરેલા હાથીની પણ ઘણી ઘણી કિંમત ઊપજે છે એમ લોકોમાં જાણીતું છે.

હસે: હે-હૂ ॥ ૮૧૪૩૩૬॥

ઉપરનાં સૂત્રોમાં 'અકારાંત નામના' એ રીતે 'અકારાંત' શબ્દ પછી વિભક્તિના અર્થનો સૂચક હોતો તેને બદલે અહીં 'અકારાંત નામથી' એ પ્રકારે અકારાંત શબ્દ પાંચમી વિભક્તિમાં બદલાઈ જાય છે, તેથી અહીં તેને પાંચમી વિભક્તિ-વાળો સમજવો.

અકારાંત નામથી લાગેલા પાંચમી વિભક્તિના એકવચન અસ્-હસિ-ને બદલે અપભ્રંશમાં હે અને હુ એમ બે પ્રત્યયો વપરાય છે.

વચ્છ+હસિ-વચ્છ+હે-વચ્છહે વૃક્ષ પાસેથી.

વચ્છ+હસિ-વચ્છ+હુ-વચ્છહુ. વચ્છહુ ગૃહદ્-વૃક્ષ પાસેથી ગ્રહણ કરે છે.

હિંદી ભાષામાં 'પેડસે ફલ લેતા હે' એવા વાક્યોમાં પેડ શબ્દને જે સે પ્રત્યય લાગેલ છે તે પ્રસ્તુત હે પ્રત્યય સાથે સરખાવવા જેવો છે,

વચ્છહે ગૃહદ્ ફલઈં જળુ કહુ પલ્લવ વડજેઈ.

તો વિ મહદ્મુ સુઅળુ જિમ્વ તે ઉચ્છંગિ ધરેઈ ॥૧૧

વૃક્ષાદ્ ગૃહાતિ ફલ્યાનિ જનઃ કદન્ પલ્લવાન્ વર્જયતિ ।

તદ્ અપિ મહાદ્રુમઃ સુજનો યથા તાન્ ઉત્સજ્જે ધરતિ ॥

જળુ-માણસ-વૃક્ષ ઉપરથી ફળોને તો ગ્રહણ કરી લે છે-તોડી લે છે અને તે ફળવાળાં વૃક્ષનાં કડવાં પાંદડાને લેતો નથી. પાંદડાં બંને કડવાં છે પણ સજ્જન-સુજન-પુરુષની જેમ તે મહાવૃક્ષ, કડવાં પાંદડાંને પણ પોતાના ખોળામાં જ રાખે છે-જેમ સુજન માણસો, કડવી પ્રકૃતિના લોકો તરફ પણ તિરસ્કારની નજરે જોતા નથી પણ રનેલસાવે-સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિએ-જુએ છે. તેમ વૃક્ષ પણ કડવાં પાંદડાંને પણ ખોળામાં જ રાખે છે.

મ્યસઃ હું ॥ ૮૧૪૧૩૭ ॥

અકારાંત નામથી લાગેલા પાંચમી વિભક્તિના બહુવચનના મ્યસ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશમાં હું વપરાય છે.

ગિરિસિંગ+મ્યસ-ગિરિસિંગહું-ગિરિના શૃંગો-શિખરો-ઉપરથી ગિરિશૃંગેમ્યઃ

દૂરદ્વાળે પડિત સ્થલ અપ્પળુ જળુ મારેઈ ।

જિહ ગિરિસિંગહું પડિઅ સિલ અન્નુ વિ ચૂરુ કરેઈ ॥૧૨

દૂરોદ્ભયનેન પતિતઃ સ્થલઃ આત્માન્ જનં મારયતિ ।

યથા શૃંગેમ્યપતિતા શિલા અન્યમ્ અપિ ચૂરમ્-ચૂર્ણ-કરોતિ

દૂરદ્વાળે તૃતી. વિભ. દૂર ઊંચે ઊડવાને લીધે પડિત પ્રથમા વિભ. સ્થલ પ્રથમા વિભ. અપ્પળુ દ્વિતીયા વિભ. જળુ દ્વિતીયા વિભ. મારેઈ ક્રિયાપદ વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચન. જિહ-યથા અવ્યય. ગિરિસિંગહું પાંચમી વિ. પડિઅ પ્રથમા સિલ પ્રથમા. અન્નુ દ્વિતીયા. વિ અવ્યય. ચૂરુ દ્વિતીયા. કરેઈ ક્રિયાપદ.

દૂર ઊંચે ઊડવાને લીધે ત્રીજે પડેલ ખત્ર-દુર્લ-માણસ પોતાને મારે છે અને ખીજા માણસને પણ મારે છે. જેમ પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી ગબડી પડેલ શદ્યા-શિલા-પથ્થર-પોતાનો ચૂરો કરી નાખે છે અને ખીજાનો પણ ચૂરો કરી નાખે છે.

હસઃ સુ-હો-સ્સવઃ ॥૮૧૪૩૩૮॥

અકારાંત નામથી લાગેલા પછીના એકવચન અસૂ-હસ-ને બદલે અપચ્ચંશમાં સુ, હો અને સ્સ એ ત્રણ પ્રત્યયો વારાફરતી વપરાય છે.

સુ-ત+હસ-ત+સુ-તસુ-તેના તસ્ય

હો-દુલ્લહ-હસ-દુલ્લહ+હો-દુલ્લહહો-દુર્લભના દુર્લભસ્ય

સ્સુ-પર+હસ-પર+સ્સુ-પારકાના-બીજાના પરસ્ય

સુઅણ+હસ-સુઅણ+સ્સુ-સુઅણસ્સુ-સુઅણના.

જો ગુણ ગોવડ અવ્વણા પયડા કરડ પરસ્સુ ।

તસુ હડં કલિજુગે દુલ્લહહો બલિ કિજ્જડં સુઅણસ્સુ ॥ ૧૩

યઃ ગુણાન્ ગોપતે આત્મત્યાન્ પ્રકટાન્ કરોતિ પરસ્ય ।

તસ્ય અહસૂ કલિયુગે દુર્લભસ્ય બલિમ્ કરોતિ સુજનસ્ય ॥

જો પ્રથમા. ગુણ દ્વિતીયા. ગોવડ ક્રિયાપદ અવ્વણા ત્રિતીયા. પયડા દ્વિ. કરેહ ક્રિયાપદ. પરસ્સુ પછી તસુ પછી હડં પ્રથમા. કલિજુગે સપ્તમી દુલ્લહહો પછી બલિ બીજી કિજ્જડં ક્રિયાપદ. સુઅણસ્સુ પછી.

જો માણસ પોતાના ગુણોને ગુપ્ત રાખે છે-મહેર કરતો નથી અને બીજાના ગુણોને પ્રગટ કરે છે-મહેર કરે છે-તેના કલિયુગમાં ન મળી શકે એવા સુજન માણસને માટે હું મારું બલિદાન કરું છું.

આમઃ હં ॥૮૧૪૩૩૯॥

અકારાંત નામથી લાગેલા પછીના અલ્ઘુવચન આમને બદલે અપચ્ચંશ આપામાં હં પ્રત્યય વપરાય છે.

તણ+આમ-તણ+હં-તણહં-તણુઅલાંઓની તૃણાનામ્

તણહં પછી બં તડજી પ્રથમા મંગિ પ્રથમા ન વિ અવ્યય તે તૃતીયા અવડ-ચડિ સપ્તમી એકવચ વસંતિ ક્રિયાપદ અહ અવ્યય જણુ પ્રથમા લગિવિ સંબંધક ભૂતકૃં ઉત્તરડ ક્રિયાપદ અહ, સહ અવ્યયો સડં અવ્યય. મજ્જંતિ ક્રિયાપદ.

તણહં તડજી મંગિ ન વિ તે અવહયડિ વસંતિ ।

અહ જણુ લગિવિ ઉત્તરડ અહ સહ સડં મજ્જંતિ ॥૧૪॥

તૃણાનાં તૃતીયા મજ્જી ન અપિ તેન અવટતટે વસન્તિ ।

અય જનઃ લગિત્વા ઉત્તરતિ અથ સહ સ્વયં મજ્જન્તિ ॥

ફૂવાને કાંઠે બેસેલા તૃણોના કોઈ ત્રીજી રીત નથી, તેથી તે ફૂવાને કાંઠે રહે છે. કાં તે તે લાગીને-તેનો ટેકો લઈને માણસ ફૂવામાં બિતરે છે અને કાં તે તેમની સાથે પોતે ફૂવામાં મગ્ન થઈ જાય છે-બૂડી જાય છે-ફૂખી જાય છે.

જેન ધર્મના પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં અરિહંતહં સિદ્ધહં આચાર્યહં ઉવજ્ઞાયહં
સર્વસાહુહં એવા જે પાંચ નમસ્કાર આવે છે તેમાં અરિહંતહં વગેરેમાં જે હં પ્રત્યય
છે તે આ પછીના બહુવચનનો જ છે. નમો અરિહંતહં એટલે અરિહંતોને નમસ્કાર.

હું ચ इद्-उद्भ्याम् ॥૮।૪।૩૪૦॥

इकारांत तथा उकारांत नाभथी लागेला पछीना બહુવચનના આમ પ્રત્યયને
અદ્વલે અપભ્રંશ ભાષામાં હું અને હં એ એ પ્રત્યયો વપરાય છે.

सउणी+आम्-सउणि+हं-सउणिह-पक्षीओनुं-शकुनी नाम
तरु+आम्-तरु+हुं-तरुहुं-तरुओनुं-वृक्षोनुं-वृक्षोनी उपर-तरुणाम्
दइवु घडावइ वणि तरुहुं सउणिहुं पक्क-फलाइ ।
सो वरि सुक्खु, पइट्ट न वि कण्हि खल-वयणाइ ॥१५
दैवं घटयति वने तरुणाम् शकुनीनाम् पक्वफलानि ।
तद् वरम् सौख्यम्, प्रविष्टानि न अपि कर्णे खलवचनानि ।

વિધાતા પક્ષીઓ માટે વનમાં વૃક્ષો ઉપર વાંકાં ફળો ધડે છે-સરજો છે તે
ઉત્તમ સુખ છે પણ માત્ર પેટ ભરવા માટે; કાનમાં જે ખલ માણસોનાં વચનો
પ્રવિષ્ટ થાય છે તે ઠીક નથી અર્થાત ફળ ખાઈને રહેવું સાચું છે પણ મેણાં-
ટૂણાં સાંભળ્યા કરીને અપમાન સાથે પેટ ભરવું એ ઠીક નથી.

પ્રાયઃ નો અધિકાર હોવાથી કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં સન્તમીના બહુવચનના
સુખ ને અદ્વલે પણ હું વપરાય છે.

दु+सु-दु+हुं-दुहुं-द्वयोः-अन्तेमां-अन्ते तरइ.
धवलु विसूइ सामिअहो गरुआ भट्टु पिक्खेवि ।
इउं किं न जुत्तउ दुहुं दिसिहिं खंडइं दोणिण करेवि ॥ १६

સ્વામીનો-પોતાના શેકનો-ભારે ભાર જોઈને ઉત્તમ અળદ ખેદ કરે છે કે
સ્વામીએ મારા એ ખંડ-ટુકડા-કરીને અન્ને દિશામાં-અન્ને બાજુમાં-મને શા માટે
ન જોતર્યો-ન જોડ્યો ?

इसि-भ्यस्-ङीनां हे-हुं-हयः ॥८।४।३४१॥

इकारांत અને उकारांत नाभथी लागेला पंचमी એકવચનના अस-इसि-ने
અદ્વલે અપભ્રંશ ભાષામાં હે પ્રત્યય વપરાય છે. ચતુર્થીના તથા પંચમીના બહુવચનના
भ्यस्ને અદ્વલે हुं પ્રત્યય વપરાય છે અને સન્તમીના એકવચન इ-ङि-ને અદ્વલે हि
પ્રત્યય વપરાય છે.

હસિ—ગિરિ+હસિ—ગિરિ+હે—ગિરિહે—પર્વત પાસેથી ગિરે:

તરુ+હસિ—તરુ+હે—તરુહે—વૃક્ષ પાસેથી તરો:

મ્યસ્—સામિ+મ્યસ્—સામિ+હુ—સામિહુ—સ્વામીએ। પાસેથી સ્વામિજ્ય:

ફૂવાને કાંઠે ઊગેલાં ધાસની બીજી કોઈ ભંગી—રીત—નથી તે ફૂવાને કાંઠે રહે છે કાં તો માણસ તે ધાસને પકડીને ઊતરી શકે છે અને કાં તો તેની સાથે ફૂવામાં મગન થઈ જાય છે—પૂખી જાય છે—ખૂડી જાય છે.

તરુ+મ્યસ્—તરુ+હુ—તરુહુ—વૃક્ષો પાસેથી—તરુલ્ય:

કિ—કલિ+કિ—કલિ+હિ—કલિહિ—કળિયુગમાં કલો

હસિ—ગિરિહે સિલાચલ, તરુહે ફણુ ઘેપ્પડ નીસાવણુ ।

ઘરુ મેલ્લેપ્પિણુ માણસહં તો વિ ન રુચ્ચઈ રણ્ણુ ॥ ૧૭

ગિરિ: શિલાતલમ્ તગે: ફલાણિનો ગૃહ્ય નિ:સામાન્યમ્ ।

ગૃહમ્ મુમ્યા મરુચ્ચાણાં તદ્ અપિ ન રોચને અશ્યમ્ ॥

માણસ પોતાનાં ઘર ચણવા સારુ પહાડ પાસેથી શિલાઓને—પથ્થરોને—મેળવે છે અને વૃક્ષો પાસેથી ખાવા સારુ ફળ મેળવે છે—આ હકીકત સર્વ સામાન્ય છે તો પણ માણસોને ઘર મેલીને—છોડીને—જંગલમાં રહેવું ડુચ્છતું નથી—ગમતું નથી અર્થાત્ ઘર ચણવા સારુ પહાડોમાંથી પથ્થરો લાવવા અને ખાવા સારુ વૃક્ષો ઉપરથી ફળો મેળવવાં કબૂલ છે પણ જ્યાં પથ્થરો છે અને ફળો છે તે જંગલમાં રહેવું માણસને ડુચ્છતું નથી. ૧૭

મ્યસ્—તરુહુ વિ વક્કલ ફણુ મુણિ વિ પરિહણુ અસણુ લહંતિ ।

સામિહુ એત્તિ અગલલં આચર મિચ્ચ ગૃહંતિ ॥

તરુતથ: અપિવજ્ઞામ્, ફલં મુનિ: અપિ પરિચાનમ્, ક્ષણં લભતે ।

સ્વામિમ્યં એતાન્ન અગ્રલમ્, આદરં મૃત્યા ગૃણેન્તે ॥

મુનિઓ વૃક્ષો પાસેથી પણ પહેરવા વઢકલ-ઝાડની છાલ-મેળવે છે અને ખાવા માટે ફળો મેળવે છે તેમ નોકરો પણ પોતાના સ્વામી એવા શેઠિયાઓ પાસેથી પહેરવા સારુ કપડાં મેળવે છે અને પેટ માટે—ભોજન માટે—રોટલા મેળવે છે એમાં માત્ર એટલું આગળ છે એટલે વધારે છે કે શેઠિયાઓ પાસેથી નોકરોને આદર મળે છે જ્યારે વૃક્ષો પાસેથી મુનિઓને આદર કે એવું કાંઈ મળતું નથી.

અહ વિરલ—પહાડ જિ કલિહિ ધમ્મુ ૧૮

ધર્મ: અથુ વિરતા પ્રમાવ એવ ।

હવે આજકાલ કળિયુગમાં ધર્મનો પ્રભાવ ઓછો જ છે—વિરલ જ છે.

આત્ ટઃ ણ-અનુસ્વારૌ ॥૮૧૪૩૪૨॥

અકારાંત નામથી લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એકવચન આ (ટ)ને બદલે અપભ્રંશસાપામાં ણ વપરાય છે અને અનુસ્વાર પણ વપરાય છે.

ળ—પવસંત+ટા-પવસંતે+ટા+પવસંતેળ-પ્રવાસ કરતા-વડે-પ્રવસતા

અનુસ્વાર-દઈઅ+ટા-દઈએ-દઈએં-સ્વામી વડે દમિયેતન

અનુસ્વારનો પ્રયોગ સ્વર ઉપર જ થાય છે તેથી ટાને બદલે થયેલો અનુસ્વાર દઈએ ના એ ઉપર લાગેલો છે.

દઈએ પવસંતેળ ॥ જુઓ ૮૧૪૩૩૩.

એં ચ દ્વદુતઃ ॥૮૧૪૩૪૩॥

ફકારાંત અને ઉકારાંત નામ પછી આવેલા ટાને બદલે અપભ્રંશ સાપામાં એકું, ખીજે ણ અને ત્રીજે અનુસ્વાર વપરાય છે.

એં-અગિ+ટા-અગિ+એં-અગિએં-અગ્નિ વડે અગ્નિના

ળ-પવસંત+ટા-પવસંતેળ પ્રવાસ કરતા વડે-પ્રેવસતા

અનુસ્વાર-અગિ+ટા=અગિ અગ્નિના અગ્નિ વડે

આ સૂત્રમાં ણાનુસ્મરોતે વતાનાળ અરે અનુસ્તર પણ થાય અને ણા અને અનુસ્વાર એમ થાય એટલે ફકારાંત અને ઉકારાંત નામને હાને બદલે પણ લાગે તેવી એવાં રૂપો પણ રચાઈ શકાય.

અગિએં ઝળહડં હોડ જગુ, વાએં સીઅણુ તેમ્વ ૧

જો પુણુ અગિ સીઅલા તસુ ણહતણુ કેમ્વ ॥૨૦

અગ્નિ વડે જગત બિતું થાય છે અને તેમજ વાત વડે જગત શીતલ થાય છે. જો વળી, અગ્નિ વડે વસ્તુ શીતળ થતી હોય તો પછી તે ઉપણુ કેમ થાય ? એટલે અગ્નિ વડે પણ ઠંડી થનારી વસ્તુ ગરમ કેવી રીતે થાય ? એટલે જો વસ્તુ અગ્નિ વડે પણ ઠંડી થતી હોય તો તેને ગરમ કેવી રીતે કરવી ?

આ રીતે ઉકારાંત નામનાં પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

તરુ+ટા-તરુ+એં-તરુએં-તરુવડે-ઝાડ વડે તરુના

તરુ+ટા-તરુ+ળ-તરુળ- ” ”

તરુ+ળા-તરુળ

તરુ+ટા-તરુ-વૃક્ષ વડે

નીચેના આ પદ્યમાં અગ્નિગણ રૂપમાં ન પ્રત્યય છે અને અગ્નિં રૂપમાં અનુસ્વાર પ્રત્યય છે.

વિષ્ણિઅચારુ જઈ વિ પિડ તો વિ તં આળહિ અજ્જુ ।

અગ્નિગણ દહ્દા જઈ વિ ઘરુ તો તેં અગ્નિ કજ્જુ ॥ ૨૧

વિપ્રિયકારકઃ યદિ અપિ પ્રિયઃ તદ્ અપિ તમ્ આનય અણ્ ।

અગ્નિના દગ્ધં યદિ અપિ ગૃહં તતઃ તેન અગ્નિના કાર્યમ્ ॥

એક સખી બીજી સખીને કહે છે—જો કે મારો પિયુ-સ્વામી—વિપ્રિય કરનારો છે—અણુગમતું કરનારો છે—મને ગમતું કરનારો નથી તોપણ તેને આજી મારી પાસે તેડી લાવ. જો કે અગ્નિ વડે ધર બળી જાય છે તોપણ તે અગ્નિ સાથે કામ તો પાડવું જ પડે છે.

સિ-અમ્-જસ્-શસાં લુક્ ॥૮।૪।૩૪૪॥

નામને લાગેલાં સિ (પ્રથમા એન્વ૦), અમ્ (દ્વિતીયા એન્વ૦), જસ્ (પ્રથમા એન્વ૦) અને શસ્ (દ્વિતીયા એન્વ૦) પ્રત્યયોનો અપભ્રંશ ભાષામાં લોપ થાય છે.

સિ-

એહ+સિ-એહ- સિનો લોપ થયો છે.

એ ણ

થલિ+સિ-થલિ- ,, ,,

થળ સ્થલી

મુળીસિમ+સિ-મુળીસિમ- ,, ,,

મનુષ્યપણું મનુષ્યત્વમ્

સામલિ+સિ-સામલિ- ,, ,,

શયામા શયામલા

વમ્મહુ+સિ-વમ્મહુ- ,, ,,

મ-મથ-કામદેવ મન્મથઃ

અમ્-

વગ્ના+અમ્-વગ્ના-અહીં અમ્ નો લોપ થયો છે. વક્ષાને-વાગને-ચોકડાને વલ્ગામ્

વંકિમ+અમ્-વંકિમ- ,, ,,

વક્રતાને-વાંકાપણાને- ને વક્રિમાણમ્ નેત્રના કટાક્ષો

જસ્-

નિસિઆ+જસ્-નિસિઆ-અહીં જસ્નો લોપ થયો છે. નિશિત-તીક્ષણ-ધારદાર નિશિતાઃ

સ્વગ્ગ+જસ્-સ્વગ્ગ- ,, ,,

ખડ્ગો-તરવારો સ્વક્ષાઃ

એઈ+જસ્-એઈ- ,, ,,

એઝો-એ એતે

તિ+જસ્-તિ- ,, ,,

તે તે

ઘોડા+જસ્-ઘોડા- ,, ,,

ઘોડા ઘોટકાઃ

હેમ-૨૭

શસ્-નિઅયસર+શસ્-નિઅય-સરુ-અહીં શસને લોપ થયો છે. નિજક શરોને-પોતાનાં
આણોને નિજકશરાન્

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खग्न ।

एत्थु मुणीसिम जाणीअइ जो न वि वाल्ह वग्न ॥२२ शुभो, ८।४।३३० ॥

આ પછ ૩૩૦માં સૂત્રમાં પણ દીર્ઘનો હ્રસ્વ કરવાના અને હ્રસ્વનો દીર્ઘ
કરવાના ઉદાહરણ માટે આવેલ છે. પણ પ્રેક્ષની સરતચૂકને લીધે તે પછ ત્યાં રહી
ગયેલ છે, તે જ પછને લોપને લગતાં ઉદાહરણો સમજવા સારુ અહીં આપેલ છે.

एते ते घोटकाः एषा स्थली एते ते निशिताः खन्नाः ।

अत्र मनुष्यता ज्ञायते यः न अपि-नैव-बालयति वल्गाम् ॥

जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहं निरु सामलि सिकखेइ ।

तिवँ तिवँ वम्महु निययसरु खर-पस्थरि तिकखेइ ॥ २३

यथा यथा वकिमाणं लोचनानां निश्चितं श्यामली शिक्षते ।

तथा तथा मन्मथः निजकशरान् खरप्रस्तरे तीक्ष्णयति ॥

જેમ જેમ શ્યામા-જુવાનડી-સ્ત્રી આંખની વાંકાર્થને-આંખના કટાક્ષોને-
આંખના સનકારા કરવાની કળાને ખરેખર શીખે છે એટલે ખીખઓની સામે આંખના
ચાળા કરવાનું શીખે છે તેમ તેમ કામદેવ, પોતાનાં આણોની અણીને તેજ કરવા
ખરખચડા પથ્થર ઉપર આણોને ઘસીને તીખાં કરે છે-તીક્ષણ અણીવાળાં બનાવે
છે. એટલે કામદેવ, માનવ ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરે છે.

षष्ठ्याः ॥८।४।३४५॥

अपञ्चश आपामां पष्ठी विभक्तितो प्रायः लोप थाय छे.

गअ+आम्-गय ढाथीओना. अहीं आम्ना लोप थयेल छे. अथी पद्यमां गयाणं
प्रयोग न थये पणु गय अवेा ज प्रयोग थये.

संगर-सएहि जु वण्णीअइ देक्खु अम्हारा कंतु ।

अइमत्तहं चत्तकुसहं गय कुंमइं दारंतु ॥ २३

संगरशतैः यः वर्णयते पश्य अस्मदीयं कान्तम् ।

अतिमत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् દારયન્તમ્ ॥

સેંકડો સંગ્રામોમાં જવાને લીધે જે વખણાતો આવેલ છે તેવા અમારા
કંથને, અકુશને નહીં ગણકારતા એવા મદો-મત ઢાથીઓનાં કુંભરમણોને ચીરી
નાખતો-ફાડી નાખતો-દેખ-જો.

પ્ર૦—આ સૂત્રનો સમાવેશ ઉપરના સૂત્રમાં થઈ શકતો હતો એટલે સિ-અમ્-જસ-શસ્-
પઢીનાં લુક્ એમ સૂત્ર રચનાથી કામ સંધાતું હતું તોપણ આ સૂત્ર જુદું
કેમ કયું ?

ઉ૦—‘ઉપરનું સૂત્ર વ્યાપક છે એટલે તે તમામ પ્રયોગોમાં લાગે છે, જ્યારે આ
સૂત્ર ફક્ત પ્રયોગોને અનુસરીને જ ચાલે છે એથી આ સૂત્ર પ્રમાણે તો કોક કોક
જ પ્રયોગમાં પઢીને લોપ થાય છે પણ એકેએક પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો
નથી’ તે હકીકતને સૂચવવા સાર ૩૪૪ માં સૂત્રથી આ ૩૪૫ મું સૂત્ર જુદું કયું છે.

આમન્ત્યે જસઃ હોઃ ॥૮૧૪૩૪૬॥

સંબોધનના અહુવચનના જસ નો અપશ્ચંશ ભાષામાં હો થાય છે.

૮૧૪૩૪૪ માં સૂત્રથી જસ નો લોપ જ થવાનો પ્રસંગ હતો તેથી આ સૂત્ર
કયું છે. અર્થાત્ સંબોધનમાં જસ નો ‘હો’ પણ થઈ શકે છે.

તરુણ+જસ-તરુણ+હો-તરુણહો ! હે તરુણો-જુવાનડાઓ ! તરુણાઃ !

તરુણિ+જસ-તરુણિ+હો-તરુણિહો ! હે તરુણીઓ-જુવાનડીઓ ! તરુણ્યઃ !

તરુણહો ! તરુણિહો ! મુણિં મઈ ‘કરહુ મ અપ્પહો ઘાઠ’ ।

તરુણાઃ ! તરુણ્યઃ ! જ્ઞાતં મયા ‘કરત-કુરુત-મા આત્મનઃ ઘાતમ્’ ॥ ૨૪

હે તરુણો-જુવાનો ! હે તરુણીઓ-જુવાનડીઓ ! મારી જાણુમાં એમ આવેલ
છે કે તમે આત્માનો ઘાત-આત્મઘાત-ન કરો.

મિસ્-સુપોઃ હિં ॥૮૧૪૩૪૭॥

તૃતીયા વિભક્તિના અહુવચન મિસ્ ને અદલે અને સપ્તમી વિભક્તિના
અહુવચનના સુપ્ પ્રત્યયને અદલે અપશ્ચંશ ભાષામાં હિં વપરાય છે,

ગુણ+મિસ્-ગુણ+હિં-ગુણહિં-ગુણો વડે ગુણેઃ

મગ્ગ+સુપ્-મગ્ગ+હિં-મગ્ગહિં-માર્ગોમાં માર્ગેષુ

તિ+સુપ્+તિ+હિં-ત્રણેમાં ત્રિષુ

ગુણહિં ન સંપય, કિત્તિ પર । જુઓ, ૮૧૪૩૩૫ ॥

માઈરહિં જિવં મારહિં મગ્ગહિં તિહિં વિ પયટ્ટ ૧ ૨૫

માગીરથી યથા મારતી માર્ગેષુ ત્રિષુ અપિ પ્રવર્તેતે ।

એમ ભાગીરથી સ્વર્ગલોક, મર્ત્યલોક અને પાતાળલોક એમ ત્રણેના માર્ગોમાં
પ્રવર્તે છે—એ ત્રણેના માર્ગોમાં વહેતી રહે છે તેમ ભારતી-સરસ્વતી-પણ ત્રણેના
માર્ગોમાં પ્રવર્તે છે—વહેતી રહે છે.

સ્ત્રીલિંગી નામ—

સ્ત્રિયાં જસ્-શસોઃ ઉદ્-ઓત્ ॥૮૧૪૩૪૮॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચનના જસ્ ને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં ઉ અને ઓ વપરાય છે. અને દ્વિતીયાના બહુવચનના શસ્ ને બદલે પણ અપભ્રંશ લાપામાં ઉ અને ઓ વપરાય છે.

સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્યમાં તથા વિધેયમાં વિભક્તિનાં વચનનો ભેદ છે એટલે જે વચન ઉદ્દેશ્યનું છે તે જ વચન વિધેયનું નથી તેથી અનુક્રમ ન કરવો.

સૂત્રના નિર્દેશમાં જ્યાં ઉદ્દેશ્યમાં અને વિધેયમાં સંખ્યા સરખી હોય અને વચન પણ સરખાં હોય ત્યાં અનુક્રમ સમજવાનો છે એવો બ્યાકરણ શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

આ સૂત્રમાં જસ્-શસોઃ એ ષઠીનું દ્વિવચન છે અને ઉત્-ઓત્ એ પ્રથમાનું એકવચન છે.

‘આ સૂત્રમાં ‘જસ્-શસોઃ’ એ દ્વિવચન છે અને જસ્ અને શસ્ એમ બે પ્રત્યય હોવાથી તેમની બે સંખ્યા છે તથા એ ઉદ્દેશ્ય વચન છે અને ‘ઉદ્-ઓત્’ એ વિધેય વચન છે, તેમાં પણ ઉત્-ઓત્ એમ બે સંખ્યા છે પણ ઉત્-ઓત્ એ એકવચન છે તેથી આ સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્યમાં અને વિધેયમાં સંખ્યા સરખી હોવા છતાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે વિભક્તિનાં વચન સરખાં નથી એટલે જસ્ નો ઉ અને શસ્ નો ઓ થાય એવો અનુક્રમ થઈ ન શકે એવી હકીકત જણાવવા માટે આચાર્યે લખ્યું છે કે, આ સૂત્રમાં વિભક્તિનાં વચનનો ભેદ હોવાથી અનુક્રમ લેવાનો નથી.

જસ્—

અંગુલિ+જસ્-અંગુલિ+ઉ-અંગુલિ-આંગળીએ.

જજ્જરિઆ+જસ્-જ્જરિઆ+ઉ-જ્જરિઆ-જ્જરિ-ગણી ગણેલી.

અંગુલિ ઉ જ્જરિઆઓ નહેળ ૧ જુઓ, ૮૧૪૩૩૩૥

શસ્—

સુંદરસવ્વંગા+શસ્-સુંદરસવ્વંગા+ઉ-સુંદરસવ્વંગા-જેનાં સર્વ અંગો સુંદર છે એવી વિલાસિનીએ-વેશ્યાએ-જેતા રહેનારાએના.

સુંદરસવ્વંગાઓ વિલાસિનીઓ પેઢંતાળ ૧૨૬

સુંદરસર્વાંગાઃ વિલાસિનીઃ પ્રેક્ષમાણાનામ્ ૧

વિલાસિની+શસ્-વિલાસિની+ઉ-વિલાસિની-વિલાસ કરનારીએને

સુંદરસવ્વંગા+શસ્-સુંદરસવ્વંગા+ઓ-સુંદરસવ્વંગાઓ-સર્વા ગ-સુંદરને-સુંદરાએને વિલાસિની+શસ્-વિલાસિની+ઓ-વિલાસિનીઓ-વિલાસવતી સ્ત્રી-એ-વેશ્યાએને

ટઃ એ ॥૮૧૪૩૪૯॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા ટા ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એ થાય છે.

ચંદિમા+ટા-ચંદિમ+એ-ચંદિમએ-ચંદ્રિકા વડે.

કન્તિ+ટા-કન્તિએ-કાંતિ વડે

નિઅ-મુદ્ધ-કરહિં વિ મુદ્ધ કિર અંધારડ પડિપેવ્વહ્.

સસિ-મંડલ-ચંદિમએ પુણુ કાહં ન દૂરે દેવ્વહ્ ? ॥ ૨૭

નિજમુલ્લસરઃ અપિ મુદ્ધા કિલ અન્ધકારકે પ્રતિપ્રેક્ષતે ।

શશિમણ્ડલ-ચન્દ્રિકયા પુનઃ કિં ન દૂરે પશ્યતિ ? ॥

મુગ્ધ સ્ત્રી પોતાના જ મુખનાં કિરણોના પ્રકાશ વડે પણ અંધારામાં સામેની વસ્તુને ખરેખર જોઈ શકે છે તો પછી જ્યારે ચંદ્રમંડળની ચંદ્રિકા ફેલાયેલી હોય ત્યારે વળી દૂર દૂર કેમ ન દેખી શકે ?

જહિં મરગયકંતિએ સંવલિઅં ૧૨૮—યત્ર મરકતકાન્ત્યા સંવલિતમ્

જ્યાં મરકતની કાંતિ સંવલિત-મિશ્ર-દેખાય છે.

એ જ રીતે આ નીચેનાં બીજાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં—

ધેણુ+ટા-ધેણુ+એ-ધેણુએ-ધેન વડે-ગાય વડે ધેન્વા

નદી+ટા-નદી+એ-નદીએ-નદી વડે નદ્યા

વહ્નુ+ટા-વહ્નુ+એ-વહ્નુએ-વહ્ન વડે વધ્વા

હસ્-હસ્યોઃ હે ॥૮૧૪૩૫૦॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા પછીના એકવચન હસ્ અને પંચમીના એકવચન હસિ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હે વપરાય છે.

નીચેના અથા શબ્દો સાથે જોડાયેલ તુચ્છ શબ્દોના અર્થ અલ્પ 'થોડું' સમજવાનો છે

હસ્—૦મજ્જા+હસ્-મજ્જ+હે-મજ્જહે-શરીરના મધ્યભાગવાળીનું-પાતળી કેડવાળીનું

„ ૦જંપિરા+હસ્-જંપિર+હે-જંપિરહે-બોલનારીનું

„ ૦રોમાવલિ+હસ્-રોમાવલિ+હે-રોમાવલિહે-રોમાવલીવાળીનું

„ ૦હાસા+હસ્-હાસ+હે-હાસહે-હાસવાળીનું

„ અલહંતિઆ+હસ્-અલહંતિઅ+હે-અલહંતિઅહે-નહિ પામતીનું

„ ૦નિવાસા+હસ્-નિવાસ+હે-નિવાસહે-નિવાસવાળીનું

„ ધણા+હસ્-ધણ+હે-ધણહે-ધન્યાનું-ધણીયાણીનું-સ્ત્રીનું

„ મુદ્ધડા+હસ્-મુદ્ધડ+હે-મુદ્ધડહે-મુગ્ધ સ્ત્રીનું

હસિ—વાલા+હસિ—બાલ+દે—બાલદે—બાલાથી.

તુચ્છ—મજ્જદે તુચ્છ—જંપિરદે ।

તુચ્છ—અચ્છ—રોમાવલિદે તુચ્છ—રાય ! તુચ્છયર—હાસદે ।

પિંચ—વચણ અલહંતિઅદે તુચ્છ—કાય—વસ્ત્રમહ—નિવાસદે ॥ ૨૯

અન્નુ જુ તુચ્છતં તદે ધનદે તં અસ્ત્રણહ ન જાડ ।

કટરિ થળંતરુ મુદ્ધઢદે જે મણુ વિચ્ચિ ન માડ ॥ ૩૦

તુચ્છમધ્યાયા: તુચ્છજન્મપનશીલાયા: ।

તુચ્છઅચ્છરોમાવલ્યા: તુચ્છરાગ ! તુચ્છતરહાસાયા: ।

પ્રિયવચનમ્ અથવા પ્રિયવદનમ્ અલમમાનાયા: તુચ્છકાયમન્મથનિવાસાયા: ॥

અન્યત્ યત્ તુચ્છકં તસ્યા ધન્યાયા: તત્ આચ્યાતું ન યાતિ ।

કટરે સ્તનાન્તરમ્ મુશ્વિકાયા: યેન મન: વર્ત્મનિ અથવા મધ્યે ન માતિ ॥

કાઈ સખી નાયકને કહે છે કે હે તુચ્છરાગ !—ઓહા રાગવાળા ! તેં રાગ ઓછો કર્યો તેથી તારી પ્રિય સ્ત્રીને આમંત્રણ ન આપ્યું, એને લીધે એ સ્ત્રીનો મધ્યભાગ ફેડનો પ્રદેશ—ખૂંચ પાતળો બન્યો છે, તેણી હવે ઘણું ઓછું ઓલે છે—ખેદને લીધે તેણીને વધારે બોલવું ગમતું નથી. અચ્છી રોમરાજી તુચ્છ થઈ ગઈ છે—પહેલાં જે રોમાંચ થતો હતો તે હવે ઓસરી ગયો છે. હાસ્ય પણ વધારે ઓછું થઈ ગયું છે. પિયવચણ એટલે પ્રિયતા વદન—મુખ—ને અથવા પ્રિયતા વચનને તેણી પામતી નથી. તેણીના તુચ્છ—પાતળા—શરીરમાં કામદેવનો નિવાસ તો છે જ. આમ તેનાં બધાં અંગો તુચ્છ—પાતળાં—દુર્બળ થઈ ગયાં છે અને વગી, બીજું જે તેણીનું તુચ્છ—પાતળું—થઈ ગયું છે તે કહ્યું જાય તેમ નથી—તે કહી શકાય એમ નથી. આશ્ચર્ય એ છે કે તે મુગ્ધ સ્ત્રીનાં એ સ્તનો વચ્ચેનો ખાલી ભાગ એવો તુચ્છ—સાંકડો—થઈ ગયેલ છે કે જેથી એ સાંકડા ભાગની વચ્ચે તેણીનું હૃદય—મન—માઈ શકતું નથી. ઉપર જણાવેલ સ્ત્રીનું સ્તનાંતર—એ સ્તનો વચ્ચેનું આંતરું—ઘણું જ સાંકડું હોવાને લીધે તેણીનું મન—હૃદય—તેમાં સમાઈ શકતું નથી અર્થાત્ તેણીનું હૃદય તેના એ સ્તનો વચ્ચેના માર્ગમાં વિશેષ ઊઠાળા મારે છે—એટલે હૃદયના ધનકારા વધી ગયા છે અર્થાત્ હૃદય બહાર નિકળવા મથતું ન હોય ?

આ દોહામાં કટરિ અવ્યય છે અને તે ‘આશ્ચર્ય’ અર્થનું સૂચક છે :

ફોડેંતિ જે હિયડડં અપ્પણં તાહં પરાઈ કવણ ઘણ ? ।

રક્ષેજ્જહુ લોઅહો ! અપ્પણા બાલદે જાયા વિસમ થણ ॥ ૩૧

સ્ફોટયન્તિ યે હૃદયમ્ આત્મીયં તેષાં પરકીયા કા ઘૃણા—દયા ।

રક્ષત લોકા: ! આત્મના બાલાયા: જાતા વિષમા: સ્તના: ॥

શરીરમાં જ્યાં હૃદયનું સ્થાન છે તે ભાગમાંથી જ સ્તનો બહાર નીકળ્યા છે એટલે આ નીચેના દોહામાં આવી કલ્પના કરેલ છે—

હે લોકો ! જે સ્તનો પોતાના જ હૃદયને ફેડી નાખીને બહાર આવેલ છે તેમને પરાઈ-પારકાની-ખીગ્નની-દ્યા શેની આવે ? માટે તમે પોતે જાતે જ તે આત્માથી-જુવાનડીથી-ચેતન અર્થાત્ તમે પોતા વડે પોતાની જાતને સંભાળી રાખજો. કારણ કે હવે બાલાનાં સ્તનો વિષમ થઈ ગયાં છે-વિશાળ થઈ ગયાં છે-મર્યાદા બહાર ગયાં છે.

મ્યસ-આમોઃ હુઃ ॥૮૧૪૩૫૧॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા પંચમી બહુવચનના મ્યસ ને બદલે અને પછી બહુવચનના આમ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હુ પ્રત્યય વપરાય છે.

વયંસિઆ+મ્યસ-વયંસિઅ+હુ-વયંસિઅહુ-સરખી ઉંમરની સખીઓથી વયસ્યામ્યઃ
વયંસિઆ+આમ્-વયંસિઅ+હુ-વયંસિઅહુ-સરખી ઉંમરની સખીઓની વચ્ચે વયસ્યાનામ્

મહા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ ! મહારા કંતુ ।

લજ્જેજંતુ વયંસિઅહુ જદ મગ્ગઃ ઘરુ ઇંતુ ॥ ૩૨

મદ્રં મૂતં યત્ મારિતઃ મગિનિ ! મદીયઃ કાન્તઃ ।

અલજ્જિયે વયસ્યાનાં યદિ મગ્ગઃ ગૃહમ્ એષ્યત્ ॥

જેણીના પતિને યુદ્ધમાં મારી નાખવામાં આવેલ છે તેણી પોતાની સખીને કહે છે—હે બહેન ! ભયું થયું કે, મારો પતિ લડાઈમાં જ મરાઈ ગયો—મારા પતિને લડાઈમાં જ મારી નાખવામાં આવ્યો. જે મારો પતિ લડાઈમાંથી ભાગીને ઘર તરફ આવત તો હું સરખેસરખી વયવાળી સખીઓથી કે સખીઓ વચ્ચે લાજુ મરત-શરમતી મારી મરી જાત.

આ દોહામાં ‘લજ્જેજંતુ’ અને ‘ઇંતુ’ એ બન્ને ક્રિયાપદો ક્રિયાતિપત્તિનાં રૂપો છે. જુઓ ૮૧૩૧૮૦

હેઃ હિં ॥૮૧૪૩૫૨॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા સપ્તમીના એકવચન હિ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિ પ્રત્યય વપરાય છે.

મહિ+હિ-મહિ+હિ-મહિહિ-મહિમાં-પૃથ્વીમાં-પૃથ્વી ઉપર-જમીન ઉપર.

એ જ રીતે બીજાં ઉદાહરણો આ પ્રકારે સમજી લેવાં.

ગંગા+હિ-ગંગ+હિ-ગંગહિ-ગંગામાં.
 ઘેણુ+હિ-ઘેણુ+હિ-ઘેણુહિ-ઘેનમાં-ગાયમાં.
 નારી+હિ-નારી+હિ-નારીહિ-નારીમાં.
 વઢૂ+હિ-વઢૂ+હિ-વઢૂહિ-વઢૂમાં.

વાયસુ ઉઝાવંતિઅણ પિઝ દિઢુઝ સહસ તિ ।

અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય અદ્ધા ફુઢ 'તડ' તિ ॥ ૩૩

વાયસમ્ ઉઝાયયન્ત્યા પ્રિયઃ દળ્લકઃ સહસા ઇતિ,
 અર્ધાનિ વલયાનિ મહ્યાં ગતાનિ અર્ધાનિ સ્ફુટિતાનિ 'તડ' ઇતિ ॥

આંગણામાં કાગડાને 'કા કા' કરતો જોઈને તે કાગડાને ઉડાડતી કોઈ સ્ત્રીએ
 એકદમ-અચાનક-પોતાના પ્રિયને આવતો દોઢો-જોયો. તેને જોતાં જ તે સ્ત્રીનાં
 અડધાં બલોયાં જમીન ઉપર પડી ગયાં અને બાકીનાં અડધાં 'તડ' દઈને તુટી
 ગયાં. કાગડાને ઉડાડનારી સ્ત્રી પ્રિયના વિરહથી વિશેષ દુઃખળી થઈ જવાને લીધે
 તેના હાથ એટલા બધા પાતળા થઈ ગયા હતા જેથી તેનાં અડધાં બલોયાં
 સરકીને નીચે પડી ગયાં અને અચાનક પ્રિયને આવતો જોઈને તેને એટલો બધો
 હરખ થવાથી તેના હાથનું કાંડું ફૂટી જતાં, એ હાથ ઉપરનાં બાકીનાં અડધાં
 બલોયાં સાંકડાં પડવાથી તેમાં હાથ ન માતાં 'તડ' દઈને તૂટી ગયાં

આ દોહામાં ઉઝાવંતિઅણ એ પદને તૃતીયા વિભક્તિવાળું સમજવું અને
 એ પદને દિઢુઝનો કર્તા માનીએ ત્યારે તેની તૃતીયા વિભક્તિ છે અને
 'ઉડાડતીનાં બલોયાં' એવું સમજવું હોય ત્યારે તે પદને છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું
 સમજવું. તથા 'ઉડાડતી હતી ત્યાં તે' એવો અર્થ ઘટાવવો હોય ત્યારે એ
 પદને સપ્તમીનું એકવચન પણ સમજી શકાય.

નપુ'સકલિંગી નામ—

ક્લીબે જસ-શસોઃ ઇં ॥૮૮॥૪૫૩॥

નપુ'સકલિંગવાળાં નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચનના જસને બદલે અને
 દ્વિતીયાના બહુવચનના શસને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઇં વપરાય છે.

અલિઝલ+જસ-અલિઝલ+ઈં=અલિઝલઈં-અમરાએનાં ટોળેટોળાં

કમલ+શસ-કમલ+ઈં=કમલઈં-કમળોને.

કરિગંડ+શસ-કરિગંડા+ઈં=કરિગંડાઈં-હાથીનાં કુંભરથળોને

મેલ્લવિ-સંબ ધક ભૂતકૃદંત-મેલીને-છોડીને

મહંતિ-ક્રિયાપદ-છન્છે છે ॥૮૧૪૧૯૨॥

કમલઙ્ મેલ્લવિ અલિ-ઉલ્લઙ્ કરિગંડાઙ્ મહંતિ ।

અસુલહં એચ્છળ જાહં ભલિ તે ણ વિ દૂર ગણંતિ ॥ ૩૪

કમલાનિ મુક્ત્વા અલિકુલાનિ કરિગણ્ડાન્ મહન્તિ-વાચ્છન્તિ ।

અસુલમમ્ એષિતું ચેયાં સ્વભાવઃ તે ન અપિ દૂરં ગણયન્તિ ॥

ભમરાઓનું ટોળું પાસેનાં કમળોને મેલીને-છોડીને-હાથીઓનાં મધ્યથી ભરેલાં-પશુ દૂર રહેલાં કે ભરથળોને ઇચ્છે છે. જેઓ અસુલભ વસ્તુને મેળવવાના આગ્રહી હોય-એવી જ ટેવવાળા હોય-તેઓ 'વધારે દૂર જવું પડશે' એવી વાતને ગણકારતા નથી; અર્થાત્તુ એવા રસિક લોકોને મન દૂરનો કે નજીકનો ફાઈ હિસાબ જ હોતો નથી.

કાન્તસ્ય અત ઉં સિ-અમોઃ ॥૮૧૪૩૫૪॥

જે નપુંસકલિંગી નામને છેડે ક છે એવા નામને લાગેલા સિ પ્રત્યયનો અને અમ્ પ્રત્યયનો અપભ્રંશ ભાષામાં ર થાય છે.

તુચ્છક-તુચ્છઅ+સિ-તુચ્છવં-સિ નો લોપ, જુઓ, ૮૧૪૩૪૪.

મગ્નક-મગ્ગઅ+અમ્-મગ્ગવં-અમ્ નો લોપ, જુઓ, „

પ્રસૂતક-પસરિઅ+અમ્-પસરિઅવં „ „ „

અન્નુ જુ તુચ્છવં તદ્દે ધણદે । જુઓ, ૮૧૪૩૫૦ ।

મગ્ગવં દેક્ષિત્વિ નિઅય-બલુ પસરિઅવં પરસ્સુ ।

ઉન્મિલ્લઙ્ સસિ-રેહ જિવં કરિ કરવાલુ પિઅસ્સુ ॥ ૩૫

મગ્નકં દૃષ્ટ્વા નિજકબલં પ્રસૂતકં પરસ્ય ।

ઉન્મિલતિ શશિરેખા યથા કરે કરવાલઃ પ્રિયસ્ય ॥

પોતાના લશ્કરને લાગેલું કે લાગી ગયેલું દેખીને અને પરસ્સુ-શત્રુના લશ્કરને ફેંકાયેલું દેખીને ખીજના અંત્રની કલાની જેમ પ્રિયના હાથમાં તલવાર ઝગમગી રહી છે-ચમકી રહી છે.

સર્વાદિ સર્વનામ—

સર્વાદેઃ હસેઃ હાં ॥૮૧૪૩૫૫॥

સર્વાદિ-સર્વં વગેરે-અકારાંત નામને લાગેલા પંચમીના એકવચન હસિને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હાં પ્રત્યય વપરાય છે.

જ-ડ.સિ-જ+હાં-જહાં-જ્યાંથી

ત+ક+સિ-ત+હાં-તહાં-ત્યાંથી

ક+ક+સિ-ક+હાં-કુહાં-ક્યાંથી

જહાં હેંતત આગદો—જ્યાંથી થતો આવેલો યસ્માદ્ ભવનૂ આગતઃ

તહાં હેંતત આગદો—ત્યાંથી થતો આવેલો તસ્માદ્ ભવનૂ આગતઃ

કહાં હેંતત આગદો—ક્યાંથી થતો આવેલો કસ્માદ્ ભવનૂ આગતઃ

કિમઃ હિદે વા ॥૮૧૪૩૫૬॥

સર્વાદિમાં ગણાવેલા અકારાંત કિમ્ શબ્દને લાગેલા પ'ચમી એકવચન હસિને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિદે (હિદે) પ્રત્યય બોલાય છે.

કિમ્-ક+અસ્-ક+હિદે-કિદે-શાયી-શા હેતુથી-શા કારણને લીધે અથવા ક્યાંથી.
કસ્માત્

જઈ તહો તુટિત મેહડા મહૂં સહૂં ન વિ તિલ-તાર ! ।

તં કિદે વંકેહિં લોઅણેહિં જોઈજજઈં સય-વાર ॥ ૩૬

યદિ તસ્ય ત્રુટિતઃ સ્નેહકઃ મયા સહ ન અપિ તિલતાર ! ।

તત્ કસ્માદ્ વક્રૈઃ લોચનૈઃ ચોત્યે-દશ્યે-શતવારાન્ ।

હે તિલતાર !—જેની આંખની તારા-કીકી-તલ જેવી સ્નિગ્ધ છે—જેની આંખમાં સ્નેહ છે એવા—હે દિલદાર ! જે મારી સાથે તેનો સ્નેહ નથી તૂટ્યો તો મારા તરફ સેંકડોવાર વાંકી-કટાક્ષમય-નગરો શા માટે ફેરવવામાં આવે છે—એવી કંખીલી નગરો ત્રડે હું શા માટે વારવાર બોલાઉં છું.

આ દોહામાં વપરાયેલ તિલતાર શબ્દ સાથે ભાષાનો ' દિલદાર ' શબ્દ સરખાવવા જેવો છે.

કેઃ હિં ॥૮૧૪૩૫૭॥

સર્વાદિ અકારાંત નામને લાગેલા સપ્તમીના એકવચન હિ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિં પ્રત્યય બોલાય છે.

જ+ઈ-જ+હિં-જહિં-જ્યાં યસ્મિન્

ત+ઈ-ત+હિં-તહિં-ત્યાં તસ્મિન્

એક+ઈ-એક+હિં-એકહિં-એકમાં એકસ્મિન્

અન્ન+ઈ-અન્ન+હિં-અન્નહિં-બીજમાં અન્યસ્મિન્

ક+ઈ-ક+હિં-કહિં-કહી-કયાં કસ્મિન્

જહિ ^૧કપ્પિજ્જઈ સરિણ સરુ છિજ્જઈ खगिण खग्गु ।

તહિ તેહઈ મડ-ઘડ-નિવહિ કંતુ પયાસઈ મગ્ગુ ॥

યત્ર કલ્પ્યતે-કૃત્યતે-શરેણ શરમ્ છિયતે खन्नेन खद्दः ।

તસ્મિન્ તાદૃશે મટઘટાનિવહે કાન્તઃ પ્રકાશતે માર્ગમ્ ।

જે રણસંઘ્રામમાં આણુ વડે આણુ કપાય છે તથા ખાંડા વડે ખાંડું છેદાય છે તેવા પ્રકારના સૈનિકાની ઘટાવાળા ટોળામાં-તેવા પ્રકારના સૈનિકાની ભારે બીંસવાળા તે રણસંઘ્રામમાં-કંથ માર્ગને પ્રકાશિત કરે છે એટલે તેવી કાપાકાપી-ની બીડમાં પણ તે માર્ગને કાઢતો વાલ્યો જાય છે.

एकहिं अक्खिहिं सावणु, अन्नहिं भद्दवउ ।

માહુ મહિઅલ-સત્થરિ, ગંડ-ત્થલે સરુ ॥ ૩૮

अंगिहिं गिम्हु, सुहच्छीतिलवणि मग्गसिउ ।

તહેં મુદ્ધહે મુહ-પંકડ આવાસિત સિસિરુ ॥ ૩૯

एकस्मिन् अक्षिण श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः ।

માઘકઃ મહિતલ્લસ્તરે ગણ્ડસ્થલે શરત્ ।

अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशिराः ।

તસ્યા મુઘાયા મુખપદ્મજે આવાસિતઃ શિશિરઃ ।

વિજ્ઞેગણુ નારીની એક આખમાં શ્રાવણુ-વર્ષાઋતુ-અને છે બીજી આખમાં બાદરવો-શરદ્-છે એમ બન્ને આખોમાંથી પાણી ટપકયા કરે છે. પથારીમાં-મહિતળ-ભોંયતળ-ઉપર બિછાવેલ પથારીમાં એટલે ભોંયપથારીમાં મહામાસ-શિશિર-છે, ગાલ, કાંસના કૂત્રની પેઠે ફિક્કા પડી ગયેલા છે તેથી ત્યાં-ગાલની આસપાસના ભાગ ઉપર-શરદ્ ઋતુ છે. અંગમાં કામનો તાપ છે તેથી ત્યાં ગ્રીષ્મ-ઉનાળો-છે. સુખાસનરૂપ તલના વનમાં માગશર-હેમંત-છે એટલે જેમ માગશર મહિનામાં તલનાં વન બધા જ વઢાઈ જાય છે તેમ આ વિયોગી મુઘા સ્ત્રીના સુખાસનનો-સુખે ખેસવાની રિથતિનો-ઉચ્છેદ જ થઈ જાય-સુખનો નાશ થઈ જવાથી તે થરથરતી રહે છે-તેથી તે-મુઘા સ્ત્રી-ના મુખકમળ ઉપર શિશિર ઋતુનો આવાસ છે એટલે તે મુઘા સ્ત્રીનું મુખડું કરમાઈ ગયેલ છે.

૧. સં ૦ કૃપ્-કર્-કલ્પ ધાતુ સાથે કૃપ્ રૂપની સરખામણી કરી શકાય પણ કલ્પ ના અર્થ સાથે 'કાપવા' અર્થનો મેળ ખેસે નહીં. તેમ છતાં ૧૧૮૪૨૫૯૧ સૂત્ર પ્રમાણે 'ધાતુના અનેક અર્થો હોય છે' એ ન્યાયે કલ્પ્યતે પદ પણ વાપરી શકાય. પાઙ્ગણસમહર્ણવ કોશમાં કૃપ્-કલ્પ ધાતુનો અર્થ 'કાપવું' પણ આપેલ છે તેથી અહીં કલ્પ્યતે પણ બતાવેલ છે.

આ પદ્ધતિમાં વિજ્ઞેગણ સ્ત્રીના શરીરમાં વર્ષા, શરદ, ગ્રીષ્મ, માગશર માસ એટલે હેમંત અને શિશિર એમ પાંચ ઋતુઓ દેખાય છે એટલે આનંદદાયી વસંત સિવાયની બધી ઋતુઓ વરતાય છે એમ બતાવવામાં આવેલ છે.

નીચેના દોહામાં સ્ત્રીના દુઃખની પરાકાષ્ઠા બતાવેલ છે :

હિઅગ ! કુટ્ટિ 'તડ' તિ કરિ કાલક્ષેવે' કાઈ' ।

દેવ્વલ્લં હ્યવિહિ કહિં ઠવ્વ પઙ્ગ વિણુ દુક્કલ્લસયાઈ ? ॥

હૃદય ! સ્ફુટ 'તડ' ઇતિ કૃત્વા કાલક્ષેપેણ કિમ્ ? ।

પચ્ચામિ હતવિધિઃ કુત્ર સ્થાપયતિ ત્વાં વિના દુઃસ્વશતાનિ ॥

હે હૃદય ! આવી દુઃખમય દશામાં તું 'તડ' કરીને-'તડ' દઈને કૂટી જા. હવે કાલક્ષેપ કરવાથી શું ?-વિજ્ઞંય કરવાથી શું ? હું જોઉં છું કે તે હત-કાળમુખો વિધિ-તારા વિના સેંકડો દુઃખોને કયાં સ્થાપન કરે છે ? કયાં રાખવાનો છે ?

યત્-તત્-કિમ્બ્યઃ હસઃ હાસુઃ ન વા ॥૮૧૪૩૫૮॥

સર્વોદિમાં આવેલા યત્, તત્ અને કિમ્ શબ્દો પછી આવેલા પછી એક-વચન હાસુ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં આસુ-હાસુ-વિકલ્પે વપરાય છે.

યત્-જ+હ-સ-જ+આસુ-જાસુ-જેને, જેનું' યસ્ય

તત્-ત+હ-સ-ત+આસુ-તાસુ-તેને, તેનું' તસ્ય

કિમ્-ક+હ-સ-ક+આસુ-કાસુ-કેને, કેનું' કસ્ય

કંતુ મહારુડ, હલિ ! સહિએ ! નિચ્છઈ' સસઈ જાસુ ।

અત્થિહિ સત્થિહિ હત્થિહિ વિ ઠાઠ વિ ફેડઈ તાસુ ॥ ૩૮

કાન્તઃ મદીયઃ હે અહૈ ! સલ્લિકે ! નિશ્ચયેન રુણ્યતિ યસ્ય ।

અસ્ત્રૈઃ અથવા અર્ચૈઃ શસ્ત્રૈઃ અથવા શાસ્ત્રૈઃ, હસ્તૈઃ અથવા હસ્તિભિઃ અપિ સ્થાય-સ્થાનમ્ અપિ સ્ફેટ્યતિ તસ્ય ॥

પોતાના પતિનું ગૌરવ કરતી કોઈ સ્ત્રી પોતાની સખાને કહે છે—હે અલી સખી ! મારો કંથ જેના ઉપર નક્કી-ખરેખર-ડુકે છે તેના રહેવાના સ્થાનને અથવા લોકોમાં તેણે મેળવેલ સ્થાનને-તેની પ્રતિષ્ઠાને-ધન વડે અથવા અસ્ત્રો વડે, શસ્ત્રો વડે-હથિયારો વડે-અથવા શાસ્ત્રો વડે-શાસ્ત્રાર્થ કરીને-વાદવિવાદ કરીને-અને છેવટે પોતાને હાથે અથવા પોતાના હાથીઓ વડે પણ ફેડી નાખે છે-તોડી નાખે છે અથવા નીચું કરી નાખે છે.

જીવિડ કાસુ ન વલ્લહડં ધણુ પુણુ કાસુ ન ઇદ્દહુ ।

દોણિ વિ અવસરિ નિવડિઅહ તિણ-સમ ગણઈ વિસિદ્ધહુ ॥ ૩૯

જીવિતં કસ્ય ન વલ્લભકં ધનં પુનઃ કસ્ય ન ઇષ્ટમ્ ।

દ્વે અપિ અવસરં નિપતિતે તૃણસમે ગણયતિ વિશિષ્ટઃ ॥

જીવન કોને વલ્લભું નથી? વળી, ધન કોને ઇષ્ટ-પ્રિય-નથી? પણ એ બન્નેને એટલે જીવનને અને ધનને વખત આવતાં વિશિષ્ટ મનુષ્ય તણખલાં જેવાં સમજે છે અર્થાત્ એવો કોઈ વખત આવી પડે-એવો કોઈ પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે તે બન્નેને વિશેષ શિષ્ટ મનુષ્ય, એ બન્નેને વળગી રહેતો નથી પણ તણખલાં સમાન સમજીને—ધાસકુસ જેવાં માનીને-છોડી દે છે.

સ્ત્રિયાં હદે ॥૮૧॥૩૫૯॥

સ્ત્રીલિંગી એવા યત્, તત્ અને કિમ્ શબ્દોને લાગેલા પઠીના એકવચન-હસ્રને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અહે-હદે પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

યત્-જા+હ-સ્-જા+અહે-જહે જેણીનું

તત્-તા+હ-સ્-તા+અહે-તદે-તેણીનું.

કિમ્-કા+હ-સ્-કા+અહે-કદે-કેણીનું.

જહે કેરહં યસ્યાઃ સંબન્ધિ જેણીના સંબંધનું

તદે કેરહં તસ્યાઃ સંબન્ધિ તેણીના સંબંધનું

કદે કેરહં કસ્યાઃ સંબન્ધિ કેણીના સંબંધનું

યત્-તદઃ સિ-અમોઃ ધું ત્રં ॥૮૧॥૩૬૦॥

સિ અને અમ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો સર્વાદિ યત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ધું ૩૫ વિકલ્પે વપરાય છે તથા સિ અને અમ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો સર્વાદિ તત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ત્રં ૩૫ વિકલ્પે વપરાય છે.

ધું અને ત્રં ને લાગેલા સિ અને અમ્ નો લોપ ૮૧૧૩૪૪ સૂત્રથી થાય છે.

સિ-

નરજાતિ-યત્—

યત્-જ+સિ-ધું-જે, અથવા જુ

નારીજાતિ—

„ જા+સિ-ધું-જેણી, „ જા

નપુ'સકલિંગ—

યત્ જ+સિ-ધ્રુ-જે કુણ, અથવા જં

સિ-

નર૦—તત્-

તત્-ત+સિ-ત્રં-તે , , સુ

નારી૦

,, તા+સિ-ત્રં-તેણી , , સા

નપુ'સક૦—

,, ત+સિ-ત્રં-તે કુળ , , તં

અમ્-

નરજાતિ—યત્-

યત્-જ+અમ્-ધ્રુ+ , , જં જેને

નારી૦—

,, જા+અમ્-ધ્રુ- , , જં જેણીને

નપુ'સક૦—

,, જ+અમ્-ધ્રુ- , , ,—જે કુળને

નર૦—તત્-

તત્-ત+અમ્-ત્રં , , તં-તેને

નારી૦—

,, તા+અમ્-ત્રં , , ,—તેણીને

નપુ'સક૦—

,, ત+અમ્-ત્ર- , , ,—તે કુળને

પ્રજ્ઞણિ ચિદ્દિ નાહુ ધ્રું ત્રં રણિ કરદિ ન ધ્રંત્રિ ।

પ્રાજ્ઞણે તિષ્ઠતિ નાથઃ યઃ સઃ રણે કરોતિ ન પ્રાન્તિઃ ।

જે નાથ આંગણામાં બિભો છે તે જ રણમાં-રણભૂમિમાં-સંગ્રામ કરે છે, એ આગત પ્રાંતિ નથી.

સૌનિક ઘરે આવે છે ત્યારે પોતાના સ્વજનો અને પત્ની સાથે વિશેષ હેતાળ રીતે વર્તે છે એટલે એમ થાય છે કે આવો હેતાળ પુરુષ રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ શી રીતે કરી શકે ? તે શંકાનો ઉત્તર આ પદ્યમાં છે અર્થાત્ આંગણામાં જે આ પ્રત્યક્ષ બિભો છે તે નાથ-સ્વામી-પોતે જ રણમાં જઈને યુદ્ધ કરે છે એમાં જરા પણ પ્રાંતિ નથી.

તં બોલીઅડ જુ નિવ્વહદ્ । તદ્ ઉચ્યતે યત્ નિર્વહતિ-તે બોલણું જોઈએ જે નબી શકે.

इदमः इमुः क्लीबे ॥८।४।३६१॥

સિ અને અમ પ્રત્યયો લાગતાં નપુંસકલિંગી इदम् શબ્દને અદલે અપશ્નંશ ભાષામાં इमु ૩૫ વપરાય છે.

इदम्+सि-इमु-आ कुण इदम्

इदम्+अम्-इमु-आ कुणने इदम्

इमु कुल तुह तणउं । आ कुण तारातण्-ताउं-छे, प्रथमा विभक्ति इदं कुलं तव ।

इमु कुल देक्खु । आ कुणने देअ-जे, द्वितीया विभक्ति इदं कुलं पश्य ।

एतदः स्त्री-पु-क्लीबे एह एहो एहु ॥८।४।३६२॥

પ્રથમાના એકવચનનો સિ અને દ્વિતીયાના એકવચનનો અમ પ્રત્યય લાગતાં સર્વાદિના સ્ત્રીલિંગી एतत् શબ્દને અદલે અપશ્નંશ ભાષામાં एह બોલાય છે તથા પુલિંગી एतत् શબ્દને અદલે एहो બોલાય છે અને નપુંસકલિંગી एतत् શબ્દને અદલે एहु બોલાય છે.

स्त्रीलिङ्ग-एतत्-स्-एह-ऐशी एषा

एतत्+अम्-एह-ऐशीने एताम्

पुलिङ्ग-एतत्+सि-एहो-ऐ एषः

एतत्+अम्-एहो-ऐने एतम्

नपुंसक-एतत्+सि-एहु-ऐ कुण एतत्

एतत्+अम्-एहु-ऐ कुणने एतत्

एह कुमारी, एहो नर, एहु मणोरहठाणु-११

एहउं वढ ! चिंतताहं. च्छइ ह्छइ विहाणु ॥४

एषा कुमारी एष नरः एतत् मनोरथस्थानम् ।

ईदृशं मूढ ! चिन्तयताम् पश्चात् भवति विमानम् ॥

वि+भा+अन+स्=विमानं प्रातःकालः ।

આ કુમારી છે, આ પુરુષ છે અને આ મનોરથ કરવાનું સ્થાન છે. હે મૂઢ ! એવું ચિંતવતાં તો પછી વહાણું વાઈ જાય છે-સવાર પડી જાય છે.

एइ: जस्-शसो: ॥८।४।३६३॥

પ્રથમાનું અહુવચન જસ્ પ્રત્યય અને દ્વિતીયાનું અહુવચન શસ્ પ્રત્યય લાગતાં
 એતત્ શબ્દને બદલે એઈ બોલાય છે.

જસ્-એતત્+જસ્-એઈ-એઓ એતે

શસ્-એતત્+શસ્-એઈ-એઓને એતાન્

એઈ તિ ઘોડા એહ થલિ । જુઓ ૮।૪।૩૩૦।

એઈ પેચ્છ । એઓને જો. એતાન્ પ્રેક્ષસ્વ

अदस: ओइ ॥८।४।३६४॥

પ્રથમાનું અહુવચન જસ્ પ્રત્યય લાગતાં અને દ્વિતીયાનું અહુવચન શસ્ પ્રત્યય
 લાગતાં અદસ્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઓઈ બોલાય છે.

અદસ્+જસ્-ઓઈ-ઓહ્યાં-આ-છે.-પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકમાં વપરાય છે..

અદસ્+શસ્-ઓઈ-ઓહ્યાં-ઓને-એ મને-પુચ્છ પૂછ   ,,   ,,   ,,

જઈ પુચ્છહ ઘર ઈશાં તો વજા ઘર ઓઈ ।

વિહલિઅ-જળ-અમ્બુદરણ કંતુ કુડીરઈ જોઈ ॥ ૪૨

યદિ પૃચ્છત ગૃહાણિ વૃદ્ધાનિ-મહાન્તિ તતઃ વૃદ્ધાનિ ગૃહાણિ ।

વિફલિતજન-અમ્બુદરણં કાન્તં કુટીરકે પરય ॥

મોટાં ઘર વિશે પૂછતા હો તો મોટાં ઘર ઓહ્યાં છે કે, જ્યાં નિરાશ થયેલા
 મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરનાર કથ જે કોટડીમાં બેઠેલ છે તે કોટડીને જુઓ. અર્થાત્
 કોટડી છતાં ત્યાં નિરાશ થયેલાનો આધાર બેઠેલ છે તેથી એ મોટું ઘર છે.

इदम: आय: ॥८।४।३६५॥

નામને લાગતી કોઈ પણ વિક્રિતનો એકવચનનો કે અહુવચનનો પ્રત્યય
 લાગતાં ઇદમ્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં આય બોલાય છે.

પ્ર૦અ૦વ૦-ઇદમ્+જસ્-આય+ઈ-આયઈ-આઓ. હમાનિ

દ્વિ૦અ૦વ૦-ઇદમ્-શસ્-આય+ઈ-આયઈ-આઓને. ,,

તૃ૦એ૦વ૦-ઇદમ્+ઝા-આય+આ-આણ-આ વડે હમેન

૫૦એ૦વ૦-ઇદમ્+હસ્-આય-હો-આયહો-આનું. હમસ્ય

આયદં લોગહો ! લોગણદ્ જાદ-સરદ્, ન મંતિ ।
અપ્પિણ દિદ્દુદ મહલિઅર્હિ, પિણ દિદ્દુદ વિહસંતિ ॥
હિમાનિ લોકાઃ ! લોચનાનિ જાતિસ્મરાણિ ન મ્રાન્તિઃ ।
અપ્રિયે દૃષ્ટકે મુકુલયન્તિ, પ્રિયે દૃષ્ટકે વિહસન્તિ ॥

હે લોકો ! આ આંખોને પોનાના પૂર્વ ભવનું સ્મરણ હોય-એમ લાગે છે. કેમકે અણુગમતી વસ્તુને જોતાં જ આંખો બિડાર્ધ-મીંચાર્ધ-નય છે અને ગમતી વસ્તુને જોતાં જ આંખો હસી જાડે છે-ખીચી જાડે છે.

લોગહો પદ પાડીનું એકવચન પણ થાય છે. તે વખતે 'લોકોની આ આંખો' એમ પણ અર્થ સમજવો,

સોસડ મ સોસડ ન્ચિઅ ઉઅહીં વડવાનલસ્સ કિં તેણ ? ।
જં જલદ્ જલે જલણો આણ વિ કિં ન પજ્જસં ? ॥
શુભ્યતુ મા શુભ્યતુ એવ ઉદધિઃ વડવાનલસ્ય કિં તેન ? ।
યદ્ જ્વલતિ જલે જ્વલનઃ અનેન અપિ કિં ન પર્યાસમ્ ? ॥

દરિયો સુકાર્ધ-શોષાર્ધ-નય કે ન જ શોષાય તેથી વડવાનલને શુ ? અર્થાત્ વડવાનલને એવી ચિંતાનું કાંઈ કારણ નથી પણ એ જવલન-આગ-પાણીમાં ભડકે બળી રહી છે એને લીધે વડવાનલનું સામર્થ્ય શું પૂરતું નથી ? એટલે એ શું બોલ્યું છે ? અર્થાત્ પાણીમાં આગ બળી રહેલ છે તે શું બોલ્યો ચમત્કાર છે ?

આયહો દદ્દ-કલેવરદો જં વાહિડ તં સારુ ।
જદ્ ઉદ્દબ્બદ્ તો કુદ્દ અહ્ ડજ્જદ્ તો છારુ ॥
અસ્ય દમ્બકલેવરસ્ય યદ્ વાહિતં તત્ સારમ્ ।
યદિ ઉત્તમ્નાતિ તતઃ કુશ્યતિ અથ દહ્યતે તતઃ ક્ષારઃ ॥

આ બળ્યા શરીરમાંથી જે કંઈ વહેવડાવી શકાય-મેળવી શકાય-તે મેળવી લેવું એ સારું-સારૂં-છે. જો તે મુડદાને ઢાંકી રાખવામાં આવે તે તો કહોવા માંડે છે-સડે છે અને આગી દેવામાં આવે તો તે રાખ થઈ જાય છે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી તેમાંથી જેટલો લાભ લઈ શકાય એટલો લઈ લેવો.

શરીરને આપેલ 'દમ્બ' વિશેષણ, તેની ગહી ખતાવનાર છે. લોકભાષા ગુજરાતીમાં અણુગમો સૂચાવા 'બળ્યુ' એમ બોલવાનો રિવાજ છે.

સર્વસ્ય સાહઃ વા ॥૮૧૪૩૬૬॥

સર્વ શબ્દને અદ્યે અપ્પ્રિંશ ભાષામાં સાહ શબ્દ વિકલ્પે વપરાય છે.
સાહુ અને સઝ તથા સૌ એ રૂપો સરખાવવાં જોવાં છે.

સર્વ-સાહ+સિ-સાહ+ઝ-સાહુ, સવ્વુ-અધા સર્વઃ

સાહુ વિ લોઝ તડ્ઢ્ઢફઙ્ઙ વઙ્ઙત્તજ્ઞો તજ્ઞેણ ।

વઙ્ઙવણુ પર પાવિઅહ હૃત્યે મોક્કલલ્લેણ ॥ ૪૬

સર્વોડ્ડિ લોકઃ તડ્ઢ્ઢફઙ્ઙ-પ્રસ્પન્દતે વૃદ્ધત્વસ્ય-મહત્ત્વસ્ય સંબન્ધાય-હેતવે ।

વૃદ્ધાત્મત્વ-મહત્ત્વ-પરં પ્રાપ્યતે હસ્તેન મુત્કલ્લેન-મુક્તેન ॥

અધાય લોહા વઙ્ઙાર્ધ-મોટાર્ધ-મેળવવાના હેતુને લીધે તરફડે છે પણ જો હાથ મોકળો-ઉદાર-હોય તો મોટાર્ધ પામી શકાય છે.

દેહામાં વઙ્ઙત્તજ્ઞો તજ્ઞેણ આ એ પદમાં 'પહેલું' પદ પછી વિભક્તિવાળું છે અને 'ખીજું' સઅંધસૂચક તજ્ઞેણ પદ તૃતીયા વિભક્તિવાળું છે. તૃતીયા 'હેતુ'ના અર્થની સૂચક છે તેથી અહીં 'હેતુને લીધે' અર્થ દર્શાવેલ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મોટાઈ મેળવવાના હેતુને આગળ કરીને અધા લોહા તરફડે છે અર્થાત્ મોટાઈ મેળવવા સાડુ અધા જ ઉપરતજે થાય છે-ફાંફા મારે છે. પણ મોટાઈ મેળવવાનું મુખ્ય સાધન ઉદારતાનો ગુણ છે છતાં તે ગુણને કોઈ ભાગ્યે જ અપનાવે છે.

કિમઃ કાઈ-કવણૌ વા ॥૮૧૪૩૬૭॥

કિમ્ શબ્દને અદ્યે અપ્પ્રિંશ ભાષામાં કાઈ અને કવણ એવાં એ રૂપો વિકલ્પે અને છે.

પ્રથમા-કિમ્+સ્-કાઈ, કિં-કોણુ ? કઃ

કિમ્+સ્-કવણુ, કિં અથવા કો-કોણુ ? ,,

દ્વિતીયા-કિમ્+અમ્-કાઈ, કિં-કોને ? કમ્

કિમ્+અમ્-કવણ, કિં- ,, ,,

તૃતીયા-કિમ્+આ-કાઈ, કિમ્ કેન-કોના વડે, કયા હેતુ વડે.

કિમ્+આ-કવણેણ

'જ્યારે કવણ અને કાઈ પ્રયોગ ન થાય ત્યારે સર્વાન્ન કિં થાય'—એ ભટ્ટીકૃત જણાવવા તમામ રૂપો સાથે કિમ્ રૂપ અતાવેલ છે.

જડ ન સુ આવડ, ઢૂડ ! ઘરુ, કાઈ અહોમુહુ તુજ્ઞુ ? ।

વચણુ જુ સંડડ તડ, સહિણ ! સો પિડ હોડ ન મજ્ઞુ ॥

યદિ ન સ આવતિ-આગચ્છતિ-હૂતિ ! ગૃહમ્ કિમ્ અધોમુખં તવ ? ।

વચનં યઃ સ્વપ્નયતિ તવ સચિકે ! સઃ પ્રિયઃ ભવતિ ન મમ ॥

હે દૂતી ! જો તે ઘરે ન આવે તો તેથી તારે નીચું મુખ શા માટે કરવું ?
હે સખી ! જો તારું વચન ખડે તે મારે પ્રિય ન હોય-ન જણાય.

કાઈ ન દૂરે દેખવડ । જુઓ, ૮૧૪૩૪૯

ફોંડંતિ જે હિઅકડં અપ્પણડં તાહં પરાઈ કવણ ઘણ ? । જુઓ, ૮૧૪૩૫૦

સુપુરિસ કંઘુદે અણુહરહિં મણ, કજ્જેં કવણેણ ? ।

જિવં જિવં વઢ્ઢત્ણુ લહહિં તિવં તિવં નવહિં સિરેણ ॥

મુપુરુષાઃ કદ્ગૂઃ અતુહરન્તિ મણ, કાર્યેણ કેન ? ।

યથા યથા વૃદ્ધત્વમ્-મહત્ત્વમ્-લભન્તે તથા તથા નમન્તિ શિરસા ॥

સારા પુરુષો કાંગના છોડતું અનુકરણ કયા હેતુને લીધે કરે છે ? તે તું કહે.
જેમ જેમ વડાઈ-વડપણુ-મોટાઈ-મળે છે તેમ તેમ સારા પુરુષો માથા વડે નમે
છે.-કાંગના છોડને કૃપા આપતાં તે છોડ નથી જાય છે તેમ સારા માણુસો જેમ
જેમ મોટાઈ મેળવે છે તેમ તેમ નમ્ર જની જાય છે.

જડ સસળેહી, તો મુડઅ, અહ જીવડ નિન્નેહ ।

બિહિં વિ પચારેહિં ઘણ ગડઅ, કિં ગજ્જહિ, સ્વલ ! મેહ ! ॥

યદિ સસ્નેહા તદા મૃતા, અથ જીવતિ નિઃસ્નેહા ।

દ્વાભ્યામ્ અપિ પ્રકારાભ્યાં ધન્યા ગતા, કિં ગર્જસિ સ્વલ ! મેઘ ! ॥

કાઈ વિરહી પ્રવાસી કહે છે કે મારા પ્રવાસ પછી જો મારી પ્રિયા સ્નેહવાળી
હશે તો મરીગઈ હશે અને જો તે જીવે છે-જીવતી હશે-તો સ્નેહ વગરની હશે,
એમ જનને પ્રકારે તે સ્ત્રી ગયેલી છે, તો હે મુઝ્યા મેઘ ! તું શા માટે ગરજે છે ?

યુષ્મદનાં રૂપો—

યુષ્મદઃ સૌ તુહું ॥૮૧૪૩૬૮॥

પ્રથમાના એકવચનને: સિ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને 'અલ્પે અપભ્રંશમાં
તુહું રૂપ વાપરવું'.

પ્ર૦એ૦વ૦

યુષ્મત્+સિ-તુહું-તું-ત્વમ્

મમર, સ રુણઙુણિ^૧ રણઙ્ગ સા દિસિ જોર મ રોડ ।

સા માલહ દેસંતરિઅ જસુ તુહું મરહિ વિઓહ ॥

અમર ! મા રણધ્વન અરણ્યકે તાં દિશં યોતિત્વા—દૃષ્ટવા—મા રુદિહિ ।

સા માલતી દેશાન્તરિતા યસ્યાઃ ત્વં મિયમે વિયોગેન ॥

હે ભમરા ! તું અરણ્યમાં—જંગલમાં—રોવાનો અવાજ ન કર અને તે દિશાને જોઈને રડ નહીં, જેના વિયોગે તું મરી રહ્યો છે તે માલતી દેશાંતરિત છે—દેશાંતર ચાલી ગઈ છે. ભમરાને ઉદ્દેશીને, કોઈ પુરુષને કહેલા આ વચનનો સાર એ છે કે, હે પુરુષ ! તારી પ્રિયતમા તો ચાલી ગઈ છે તેથી તે દિશાને જોઈને રડ નહીં.

જસ-શસોઃ તુમ્હે-તુમ્હઈં ॥૮૧૪૩૬૯॥

પ્રથમા અહુવચનનો જસ્ પ્રત્યય અને દ્વિતીયા અહુવચનનો શસ્ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને અદલે અપભ્રંશ ભાષામાં તુમ્હે અને તુમ્હઈં એવાં બે રૂપો વપરાય છે. અને જસૂતથા શસ્ નો લોપ થાય છે.

અહીં પણ ઉદ્દેશ અને વિધેયમાં વચનભેદ સૂત્રમાં બતાવેલો છે એટલે જસ-શસોઃ દ્વિવચન છે અને તુમ્હે-તુમ્હઈં એ એકવચન છે એટલે ઉદ્દેશમાં અને વિધેયમાં અહીં બે સંખ્યા સરખી છે છતાં વચનના ભેદને લીધે અહીં અનુક્રમ સમજવો નહીં એટલે જસૂ નો તુમ્હે અને શસ્ નો તુમ્હઈં એવો અનુક્રમ ન સમજવો.

જુઓ સૂત્ર ૩૪૮

યુષ્મત્+જસ્-તુમ્હે, તુમ્હઈં-તમે-યૂયમ્

યુષ્મત્+શસ્-તુમ્હે, તુમ્હઈં-તમને-યુષ્માન્

પ્રથમા-તુમ્હે કે તુમ્હઈં જાણહ । તમે જાણો યૂયમ્ જાનીત

દ્વિતીયા-તુમ્હે કે તુમ્હઈં પેચ્છઈ તમને જુઓ છે યુષ્માન્ પ્રેક્ષતે

ટા-હિ-અમા પઈં તઈં ॥૮૧૪૩૭૦॥

ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનનો ટા, સ્પૃત્યી વિભક્તિના એકવચનનો હિ અને દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચનનો અમ્ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને અદલે અપભ્રંશ ભાષામાં પઈં અને તઈં એવાં બે રૂપો વપરાય છે અને એ ત્રણે પ્રત્યયો પ્રત્યેક રૂપમાં સમાર્પ જાય છે.

૧. પહેલા ગણનો રણ ધાતુ અને છત્રં ધાતુ એ બે ધાતુઓ મળીને રુણણ એવો શબ્દના અનુકરણરૂપ એક ધાતુ બનેલ છે. તેનું આ બીજા પુરુષનું એકવચન છે.

યુષ્મત્+અ-પદં, તદ્-તારા વડે-તેં ત્વયા
 યુષ્મત્+હિ-પદં, તદ્-તારામાં ત્વયિ
 યુષ્મત્-અમ્-પદં, તદ્-તને ત્વામ્
 પદં મુકાહં વિ વરતુ ! ફિટક પત્તત્તણં ન પત્તાણં ।
 તુહ પુણ છાયા જડ હોજ્જ કહ વિ તા તેહિ પત્તોહિ ॥
 ત્વયા મુક્તાનામ્ અપિ વરતરો ! સ્ફેટયતિ પવત્ત્વં ન પવ્વાણામ્ ।
 તવ પુનર છાયા યદિ ભવેત્ કથમપિ તાવત્ તૈઃ પત્રૈઃ ॥

હે ઉત્તમ વૃક્ષ ? તારાથી ખરી પડેલાં પાંદડાંએનું પણ પાંદડાંપણું ફીટતું નથી. કારણ કે જે તારી છાયા હતી તે કોઈ પણ રીતે તે પાંદડાંએને લીધે હતી—કોઈ કુટુંબનાં પાત્રો-સભ્યો-બુદ્ધ પડી ગયા હોય તેપણુ તેમની જે છાયા-કાંતિ-હતી-પ્રભાવ હતો તે તે સંયુક્ત સભ્યોને લીધે હતો. આવો પણ આશય આ પદ્યમાંથી નીકળે છે.

મહુ હિઅં તદ્, તાએ તુહં, સ વિ અન્નેં વિળિજ્જહ ॥
 પિઅ ! કાઈં કરઅં હઅં, કાઈં તુહં, મચ્છેં મચ્છુ ગિલિજ્જહ ॥
 મમ હદયં ત્વયા, તયા ત્વમ્, સા અપિ અન્યેન વિનદ્રયતે ॥

પ્રિય ! કિમ્ કરોમિ અહમ્, કિમ્ ત્વમ્, મત્સ્યેન મત્સ્યઃ ગીર્યતે-ગીલ્યતે ॥
 કોઈ સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા પોતાના પતિને કહે છે કે, તેં મારું હૃદય વિશેષ વ્યાકુલ કરેલ છે અને તેણીએ તને વિશેષ વ્યાકુળ કરેલ છે. અને તેણી પણ બીજા દ્વારા વિશેષ નડતર પામેલ છે—વિશેષ નયાવાએલ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં હે પ્રિય ! હું શું કરું, તું શું કરે ? ‘માછલાને માછલું ગળતું જ આવ્યું છે’ એ ન્યાય સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ એકબીજાને એક બીજા ફસાવતા આવ્યા છે એ જગતની રીત જણીતી છે.

પદં મદ્ વેહિં વિ રણ-ગયહિં કો જય-સિરિ તર્કકેડ ? ॥
 કેમહિં લેપિણુ જમ-ઘરણિ મળ, મુહુ કો થર્કકેડ ? ॥
 ત્વયા મયા દ્વામ્યામ્ અપિ રણગતામ્યાં કઃ જયશ્રિયં તર્કયતિ ?
 કેશેષુ લાત્વા યમગૃહિણીં મળ, મુખં કઃ તિષ્ઠતિ ? ॥

તું અને હું બન્ને રણમાં-યુદ્ધમાં-જતાં-પહોંચતાં-ઝિતરતાં-વિજયલક્ષ્મીને બીજો કોણ તાકે ? અર્થાત્ જયશ્રીને બીજો કોણ વરે ? યમરાજની ધરવાણીને ચોટલામાંથી પકડીને કહે, કોણ મુખે રહી શકે ? અર્થાત્ આપણા બે સિવાય કદાચ બીજો કોઈ અભિલાષ કરવા જાય તો યમરાજની ધરવાણીને ચોટલેથી પકડનારના જે હાલ થાય તેવા તેના હાલ થાય.

પદં મેલ્લંતિદેં મહુ મરણ મદં મેલ્લંતહો તુજ્ઞુ ।

સારસ, જસુ જો વેગ્ગલા સો વિ કુંદંતહો સજ્ઞુ ॥

ત્વાં મુચ્ચન્ત્યાઃ સમ મરણમ્ મામ્ મુચ્ચતઃ તવ ।

સારસ ! મમ્ય યઃ વિકલઃ-દૂરસ્થિતઃ-સ અપિ કૃતાન્તસ્ય સાધ્યઃ ॥

તને છોડતાં મારું મરણ છે અને મને છોડતાં તારું મરણ છે. તે રીતે હે સારસ ! જેનાથી જે વેગળો રહે છે-દૂર રહે છે-તે પણ યમને સાધ્ય-વશ-હોય છે એટલે યમને શરણે જાય છે-મરણ પામે છે.

આ પદમાં કુંદંતહો શબ્દ વાપરીને અંથકાર જણાવે છે કે અપભ્રંશમાં શ્વ પણ વપરાય છે.

ઉપરનાં પદમાં પદં નું જ ઉદાહરણ આપેલ છે. અંથકાર કહે છે કે એ જ રીતે તદં ના પ્રયોગમાટે પણ સમજ લેવું.

મિસા તુમ્હેહિ ॥૮।૪।૩૭૧॥

તૃતીયા વિભક્તિના અહુવચનનો મિસ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ નું અપભ્રંશ ભાષામાં તુમ્હેહિ રૂપ થાય છે અને મિસ પ્રત્યય એ રૂપમાં જ સમાઈ જાય છે. યુષ્મત્+મિસ=તુમ્હેહિ તમે-તમેએ-તમને-તમારા વડે યુષ્માભિઃ

તુમ્હેહિ અમ્હેહિ જં કિઅડં દિટ્ઠડં बहुअ-जणेण ।

તં તેવડડ સમર-મરુ નિજિજડ એક્ક-સજ્જેણ ॥

યુષ્માભિઃ અસ્માભિઃ યત્ કૃતકમ્ દષ્ટં बहुकजनेन ।

સ તાવાન્ સમરમરઃ નિર્જિતઃ एकक्षणेन ॥

તમે અને અમે જે કયું તે ઘણા લોકોએ જોયેલ છે. તે વખતે તેટલો મોટો તે સંગ્રામનો આર એક ક્ષણમાં આપણે જીતી લીધો.

હસિ-હસમ્યાં તડ તુજ્ઞ તુધ્ર ॥૮।૪।૩૭૨॥

પંચમીના એક વચનનો હસિ પ્રત્યય લાગતાં અને પૃષ્ઠીના એક વચનનો હસ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને અદલે અપભ્રંશ ભાષામાં તડ, તુજ્ઞ, તુધ્ર એવાં ત્રણ રૂપો વપરાય છે અને હસિ તથા હસ એ એ પ્રત્યયો દરેક રૂપમાં સમાઈ જાય છે.

યુષ્મત્+હસિ-તડ, તુજ્ઞ, તુધ્ર-તારાથી-તારી પાસેથી ત્વત્.

યુષ્મત્+હસ-તડ, તુજ્ઞ, તુધ્ર-તારું, તારી, તારો તવ.

તડ હોંતડ આગદો, તુજ્ઞ હોંતડ આગદો, તુધ્ર હોંતડ આગદો તારાથી-તારી પાસેથી-થતો આવ્યો.

તત્ત્વ ગુણ-સમ્પદ, તુજ્ઞ મદિ, તુષ્ણ અણુત્તર સ્થિતિ ।

જઈ ઉત્પત્તિ અન્ન જગ મહિ-મંડલિ સિદ્ધિ ॥

તવ ગુણસંપદામ્ તવ મતિમ્ તવ અણુત્તરં ક્ષાન્તિમ્ ।

જગતિ ઉત્પત્તિમ્ અન્યે જનાઃ મહિમણ્ડલે શિક્ષન્તે ॥

જગતમાં અણુ પેદા થયેલ છે ત્યારથી માંડીને એટલે જગતના ઉત્પત્તિથી માંડીને મહિમંડળમાં બાળનું માણસો તારી પાસે આવીને તારી ગુણ સંપદાને, તારી મતિને-બુદ્ધિને અને તારી ઉત્તમોત્તમ ક્ષમાને શીખે છે.

આ પદ્યમાં મૂળમાં પાઠ ઉત્પત્તિ હપાયેલ છે, તે બાબત ‘ઉત્પત્તિને આશ્રીને’ ‘ઉત્પત્તિથી માંડીને’ એમ સમજીને અહીં આ પદ્યનો અર્થ કરેલ છે.

પણ આ પદ્યના મૂળમાં આવેલ ‘ઉત્પત્તિ’ પદને બદલે ઉપિત્ત-ઉપેત્ય-એવો પાઠ હોય તો કે ઉપ્પજ્ઞ એવો પાઠ હોય તો ઉપિત્ત-ઉપેત્ય-આવીને એ અર્થ બરાબર સંગત થઈ શકે અથવા ઉપ્પજ્ઞ-ઉત્પદ્ય પેદા થઈને એ અર્થ પણ બરાબર ધરી શકે છે. પ્રસ્તુત ઉત્પત્તિનો જે અર્થ બતાવેલ છે તે ઉપર જણાવેલ બન્ને અર્થોની અપેક્ષાએ બરાબર યોગ્ય જણાય એવો છે કે કેમ ? એ વિચારણીય છે.

મ્યસ્-આમ્-મ્યાં તુમ્હહં ॥૮૧૪૩૭૩॥

પંચમી બહુવચનનો મ્યસ્ અને પૃષ્ઠી બહુવચનનો આમ્ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં તુમ્હહં ૩૫ વપરાય છે અને એ બન્ને પ્રત્યયો આ દરેક ૩૫માં સમાઈ જાય છે.

યુષ્મત્+મ્યસ્-તુમ્હહં-તમારાથી-તમારી પાસેથી યુષ્મત્

યુષ્મત્+આમ્-તુમ્હહં-તમારું યુષ્માકમ્

તુમ્હહં હોંતુ આગદો તમારી પાસેથી થતો આવ્યો. યુષ્મદ્ ભવન્ આગતઃ

તુમ્હહં કેરડં ધનં તમારું ધન. યુષ્મદીયં ધનમ્ ।

તુમ્હાસુ સુપા ॥૮૧૪૩૭૪॥

સપ્તમી બહુવચનનો સુપ્ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં તુમ્હાસુ ૩૫ થાય છે અને સુપ્ પ્રત્યય એમાં સમાઈ જાય છે.

યુષ્મત્+સુપ્-તુમ્હાસુ-તમારામાં યુષ્માસુ

તુમ્હાસુ ઠિબ તમારામાં રહેલું. યુષ્માસુ સ્થિતમ્

અસ્મદ્નાં રૂપે—

સૌ અસ્મદઃ હૃતં ॥૮૧૪૩૭૫॥

પ્રથમાના એકવચનનો સિ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મદ્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હૃતં રૂપ વપરાય છે

અસ્મત્+સિ-હૃતં-હૃ-અહીં ૮૧૪૩૪૪ થી સિ નો લોપ થયો છે.

તસુ હૃતં કાલિ-જુગિ દુલ્લહહો । જુએ ૮૧૪૩૩૮.

જસ્-શસોઃ અમ્હે-અમ્હઈ ॥૮૧૪૩૭૬॥

પ્રથમાના બહુવચનનો જસ્ પ્રત્યય લાગતાં અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો શસ્ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મદ્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અમ્હે અને અમ્હઈ રૂપ વપરાય છે. ૮૧૪૩૪૪ નિયમ દ્વારા અહીં પણ જસ્ અને શસ્ નો લોપ થાય છે.

અહીં પણ ઉદ્દેશ અને વિધેયનો અનુક્રમ ન સમજવો. એ માટે ઉદ્દેશ વચન અને વિધેય વચન વચ્ચે સૂત્રમાં વચનભેદ મૂકેલો છે. ઉદ્દેશરૂપ જસ્-શસોઃ એ દ્વિવચન છે અને વિધેયરૂપ અમ્હે, અમ્હઈ એ એકવચન છે.

પ્ર૦ બહુ૦-અસ્મદ્+જસ્-અમ્હે-અમે, અમ, હમે, અમ્હે વચન

,, અસ્મદ્+જસ્-અમ્હઈ-અમે ,, ,, ,,

દ્વ૦ બહુ૦ અસ્મદ્+શસ્-અમ્હે-અમને-અમોને અસ્માન્

અસ્મદ્+શસ્-અમ્હઈ- ,, ,, ,,

અમ્હે દેક્વહ, અમ્હઈ દેક્વહ અમને જુએ છે. અસ્માન્ પશ્યતિ

‘અમ્હે થોવા રિડ વહુઅ’ કાયર અમ્મ મળંતિ ।

મુદ્ધિ ! નિહાલહિ ગયળયલ, ‘કઠ જળ જોળહ કરંતિ’ ? ॥

‘વયં સ્તોકાઃ રિપવઃ વહુકાઃ’ કાતરાઃ એવં મળન્તિ ।

મુષે ! નિમાલય ગગનતલં ‘કતિ જનાઃ યયોસ્તાં કરન્તિ-કુર્વન્તિ’ ॥

‘અમે થોડા છીએ અને શત્રુ ધણા છે’ એમ કાયર લોકો કહે છે. હે મુખ્ય સ્ત્રી ! તું આકાશના તળને નિહાળ તો તને જણાશે કે ત્યાં કેટલા જણ જ્યોત્સ્ના-પ્રકાશ-કરે છે-ફેલાવી રહ્યા છે. ગગનતલ ઉપર જ્યોત્સ્નાને ફેલાવનાર એવો એકલો ચંદ્ર જ પ્રકાશી રહ્યો છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

અંબળુ^૧ લાડવિ જે ગયા પહિઅ પરાયા કે વિ ।

અવસુ ન મુઅહિ મુહન્નિઅહિ જિવં અમ્હઈ તિવં તે વિ ॥

૧. અંબળુ-અમપાણુ-અહંપાણુ-મમતા

અંબળુ-અમ્લનમ્-અંબળં-અટસ્વાદ

અમ્લને લગયિત્વા યે ગતાઃ પથિકાઃ પરકીયાઃ કે અપિ ।

અવશ્યમ્ અથવા અવશાઃ, ન સ્વપન્તિ સુખાસિકામિઃ યથા વ્યયમ્ તથા તે અપિ ॥

જે કોઈ પણ પરાયા-પરવશ થયેલા-પથિકો અમને મમતા લગાડીને અથવા અમને ખટવાડ લગાડીને ગયા છે તેઓ સુખાસનમાં-સુખે-સૂઈ શકે જ નહીં—જેમ અમે સુખાસનની રીતે એટલે સુખે હોઈએ એ રીતે સૂઈ શકતા નથી તેમ તેઓ પણ નિરાતે સુખે સૂઈ શકે નહીં. લગાડેલી મમતાની અસર બંનેને સુખે સૂવા દે જ નહીં.

ટા-હિ-અમા મઈ ॥૮૧૪૩૭૭॥

ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનનો ટા, સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનો હિ અને બીજી વિભક્તિના એકવચનનો અમ્ આ પ્રત્યયો લાગતાં અસ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં મઈ રૂપ થાય છે અને તે ત્રણ પ્રત્યયો મઈ રૂપમાં સમાઈ જાય છે.

અસ્મત્+ટા-મઈ-મે-મારા વડે-મારા લીધે-મુજ વડે મયા
અસ્મત્+હિ-મઈ-મારામાં-મુજમાં, મેંમાં અથવા હુમાં મયિ
અસ્મત્+અમ્-મઈ-મને, મુજને મામ્

મઈ જાણિઉં, મિઅ^૧ ! વિરહિઅહં ક વિ ઘર હોડ વિઆલિ ।

ખવર-મિઅંકુ વિ તિહ તવડ જિહ દિળયરુ સ્વય-ગાલિ ॥

મયા જ્ઞાતમ્ પ્રિય ! વિરહિતાનાં કાડપિ ધરા ભવતિ વિકાલે ।

તવરમ્ મૃગાઢ્ઢઃ અપિ તથા તપતિ યથા દિનકરઃ ક્ષયકાલે ॥

પડ મઈ વેહિ વિ રણ-ગયહિ જુઓ, ૮૧૪૩૭૭૦ ।

સ્વયિ મયિ દ્વયોઃ અપિ રણગતયોઃ

મઈ મેઢાંતહો તુઝ્ઢુ-મામ્ મુન્નતઃ તવ । જુઓ ૮૧૪૩૭૭૦ ।

હે પ્રિયે અથવા હે પ્રિય ! મેં જાણ્યું કે જેઓ વિરહી છે એટલે પ્રિયથી કે પ્રિયાથી વિરહી છે તેમને રિકાળે-સંધ્યા સમયે-ચંદ્ર આવવાથી કાંઈ પણ ધર-ધરપત-નિરાંત-થાય ખરી. અહીં તો તેમ થવાને બદલે ઉલટું થયેલ છે એટલે સંધ્યાકાળે તો કેવલ ચંદ્ર પણ તેમને એવો ભયંકર સંતાપ આપે છે જેવો પ્રલયને વખતે સૂચ

૧. આ પદ્યને પિયવિરહિઅહં એમ સમસ્ત પદ્ય પણ લઈ શકાય છે. દોષકવૃત્તિમાં

૫૮. ૨૧ ઉપર સમસ્તપદ્યરૂપે નથી લીધું પણ “પ્રિયે ! મયા જ્ઞાતમ્” એમ જુદું પદ્ય બતાવેલ છે.

અમ્હેર્હિ મિસા ॥૮૧૪૩૭૮॥

ત્રીજી વિભક્તિના બહુવચનનો મિસૂ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મત્ શબ્દને બદલે! અપભ્રંશ ભાષામાં અમ્હેર્હિ રૂપ વપરાય છે અને મિસૂ પ્રત્યય અમ્હેર્હિ રૂપમાં સમાઈ જાય છે.

અસ્મત્+મિસૂ-અમ્હેર્હિ-અમારા વડે-અમે-અમેએ અસ્મામિ:

તુમ્હેર્હિ અમ્હેર્હિ જં કિઅડં । જુઓ, ૮૧૪૩૭૯ । યુષ્મામિ: અસ્મામિ: ચત્
કૃતકમ્

મહુ મજ્ઞુ હસિ-હસ્યામ્ ॥૮૧૪૩૭૯॥

પંચમી વિભક્તિના એકવચનનો હસિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અને પછી: વિભક્તિના એકવચનનો હસ્ય પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અસ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં મહુ અને મજ્ઞુ એવાં એ રૂપો વપરાય છે અને એ બંને પ્રત્યયો આ રૂપોમાં સમાઈ જાય છે.

અસ્મત્+હસિ-મહુ, મજ્ઞુ-મારાથી-મારી પાસેથી-મુજથી. મેંથી મત્

અસ્મત્+હસ્ય-મહુ, મજ્ઞુ-મુજ, મારું મમ.

મહુ હોંતડ ગદો । મજ્ઞુ હોંતડ ગદો-મારી પાસેથી થતો ગયો મત્ ભવન્ ગતઃ

મહુ કંતહો વે દોસડા, હેલ્હિ ! મ જ્ઞંહિ^૧ આલુ ।

દેંતહો હડં પર ઉબ્બરિઅ, જુજ્ઞંતહો કરવાલુ ॥

મમ કાન્તસ્ય દ્વૌ દોષકૌ દે અલિ ! મા જ્ઞંહ-વદ-આલમ્ ।

દદતઃ અહમ્ પરમ્ ઉદ્વૃતા યુધ્યમાનસ્ય કરવાલઃ ॥

હે અલી ! હે સખી ! મારા કંથના એ દોષ છે, પણ એ બાબત તું ખોટું આજ ન બોલ-ખોટું આજ ન ચડાવ-ખોટો કિપાલંબ ન આપ. જ્યારે એ દાન દેતો હોય છે ત્યારે બધું જ આપી દે છે, માત્ર દાનમાં 'હુ' એક જ બચી ગઈ. 'છુ' એ તેનો એક દોષ અને જ્યારે તે લડતો હોય છે ત્યારે પણ બધું જ આપી દે છે માત્ર તેની 'કરવાલ-તલવાર-બચી રહે છે' એ તેનો બીજો દોષ.

જઈ મગ્ગા પારક્કડા તો સહિ ! મજ્ઞુ પિણ્ણ ।

અહ મગ્ગા અમ્હેર્હંતણા તો તેં મારિઅહેણ ॥

૧. સંસ્કૃતમાં જ્ઞષ ધાતુ પ્રથમ ગણનો છે તેની સાથે પ્રસ્તુત જ્ઞંહિ રૂપને સરખાવી રાકાય.

યદિ મગ્નાઃ પરકીયકાઃ તતઃ સત્ત્વિ ! મમ પ્રિયેણ ।

અથ મગ્નાઃ અસ્મદીયાઃ તતઃ તેન મારિતકેન ॥

હે સખી ! જો પારકા એટલે શત્રુના સૈનિકો લાગી ગયા કે લાંગી ગયા—
નાશ પામ્યા—તો તે મારા પ્રિયને લીધે અને અમતણા—અમારા—સૈનિકો લાગી ગયા
કે નાશ પામ્યા તો તે મારો પ્રિય મરાઈ ગયા પછી,

અમ્હં મ્યસ્-આમ્મ્યામ્ ॥૮૧૪૩૮૦॥

પંચમી વિભક્તિના અહુવચનનો મ્યસ્ અને પછી વિભક્તિના અહુવચનનો
આમ્ પ્રત્યય લાગતાં એ પ્રત્યયોની સાથે જ અસ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં
અમ્હં ૩૫ વપરાય છે.

અસ્મત્+મ્યસ્-અમ્હં-અમારાથી-અમારી પાસેથી અસ્મત્

અસ્મત્+આમ્-અમ્હં-અમારું-અમતણું અસ્માકમ્

અમ્હં હોતડ આગદો અમારી પાસે થતા આવ્યો. અસ્મમ્યં મવન્ આગતઃ ।

અહ મગ્ના અમ્હં તળા । જુઓ, ૮૧૪૩૮૦ અથ મગ્નાઃ અસ્મદીયાઃ

સુપા અમ્હાસુ ॥૮૧૪૩૮૧॥

સપ્તમી વિભક્તિના અહુવચનનો સુપ્ર પ્રત્યય લાગતાં એ પ્રત્યયની સાથે જ
અસ્મત્ શબ્દનું અપભ્રંશ ભાષામાં અમ્હાસુ ૩૫ વપરાય છે.

અસ્મત્+સુપ્ર-અમ્હાસુ-અમમાં-અમેમાં-અમારામાં અસ્માસુ

અમ્હાસુ ઠિઅં-અમારામાં રહેલું. અસ્માસુ સ્થિતમ્

ધાતુનાં રૂપોની સાધના—

ત્યાદેઃ આઘત્રયસ્ય બહુત્વે હિં ન વા ॥૮૧૪૩૮૨॥

ત્યાદિનું—તિ આદિ વિભક્તિઓનું—જે પ્રથમ ત્રણનું ઝુમખું છે તે આ છે.
—તિન્ તસ્ અન્તિ અને તે આતે અન્તે—આ પ્રત્યયોમાંના વર્તમાનકાળના ત્રીજા
પુરુષના અહુવચનના અન્તિ અને અન્તે પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિં
વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, સપ્તમી એટલે વિધ્યર્થ વગેરેના સૂચક પ્રથમ ત્રણનું ઝુમખું—યાત્
યાતામ્ યુસ્ અને ઈત્ ઈયાતામ્ ઈરન્—આ પ્રત્યયોમાંના ત્રીજા પુરુષ અહુવચનના યુસ્
અને ઈરન્ પ્રત્યયોને બદલે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં હિં વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, પંચમી એટલે આઞ્ઞાર્થસૂચક પ્રથમ ત્રણનું ઝુમખું—તત્ તામ્ અન્તુ
અને તામ્ આતામ્ અન્તામ્—આ પ્રત્યયોભાંના ત્રીજા પુરુષ એકવચનના અન્તુ અને
અન્તામ્ પ્રત્યયોને બદલે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં હિં વિકલ્પે વપરાય છે.

ધર+અન્તિ-ધર+અ+હિં-ધરહિં, ધરંતિ-તેઓ ધારણ કરે છે કે ધારણ કરે.

કર+અન્તિ-કરૂ+અ+હિં-કરહિં, કરંતિ-તેઓ કરે છે કે કરે.

સહ+અન્તિ-સહ+અ+હિં-સહહિં, સહંતિ-તેઓ સહન કરે છે કે કરે.

સહ+અંતિ-સહ+અ+અહિં-સહહિં, સહંતિ-રાજન્તે-તેઓ શોભે છે કે શોભે.

જુઓ ૮૧૪૧૦૦૧

खेल+अन्ति-खेल+अ+हिं-खेलहिं, खेलंति-तેઓ ખેલે છે કે ખેલે-રમે છે કે રમે.

मुह-कवरि-बंध तदे सोह धरहिं

नं मल्ल-जुञ्जु ससि-राहु करहिं ।

तदे सहहिं कुरल भमर-उल-तुलिअ

नं तिमिर-डिभ खेलंति मिलिअ ॥

તે સ્ત્રીનું ચંદ્ર સમાન ધોળું મુખ અને તે ઉપરના રાહુ જેવા કાળા કેશોની
ગૂંથણી એવી શોભા ધારણ કરે છે કે જાણે ચંદ્ર અને રાહુ એ બન્ને મલ્લયુદ્ધ
કરી રહ્યા ન હોય ? તથા તેણીના ભમરાના ટોળા સાથે સરખાવી શકાય એવા
વાકડિયા અને કાળા કેશોની લટો એવી ઊડી રહી છે કે જાણે અંધારનાં બચ્ચાં
બેગાં થઈને રમતાં ન હોય ?

मुखकवरीबन्धः तस्याः शोभां धरति नं-इव-मल्लयुद्धं शशि-राहुवः कर्न्ति-कुर्वन्ति ।

तस्याः शोभन्ते कुरलाः-वक्त्रकेशाः-भ्रमरकुलतुलिताः नं-इव-तिमिरडिम्भाः खेलन्ति

मिलित्वा ॥

મધ્યત્રયસ્ય આદ્યસ્ય હિઃ ॥૮૧૪૧૩૮૩॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓનું જે મધ્ય ત્રિકનું ઝુમખું છે તે-સિવ થસુ થ અને સે
આથે ધ્વે પ્રત્યયોનું અનેલ છે-આ પ્રત્યયોભાંના આદિના બીજા પુરુષના એકવચનના
સિ અને સે પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, સપ્તમીના મધ્યત્રિકનું તથા પંચમીના મધ્યત્રિકનું જે આ ઝુમખું-યાસૂ
યાતં યાત અને ઈયાસૂ ઈયાથામ્ ઈધ્વમ્ તથા હિ, તં, ત તથા સ્વ આથામ્ ધ્વમ્ તેમાંના
આદિના બીજા પુરુષ એકવચનના યાસૂ અને ઈયાસૂ તથા હિ અને સ્વ પ્રત્યયોને
બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

રુ-રુઅ+સિ-રુઅ+હિ-રુઅહિ, રુઅસિ-તું રુઅ છે કે રુઅ રોડિષિ કે રુઅ: કે રુદિહિ.
લમ્-લહ+સ-લ+અહ+હિ-લહહિ, લહસે-તું મેળવે છે કે મેળવે કે મેળવ લમસે કે
લમેથા: કે લમદ્વ

દા-દા+જ્જ+યાસ્-દિજ્જ+યાસ્-દિજ્જ+હિ-દિજ્જહિ, દિજ્જસિ-દેજે દથા:, દેહિ
દા ના દિ માટે જુઓ, ૮૧૩૧૬૫, જ આગમ માટે જુઓ, ૮૧૩૧૭૮.
બપીહા ! 'પિઉ પિઉ' મળવિ કિત્તિઉ રુઅહિ હયાસ ! ?

તુહ જલિ, મહુ પુણ વલ્લહહિ બિહું વિ ન પૂરિઅ આસ ॥

હે ચાતક !-હે અપૈયા ! 'પિઉ પિઉ' એટલે 'પાણી પીઉ' પાણી પીઉ' એમ
કહીને હે નિરાશ તું કેટલી વાર રડે ? સ્ત્રીપક્ષે-હે પ્રિય ! હે પ્રિય ! એમ કહીને હે
નિરાશ સ્ત્રી ! તું કેટલીવાર રડ્યા કરે ? હે અપૈયા ! પાણી વિશે-પાણી માટેની-
તારી આશા પૂરી ન થઈ અને વળી, મારી આશા વલ્લભ વિશે-વલ્લભ માટેની-
વલ્લભની પ્રાપ્તિ માટેની પૂરી ન થઈ એ રીતે આપણા અન્નેની આશા પૂરી ન થઈ.

બપીહા ! કાઝં બોલ્લિએણ નિમ્મિણ ! વાર ઇ વાર ।

સાયરિ ભરિઅહિ વિમલ-જલિ લહહિ ન એક ઇ ધાર ॥

હે અપૈયા !-હે એ શરમ ! વારે વારે બોલવાથી શું ? નિર્ભળ પાણી વડે
દરિયો ભરેલ છે છતાં તેમાંથી તું એક પણ ધાર પામી શકતો નથી.

કોઈ મહાપંડિત હોય તથા કોઈ મહાધનવાન હોય પણ તે અન્ને ભારે કંજુસ
હોય-પંડિત કોઈને જ્ઞાન ન આપે તેમ ધનવાન કોઈને માટે ધન પણ ન વાપરે એ
અંગે પણ આ પદ્યને ભાવ ધરાવી શકાય.

આયિહિં જમ્મહિં અન્નહિં વિ ગોરિ ! સુ દિજ્જહિ કંતુ ।

ગય મત્તહં ચત્તેકુસહં જો અભિમહિં હસંતુ ॥

હે ગોર માતાજી ! તમે આ જન્મમાં અને ખીજા જન્મમાં પણ અને તેવો
કંથ આપ્યો, જે મદોન્મત અને અંકુશને ફગાવી દેનારા એવા હાથીઓના સામે
હસતો હસતો ભીડતો હોય-એટલો હોય.

બપીહા ! ચાતક ! 'પિવામિ પિવામિ' અથવા સ્ત્રીપક્ષે 'પ્રિય ! પ્રિય !' મળિત્વા
ક્રિયત્ રોડિષિ હતાશ ! ?

તવ જલે મમ પુનઃ વલ્લભકે દ્વયોઃ અપિ ન પૂરિતા આશા ॥

બપીહા !-ચાતક ! કિમ્ ઉક્તેન નિર્ઘૃણ ! વારમ્ વારમ્ !

સાગરે મૃતકે વિમલજલે લભસે ન એકામ્ અપિ ધારામ્ ॥

અસ્મિન્ જન્મનિ અન્યસ્મિન્ અગિ ગૌરિ ! સ દીયેત (ત્વયા) કાન્તઃ ।

ગજાનાં મત્તાનાં ત્યક્તાઙ્કુશાનાં યઃ આમિન્યાત્ હસન્ ॥

बहुत्वे हुः ॥८।४।३८४॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓના મધ્ય ત્રિક ઝુમખાના ખીજ પુરુષના બહુવચનના થ અને ધ્વે તથા યાત તથા ઈધ્વમ્ અને ત અને ધ્વમ્ પ્રત્યયને અદ્વે અપભ્રંશ ભાષામાં હુ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

इच्छ+थ-इच्छ+अ+हु-इच्छहु, इच्छह, इच्छेज्ज-तમે ધ્વછો છો, તમે ધ્વછતા હો કે તમે ધ્વછો

दा+थ-दा+अ+हु-देहु; देह, दिज्जह-तમે દો છો કે તમે દેજો કે તમે દો

मग+थ-मग+अ+हु-मगहु, मगह, मगिज्ज-तમે માગો છો કે તમે માગજો

बलि-अभ+थणि महूमहणु लहुईहआ सो इ । કે તમે માગો

जइ इच्छहु वइत्तणउं देहु, म मगगहु को इ ॥

અહિ રાજ પાસે અભ્યર્થના કરવા જતાં-ભીખ માગવા જતાં-ખુદ મધુમથન-નારાયણ-પોતે પણ લધુ થઈ ગયા-હવ્વકા થઈ ગયા. જો મોટાઈને ધ્વછતા હો તો ઘો-દાન દીધા કરો-કોઈની પાસે ભીખ ન માગો.

अन्त्य-त्रयस्य आद्यस्य उं ॥८।४।३८५॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓનું જે છેલ્લું-ત્રીજું ઝુમખું તે મિત્ર વસ્તુ મસ્ અને એ વહે મહે-આ પ્રત્યયોમાંથી આદિના એટલે પ્રથમ પુરુષના ‘હું’ અર્થના ઓષક મિ અને એ પ્રત્યયોને અદ્વે અપભ્રંશ ભાષામાં ં વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, સપ્તમીના અંત્ય ત્રિકનું ઝુમખું તે-ચામ્ ચાવ ચામ અને ઈય ઈવહિ ઈમહિ-આ પ્રત્યયોમાંથી આદિના પ્રથમ પુરુષ એકવચનના ચામ્ અને ઈય પ્રત્યયોને અદ્વે અપભ્રંશ ભાષામાં ં પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

कृष्-कइद्+अ+मि-कइद्+अ+उं-कइहउं, कइहमि-भे'यी डाहुं धुं-भे'यी लावुं
ધું કે ખે'ચી કાહું કે ખે'ચી લાવું ?

कृ+भि-कि+उज+मि-किउज+उं-किउजउं, किउजमि-कुरुं કે કરું ?

વિહિ વિળડડ, પીઠંતુ ગહ, મં ધણિ ! કરહિ વિસાડ ।

સંપદ કહ્વડં વેસ જિવં કુહુ અઘણ વવસાડ ॥

ભણેને વિધાતા વિશેષ નડતો રહે, ભણેને પ્રહો પીડા કરતા રહે, જતાંય હે પ્રિયે !- હે ધણ ! તું ખેદ ન કર. જેમ ધન વડે વેશ્યાને ખે'ચી કઢાય છે-ખે'ચી લવાય છે તેમ જો મોગ્ય વ્યવસાય મળી જાય તો સંપત્તિને ખે'ચી કાઢું-ખે'ચી કઢાય-ખે'ચી લવાય.

વત્હુવે હું ॥૮૧૪૩૮૬॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓના છેલ્લા ઝુમખામાં પ્રથમ પુરુષના અહુવચનનો જે સ્વ કે મહે પ્રત્યય છે તથા યામ અને ઈમહિ અને આમ તથા આમહે પ્રત્યયો છે તે તમામ પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં હું પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

યા-જા+અ+મસ્-જા+હું-જાહું, જામુ-અમે જઈએ છીએ. કે જઈએ યામ:

કે યામ વગેરે
વચ્-વજ્+અ+મસ્-વલા+હું-વલાહું, વલિમુ-વળીએ છીએ. કે વળીએ વલામહે
વગેરે ૮૦૭ વલ સંવાળે

લમ્-લહ્+અ+ઈમહિ-લહ્+હું-લહહું, લહિજ-અમે મેળવીએ લમેમહિ વગેરે

સ્વગ્-વિસાહિજ જહિ લહહું પિઅ ! તહિં દેસહિં જાહું ।

રણ-દુર્લભિક્ષે ભગાઈ, વિણ જુજ્જે ન વલાહું ।

હે પ્રિયે ! તત્તવાર વગેરે શસ્ત્રોના ઉપયોગથી-ખાંડાના ખેલ કરીને જે કંઈ જે દેશમાં મળી જાય તે દેશમાં આપણે જઈએ. હમણાં હમણાં યુદ્ધોનો ટુકાળ પડ્યો છે-લડાઈઓ થતી નથી તેથી સૈનિક શસ્ત્રવીર સુભટનો ધંધો કરનારા આપણે લડવૈયાઓ ભાંગી ગયા છીએ-ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો છે. તેથી યુદ્ધની તક મેળવ્યા વિના પાછા નહીં ફરીએ કે પાછા નહીં ફરાય.

હિ-સ્વયો: इद्-उद्-एत् ॥૮૧૪૩૮૭॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓમાં આવતા આસાર્થસૂચક ક્રિયાપદની વિભક્તિ પંચમીના ત્રીજા પુરુષ એકવચનના હિ અને સ્વ પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં હિ, ઉ અને એ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

હિ-સ્મ્-સુમર+હિ-સુમર+હિ-સુમરિ, સુમરહિ-તું રમરણ કર-યાદ કરે.

મુલ્-મેલ્+હિ-મેલ્+હિ-મેલ્લિ. મેલ્લિ-તું મેલ-મૂક, મેલી દે.

ચર-ચર+હિ-ચર+હિ-ચરિ, ચરહિ-તું ચર કે ચરળે.

ઉ-વિ+લમ્-વિલંબ+સ્વ-વિલંબ+ઉ-વિલ્લુ, વિલંબહિ-વિલંબ કર કે વિલંબ કરળે.

એ-કર+હિ-કર+એ-કરે, કરહિ-કર, કરળે કે કરે-રાખ, રાખે કે રાખળે-પકડ, પકડે કે પકડળે

કુંજર ! સમરિ મ સલ્લહિ સરલા સાસ મ મેલ્લિ ।

કવલ જિ પાવિય વિહિ-વસિણ તે ચરિ માણુ મ મેલ્લિ ॥

હે હાથી ! હવે તું સદસકીને ન સંભાર-ન યાદ કર અને લાંબા સીધા નીસાસા ન મેલ. નસીમે તું જે કાળિયાને પામે તેનો ચારો કર અને તું તારું તેજ-માન-અભિમાન-ન છોડ.

મમરા ! એત્યુ વિ લિંબડફ કે વિ દિઅહડા વિલેવુ ।

ઘળ-પત્તલુ છાયા-બહુલુ ફુલ્લડ જામ કચંવુ ॥

હે ભમરા ! તું અહીં લીંબડા ઉપર કેટલાક પાણુ દદાડા વિલંબ કર-વાટઃ
જો-રહી જા. જ્યાં સુધી કદંબ, ઘણાં પાંદડાંવાળો થઈને તથા ઘટાદાર છાંયડાવાળો
ખનીને બરાબર ખાલે-ફૂલે-ફૂલોવાળો થાય.

પિય ! એમ્મહિં કરે સેલ્લુ કારે, છઠ્ઠહિ તુહું કરવાલુ ।

જ કાવાલિય બપ્પુડા લેહિ અમગ્ગુ કવાલુ ॥

હે પ્રિય ! તું હમણાં કરમાં-હાથમાં-ભાણું કર-રાખ અને તરવારને છાંડ-મેલ-
છોડી દે, જેથી બાપડા કાપાલિક પંથના બાવાઓ પોતાને સારુ ભિક્ષાપાત્ર માટે
અભગન-ભાગ્યા તૂટ્યા વિનાનું-આખું ખપ્પર-આખી ખોપરી-કપાળ-મેળવે.
તરવાર મારવાથી ખોપરી તૂટી જતી હોવાને લીધે એ કાપાલિકો આખું ખપ્પર
મેળવી શક્તા નથી.

वर्त्थति स्यस्य सः ॥८१४३८८॥

ભવિષ્યકાળના પરસ્પૃષ્ટ તથા આત્મનેપદના ત્યાદિ પ્રત્યયરૂપે જે સ્યતિ,
સ્યતઃ વગેરે અદાર પ્રત્યયો સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાય છે તે પ્રત્યયોના આદિ-
ભાગરૂપ સ્યને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં સ બોલાય છે એટલે સ્યતિને બદલે સતિ
કે સડ, સ્યન્તિ ને બદલે સંતિ, સ્યસિ ને બદલે સસિ, સ્યથ ને બદલે સહ. સ્યામિન-
બદલે સામિ તથા સ્યામને બદલે સામ—એ પ્રકારે પ્રત્યયો વપરાય છે.

हो+स्यति=हो+सइ=होस्सइ, हुस्सइ, होस्यइ, हुस्यइ, होसइ, होहिइ, होही-

હોશે કે હુશે કે હોહિં કે હુહિં-થશે-બનશે. જુઓ ૮૧૩૮૬૬.

दिअहा जंति झड्पडहिं पडहिं मणोरह पच्छि ।

जं अच्छइ तं माणिअइ, होसइ करतु म अच्छि ॥

દિવસો તો ઝટપટ સાધ્યા જાય છે અને મનોરથો પાછળ પડી જાય છે
એટલે મનોરથો સફળ થતા નથી માટે જે કાંઈ સામે છે તેને માણી લેવું જરૂરી
છે પણ ‘હોશે-થશે-જોશું-શી ઉતાવળ છે ?’ એમ કરતો એસા ન રહે-એમ
કરીને નિરાંત ન રાખ, કેમકે વખત તો વધી જાય છે, તે કાંઈ આપણને માટે
થોભવાનો નથી અને આવતી કાલની કોઈને ખબર છે ખરી ?

ધાત્વાદેશ—

ક્રિયેઃ કીસુ ॥૮૧૪૩૮૯॥

પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં કર્મણિ પ્રયોગમાં વપરાતા એટલે ‘કરાઉં છું’ અર્થમાં વપરાતા સંસ્કૃતના ક્રિયે પ્રયોગને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં કીસુ રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્ર-ક્ય+એ-કિજ્ઞ+એ-કીસુ અથવા કિજ્ઞવં-કરાઉં છું.

સંતા મોગ જુ પરિહરૈ તસુ કંતહો બલિ કીસુ ।

તસુ દૈવેણ વિ મુંડિયડં જસુ સ્વલિલહડડં સીસુ ॥

જે કંથ પોતાની સામેના હયાત ભોગોને તજી દે છે તે કંથ માટે હું બલિરૂપ કરાઉં છું—વારી જાઉં છું—ને કંથની હું પૂજા કરું છું. ટાલિયો માણસ ત્યાગી નથી ગણાતો, એણે સંયમની દૃષ્ટિએ વાળ મુંડાવ્યા નથી અર્થાત્ તેનું મસ્તક તો વિધાતાએ જ મુંડેલું છે. મારી જાતને તે કંથ માટે ઝાળધોળ કરી દઉં છું—પ્રાપ્ત ભોગોને પણ તજી દેનારા તે કંથ માટે મારી જાત કશા હિસાબમાં—લેણામાં—નથી અર્થાત્ એવા ત્યાગી કંથ માટે મારી જાતને હોમી દેવાનો અવસર આવે તો હોમી દેવા તૈયાર છું આવા પવિત્ર કાર્યને માટે મારી જાતનો કશો કશો હિસાબ નથી. જેને માથે ટાલ છે એવા ટાલિયાને તો હવે કશું મુંડાવાનું રહેતું નથી—માથા ઉપરના વાળ શોભારૂપ જરૂર ગણાય પણ ટાલિયા માણસે કાંઈ વાળોનો ત્યાગ તો કર્યો જ નથી એટલે ટાલિયો હોવાથી તેણે માથાના વાળની શોભાનો ત્યાગ કરેલ છે એમ કાંઈ કહી શકાય ખરું? અર્થાત્ જેની પાસે ભોગોની સામગ્રી જ નથી તેને તજવાનું શું હોય? એટલે જેની પાસે ત્યાગ કરવા જેવું જ બાકી કશું નથી એવો બાકી ભોગોની સામગ્રી વિનાનો છતાં લાલચુ માનવ, ત્યાગી શી રીતે કહેવાય?

મૂવઃ પર્યાપ્તૌ હુચ્ચઃ ॥૮૧૪૩૯૦॥

પર્યાપ્તિ—‘પ્રરતું’ અથવા ‘પહોંચવું’ એવો અર્થ થતો હોય ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં મૂ ધાતુને બદલે હુચ્ચ ધાતુ વપરાય છે.

પ્ર+મૂ+વ+મૂ+ઈ+વ+હુચ્ચ+ઈ+પહોંચી ગય છે. પામી ગય છે.

અડનુંગત્તણુ જ થળહં સો છેઅડ, ન હુ લાહુ ।

સહિ ! જડ કેવંડ તુડિવસેળ અહરિ પહુચ્ચ નાહુ ॥

હેમ-૨૯

હે સખી ! સ્તનોની અતિજાંચાઈને લીધે-ભરાવદારપણાને લીધે એક રીતે તુકસાન છે, લાભ નથી જ, કેમકે જાંચા સ્તનો આડા આવતા હોવાથી નાથ-કંથ-ઝટ નહીં પણ વિજાંબે કરીને અંધર-ઓઠ-સુધી પહોંચી શકે છે.

બ્રૂઃ બ્રુવઃ વા ॥૮૧૪૩૯૧॥

બ્રૂ ધાતુને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં બ્રુવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

બ્રૂ-બ્રુવ+હ બ્રુવહ-તમે બોલો છો કે બોલો

બ્રૂ+કૃત્વા-બ્રૂ+ઓષ્ણિ-બ્રોષ્ણિ

બ્રૂ+કૃત્વા-બ્રૂ+ઓષ્ણિ-બ્રોષ્ણિ

] બોલીને.

જ્યારે બ્રુવ ન વપરાય ત્યારે મૂળ બ્રૂ વપરાય

બ્રૂ+કૃત્વા-બ્રૂ+ઓષ્ણિ-બ્રોષ્ણિ-બોલીને. ૮૧૪૨ સૂત્રથી જ નો લોપ કરી

દેતાં બ્રોષ્ણિ થાય.

બ્રુવ મુદ્દાસિંહ કિં પિ-કાંઈક પણ સુમાધિત-સુતચત-તમે બોલો

ઈત્તં બ્રોષ્ણિ સઝણ ઠિઝ પુણ દુસાસણ બ્રોષ્ણિ ।

તો હડં જાણડં એહો હરિ જડ મહુ અગ્ગડ બ્રોષ્ણિ ॥

આટલું બોલીને શકુનિ ઊભો રહ્યો-અટકી ગયો. વળી, દુઃશાસન-દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ-બોલીને અટકી ગયો પછી તો જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી મારી આગળ બોલીને ‘એ આ હરિ-નારાયણ-પોતે ઊભા હોય.’

આ વાતચીત આંધળા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે થએલી હોઈ શકે, એ અંધ હોવાથી પ્રશ્નાર્થ એવું અનુમાન જ કરી શકે કે હવે ‘હરિ વાતો કરનાર’ તરીકે ઊભા હોઈ શકે ?

વ્રજેઃ વ્રુજઃ વા ॥૮૧૪૩૯૨॥

વ્રજ ધાતુને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં વ્રુજ ધાતુ વપરાય છે.

વ્રજ-વ્રુજ+અ+ઈ-વ્રુજઈ-તે જાય છે.

વ્રજ-વ્રુજ+ઓષ્ણિ-વ્રુજ્ણિ-જઈને

વ્રજ-વ્રુજ+ઓષ્ણિ-વ્રુજ્ણિ-જઈને

‘જવા’ અર્થ તું સૂચક વ્રુજને મળતું ક્રિયાપદ કચ્છી ભાષામાં પ્રચલિત છે-‘વ્રુજાતો’.

વ્રસેઃ વ્રસઃ ॥૮૧૪૩૯૩॥

વ્રસ ધાતુને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં વ્રસ ધાતુ વપરાય છે.

વ્રસ-વ્રસ+અ+ઈ-વ્રસઈ-તે જાય છે.

ગ્રહ: ગૃહ: ॥૮૧૪૩૯૪॥

ગ્રહ ધાતુનું સંસ્કૃત ભાષામાં અમુક પ્રયોગોમાં ગૃહ્ણા રૂપ વપરાય છે તે ગૃહ્ણા ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં બધા પ્રયોગોમાં ગૃહ રૂપ વાપરવું.

ગ્રહ-ગૃહ્ણા-ગૃહ+એપિણ-ગૃહેપિણ-ગ્રહણ કરીને.

પદ ગૃહેપિણ ત્રતુ-ત્રતને ગ્રહણ કરીને પદ-અધ્યયન કર-ભણ.

તક્ષાદીનાં છોલ્લઆદય: ॥૮૧૪૩૯૫॥

તક્ષ આદિ ધાતુઓને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં છોલ્લ વગેરે ધાતુઓ વપરાય છે.

તક્ષ ધાતુનું 'તક્ષવું' ક્રિયાવાચક પદ અને અને ભાષામાં તેનું 'તાસવું' ક્રિયાપદ પ્રચલિત છે. સોતી લોકો, દાગીનાને તાસીને વિશેષ ઊજળા કરી આપે છે. તક્ષ ધાતુનો મૂળ અર્થ 'તનૂકરણુ છે' તનૂકરણુ એટલે 'પાતળું-કરવું'. 'પાતળું' ત્યારે જ થાય જ્યારે 'તાસવા'માં-'છોલવા'માં-આવે.

મૂળ સૂત્રના 'છોલ્લ' આદય:-એવા પાઠમાં છોલ્લ પછી જે આદિ શબ્દ જણાવેલો છે તેથી એમ સમજવાનું છે કે છોલ્લ અને તેની જેવા બીજા જે ક્રિયાવાચક દેશી ક્રિયાપદો હોય તેમને બધાને અહીં નિપાતરૂપે સાધી લેવાં.

તક્ષ ને બદલે છોલ્લ । છોલ્લ+સ્યત-છોલ્લિજ્ઞ+અન્ત+અ-છોલ્લિજ્ઞંતુ-છોલ્લ્યો હોત. ક્રિયાતિપત્તિ-સાંકેતિક ભવિષ્ય-નું રૂપ છે.

દહ ને બદલે સ્લક્ક । સ્લક્ક+ઇઅઅ-સ્લક્કિઅઅ-ઝળકી ગયેલ-સળગી ગયેલ સરખાવો જ્વલિતક: ।

અનુ+વ્રજ ને બદલે અન્મડવન્વ+ત્વા-અન્મડવંચિઅ-પાછળજઈને.

અભિ+અટ+વ્રજ-અમ્યટવ્રજ-અન્મડવન્વ-અન્મડવંચ. અક્ષરોની સમાનતાને ધ્યાનમાં રાખીને અમ્યટવ્રજની કલ્પના આવેત છે. ખરે શબ્દ શોધવા જેવો છે.

શલ્યાયતે-શલ્યની પેઠે ખટકે છે. પ્રસ્તુત શલ્યાય એ નામ ધાતુ છે અર્થાત્ શલ્ય નામ પરથી અનેલ શલ્યાય નામ ધાતુને બદલે લુટકા. લુટક+ઇ-લુટકઈ ખટકે છે, આકાંક્ષા થાયછે-એવી તીવ્ર આકાંક્ષા થાય છે જે હૃદયમાં જાળી નેમ ભોંકાય છે-ખટકે છે.

પ્રથમ મ્વાદિ ગણના 'આકાંક્ષા' અર્થવાળા ૧૮૬મા ન અરના ધાતુ સ્વતંત્ર સ્વતત્ત્વિક રૂપ સાથે પ્રસ્તુત લુટકને સરખાવી શકાય એમ લાગે છે સ્વતત્ત્વિક-અક-સ્વતત્ત્વિક ૭૩૨૧.

ગર્જ ને બદલે ઘુટક । ઘુટક+ઇ-ઘુટકઈ-ગડગડયા કરે છે-ધુરકયા કરે છે-ધુડ ધુડ એવો અવાજ કર્યા કરે છે-ગડગડે છે.

અહીં ઘુટકને બદલે ઘુટકઈ પાઠ હોય તો ગર્જ-ગાજવાનો અર્થ બંધ બેસે છે. ઘુટકઈ-ધડાકા કરે છે-ધડધડ એવો અવાજ કરે છે. લિપિમાં તો ઘ અને ઘ સરખા વંચાય છે તેથી 'ઘુટકઈ'ને બદલે 'ઘુટકઈ' પાઠ સંગત થઈ શકે ખરો.

સ્થાને બદલે થા । થા+અન્તિ-અંતિ-ખડા રહે છે-અચલ-અટલ-ઊભા રહે છે
મજ્જૂ ને બદલે-મજ્જ, મજ્જ-વત્વા-મજ્જિત-ભાંગીનો મજ્જૂ ધાતુનું મજ્જિત તો
વ્યાકરણના નિયમથી જ થાય છે પણ અહીં મજ્જિત પાઠ હોવાથી તેની સાધના
નિપાત દ્વારા કરેલ છે.

સંવાધૂ ને બદલે ચંપ । ચંપ+ઇજ્ઞ-ચંપિજ્ઞ ચંપાય છે-દયાવાય છે-તાબે
કરી લેવાય છે.

ધ્રુષ્ટ ને બદલે ધ્રુદ્ધુષ । ધ્રુદ્ધુઅન-ધ્રુદ્ધુઅ-ધ્રુષ્ટની જેમ વર્તે છે.

જિવં તિવં તિક્ષ્ણા લેવિ કર જઈ સસિ છોલ્લિજ્જન્તુ ।

તો જઈ ગોરિદે મુહકમલિ સરિસિમ કા વિ લહન્તુ ॥

તીખાં કિરણોને જેમ તેમ કરીને લઈ લઈને એટલે ચંદ્રમાંથી તીખાં કિરણોને
કાઢી લઈને પછી જે ચંદ્રને છોલી નાખવામાં આવત તો તે, જગતમાં-સંસારમાં-
ગોરીના મુખકમલ સાથે કોઈ પણ સરખામણી પામી શકત ખરો.

ચૂડલઃ ચુળીહોઈસઈ મુદ્ધિ ! કવોલિ નિહિત્તઃ ।

સાસાનલ-જાલ-ક્ષલક્ષિઅઃ વાહ-સલિલ-સંસિત્તઃ ॥

હે મુગ્ધ સ્ત્રી ! કપોલ-ગાલ-ઉપર ટેકવી રાખેલા તારા હાથના ચૂડલો, જિના
જિના લાંબા નિસાસારૂપ અગ્નિની જ્વાલાઓથી તપી ગયેલો બનતાં તથા તે
ચૂડલા ઉપર આંસુઓ પડતાં એટલે તે ચૂડલો આંસુઓના પાણીથી સરી
રીતે છંટકાયેલ થતાં ચૂર્ણ થઈ જશે-ચૂરેચૂર થઈ જશે. હાથીદાંતનો ચૂડલો ગરમ
થતાં, તે ઉપર પાણી પડતાં હાથીદાંત તૂટી જાય છે એવો હાથીદાંતનો સ્વભાવ છે
એ વાત લોકોમાં પ્રચલિત છે.

અગ્નિઃકવિચિંતે પયઈં પેમ્મુ નિઅત્તઈ જાવં ।

૧સંવાસન-રિઃ-સંભવહો કર પરિઅત્તા તાવં ॥

પેમ્મુ—પ્રેમ અર્થાત્ કોઈ પ્રિયને કે પ્રિયને વળાવવા સારુ જે પગલાં ખાળજ
જઈને નેટલી વારમાં પાછું ફરે છે તેટલી વારનાં તો ચંદ્રનાં કિરણો ચારે બાજુ
ફેલાઈ ગયાં અર્થાત્ જેને વળાવી આવ્યા તેના સમાગમની અપેક્ષા કોબી થઈ ગઈ.

હિઅઈ હુદુકક ગોરહી ગયણિ હુદુકક મેહુ ।

વાસારત્તિ પવાસુઅહં વિસમા સવહુ બેહુ ॥

વર્ષાઋતુમાં પ્રવાસ કરનારાઓને સારુ આ એક અંકટની સ્થિતિ-વિષમ
સ્થિતિ-કોબી થતી હોય છે કે પ્રવાસીઓના હૃદયમાં ગોરી-પત્ની-ખરડે છે મને
ખીજી તરફ ગમનમાં મેંધ હુરકયા કરે છે-રડાકા કર્યા કરે છે.

૧. સર્વાશનરિપુસંભવ-સર્વાશન-અગ્નિ, અગ્નિનો રિપુ જલ અર્થાત્ સમુદ્ર. સમુદ્રસંભવ-ચંદ્ર.

અમ્મિ ! પયોહર વજ્જમા નિચ્ચુ જે સંમુહ થંતિ ।

મહુ કંતહો સમરંગણદ ગય-ઘડ મજ્જિઝ જંતિ ॥

હે માડી ! સમરંગણમાં-તડાઈના મેદાનમાં-આવેલું શત્રુઓના હાથીઓનું ટોળું મારા કંથ સામે આવતાં એટલે મારા કંથને સામે આવેલો જોતાં લયનું મારું ભંગ પામતાં ડરી જઈને ભાગી જાય છે ત્યારે મારા વજ્જમય જે એ કઠણુ સ્તનો છે તે તો કશી બીક વિના તેનો સામેને સામે ટકારને ટકાર જ રહે છે, અર્થાત્ જોની સામેથી હાથીઓ જેવા મોટા બળવાન પ્રાણીઓ ભાગી જાય છે ત્યારે મારાં સ્તનો ભાગતા નથી પણ બરાબર નિશ્ચયપણે કંથની સામેને સામે રહે છે એટલે મારાં કઠણુ સ્તનો કંથનો બરાબર સામનો કરના લેશ પણ લયભીત થતા નથી.

પુત્તેં જાણં કવણુ ગુણ અવગુણ કવણુ મુક્ષેણ ? ।

જા વળ્પાકી મુંહડી ચંપિજ્જઈ અવરેણ ॥

જે પુત્રની હયાતીમાં વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી બાપુકી ભોંયને બીજો કાઈ ચાંપી એસે-દબાવી એસે તેવો પુત્ર જન્મ્યો તોય શો શુભ ? અને મર્યો તોય શો અવગુણ ? અર્થાત્ જે પોતાની બાપુકી મિલકતને કદાચ વધારી ન શકે પણ સાચવી ય ન શકે એવો નમાલો પુત્ર હોય તોય શું અને ન હોય તોય શું ?

તં તેત્તિઝ જઠુ સાયરહો સો તેવહુ વિત્થારુ ।

તિસહે નિવારણુ પલ્લ વિ નવિ પર રુદ્ધહુ(? ઘુમ્મુ)અહ અસારુ ॥

તત્ તાવત્ જલં સાગરસ્ય, સ તાવાન્ વિસ્તારઃ ।

તૃષાયાઃ નિવારણમ્ પલમ્ અપિ નૈવ, પરમ્ શ્રુત્યાયતે(યુગ્મયુતિ)અસારઃ ॥

૧. પલ શબ્દનો અર્થ 'જ્યોતિષશાસ્ત્ર'માં 'પળ, વિપળ' એમ સૂક્ષ્મકાળરૂપે પ્રસિદ્ધ છે એથી અહીં 'પલ'નો અર્થ 'પળ' બતાવેલ છે તથા 'અનેકાર્થસંગ્રહ'માં આચાર્યશ્રી-હેમચંદ્રએ 'પલ' શબ્દનો અર્થ ઉન્માન બતાવેલ છે. ('પલમ્ ઉન્માન- માંસયોઃ'— અને ૦ સં ૦ કાં ૦ ર, શ્લો ૦ ૫૦૭-ચૌખંબા સિરીઝ) અર્થાત્ પલ એટલે ઊભું માપવું. જેમકે—દૂધ પળીથી મપાય છે-એ દ્રષ્ટિએ 'પલ' શબ્દનો 'પળી' અર્થ પણ અહીં થોળેલ છે.
૨. આ દોહામાં 'દોષકવૃત્તિ'માં ઘુદ્ધુઅહ પાઠ છાપેલ છે, તે રીતે અમે તેનો અર્થ આપેલ છે. આ દોહાવાળો બીજો આવૃત્તિમાં ઘુદ્ધુઅહ પાઠ છાપેલ છે. એમ લાગે છે કે ભાષામાં 'દરિયો ઘુઘવે છે' એ પ્રયોગમાં ઘુઘિધાતુ પ્રચલિત છે એ ઉપરથી ઘુદ્ધુઅહને બદલે ઘુમ્મુઅહ પાઠ વધારે ઠીક જણાય છે. ઘ અને ઘ ની સરખી લખાવટને લીધે આમ 'ધ' વંચાયો હોય.

જુઓ તો ખરા, આ દરિયાનું તે પાણી તેટલું બધું છે અને એનો તે વિસ્તાર-ઘેરાવો-પણુ તેટલો બધો છે છતાં તે, એક પળ જેટલા સમય માટે પણ 'તરસાનું' નિવારણ કરી શકતો નથી અથવા એક પળ-પળી-પણુ પાણી આપીને તે આપણી તરસનું નિવારણ કરી શકતો નથી તેમ છતાંય એશરમની જેવો તે અસાર સાગર ઘૃષ્ટતા કર્યા કરે છે-પોતાની મોટાઈના ખરાડા પાડ્યા કરે છે અથવા ધુધવે છે-‘ધુધુ’ એમ ગાળ્યા કરે છે.

અનાદૌ સ્વરાદ્ અસંયુક્તાનાં ક-ઘ-ત-થ-પ-ફાં

ગ-ઘ-દ-ઘ-વ-ભાઃ ॥૮૧૪૩૯૬॥

અનાદિમાં રહેલા, અસંયુક્ત અને સ્વર પછી આવેલા ક ને બદલે ગ, ઘને બદલે ઘ, ત ને બદલે દ, થ ને બદલે ઘ, પ ને બદલે વ અને ફ ને બદલે મ અપભ્રંશ લાપામાં વપરાય છે.

ક નો ગ-૦વિચ્છોદ્ધકરુ-૦વિચ્છોદ્ધગરુ-વિક્ષોભ કરનારો-વચ્છો પાડનારો-વિશેષ કરનારો.

ઘ નો ઘ-સુસ્વે-સુઘે-‘સુખે’ કે સુખે-સુખ વડે. ‘સુખે સમાધે પહોંચી ગયા’

ત નો દ]-કથિતમ-કથિદુ-કલું છે-કહેલ છે
થ નો ઘ

પ નો વ-શપથુ-સવધુ-શપથ-સોગન-સમ

ફ નો મ સફલયં-સમલહે-સદ્ગ.

કરેષ્પિણુ-આદિમાં ક હોવાથી ગ ન થાય.

ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ-મિયંકુ પદમાં સ્વર પછી ક નથી, અનુસ્વાર પછી છે તેથી ગ ન થાય.

એકહિ-માં સંયુક્ત ક છે એટલે ગ ન થાય.

એકહિ અકિલ્હિ સાવળુ માં-અકિલ્હિ પદમાં સંયુક્ત કલ છે તેથી ઘ ન થાય.

આ વિધાન પ્રાયઃ થાય છે તેથી કેટલાક શબ્દોમાં આ નિયમ લાગતો નથી એટલે કનો ગ વગેરે થતાં નથી.

અકિઆ-અકિઅ-અકૃત-કોઈએ નહીં કરેલું-તદન નવું-અપૂર્વ-કનો ન થયો.

કળિઆર-અહીં કળિઆરુમાં મૂળ શબ્દ કર્ણિકારના ક નો ગ થયો નથી તે જ પ્રકારે કંચન, કંતિ વગેરે પદોમાં પણ ક નો ગ થયો નથી.

પફલિઅર-ફૂલ્યો ફાલ્યો. ફ નો મ ન થયો તથા મૂળ શબ્દ રૂપ 'પફલિતર' માં ત નો દ થયો નથી.

પયાસુ-પયાસુ પદમાં અનાદિ હોવા છતાં (મૂળ પ્રકાશ ના) કનો ગ ન થયો.

વિણિજિઅર-આ પદમાં મૂળ વિણિજિતર ના ત નો દ ન થયો.

જં દિટ્ટરં સોમગ્રહણ અસર્કિર્હિ હસિર નિસંકુ ।

પિઅ-માણસ-વિચ્છોહ-ગરુ ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ ॥

યદ દષ્ટકમ્ સોમગ્રહણમ્ અસતીભિઃ હસિતમ્ નિઃશઙ્કમ્ ।

પ્રિયમાનુષ-વિક્ષોભકરમ્ ગિલ ગિલ રાહુઃ મૃગાઙ્કમ્ ॥

જ્યારે અસતીઓએ ચંદ્રનું ગ્રહણ જોયું ત્યારે તેઓએ ચંદ્રની હાંસી કરી. તેમણે રાહુને કહ્યું કે હે રાહો ! પ્રિય મનુષ્યો વચ્ચે વિચ્છોહ-વચ્છો-પાડનાર-વિક્ષોભ કરનાર આ ચંદ્ર છે, માટે તું તેને ગળી જ-ગળી જ.

અમ્મીણ ! સત્થાવત્થેર્હિ સુવે ચિત્તિજ્જઈ માણુ ।

પિણ દિટ્ઠે હલ્લોહલેણ કો ચેઅઈ અપ્પાણુ ? ॥

અમ્બ ! સ્વસ્થાવસ્થેઃ સુખેન ચિન્તયતે માનઃ ।

પ્રિયે દષ્ટે વ્યાકુલત્વેન કઃ ચેતયતિ આત્માનમ્ ? ॥

હે માડી ! જ્યારે પૂરી સ્વસ્થ દશા હોય ત્યારે અહંકારનો વિચાર કરી શકાય—'રસણું લઉં તો પિયુ મનાવવાને આવશે.' એવો વિચાર કરી શકાય, પણ આ તો પ્રિયને જોતાં જ હાકળા-હાંકળા અને જવાય છે-હાલકલોળ થવા માટે છે એવા સમયે કોણ પોતાની જાતને ચેતરી શકે ? અર્થાત્ વ્યાકુળ સ્થિતિમાં બધું ભુલી જ જવાય-રુસણોનો વિચાર શે આવે ?

સવધુ કરેપ્પણુ કધિદુ મઈ 'તસુ પર સમલરં જમ્મુ ।

જાસુ ન ચાડ, ન ચારહડિ, ન ચ પમ્હુટ્ટરં ધમ્મુ ॥

શપથં કૃત્વા કથિતં મયા 'તસ્ય પરં સફલકમ્ જન્મ' ।

યસ્ય ન ત્યાગઃ, ન ચારમટી, ન ચ પ્રમુષ્ટકઃ ધર્મઃ ॥

મેં સોગન ખાઈને કહેલું છે કે કેવળ તેનો જ જન્મ સફળ છે કે જેની ત્યાગ-વૃત્તિ લોપાઈ નથી, જેની ચારભટ્ટી-શરવીરતા-લોપાઈ નથી-જેનું શરાતન-લોપાયું નથી અને જેનો ધર્મ ચોરાયો નથી-લોપાયો નથી.

જઈ કેવંઈ પાવીસુ પિઝ અકિઆ કુટ્ટ કરી ? ।

પાણિઝ નવઈ સરાવિ જિવં સવંગે પઈસીસુ ॥

યદિ કથમપિ પ્રાપ્સ્યામિ પ્રિયમ્ અકૃતં કૌતુકં કરિષ્યે ।

પાનીયં નવકે શરાવે યથા સર્વાહુગે પ્રવેક્ષ્યામિ ॥

જો કેમે કરીને પિયુને પામીશ તો કદી નહીં કરેલું એવું કૌતુક કરી બતાવીશ.
જેમ નવા શરાવમાં-નવા-કોરા-શોકરામાં-રામપાતરમાં-નાખેલું પાણી પોતાના બધા
જ અવયવો દ્વારા શરાવમાં સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે-ફેલાઈ પેસી-જાય છે તેમ હું
પિયુમાં મારાં બધાં અંગો વડે પેસી જઈશ-વ્યાપી જઈશ-ફેલાઈ જઈશ

ઉઝ, કળિઆરુ પફુલ્લિઅઝ કંચળ-કંતિ-પયાસુ ।

ગોરી-વચળ-વિણિજિઅઝ નં સેવઈ વળવાસુ ॥

ઉત-પરય, કર્ણિકાર: પ્રફુલ્લિતક: કામ્બવનકાન્તિપ્રકાશ: ।

ગૌરીવદનવિનિર્જિતક; દિવ સેવતે વનવાસમ્ ॥

જુઓ તો ખરા, સોનાની કાંતિ જેવા ચળકતા પીળાં ફૂલોને લીધે પીળા વર્ણવાળા
આ કરેલું કેવી ફૂલીફૂલી છે ? જાણે કે ગોરીના મુખ પાસે જિતાઈ ગયેલી-પરાજય
પામેલી-હોઈ એવી તે કરેલું વનવાસ સેવતી હોય એમ જણાય છે. જે કોઈ
પરાજય પામેલ હોય તે લોકોને પોતાનું મુખ શી રીતે બતાવે ? એટલે જે કોઈ
પરાજય પામે તે વનવાસ જ સેવેને ?

મ: અનુનાસિક: વ: વા ॥૮૧૪૩૯૭॥

અનાદિમાં રહેલા એવા અસંયુક્ત મકારને બદલે અપશ્ચંશ ભાષામાં
અનુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે.

કમલુ-કવંલુ-કમળ

મમરુ-મવંરુ-મોરો-ભમરો-“ભવંરલાલ”

જ્યાં શબ્દમાં મૂળ મ ન હોય અને કોઈ નિયમથી મ થયો હોય ત્યાં
પણ આ નિયમ લાગે છે.

યથા-જિમ-જિવં, જિમ્વ-જેમ-જુઓ, ૮૧૪૪૦૧।

તથા-તિમ-તિવં, તિમ્વ-તેમ- ” ”

મચળ-માં મ આદિમાં હોવાથી વં ન થયો.

જમ્મુ-માં મ સંયુક્ત હોવાથી મ્વ ન થયો.

વા અધઃ રઃ લુક્ ॥૮૧૪૩૯૮॥

સંયુક્ત અક્ષરમાં પાછળ રહેલા ર નો અપભ્રંશ ભાષામાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.

પ્રિયઃ—પ્રિઝ પિઝ, પ્રિયુ—પ્રિય—વહાલો—કંચ—પતિ—પ્રિય;

પ્રિયેણ—પ્રિયેણ, પ્રિયેણ—પ્રિય વરે.

જઈ કેમ્વઈ પાવીસુ પિઝ । જુઓ, ૮૧૪૩૯૬॥

જઈ મરગા પારકડા તો સહિ ! મડ્ઝુ પિણ । જુઓ, ૮૧૪૩૯૮॥

અભૂતઃ અપિ ક્વચિત્ ॥૮૧૪૩૯૯॥

કોઈ શબ્દમાં ર ન હોય તોપણ અપભ્રંશ ભાષામાં ક્વચિત્ ર ઉમેરાઈ જાય છે.

વ્યાસઃ—ત્રાસુ અથવા વાસુ—વ્યાસ મહર્ષિ

વ્યાસેન—ત્રાસેણ વાસેણ

ત્રાસુ મહા—રિસિ ળેઝ મળઈ 'જઈ સુઈ—સત્થુ પમાણ ।

માયહં ચલણ નવંતાહં દિવિ દિવિ ગંગા—જ્ઞાણ ॥

વ્યાસઃ મહર્ષિઃ એતત્ મળતિ યદિ શ્રુતિશાસ્ત્રં પ્રમાણમ્ ।

માતુઃ ચરણાન્ નમતાં દિવા દિવા—દિને દિને—ગજાસ્નાનમ્ ॥

મહર્ષિ વ્યાસ એમ કહે છે કે જો વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ હોય તો એટલે વેદનું વચન ખરું માનીએ તો જો લોકો પોતાના માતાપિતાને રોજને રોજ પજો લાગે છે તેઓ રોજને રોજ ગંગાસ્નાન કરે છે—તેમને રોજ રોજ ધરએકાં ગંગા નાજીનું પુણ્ય મળે છે. તેમને ગંગામાં નહાવા માટે કાશીએ જવાની જરૂર નથી

વાસેણ વિ મારહ—લંભિ વદ્ધ । વ્યાસેન અપિ ભારતસ્તમ્મે વદ્ધા ।

વ્યાસ મહર્ષિએ પણ મહાભારત રૂપ થાંભલા સાથે આંધેલી કથા.

આપદ્-વિપત્-સમ્પદાં દઃ ઇઃ ॥૮૧૪૪૦૦॥

આપદ્, વિપત્ અને સમ્પદ્ શબ્દોના દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ ઇ બોલાય છે.

આપદ્—આવદ્—આપત્તિ—આપદા.

વિપદ્—વિવદ્—વિપદા.

સંપદ્—સંપદ્—સંપદા—સંપત્તિ.

'બહુલ'ને લીધે આ નિયમ અધે લાગતો નથી.

સંપદ્—સંપયા. સંપદ્ ન થયું.

ત્વનંત કરંતહો, પુરિસહો આવડ આવડ ।

અનયં કરતઃ—કુર્વાણસ્ય પુરુષસ્ય આપત્ આગચ્છતિ

અન્યાય કરતા પુરુષને આપતિ-આફત-આવે છે.

કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી—

ગુણર્હિ ન સંય ક્રિતિ પર । જુઓ, ૮૧૪૩૩૫ ॥ અહીં સંય ને અદલે સંપડ ન થયું.

કથં-યથા-તથાં થાદેઃ એમ-ઈમ-ઈહ-ઈધા ઢિતઃ ॥૮૧૪૪૦૧॥

કથમ્, યથા અને તથા શબ્દોના થમ્ તથા થા ભાગનો અપભ્રંશ ભાષામાં એમ, ઇમ, ઇહ અને ઇધ રૂપે ફેરફાર થાય છે. એટલે કથમ્ ને અદલે કેમ, કિમ્, કિહ અને કિધ રૂપે વપરાય છે. યથા ને અદલે જેમ, જિમ, જિહ અને જિધ રૂપે વપરાય છે અને તથા ને અદલે તેમ, તિમ, તિહ અને તિધ રૂપે વપરાય છે.

ક+થમ્-ક+એમ-કેમ-કેમ, કેમ કરીને, કેવી રીતે ? કેવું ?

ક+થમ્-ક+ઈમ-કિમ- ,, ,, ,, ,,

ક+થમ્-ક+ઈહ-કિહ- ,, ,, ,, ,,

ક+થમ્-ક+ઈધ-કિધ- ,, ,, ,, ,,

ય+થા-જેમ, જિમ, જિહ, જિધ-જેમ જે રીતે, જેવી રીતે, જેવું

ત+થા-તેમ, તિમ, તિહ, તિધ-તેમ, તે રીતે, તેવી રીતે તેવું

કેમ-કિધ

‘કેમ સમગ્ગત દુઃકુલ દિણ ? કિધ રચણી હુડુ હોઈ ?’ ।

નવવહુ-દંસણ-લાલસડ વહડ મળોરહ સોડ ॥

કથં સમાપ્તોતુ દુષ્ટો દિનઃ ? કથં રજની શીઘ્રં ભવતિ ? ।

નવવધૂર્દશન-લાલસકઃ વહતિ મનોરથં સઃ અપિ ॥

અહીં અપિ શબ્દ નિશ્ચય અર્થનો સૂચક છે.

‘આ દુષ્ટ દિવસ કેમ કરીને પૂરો થઈ જાય’ ‘રંજન કરનારી રાત કેમ કરીને ઝટ આવી જાય’ આવો મનોરથ તે માણસ કરે છે કે જે નવી વહૂને જોવા માટે વિશેષ આતુર હોય-જાત્રયવાળો હોય-અધિક તત્વસતો હોય.

કિવૈ—

ઓ ગોરીમુહ-નિજિઅડ વહલિ લુક્ક મિયંકુ ।

અન્નુ વિ જો પરિહવિય-તણ સો કિવૈ ભવઈ નિસંકુ ? ॥

જુઓ તો ખરા કે, ગોરીના મુખની કાંતિ દ્વારા પરાજય પામેલો ચંદ્ર વાદળામાં કેવો સંતાઈ ગયો છે. બીજો પણ જે કાઈ બીજા દ્વારા પરાજય પામેલ હોય તે નિઃશંક બનીને ખુદ્દી રીતે-મેઘડક-શરમાયા વિના-જાહેરમાં કેમ કરીને ભભી-ફરી-શકે? અર્થાત્ ન ફરી શકે પણ સતાયેલો-છૂપો-જ રહે.

કિહ-

બિંબાહરિ તણ રયણ-વણ કિહ ઊઝ સિરિ-આનંદ ! ।

નિરુવમ-રસુ પિર્ણ પિઅવિ જણુ સેસહો દિળ્ણી મુદ્દા ॥

વિન્બાધરે તનુઃ રદનઘ્રણઃ કથં સ્થિતઃ શ્રીઆનન્દ !

નિરુપમરસં પ્રિયેણ પીત્વા ઇવ શેષસ્ય દત્તા મુદ્રા ॥

શ્રી આનંદ નામનો સ્મિક જન છે તેને કાઈ પૂછે છે કે, હે આનંદ ! ત્રીના પાકા ટિંડોરા જેવા લાલ એઠ ઉપર દાંત વડે પડેલો નાનો એવો ધા કેવો દેખાય-ત્રાજે-છે?-જવાબમાં આનંદ કહે છે કે, પિઉએ-પ્રેમીએ-નિરુપમ અધરરસ પીને પછી તેમાં જે રસ બાકી રહ્યો છે તે બીજો કાઈ પી ન જાય કે એ રસ ઢળી ન જાય એ માટે જાણુ કે એઠરૂપ શીશી ઉપર મહોર ન મારી દીધી હોય-એ શીશીના મોં ઉપર ખૂચ-સીલ-ન માર્યું હોય એમ એ નાના ધાને વર્ણવી શકાય.

તેવૈ-જેવૈ

મણ સહિ ! નિહુઅરં તેવૈ મઈં જઈ પિઉ દિદ્દહુ સ-દોસુ ।

જેવૈ ન જાણઈ મજ્જુ મણ પક્ષાવહિઅં તાસુ ॥

મણ સહિ ! નિમૃત્તકમ્ તથા મામ્ यदि પ્રિયઃ દૃષ્ટઃ સદોષઃ ।

યથા ન જાનાતિ મમ મનઃ પક્ષાપતિતં તસ્ય ॥

હે સખી ! તેં જે મારો પ્રિય, દોષ સહિત જોયો હોય-મારા પ્રિયનો કાઈ દોષ જોયો હોય તો મને એ આવત એકાંતમાં ગુપચુપ એવી રીતે કહે જેથી તેની (પતિની) પડખે જ પડેલા-રહેલા-અર્થાત્ પતિના પક્ષપાતી એવા મારા મનને ખબર ન પડે-તેનો દોષ મારા મનની જાણમાં ન આવે-એ રીતે મને તું ગુપચુપ કહે.

જિવૈ જિવૈ વંકિમ લોઅળં ।

તિવૈ તિવૈ વમ્મહુ નિઅય-સર..... । જુઓ, ૮૧૧૩૪૯ ॥

તિહ-જિહ

મઈં જાણિઅં પિઅવિરહિઅહં ક વિ ધર દોઈ વિઆલિ ।

નવર મિઅંકુ વિ તિહ તવઈ જિહ દિળયરુ સય-ગાલિ ॥

ધર ધૈર્યમ્ (જુઓ, ૮૧૧૩૭૭).

મેં જાણેલું કે જેને પ્રિયનો કે પ્રિયાનો વિરહ થયેલ છે તેઓને સંખ્યા ટાણે કાંઈક પણ ધીરજ થાય, પણ આ તો તેથી ઉલટું થયું જણાય છે, કેમકે સંખ્યા ટાણે ચંદ્ર પંચુ તેની રીતે તપવા લાગ્યો છે કે જેમ પ્રત્યક્ષણે સૂર્ય તપતો હોય.

ઉપરનાં પદોની જેમ જેમાં જેમ, જિમ, જિહ, જિઘ તથા તેમ, તિમ, તિહ અને તિઘ અચ્ચોવપરાયેલ હોય તેવાં ઉઘાહરણો પણ પોતાની મેળે જ સમજી લેવાં.

યાદક્-તાદક્-કીદ્દશાં દાદેઃ ડેહઃ ॥૮૧૪૦૨॥

યાદશ, તાદશ, કીદશ અને ર્દશ શબ્દોમાં જે દકારાદિ અંશ એટલે દશ ૩૫ અંશ છે તેને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં 'એહ' બોલાય છે.

યા+દશને બદલે જા+એહ-જેહ જેવું

તાદશ ને બદલે તા+એહ-તેહ તેવું

કીદશ ને બદલે કી+એહ-કેહ-કેહ કેવું

ર્દશને બદલે ર્દ+એહ-એહ એહવું કે એવું

મહં મણિઅડ બલિ-રાય ! તુહું, કેહડ મગ્ગણ એહુ ? ।

જેહુ તેહુ નવિ હોઈ વડ ! સઈ નારાયણ એહુ ॥

મયા મણિતકઃ બલિરાજ ! ત્વમ્, કીદ્દશ માર્ગણઃ એષઃ ? ।

યાદક્ તાદક્ ન અપિ મવતિ મૂઢ ! સ્વયં નારાયણઃ એષઃ ॥

હે બલિરાજ ! આ માગણુ એવો કેવો છે ? એ બાબત મેં તને કહ્યું કે, હે મૂઢ ! આ માગણુ કોઈ જેવો તેવો-રસ્તે રખડતો આસતુકાલતુ માગણુ-બીખારી-ન હોય પણ આ તો નારાયણ પોતે જ માગણુ થઈને આવેલ છે.

અતાં ડહસઃ ॥૮૧૪૦૩॥

યાદશ, તાદશ, કીદશ અને ર્દશ એ ચારે અકારાંત શબ્દોના દશ અંશને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અહસ (ડહસ) ૩૫ વપરાય છે.

યાદશ ને બદલે જા+અહસ-જહસ. તાદશ ને બદલે તા+અહસ-તહસ. કીદશ ને બદલે કા+અહસ-કહસ અને ર્દશ ને બદલે ર્દ+અહસ-અહસ ૩૫ અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

યા+દશ-અહસ-જા+અહસ-જહસો-જેહવો-જેવો-જૈસો.

તા+દશ-અહસ-તા+અહસ-તહસો-તેહવો-તેવો-તૈસો.

કી+દશ-અહસ-કી+અહસ-કહસો-કેહવો-કેવો-કૈસો.

ર્દ+દશ-અહસ-ર્દ+અહસ-અહસો-એહવો-એવો-એસો.

યત્ર-તત્રયોઃ ત્રસ્ય ડિદ્-એત્થુ-અત્તુ ॥૮૧૪૧૦૪॥

યત્ર અને તત્ર શબ્દના ત્ર અંશને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એત્થુ અને અત્તુ બોલાય છે એટલે યત્ર શબ્દને બદલે જેત્થુ અને જત્તુ તથા તત્ર શબ્દને બદલે તેત્થુ અને તત્તુ રૂપે અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

ય+ત્ર-એત્થુ-જ+એત્થુ-જેત્થુ-જ્યાં-જે રથળે. મારવાડી ભાષામાં જટે પંખબીમાં જિત્યે.

ત+ત્ર-એત્થુ-ત+એત્થુ-તેત્થુ-ત્યાં-તે રથળે. મારવાડીમાં તટે પંખબીમાં તિત્યે.

ય+ત્ર-અત્તુ-જ+અત્તુ-જત્તુ-જ્યાં-જે રથળે.

ત+ત્ર-અત્તુ-ત+અત્તુ-તત્તુ-ત્યાં-તે રથળે.

જહ મો ઘડદિ પ્રયાવદી કેત્થુ વિ લેપ્પિણુ સિક્કુ ।

જેત્થુ વિ તેત્થુ વિ એત્થુ જગિ મળ તો તહિ સારિક્કુ ? ॥

જે તે પ્રખપતિ-વિધાતા-કયાંયથી શિક્ષા-વિદ્યા-લઈને-શીખીને-નવું રૂપ ધડતો-જનાવતો-હોય તો કહે, જ્યાં-ત્યાં પણ કોઈ રથળે આ જગતમાં તેની સરખું કોઈ તો અથરા તો કોઈક તો મળવું જોઈએ ને ?

જત્તુ ઠિદો જ્યાં-જે રથળે-રહેલો

તત્તુ ઠિદો ત્યાં-તે રથળે રહેલો.

એત્થુ કુત્ર-અત્રે ॥૮૧૪૧૦૫॥

કુત્ર અને અત્ર શબ્દના ત્ર અંશને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એત્થુ બોલાય છે. એટલે કુત્ર શબ્દને બદલે કેત્થુ અને અત્ર શબ્દને બદલે એત્થુ રૂપ અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

કુ+ત્ર-એત્થુ-કુ-એત્થુ-કેત્થુ-ક્યાં-કયે રથળે. મરાઠી-કુટે મારવાડી કટે પંખબી કિત્યે

અ+ત્ર-એત્થુ-અ-એત્થુ-એત્થુ-અહીં-આ રથળે. મારવાડી-અટે પંખબી કિત્યે કેત્થુ વિ લેપ્પિણુ સિક્કુ । ૮૧૪૧૦૪ ।

જેત્થુ વિ તેત્થુ વિ એત્થુ જગિ । જુઓ, ૮૧૪૧૦૪.

યાવત્-તાવતોઃ 'વ'આદેઃ મ ઉ મહિં ॥૮૧૪૧૦૬॥

યાવત્ અને તાવત્ એ બે અવ્યયોમાંના વત્ ભાગને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં મ, ઉ અને મહિં એ ત્રણમાંના ગમે તે એક વપરાય છે.

યાવત્ શબ્દને બદલે જામ, જાડં અને જામહિં
તાવત્ શબ્દને બદલે તામ, તાડં અને તામહિં એવા શબ્દો અપભ્રંશમાં
વપરાય છે.

મ—યા+વત્-મ-જા+મ-જામ-જ્યાં સુધી

તા+વત્-મ-તા+મ-તામ-ત્યાં સુધી

ડં—યા+વત્+ડં-જા+ડં-જાડં-જ્યાં સુધી

તા+વત્-ડં-તા+ડંતાડં-ત્યાં સુધી

મહિં-યા+વત્-મહિં-જા+મહિં-જામહિં-જ્યાં સુધી-જ્યારે

તા+વત્-મહિં-તા+મહિં-તામહિં-ત્યાં સુધી-ત્યારે.

તામ ન નિવડે કુંભ-ચઢિ સીહ-ચવેડ ચડક ।

તામ સમત્તહં મયગલહં પડે પડે વરજડે ઢક ।

યાવત્ ન નિપતતિ કુમ્ભતટે સિંહચેપટા ચટક ।

તાવત્ સમસ્તાનાં મદકલાનાં પદે પદે વાદયતિ ઢકા ।

જ્યાં સુધી હાથીઓના કુંભસ્થળ ઉપર સિંહના પંખનો સડાકો પડ્યો નથી
ત્યાં સુધી જ મદ્યી છડી ગચેલા તમામ હાથીઓના પેટ નીચે લટકતો બાંધેલો
ધંટ ચાલતી વખતે પગને પગને વાગ્યા કરવાનો પણ સિંહની થપાટ-ફટકા-
પડતાં જ એ ધંટ વાગતો બંધ જ પડી જવાનો.

તિલહં તિલત્તણુ તાડં પર જાડં ન નેહ ગલંતિ ।

નેહિ પળટ્ટે તે જિજ તિલ તિલ ફિટ્ટિવિ કલ હોંતિ ॥

તિલાનાં તિલત્વનં તાવત્ પરં યાવત્ ન સ્નેહાઃ ગલન્તિ ।

સ્નેહે પ્રણટે તે એવ તિલાઃ તિલાઃ સ્ફેટિત્વા કલાઃ ભવન્તિ ॥

તલમાં તલપણું ત્યાં સુધી ટકે છે જ્યાં સુધી તે તલ સ્નેહને-ચીકાશને-
છોડતા નથી, તલની અંદરનો સ્નેહ-ચીકાશ-નાશ પામતાં જ તલ, તલ મટીને
અલ-ખોળ-થઈ જાય છે. માણસ પણ પોતાની અંદરનો સ્નેહ નાશ પામતાં જ
અલ-દુર્ગત-મની જાય છે.

જામહિં વિસમી કજ્જ-ગડ્ડ જીવહં મજ્જે એડ ।

તામહિં અચ્છડ ઇયરુ જણુ, સુઅણુ વિ અંતરુ દેડ ॥

યાવત્ વિષમા કાર્યગતિઃ જીવાનાં મધ્યે એતિ ।

તાવત્ આસ્તામ્ ઇતરો જનઃ, સુજનઃ અપિ અન્તરં દદાતિ ॥

જીવોની વચ્ચે ચાલતી પરસ્પરની કામકાજની ગતિ-રીત-અરસપરસનો સંબંધયુક્ત વ્યવહાર-ન્યારે વિષમ રીતે-વક્રારણે-ચાલવા લાગે છે ત્યારે એટલે ન્યારે જીવોની ભાગ્યદશા પત્રટાય છે ત્યારે ઈતર-હઝકો-અથવા રેનેહ સંબંધવાળો નહીં એવો ઈતર-ખીજો માણસ તો આંતરો રાખે જ પણ સુખન સુધ્ધાં આંતરો રાખે છે-પીઠ ફેરવી એસે છે.

વા યત્-તદઃ અતોઃ ડેવઢઃ ॥૮૧૪૪૦૭॥

યત્ અને તત્ શબ્દને સંસ્કૃત ભાષામાં ૭૧૧૪૮ સૂત્ર દ્વારા, ‘પરિમાણુ’ અર્થનો સૂચક અતુ પ્રત્યય લાગતાં યાવત્ અને તાવત્ શબ્દો બને છે. એ યાવત્ અને તાવત્ શબ્દો-માંના વત્ ભાગને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એવઢ (એવઢ) શબ્દ વિકલ્પે બોલાય છે. એટલે યાવતને બદલે એવઢ અને તાવતને બદલે તેવઢ શબ્દ અપભ્રંશમાં વિકલ્પે વપરાય છે.

યા+વત્-એવઢ-જા+એવઢ+૩-એવઢુ-એવડું-એટલું-હિંદી જિતવા

તા+વત્-એવઢ-તા+એવઢ+૩-તેવઢુ-તેવડું-તેટલું - ,, તિતવા

ન્યારે એવઢ ન થાય ત્યારે થનારાં ૩૫—

યા+વત્-એત્તુલ-જા+એત્તુલ+૩-જેત્તુલો-જેટલો-(જુઓ ૮૧૪૪૩૫).

તા+વત્-એત્તુલ-તા+એત્તુલ+૩-તેત્તુલો-તેટલો-(જુઓ ૮૧૪૪૩૫).

એવઢુ અંતરુ રાવળ-રામહં, તેવઢુ અંતરુ પટ્ટણ-ગામહં ॥

રાવળ અને રામ વચ્ચે જેટલું અંતર-તફાવત-છે તેટલો તફાવત પાટણ શહેર અને ગામડા વચ્ચે છે. આ વાક્યમાં શહેરને રાવળ જેવું અને ગામને રામ જેવું બનાવેલ છે.

વા ઇદમ્-કિમોઃ ‘ય’ આદેઃ ॥૮૧૪૪૦૮॥

ઇદમ્ અને કિમ્ શબ્દને સંસ્કૃત ભાષામાં ૭૧૧૪૮ સૂત્ર દ્વારા ‘પરિમાણુ’ અર્થનો સૂચક અતુ પ્રત્યય લાગતાં ઇયત્ અને કિયત્ શબ્દો બને છે. આ ઇયત્ અને કિયત્ આદિમાં ય વાળા ભાગને બદલે-યત્ ભાગને-બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એવઢ વિકલ્પે બોલાય છે. એટલે ઇયત્ ને બદલે એવઢ અને કિયત્ ને બદલે કેવઢ પ્રયોગ અપભ્રંશમાં વિકલ્પે વપરાય છે.

ઇ+યત્-એવઢ-ઇ+એવઢ+૩-એવઢુ-એવડું-એટલું.

કિ+યત્-એવઢ-કિ+એવઢ+૩-કેવઢુ-કેવડું-કેટલું.

એવઢ ૩૫ ન થાય ત્યારે થનારાં ૩૫—

ઇ+યત્-એત્તુલ-એત્તુલ+૩-એત્તુલો-એટલો, એવડો.

કિ+યત્-એત્તુલ-કિ+એત્તુલ+કેત્તુલો-કેટલો, કેવડો.

એવઙ્ઞ અંતરુ-એતાવદ્ અન્તરમ્-આટલું આંતરં-આટલો ભેદ

કેવઙ્ઞ અંતરુ-કિયદ્ અન્તરમ્ કેટલું આંતર -કેટલો ભેદ

પ્રસ્તુત એવઙ્ઞ પ્રત્યયના સાદૃશ્યથી એકવક્રું એવક્રું, ત્રેવક્રું, ચોવક્રું વગેરે શબ્દોમાં પણ ભાષામાં એવઙ્ઞ પ્રત્યય લાગેલ છે અને એટલો, જેટલો, કેટલો અને તેટલોમાં પ્રસ્તુત એતુલ પ્રત્યય વપરાયેલ છે,

परस्परस्य आदिः अः ॥८।४।४०९॥

અપભ્રંશ ભાષામાં ‘ પરસ્પર ’ શબ્દની આદિમાં અ ઉમેરાય છે. પરસ્પરમ્-પરોષ્પરુ-અપરોષ્પરુ-અપરોષ્પરુ અને પનો વ થતાં-અવરોષ્પરુ-પરસ્પર અથવા એકબીજા-સામસામે.

તે મુગ્ધા હરાવિઆ જે પરિવિક્ષા તાહં ।

અવરોષ્પરુ જોઅંતાહં સામિઝ ગંજિઝ જાહં ॥

તે મુદ્રકા હારિતા યે પરિવિક્ષાઃ તેષામ્ ।

પરસ્પરમ્ ઘોતતામ્-વચ્ચતામ્-સ્વામિકઃ ગન્જિઝતઃ; યેષામ્ ॥

એક-બીજાની સામે જોતા રહ્યા અને જેમનો સ્વામી ગાંજી ગયો-હારી ગયો એટલે સેવકો જોતા રહ્યા અને સ્વામી દારી ગયો. સેવકોને જે મગા પીરસવામાં આવેલા તે ફાગટ ગયા અર્થાત્ સેવકોનું ખાધું-સેવકોને ખવરાવ્યું-એજે ગયું-ધૂળમાં મળ્યું-સેવકોને ખવરાવ્યાનું કાંઈ ફગ-પરિણામ-ન આવ્યું.

कादिस्थ-एद्-ओतोः उच्चारलाघवम् ॥८।४।४१०॥

એ અને ઓ એ બન્ને સ્વરો દ્વિમાત્રિક છે એટલે તે દીર્ઘસ્વર ગણાય છે પણ જ્યારે તે બન્ને એટલે એ અને ઓ ક વગેરે વ્યંજનોની સાથે મળી ગયા હોય ત્યારે એટલે કે, ખે, જે, ઘે વગેરે રૂપે થયા હોય તથા કેા, છો, જો, ઝો વગેરે રૂપે થયા હોય ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં તેમનું એટલે કે, છે, છે, ગે અથવા કો, સો, ગો વગેરેનું લઘુ ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ થાય છે.

સુષે શબ્દમાં ઘની સાથે એ છે તેનું લઘુ ઉચ્ચારણ કરવું એટલે તેને દ્વિમાત્રિક-રૂપે-દ્વિમાત્રિકની જેમ-ન બોલવો, પણ લઘુ બોલવો-એક માત્રિકની જેમ બોલવો-આ લઘુ ઉચ્ચારણનો ઉપયોગ જંદની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે અથવાઃ ઉચ્ચારણ કરનારાઓને ઉચ્ચારણ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર છે. જ્યારે ઉચ્ચારણ કરનારા એકમાત્રિક સ્વર કેમ બોલવો અને દ્વિમાત્રિક સ્વર કેમ બોલવો એ બાબત ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા ત્યારે અંધકારે તેમને માટે ઉપર જણાવેલ માર્ગ શોધી કાઢેલ હોય ?

દુલ્લહદો શબ્દમાં હ ની સાથે ઓ છે તેનું લઘુ ઉચ્ચારણ કરવું એટલે તેને દ્વિમાત્રિક ન સમજવો પણ લઘુ એટલે એકમાત્રિક સમજવો.

સુષેં ચિત્તિજ્ઞા માણુ-સુલેન ચિન્ત્યતે માનઃ સુખનું વાતાવરણ હોય તો માનનો વિચાર કરી શકાય. જુઓ, ૮૧૩૧૬ । આ વાક્યમાં સુષેં પદમાં ષેં અક્ષરમાં જે ં છે તેને લઘુ એટલે એકમાત્રિક સમજવો.

તસુ હઠં કલિ-ગુણિ દુલ્લહદો કલિયુગમાં જે દુર્લાભ-દુર્ભિન્ન-હોય એવાને માટે હું બલિદાન આપી શકું-જુઓ, ૮૧૩૩૮ મહાત્મા ગાંધી જેવા પુરુષોત્તમને માટે માયું આપવામાં વાંધો ન ગણાય. ઉદાહરણનું આ પાછલું વાક્ય અનુવાદકે જ પોતા તરફથી અનુવાદમાં ઉમેરેલ છે પણ અંચકાર આચાર્ય હેમચંદ્રનું નથી-એમ સમજવું.

પદાન્તે ઈ-હ-હિ-હંકારાણામ્ ॥૮૧૪૧૧॥

ચદને છેડે આવેલા ઈ, હ, હિ અને હં એ ચાર શબ્દોનું અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ લઘુ ઉચ્ચારણ કરવું. જે સ્વરની પછી અનુસ્વાર આવેલો હોય તે સ્વર ગુરુ ગણાય છે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં ઈ, હ, હિ અને હં ના સ્વરને લઘુ સમજવાનો છે.

ઈ-તુચ્છઈ-ઈને લઘુ સમજવો.

કિજ્જઈ   , , ,

હ-તરહું અને લહહું- હુંને લઘુ સમજવો.

હિ-જર્હિ-હિને લઘુ સમજવો.

હં-તળહં-હંને , , ,

અન્નુ જુ તુચ્છં તહે ધળહે । જુઓ, ૮૧૩૫૦ ॥

વલિકિજ્જઈ સુબળસ્સુ । જુઓ, ૮૧૩૩૮ ॥

તરુહું વિ વક્કઠ । જુઓ, ૮૧૩૪૧ ॥

લગ્ગ-ત્રિસાહિત્ત જર્હિ લહહું । જુઓ, ૮૧૩૮૬ ॥

તળહં તજ્જની મંગિ નવિ । જુઓ, ૮૧૩૩૯ ॥

મ્હઃ મ્મઃ વા ॥૮૧૪૧૨॥

અપભ્રંશ ભાષામાં મ્હને બદલે મ્મ વિકલ્પે બોલાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં આવો મ્હ કયાંય મળતો નથી પણ પ્રાકૃત ભાષામાં મ્હ પ્રચલ્ય છે.

હેમ-૩૦

પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૧૨૭૪ સૂત્ર દ્વારા શબ્દોના ક્ષમ, રમ, ષમ, સ્મ અને
હ્યને બદલે જે મ્હ થાય છે તે મ્હ અહીં લેવાનો છે.

ગિમ્મ-ગ્રીષ્મ-ગિ+મ્હ-ગિમ્મો, ગિમ્હો-ગ્રીષ્મ-ઉનાળો

સિમ્મ-ષ્લેષ્મ-સિ+મ્હ-સિમ્મો, સિમ્હો-ષ્લેષ્મ-શલેષમ-સળેખમ

વમ્હ-વ+ન્મ-અભિ-આભિણુ

વમ્મ ! તે વિરલા કે વિ નર જે સર્વગ છૂણ્ણ ।

જે વંકા તે વંચયર, જે હજુબ તે બહ્ણ ।

હે અભિન ! અમ્મન ! આભિણુ ! જેઓ સર્વીંગે-સર્વ પ્રકારે-છૂણ-કુશળ-
હોય તેવા કોક વિરલા નર-મનુષ્ય-હોય છે પણ વધારે ભાગે જોતાં એમ જણાય
છે કે જે વાંકા-હોય છે તે વધારે પડતા વાંકા-લુચ્ચા-હોય છે અને જે સરળ
હોય છે તે નર્મળગદ જેવા હોય છે-વધુ પડતા સરળ હોય છે-મૂરખ અથવા તદ્દન
ભોટ-અક્ષલ વિનાના ભોપા-જેવા-હોય છે.

અન્યાદશઃ અન્નાઈસ-અવરાઈસો ॥૮૧૪૧૩॥

અન્યાદશ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અન્નાઈસ અને અવરાઈસ એમ
બે શબ્દો વપરાય છે.

‘કોઈની સરખો’ અર્થ સૂચવવા સંસ્કૃતમાં સદશ અને પ્રાકૃતમાં સરિસ શબ્દ
પ્રચલિત છે તેની જ પેઠે ‘ખીખની જેવો’ અર્થ સૂચવવા પ્રાકૃતમાં અન્નાઈસ શબ્દ
પ્રચલિત છે અને સંસ્કૃતમાં અન્યાદશ શબ્દ છે. પ્રત્યુત અન્નાઈસ અને સં અન્યાદશ
બંને શબ્દો પરસ્પર મળતા જ છે. અપરાદશ શબ્દ અને અપરાઈસ એ બંને શબ્દો
સરખા છે અને ‘અવરાઈસ’ શબ્દની સરખામણીમાં ‘અવરાઈસ’ શબ્દ પણ પેદા થયેલ છે.

અન્યાદશઃ-અન્નાઈસો ।

અર+દશ-અવરાઈસો-અરાદશઃ-અવરાઈસો-અપરની જેવો-અપની જેવો-દેખાતો-
ખીખની જેવો દેખાતો. જુઓ ॥૫૧૧૧૫૨॥

અન્ય તથા અપર એ બંને શબ્દો સમાન અર્થના છે.

અન્યાદશની જેમ પ્રાચીન સંસ્કૃતમાં અરાદશ શબ્દ હોવો જોઈએ, એ
હકીકત આ ‘અવરાઈસ’ પ્રયોગ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

પ્રાયસઃ પ્રાઉ-પ્રાઈવ-પ્રાઈમ્વ-પગ્ગિમ્વાઃ ॥૮૧૪૧૪॥

પ્રાયસ અબ્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાઉ, પ્રાઈવ, પ્રાઈમ્વ અને
ગિમ્વ એમ ચાર અબ્યયો વપરાય છે.

પ્રાયસ્-પ્રાઠ-ત્રણું કરીને-પ્રાયે કરીને-પ્રાયઃ કરીને

પ્રાયસ્-પ્રાઙ્વ- „

પ્રાયસ્-પ્રાઙ્મ્વ- „

પ્રાયસ્-પરિગ્મ્વ- „

પ્રાઠ-

અન્ને તે દીઠર લેાઅળ, અન્નુ તં મુઅજુઅલુ

અન્નુ સુ ઘળથળ-હારુ, તં અન્નુ જિ મુહકમલુ ।

અન્નુ જિ કેસકલાવુ, સુ અન્નુ જિ પ્રાઠ વિહિ

જેળ નિઅમ્બિળિ ઘડિઅ, સ ગુળ-લાયળ્ળ-ળિહિ ॥

અન્યે તે દીઠે^૧ લેાચને, અન્યત્ તદ્ મુજગુલમ્ ।

અન્યઃ સ ^૧ધનસ્તનમારઃ, તદ્ અન્યદ્ એવ મુલ્લકમલમ્ ।

અન્ય એવ કેસકલાપઃ સઃ અન્ય એવ પ્રાયઃ વિધિઃ

યેન નિતમ્બિની ઘટિતા સા મુળલાવળ્ળનિધિઃ ॥

અન્ય-અનેરાં-છે તે દીઠે-ત્રાંખાં-કોચન, અનેરું છે તે ભુળ-યુગલ, અનેરો છે તે ધૃટ રાન-ભાર, અનેરું જ છે તે મુખકમલ, તે કેસકલાપ અનેરો જ છે. તેનો વિધાતા-ખનાતનારો-પણ પ્રાયઃ તે અનેરો જ છે જેણે ગુણનો અને સાવણનો ભંડાર એવી તે નિતાંખિતીને-સ્ત્રીને-ઘડેલી છે.

પ્રાઙ્વ-

પ્રાઙ્વ મુળિહં વિ અંતડી તેં મળિઅઙા ગળ્ળતિ ।

અલ્લ નિરામય પરમપદ અજ્ઞુ વિ લઠ ન લહંતિ ॥

પ્રાયઃ મુનીનામ્ અપિ આન્તિકા તેન મળિક્કાન્ ગળ્ળયન્તિ ।

અલ્લયે નિરામયે પરમપદ અથાપિ લયં ન લભન્તે ॥

પ્રાયઃ-ત્રણું કરીને-મુનિઓને પણ આંતિ અર્ધ ગર્ધ લાગે છે જેને લીધે તેઓ પણ માગાના મણકા ગણ્યા કરે છે-ફેરવ્યા કરે છે, ક્ષય વિનાના અને નિરામય-રોગ વિનાના-એવા પરમ પદમાં હજી સુધી પણ તેઓ લય પામતા નથી.

પ્રાઙ્મ્વ-

અંધુ-જહેં પ્રાઙ્મ્વ ગોરિઅહે સહિ ! ઉલ્લતા નયળ-સર ।

તેં સંમુહ સંપેસિઆ દે^૨તિ તિરિલ્લી ઘત્ત પર ॥

અશ્રુજલેન પ્રાયઃ ગૌર્યાઃ સલિ ! ઉદ્ધૃતૌ નયનશરૌ ।

તેન સમ્મુલ્લૌ સંપ્રેષિતૌ દદેતે તિર્યગ્ ઘાતં પરમ્ ॥

૧. ધનસ્તનહારઃ એમ પણ થાય. ‘ધનસ્તન ઉપરનો હાર’ એવો અર્થ થાય.

પ્રાયઃ કરીને હે સખી ! ગોરીનાં નયનરૂપ આણુ આંસુનાં પાણીથી ભીંજાયેલાં છે તેથી સામે મોકલેલાં—સીધાં ફેંકેલાં—માત્ર તિર્યગ્—આડો—ધમ્મો મારે છે.

શરના ફળાને—આણુના ફળાને—તેજ કરવા શર ઉપર પાણી ચડાવવામાં આવે છે એટલે અહીં ગોરીનાં નયનરૂપ શર ઉપર આંસુઓનું પાણી પડવાથી તે તેજ થયેલ છે.

‘દોષકવૃત્તિ’માં આ દોહાનો જુદો અર્થ આ રીતે નોધેલ છે—

“ ‘નયનસર’ નયનસરસી, ઉદ્ભવતે ઉલ્લસિતે, તેન અપરે નયનસરસી સંમુલ્લે પ્રેષિતે પરં કેવલમ્, તિર્યગ્ વત્તમ્ ક્ષેપં દત્તઃ । ”

હે સખી ! ધણું કરીને ગોરીનાં નયનરૂપ સરોવર આંસુનાં પાણીની ધારાથી ઉદ્ભવસિત થયેલ છે—છલકાઈ ગયાં છે—છલોછલ ભરાયેલાં છે તેને લીધે બીજાં નયનરૂપ સરોવર સામે મોકલ્યાં, પણ માત્ર આડો ક્ષેપ કરે છે—અફળાય છે—પાણીના પ્રવાહ સામે બીજા સામે આવેલો પાણીનો પ્રવાહ અફળાય એ સ્વાભાવિક જ છે.

પગ્ગિવ્વ--

‘એસી પિટ, રૂસેસુ હડં, રુટ્ટી મડં અણુણેહ’ ।

પગ્ગિમ્વ્વ એહ મણોરહડં દુક્કરુ દહિત્ત કોરેહ ॥

એવ્યતિ પ્રિયઃ, રોષિવ્યમિ અહમ્, રુટ્ટાં મામ્ અનુનયતિ—અનુનેવ્યતિ ।

પ્રાયઃ એતાન્ મનોરથાન્ દુક્કરાન્ દયિતઃ કરોતિ ॥

કોઈ નાયિકા વિચાર કરે છે કે ‘મારો પિઠિ આવશે, હું’ રોપ કરીશ—રીસાઈ જઈશ, ડુકેટી એવી મને પિઠિ મનાવશે’ પણ ધણું કરીને દયિત—પિઠિ—મારી પાસે અનુકૂળ સમયે પહોંચી જાય છે તેથી તે આ મનોરથોને દુષ્કર—ન કરી શકાય એવા—કરી મૂકે છે. અર્થાત્ મને આવા મનોરથોને કરવાનો સમય જ રહેતો નથી.

વા અન્યથઃ અનુઃ ॥૮૧૪૪૧૫॥

અન્યથા અન્યથને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અનુ અન્યથા વિકલ્પે વપરાય છે.

અન્યથા—અનુ, અન્નહ—બીજી કોઈ રીતે

વિરહાળ—જાલ—કરાલિયડ પહિડ કો વિ બુઢિવિ ડિઅડ ।

અનુ સિસિરકાલિ સીઅલજલહુ ધૂમ્ કહંતિહુ ઉઢિઅડ ? ॥

કોઈ સ્થળે શિયાળામાં ઠંડા પાણીમાંથી ધુમાડો નીકળતો જણાય છે,—‘અગ્નિ સિવાય ધુમાડો કેમ નીકળે ?’ એવા અનુમાનથી કવિ કલ્પના કરે છે કે—ખરેખર, વિરહરૂપ અગ્નિની ઝાળ વડે દાઝેલો હોવાથી દેખાવમાં ભયાનક લાગતો કોઈ પ્રવાસી પાણીના આ ધરામાં પડીને—કુબળી મારીને—રહેલો હોવો જોઈએ. અન્યથા—એમ

ન હોય તો-આવી કડકડતી ઠંડીમાં ઠંડા પાણીમાંથી ધુમાડો કઈ રીતે નીકળે ?
જો દાઝેડો હોય અને પાણીમાં પડેલ હોય તો જ દાઝેડ પદાર્થમાંથી ધુમાડો
નીકળવાનો સંભવ ખરો.

કુતસઃ કઠ કહંતિહુ ॥૮૧૪૧૬॥

કુતસ અવ્યયને અદલે અપભ્રંશ ભાષામાં કઠ અને કહંતિહુ એવાં બે
અવ્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

કુતઃ-કઠ- શાથી ? ક્યાંથી ?

કુતઃ-કહંતિહુ ,, ,,

મહુ કંતહો ગુદુ-ટ્ટિઅહો કઠ કુપંડા બલંતિ ?

અહ રિઝ-રુહિરેં ઉલ્હુવહ અહ અપ્પળેં ન મંતિ ॥

જ્યારે મારો કંથ પોતાના ગેડમાં-રહેવાના સ્થાનમાં-વિદ્યમાન હોય-
હવાત હોય-સ્થિત હોય-ત્યારે ચૂંપડાં કેવી રીતે બળે ? જો કોઈ સળગાવે તો
મારો કંથ કાં તો શત્રુઓનું લોહી છાંટીને ઓઘવી નાખે અને કાં તો પોતાનું લોહી
છાંટીને ઓઘવી નાખે. એમાં બ્રાંતિ-શંકા નથી.

ધૂમ કહંતિહુ ઉદ્ધિઅઠ ૧ જુઓ ॥૮૧૪૧૫॥

તતઃ-તદોઃ તોઃ ॥૮૧૪૧૭॥

તતઃ અને તદા એ બન્ને અવ્યયોને અદલે અપભ્રંશ ભાષામાં તો અવ્યય
વપરાય છે.

તતઃ-તો-તેથી

તદા-તો-ત્યારે.

જઈ મગ્ગા પારક્કઠા તો સહિ ! મજ્ઝુ પ્રિણ ૧ જુઓ, ૮૧૪૧૭૯ ॥

एवं-परं-समं-ध्रुवं-मा-मनाकः एम्ब-पर-समाणु-ध्रुव-मं-मणाउं

॥૮૧૪૧૮॥

एवम् ने अदले एम्ब, परम् ने अदले पर, समम् ने अदले समाणु, ध्रुवम् ने अदले
ध्रुव, मा ने अदले मं અને मनाक् ने अदले मणाउं એવાં અવ્યયો અપભ્રંશ ભાષામાં
વપરાય છે.

एवम्-एम्ब-એમ, એ રીતે, આમ एवम् ।

પરમ્-પર-પણ, પરંતુ પરમ્ ।

સમમ્-સમાણ-સાથે સમમ્ ।

ધ્રુવમ્-ધ્રુવુ-ધ્રુવ, નક્કી, અફર-ચોક્કસ-ધ્રુવમ્

મે-મા-નહીં, મા

મ- , ,

મા- , ,

‘અહુલ’ એટલે આ વિધાન પ્રાયિક હોવાથી મા ને અહુલે મં કે મ પણ વપરાય છે અને કયાંય મા પણ વપરાય છે.

મનાકૂ-મળાડ-થોડું-મણા

પ્રિય-સંગમિ કડ નિહડી પિઅહો પરોક્કહો કેમ્વ ? ।

મઈં બિન્નિ વિ વિન્નાસિઆ, નિહ ન એમ્વ ન તેમ્વ ॥

પિઉનો સમાગમ થતાં જાંધ કઈ રીતે આવે ? અને પિઉ પરોક્ક-નજર સામે ન-હોય તોપણ જાંધ કઈ રીતે આવે ? આમ ભારી જાંધ બન્ને રીતે એટલે પ્રિયના સંયોગમાં વણુસી ગઈ છે અને વિયોગમાં ય વણુસી ગઈ છે-જાંધ આમે નથી આવતી અને તેમે ય નથી આવતી.

પર-

ગુણહિ ન સંપય કિત્તિ પર । જુઓ, ૧૮૧૪૩૩૫॥

સમાણ-

કેતુ જુ સીંહહો ઉવમિઅઈ તં મહુ ઁંડિડ માણ ।

સીહુ નિરક્કય ગય હણઈ પિડ પયરક્ક સમાણ ॥

એક નાયિકા પાસે પોતાના પતિના પરાક્રમનું વર્ણન કરતાં બીજી નાયિકા કહે છે-પરાક્રમની બાબતમાં લોકો ભારા કંથને સિંહની ઉપમા આપે છે એટલે ભારો કંથ પરાક્રમમાં સિંહ જેવો છે એમ કહે છે. એમ કહેવાથી મારું માન ખંડિત થાય છે. કેમકે સિંહ તો નિરક્કય-રખેવાળ વગરના હાથીઓને હણે છે જ્યારે ભારો પતિ તો પયરક્ક-પ્રતિરક્ષકો સાથેના અથવા રખેવાળ એવા પાયદળ લશ્કર સાથેના હાથીઓને હણે છે. એટલે ભારો કંથને સિંહ સાથે સરખાવેલો, એ તેની ન્યૂનતા થઈ કહેવાય, એથી તે ઉપમા બરાબર નથી.

ધ્રુવ-

વંચલુ જીવિડ ધ્રુવ મરણ. પિઅ ! રુસિજ્જઈ કાઈ ? ।

હોસઈં દિઅહા રુસણા દિવ્વઈં વરિસ-સયાઈં ॥

એક નાયક પોતાની પ્રિયાને કહે છે કે—જિંદગી ચંચળ-અસ્થિર-છે અને મરણ નિશ્ચિત છે માટે હે પ્રિયે ! શા માટે રીસાય છે ? રીસામણના-રૂસણાવાળા-દિવસો સેંકડો દિવ્ય વરસ જેટલા ઘણા લાંબા થઈ જશે અર્થાત્ એ દિવસો એટલા બધા લાંબા થઈ જશે કે કેમે કરીને ખૂટશે નહીં.

દિવ્ય વરસ એટલે કરોડો મહિના અથવા બ્રહ્માનું વરસ

મં—

મં ધણિ ! કરહિ વિસાડ । જુઓ. ૮।૪।૩૮૫।

મા ધન્યે ! કુરુ વિવાદમ્ ।

આ સૂત્ર મા ને ૫૩ને મં નો પ્રયોગ વાપરવાની હકીકત કહે છે પણ આ સૂત્રનું વિધાન બાહ્યિક હોવાથી કોઈ સ્થળે મા નો તથા મ નો પ્રયોગ પણ થાય છે, જેમકે—

મા—

માણિ પળદ્વજ જડ ન તણુ તો દેસડા ચડજ્જ ।

મા દુજ્જળ-કર-પલ્લવેહિં દંસિજ્જતુ મમિજ્જ ॥

માને પ્રળ્લવેકે યદિ ન તનુમ્ તતઃ દેશમ્ ત્યજેતૂ ।

મા દુર્જનકરપલ્લવેઃ દર્શ્યમાનઃ ભ્રમેતૂ ॥

પોતાનું તેજ અથવા માન નાશ પામતાં શરીરને છોડી દેવું જોઈએ અર્થાત્ મૃત્યુનો જ સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ, પણ જો શરીરને ન છોડી શકે તો દેશને તો છોડી જ દેજે પણ નકારા માણસોના હાથની આંગળીઓના ટેરવા વડે દેખાડાનો ન ભમજે. અર્થાત્ કોઈ તારી સામે આંગળી ચીંધે અને એમ કહે કે ‘આ પેલો બિચારો રખડે છે’ એમ સાંભળવું પડે એમ ન કરજે.

મ—

લોણુ વિલિજ્જજ પાણિણ અરિ ! સ્વલ ! મેહ ! મ ગજ્જુ ।

બાલિડ ગલિડ મુ ક્ષુપડા ગોરિ તિમ્મડ અજ્જુ ॥

લવળં વિલીયતે પાતીયેન અરે ! સ્વલ ! મેઘ ! મા ગર્જ ।

જ્વાલિતં ગલિતં તત્ કુટીરં ગૌરો તિમ્મયિતિ અચ ॥

અરે ! ખલ મેઘ ! તું ગર્જના ન કર. પાણી પડતાં લાવણ્ય-સૌંદર્ય-વિલા નય છે અથવા મીઠું આગળી જોય છે, બાલિડ-બાળેલ કે બળી ગયેલ તે ઝુંપડું આજે ચુએ છે તથા ગોરી બીંબાય છે.

દોષક વૃત્તિ પ્રમાણે બીજો અર્થ આ પ્રકારે છે—“રે દુર્જન બળ્યા મોના મેધ ! તું ગર્જના ન કર. ગોરીનું લાવણ્ય પાણી પડતાં વિલાઈ જાય છે, તે ઝુંપડું ગળે છે—સુએ છે ને ગોરી ભીંજાય છે.

આ બીજા અર્થમાં બાલિઝ શબ્દ મેધના વિશેષણરૂપે કદપેલ છે.

આર્દ્રભાવ અર્થનો સૂચક ૧૧૬૦ તિમ્ કે ૧૧૬૧ તીમ્ ધાતુ ચોથા દિવાદિ ગણમાં છે, જેમ તિમ્યતિ પ્રયોગ થાય છે તેમ તીમ્યતિ પ્રયોગ પણ થાય છે. આર્દ્રભાવ એટલે ભીનું થવું—આર્દ્ર એટલે આળું—ભીનું—પણળેલ કે ભીંજાયેલ.

મણાં—

વિહવિ પળદ્વહ વંકુડઝ રિદ્ધિર્હિ જળ—સામન્તુ ।

કિં પિ મણાં મહુ પિઅદો સસિ અણુહરઝ ન અન્તુ ।

વિમત્રે પ્રણટકે વક્કકઃ ઋદ્ધિમિઃ જનસામાન્યઃ ।

કિમ્ અપિ મનાક્ મમ પ્રિયસ્ય શશી અનુહરતિ ન અન્યઃ ॥

વૈભવ નષ્ટ થતાં વાંકો થઈ જાય છે અને ઋદ્ધિ—સંપત્તિ—વૈભવ—મળતાં સાધારણ જન જેવો રહે છે. મારા પ્રિયનું જે કોઈ થોડું ઘણું અનુકરણ—અનુસરણ—કરતું હોય તો તે એક માત્ર ચંદ્ર છે, બીજું કોઈ નહીં.

દોષકવૃત્તિ પ્રમાણે અર્થ આ પ્રકારે જણાય છે—“ વૈભવનો નાશ થયા પછી જ્યારે ફરીવાર સંપત્તિ મળે છે ત્યારે સામાન્ય લોકો વાંકા થાય છે. જેમ ચંદ્ર તરફ તારાઓ વાંકા થાય છે તેમ મારા નિર્ધન પતિની તરફ લોકો વાંકા થાય છે.

શુન્દિન્ ના દિવસોમાં એટલે શુક્લપક્ષના દિવસોમાં બીજનો ચંદ્ર વાંકો હોય છે અને તે ધીરે ધીરે શુક્લ પક્ષને છેલ્લે દિવસે પૂરેપૂરો પ્રકાશે છે અર્થાત્ બીજના ચંદ્રનો વૈભવ નષ્ટ થયેલ છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે તે પૂરેપૂરો ખીલેલ હોવાથી તેણે પોતાનો પૂરો વૈભવ પ્રાપ્ત કરેલ છે—આ ભાવની અપેક્ષાએ અહીં ચંદ્રની સરખામણી કરેલ જણાય છે.

કોઈએ કપડાં ધરેણાં વગેરેનો ખુબ ઠાઠ કરેલ હોય તેને જેઈને લોકો કહે છે કે ‘હવે કાંઈ ‘મણા’ નથી—કાંઈ ‘ખામી’ નથી’ આ વાક્યમાં વપરાયેલ ‘મણા’ શબ્દને પ્રસ્તુત મણાં સાથે સરખાવી શકાય ખરો. મનાક્ નો અર્થ ‘અદ્યતા’ છે.

“મનાક્ ઈષત્” અભિધાન૦ કાં૦ ૬ શ્લો૦ ૧૫૩૬ મનાક્ એટલે કાંઈક—થોડું.

કિલ-અથવા-દિવા-સહ-નહેઃ કિર-અહવઙ્-દિવે-સહું-નાર્હિ ॥૮૧૪૧૯॥

કિલ ને અદલે કિર, અથવા ને અદલે અહવઙ્, દિવા ને અદલે દિવે, સહ ને અદલે સહું, અને નહિ ને અદલે નાર્હિ એવા શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

આ વિધાન પ્રાયિક હોવાથી કોઈ કોઈ સ્થળે અહવા ને અદલે અહવઙ્ ન વપરાતાં અહવા પદ પણ વપરાય છે.

કિલ-કિર-અરેઅર-કિલ
અથવા-અહવઙ્-અથવા અથવા
અથવા-અહવા ,, ,,
દિવા-દિવે-દિવસે
સહ-સહું-સાથે સહ
નહિ-નાર્હિ-ન-ના પાડવી. નહિ

ભાષામાં 'નહી' તથા કયાંય કયાંય નાર્હિ પણ બોલવામાં આવે છે.

કિર-

કિર ન ખાઈ ન પિઅઈ ન વિ દ્વઙ્ ધમ્મિ ન વેચ્ચઈ રૂઅડડ ।
ઈહ કિવણુ ન જાણઈ જઈ જમહોં યોણે પહુચ્ચઈ દૂઅડડ ॥
કિલ ન ખાદતિ ન પિબતિ ન અપિ દદાતિ ધમે ન વ્યયતિ રૂપકમ્ ।
ઈહ ક્કવણઃ ન જાનાતિ યદિ યમસ્ય ક્ષણેન પ્રમવતિ દૂતકઃ ॥

કંજૂસ માણુસ અરેઅર ખાતો નથી, પીતો નથી, દેતો નથી તથા ધર્મના કામમાં રૂપિયો-રૂડો વાપરતો નથી. આવો કંજૂસ માણુસ આ જગતમાં જાણતો નથી કે જો જમને દૂત ક્ષણવારમાં તેની પાસે પહોંચવાનો છે તો આ અધું અહીં જ પડ્યું રહેવાનું છે.

અહવઙ્-

અહવઙ્ ન સુવંસહુંં એહ યોડિ ।
અથવા સુવંશ-સારા વંશવાળા-લોકોની એ ખોડ નથી.
આ વિધાન અહુલિક હોવાને લીધે અહવા પણ વપરાય છે
જાઙ્ઙઈ તર્હિ વેસઙ્ઙ લબ્ધઈ પિઅહો પબાણુ-પમાણુ ।
જઈ આવઈ તો આણિયઈ અહવા તં જિ નિવાણુ ॥

તે દેશમાં જવાનું છે જ્યાં પિત્રનું કાંઈ પ્રમાણ-એવાણ-મળે એટલે પ્રિયતા કાંઈ વાવડ મળે-સમાચાર-મણી શકાય. જો આવી શકે તો સાથે આણવો-અથવા નહીં આવે તો તે જ માડું નિપાન થશે એટલે તે જ માડું નવાણ-એટલે ઉપકૂપ-અવેડો-થશે અર્થાત્ ત્યાં જ હું અવેડામાં પડીને મરી જઈશ.

મરવા માટે 'કૂવો અવેડો કરવો' એ પ્રયોગ લોકપ્રચલિત છે.

“આહાવસ્તુ નિપાનમ્ ઉપકૂપઃ” હેમં અમિધાનં શ્લો ૧૦૯૨.

દુઃશિકાકારે નિવાણ નો અર્થ નિર્વાણ કર્યો છે પણ પ્રાકૃત નિવાણ શબ્દ નિર્વાણના અર્થમાં ઘટી શકે નહીં.

‘નિર્વાણ’ માટે તો નિવ્વાણ શબ્દ જ વપરાય

દિવે

દિવિ દિવિ-ગંગાળહાણુ-રોજ રોજ ગંગાસ્નાન, જુઓ સૂત્ર ૩૯૯

સહું

જડ પવસંતે સહું ન ગયઅ ન મુઅ વિઓં તસ્સુ ।

લહિજ્જહ સંદેસડા દિતિહિં સુહયજણસ્સુ ॥

જ્યારે તેણે પ્રવાસ કર્યો ત્યારે સાથે ન ગઈ અને તેનો વિયોગ થતાં મરી પણ ન ગઈ તો સુભગ માણસ આવત અથવા સુહૃદ-મિત્રરૂપ માણસ આવત કાંઈ સંદેશો દેતાં લાજ આવ છે-ભોંટપ લાગે છે-શરમ આવે છે અર્થાત્ પ્રિયતા સાથે ન જવાયું તથા વિયોગમાં મરાયું પણ નહીં એવી પરિસ્થિતિમાં હવે સંદેશાનો શો અર્થ એટલે સંદેશો દેતાં લાજ આવે છે.

નાહિં-

एतद्दे मेह पिअंति जलु एतद्दे वडवानलु आवड्डइ ।

पेक्खु गहीरिम सायरहो अेक्क वि कणिअ नाहिं ओहड्डइ ॥

એક બાજુ વાદળાં દરિયામાંથી પાણી પી જાય છે અને એક બાજુ વડવાનત્ર તેને-દરિયાને-ઓટે છે. જુઓ તો ખરા દરિયાની ગંભીરતા કે એક કણ પણ એટલે એક કણી જેટલો પણ તે એછો થતો નથી-એમાં થોડી પણ ઓટ આવતી નથી.

પશ્ચાદ્-એવમેવ-એવ-ઇદાનીં-પ્રત્યુત-ઇતસઃ પચ્છઈ એવૈં જિ એવૈંહિ પચ્ચલિત્ત્વે ॥૮૧૪૧૪૨૦॥

પશ્ચાત્ ને અહલે પચ્છઈ, એવમેવ ને અહલે એમ્વઈ, એ ને અહલે જિ, ઇદાનીમ્ ને અહલે એવૈંહિ, પ્રત્યુત ને અહલે પચ્ચલિત્ત્વે^૧ અને ઇતઃ ને અહલે એત્ત્વે એવાં રૂપો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

પશ્ચાત્-પચ્છઈ-પછી-પાછળથી કે પાછળ
એવમેવ-એવૈં-એમ જ-એ જ પ્રમાણે
એવ-જિ-જ-ચોક્કસ
ઇદાનીં-એવૈંહિ-હવે-હમણાં.
પ્રત્યુત-પચ્ચલિત્ત્વે-ઝાલડું-એને અહલે
ઇતઃ-એત્ત્વે-આ બાજુ-આ તરફ.

પચ્છઈ-

પચ્છઈ હોઈ વિહાણુ । જુઓ-૮૧૪૧૩૬૨॥

એવૈં-

એમ્વઈ સુરત સમત્તુ । જુઓ-૮૧૪૧૩૭૨॥

જિ-

જાડ, મ જંતડ પલ્લવહ, દેક્કલું કઈ પય દેઈ ।

હિઅઈ તિરિચ્છી હૈં જિ પર પિત્ત ડબરઈ કંઈ ॥

જવા દે-હલે જાઓ, જતાંનો પાલવ ન પકડો-જતાને રોકો નહીં. હું જોઉં છું કે કેટલાં પગલાં આગળ દે છે હું જ હૃદયમાં આડી પડી છું. પરંતુ પ્રિય જવાનો માત્ર ડોળ-દેખાવ-કરે છે.

એવૈંહિ-

હરિ નચ્ચાવિત્ત્વે પંગણઈ વિમ્મઈ પાકિત્ત્વે લોડ ।

એમ્વહિં રાહ-પઓહરહં જં ભાવઈ તં હોડ ॥

હરિને આંગણમાં નચાવ્યો. લોકોને વિસ્મયમાં પાડ્યા-નાખ્યા. હવે રાધાના પયોધરોનું જે ભાવે-શાવે-તે થાય અર્થાત્ રાધાને જે કરવું હતું તે તેણીએ કરી લીધું, હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ.

૧. કયાંય 'પચ્ચલિત્ત્વે' પાઠ મળે છે.

પચ્ચલિત—

સાવ—સલોળી ગોરડી નવચ્છી ક વિ વિસ—ગંઠિ ।

મહુ પચ્ચલિત સો મરઈ જાસુ ન લાગઈ કંઠિ ॥

ગોરી—સ્ત્રી—એક જુદા જ પ્રકારની—નવા પ્રકારની—કાઈ એવી વિપત્રાંધિ છે—
ઝેરીલી ગાંઠ છે કે ઊલટું તેણી જે સુભટને ગળે ન વળગે તો તે સુભટ મરવા
પડે છે. વસ્તુતઃ વેપત્રાંધિ જેને વળગે તે મરી જીવ્ય ત્યારે આ વિપત્રાંધિ તો
કાઈ અનેરી છે જે ન વળગે તો સુભટ મરવા પડે છે.

एतद्दे—

एतद्दे मेह पिअंति जडु । જુઓ, ૮૧૪૧૯.

विषण्ण-उक्त-वर्त्मनः वुन्न-वुत्त-विच्चं ॥८१४१२१॥

વિષણ્ણ ને અદ્દલે વુન્ન, ઉક્ત ને અદ્દલે વુત્ત અને વર્ત્મન ને અદ્દલે વિચ્ચ એવાં
૩૫૦ અપશ્વંશ ભાષામાં વપરાય છે.

વિષણ્ણ—વુન્ન+उ—वुन्नउ—ખેદ પામેલો—વિપાદવાળો.

उक्त—वुत्त+उँ—वुत्तउँ—કહ્યું છે—હહેલ છે.—उक्तकम् અથવા પ્રોક્તકમ્

वर्त्म—विच्च+इ—विच्चि—રચ્યે, વચમાં—મારગમાં

मइं वुत्तउं तुहुं धुरु धरहि कसरेहिं विगुत्ताइं ।

પઈં વિણુ ધવલ ! ન ચડઈ મરુ એમ્વઈ વુન્નउ કાઈ ? ॥

મેં તને કહ્યું ને કે, હે ધવલ !—હે ઉત્તમ ધોળિયા—ખળદ ! તું ધુરને ધારણ
કર, ખીજ ગળિયાઓએ તો અમને વગોવ્યા છે. તારા વિના હે ધવલ ! આ ભર—
ભાર—ખીજ કાઈથી ચડશે—ઊપડશે નહીં તો તું એમ જ—નકામો નકામો—વિના
કારણ—ખેદ પામેલો છે.

मइं वुत्तउं । જુઓ, ૮૧૪૧૨૧ —૩૫૨નું ઉદાહરણ—૫૬

जं मणु विच्चि न माइ । જુઓ, ૮૧૪૧૫૦.

शीघ्रआदीनां वहिल्लआदयः ॥८१४१२२॥

અપશ્વંશ ભાષામાં શીઘ્ર વગેરે શબ્દોને અદ્દલે વહિલ્લ વગેરે શબ્દો વપરાય
છે. એટલે શીઘ્ર ને અદ્દલે વહિલ્લ, સ્ફુટ ને અદ્દલે ઘંચલ, અસ્પૃશ્યસંસર્ગ ને અદ્દલે વિદ્ઘલ,
મય ને અદ્દલે દ્રવક, આત્મીય ને અદ્દલે અપ્પણ, દૃષ્ટિ ને અદ્દલે દ્રેદ્ધિ, ગાદ ને અદ્દલે
તિચ્છદ, સાધારણ ને અદ્દલે સઘ્ઘલ, અસાધારણ ને અદ્દલે અસઘ્ઘલ, કૌતુક ને અદ્દલે કોઠ,

ક્રીડા ને અદલે સ્વેદ, રમ્ય ને અદલે રવણ, અદ્ભુત ને અદલે ઢકરિ, હેસલિ ને અદલે હેલિ, પૃથક્પૃથક્ ને અદલે જુઅંજુઅ, મૂઢ ને અદલે નાલિઅ તથા વઢ, નવ ને અદલે નવલ, અવસ્કન્દ ને અદલે ઢવઢ, યદિને અદલે હુદુ, સંબન્ધિનુ ને અદલે કેર અને તળ, સામૈષી ને અદલે યમ્મીસા, ' યદ્ યદ્ દષ્ટં તત્ તત્ ' એ આખા વાક્યને અદલે જાદ્દિઆ-યદ્દદ્દિઆ-એવા શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ કે વ્યુત્પત્તિ ઝટ નજરમાં ન આવે એવા શબ્દોને વૈયાકરણો નિપાત દ્વારા સિદ્ધરૂપે સૂચવે છે. સંસ્કૃતમાં જેમ મયૂર, મહિષ, વૃષોદર આદિ શબ્દોને નિપાત દ્વારા સાધી બતાવ્યા છે તેમ અહીં વહિલ, ઘંચલ વગેરે શબ્દોને શીઘ્ર વગેરેના આદેશરૂપે નિપાત દ્વારા સૂચવ્યા છે.

આ સ્થળે અંધકારે 'ઝગડા'ને અદલે 'ધંધલ' એવા 'ધ'વાળો શબ્દ સૂચવેલ છે. પણ ભાષામાં 'ધ'વાળો 'ધાંધલ' શબ્દ 'ઝગડા'ના અર્થના પ્રચલિત છે.

પાલીતાણા જવા માટે જે શિહોર સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે તે શિહોરની પાસે ધાંધળા' નામે એક ગામ છે.

જેનો આદેશ બતાવેલ છે તે શબ્દ—

શીઘ્ર—

આદેશરૂપ શબ્દ

વહિલ+અ-વહિલઅ-વહેલો-પહેલવહેલું-જવહી.

જલકટ-ઘંચલ(? ઘંચલ)+અ-ઘંચલઅ-ઝગડા-ધાંધલ-ધાંધલિયો.

અસ્પૃશ્યસંસર્ગ+વિટાલ+અ-વિટાલુ-વટાળ-અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ કે સંસર્ગ-સંઅંધ.

મય-દ્રવક્+અ-દ્રવક્અ--ભય-ડર.

આત્મીય-અખળ+અ-અખળઅ-આપણું-પોતાનું.

દ્રષ્ટિ-દ્રેહિ-દ્રષ્ટિ-નજર.

ગાઢ-નિચ્છદ+અ-નિચ્છદુ-નિશ્ચિત-ચોક્કસ.

સાધારણ-સદ્દલ+અ-સદ્દલુ-સાધારણુ-સામાન્ય રૂપ

અસાધારણ-અસદ્દલુ-અસામાન્ય-વિશેષરૂપ

કૌતુક-કોટ્+ઈણ-કોટ્ઢેણ-કૌતુક વડે.

ક્રીડા-સ્વેદ+કં-સ્વેદયં-ખેલ-ક્રીડા

રમ્ય-રવણ+આ-રવણા રમણુ-રમણીય-રમ્ય-સુંદર.

અદ્ભુત-ઢકરિ-અદ્ભુત-આશ્ચર્યકારક

હે સલિ-હેલિ-હે અસી !

પૃથક્પૃથક્-જુઅંજુઅ-જુદું જુદું

મૂઢ-નાલિઅ-નાલિઅ-મૂઢ-અનાડી

મૂઢ-વઢ-મૂખ

નવ-નવચ્છ-નવચ્છી-નોખી-નવીન-અનેરી-અનોખી

અવસ્કન્દ-દડવડ+અ-દડવડ+અ-ધાડ-પાડરી-છાપો ભારવે

યદિ-કુડુ-જો

સંબન્ધિન-કેર

સંબન્ધિન-તળ

સંબન્ધીસૂચક કેર પ્રત્યય-કેર+અં-કેરઅં-કેર પ્રત્યયયુક્ત શબ્દની ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન

જેવો અર્થ કેર નો છે તેવો જ અર્થ તન-તળ-પ્રત્યયનો છે—

અઘતન-આજનું—તપું-તાજું

પુરાતન-પુરાણ-જૂનું

મમતણ-માડું

સંબન્ધીસૂચક-તન છઠ્ઠી વિભક્તિના અર્થનો બોધક પ્રત્યય છે.

જે શબ્દને કેર તથા તન-પ્રાં તળ-પ્રત્યય લાગેલ હોય તેવાં શબ્દરૂપ નામ વિશેષણ રૂપ અને છે અને તેને વિશેષ્ય પ્રમાણે વિભક્તિઓ લાગે છે.

સંબન્ધી-તળ+આ-તળા-કેર+તા-પ્રસ્તુતમાં ‘અમારા’

મા મૈષી:-મઘ્મીસા-મઘ્મીમઘ્મી-અભયવચન-‘હર નહીં’ એવું વચન.

મામીષિકા-મઘ્મીસઘ્મી—

”

”

”

યદ્ યદ્ દષ્ટં તત્ તદ્ યસ્યાં પ્રવૃત્તૌ સા યદ્દષ્ટિકા-જાઈટ્રિઆ તસ્યામ્ જાઈટ્રિઆ+અ-જાઈટ્રિઅ-‘જે જે જોયું’ તે તે એવું-જે ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિમાં હોય તે ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિ યદ્દષ્ટિકા-તેમાં-તેવી પ્રવૃત્તિમાં

ઉપર બતાવેલા વહિલ્લ થી માંડીને જાઈટ્રિઆ સુધીના શબ્દો જ્યાં જ્યાં વપરાયેલ છે તેનાં ઉદાહરણો—

વહિલ્લ-

एककु कइअह बि न आवहि, अन्नु वहिल्लउ जाहि ।

મઈ મિત્તગ ! પમાણિઅડ પઈ જેહડ ચલુ નાહિ ॥

એક વાત તો એ કે, તું ક્યારેય આવતો નથી. બીજું, આવે તો વહેલો વહેલો ચાલ્યો જાય છે અર્થાત્ આવે છે તો ખરો પણ જલદી જલદી ચાલ્યો જાય છે. આવી તારી રીતભાત જોઈને હું મિત્ર ! મેં પ્રમાણિત-નક્કી-કયું છે કે તારા જેવો બીજો કોઈ ખલ-સુચ્યો-નથી.

ધાંધલ—

જિવં સુ-પુરિસ તિવં ધંધલઈં, જિમ્વ નઈ તિમ્વ વલળાઈં ।

જિવં ડોંગર તિવં કોટ્ટરઈં હિઆ ! વિસ્રહિ કાઈં ? ॥

‘ઝગડા’ના અર્થમાં ઘંચલ-ધાંધલ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. આ જગતમાં જેમ સબજનો છે તેમ ધાંધલ એટલે ધાંધલિયા લોકો પાણુ છે. જેમ નદીઓ છે તેમ વહેળા ય છે. જેમ ઊંચે ચડવામાં કઠણ એવા ડુંગરો છે તેમ જમીન ઉપર મોટાં મોટાં કોતરો ય છે. આવી સ્થિતિ છે માટે હે હૈયા ! શા માટે ખેદ કરે છે ?

તાત્પર્ય એ જણાય છે કે જગતમાં જેમ અમુક અમુક અપેક્ષાએ અમુક અમુક મારું સારું છે તેમ અમુક અમુક અપેક્ષાએ અમુક અમુક નહારું નહારુ પાણુ છે અર્થાત્ સારાનો કે નહારાનો વ્યવહાર અમુક અપેક્ષાને આધીન છે પણ નિરપેક્ષ નથી : ગધેડો સારો ય છે અને નહારો પાણુ છે તેમ હાથી સારો ય છે અને નહારો ય છે. આ અપેક્ષાનો ઉપયોગ માનવીના તમામ વ્યવહારોમાં સ્પષ્ટ પાણુ પ્રચલિત છે અને આ જાતના વ્યવહારનું નામ જ સાપેક્ષવાદ-રચાદાદ-અનેકાંતવાદ-છે.

‘ધાંધો’ ‘ધાંધી’ ‘ધાંધુ’ શબ્દો વિશેષણરૂપે વપરાય છે. આ ‘ધાંધો’ વગેરે શબ્દો ‘કલલ’ અર્થના સૂચક નથી જણાતા; પણ ‘અવ્યવસ્થિત જેવો’ અર્થના સૂચક જણાય છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ‘કલલ’-‘કળિયો’ અર્થના સૂચક લાપામાં ‘ધાંધલ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે એટલે જેમ લાગે છે કે, પ્રસ્તુતમાં ઘંચલઈં નહિ પણ ઘંચલઈં સમજાય તો જરાય અનુચિત નથી. ઘંચલ એટલે ધાંધલ-એ શબ્દ ઝગડા અર્થનો ધોતક છે. લિપિમાં ઘ અને ઘ સરખા જેવા લાગે છે એટલે સંભવતઃ લિપિકારે ઘ ને બદલે ઘ કહ્યો હોય એવી કલ્પના થાય છે. એટલે ઘંચલઈં પાઠ સમજવામાં આવે તો અર્થ-સંગતિ થઈ શકે—અથવા ઘંચલ શબ્દ પણ ‘કળિયા’ અર્થનો પ્રસિદ્ધ પાણુ સૂચક હોય તો ઘંચલ પાઠ સમજવામાં ય ભરકત નથી. બીજું એ કે જેમ ‘સુપુરુષ’ છે તેમ ‘ધાંધલ’-ઝઘડો-છે એટલે ધાંધલ-ઝઘડો-કરનારા લોકો છે એ અર્થ અહીં સ્પષ્ટપણે અનુકૂળ થઈ શકે તેમ છે અને એ ઘવાળા ઘંચલ શબ્દનો કોઈ વિશેષ અર્થ જાણમાં નથી તેથી જ ઘંચલ શબ્દને કલ્પવૈા હીક લાગે છે.

વિટ્ટાલુ-

જે છઠ્ઠેવિણુ રચનનિહિ અપ્પસું તડિ ઘલ્લંતિ ।

તહં સંચહં વિટ્ટાલુ ૫૬ ફુક્કિજ્જંત મમંતિ ॥

રત્નનિધિ જેવા રત્નનિધિને-સમુદ્રને-છોડીને જેઓ પોતાની જાતને સમુદ્રના કાંઠા

ઉપર ફેંકે છે—રાખે છે—તે શંખોને વટાળ થયેલ છે અર્થાત્ તે શંખો પોતાની જાતને રત્નનિધિમાં રાખતા નથી પણ કાંઈ રાખે છે તેથી તેઓને અસ્પૃશ્ય—અધમ—લોકોનો સંસર્ગ થયેલ છે. એથી અધમ—હલકા—લોકો શંખોને ફૂંકતા ઠેરઠેર ભમી રહ્યા છે. અથવા હલકા લોકો દ્વારા ફૂંકાતા શંખો ઠેરઠેર દેખાતા રહ્યા છે.

વર્તમાનમાં ખાસ કરીને ઉત્તર પ્રદેશમાં શંખો હિંદુ મંદિરોમાં તેમ જ જૈન મંદિરોમાં પણ વગાડાય છે. સંભવ છે કે આચાર્યશ્રીના સમયમાં જૈન મંદિરોમાં ગુજરાતમાં શંખોનો ઉપયોગ ઓછો થતો હોય અને વિશેષતઃ હલકા લોકોમાં શંખ વગાડવાનો પ્રચાર હોય.

જૈન પરંપરામાં ‘શ્રી નેમતાય નામતા ત્રેવીશમા તીર્થ’ કરે પાંચજન્ય નામનો અતિ ઉત્તમ શંખ વગાડેલો’ એ કથા સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

દ્રવક—

દિવેર્હિ વિદત્તઞ્ચં જ્ઞાહિ વદ ! સંચિ મ એકુ વિ દ્રમ્મુ ।

કો વિ દ્રવકુઞ્ચં સો પડ્ડ જેણ સમપ્પડ્ડ જમ્મુ ॥

હે મૂઢ ! જે કંઈ ભાગ્યશરે પેદા કરેલ છે—રજેલ છે—તેને ખા—ભોગવ. એક પણ દમડો ભેગો ન કર. સંભવ છે કે કોઈ પણ તેવો ભય આવી પડે જેને લીધે જન્મ જ પૂરો થઈ જાય અને રજેલું બધું એમનું એમ જ પડ્યું અહીં રહે.

દિવેર્હિ વિદત્તઞ્ચં દૈવાર્જિતમ્ દોષકવૃત્તિ પૃ૦ ૪૨ અથવા દિવેર્હિ દિવસૈઃ દિવસોની મહેનતથી પેદા કરેલું—રજેલું—એમ પણ ધરી શકે.

અપ્પણ—

પોઢેતિ જે હિયઢ્ઞં અપ્પણં । જુઓ, ૮૧૪૧૫.૦ ॥

દ્રેહિ—

એકમેકઞ્ચં જડ્ડ વિ જોદિ હરિ સુદ્ધ સ્વચારેણ ।

તો વિ દ્રેહિ જર્હિ કર્હિ વિ રાહી । કો સક્કડ્ડ સંચરેવિ દ્વદ્વ—નયણા નેહે પલુદ્ધા ॥

જો કે હરિ એકેએકને સારી રીતે પૂરા આદર સાથે જોઈ રહ્યો છે તોપણ દૃઢ—દષ્ટિરાગજન્ય—સ્નેહને લીધે જોવા માટે વ્યાકુળ થયેલાં તેનાં નયનોને સંયમમાં કોણ રાખી શકે ? એની દષ્ટિ તો જ્યાં ક્યાંય રાધા હોય ત્યાં જ વળી જાય છે.

‘દોષકવૃત્તિ’માં આ પદ્યમાં હરિ—નારાયણ—ને કર્મરૂપે અને રાધાને કર્તા-રૂપે સમજાવેલ છે. અર્થ આ રીતે આપેલ છે—

ખૂબ આદર સાથે રાધા નારાયણનું એકે એક અંગ જો કે જુએ છે તોપણ દષ્ટિરાગવાળા દૃઢ સ્નેહને લીધે અંગના જે કોઈ પ્રદેશમાં રાધાએ પોતાની દષ્ટિ સ્થાપેલ છે તેને ત્યાંથી કોણ સંવરી શકે—અટકાવી શકે ?

આ રથળે દૃઢ શબ્દનો 'દઢ' અર્થ પણ બતાવેલ છે અને 'દૃષ્ટિ રાગવાળો દઢ રનેહ' એવો આશય જણાવેલ છે.

પલોટ કે પલટ ॥૮૧૪૨૫૮॥ શબ્દનો અર્થ 'રનેહને લીધે વ્યાકુળ' એવો સમજવાનો છે અને પલટ 'નયન'નું વિશેષણ છે એમ સમજતાનું છે તથા દૃઢ એટલે દઘ-બળેલ અર્થ પણ લેવાય અર્થાત્ રનેહે બળેલ એટલે રનેહને લીધે બળતરાવાળાં નયનોને કાણુ રોડા શકે ?

નિચ્ચટ્ટ

વિહવે કસ્મુ ચિરત્તણં જોબ્બણિ કસ્સ મરદ્ધ ? ।

સો લેલ્લહં પઠાવિમ્મં જો ભગ્ગં નિચ્ચટ્ટ ? ॥

વૈભવમાં કોને સ્થિરતા હોય ? યૌવનમાં કોને અહંકાર હોય ? તો તે લેખ પ્રચાપિત કરવો-મોકલવો-જેઈએ જે બરાબર ચોંટી જાય-બરાબર હૃદયમાં લાગી જાય.

અસદ્દલ-

કહિં સસહુ કહિં મયરહુ, કહિં વરહિણુ કહિં મેહુ ? ।

દૂર-ઠિયાહ વિ સજ્જણહં હોઈ અસદ્દલ નેહુ ॥

કયાં ચંદ્ર અને કયાં મકરધર-સાગર ? કયાં મોર અને કયાં મેઘ ? દૂર રહેલા પણ સજ્જનોની વચ્ચે અસાધારણ-વિશેષ-રૂપ-રનેહ હોય છે.

કુટ્ટ-

કુંજરુ અન્નં તરુઅરં કુહ્ણેણ વલ્લઈ હત્થુ ।

મણુ પુણુ એક્કહિં સદ્દહિં જઈ પુચ્છહ પરમત્થુ ॥

જો કે લાયા કૌતુકવડે બીજાં બીજાં મોટાં ઝાડો તરફ પોતાની સૂંઠ લાંબાવીને ફેરવતો રહે છે પણ જો સાચું પૂછો તો કહેવું જોઈએ કે તેનું મન તો એક સદસકાંતી વેલ તરફ જાય છે.

ચેટ્ટય-

ચેટ્ટયં કયમ્મદેહિં નિચ્છયં, કિં પયપહ ।

અણુરત્તાઝ મત્તાઝ અમ્હે મા ચય સામિય ! ॥

અમે તો ખરેખર આ રમત જ કરેલી, તમે શું બોલો છો ? અમે તો તમારી તરફ અતુરાગવાળાં છીએ-તમારાં ભક્ત છીએ. હે સ્વામી ! અમને ન તજો-ન તરછોડો.

હેતુ-૩૧

રવળા—

સરિહિં ન સરેહિં ન સરવરેહિં ન વિ ઉજાણ-વળેહિં ।

દેસ રવળા હોતિ વદ ! નિવસંતેહિં સુઅળેહિં ॥

નહીં નદીઓને લીધે, નહીં તળાવોને લીધે, નહીં મોટાં મોટાં સરોવરોને લીધે, નહીં ઉઘાનોને લીધે કે નહીં વનોને લીધે દેશો રમણીય હોય છે પણ હે મૂઠ ! નિવાસ કરતા સજ્જનોને લીધે દેશો રમણીય હોય છે.

ઢક્કરિ—

હિયડા ! પઢૈં એહુ બોલ્લિયડ મહુ અગઈ સય-વાર ।

‘કુદ્ધિતુ તિણ પવસંતે હર’ મંડય ! ઢક્કરિ-સાર ! ॥

હે અદ્ભુત સારવાળા-કઠણમાં કઠણ ! તથા ભાંડ જેવા ખેશરમ ! હૃદય ! તેં મારી આગળ સેંકડોવાર એમ કહેલું કે જ્યારે પિઉ પ્રવાસ કરી ગય ત્યારે હું ફરી જઈશ-તુડી જઈશ.

હેલ્લિ—

હેલ્લિ મ જ્ઞાંસહિ આહુ । જુઓ, ૮૧૪૩૭૯.

જુઅંજુઅ—

એક કુડુલી પંચહિં રુદ્ધી તહૈં પંચહૈં વિ જુઅંજુઅ જુદ્ધી ।

બહિણુ ! તં ઘરુ કહિ કિમ્વ નંદડ જેત્યુ કુડુવડં અપ્પણછંદડ ? ॥

એક ડોટડી-ઘર-છે, તેને પાંચ જાણે રોકેલી છે અને તે પાંચેની પણ મત જુદી જુદી છે. હે બહેન ! તું કહે કે તે ઘર કેવી રીતે નંદે-આનંદ પામે, જ્યાં આખુલે કુડુઅ આપમનીડું-આપમતિવાળું-સ્વચ્છંદી-હોય ?

નાલિઅ—

જો પુણ મણિ જિ હસપસિદ્ધઅડ ચિંતડ દેડ ન દમ્મુ ન રુઅડ ।

રડવસ-મનિરુ કરમગુણલિડ ઘરહિં જિ કોંતુ ગુણડ સો નાલિડ ॥

જે માણસ કામવાસનાની આકાંક્ષાને લીધે ભ્રમ્યા કરે છે-મનમાં જ એ ખસફસ થયેલો-આકુળવ્યાકુળ થયેલો ચિંતા કર્યો કરે છે અને દામ ખરચતો નથી, એક રૂચિયો સરખોય દેતો નથી-રૂચિયો પણ ખરચતો નથી તે મૂઠ-અનાડી-ઘરમાં જ રહીને લાથના અગ્રભાગને ઉલાળીને જાણે પોતે ભાણું ચણાવવાનો અભ્યાસ કરે છે એમ સમજે છે.

વટ-

દિવેહિં વિડત્તઉં છાહિ વટ ! જુઓ, આ ૮૧૪૪૨૨ સૂત્ર.

નવચ્ચ-

નવચ્ચી ક વિ વિસ-ગંડી । જુઓ, ૮૧૪૪૨૦ ।

દડવડ-

ચલેહિં ચલતેહિં લોઅણેહિં જે તહં દિટ્ઠા બાલિ ! ।

તહિં મયરદ્વય-દડવડડ પડ્ડ અપૂરદ કાલિ ॥

હે બાળા ! ચંચળ અને ચાલતાં-સનકારા કરતાં-વાંકાં લોચનો વડે તેં જેમને જોયેલા છે તેમના ઉપર અપૂરતા કાળે-કાચી અવસ્થામાં અકાળે કામદેવની ધાડ-દરોડો કે છાપો-પડે છે.

કુડ્ડ-

કુડ્ડ અગ્ગદ વવસાડ । જુઓ, ૮૧૪૩૮૫ ।

કેર-

ગયડ સ્ કેસરિ, પિઅહુ જલુ નિચ્ચિત્તહં ! હરિણાં ! ।

જસુ કેરણં હુંકારડણં મુહહું પડંતિ તૃણાં ॥

જેનો હુંકાર સાંભળતાં જ મોંમાંથી તરણાં પડી જાય છે એવો તે કેસરી સિંહ ચાલ્યો ગયો છે તેથી હવે નચિંત થયેલાં એવાં હે હરણાં ! તમે પાણી પીઓ.

તણ-

અહ મગ્ગા અમ્હહં તણા । જુઓ, ૮૧૪૩૭૯ ॥

મબ્બીસા-

સત્થાવત્થહં આલવણુ સાહુ વિ લોઢ કરેહ ।

આદન્નહં મબ્બીસડી જો સજ્જણુ સો દેહ ॥

જ્યારે લોકો સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા-નિરાંતવાળા-હોય છે ત્યારે તેમની સાથે અધાય લોકો આલપન કરે છે-વાતચીત કરે છે પણ આદીનોત્તે-આતોત્તે-દીન દુઃખી લોકોને તો જે સજ્જન હોય તે જ અભયવચન આપે છે અર્થાત્ ગભરાવાની કે ડરવાની જરૂર નથી એવું આશ્વાસન આપે છે.

જાઈટિઆ-

જઈ રન્વસિ જાઈટિઅણ દિઅડા ! મુદ્ધસહાવ ! .

લોહિં ફુટ્ટણણ જિવં ઘણા સહેસઈ તાવ ॥

મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હે હૃદય ! જે જે જોવાનું મળે-અર્થાત્ જે જે જોવામાં, સાંભળવામાં, સ્પર્શવામાં, સુધવામાં કે આખવામાં આવે એટલે તારી સામે જે કંઈ આવે-તે બધામાં જો તું રાચવા જઈશ તો તારે ઘણું સહન કરવું પડશે જેમ બટકા જતા લોઢા વડે ઘણા તાપ સહેવાય છે એટલે લોઢાને જેમ તાપ સહેવા પડે છે તેમ.

હુહુરુ-ઘુગ્ધિ-આદયઃ શબ્દ-ચેષ્ટાનુકરણયોઃ ॥૮૧૪૪૨૩॥

હુહુરુ વગેરે શબ્દો કોઈ શબ્દના અનુકરણરૂપ છે અને ઘુગ્ધિ વગેરે શબ્દો કોઈ ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ છે.

કોઈના શબ્દનું અનુકરણ કરનારા શબ્દો શબ્દાનુકરણરૂપ શબ્દો કહેવાય છે. એવા શબ્દોમાં હુહુરુ વગેરે શબ્દોનો સમાવેશ છે તથા કોઈની ચેષ્ટાનું અનુકરણ કરનારા શબ્દો ચેષ્ટાનુકરણરૂપ શબ્દો કહેવાય છે, એવા શબ્દોમાં ઘુગ્ધિ વગેરે શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે.

ધારો કે એક ઠેકાણે મોટું ટોળું ભેગું થયેલ છે અને એ ટોળાને પાસેના દરવાજામાં પ્રવેશ કરવો છે પણ દરવાજા બંધ છે. જ્યારે દરવાજા ભિત્તિઓ ત્યારે તરત એ આખું ટોળું ‘હુહુરુ’ કરતું દરવાજામાં પેસે છે. આ ટોળાની એકસામટી સમૂહગતિને નામ આપવું હોય તો એમ કહેવાય કે ‘હુહુરુ’ કરતું ટોળું દરવાજામાં ધસી ગયું. પ્રસ્તુત અપભ્રંશ ભાષાના ‘હુહુરુ’ શબ્દ ‘હુહુરુ’નો પર્યાય લાગે છે અને તે ‘હુહુરુ’ને બદલે સાદૃશ્યથી પંડિતોએ કલ્પેલ અપભ્રંશરૂપ શબ્દ છે. લોકો દૂવામાં નહાય છે. એ વખતે દૂવામાં ‘ભૂસકો’ મારે છે વા ‘ધૂબકા’ ખાય છે. અહીં ‘ભૂસકો’ અને ‘ધૂબકો’ શબ્દ પણ નહાવાના શબ્દના અનુકરણરૂપ છે અને એ બંને શબ્દો ‘હુહુરુ’ની પેઠે જ સ્થાનના અવાજના અનુકરણરૂપ છે. આ તો શબ્દનું અનુકરણ કરી બતાવનારા શબ્દોની વાત થઈ.

ખીખ એવા પણ શબ્દો છે જે પ્રાણી વગેરેની ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ હોય છે.

જેમકે વાંદરો ઠેકતો ઠેકતો ‘હુક હુક’ કરે છે અથવા ધુ ધુ કરે છે તે વાનરની ચેષ્ટા બતાવનાર શબ્દ ‘હુક હુક’ને અપભ્રંશ ભાષામાં પંડિતોએ ‘ઘુગ્ધિ’ના આકાર આપી આ શબ્દને વાંદરાની ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે અહીં બતાવેલ લાગે છે.

કોઈ લંગડા માણસની ગતિનું અનુકરણ કરવું અને તે ગતિને સૂચક જે શબ્દ બતાવીએ તેને ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે અહીં બતાવેલ છે.

ધારો કે કોઈ રાત્રું હોય, તેના રેવાની ચેષ્ટાનું અનુકરણ કરીને કોઈ માણસ ‘રેઈ’ બતાવે અને જે શબ્દ કાઢે તે શબ્દ ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે ગણાય.

તેવી જ રીતે કોઈ માણસ બૂકડો મારીને બહુ ખાઈ બળ તેના બૂકડા મારવાની ચેષ્ટાને કોઈ કરી બતાવે તે ક્રિયાને ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે અહીં સમજવાની છે.

આ રીતે સરળતાથી સમજાય એ દષ્ટિએ શબ્દના અનુકરણને અને ચેષ્ટાના અનુકરણને સમજાવવા જે કલ્પના આવેલ છે તે અહીં બતાવેલ છે. ગ્રંથકારે નીચેના દોહામાં હોજમાં પડતાં જે શબ્દ થાય છે તે શબ્દનું તથા ખાતાં ખાતાં ‘કસરક કસરક’ એવા જે શબ્દ થાય છે તેનું અને હોડો પીતાં પાતાં હોડાની નીચેના ભાગમાં જે પાણી ભરેલ છે તેનો જે શબ્દ થાય છે તેનું ઉદાહરણ આપેલ હોય એવી કલ્પના થાય છે.

‘મઈ જાણિઉં’ વાળા દોહામાં ‘હુહુરુ’ તથા ‘સજ્જઈ નહ કસરકેહિ’ વાળા દોહામાં કસરક અને ઘુંટ એ શબ્દોને શબ્દાનુકરણરૂપે બતાવેલ લાગે છે. તથા ઘુઘિ અને ડઝઝઈસ એ શબ્દોને ‘અજ્જ વિના હુ વાળા દોહામાં અને સિરિ જરઘંડી વાળા દોહામાં ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે દર્શાવેલ જણાય છે.

જેમ દુઃખ સુખ વગેરે મનના ભાવોને જણાવવા માટે ‘અરર’, ‘હાયહાય’ ‘હાશ’ વગેરે શબ્દો વપરાય છે તેમ અમુક પ્રકારના તે તે શબ્દોને સમજાવવા તે તે જ્ઞાપનીય શબ્દોના અનુકરણ રૂપ શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

જેમ ‘કોઈ ખાંસી ખાય છે’ યા ‘છીંક ખાય છે’ તેમના શબ્દના અનુકરણરૂપ શબ્દો ભાષામાં પ્રચલિત છે તેમ બીજા પ્રકારના તે તે શબ્દોના અનુકરણરૂપ હુહુરુ વગેરે શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત છે તથા લોકોમાં જે જે જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ થતી રહે છે તે તમામ ચેષ્ટાઓને સૂચન કરનારા પણ ઘુઘિ વગેરે શબ્દો પણ અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત છે. જેમ કોઈ માણસ લંગડો ચાલે છે યા તોતડું ખેલે છે તેની ચેષ્ટાઓને બતાવનારા ચેષ્ટાનુકરણ રૂપ શબ્દો ભાષામાં પ્રચલિત છે તેમ તે તે ચેષ્ટાને બતાવનારા અનુકરણરૂપ એટલે ચેષ્ટાનુકરણ રૂપ શબ્દો પણ અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત છે.

ઘુઘિ વગેરે શબ્દો અમુક ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ છે. અર્થાત્ અપભ્રંશ ભાષામાં શબ્દના અનુકરણરૂપ શબ્દો ‘હુહુરુ’ વગેરે છે તેમ ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ શબ્દો ઘુઘિ વગેરે પણ છે.

અમુક પ્રકારની જુદી જુદી ચેષ્ટાઓને અર્થાત્ જે જે વિવિધ ચેષ્ટાઓ જોવામાં આવે છે તે તે તમામ ચેષ્ટાઓને સમજાવવા તે ચેષ્ટાઓના અનુકરણસૂચક ઘુચિ-ધુધુ-વગેરે અમુક શબ્દોનો પ્રયોગ અપભ્રંશ ભાષામાં થાય છે એટલે ગમે તે ચેષ્ટાને શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવા સારુ તે તે ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રનો પરમાર્થ આ છે કે શબ્દાનુકરણસૂચક ‘હુહુ’ વગેરે શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે તથા ઘુચિ વગેરે ચેષ્ટાના અનુકરણ સૂચકરૂપે અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

હુહુ શબ્દનો ઉપયોગ—આ પ્રમાણે સમજવો—કોઈ મોટું ટોળું દરવાજામાં પેસી ગયું હોય તો તેના પેસવાના અવાજનું અનુકરણ કરવા માટે એમ કહેવાય છે કે ટોળું, ‘હુહુ-હુહુ’ કરતું પેસી ગયું.

ઝઘઘૈસ વગેરે શબ્દો ચેષ્ટાના અનુકરણમાં અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

હુહુ-ફવામાં કે બીજા જગાશયમાં ઊંચેથી ફફટા મારતી વખતે બોલાતો

શબ્દ—હુહુ—હુહુ—‘હહહ’.

કસરક—ખાતી વખતે ‘કચરક કચરક’ એવો જે અવાજ થાય છે તેના અનુકરણરૂપ શબ્દ.

ચુંટ—પીતી વખતે ‘ચુંટ’ એવો જે અવાજ નીકળે છે તેના અનુકરણરૂપ શબ્દ
ઘુચિ—ડોકિયા કરવાં—વાંદરો જેમ ડોકિયા કરે છે તેમ કરવું તે ચેષ્ટાનું અનુકરણરૂપ શબ્દ

ઝઘઘૈસ—ઊંઝમેસ. ઊભા થવું ને બેસી જવું અને તેમ વારંવાર કરવું અર્થાત્ એવી ચેષ્ટા કરવી તે.

મડં જાણિડં વુઢીસુ હરં પ્રેમ્મ—દ્રહિ ‘હુહુ’ સ્તિ ।

નવરિ અચિત્તિય સંપડિય વિપ્પિય—નાવ જાડ સ્તિ ॥

‘હુહુ-હુહુ’ કરતીક ફૂદીને હું પ્રેમના ધરામાં બૂડી જઈશ એમ મેં બોલેલું—માનેલું—પણ આ તો એથી ઊંચડું થયું કે એ વખતે ઓચિંતી વિપ્રિય—વધારે પ્રતિકૂળ—પ્રવૃત્તિરૂપ નાવડી ઝટ આવીને મારી પાસે પહોંચી ગઈ એટલે પ્રતિકૂળ બનાવ બની ગયો—પ્રેમના ધરામાં બૂડવું તો દૂર રહ્યું પણ ઊંચડું જ બની ગયું. અર્થાત્ પિડના પ્યાનમાં મારો કોઈ અપરાધ આવી ગયો અથવા મને પિડનો જ વિયોગ થઈ ગયો.

કસરક-કચરક કચરક

સખજ નરૂ કસરકકેહિ પિજ્જઈ નરૂ ઘુટેહિ ।

એનંઈ હોઈ સુહચ્છડી પિંદે દિટ્ટે નયણેહિ ॥

‘કચરક કચરક’ એવો અવાજ કરીને પિંડને કાંઈ ખત્રાતો નથી તેમ ઘુટે ઘુટે પિંડને પીવાતો ય નથી છતાં આંખો વડે દીઠેલા ત્રિપુદારા-એમ જ સુખે મેસવાનું મળે છે-આંખો કરીને શીતલ થાય છે.

ઘુગ્ધિ ઘુધુ એવી કલ્પિત ચેષ્ટા-

અજ્જ વિ નાહુ મહુ જિજ ઘરિ સિદ્ધત્થા વંદેઈ ।

તાઉં જિ વિરહુ ગચ્છેહિ મક્કડ-ઘુગ્ધિડ વંદે ॥

મારા જ ઘરમાં મારો નાથ હજી તો સરસવના દાણાને વાંદે છે એટલે પ્રવાસ કરતી વખતે મંગળ માટે ‘સરસવ’ મુખમાં નાખવા એ રીતને અનુસરીને ‘સરસવ’ને વાંદે છે તેટલામાં તો ગોંખલાઓ વડે માંકડાની જેમ વિરહ, ઘુગ્ધિ-ઘુધુ-કરે છે-ડોકિયાં કરે છે એટલે હવે વિરહ અનુભવવાની વેળા આવી પહોંચી છે એમ લાગવા માંડે છે.

ઉદ્ગર્હસ-

સિરિ જર સ્તંડે લોઅડી ગલિ મણિઅડા ન વીસ ।

તો વિ ગોટ્ટડા કરાવિઆ મુદ્દણે ઉદ્ગર્હસ ॥

જુઓ તો ખરા, આ મુઘ્ધા કેવી છે કે, જેને માથે જરી-જળી-ગથેલી લોખંડી-અકરાંનાં વાળમાંથી ખનાવેલી ઓઢણી-લોખપટી-છે; અને જેમાં પૂગ વીણ મણકા પણ નથી એવી કંઠી ગળામાં પહેરેલ છે છતાં તેણીએ ગોઠ-વાડા-માં રહેનારા ખંધા જણને ઊઠ-મેસ કરાવેલ છે.

ઘઈ આદયઃ અનર્થકાઃ ॥૮૧૪૪૨૪॥

અપ્રશંસ લાપામાં ઘઈ આદિ-વગેરે-કેટલાક નિપાતશબ્દો પદ્યમાં પાદપૂર્તિ માટે અને ગદ્યમાં વાકચાલંકાર માટે વપરાય છે પણ તે નિપ તો કોઈ જાતને। અર્થ સૂચવવા નથી વપરાતા-નિર્અર્થ-વપરાય છે. ‘આદિ’ એમ કહ્યું છે તેથી ‘આઈ’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ પણ એ રીતે અનર્થક જ સમજવો.

વેદની લાપામાં જે વિં એવો નિપાત વપરાય છે તે પણ અનર્થક જ હોય છે. પ્રત્યુત ઘઈ અને વેદોમાં વપરાતો વિં એ બન્ને શબ્દો સરખાવવા જેવા છે. “સે ફિં આઈ એ” આ વાક્યમાં આઈ શબ્દનો કોઈ ખાસ અર્થ નથી. માત્ર

બોલવા ખાતર જ બોલાએલ છે.

આ જાઈ શબ્દને પ્રસ્તુત ઘડં તથા ગિંવ શબ્દો સાથે સરખાવી શકાય. જુઓ
વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત્ર-ભગવતીસૂત્ર-મૂળ સરીક અનુવાદ પૃ. ૩૦૭ શતક ૨,
ઉદ્દેશક ૧૦ તથા પાઠ્યસમૂહમહાજનો નામના કોશમાં પણ આ જાઈ શબ્દ
નોંધેલ છે.

આપણા લોકોમાં વાતચીત કરતી વખતે ઘણા લોકો વચ્ચે વચ્ચે ‘સમજ્યા કે’
‘સાંભળ્યું કે’ ‘ખબર છે ને કે’ એવા શબ્દોને વારંવાર બોલવાની ટેવવાળા હોય
છે અને તેમના આ શબ્દોનો કોઈ અર્થ જ નથી હોતો.

ઘડં - કશો અર્થ નથી-કેટલીક વખતે ટેવને લીધે બોલતી વખતે કેટલાક
શબ્દો નિષ્પ્રયોજન જ વપરાય છે તેવો આ ઘડં શબ્દ છે.

જાઈ- આ શબ્દ પણ એવો જ નિર્થક છે છતાં અપભ્રંશ ભાષામાં
બોલતાં બોલતાં વપરાય છે.

અમ્મડિ ! પચ્છાયાવડા પિંડ કલહિંબડ વિઆલિ ।

‘ઘડં’ વિવરીરી બુદ્ધડી હોઈ વિનાસહો કાલિ ॥

હે અમ્મા ! હું સાંજને સમયે મારા પિંડની સાથે કળિયો કરી બેઠી, હવે
ભારે પરતાવો થાય છે પણ શું થાય ?

જ્યારે પિતાશ થવાનો કાળ આવ્યો હોય ત્યારે મતિ ઝાંટી થઈ જાય છે.
અનુભવી પુરુષોએ કહેલું જ છે કે—

ધો જ્યારે મરવાની થાય ત્યારે જ તે ઢેઢવાડે પહોંચી જાય છે.

તાદર્થ્યો કેહિં-તેહિં-રેસિ-રેસિં-તણેણાઃ ॥૮૧॥૪૨૫॥

જ્યારે ‘તેને માટે’ એવો અર્થ સૂચવવો હોય ત્યારે કોઈ પણ નામની સાથે
અપભ્રંશ ભાષામાં કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં અને તણેણ નિપાતોમાંથી કોઈ પણ
એક નિપાત વપરાય છે.

કેહિં-‘માટે’ના અર્થનો સૂચક નિપાત. તડ કેહિં-તારા માટે

રેસિ-   ,,   ,,   અન્નહિં રેસિ-ખીજને માટે

તણેણ   ,,   ,,   વઢત્તણહો તણેણ-વડાઈ-મોટાઈ-માટે

આ પ્રમાણે તેહિં તથા રેસિનાં ઉદાહરણો પણ સમજી લેવાં.

હોલા ! એહ પરિહાસડો અહમન કવણહિ દેસિ ।

હરં સિજ્ઞરૂં તર કેહિ પિઅ ! તુહું પુણ અન્નહે રેસિ ॥

હે નાયક ! આ અદ્ભુત પરિભાષા-રીત-અથવા પરિહાસ-મશકરી-કયા દેશમાં છે કે તારે માટે હું ક્ષય-ક્ષીણતા-નાશ-પામું અને તું બીજા માટે ક્ષય-નાશ-પામે.

‘દુઃશિક્ષા’માં અને ‘દોષકવૃત્તિ’માં અહમનનો ‘અદ્ભુત’ અર્થ કરેલો છે. કેટલાક વિદ્વાનો અહ-અયિ-અને મન-મળ-એમ એ શબ્દો કહેવે છે, એ બન્નેના અર્થો અહીં બંધખેસતા થઈ જાય એમ છે.

વજ્રક્ષણહો તણેળ । જુઓ, ૮૧૪૩૬૬ ॥

પુનઃ-વિનઃ સ્વાર્થે હુઃ ॥૮૧૪૪૨૬॥

પુનર શબ્દને તથા વિના શબ્દને અપભ્રંશ ભાષામાં સ્વાર્થ માં ડ-હુ-પ્રત્યય લાગે છે એટલે પુનઃ ને બદલે પુણ અને વિના ને બદલે વિણ શબ્દ વપરાય છે.

પુનઃ-પુણ-વળી.

વિના-વિણ-વિના.

સુમરિજ્જહ તં વલ્લહરૂં જં વીસરહ મણાઉં ।

જહિં પુણ સુમરણ જાઝં ગઝ તહો નેહહો કહૂં નાઉં ? ॥

વહાણું તે જ કહેવાય જે સ્મરણમાં સતત આવતું રહે અને કદાચ જ જરાક-થોડું-ભૂલી જવાય. પરંતુ જે સ્નેહસંબંધનું સ્મરણ થયું કે તરત જ તે યાદ્યું જાય તે સ્નેહને-તેવા સ્નેહને-શું નામ આપવું ?

અથવા—વળી, જ્યાં સ્નેહનું સ્મરણ જ યાદ્યું ગયું જણાય અને સંભારતાં છતાં ય ફરી યાદ જ ન આવે કે મહામુશીબતે યાદ આવે તો તે સ્નેહને શું નામ આપવું ? અર્થાત્ જે સ્નેહને યાદ રાખવા સારું તેને વારંવાર ગોખી રાખવો પડે તો તે શું સ્નેહ કહેવાય ખરો ?

અથવા—જે જે સ્નેહને ફરી ફરીને સ્મરણ કરીને જ યાદ રાખી શકાય તો તે સ્નેહને શું નામ આપવું ?)

વિણ જુજ્ઞેં ન વલ્લહુ । જુઓ, ૮૧૪૩૮૬ ।)

અવશ્યમઃ હેં-હૌં ॥૮૧૪૧૭૭॥

અપ્પ્રશંભાપામાં હેં-હેં-અને અ-હ-પ્રત્યયો લગાડીને અવશ્યમ્ શબ્દને ઉપયોગ કરાય છે એટલે અવશ્યમ્ ને અદલે અવસેં અને અવસ એવા બે શબ્દો વપરાય છે.

અવશ્યમ્+હેં-અવસેં-અવશ્ય-ચોક્કસ.

અવશ્યમ્+અ-અવસ-

જિભિંદિત નાયગુ વસિકરહુ જસુ અદિન્નઈ અન્નઈ ।

મૂલિ વિળટટટું વિળિહે અવસેં સુક્કર્હિ પળગઈ ॥

બીજી બીજી આંખ વગેરે ઇંદ્રિયો જેને આધીન છે-તાઆમાં છે-એવી જીભ ઇંદ્રિયરૂપ નાયક-સરદાર-ને વશ કરે. તું બીડીની વેલનું મૂળ વિનાશ પામી જાય તો તેનાં પાનાં-પાંદડાં-તો આપોઆપ અવશ્ય-ચોક્કસ-સુઠાઈ જ જાય. અર્થાત્ મૂળ નાયકનો જ નાશ કરવા ઉદ્દેશ કરે.

અવસ ન સુઅર્હિ સુહચ્છિઅર્હિ । જુઓ, ૮૧૪૧૭૬ ॥

एकशसः डिः ॥८१४१८८॥

एकशस् शब्दने इ-डि-प्रत्यय लगाडीने तेनुं एकसि ३५ अप्प्रांश भापाभां वपराय छे.

एकशस्+इ-एकसि-એકવાર.

एकसि सील-कलंकअहँ दिज्जर्हि पच्छित्ताइ ।

जो पुण खंडइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तों काइँ ? ॥

જેમનું શીલ એકવાર કલંકિત-દૂષિત-થયું હોય તેમને તો પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હીક છે પણ શીલને રોજ રોજ જે ખડે છે-ખડિત કરે છે-તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાથી શુ ?

अ-उड-डुल्लाः स्वार्थिकलुक् च ॥८१४१८९॥

अ, अड-उड-अने उल्ल-डुल्ल-એ ત્રણમાંથી કોઈ એક પ્રત્યય લગાડીને પણ અપ્પ્રાંશ ભાપામાં કોઈ પણ નામને વાપરવામાં આવે છે.

આ ત્રણ પ્રત્યયો લગાડતાં સંસ્કૃતમાં વપરાતા નામને લાગેલા સ્વાર્થિક કે પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

આ પ્રત્યયો લગાડ્યા પછી નામના અર્થમાં કશો ફેર પડતો નથી તેથી આ પ્રત્યયોને સ્વાર્થિક પ્રત્યયો ગણવામાં આવે છે.

અ-કરાલિત+ક-કરાલિતક-કરાલિઅ+અ-કરાલિઅઅ+અ-કરાલિઅઅ-વિકરાળ
દષ્ટ+ક-દિદૃઠ+અ-દિદૃઠઅ+અ-દિદૃઠઅ-દીઠે।

અગ્નિઘ-ક-અગ્નિઘટ+અ-અગ્નિઘટઅ+અ-અગ્નિઘટઅ-અંગીઠીરૂપ-સગઠીરૂપ
અઙ-દોષ+ક-દોષક-દોસ+અ-દોસ+અઙ-દોસઙ+આ-દોસઙ-દોષો।

ઉલ્લ-કુટિકા-કુડિઆ+ઉલ્લ-કુડુલ્લ+ઈ-કુડુલ્લી-કોટડી-નાનું ધર

વિરહાળજાલકરાલિઅ પહિઅ પંથિ જં દિદૃઠ ।

તં મેલવિ સ્વર્હિ પંથિઅર્હિ સો જિ કિઅઅ અગ્નિઘટઅ ॥

વિરહરૂપ અશિની જાળેથી તપેલા વિકરાળ લાગતા પથિકને-પ્રવાસીને-માર્ગમાં
જોયો તેથી બીજા તમામ પંથિઓએ-વટેમાર્ગીઓએ ભેગા મળીને તે તપેલા
વિકરાળ પથિકને જ અંગીઠીરૂપે બનાવી તાપવાની સગઠીરૂપે-ઉપયોગ કર્યો.

મહુ કંતહો વે દોસઙ । જુઓ, ૮૧૪૩૭૯ ॥

એક કુડુલ્લી પંચર્હિ રુદ્ધી । જુઓ, ૮૧૪૪૨૨ ॥

યોગજાઃ ચ એવામ્ ॥૮૧૪૪૩૦॥

ઉપરના સૂત્રમાં સ્વાર્થના સૂચક જે ત્રણ પ્રત્યયો અ, અઙ અને ઉલ્લ
જણાવેલા છે તે પ્રત્યયોના પરસ્પર સંયોગ કરવાથી જે પ્રત્યયો થાય તે બધા
વારાફરતી અપભ્રંશ ભાષામાં નામને લગાડવામાં આવે છે.

ડઙ+અ-અઙઅ । હુલ્લ+અ-હુલ્લઅ । હુલ્લ+પઙ+અ-હુલ્લઅઙઅ ।

ઉપર જણાવેલા આવા ત્રણ પ્રત્યયો અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

ડઙઅ-અઙઅ-હૃદય+ક-હૃદયક-હિયય-હિય+ડઙઅ-હિયઙઅ+ઉં-હિયઙઉં-હૈડું-હૈડય.

અહીં હૃદય શબ્દના યતો ૮૧૧૨૬૬૧ સૂત્રથી લોપ કરવો અને પછી હિય+

અઙઅ-હિઅઙઅ પ્રયોગ બનાવવો.

હુલ્લઅ-હૂઙક+હુલ્લઅ-હૂઙલ્લઅ+અ-હૂઙલ્લઅ-ચૂડલો.

હુલ્લઅઙઅ-બલક+હુલ્લઅઙઅ-બલુલ્લઅઙઅ+અસૂ-બલુલ્લઅઙઅ-બળને

હુલ્લઅઙઅ-બાહુબલ+હુલ્લઅઙઅ-બાહુબલુલ્લઅઙઅ-લ્લઅઙઅ-લ્લઅઙઅ+અસૂ-બાહુબલુલ્લઅઙઅ-
બાહુબળને.

આ છેલ્લા પ્રયોગમાં હુલ્લઅઙઅ પ્રત્યય લાગ્યા પછી પ્રાકૃતમાં નામને લાગનાર
દ્વિતીયાના બહુવચનનો આ પ્રત્યય લાગેલ છે. ૩૩૦ માં સૂત્રથી જ્યારે દીર્ઘ ન
થાય ત્યારે બલુલ્લઅઙઅ એવું મૂળરૂપ સમજવું, આ પ્રયોગમાં ત્રણે પ્રત્યયોના યોગ છે.
હુલ્લ+અઙ+અ-હુલ્લઅઙઅ.

ખરી રીતે બલુલ્લઅઙઅ એમ પ્રયોગ થાય પણ અઙઅના અને લોપ ચર્ષ
જવાથી બલુલ્લઅઙઅ પ્રયોગ થયેલ છે. આ રીતે બનેલા બલુલ્લઅઙઅ શબ્દને લાગેલા

ખીજી વિભક્તિના બહુવચન અસ્ પ્રત્યયનો ૩૪૪ મા સૂત્રથી લેાપ કરવો અને બલુલ્લઙ અ ના અંત્ય અ નો આ કરવો.

ફોદેંતિ જે હિઞઙઉં અઘ્ઞણઉં । જુઓ, ૮૧૪૩૫૦ ।

ચૂડુલ્લઙ ણુળ્ળીહોસઈ । જુઓ, ૮૧૪૩૯૫ ।

સામિ-પસાઙ સલ્ગ્ઙુ પિઙ સીમાસંધિર્હિ વાસુ ।

પેક્ષિત્ત્વિ બાહુબલુલ્લઙ ઘળ મેલ્લઈ નીસાસુ ॥

પોતાના પતિ ઉપર સ્વામીનો પ્રસાદ-કૃપા, પ્રિયતમનો શરમાળ સ્વભાવ, જ્યાં એ રાજ્યોની હદ ભેગી થાય છે ત્યાં રહેઠાણ અને સ્વામીનું બાહુબળ-એ બધું જોઈને ઘળ-ધણિયાણી-સ્ત્રી-નિસાસા મૂકે છે. અર્થાત્ આ સ્થિતિમાં પ્રિયતમ કોણ જાણે ક્યારે લડાઈમાં ચાલ્યો જાય અને વિરહ સહન કરવો પડે એ વિચારથી તે શસ્ત્રીરની સ્ત્રી નિસાસા મૂકે છે.

સ્ત્રિયાં તદન્તાદ્ ડીઃ ॥૮૧૪૪૩૧॥

ઉપરનાં એ સૂત્રોમાં એટલે ૮૧૪૪૨૯ અને ૮૧૪૪૩૦ સૂત્રોમાં કહેલા બ, ડઙ, ડુલ્લ એટલે ડલ્લ પ્રત્યય તથા ડઙ, ઢઙઙ, ડુલ્લઙ અને ડુલ્લઙઙ એવા પ્રત્યયો જે નામને લાગ્યા હોય તે નામને સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં ઈ-ડી-પ્રત્યય લગાડવો.

ગૌરી+ક-ગૌરીકા-ગૌરી+અઙ-ગોરઙ+ઈ-ગોરઙી-ગૌરી

કુડી+ક-કુડિકા+ફલ્-કુડલ્+ઈ-કુડલ્લી-કોટડી-કોટડી-નાનું ધર.

પહિઆ ! દિટ્ટી ગોરઙી ? દિટ્ટી, મગ્ગુ નિઞંત ।

અંસુસાસેર્હિ કંચુઆ તિતુવ્વાણુ કરંત ॥

હે પથિક ! ગૌરીને દીડી ? હા, દીડી, પણ પોતે પહેરેલી કાંચળીને આંસુઓ વડે ભીની (તિત-ભીની) કરતી અને લાંબા ઉચ્છ્વાસો વડે તે જ કાંચળીને સૂકી (ત્ત્ત્વાણ-સૂકી) કરતી તથા તરે મારગ જોતી એટલે તારી વાટ જોતી એવી ગૌરીને દીડી.

एक कुडल्लो पंचर्हि रुद्धी । (જુઓ, ૮૧૪૪૨૨)

अ+अन्तात्-अन्ताद् डाः ॥८१४४३२॥

જે પ્રત્યયને છેડે અ હોય એવા પ્રત્યયો જે નામને લાગ્યા હોય અને એવા નામને સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે અપભ્રંશભાષામાં આ પ્રત્યય લાગે છે. જ્યાં આ નિયમ લાગે ત્યાં ઉપરનું ૮૧૪૪૩૧મું સૂત્ર ન લાગે. ઉપરના સૂત્રનું આ સૂત્ર અપવાદ છે.

ધૂલિ+ક+આ-ધૂલિકા+અડ-ધૂલડ+આ-ધૂલડ+ઈ+આ-ધૂલડિઆ-ધૂળ.

પિઙ આઈઙ, સુઅ વત્તડી, ક્ષુણિ કન્નડઈ પડ્ઢ ।

તહો વિરહહો નાસંતઅહો ધૂલડિઆ વિ ન દિદ્ઢ ॥

પિઙ આઠ્યો, એવી વાત સાંભળી અને એનો અવાજ મારા કાનમાં પેઠો એટલામાં તો નાશી જતા તે વિરહની ધૂળ પણ દીઠામાં ન આવી. અર્થાત્ વિરહ અપાટાનું નાશી ગયો.

કન્નડઈ-કર્ણ-કર્ણ+ડડઅ-કર્ણડઅ+ઈ-કર્ણડઈ-આવો પ્રયોગ થવો જોઈએ છતાં વ્યાકરણમાં અને દોષકવૃત્તિમાં પણ કન્નડઈ આવો એ 'ન' વાળો પ્રયોગ મળે છે. ણનો ન્ન કરવાનો કોઈ નિયમ જણાતો નથી. એથી કન્નડઈ પ્રયોગ કેવી રીતે સાધવો ? એ પ્રશ્ન જરૂર વિચારણીય લાગે છે પ્રસ્તુતમાં અધે કન્નડઈ આવો એ 'ન' વાળો પ્રયોગ મળે છે. જેથી આ અનુવાદમાં પણ કન્નડઈ પાઠ રાખેલ છે. છેવટ બહુલમ્ કે આર્ષમ્નો આશ્રય લઈ એ પ્રયોગ સાધી શકાય ખરો પણ આ સારી શિષ્ટ રીત લાગતી નથી.

अस्य इत् ए ॥८१४१४३३॥

સ્ત્રીલિંગી નામના અ કાર પછી જો પૂર્વોક્ત ૮૧૪૧૪૩૨ સૂત્રથી એ^૧ એટલે આ પ્રત્યય આવ્યો હોય તો તે નામના અ કારનો અપભ્રંશ લાપામાં ઇ કાર થઈ જાય છે.

ધૂલિ+અડ-ધૂલડ+આ-ધૂલડઆ-ધૂલડિઆ

ધૂલડિઆ વિ ન દિદ્ઢ । જુઓ, ૮૧૪૧૪૩૨ ॥

કન્નડ નામ નારીજનિતિમાં નથી. પુલિંગમાં છે તેથી તેને 'આ' પ્રત્યય લાગ્યો નથી અને એમ થવાથી કન્નડનું કન્નડા થયું નહીં તેથી કન્નડિઆઈ પણ ન થયું.

સંભવ છે કે કર્ણડ શબ્દમાં ણ અને ડ એ બન્ને એકસાથે આવેલા છે અને આ શબ્દમાં સાથે આવેલા એ મૂર્ધન્યોના ઉચ્ચારણમાં એટલી સુકરતા નથી જેટલી સુકરતા કળોડેના ન્ન અને ડ ના ઉચ્ચારણમાં છે. આ અપેક્ષાએ વિચારતાં પણ એમ જણાય છે કે કદાચ બોલનારા લોકોએ જ કર્ણ ને બદલે કન્ન નો પ્રચાર કરેલો હોય અથવા લિપિ કરનારા લેખિયાએ જ કર્ણ ને બદલે કન્ન લખી વાળ્યું હોય.

ણ અને ન્ન એ બે વચ્ચે લિપિની અપેક્ષાએ પણ ઓછું સામ્ય નથી.

હસ્તલિખિત પોથીઓમાં અન્ન ને બદલે અણ તથા અન્નોન્ન ને બદલે અણોણ લખેલું વારંવાર વાંચવા મળે છે.

ક્ષુણિ કન્નડઈ પડ્ઢ । જુઓ, ૮૧૪૧૪૩૨ ॥

૧. આ શબ્દનું સંપ્રતીનું એકવચન એ છે.

યુષ્મદાદેઃ ઈયસ્ય ડારઃ ॥૮૧૪૧૪૩૪॥

યુષ્મત્, અસ્મત્, ત્વત્, મત્ આદિને લાગેલા સંબંધસૂચક ઈય પ્રત્યયવાળા ૩૫ યુષ્મદીય, અસ્મદીય, ત્વદીય, મદીય વગેરેમાંના ઈય પ્રત્યયને બદલે અપશ્ચિન્ન આપામાં આર-હાર-પ્રત્યય વપરાય છે.

ઈય પ્રત્યય માટે જુઓ સિદ્ધહેમ સંસ્કૃત શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ ૬૧૩૩૨૧૧
ત્વદ્+ઈય-તુહ+આર-તુહાર+ણ-તુહારેણ-તારા સંબંધી વડે પ્રસ્તુતમાં-તારા
સંદેશા વડે.

અસ્મદ્+ઈય-અમ્હ+આર-અમ્હાર+આ—

મત્+ઈય-મહ+આર-મહાર+આ-મહારા-મારા

એ જ રીતે યુષ્મદ્+ઈય-તુમ્હ+આર-તુમ્હાર-તુમ્હારો-તમારા

તુમ્હાર-તુમ્હારો, તુમ્હારં, તુમ્હારે ।

તુહાર-તુહારો, તુહારં તુહારે ।

યુષ્મદ્ ના તુમ્હ માટે જુઓ ૮૧૧૨૪૬ તથા તુહ માટે જુઓ ૮૧૩૬૬

અસ્મદ્+ઈય તું અમ્હ+આર—

અમ્હાર-અમ્હારો, અમ્હારં, અમ્હારે ।

મહાર-મહારો, મહારં, મહારે ।—વગેરે

અસ્મદ્ ના અમ્હ માટે તથા મદ્ માટે જુઓ ૮૧૩૧૧૩૧

ઉપર જણાવેલ તુહાર વગેરેનાં ત્રિસંક્રિતનાં બધાં રૂપો અ કારાંત નામની જેવાં સમજ લેવાં,

નારીજાતિ હોય તો-અમ્હારી, તુમ્હારી । મહારી, તુહારી વગેરે રૂપો સ્ત્રીલિંગી નામની જેવાં સમજ લેવાં.

નપુંસકલિંગ હોય તો-અમ્હારં, મહારં । તુમ્હારં, તુહારં વગેરે રૂપો નપુંસક-લિંગી નામની જેવાં સમજ લેવાં.

સંદેસેં કાઠું તુહારેણ ? જં સંગહો ન મિલિજ્જહ ।

સુદ્ધાંતરિ પિઉં પાણિણ પિઅ ! પિઆસ કિં છિજ્જહ ? ॥

જે સંગ કરીને મળી શકાતું ન હોય તો તારા સંદેશો મળે એથી થું વળે ? પિઉ ! સ્વપ્નમાં જે પાણી પીધું હોય તેનાથી પ્યાસ-તરસ-છેદાય ખરી ! છીપે ખરી ?

ઉપરના પદમાં પીત શબ્દનું પીઝ રૂપાંતર થવું જોઈએ પણ ૪૪૭ ના નિયમથી પિઝ થઈ ગયેલ છે. પિઝ નું તૃતીયા એકવચન પિંદ થયેલ છે. જુઓ ૮૧૪૧૩૩૩૧૧ તથા ૩૪૨.

અતોઃ ઢેત્તુલઃ ॥૮૧૪૧૪૩૫॥

ઇદમ્, કિમ્, યત્, તત્ અને-એતત્ એ દરેક શબ્દને લાગતા પરિભાષુ-માપ-સૂચક (૭૧૧૧૪૮ તથા ૧૪૯) અતુ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એત્તુલ-હેતુલ-પ્રત્યય વપરાય છે.

આ એત્તુલ પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઇદમ્ વગેરે શબ્દોના આદિ અક્ષર સિવાયના આજીના ભાગનો એટલે ઇદમ્ ના દમ્ નો, કિમ્ ના ઇમ્ નો, યત્ ના તથા તત્ ના તેમ જ એતત્ ના અત્ નો લોપ થાય છે અથવા આખા એતત્ નો લોપ થાય છે.

ઇદમ્+અતુ (ઇયતુ-ઇયાન્)-ઇદમ્+એત્તુલ-એત્તુલો એટલે.

કિમ્+અતુ (કિયતુ-કિયાન્)-કિમ્+એત્તુલ-કેત્તુલો કેટલે.

યત્+અતુ (યાવતુ-યાવાન્)-યત્+એત્તુલ-જેત્તુલો જેટલે.

તત્+અતુ (તાવતુ-તાવાન્)-તત્+એત્તુલ-તેત્તુલો તેટલે.

એતત્+અતુ (એતાવતુ-એતાવાન્)-એતત્+એત્તુલ-એત્તુલો એટલે.

નારીગતિમાં-એત્તુલી, કેત્તુલી, જેત્તુલી, તેત્તુલી અને એત્તુલી એવાં રૂપો વપરાય છે.

નપુ સકલિંગમાં-એત્તુલં, કેત્તુલં, જેત્તુલં, તેત્તુલં અને એત્તુલં એવાં રૂપો વપરાય છે.

ત્રસ્ય ઢેત્તહે ॥૮૧૪૧૪૩૬॥

સર્વ વગેરે નામોને સપ્તમીના અર્થનો સૂચક જે ત્ર પ્રત્યય લાગે છે તેને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એત્તહે-કેત્તહે-પ્રત્યય વપરાય છે.

ત્ર પ્રત્યય માટે જુઓ સિદ્ધં સંસ્કૃત ૦ શબ્દાં લઘુવૃત્તિ ૭૧૪૮૨ તથા ૯૩ અને ૯૪ સુત્ર

ઇદમ્+ત્ર-અત્ર-ઇદમ્+એત્તહે-એત્તહે-અહીં

તત્+ત્ર-તત્ર-તત્+એત્તહે-તેત્તહે-તહીં-ત્યાં.

આ રીતે કિમ્ નું કેત્તહે, સર્વ નું સર્વેત્તહે, યત્ નું જેત્તહે, એતત્ નું એત્તહે પૂર્વ નું પુર્વેત્તહે, પરન્તુ પરેત્તહે, અપરન્તુ અપરેત્તહે વગેરે રૂપો સમજી લેવાં.

એત્તહે તેત્તહે બારિ ઘરિ લઘ્છી વિસંકુલ ધાડ .

પિઝ-પઘ્ઘઘ વ ગોરઘી નિઘ્ઘલ કહિં વિ ન ઠાઘ ॥

બાણે કે પોતાના પ્રિયતમથી વિખૂટી-પડી ગયેલી-જુદી પડી ગયેલી-ગોરીની પેઠે-વિહ્વલ-અસ્થિર-ત્રક્ષ્મી-લાછ-અહીં તકીં ગમે ત્યાં બહાર કે ઘર તરફ દોડ્યા કરે છે, તે કયાંય ઠરીને નિશ્ચલ રહેતી નથી.

ત્વ-તલોઃ પ્વણઃ ॥૮૧૪૧૩૭॥

ભાવવાચક ત્વ કે તત્ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં પ્વણ પ્રત્યય વપરાય છે. આ પ્વણ પ્રત્યય ન વપરાય ત્યારે પ્રાકૃત ભાષામાં આ ૮૧૪૧૫૪ નિયમ દ્વારા ત્વ પ્રત્યય અને હેમા પ્રત્યય પણ વપરાય છે.

ત્વ અને તત્ પ્રત્યય માટે જુઓ સિદ્ધહેમં શબ્દાં લઘું ૭૧૫૫ વગેરે સૂત્રો.

પ્વણ—

વૃદ્ધ+ત્વ-વૃદ્ધ+ત્વણ-વૃદ્ધ+પ્વણ+૩-વૃદ્ધપ્વણ-વડપણુ-મોટાઈ. આતપણુ, ઘડપણુ વગેરે શબ્દોમાં પણ પ્વણ પ્રત્યય છે.

વૃદ્ધ+ત્વ-વૃદ્ધ+ત્વણ-વૃદ્ધત્વણ+હો-વૃદ્ધત્વણહો-વડપણુતુ-મોટાઈનું.

વૃદ્ધપ્વણ પરિપાવિઅઈ । જુઓ ૮૧૪૧૩૭।

વૃદ્ધત્વણહો ત્વણે । જુઓ ૮૧૪૧૩૭।

હમા—

હમા-પીણ+હમા-પીણિમા-પીનતા-પુષ્ટતા. હમન્ પ્રત્યય માટે જુઓ ૭૧૧૫૮।

આત્મન્ શબ્દના અપ્વણ ૩૫ સાથે પ્રસ્તુત પ્વણ ને સરખાવી શકાય. સંસ્કૃતમાં 'ભાવ' અર્થના હમન્ પ્રત્યયની સાથે પ્રસ્તુત હમા પ્રત્યયને સરખાવી શકાય.

ત્વણ માટે જુઓ ૮૧૨૧૫૪।

તવ્યસ્ય ઇએવ્વઃ એવ્વઃ એવા ॥૮૧૪૧૩૮॥

તવ્ય પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઇએવ્વઃ, એવ્વઃ અને એવા એમ ત્રણ પ્રત્યયોમાંથી કોઈ પણ પ્રત્યય વપરાય છે.

ઇએવ્વઃ-ક્ર-કર્+તવ્ય-કર્+ઇએવ્વઃ-કરિએવ્વઃ કરવાનું-કરવું-કર્તવ્ય

મૃ-મર્+તવ્ય+મર્+ઇએવ્વઃ-મરિએવ્વઃ મરવાનું-મરવું

એવ્વઃ-સહ+તવ્ય-સહ+એવ્વઃ-સહેવ્વઃ સહેવાનું-સહેવું-સહન કરવા યોગ્ય

એવા-સ્વપ્+તવ્ય-(સ્વપ્ નો સુવ્ અને તે પછી તેનો સો થાય) સો+એવા-સોએવા સુવાનું-સુવું-સુવા યોગ્ય

જાગૃ+તવ્ય-જાગૃ+એવા-જાગેવા જાગવાનું-જાગવું-જાગવા યોગ્ય

૧૬૭ ગૃહેષ્વિણુ ધ્રુ મઈ જઈ પ્રિય ઉઠ્ઠારિજઈ ।

મહુ કરિએવ્વઉં કિં પિ ન વિ મરિએવ્વઉં પર દેજઈ ॥

“एतद् गृहीत्वा यदि मया प्रिय उद्धृत्यते त्यज्यते तर्हि”-દોષકવૃત્તિ. એ ગ્રહણ કરીને મારે જો પ્રિયને તથા દેવાને હોય તો મારું કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી પરંતુ મને મરણ દેવામાં આવે.

વેસુચ્ચાડણુ સિહિકઢણુ ઘણ-કુટ્ટણુ જાં લોઈ ।

મંજિદ્રા અરિતિઅઈ સવ્વુ સહેવ્વઉં હોઈ ॥

મજ્ઞાને પોતાની જન્મભૂમિમાંથી ઊખડી જવું પડે છે એટલે પરદેશ જવું પડે છે. અગ્નિના ભયંકર તાપમાં ઊકળવું પડે છે અને પછી ઘણુ વડે કુટાવું પડે છે એટલે એના ઉપર ઘણુના ધા પડે છે એટલે એ અતિશય રક્ત-રાતી-એવી મજ્ઞાને લોકમાં ખૂબ ખૂબ સહેવું પડે છે. તાત્પર્ય એ જણાય છે કે અતિશય રક્ત-અતિશય રાગવાળાએ-કેટકેટલું સહેવું પડે છે એ સમજવાનું છે.

સોણા પર વારિઆ પુષ્પવર્ષિ સમાણ ।

જમ્બેવા પુણ કો ધરઈ, જઈ સો વેડ પમાણ ? ॥

જો તે વેદવ્યવસ્થા પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે તો તેમાં તો પુષ્પવતી-રજસ્વલા-સ્ત્રી સાથે સૂવાનું પણ વારેલ છે-નિષેધેલ છે. જો સૂવાનો નિષેધ હોય તો પછી જગવાનું-સહશયન કરવા વગેરેનું-તો કેણુ રાખે ? અર્થાત્ રજસ્વલા સાથે સુવાય નહીં તેમ જગાય પણ નહીં એવું વેદવ્યવસ્થા છે.

ક્ત્વ ઇ-ઇડ-ઈવિ-અવયઃ ॥૮૧૪૧૩૧॥

સંબંધક ભૂતકૃદંતના ક્ત્વા પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઇ, ઇડ, ઇવિ અને અવિ પ્રત્યયો વપરાય છે.

ઇ-ઋ-માર્-ત્વા-માર્-ઇ-મારિ મારીને

ઇડ-મજ્-ત્વા-મજ્-ઇડ-મજ્-ઇડ-ભજ્-ઇડ-ભાંગીને કે ભાગીને

૧. આ હોહા અંગે ‘દોષકવૃત્તિ’માં જે સંદર્ભ સૂચવેલ છે તે આ પ્રમાણે છે—કોઈ સિદ્ધપુરુષે વિદ્યા સિદ્ધ કરવા સારુ કોઈ નાયિકાને ધન વગેરે આપીને તેણીની પાસે તેના ભરથારની માગણી કરતાં તે વિદ્યાસિદ્ધ પુરુષને નાયિકા જે કાંઈ કહે છે તે આ હોહામાં આ પ્રમાણે બતાવેલ છે—આ ધન વગેરે લઈને મારે પતિને તથા દેવાને હોય તો મારું કાંઈપણ કર્તવ્ય નથી. માત્ર મને મરવાનું જ દેવામાં આવે.

હેમ-૩૨

इवि-चुम्ब+त्वा-चुम्ब+इवि-चुम्बि-वि-युं-यन करोते.

अवि-कुट छेदने-वि+कुट-वि-कुड+त्वा-विछोड+अवि-विछोडवि पछोडीने-છૂટા

પડી જઈને-છોડી દઈને.

इ-

हिअडा ! जइ वेरिअ घणा तो किं अब्बि चडाहुँ ? ।

अम्हाहँ बे हत्थडा जइ पुण मारि मराहुँ ॥

હે હૃદય ! જો ઘણા વેરીએ છે તો શું આલમાં ચડી જઈએ-માગી જઈએ ? અમારે પણ એ હાથ છે, જો વળી મરવાનું આવે તો એમને એમ નહીં, પણ મારીને મરીએ.

इउ-

गय-घड भज्जिउ जंति । नुओ ८।४।३९५।।

रक्खइ सा विस-हारिणी वे कर चुम्बि-वि जीउ ।

पडिबिम्बिअ-मुंजाल जल जेहिं अडोहिउ पीउ ॥

ડહોળ્યા વિનાનું અને જે મુંજવાળું છે એટલે જેમાં મુંજ નામના ધાસનું પ્રતિબિંબ પડેલ છે અર્થાત્ જે મુંજવાળું હોય તે ‘મુંજલ’ કહેવાય એવું પાણી જે એ હાથોએ પીધું છે તે પોતાના એ હાથોનું ચુંબન કરીને તે પનીહારી જીવતી રહેલ છે. અહીં પાણીને ‘મુંજલ’ વિશેષણ આપીને પનીહારી આડકતરી રીતે વિશેષ રાગને લીધે-મુંજલ ઉપર વિશેષ રનેહ હોવાને લીધે ‘મુંજલ’ નામની વ્યક્તિનું સ્મરણ કરતી જણાય છે અર્થાત્ મુંજલ પ્રતિ અનુરાગવાળા કોઈ સ્ત્રી ‘મુંજલ’ એવા વિશેષ નામની સાથે સમાનતા રાખનાર એટલે-‘મુંજ’ ધાસ જેમાં ઉગેલ છે એવા મુંજવાળા-મુંજલ-પાણી પીને જીવતી રહેલી છે.

बाह विछोडवि जाहि तुहुँ, हउं तेवँइ, को दोसु ?

हिययट्ठि जइ नीसरहि. जाणउं मुंज ! सरोसु ॥

તું મારી બાંધ-મારો હાથ-વછોડીને જ તો જા, હું પણ તેમ કરું તેમાં શો દોષ-વાંધો ? જો તું મારા હૃદયમાંથી જ જા-ચાલ્યો જા-નીકળી જા-તો હે મુંજ ! તને ખરા અર્થમાં રોપવાળો જાણું-સમજું.

સંભવ છે કે માલવાના રાજા મુંજની લોક પ્રસિદ્ધ કોઈ હકીકત ઉપરના અને પદ્યોમાં નોંધાયેલ હોય.

एप्पि-एप्पिणु-एवि-एविणवः ॥८।४।४४०॥

સંબંધક ભૂતકૃદંતના કત્વા પ્રત્યયને અદ્દલે ઉપરના ૮।૪।૪૩૯ સૂત્રમાં અપભ્રંશ ભાષામાં જે પ્રત્યયો વાપરવાનું જણાવ્યું છે તે ઉપરાંત એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયો પણ અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

એપ્પિ-જિ+ત્વા-જિ+એપ્પિ-જેપ્પિ-જીતીને

એપ્પિણુ-દા+ત્વા-દા+એપ્પિણુ-દેપ્પિણુ-દઈને-દેઈને

એવિ-લા+ત્વા-લા+એવિ-લેવિ-લઈને-લેઈને

એવિણુ-ધ્યા+ત્વા-જ્ઞા+એવિણુ-જ્ઞાએવિણુ-ઝાઈને-ધ્યાન કરીને.

પ્ર૦-સૂત્રકારે ૪૩૯ અને ૪૪૦ એ બન્ને સૂત્રોનું “કત્વઃ-ઈ-ઈઝ-ઈવિ-અવિ-એપ્પિ-એપ્પિણુ-એવિ-એવિગવઃ” એવું એક સૂત્ર કેમ ન કર્યું અને એ એ સૂત્રો જુદાં જુદાં શા માટે કર્યાં ?

ઉ૦-અપભ્રંશ ભાષામાં હેતુવર્થકૃદંતના તુમ્ પ્રત્યયને અદ્દલે પણ એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયો વપરાય છે એટલે નીચેના સૂત્રમાં તુમ્ પ્રત્યયને અદ્દલે વપરાનારા પ્રત્યયોના નિર્દેશ કરેલ છે તે નિર્દેશ સાથે એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયોને પણ સમજવાના છે. આ સૂત્રને જુદું કરવામાં આવે તો જ આ ૪૪૦મા સૂત્રમાંથી આ ચારે એપ્પિ, એપ્પિણુ એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયોનું જ નીચેના ૪૪૧મા સૂત્રમાં અનુવર્તન થઈ શકે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ જુદાં જુદાં સૂત્રોને અદ્દલે એક જ સૂત્ર કર્યું હોત તો નીચેના ૪૪૧મા સૂત્રમાં અહીં જણાવેલા માત્ર ચાર પ્રત્યયોનું જ અનુવર્તન ફેરી રીતે થઈ શકત ? ન જ થઈ શકત.

જેપ્પિ અસેસુ કસાય-બહુ, દેપ્પિણુ અમઝ જયસ્સુ ।

લેવિ મહવ્વય, સિવુ લહર્હિ જ્ઞાએવિણુ તત્તસ્સુ ॥

કોઈ વગેરે ચારે કપાયોના અશેષ બળને જીતીને, જગતને અભય દઈને એટલે પોતા તરફથી જગતને નિર્ભય બનાવીને તથા પાંચ મહાવ્રત લઈને અને તત્ત્વનું ધ્યાન કરીને મનુષ્યો શિવપદને મેળવે છે.

तुमः एवं-अण-अणहं-अणहिं च ॥८।४।४४१॥

હેતુવર્થકૃદંતના તુમ્ પ્રત્યયને અદ્દલે અપભ્રંશ ભાષામાં એવં, અણ, અણહં અને અણહિં એ ચારમાંના ગમે તે પ્રત્યય વપરાય છે તથા ઉપરના ૮।૪।૪૪૦મા સૂત્રમાં જણાવેલા એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ માંના કોઈ ગમે તે પ્રત્યય પણ વપરાય છે

એટલે તુમ ને અદ્દલે અહીં જણાવેલા આઠ પ્રત્યયોમાંના ગમે તે એક પ્રત્યય અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

एवं-दा+तुम्+दा+एवं-देवं-देवा भाटे

अण-कर+तुम्-कर+अण-करण-करवा भाटे

अणहं-भुञ्ज+तुम्-भुञ्ज+अणह-भुञ्जहं-भोगववा भाटे કે ભોજન કરવા માટે

अणहि-भुञ्ज+तुम्-भुञ्ज+अणहि-भुञ्जहि- ,, ,,

एप्पि-जि+तुम्-जे+एप्पि-जेप्पि-जितवा भाटे

एप्पिणु-त्यज+तुम्-चयु+एप्पिणु-चयेप्पिणु-तण देवा भाटे

एवि-पाळ+तुम्-पाळ+एवि-पालेवि-पाणवा भाटे

एविणु-ला+तुम्-ला+एविणु-लाएविणु-लेविणु-લેવા માટે

देवं दुक्क निअय-घण, करण न तउ पडिहाइ ।

एवँह सुहु भुंजणहँ मण, पर भुंजणहिं न जाइ ॥

પોતાનું ધન ખીજ કાઢીને દેવાનું-દેવા માટે-દુષ્કર લાગે છે, તપ કરવાનું-કરવા માટે-ફાવતું નથી છતાં એમને એમ જ-કશું કર્યા વગર-સુખ ભોગવવાનું-ભોગવવા માટે-મન છે પરંતુ એ રીતે સુખ ભોગવવાનું-ભોગવવા માટે-અનતું નથી-

जेप्पि, चएप्पिणु सयल धर, लेविणु तवु पालेवि ।

विणु संते तित्थेसरेण को सक्कइ भुवणे वि ? ॥

આખી પૃથ્વીને જિતવા માટેનું-જિતવાનું, જિતીને તે સામ્રાજ્યનો ત્યાગ કરવા માટેનું-ત્યાગ કરવાનું, તપને લેવા માટેનું-લેવાનું અને લીધેલ તપને પાળવા માટેનું-પાળવાનું, આ અર્ધાં કાર્ય તીર્થસ્થર-તીર્થ કર-શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વિના આખાય જગતમાં ખીજો કાણ કરી શકે ?

ગમે: एप्पिणु-एप्प्यो: ए: लुग् वा ॥८१४४४२॥

જ્યારે ગમ્ ધાતુને અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાતા એવિણુ અને એવિ એ બે પ્રત્યયો લાગે ત્યારે એ અન્ને પ્રત્યયોનો આદિનો એ કાર વિકલ્પે લોપ પામે છે. વળી, 'એ'કારનો લોપ થયા પછી ગમ્નું ગં થવાથી અતુસ્વાર પછી આવેલા એવડા વ્યંત્ર ઉચ્ચારણ સુકરપણે થઈ શકતું નથી તેથી એવડા વ્યંત્રે અદ્દલે એકવડો વ પણ સમજવાનો છે. અથવા એવિણુના તથા એવિના એવડા વ્યંત્રો વિકલ્પે એકવડો વ થઈ જાય છે, એમ સમજવું. જો કે એવું વિધાન સૂત્રમાં નથી બતાવ્યું પણ ગંપિણુ તથા ગંપિણુ અને ગંપિ તથા ગંપિ એવા તેના પ્રયોગો ઉપરથી ઉપર કડક હકીકત સમજી શકાય છે.

एप्पिणु-

गम्+एप्पिणु-गम्+पिणु-गंपिणु-जईने-अथवा जवा भाटे

,, एप्पिणु-गमेप्पिणु ,, ,,

एषि-

गम्+एषि-गम्+पि-गंभि-ज्-ઈને

„ -गमेष्णि

गंभिणु वाणारसिर्हि नर अह उज्जेणिर्हि गंभि ।

मुआ परावर्हि परम-पठ दिक्कंतरिं म जंभि ॥

વડુણા અને અસિ એ એ નદીઓનો જ્યાં સંગમ થાય છે તેવી વારાણસીમાં-કાશીમાં-જઈને જે માણસો મુઆ અને જેઓ જ્યાં મહાકાળનું પ્રખ્યાત મંદિર છે એવી ઉજ્જૈની નગરીમાં જઈને મુઆ તેઓ પરમપદને પામે છે. બીજાં દિવ્યોની-એટલે બીજાં દેવસ્થાનોની-બીજાં તીર્થોની-વાત 'ન' બોલ-'ન' કહે.

एषिणु અને एषि નો ए કાર લોપ ન પામે ત્યારે ગમેષ્ણુ અને ગમેષ્ણિ નો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે—

गम्+एषिणु-गमेष्णिणु-ज्-ઈને-અથવા જવા માટે

गम्+एषि-गमेष्णि- „

गंग गमेष्णिणु जो मुअइ जो सिवतित्यु गमेष्णि ।

कोलदि निदसावासगउ सो जमलोउ जिणेष्णि ॥

જે ગંગાકાંઠે જઈને મરે છે તથા જે શિવતીર્થમાં એટલે બદરીમાં કે કેદારમાં જઈને મરે છે તે યમલોકને-મરણને-જિતીને દેવના આવાસમાં-સ્વર્ગમાં-ગયેલો લહેર કરે છે.

तुनः अणअः ॥८१४१४३॥

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પારારણ સૂત્ર દ્વારા શીઘ્ર, ધર્મ અને સાધુ અર્થોમાં વિહિત કરેલ એવા અને 'કર્તા' અર્થના મૂલ્યક તુન્ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અણઅ પ્રત્યય વપરાય છે.

मारु+तु-मारु+अणअ-मारणअ+उ-मारणउ-भारकणो।

ब्रू+तु-बोलू+अणअ-बोल्लणअ+उ-बोल्लणउ-भोलकणो।

वडू+तु-वज्जू+अणअ-वज्जणअ+उ-वज्जणउ-वाज्જકણો-વાજવાના-વાગવાના-સ્વભાવવાળો।

भसू+तु-भसू+अणअ-भसणअ+उ-भसणउ-ભસકણો-ભસવાના સ્વભાવવાળો।

हत्थि मारणउ-હાથી ભારકણો।

लोउ बोल्लणउ-લોક બોલકણો।

पडहु वज्जणउ-પટલ-પડો-ટોલ-વાજવાના-વાગવાના-સ્વભાવવાળો।

सुणउ भसणउ-શુનક-ફૂતરો-ભસવાના સ્વભાવવાળો।

‘इव’ अर्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ॥८१४१४४४॥

इव अव्ययतो अर्थ सूचयवा माटे अपभ्रंश भाषाમાં નં, નउ, નાઇ, નાવइ, જણિ અને જણ એ છમાંનું કોઈ પણ એક અવ્યય વાપરી શકાય.

નં-નં-જાણે કે, પેઠે નં નવજલહરં નવા મેઘની પેઠે

નउ-નउ- ,,

નાइ-નાइ- ,,

नावइ-नावइ- ,,

जणि-जणि- ,,

जणु-जणु- ,,

नं-

नं मल्ल-जुञ्जु ससि-राहु करहिं जुओ, ८१४३८२॥

नउ-

रवि-अत्यमणि समाउलेण कंठि विइणु, न छिणु ।

चक्के' खंडु मुणालिअहे नउ जीवगलु दिणु ॥

સૂર્ય આથમતાં વ્યાકુલ થયેલા ચક્રવાકે મુણાલિકાનો એક ટુકડો કંઠમાં-
ગળામાં-મૂક્યો પણ તોડ્યો નહીં. જાણે કે જીવ નીકળી ન જાય માટે જીવની
આડે આગળિયો ન દીધો હોય ?

सरभावे। दिण-दिना-दीयेल

नाइ-

वलयावलि-निवडण-भएण धण उद्धम्भुअ जाइ ।

वल्लह-विरह-महादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥

વસ્ત્રભના-વહાલાના-વિરહને લીધે દુઃખળી થઈ જવાથી પાતળા પડી ગયેલા
હાથવાળી કોઈ સ્ત્રી પોતાનાં બલોયાં નીચે પડી જવાની બીકને લીધે બન્ને હાથ
જાંચા રાખીને ચાલી જાય છે. જાણે કે એ સ્ત્રી પોતાના પ્રિયનો વિરહરૂપ મોટો
ધરો કેટલો જાડો છે તેનો તાગ શોધતી ન હોય ?

૧. આ સંપૂર્ણ વાક્ય આ પ્રમાણે છે—નં નવજલહરતંવિક્કયલંછિउ-“मानो के विजलीः
की चमकसहित नया मेघ हां” આ વિશેષણ શ્રીપાર્શ્વનાથ નામના ત્રેવીશમાં
તીર્થંકર માટે વપરાયેલ છે. ડી. લિટ્ એટલે વિદ્યાવારિધિ સ્વ. પંડિત શ્રી
મુખલલજી સંપાદિત હિંદી અનુવાદ સહિત પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર—પૃ. ૧૫૦ ગાથા ૨.

નાવડ-

પેક્ષેવિણુ મુહુ જિણવરહો દોહર-નયણ-સલોણ ।

નાવડ ગુરુ-મચ્છર-મરિડ જલણિ પવીસડ લોણ ॥

જિન ભગવાનની આરતી કર્યા પછી લવણ-નમક-ને દેવતામાં નાખવામાં આવે છે. આ જાતની રીત જોઈને કોઈ કવિ નાચે જણાવેલ કદપના કરે છે.—

શ્રીજિન ભગવાનનું મુખ લાંબા નયનવાળું અને લાવણ્યથી ભરપૂર જોઈને ભારે માત્સર્યી-ઈર્ષ્યાથી-ભરેલું લવણ-મીઠું-નમક-ગાળું કે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતું ન હોય ?

જણ-

ચંપય-કુસુમહો મજિજ્ઞ સહિ ! મસલ પડટ્ટુડ ।

સોહડ ઇંદણીલુ જણિ કળઈ વડટ્ટુડ ॥

હૈ સખી ! ગાળે કે નીત્રમ રત્ન સોનાની વચ્ચે મેઠેલું હોય એટલે સોનાના ધરણામાં નાંચે વચ્ચે જડેલું હોય એમ ચંપાના ફૂલની વચ્ચે પેઠેલો ભમરો શોભે છે. સોનું પીળું છે અને ઇંદ્રનીલ-નીત્રમ રત્ન-નો હીરો નીલો-કાળો-છે તેમ અહીં ચંપાનું ફૂલ પીળું છે અને ભમરો કાળો છે. એ રીતે સરખામણી કરેલ જણાય છે.

જણ-

નિરુવમ-રસુ પિઉં પિઅવિ જણુ । ૮૧૪૧૦૧ ।

લિંગમ્ અતન્ત્રમ્ ॥૮૧૪૧૪૪૫॥

સંસ્કૃત ભાષામાં અને પ્રાકૃત ભાષામાં પણ નામના લિંગને લગતા અમુક અમુક નિયમો છે તેવા કોઈ નિયમો અપભ્રંશ ભાષામાં ચોક્કસ નથી અર્થાત્ લિંગની બાબત અપભ્રંશ ભાષામાં કોઈ ચોક્કસ તંત્ર નથી.

ગય કુંમ વાક્યમાં ગય શબ્દ પછી વિભક્તિવાળો છે પણ તેની તે વિભક્તિ લોપ પામેલ છે અને કુંમ શબ્દ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં પુલિંગમાં છે તેથી તેનું કુંમે ર્થ થવાને અહલે અપભ્રંશ ભાષામાં ગય કુંમઈ વારંતુ એ રીતે કુંમ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં વપરાયો છે.

અન્ન-અન્ન-શબ્દ નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં તે અન્ન શબ્દ અન્નાઈને અહલે અન્ના એ રીતે નરજાતિમાં વપરાયો છે.

અન્ત્ર-અન્ત્ર+ડી-અન્ત્રડી-આંતરડું-એ વાક્યનો અન્ત્ર શબ્દ નપુંસકલિંગમાં છે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં તે અંત્ર એમ વપરાવાને અહલે અંત્રડી એમ નારીજાતિમાં વપરાયો છે.

શાખાવાચક ડાલ શબ્દ નારીજાતિમાં ડાલા એમ વપરાય છે પણ તે શબ્દ અપભ્રંશ ભાષામાં ડાલઈ એમ નપુંસકલિંગમાં વપરાયો છે.

ગય કુંમરૈં દારંતુ । જુઓ, ૮૧૪૩૪૫।

અંબા લગ્ના હુંગરેહિ પહિત રંતંત જાઈ ।

જો એહા ગિરિ-ગિલણ-નણ સો કિં ધનહે ધનાઈ ? ॥

વાદળાં, ડુંગરો સાથે લાગેલાં છે એટલે વાદળાં અને ડુંગરો પાસે પાસે આવી ગયાં છે. અને પ્રવાસી રડતો જાય છે. આવાં જે વાદળો, ડુંગરોને ગળી જવાની મનોવૃત્તિવાળાં છે તે શું ધણ-ધણિયાણી-સ્ત્રી માટે ધનની જેવું આચરણ કરે ખરાં ? અર્થાત્ જેમ ધન સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે તેમ આ વાદળાં શું સ્ત્રીની રક્ષા કરે ખરાં ?

અહીં ધન શબ્દ ઉપરથી અનેલું પ્રસ્તુત ધનાઈ ક્રિયાપદ વપરાયેલ છે. એનું સંસ્કૃત રૂપાંતર ધનાયતે થાય છે.

પાઈ વિલગી અંત્રડીં સિરુ લહસિત સંધસ્સુ ।

તો વિ કટારઈ હૃત્યડત વલિકિજ્જડું કંતસ્સુ ॥

પગે આંતરડાં વળગ્યાં છે-વીંટળાઈ ગયાં છે, માથું ખભા ઉપર ઢળી પડ્યું છે, તો પણ મારા કંથનો હાથ કટારી ઉપર છે. એવા કંથ ઉપર મારી જાતને ઓળખાણ કરી દેડું છું-એવા કંથ ઉપર વારી જાઉં છું-એવા કંથને માટે મરવા તૈયાર છું.

સિરિ ચડિઆ સંતિ પ્ફલઈં પુણુ ડાલઈં મોડંતિ ।

તો વિ મહદ્દુમ સડગાહું અવરાહિત ન કરંતિ ॥

મોટાં મોટાં વૃક્ષોનાં શિર-ટોચ-ઉપર ચડેલાં પક્ષીઓ ફળોને ખાય છે અને વળી, વૃક્ષોની ડાળોને મરડી નાખે છે-વાંકી કરી નાખે છે છતાં તે મહાદુભો-મોટાં વૃક્ષો-પક્ષીઓનો અપરાધ કરતા નથી એટલે પક્ષીઓને કોઈ તકલીફ આપતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પક્ષીઓ ફળો ખાઈને અને ડાળોને વાંકી કરીને વૃક્ષોનો તો અપરાધ કરે છે પણ તે મહાદુભો પક્ષીઓએ કરેલ અપરાધને બદલે સામો અપરાધ કરતા નથી.

શૌરસેનીવત્ ॥૮૧૪૪૪૬॥

અપભ્રંશ ભાષામાં ઘણું ખરું પારવર્તન શૌરસેનીના પરિવર્તનની પેઠે પ્રાયઃ થાય છે.

ત નો દ-વિણિમ્મવિતુ ને બદલે વિણિમ્મવિદુ વિનિર્મિત કયુરું-અનાવ્યું

„ -કિતુ ને બદલે કિદુ કરેલું

„ રતિણ ને બદલે રદિણ રતિએ

„ વિહિતુ ને બદલે વિહિદુ કરેલું

શૌરસેની ભાષામાં અસંયુક્ત ત નો દ થાય છે તેમ ઉપરના બધા શબ્દોમાં ત નો દ થયેલ છે. જુઓ સૂત્ર ૮૧૪૨૬૦।

સીસિ સેહરુ યણુ વિગિમ્મવિદુ

યણુ કંઠિ પાલંબુ કિદુ રદિણ વિહિદુ યણુ મુંડમાલિણ ।

અં પળણ તં નમદુ કુસુમ-દામ-કોદંદુ કામહો ॥

કામદેવના-કુસુમાયુધના-ફૂલમાલારૂપ અથવા ફૂલમાલા સહિત કોદંડને-ધનુષને-કામદેવની સ્ત્રી રતિએ રનેહપૂર્વક ક્ષણુમાં માથા ઉપર ઊગારૂપે ધારેલ છે, ક્ષણુમાં કંઠ ઉપર-ગળામાં-પ્રાણ-અ-શૂમણી-રૂપે પહેરેલ છે અને ક્ષણુમાં મુંડમાલિકારૂપે ધારણ કરેલ છે એવા કામદેવના ફૂલમાલારૂપ તે કોદંડને-ધનુષને નમો-નમસ્કાર કરે.

વ્યત્યયઃ ચ ॥૮૧૪૧૪૪૭॥

આ આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી તથા અપભ્રંશ એ અધી ભાષાઓમાં જે જે વિધાનો કરેલાં છે તેમાં વ્યત્યય-ઊલટાસૂતર—પણુ થઈ જાય છે—જે વિધાન પ્રાકૃતમાં કરેલ છે તે શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશમાં પણ થાય છે. તથા જે વિધાન માગધીમાં કરેલ છે તે પ્રાકૃત, શૌરસેની અને પૈશાચીમાં પણ થઈ જાય છે. જેમકે—

૧. માગધી ભાષામાં તિષ્ઠ ને અદલે ચિષ્ઠ વાઠાર૨૯૮૧ વાપરવાનું વિધાન કરેલું છે તે વિધાન પ્રાકૃતમાં, શૌરસેનીમાં અને પૈશાચીમાં પણ થાય છે. એટલે ચિષ્ઠિ-ઝભો રહે છે-રૂપનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં, શૌરસેનીમાં તથા પૈશાચીમાં એમ ત્રણે ભાષાઓમાં પણ થઈ શકે છે.

૨. ક, જ વગેરે જેવા સંયુક્ત અક્ષરોમાં જ્યાં રેફ પાછળ આવે છે તેનો વિકલ્પ લોપ કરવાનું વિધાન ૮૮૧૪૩૯૮૧ અપભ્રંશ ભાષામાં કરેલું છે તે માગધી ભાષામાં પણ થઈ શકે છે. જેમકે; માગધી ભાષામાં સહસ્ત્ર ને અદલે 'ર' કારવાળું શહશ્ર રૂપ વપરાયેલ છે : સં. સહસ્ર પ્રા૦ સહસ્ત્ર મા૦ શહશ્ર

૩. માત્ર ઊક્ત ભાષાઓના સ્વરોનાં કે વ્યંજનોનાં રૂપાંતરોની બાબત પરસ્પર પરિવર્તનો થઈ જાય છે એટલું જ નહીં પણ ક્રિયાપદના પ્રત્યયોના જે આદેશો જે કાળમાં બતાવેલા છે તે આદેશો બતાવેલા કાળ સિવાય બીજા કાળમાં પણ વપરાય છે. એ પણ એ પ્રકારનું ઊલટસૂતર પરિવર્તન જ છે. એટલે જે આદેશો વર્તમાનકાળમાં બતાવેલ છે તેમનો પ્રયોગ ભૂતકાળમાં પણ થઈ જાય છે અને ભૂતકાળમાં બતાવેલ આદેશો હોય તેમનો પ્રયોગ વર્તમાનકાળમાં પણ થઈ જાય છે :

૧. વર્તમાનનો ભૂત—

પેચ્છક તથા આમાસક ક્રિયાપદને જાગેલ વર્તમાનકાળનો સૂચક 'ઈ' ભૂતકાળનો અર્થ બતાવે છે.

પ્રા० પેચ્છઈ-‘જુએ છે’-અર્થને બદલે ‘જોયુ’ એવો ભૂતકાળનો અર્થ.

પ્રા० આમાસઈ-‘ઓલે છે’-અર્થને બદલે ‘ઓલ્યો’ એવો ભૂતકાળનો અર્થ.

૨. ભૂતકાળનો વર્તમાન—

સોહીઝ ક્રિયાપદને લાગેલો ભૂતકાળસૂચક ‘હોઝ’ પ્રત્યય વર્તમાનકાળને બતાવે છે.

પ્રા० સોહીઝ-‘સાંભળ્યુ’-ને બદલે ‘સાંભળે છે’ એવો વર્તમાનકાળનો અર્થ.

૩ અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત સંયુક્ત ‘૨’ નો માગધીમાં પણ પ્રયોગ.

શદ-માણશ-મંશ-માલકે કુંમ-શહશ્ર-વશાહે શંચિંદં

શત-માનુષ-માંસ-મારકઃ કુમ્મ-સહસ્ર-વસાયાઃ સંચિતઃ

સેંકડો મનુષ્યોના માંસથી ભારે થયેલો-માંસથી ભરેલો, ચરખીના સહસ્ર કુંભના-હજાર ધડાના-સંચયવાળો.

અપભ્રંશના ૮૧૪૧૩૯૮ના નિયમ દ્વારા સંધાયેલ ‘૨’કારવાળું શહશ્ર રૂપ માગધી ભાષાના આ વાક્યમાં વપરાયેલ છે.

૪ કાળ પરિવર્તનનાં ઉદાહરણો—

અહ પેચ્છઈ રહુતળઓ । અથ પ્રેક્ષાંચકે રહુતનયઃ

‘રહુતનયે-રામે-જોયુ’-અહીં પેચ્છઈ વર્તમાનકાળ છે પણ તેનો અર્થ પરોક્ષ ભૂતકાળનો ‘જોયુ’ એવો સમજવો.

આમાસઈ રયણીઅરે । આવમાષે રજનીચરાન્

રાક્ષસોને કહ્યું.-અહીં આમાસઈ એ વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ છે છતાં તેનો અર્થ અહીં ‘કહ્યું’ એમ પરોક્ષ ભૂતકાળનો સમજવો.

સોહીઝ એસ વંટો । શુળોતિ એષઃ વળ્લઃ

આ વંઠ-વાંટો-સાંભળે છે-અહીં સો-શ્રુ-ધાતુ પછી લાગેલો હીઝ પ્રત્યય ભૂતકાળનો છે છતાં તેનો અર્થ વર્તમાનકાળરૂપે સમજવાનો છે.

શેષં સાંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ ॥૮૧૪૧૪૪૮॥

પ્રાકૃત, શૌરસેતી, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાના સંબંધમાં જે કંઈ વિધાન કરવાનું બાકી રહી ગયું હોય તે બધું, સંસ્કૃત ભાષાની

પેઠે જાણવું એટલે સાત અધ્યાયોમાં બતાવેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કરેલાં વિધાનોની પેઠે સમજવું.

૧. સંસ્કૃત ભાષામાં ચતુર્થાંત્રના એકવચનનો આય આદેશ બતાવેલો છે તેનું વિધાન પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓના વ્યાકરણમાં કરેલ નથી છતાં તે આય આદેશને પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓમાં પણ સમજી લેવો. જેમકે નિવારણ શબ્દનું નિવારણાય એવું ચતુર્થાંત્રના એકવચનનું ૩૫ પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓમાં પણ સમજવું.

૨. વળી, નામનાં અથવા ક્રિયાપદનાં જે ૩૫૦ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે તેવાં જ ૩૫૦માં થોડાક ફેરફાર કરીને તૈયાર થયેલાં ૩૫૦ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાય છે.

નામ૩૫૦—

ઉરસ નામનાં ઉરમ્મિ અને ઉરે એવાં એ ૩૫૦ કરવાનું વિધાન પ્રાકૃતમાં છે. તેા તે ઉપરાંત ઉરસિ એવું ત્રીજું ૩૫ પણ સંસ્કૃતની જેવું જ પ્રાકૃતમાં પણ સમજી લેવું. એ જ રીતે સિર—શિરસ—નામનાં તૃતીયા એકવચન સિરસા તથા સપ્તમી એકવચન સિરે, સિરમ્મિ, સિરસિ તથા સર—સરસ—શબ્દનાં સરે, સરમ્મિ, સરસિ એવાં ત્રણ ત્રણ ૩૫૦ પણ પ્રાકૃતમાં સમજી લેવાં.

અનુવાદકે ઉમેરેલું—

નામ૩૫૦—

૩. સંસ્કૃતમાં કર્મણા એવું તૃતીયાંત ૩૫ થાય છે. તેની જેવું જ આર્ષ પ્રાકૃતમાં કર્મણા ૩૫ પણ સમજી લેવું. પાલિભાષામાં કર્મણા તથા કર્મણા એવાં એ ૩૫૦ થાય છે.

ક્રિયાપદ૩૫૦—

સંઽ અબ્રવીત્ આર્ષ પ્રાઽ અબ્રવી । સંઽ અવોચત્ આર્ષ પ્રાઽ અવોચ । સંઽ આસીત્ પ્રાઽ આસી અથવા આસિ । આ રીતે સંસ્કૃતની જેવાં અહીં જાણાવેલાં ક્રિયાપદો પણ અંતના ત્વો લોપ કરવાથી આર્ષ પ્રાકૃતમાં વપરાયેલાં છે.

બીજા પણ સંસ્કૃતની જેવા આવા કેટલાક પ્રયોગો થાય છે તે આ રીતે જ સમજી લેવા.

દેક—ઢિય—સૂર—નિવારણાય છત્તં અહો ઇવ વહંતી ।

જયઙ્ સસેસા વરાહ—સાસ—દૂક્કચયા પુહવી ॥

નીચે રહેલા સૂચના તાપના નિવારણ માટે જાણે કે નીચે છત્રને વહન કરતી હોય એવી લાગતી તથા વરાહના જેરદાર શ્વાસના કૂંકાડાથી પેદા થયેલ પવનને લીધે દૂર સુધી જિંચી ફેંકાયેલી એવી શેપસહિત—શેપનાગસહિત—પૃથ્વી જયવંતી વર્તે છે.

સૂત્રમાં મૂકેલ સિદ્ધ શબ્દ મંગળનેા સૂચક છે.

તે મંગળને લીધે શ્રોતાઓનું એટલે આ ગ્રંથને સાંભળનારાઓનું તથા ભણનારાઓનું તથા વાંચનારાઓનું દીર્ઘ આયુષ્ય થાઓ તથા તેમનેા અબ્યુદય થાઓ એ રીતે ગ્રંથકાર શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ આશીર્વાદનું સૂચન કરે છે.

इति आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

तत्समाप्तौ च समाप्तः अष्टमः अध्यायः ।

समाप्तम् च प्राकृतभाषाप्रभृतिअपभ्रंशभाषापर्यन्तानाम्
षण्णां भाषाणां व्याकरणम् ।

એ પ્રમાણે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે પોતે બનાવેલ 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' નામના શબ્દાનુશાસનની પોતે જ બનાવેલ પ્રકાશિકા નામની વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયનેા ચોથો પાદ પૂરો થયો. તેની સમાપ્તિ સાથે આઠમેા અધ્યાય પૂરો થયો. અને સાથે જ પ્રાકૃત વગેરે અપભ્રંશ સુધીની છએ ભાષાઓનું વ્યાકરણ પૂરું થયું. તથા પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ ગુજરાતી ભાષામાં કરેલો સમગ્ર આઠમા અધ્યાયનેા સવિવેચન અનુવાદ પણ સમાપ્ત થયો.

। कल्याणम् मङ्गलम् शिवम् ।

ગ્રન્થકારકૃતા પ્રશસ્તિ:

આસીદ્ વિશાં પતિરમુદ્રચતુઃસમુદ્ર-
 મુદ્રાઙ્કિતક્ષિતિભરક્ષમબાહુદણ્ડઃ ।
 શ્રીમૂલરાજ ઇતિ દુર્ધરવૈરિકુન્ભિ-
 કળ્ઠીરવઃ શુચિચુલુક્યકુલાવતંસઃ ॥૧
 તસ્યાન્વયે સમજનિ પ્રવલપ્રતાપ-
 તિગ્મદ્યુતિઃ ક્ષિતિપતિર્જયસિંહદેવઃ ।
 યેન સ્વવંશસવિતર્યપરં સુધાંશૌ
 શ્રીસિદ્ધરાજ ઇતિ નામ નિજં વ્યલેલ્લિ ॥૨
 સમ્યગ્ નિષેવ્ય ચતુરશ્ચતુરોઽપ્યુપાયાન્
 જિત્વોપભુજ્ય ચ ભુવં ચતુરબ્ધિકાઙ્ગીમ્ ।
 વિદ્યાચતુષ્ટયવિનીતમત્તિર્જિતાત્મા
 કાષ્ઠામવાપ પુરુષાર્થચતુષ્ટયે યઃ ॥૩
 તેનાતિવિસ્તૃતદુરાગમવિપ્રકીર્ણ-
 શબ્દાનુશાસનસમૂહકદર્થિતેન ।
 અભ્યર્થિતો નિરવમં વિધિવદ્ વ્યધત્ત
 શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિહેમચન્દ્રઃ ॥૪

પ્રથમ શ્લોકમાં આચાર્યે સોલંકી વંશના મૂળપુરુષ રાજા મૂલરાજની જે વર્ણન કરેલ છે તે આ પ્રમાણે છે :

રાજા મૂળરાજ એ નામનો નૃપતિ હતો, મૂળરાજનો બાહુદંડ ચાર^૧ સમુદ્રોથી

૧. ભારતવર્ષની ત્રણ બાજુ સમુદ્ર છે અને ઉત્તરની બાજુ હિમાલય છે. ધારો કે રાજા મૂલરાજ ભારતની સમસ્ત પૃથ્વીનો રાજા હોય તો પણ ભારતવર્ષની પૃથ્વી કદી પણ ચાર સમુદ્રો વડે વીંટાયેલી ન હતી એ તો પ્રત્યક્ષ વાત છે એટલે જેમ કવિઓએ સમૂળગા ન હોવા છતાં ચાર દિગ્ગળે કહેલા છે તેમ આચાર્યશ્રીએ આ ચાર સમુદ્રોની પણ રાચક કલ્પના કરેલી જણાય છે. આચાર્યશ્રીના નિવાસનાં મુખ્ય સ્થાનોમાં પાટણ અને ખંભાત પ્રધાનરૂપે છે. બાકી તેઓ શત્રુજયની યાત્રાએ ગયા હોય તો વલ્લભીપુર પણ તેમણે જોયું જ હોય અને ધંધુકા તો તેમની જન્મભૂમિ ગણાય છે. આચાર્યનાં વિહારસ્થાનો તથા નિવાસસ્થાનો વિશેષ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં વસનારા આ આચાર્યશ્રીએ ચાર સમુદ્રોની જે કલ્પના કરેલ છે તે વિશેષ ચમત્કાર પેદા કરે તેવી નથી લાગતી ?

અંકિત સમસ્ત પૃથ્વીના ભારને વહેવા માટે સમર્થ હતો, જે મૂળરાજ પોતાના મહાબળવાન અને જેઓ કોઈથી પણ દબાઈ ન શકે એવા શત્રુઓના હાથીઓનો નાશ કરવામાં સિંહ સમાન હતો અથવા શત્રુરૂપ હાથીઓનો નાશ કરવા માટે સિંહ જેવો હતો તથા જે મૂળરાજ પવિત્ર એવા ચુલુક્ય કુળમાં શિખરરૂપ હતો. (૧)

તે મૂળરાજના વંશમાં જ્યસિંહદેવ નામનો પૃથ્વીપતિ થયેલ છે. તે જ્યસિંહદેવનો પ્રબળ પ્રતાપ, સૂર્ય સમાન હતો. તથા પોતાના વંશના ઉત્પાદક પૂર્વ પુરુષોરૂપ ચંદ્રમાના ફલક ઉપર જે જ્યસિંહદેવે 'પોતાનું બીજું' નામ સિદ્ધરાજ છે' એમ લખી રાખેલું. (૨)

આ ચતુર એવા સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ નરેશ્વર, ધર્મ અર્થ કામ અને વિદ્યા અથવા મોક્ષરૂપ ચારે ઉપાયોને એટલે ચારે પુરુષાર્થોને સારી રીતે સેવીને તથા જેની ફરતો ચાર સમુદ્રોરૂપ કંદોરો છે એવી સમગ્ર પૃથ્વીને જીતીને તથા તેનો ઉપભોગ કરીને તથા ચારે વિદ્યા દ્વારા જેણે પોતાની બુદ્ધિને કેળવેલ છે તથા જે રાજા સિદ્ધરાજે પોતાના આત્મા ઉપર પણ જ્ય મેળવેલ છે એવા એ સિદ્ધરાજે ચારે પુરુષાર્થની સાધનામાં પરાકાષ્ઠા મેળવેલ છે એટલે સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. (૩)

રાજા સિદ્ધરાજના વખતમાં રાજ્યાશ્રિત પાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ભણવાનાં જુદાં જુદાં વ્યાકરણો તો ઘણાં હતાં, પણ તેમાંનાં કેટલાંક તો ઘણાં લાંબાં લાંબાં હતાં, વિદ્યાર્થીઓને માટે ભારે દુર્બોધ હતાં, કેટલાંક પરચૂરણિયાં જેવાં હતાં એટલે વ્યાકરણવિષયક મોઢને બરાબર ચર્ચનારાં એટલે આપનારાં ન હતાં એટલે તેવાં વ્યાકરણોને ભણનારા વિદ્યાર્થી વ્યાકરણનું પૂરું જ્ઞાન મેળવી ન શકતા. આવી પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધરાજે સ્થાપેલ પાઠશાળાઓમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પણ 'પોતાને માટે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષાઓને શીખવા કે શીખવવા સારું કોઈ સારું વ્યાકરણ ઉપલબ્ધ નથી અને જે છે તે દુર્બોધ છે તથા ઘણાં લાંબાં લાંબાં છે, કોઈમાં વ્યાકરણની પૂરી માહિતી જ હોતી નથી' ઇત્યાદિરૂપે વ્યાકરણ સંબંધી અનેક ફરિયાદો કરવા લાગ્યા તથા એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે 'મહારાજ ! આપણી પાઠશાળાઓમાં અમે જે જુદાં જુદાં સંસ્કૃત વગેરે ભાષાનાં વ્યાકરણો ભણીએ છીએ તે વ્યાકરણો દુર્બોધ છે, ઘણાં લાંબાં છે, કેટલાંકમાં વ્યાકરણનો વિષય પૂરો આપેલ નથી અને કેટલાંકમાં કોઈ જાતનો ક્રમ નથી.' આવી પરિસ્થિતિમાં અમે આપે સ્થાપેલ પાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓને શીઘ્ર અને સુમોધ થાય એ રીતે શી રીતે શીખી શકીએ ? એટલે અમને ભણવા

માટે ઉત્તમ વ્યાકરણનાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આ હકીકત સાંભળીને તથા વિદ્યાર્થીઓની તકલીફોને ધ્યાનમાં લઈને રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ વિશેષ ખેદ પામ્યા. અને એ દુઃખરૂપ વાતની પોતાના મિત્રરૂપ આચાર્ય હેમચંદ્રને જાણ કરી અને વિનંતિ કરી કે 'આપ એવું કોઈ સરળ રીતવાળું અને ક્રમબદ્ધ તથા બહુ લાંબું નહીં કે બહુ ટૂંકું નહીં અને જેમાં જીએ ભાષાનાં વ્યાકરણોને વિષય બરાબર સમાઈ જાય અને આપણા દેશની પાઠશાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ભણવાનું સુગમ સાધન મળી જાય એ રીતે એક વ્યાકરણ તૈયાર કરી આપો તો મને (સિદ્ધરાજને) ધણો આનંદ થશે.'

આ જાતની રાજએ વારંવાર વિનંતિ કરી તેથી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે બરાબર વિધિપૂર્વક આ શબ્દાનુશાસન બનાવેલ છે અર્થાત્ સંસ્કૃતના સાત અધ્યાય સહિત પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓના આઠમા અધ્યાયવાળું આ, જીએ ભાષાનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ બનાવેલ છે. (૪)

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (લઘુવૃત્તિ) ખંડ ૩

ના

પરિચય

આ ખંડ ૩માં આઠમા અધ્યાયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણની ચર્ચા છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ પાદમાં શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી તથા અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ છે અને ચોથા પાદમાં પણ અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ છે. તે વર્તમાન કાળની ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભાષાના ઇતિહાસ વિશે ત્રિશેષ પ્રકાશ નાખે છે. અપભ્રંશના વ્યાકરણમાં મંચકારે પોતાના સમયમાં પ્રચલિત ભાષાનાં ઘણાં પદો ઉદાહરણરૂપે આપેલાં છે તેથી આ ભાષાના સ્વરૂપનો વિશદ ખ્યાલ આવે છે.

અનુવાદમાં દરેક ઉદાહરણની પૂર્વાવસ્થા, સાધ્યાવસ્થા અને પછી સિદ્ધ ઉદાહરણ અર્થ સાથે આપવા ગોઠવણ કરેલ છે અને યથાર્થાન જરૂરી સ્પષ્ટતા અપાયેલ છે.

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (લઘુવૃત્તિ) ખંડ ૩

૩. ૨૫-૦૦